תולדות החינוך היהודי באיראן

מחקרים

אברהם כהן

האוניברסיטה העברית ירושלים

تاریخ فرهنگ یهودیان ایران

خلیل (ابراهام) کهن

دانشگاه عبری اورشلیم

המחקרים נערכו בין השנים 1981 - 2005

בחסות מכון בן-צבי לחקר קהילות ישראל במזרח

ובסיוע "המרכז לשילוב מורשת יהדות המזרח" במשרד החינוך והתרבות

המצטט קטע או מאמר שלם מלקט המאמרים שבקובץ זה, מתבקש לציין את המקור.

אברהם כהן

cosarim@gmail.com

ירושלים

עיצוב והכנה להדפסה – **לאה מרי וניר כהן** 2008

הדפסה – קופי טופ

תוכן עניינים

1. "מַפְתֵּחַ – היחדר היהודי בפרס",
פעמים – פרקי עיון במורשת ישראל במזרח , רבעון מכון בן-צבי של יד יצחק בן-צבי והאוניברסיטה העברית בירושלים, מס' 14, תשמ"ג 1982, עמ' 57-76.

2. "מקומה של השפה העברית בחינוך היהודי בפרס – סקירה היסטורית",
בתוך: **'אומה ולשון' – ספר זיכרון לאריה טרטקובר, זהרי, מנחם ואח' (עורכים)**, ירושלים, הברית העברית העולמית והקונגרס היהודי העולמי, 1985, עמ' 377-394.
המאמר תורגם (בקיצור) לפרסית ולאנגלית:
"زبان عبری در میان یهودیان ایران ",
in **PADYAVAND – Judeo-Iranian and Jewish Studies Series**, Vol.III, **Netzer, Amnon** (ed.), Costa Mesa, California: Mazda Publishers, 1999, pp. 205-229.

"The Hebrew Language in Jewish Education in Iran,"
in **PADYAVAND – Judeo-Iranian and Jewish Studies Series**, Vol.III, **Netzer, Amnon** (ed.), Costa Mesa, California: Mazda Publishers, 1999, pp.55-77.

3. "כשלון 'חינוכם' של יהודי פרס ברוח הנצרות",
ציון - רבעון לחקר תולדות ישראל, כתב עת החברה ההיסטורית הישראלית, שנה מ"ז, חוברת ג', תשמ"ב, עמ' 311-334.

4. "יחסם של יהודי איראן להשכלה המודרנית",
פעמים– פרקי עיון במורשת ישראל במזרח , רבעון מכון בן-צבי, מס' 9, תשמ"א 1981, עמ' 43-58 .

5. "יחסם של שלטונות איראן למפעלו החינוכי של 'כל ישראל חברים' בארצם",
דור לדור – קבצים לחקר ולתיעוד תולדות החינוך בישראל ובתפוצות (ביטאון בין אוניברסיטאי לתולדות החינוך), מס' 2, תשמ"ד 1984, עמ' 25-77.

6. "יהודי איראן והמפעל החינוכי של 'כל ישראל חברים'",
פעמים, 22, תשמ"ה 1985, עמ' 93-128. המאמר תורגם לאנגלית :

"Iranian Jewry and the Educational Endeavors of the *Alliance Israélite Universelle*,"
Jewish Social Studies, Vol. XLVIII, No. 1, 1986, pp. 15-44.

7. "כל ישראל חברים' והתנועה הציונית באיראן" ,
Hebrew Union College Annual, Vol. LXII, 1991, pp. א-כ"ז .

8. "החינוך הציוני באיראן בתמורות הימים",
כיוונים – כתב עת ליהדות ולציונות, ההסתדרות הציונית העולמית, ירושלים, מס' 19, 1983, עמ' 43-79.

9. "החינוך היהודי בכֶּרמָאנשׁאה (איראן) בשלהי המאה ה-19",
שורשים במזרח, קובץ ד, 1998, עמ' 104-112.

10. **הקהילה היהודית בכֶּרמָאנשׁאה (איראן) מראשית המאה ה-19 עד מלחמת העולם השנייה – חברה וחינוך)**, ירושלים, נועם, תשנ"ב 1992. (הספר הוצא לאור בחסות מכון בן-צבי ובסיוע "המרכז לשילוב מורשת יהדות המזרח" במשרד החינוך והתרבות. בלקט זה מובאים רק הכריכה, תוכן העניינים והאפילוג של הספר).

11. "החינוך" ,
בתוך : **איראן**, בסדרת "קהילות ישראל במזרח במאות התשע-עשרה והעשרים", **סעדון, חיים (עורך)**, הוצאת משרד החינוך והתרבות ומכון בן צבי, ירושלים, תשס"ו 2005, עמ' 109 – 122.

12. "נפתולי הצנטרליזציה במערכת החינוכית של "כל ישראל חברים" באיראן". (נמסר לפרסום).

13. "תמורות מהותיות בחינוך היהודי בפרס",
בתוך : **נצר, אמנון (עורך)** : **יהודי איראן – עברם, מורשתם וזיקתם לארץ ישראל**, חולון, בית כורש, 1988, עמ' 68-76. המאמר תורגם (בקיצור) לפרסית ולאנגלית :

" تحولاتی چند در تعلیم و تربیت یهودیان در ایران",
in **PADYAVAND – Judeo-Iranian and Jewish Studies Series**, Vol. I., **Netzer, Amnon** (ed.), Costa Mesa, California: Mazda Publishers, 1996, pp. 115-131.

"Significant Changes in Jewish Education in Iran",
in **PADYAVAND – Judeo-Iranian and Jewish Studies Series**, Vol. I., **Netzer, Amnon** (ed.), Costa Mesa, California: Mazda Publishers, 1996, pp. 19-31.

מכון בן־צבי לחקר קהילות ישראל במזרח
Ben-Zvi Institute for the Study of Jewish Communities in the East

כ"ג בשבט תשמ"ג
6 בפברואר 1983

מספרנו: 2148

לכבוד
ד"ר אברהם כהן
ביה"ס לחינוך
האוניברסיטה העברית
ירושלים

ד"ר כהן היקר,

זה עתה סיימתי קריאתם של ששה מאמרים שכתבת, מהם שכבר הופיעו בדפוס ואחרים עדיין בכתב-יד, על החינוך היהודי בפרס. מאמרים אלה כולם הם פירות המחקר שערכת בחסות מכון בן-צבי, ואני שמח לתת ביטוי לסיפוק הרב שיש לנו מכך.

במאמריך, המבוססים על תיעוד עשיר ורב-ערך, הקפת מיגוון רב של נושאים מן החינוך היהודי המסורתי ועד לבתי-הספר של כי"ח ובכלל זה יחס השלטונות אל החינוך היהודי ויחסי הקהילה היהודית עם כי"ח. בתוך כך גם עסקת בהשתלבותם של בוגרי מערכת החינוך היהודית בחברה ובמשטר האיראניים ובחינוך הציוני באיראן. בבחינת השגי התלמידים בחינוך המסורתי ובחינוך המודרני יש גם כן תרומה יחודית.

זכתה יהדות איראן שנושא כל-כך מרכזי בחיי החברה והקהילה נחקר ביסודיות כזו.

קבל-נא את תודתי והוקרתי.

ב ב ר כ ה,

נחמיה לרצילון
ראש המכון

תוכן עניינים

1. "מַפְתֵּחַ – ה'יחדר' היהודי בפרס",
פעמים – פרקי עיון במורשת ישראל במזרח , רבעון מכון בן-צבי של יד יצחק בן-צבי והאוניברסיטה העברית בירושלים, מס' 14, תשמ"ג 1982, עמ' 57-76.

2. "מקומה של השפה העברית בחינוך היהודי בפרס – סקירה היסטורית",
בתוך: **'אומה ולשון' – ספר זיכרון לאריה טרטקובר, זהרי, מנחם ואח' (עורכים)**, ירושלים, הברית העברית העולמית והקונגרס היהודי העולמי, 1985, עמ' 377-394.
המאמר תורגם (בקיצור) לפרסית ולאנגלית:
"زبان عبری در میان یهودیان ایران ",
in **PADYAVAND – Judeo-Iranian and Jewish Studies Series**, Vol.III, **Netzer, Amnon** (ed.), Costa Mesa, California: Mazda Publishers, 1999, pp. 205-229.

"The Hebrew Language in Jewish Education in Iran,"
in **PADYAVAND – Judeo-Iranian and Jewish Studies Series**, Vol.III, **Netzer, Amnon** (ed.), Costa Mesa, California: Mazda Publishers, 1999, pp.55-77.

3. "כשלון 'חינוכם' של יהודי פרס ברוח הנצרות",
ציון - רבעון לחקר תולדות ישראל, כתב עת החברה ההיסטורית הישראלית, שנה מ"ז, חוברת ג', תשמ"ב, עמ' 311-334.

4. "יחסם של יהודי איראן להשכלה המודרנית",
פעמים– פרקי עיון במורשת ישראל במזרח , רבעון מכון בן-צבי, מס' 9, תשמ"א 1981, עמ' 43-58 .

5. "יחסם של שלטונות איראן למפעלו החינוכי של 'כל ישראל חברים' בארצם",
דור לדור – קבצים לחקר ולתיעוד תולדות החינוך בישראל ובתפוצות (ביטאון בין אוניברסיטאי לתולדות החינוך), מס' 2, תשמ"ד 1984, עמ' 25-77.

6. "יהודי איראן והמפעל החינוכי של 'כל ישראל חברים'",
פעמים, 22, תשמ"ה 1985, עמ' 93-128. המאמר תורגם לאנגלית :

"Iranian Jewry and the Educational Endeavors of the *Alliance Israélite Universelle*,"
Jewish Social Studies, Vol. XLVIII, No. 1, 1986, pp. 15-44.

7. "כל ישראל חברים' והתנועה הציונית באיראן",
Hebrew Union College Annual, Vol. LXII, 1991, pp. א-כ"ז.

8. "החינוך הציוני באיראן בתמורות הימים",
כיוונים – כתב עת ליהדות ולציונות, ההסתדרות הציונית העולמית, ירושלים, מס' 19, 1983, עמ' 43-79.

9. "החינוך היהודי בכֶּרמָאנשׁאה (איראן) בשלהי המאה ה-19",
שורשים במזרח, קובץ ד, 1998, עמ' 104-112.

10. **הקהילה היהודית בכֶּרמָאנשׁאה (איראן) מראשית המאה ה-19 עד מלחמת העולם השנייה**
– **חברה וחינוך**), ירושלים, נועם, תשנ"ב 1992. (הספר הוצא לאור בחסות מכון בן-צבי ובסיוע "המרכז לשילוב מורשת יהדות המזרח" במשרד החינוך והתרבות. בלקט זה מובאים רק הכריכה, תוכן העניינים והאפילוג של הספר).

11. "החינוך",
בתוך: **איראן**, בסדרת "קהילות ישראל במזרח במאות התשע-עשרה והעשרים", **סעדון, חיים (עורך)**, הוצאת משרד החינוך והתרבות ומכון בן צבי, ירושלים, תשס"ו 2005, עמ' 109 – 122.

12. "נפתולי הצנטרליזציה במערכת החינוכית של "כל ישראל חברים" באיראן". (נמסר לפרסום).

13. "תמורות מהותיות בחינוך היהודי בפרס",
בתוך: **נצר, אמנון (עורך)**: **יהודי איראן – עברם, מורשתם וזיקתם לארץ ישראל**, חולון, בית כורש, 1988, עמ' 68-76. המאמר תורגם (בקיצור) לפרסית ולאנגלית:

" تحولاتی چند در تعلیم و تربیت یهودیان در ایران",
in **PADYAVAND – Judeo-Iranian and Jewish Studies Series**, Vol. I., **Netzer, Amnon** (ed.), Costa Mesa, California: Mazda Publishers, 1996, pp. 115-131.

"Significant Changes in Jewish Education in Iran",
in **PADYAVAND – Judeo-Iranian and Jewish Studies Series**, Vol. I., **Netzer, Amnon** (ed.), Costa Mesa, California: Mazda Publishers, 1996, pp. 19-31.

Yad Izhak Ben-Zvi and The Hebrew University of Jerusalem יד יצחק בן־צבי והאוניברסיטה העברית, ירושלים

מכון בן־צבי לחקר קהילות ישראל במזרח
Ben-Zvi Institute for the Study of Jewish Communities in the East

ז' בניסן תשמ"ו
16 באפריל 1986

לכבוד
ד"ר אברהם כהן
רח' בר כוכבא 11
ירושלים 97875

שלום רב,

אנו מתכבדים להודיעך כי זכית בפרס כי"ח ע"ש הנרי טולידנו על סך [redacted] שנועד לעבודת מחקר בתולדות כי"ח.
הפרס ינתן לך במושב הפתיחה של הכנס הבינלאומי על כי"ח והציונות שיתקיים ביום שלישי, י"א באייר תשמ"ו (20.5.1986) בשעה 7 בערב.

אנו מברכים אותך על קבלת הפרס ומאחלים לך הצלחה בהמשך עבודתך המדעית.

ב ב ר כ ה,

יהושע אלמוג
מנכ"ל כי"ח בישראל

פרופ' אמנון כהן
ראש המכון לחקר ארץ-ישראל וישובה, יד יצחק בן-צבי

פרופ' נחמיה לבציון
ראש מכון בן-צבי

רח' אברבנאל, גן הכורזי, רחביה, ירושלים, ת. ד. 7504 טל. 39204 p.o.b. 7504 Abravanel St., Gan ha-Kuzari, Jerusalem, tel. 39204

מכתב — ה'חדר' בפרס

אברהם כהן

תדפיס מתוך

פעמים פרקי עיון במורשת ישראל במזרח

רבעון • מס' 14 • תשמ"ג • 1982

יוצא־לאור על־ידי מכון בן־צבי לחקר קהילות ישראל במזרח
והמרכז לשילוב מורשת יהדות המזרח במשרד החינוך והתרבות

עורך: יצחק בצלאל

'מַכְתַּב' — ה'חדר' היהודי בפרס

אברהם כהן

קהילות ישראל בפרס קיימו במאה ה־19 מוסדות־חינוך, שבהם רכשו בני הקהילה ידיעות ביהדות.

מוסדות חינוך יהודיים היו מצויים בפרס גם קודם המאה ה־19. אין בידינו עדויות ישירות, המאשרות הנחה זו, אך קיימות עובדות המעידות, שידע יהודי־עברי הועבר מדור לדור. סביר מאוד להניח, שהקהילות קיימו מוסדות־חינוך פורמאליים, שבהם הוקנתה המסורת היהודית־העברית.

מכל מקום, רבים המסמכים והעדויות על מוסדות־חינוך, שהיו קיימים באיראן במאה ה־19.

מַכְתַּב בכל קהילה

על סמך רשימת הקהילות שנמנה להלן, אפשר להניח במידה רבה של ודאות, שלפחות במאה ה־19, לא היתה כמעט קהילה יהודית בפרס, שלא היה בה מוסד חינוכי כלשהו. המוסד החינוכי הייחודי של יהודי פרס לא נקרא 'חדר', אלא 'מַכְתַּב חאנֶה' או 'מולא חאנֶה', או 'חאנה חַלִיפַה'.[1]

באורמייה (רזאיה) — למדו ב־1902 מאה ושנים־עשר ילדים בחדרים. ר' שלמה אגאג'אן (אהרון) הלוי, שעלה ארצה, סיפר לזלמן רובשוב (שז"ר) על לימודיו בחדר באורמיה, ככל הנראה בראשית המאה.[2] מאוחר יותר, בסוף שנות העשרים, קיים חכם גדליה 'חדר' בעיר צפונית זו.[3] למדו בו כשלושים ילד. ייתכן שהיו 'חדרים' נוספים בעיר באותה עת.

בבושהר — ב־1908 לימד רב אחד שלושים תלמידים. בעיר חיו אז שלוש מאות יהודים (גברים, נשים וטף). לאהאנא, איש 'כל ישראל חברים', העריך את מספר

1 אמנון נצר, 'קורות יהודי פרס מראשית המאה הי"ט', בתוך: אברהם שטאל (עורך), עדות ישראל, ב, תל־אביב 1979 [להלן: שטאל, עדות], עמ' 268. יצחק בן־צבי מציין 'כותאבים' כרבים של מַכתַב (נדחי ישראל, תל־אביב תשי"ג, עמ' 230). הרבים של מַכתַב בפרסית הוא 'מַכתַבֶּ־הָא' או 'מַכָּאתֵב'.

2 זלמן רובשוב, 'אורמיה', ידע עם, יד (תש"ל), עמ' 35-36 [להלן: שז"ר אורמיה].

3 בנו של חכם גדליה, חיים ישורון [להלן: ישורון], המתגורר בחולון, למד באותו חדר; ראה גם: שז"ר אורמיה, עמ' 5.

הלומדים הפוטנציאליים בבושהר, אחרי ביקורו בה, בשישים עד שבעים ילד;[4] לא ברור, אם אומדנו כלל את הבנות בקהילה.

בבורוג'רד — לפי עדות ראייה של פראנקו, מנהל בית־הספר של 'כל ישראל חברים' בכרמאנשאה, שביקר בה באוגוסט 1913, למדו 'בחדר' שמונים בנים, מכלל מאה ושלושים הבנים ומאה הבנות 'בגיל חינוך'.[5]

בגולפאיגאן — היה קיים 'חדר' בשנות השלושים, שנוהל על־ידי מולא אפרים.[6]

זרגאן — לדברי רפאל חיים הכהן, היו בה בשנת 1887 מאתיים משפחות יהודיות, 'ולהם קהילה מסודרת עם בתי־כנסיות ותלמודי־תורה'.[7]

טהראן — מנתה בשנות ה־70 של המאה ה־19 בקירוב אלף ושמונה מאות יהודים. ב'חדר' (או ב'חדרים') שבה ביקרו באותו פרק־זמן כמאה וחמישים ילדים.[8]

ביזד — מנתה הקהילה היהודית כשלושת אלפים נפש בשנת 1926, לפי עדותו של נציג כי"ח בטהראן, וב'חדר' שבעיר למדו מאתיים תלמידים.[9]

בכאשאן — היו בשנת 1907 יותר מ'חדר' אחד, ולמדו בהם 140 ילדים.[10]

בכרמאן — לא קם בית־ספר של כי"ח מעולם. ה'חדר' התקיים עד שנות החמישים של המאה ה־20, ובשנת 1949 למדו בו שמונים תלמידים בקירוב.[11]

בכרמאנשאה — חיו בשנת 1904 אלף ארבע מאות ושישה יהודים, לבד מתינוקות עד גיל שישה חודשים, ביניהם ארבע מאות וחמישה ילדים (בני חצי שנה עד 18) ומאתיים ושלוש ילדות (בנות חצי שנה עד 11). ב'חדר' בכרמאנשאה למדו באותה עת בקירוב מאה וחמישים ילדים בני שלוש עד שתים־עשרה, מהם כעשר בנות. באסאן, נציג כי"ח בהמדאן, המפרט עובדות אלו, מציין שפחות ממחצית הבנים למדו בחדר.[12] הערכה זו

4 מכתב לאהאנא, מנהל בית־ספר כי"ח בשיראז, מיום 15.9.1908, בתיק IRANIE3, בארכיון כי"ח בפאריס [להלן: ארכ"ח]. כל התיקים שיוזכרו במאמר זה הם תיקי איראן, על־כן לא אוסיף לציין עובדה זו להלן. המכתבים שיוזכרו נכתבו בידי שליחי כי"ח באיראן, שהיו מנהלים או סגני־מנהלים בבתי־הספר של החברה. להלן יצוין שם הנציג ומקום מושבו בלבד. כל המכתבים שבדיונינו נשלחו לנשיא העולמי של כי"ח בפאריס, אלא אם כן צוין נמען אחר.

5 מכתב פראנקו מכרמאנשאה, מס' 31, ללא תאריך, תיק XE99a, ארכ"ח. גם בשנת 1903 מנה ה'חדר' בעיר זו שמונים תלמידים, ראה: Bulletin Mensuel (BM), 1903, p. 131

6 ישראל רחמני, איש גולפאיגאן, תושב בת־ים, למד ב'חדר' זה בשנות ה־30 (עדותו נגבתה בכתב, ככל שאר העדויות בעל־פה שיוזכרו להלן בהערות, משנת 1978 ואילך, והן מצויות ברשותי).

7 רפאל חיים הכהן, אבנים בחומה, ירושלים תש"ל [להלן: הכהן, אבנים], עמ' 4.

8 حبيب لوى، تاريخ يهود ايران، تهران ١٣٢٩.
(חביב לוי, ההיסטוריה של יהודי איראן, ג, טהראן 1960) [להלן: לוי, הסטוריה, ג], עמ' 729; אמנון נצר, 'קוים ומגמות במערכת החינוך וההוראה בקהילה היהודית באיראן על רקע פעילות כי"ח בשנים 1865-1911', בתוך: מנחם זהרוני (עורך), הגות עברית בארצות האיסלאם, ירושלים 1981 [להלן: נצר, קוים], עמ' 450; הנ"ל, 'הקהילה היהודית בטהראן מראשיתה עד המהפכה החוקתית, 1906', שבט ועם, סדרה שנייה, ד (ט) (תשמ"א), עמ' 253 [להלן: נצר, טהראן].

9 מכתב לארדו מטהראן, מס' 255, 2.3.1926, בתיק XIIIE145d, ארכ"ח.

10 ראה: BM, juillet-août, 1907, pp. 88-89

11 עדותו של משה מה־אהבתי, איש כרמאן, תושב בת־ים. המחבר ביקר בחדר זה.

12 J. Bassan, 'La communauté israélite de kermanchah', *Revue des écoles de*

אינה נכונה, ויש להניח שהיא נועדה לדרבן את הועד המרכזי של כי"ח ליסד בית־ספר בעיר. אם ניקח בחשבון את השיעור הגבוה של הילודה ושל תמותת התינוקות, יש להניח שחיו אז בעיר 220, ואולי פחות, ילדים בגילאי 3-12. שיעור התלמידים ביניהם עלה אפוא על שישים אחוז.

במשהד — הקימו האנוסים הנאמנים לדתם מוסד לחינוך יהודי, דור אחד לאחר השמד שבשנת 1839. מוסד זה מנה 10-15 תלמידים, ילדי המהימנים ביותר שבעדה. התלמידים היו בני שתים־עשרה ומעלה, שאפשר היה לסמוך על הבנתם, שיֵדעו לשמור על הסוד בפני המוסלמים. היו הורים במשהד, ששלחו את בניהם למַכְתֵּב המוסלמי בבוקר ולמַכְתֵּב היהודי החשאי אחר־הצהריים. ה'חדר', שנקרא ה'מדרש', שכן במרתף חשוך, ששטחו כתשעה מטרים רבועים, ודלת הכניסה אליו ניצבה בתוך חדר מגורים; מבחוץ לא היה אפשר לדעת, שמתחת לחדר מצוי מרתף.[13] כעבור שנים הועבר המוסד למרתף ביתו של מולא אבא בקצה הרובע היהודי. הילדים נהגו זהירות מופלגת. הם נצטוו לעלות על גגו של הבית הסמוך לבית המולא, משם עברו לגג ביתו, ירדו לחצר הפנימית ובאו אל המרתף. שני דורות לאחר השמד כבר למדו במדרש כחמישית מבני העדה.[14]

לקראת סוף המאה ה־19 למדו כנראה כמחצית האנוסים במשהד בשני 'חדרים': בבוקר למדו הילדים, ובערב — מבוגרים, שלא קיבלו חינוך עברי בעשרות השנים הראשונות שלאחר השמד. בעשור השני של המאה ה־20 למדו, כנראה, כשמונים אחוזים מילדי היהודים במשהד ב'מדרש'. ב־1945 היה כבר המדרש לבית־ספר ממש, ובו עשר כיתות מודרניות.[15] ההתפתחות הכללית בחינוך ובהוראה בפרס בכלל ובקרב הקהילה היהודית בפרט נתנה אפוא את אותותיה גם ב'חדר'.

נהאונד — נציג כי"ח, אשר הגיע לעיר באוגוסט 1913, מצא בה 'חדר', ובו חמישים בנים ועשרים בנות. להערכתו, שלושים עד חמישים ילדות וילדים אחרים לא זכו לחינוך בקהילה, שמנתה באותו זמן חמש מאות נפש.[16]

נובנדגן — הסופר אברהם עמיצור למד בעשור האחרון של המאה ה־19 במַכְתֵּב של מולא אברהם בעיר זו, שבו למדו כחמישים ילדים.[17]

L'alliance israélite, Avril 1903-Janvier 1904, No. 8; p. 60 [להלן: באסאן, כרמאנשאה]; ראה גם מכתב סידי מכרמאנשאה, מ־30.5.1904, בתיק XE104, ארכ"ח.

13 עזריה לוי, 'עדויות ותעודות לתולדות יהודי משהד', פעמים, 6 (תשמ"א), עמ' 71 [להלן: לוי, משהד]; רפאל פטאי, 'החינוך העברי בעדת האנוסים במשהד', עדות, א (תש"ו), עמ' 213-226 [להלן: פטאי, החינוך במשהד].

14 שם, עמ' 252; צבי שרפשטיין, תולדות החינוך בישראל בדורות האחרונים, ה, ירושלים תשכ"ו, עמ' 74-75 [להלן: שרפשטיין, תולדות].

15 פטאי, החינוך במשהד, עמ' 252, 255; ראה גם: עדותו של אברהם לארי, איש משהד, תושב בת־ים כיום, הוא למד ב־1923 אצל מולא חלילי; שרפשטיין, תולדות, עמ' 70, 79.

16 מכתב פראנקו, מכרמאנשאה, מס' 31, ללא תאריך, בתיק XE99a, ארכ"ח.

17 אברהם עמיצור, הנדר, ירושלים 1973 [להלן: עמיצור, הנדר], עמ' 48.

בסנגדג׳ (סנה) — התקיימו בראשית המאה לפחות שלושה ׳חדרים׳ קטנים, ולימדו בהם: חכם אהרן, חכם יעקב וחכם ששון.[18]

קצר שירין — מפקח מטעם כי״ח, אשר ביקר בקהילה הקטנה שבעיר זו בראשית שנות השלושים של המאה ה־20, מצא בה מַכְתַּב יהודי.[19]

בקרנד — למדו בחדר בראשית העשור השני של המאה כשלושים בנים.[20]

ברשת — מנה ה׳תלמוד־תורה׳ באמצע העשור הראשון למאה ה־20 כמאה וחמישים תלמידים.[21]

בשאהין־דג׳ — באזרבאיג׳אן הפרסית — שוכן ה׳חדר׳ בבית־הכנסת היחיד שהיה במקום. הקהילה היהודית מנתה 50-60 משפחות, ובחדר למדו 30 בנים בקירוב. עד שנת 1950, במשך כשלושים שנה, לימד בחדר זה ר׳ עובדיה ברוכי. לאחר מותו תפס את מקומו בנו, סינור ברוכי, שקיים את החדר עד עלייתו ארצה בשנת תשי״א. ׳חדר׳ זה שימש יסוד לבית־ספר של ׳אוצר התורה׳ שנפתח בעיירה.[22]

בשיראז — היו בשנת 1903 כ־7,000 יהודים, ומהם למדו ב׳חדרים׳ — לפי דברי קונפינו, שהיה מנהל כי״ח באצפהאן — 150-200 ילדים.[23]

בתורבת ובדרגז — היו ׳חדרים׳ שנוסדו בידי אנוסי משהד, שנשארו נאמנים לדתם והיגרו לערים אלו.[24] חדרים היו מצויים גם בהמדאן במיאנדואב[25] ובישובים אחרים בפרס.

מן התמונה שתוארה אנו למדים, שלפני הקמת בתי־הספר של כי״ח, העניק ה׳חדר׳ השכלה אלמנטארית למספר ניכר של ילדים יהודים בפרס. בסוף המאה ה־19 מנתה אוכלוסיית פרס כעשרה מיליון נפש,[26] ושיעור יודעי קרוא וכתוב בתוכם היה, לפי

18 עדותו של חביב ימיני איש סנגדג׳ ממושב ׳נוה ימין׳ [להלן: ימיני]. ימיני עצמו למד אצל חכם אהרן. סאלה ניקוי איש סנגדג׳, תושב ארה״ב, מעיד אף הוא שהיו בעיר שלושה ׳חדרים׳, ואחיו המבוגר למד באחד מהם; וכן עדותו של ד״ר פתחאלא אמיני, איש סנגדג׳, תושב ירושלים. הוא Albert Confino, *L'Action de l'alliance israélite en perse,* ; 1897 למד אצל חכם אהרן ב־ Algérie 1946, (?), p. 156. [להלן: קונפינו, כי״ח]. קונפינו טוען, שלא היו ׳חדרים׳ בסנגדג׳. טענה זו אינה נכונה; ראה: BM, déc. 1894, p. 149

19 Y.D. Semach, *A travers les communauté israëllite d'orient,* Paris 1931, p. 37 [להלן: צמח, קהילות].

20 מכתב פראנקו מכרמאנשאה, מס׳ 26, מ־29.6.1913, בתיק XE99a, ארכ״ח.

21 שרפשטיין, תולדות, עמ׳ 70.

22 ידיעות אלה מסר לי ביולי 1982 מר ישראל (איסמעאל) אלעזרי, שלמד חמש שנים בחדר בשאהין־דג׳ ור׳ אהרון ברוכי, בנו של ר׳ עובדיה ברוכי ז״ל. ר׳ עובדיה לימד באותו חדר. מר אלעזרי ור׳ אהרון ברוכי הם תושבי מושב שבלים. עדויותיהם נגבו בנפרד.

23 קונפינו, כי״ח, עמ׳ 146. מדברי קונפינו יש ללמוד, כי התקיימו ׳חדרים׳ בשיראז, ואין ללמוד על המספר המדויק של התלמידים; בדרך־כלל אין הוא מדייק בפרטים.

24 לוי, משהד, עמ׳ 71.

25 מסמכים על קיום חדרים בערים אלה, ראה להלן בהקשרים שונים; ראה גם: ספונות, ח (תשכ״ד), עמ׳ מז.

26 ראה: Roger M. Savory, 'Social development in Iran during the Pahlavi era' in George Lenczowzki (ed.), *Iran under the Pahlavis,* California 1980, p. 86 [להלן:

האומדן, בין 1%-5%.[27] לא אוכל לקבוע מה היה שיעור היהודים, שידעו קרוא וכתוב. חביב לוי מציין, כי 90 אחוזים מיהודי פרס ידעו לקרוא עברית. אמנון נצר זהיר יותר; הוא מציין, שבסוף המאה ה־19 היה קשה למצוא בפרס בנים יהודים, שלא ידעו קרוא וכתוב בלשון־הקודש ושלא היו להם מושגים אלמנטאריים ביהדות. אי־ידיעה של קריאה ב'פרשה' (בתורה) ובסידור־התפילה נחשבה בושה למשפחה.[28] ניימרק, שסייר בקהילות היהודיות בפרס בראשית שנות השמונים של המאה שעברה, כותב: '... בעת החיה לא נפגוש בערי פרס יהודי שאינו יודע להתפלל מתוך הסידור...'.[29]

רמת ההשכלה של יהודי פרס היתה אפוא גבוהה לאין ערוך יותר מזו של פרסים מוסלמיים. הדבר נתאפשר תודות לקיומו של המַכְתֵּב.

המורים ב'חדרים' היו בין חותמי הפטיציות, שהופנו לכי"ח בבקשה לפתוח בתי־ספר מודרניים בקהילות. בהיפתח מוסד חינוכי של כי"ח עבר אליו ה'חדר' המקומי כולו, על תלמידיו ומוריו. עובדה זו העניקה לגיטימיות למוסדות כי"ח, שהיו חשודים בשל אופיים המשכילי בעיני חלק מבני הקהילה. ברם, לא כל ה'חדרים' נתבטלו, ולא מיד.

באצפהאן קיים מולא פנחס שוחט חדר בימי הקיץ, כאשר שבת בית־הספר של כי"ח.[30] אהרון כהן, שליח הקיבוץ המאוחד, מצא בראשית שנות הארבעים חדר יהודי באחד מבתי־הכנסת של אצפהאן, ובו עשרות תלמידים. נאמר לו, שמאות ילדים לומדים עדיין ב'חדרים' בעיר.[31] מרדכי בן אליהו צדיק פור עבר יחד עם כל תלמידיו לבית־ספר כי"ח, שנפתח בכרמאנשאה ב־1903/4; אולם הוא המשיך ללמד כל ילד, שרצה להשתלם ביהדות, בימי שבת בבית־הכנסת.[32] הוא גם לימד את הילדים בחודשי הקיץ, שבהם היה המוסד של כי"ח סגור.[33]

סאבורי, התפתחות]. ראה גם: נצר, טהראן, עמ' 254, והשווה: *Iran Yearbook a complete directory and encyclopedia of facts and status on Iran*, Teheran 1972

27 ראה: סאבורי, התפתחות, עמ' 86; Robin E. Waterfield, *Christians in Persia*, London 1973, p. 181; ראה גם: Wilhelm Eilerz, 'Educational and Cultural Development in Iran', in George Lenczowski (ed.), *Iran Under the Pahlavis*, California 1980, p. 304, 313 [להלן: אייליריס, חינוך ותרבות].

28 לוי, הסטוריה, ג, עמ' 686; נצר, קיום, עמ' 450.

29 אפרים ניימרק, מסע בארץ הקדם — סוריה, כורדיסתאן, ארם נהרים, פרס ואסיה המרכזית, מהדורת אברהם יערי, ירושלים תש"ז [להלן: ניימרק, מסע], עמ' צז.

30 נצר, קורות, עמ' 269; ילקוט, יוני, 1935, עמ' 22; שלמה ענוים [להלן: ענוים], איש אצפהאן, חבר המושב השיתופי ארכל, למד בחדר זה בשנות 1930-1931; המהנדס ראובן שמח [להלן: שמח], איש אצפהאן, תושב ירושלים, למד שם בשנות 1932-1933.

31 אהרון, 'רשמי מסע בפרס', מבפנים, יא (1945) [להלן: אהרון, רשמים], עמ' 297.

32 עדותו של סָלֶה כהן ז"ל, אבי מחבר המאמר [להלן: כהן], מראשי יהדות כרמאנשאה. הוא עצמו השתתף בשיעוריו הנ"ל של צדיק פור; עדותו של דניאל דניאלי, איש כרמאנשאה, תושב יפו; עדותו של אקא סעדאת ז"ל איש כרמאנשאה [להלן: סעדאת]. תופעה מקבילה לכך היתה בגאליציה, החל מסוף שנות ה־70 למאה ה־19, כאשר בקרב חוגים רבים היווה ה'חדר' תוספת של אחר־הצהריים לביה"ס העממי הכללי (אנציקלופדיה חינוכית, ד, טור 581).

33 אברהם מואחדיאן, איש כרמאנשאה, תושב ירושלים, למד אצל מולא זה בחודשי הקיץ.

בסנגדג׳ המשיך החכם אהרון לקיים שיעורי יהדות בימי הקיץ לתלמידים, שחפצו בכך. הלימודים התקיימו בחצר ביתו.[34]

פה ושם המשיך חדר זה או אחר להתקיים קיום מלא, לצד בית־הספר של כי״ח, ואף נעשה בית־ספר מודרני יותר, שהדגיש את לימודי היהדות.

בהמדאן, למשל, סופח ה׳תלמוד־תורה׳[35] לכי״ח רק בשנת 1934. בשנת 1936/7 הגיש תלמוד־תורה זה ארבעה־עשר מועמדים (מתוך תשעה־עשר בוגרים) לבחינה הממשלתית לקבלת תעודת־גמר של בית־ספר יסודי. שנים־עשר מהם עמדו בהצלחה בבחינה זו.[36]

בית־הספר של כי״ח בטהראן נפתח בשנת 1898. אף־על־פי־כן המשיכו כנראה שניים מן ה׳חדרים׳ בעיר בקיומם העצמאי. באמצע העשור הראשון של מאה זו מנו ה׳חדרים׳ בטהראן 450 ילד בקירוב. באחד ה׳חדרים׳ הללו למדו כ־200 תלמידים, ולימדו בו בשנת 1905 ארבעה רבנים. באותה שנה העמיד ועד הקהילה לרשות ה׳חדר׳ בניין חדש בן ארבעה חדרים מאווררים ומרופדים בשטיחים. המזכיר העולמי של כי״ח, ביגאר, הרשה לנציגו בטהראן לתמוך ב׳חדר׳ זה בחמישה־עשר פראנקים לחודש לשם הוראת פרסית וצרפתית.[37]

עד ראשית מלחמת־העולם הראשונה היה ה׳חדר׳ המוסד החינוכי העממי, שבו למדו רוב ילדי ישראל בני השכבות הנמוכות והבינוניות בגאליציה, פולין, רומניה ורוסיה.[38] בפרס היה המצב שונה. במאה ה־19 היה החדר המוסד הבלעדי לחינוך ילדי היהודים. במאה ה־20 לא למדו כלל חלק מבני השדרות הנמוכות, אולם אלה שזכו לחינוך רובם למדו בבתי־הספר המודרניים של כי״ח בערים הגדולות, או בבתי־ספר קהילתיים־מודרניים למחצה, לשליש ולרביע, שהושפעו מכי״ח ובמידה זו או אחרת אף נתמכו על־ידיה.[39]

34 חביב ימיני (הערה 21, לעיל) למד אצל חכם אהרן.

35 במקומות שונים באירופה, וכן בבבל — לפחות עד סוף המאה ה־19 חל המונח ׳תלמוד־תורה׳ על ה׳חדרים׳ המיוחדים ליתומים ולבני־עניים (צבי שרפשטיין, החדר בחיי עמנו, ניו־יורק 1943, [להלן: שרפשטיין, החדר] עמ׳ 39, 257, ופרק 12); אנציקלופדיה חינוכית, ד, טורים 393, 579, 598; מ׳ אליאב ופ״א קליינברגר, מקורות לתולדות החינוך בישראל ובעמים, [להלן: אליאב, מקורות] תל־אביב תש״ך, עמ׳ 143; א״מ ליפשיץ, ׳החדר׳, התקופה, ז, עמ׳ 294-295. באיראן המונחים ׳תלמוד־תורה׳ ומַכתֵּב זהים, ולמדו בהם גם עניים ויתומים.

36 מכתב קואנקא מהמדאן, מ־27.12.1934, בתיק המדאן, וכן מכתבו מס׳ 141, מ־10.6.1937 בארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי באוניברסיטה העברית [להלן: ארמ״ז].

37 מכתבי נסים לוי, מטהראן, מ־2.5.1901 ומ־20.10.1901 בתיק XIVE148, ארכ״ח; מכתב טאראגאנו מטהראן, מ־29.4.1911, בתיק XVIIIE162, שם; מכתב לוריא מטהראן, מ־13.1.1905, בתיק XIVE150, ארכ״ח; טיוטת תשובת ביגאר ללוריא, מס׳ 1869, מיאנואר 1905, בתיק הנ״ל, שם; שרפשטיין, תולדות, עמ׳ 70; נצר, קוים, עמ׳ 460; Eugene Aubin, *La perse d'aujourd'hui*, Paris 1908, p. 299 BM, 1907, p. 81-82

38 שרפשטיין, החדר, עמ׳ 47.

39 דברי אלה מבוססים על עיון באלפי מסמכים, המצויים בארכיון כי״ח בפאריס ובארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי באוניברסיטה העברית בירושלים.

יהודי פרס — כמו אחיהם בארצות האסלאם[40] ובאירופה[41] — לא שלחו את בנותיהם ל׳חדר׳ אלא במקרים נדירים ולא לשנים רבות.[42] ההיגד: ׳כל המלמד את בתו תורה, כאילו מלמדה תִפלות׳[43] זכה לאישורה של קהילה, שבה רווחו גם מושגי החברה המוסלמית על מעמד האשה ועל תפקידיה בחברה.

המיסיונרים שטרן ושטרנשוס, שביקרו בשיראז בסוף המחצית הראשונה של המאה ה־19, לא מצאו בה, לדבריהם, שום אשה יהודייה, שתדע קרוא וכתוב.[44] אף כי אין בידי עדויות סותרות, אין דבריהם נראים לי נכונים. על־סמך היכרותי את קהילות פרס ואת בני עדה זו בישראל, נראה לי, שבכל קהילה היו נשים, שידעו לקרוא בכתבי־הקודש.

במשהד למדו אחוז קטן מאוד מכלל הבנות קריאה אצל נשים משכילות, ולא ב׳חדרים׳.[45] ב׳חדר׳ בכרמאנשאה למדו בשנת 1903/4 בין עשר[46] לשתים־עשרה בנות,[47] ויתֶרה מזו, ׳בזמנים רגילים לומדות בחדר 20 בנות׳.[48] במאה ה־20 גדל שיעור הבנות, שלמדו ב׳חדרים׳ באותן עיירות, שלא זכו לבי״ס מודרני של כי״ח. באוגוסט 1913 מצא פראנקו עשרים בנות מכלל שבעים התלמידים, שלמדו ב׳חדר׳ בנהאונד.[49]

כמו באירופה,[50] היו גם בפרס הורים, ששלחו את ילדיהם ל׳חדר׳ החל בגיל שלוש.[51] בדרך־כלל למדו במַכתֵב ילדים מגיל 4 עד 13, הוא הגיל שבו הם נאלצו לעזוב את לימודיהם ולסייע בפרנסת משפחותיהם מרובות־הילדים. אולם לפעמים נמצאו ב׳חדר׳ גם נערים בני חמש־עשרה ואפילו בני שבע־עשרה.[52] אלה היו בעיקר

40 אנציקלופדיה חינוכית, ד, טורים 604-605.

41 לפי סקר יק״א, היו 94% מתלמידי החדרים ברוסיה בסוף המאה ה־19 בנים (שם, טור 396, 580); ראה גם: ליפשיץ, החדר, עמ׳ 340-342; אהרון ברמן, תולדות החינוך, תל־אביב 1959, עמ׳ 109 [להלן: ברמן, חינוך]; אבל באירופה ברוב העיירות היו רבניות, לבלרים או לבלריות מלמדים את הבנות קריאה בסידור ובספרי נשים וכן כתיבת מכתבים ביידיש (אנציקלופדיה חינוכית, ד, טור 579; שרפשטיין, החדר, פרק אחד־עשר). לא כך היה המצב בפרס.

42 שז״ר, אורמיה, עמ׳ 5; גם באירופה זה היה המצב. ראה לדוגמה: שרפשטיין, החדר, עמ׳ 121.

43 משנה סוטה ג: ד. רבי אליעזר בן־עזאי חייב את האדם ללמד את בתו תורה — ראה שם; וראה גם רמב״ם, הלכות תלמוד־תורה, פרק א, הלכה יג.

44 H.A. Stern, *Dawnings of Light in the East*, London 1854, p. 129

45 פטאי, החינוך במשהד, עמ׳ 256.

46 יש מטילים ספק בעדות זו, אבל היא נכונה. שמותיהן של שלוש מן הלומדות מוכרים לנו: סבתי צפורה מרי בת הרב חכים אקאג׳אן, שנפטרה במושב נוה ימין, ואחותה שרה כהן, המתגוררת היום באותו מושב. גורלה של השלישית, כאנום נאז חכים זאדה, אינו ידוע לנו. את שמה מסרה לי אחותי רוזה מרי מנוה ימין. הרב הרופא חכים אקאג׳אן, הוא שנתן רשות לשלוח את הבנות ל׳חדר׳ בכרמאנשאה, ואף שלח את בנותיו שלו הנ״ל ללמוד, בשנים 1900-1904.

47 מכתב סידי מכרמאנשאה, מס׳ 6, מ־16.6.1904, בתיק XE104, ארכ״ח.

48 המכתב הנ״ל של סידי. ראה גם מכתבו, ללא מספר, מ־15.11.1904, שם.

49 מכתב פראנקו מכרמאנשאה, מס׳ 31, ללא תאריך, בתיק XE99a, ארכ״ח.

50 שרפשטיין, החדר, עמ׳ 93; ליפשיץ, החדר, עמ׳ 326; אנציקלופדיה חינוכית, ד, טורים 392, 578.

51 באסאן, כרמאנשאה, עמ׳ 60; עדותו של ימיני; BM, 1903 p. 139

52 נצר, קרים, עמ׳ 449, 450; שז״ר, אורמיה, עמ׳ 5; אהרון, רשמים, עמ׳ 297; עדותו של ישורון; BM, juillet-août, 1907, p. 89

ממשפחות מבוססות מבחינה כלכלית, או ממשפחתו של המולא. במאה ה־19 החלו רבים מילדי משהד ללמוד ב׳חדר׳ היהודי בגיל 10-12, לאחר שלמדו מתוך אונס שנים אחדות במַכתַב מוסלמי. לאחר מלחמת־העולם הראשונה סר הפחד מלב היהודים, וילדיהם החלו ללמוד ככבר בגיל 5-6. במשהד למדו ב׳חדר׳ החשאי גם אנוסים מבוגרים, שלא יכלו ללמוד בילדותם מיד לאחר השמד.[53]

באירופה, חלק גדול מהילדים למד בבית הרב.[54] לא כן בפרס, שבה שכן המַכתַב בדרך־כלל בבית־הכנסת,[55] ורק במקרים נדירים בבית הרב.[56] יש שהקהילה הקצתה למטרה זו אולם מיוחד, לרוב בתוך בית־הכנסת,[57] או בסמוך לו.

באירופה ישבו הילדים על ספסלים,[58] ואילו התלמידים באיראן ישבו על רצפת החדר ישיבה מזרחית, שלובי ברכיים, זה ליד זה, לפעמים בחצי גורן.[59] הם ישבו על שטיחים, על עורות עיזים, על כריות, על מחצלות, על שקים, או על שטיחונים. גם המורה ישב על הרצפה.[60] האולם שבו התקיימו הלימודים היה, בדרך־כלל, צר ועלוב, ולא תמיד היה מוגן מפני הרוחות והקור העז של החורף. בכרמאנשאה תלו שקים על חלונות פרוצים להתגונן מפני הקור.[61] תלמידים בעלי אמצעים הביאו איתם ל׳חדר׳ את עשויה טיט, ובתוכה פחם. הם הסיקוה, וכך התחממו. ׳פני להטו, כי ישבתי ליד האח המוסקת, אך היה לי קר מאחור, כי ישבתי עם הגב אל הדלת׳.[62] ב׳חדרים׳ אלה לא גדל

53 פטאי, החינוך במשהד, עמ׳ 252, 254, 255.

54 שרפשטיין, החדר, עמ׳ 49; ליפשיץ, החדר, עמ׳ 305.

55 נצר, קורות, עמ׳ 268; שרפשטיין, תולדות, עמ׳ 73; מכתב פראנקו מכרמאנשאה, מס׳ 31, ללא תאריך, בתיק XE99a, ארכ״ח; מוסא ראסך אזרחי [להלן: ראסך], שהיה מראשי החינוך בהמדאן, עדותו על סוף המאה ה־19; עדותו של ישורון על שנות ה־20 של המאה; עדותו של חיים ירדני מטהראן, תושב תל־אביב.

56 אהרון, רשמים, עמ׳ 297; נצר, קורות, עמ׳ 268. עדותו של ראסך (ראה הערה 55). עדותו של ישורון (ראה הערה 55); עדותה של הגברת עפאת ניקנאם [להלן: ניקנאם] מאצפהאן. השווה: אנציקלופדיה חינוכית, ד, טורים 257, 393. בעיראק ׳החדר׳, ששכן בבית המלמד היה מוסד פרטי, והיה שונה מן ׳החדר הכללי׳, שנחשב מוסד ציבורי (אנציקלופדיה חינוכית, ד, טור 804). אין כל עדות על חלוקה מעין זו בפרס. נציין, שגם המַכתַב המוסלמי בפרס שכן בדרך־כלל במסגד או בבית המורה (ראה: عیسی صدیق، تاریخ فرهنك ایران أز آغارت زمان حاضر، تهران ۱۳٤۲.
= עיסא צדיק, תולדות החינוך בפרס מן הראשית עד ימינו, טהראן 1963 [להלן: צדיק, פרס]), עמ׳ 377; איילרס, חינוך ותרבות, עמ׳ 305.

57 באסאן, כרמאנשאה, עמ׳ 64.

58 שרפשטיין, החדר, עמ׳ 97; ליפשיץ, החדר, עמ׳ 306.

59 ראה לדוגמה מכתב פראנקו מכרמאנשאה, מס׳ 31, ללא תאריך, בתיק XE99a, ארכ״ח; מכתבו מס׳ 26, מ־29.6.1913, שם; עדות בניהו מגן, איש אצפהאן, תושב ראשון לציון; נצר, קורות, עמ׳ 268.

60 פטאי, החינוך במשהד, עמ׳ 252; אהרון, רשמים, עמ׳ 297; עדותו של כהן, שלמד בחדר בכרמאנשאה.

61 מכתב פראנקו מכרמאנשאה, מס׳ 26, מ־29.6.1913, בתיק XE99a, ארכ״ח (המכתב נוגע לקהילת קרנד); באסאן, כרמאנשאה, עמ׳ 60.

62 עדותו של ראסך; מרדכי מאהריאן [להלן: מאהריאן], איש המדאן, תושב ירושלים, שלמד בחדר אחר בהמדאן; בחדר זה היה בור קטן באמצע האולם, בו הסיקו גזרי־עץ, והילדים ישבו סביבו.

דור בריא: המחנק, הלכלוך, הצפיפות, התאורה הבלתי־מספקת, מי־שתייה לא נקיים והישיבה הממושכת במקום אחד פגעו בבריאותם הפיסית של הילדים. לרוב הילדים היה זה המשך ישיר של הבית הדל, שבו שררו אותם תנאים עצמם.

תוכנית הלימודים

ארגון קהילתי מרכזי לא היה בפרס, והקשר בין קהילותיה של ארץ רחבת ידיים זו היה רופף. על־כן גם לא היתה תוכנית־לימודים אחידה לכל ה'חדרים' בפרס.[63] אף־על־פי־כן, היה דמיון רב בתוכנית הלימודים ב'חדרים' השונים. ב'חדר' בפרס נלמדו לימודי־קודש בלבד; בזה הוא דמה ל'חדר' באירופה.[64] גם במַכְתַּב המוסלמי בפרס הושם דגש על לימוד הקוראן ואך מעט פרסית וחשבון.[65]

לדברי ניימארק, לימד המולא, לאחר הוראת האותיות, 'מלים שלמות, ולא תנועה־תנועה והברה־הברה בלבד, כנהוג בשאר התפוצות'.[66] ברם, עדות זו אינה מהימנה.[67] **תלמידי המַכְתַּב היהודי בפרס, כמו חבריהם באירופה,[68] למדו לקרוא בשיטה** אנאליטית: מן האותיות אל ההברות והמילים. זו גם היתה השיטה במַכְתַּב המוסלמי בפרס. שלב הסינתזה נקרא חיבור.[69] כדי להקל על הילדים לזכור את האותיות העבריות לפי סדרן, הרכיבו מהן מילים, והילד שינן אותן. ואלה המילים: אַבגַ'ד, הַוַז, חֹטִי, כַּלַמַ, סַעפַּצ, קַרשַת. הצורות הסופיות של האותיות נכתבו מעל למילים הללו, במקום המתאים.[70] מולא משה בהמדאן נהג לתלות לוח־עץ קטן על צווארו של דרדק, שנדרש ללמוד קריאה. על הלוח הודבק דף, ועליו האותיות, ההברות או המילים, ששימשו כחומר לימוד.[71]

באירופה, קודם ייסוד ה'חדר' המתוקן, לא נלמדה העברית כשפה. כך גם בפרס.[72] אף־על־פי־כן, קלט הילד אוצר־מילים מסוים מתוך לימודי־הקודש.[73]

63 נצר, קורות, עמ' 268; נצר, קורים, עמ' 449; עדותו של כהן.

64 נצר, קורות, עמ' 268; שרפשטיין, החדר, פרק תשיעי; ליפשיץ, החדר, עמ' 313, 322, 326.

65 צדיק, פרס, עמ' 378-379; אנציקלופדיה חינוכית, ד, טור 875; פטאי, החינוך במשהד, עמ' 251.

66 ניימרק, מסע, עמ' צד; ראה גם שרפשטיין, תולדות, עמ' 66.

67 עזרא ציון מלמד, 'היהודים בפרס לפני ששים שנה', סיני, כט (ניסן־אלול תשי"א) [להלן: מלמד, היהודים בפרס], עמ' שסג; שרפשטיין, תולדות, עמ' 67. אנשים רבים, שלמדו בחדר בפרס ושרואיינו על־ידינו, סותרים את קביעתו של ניימרק.

68 נצר, קורות, עמ' 268; שרפשטיין, תולדות, עמ' 79; ליפשיץ, החדר, עמ' 328-329; אנציקלופדיה חינוכית, ב, טור 256; ד, טור 388; כרמן, חינוך, הערה בעמ' 91-92; שרפשטיין, החדר, עמ' 95.

69 נצר, קורים, עמ' 449; פטאי, החינוך במשהד, עמ' 255; למונח 'חיבור' באירופה היה גם מובן אחר: 'המלמד קורא פסוק, מתרגם כל מלה לבד... ואחר גמר הפסוק כולו הוא חוזר ביידיש על תוכן הפסוק' (שרפשטיין, החדר, עמ' 101).

70 פטאי, החינוך במהשהד, עמ' 255; שרפשטיין, תולדות, עמ' 79.

71 מאהריאן למד בחדר זה בראשית המאה ה־20.

72 אנציקלופדיה חינוכית, ד, טור 391; ליפשיץ, החדר, עמ' 351.

73 עזרא ציון מלמד, 'מאוצר לשון הקודש בלשון פרסית־יהודית', לשוננו, כרך מג (תשל"ט), עמ' 271.

הילדים למדו בחדר תנ"ך.[74] בפרס, כבאירופה,[75] הושם הדגש על התורה, אבל נלמדו גם פרקים מן הנביאים הראשונים והאחרונים ומן הכתובים — בעיקר תהלים, חמש המגילות, איוב, קהלת ודניאל.[76] ייתכן מאוד, שגם בפרס התחילו את לימוד התורה ב'ויקרא' ולא ב'בראשית', וכך נהוג גם בהרבה קהילות אחרות בעולם.[77] כמו ברובם הגדול של החדרים באירופה, שלא הושפעו ממהר"ל, גם בפרס החל המולא בראשית כל שבוע ללמד פרשה חדשה, וכל ילד למד ממנה לפי כוחו.[78] אגב קריאה בתורה למד הילד את הנגינה המסורתית של התורה ואת טעמי ההפטרות.[79] תלמידים רבים למדו גם 'תפסיר', כלומר תרגום התורה (ונביאים וכתובים) בעל־פה בנוסח קבוע.[80] המולא תִרגם את פסוקי המקרא, בדרך־כלל מלה במלה לפרסית או, ליתר דיוק, לניב הפרסי־יהודי המקומי, והתלמיד שנה ושינן הן את המלה או את הפסוק והן את תרגומו.[81] כזה היה המִנהג גם באירופה.[82] ילד, שהצליח בלימוד ה'תפסיר', היה קורא בעיניו את המלה העברית ומבטא בפיו את תרגומה בפרסית. פה ושם נלמד ה'תפסיר' בצמוד ללימוד הפרשה, אבל בדרך־כלל למד הילד תחילה את חמשת חומשי התורה, ורק בשלב השני חזר ללמוד אותם, וכן את הנביאים ואת הכתובים, בלוויית תרגומם הפרסי.[83] החזרה בקול על הפסוקים מכתבי־הקודש ועל תרגומם הפרסי תפסה

74 פטאי, החינוך במשהד, עמ' 253; ראה גם ספר המסעות של ר' דוד דבית הלל (שנת 1832), תרגם והוציא לאור ו"י פישל, עמ' 21-22; עדותו של ישורון; ראה: Joseph Wolff, *Travels and Adventures of the Rev. Joseph Wolff*, London 1861, p. 214

75 אנציקלופדיה חינוכית, ד, טור 392.

76 שרפשטיין, תולדות, עמ' 73; עמיצור, הנדר, עמ' 50, 51, 53. ספר דניאל זכה להתעניינות מיוחדת בין יהודי פרס, והם חיפשו בו רמזים לגאולה. מולא כואג'ה הכהן אף תִרגם את הספר לפרסית בחריזה (מזרחי, משוררים, עמ' 122); נצר, קורות, עמ' 268; פטאי, החינוך במשהד, עמ' 256; שז"ר, אורמיה, עמ' 5.

77 העדויות שבידינו סותרות זו את זו, אך רובן תומכות בגירסה הנ"ל. ראה גם עמיצור, הנדר, עמ' 48; שרפשטיין, תולדות עמ' 80; עזריה לוי, 'על החינוך היהודי בפרס במאה הי"ט לפני יסוד האליאנס', מעלות, אפריל 1978 (להלן: לוי, מעלות), עמ' 9.

78 נצר, קוים, עמ' 449; אהרון, רשמים, עמ' 297; ניימרק, מסע, עמ' צד; ראה גם: צמח, קהילות, עמ' 13; אליאב, מקורות, עמ' 153-154; ברמן, חינוך, עמ' 91; שרפשטיין, תולדות, עמ' 66; האנציקלופדיה העברית, יז, טור 691; ליפשיץ, החדר, עמ' 324.

79 עדותו של כהן; פטאי, החינוך במשהד, עמ' 256; האנציקלופדיה העברית, יז, טור 691.

80 נצר, קורות, עמ' 268; מלמד, היהודים בפרס, עמ' שסג; פטאי, החינוך במשהד, עמ' 256; עמיצור, הנדר, עמ' 48-49; האנציקלופדיה העברית, יז, טור 691. במובנו הרחב כולל ה'תפסיר' גם פרשנויות והסברים (נצר, קוים, עמ' 449, הערה 3).

81 מורי 'חדרים', שעברו לבתי־הספר של כי"ח, המשיכו ללמד 'תפסיר' באותו אופן עצמו. כך נהג גם מורי, החכם דוד שאדי ז"ל, איש כאשאן, שלימדני תנ"ך בכי"ח טהראן בשנות הארבעים. על כך ראה גם: מכתב ראובן לוי מטהראן, מ־11.9.1899, בתיק XIVE149, ארכ"ח; מכתב קואנקא מהמדאן, מס' 279, מ־14.1.1940, בתיק המדאן, ארמ"ז; צמח, קהילות, עמ' 13.

82 אנציקלופדיה חינוכית, ד, טורים 388-389, 577; שרפשטיין, החדר, עמ' 100-101.

83 פטאי, החינוך במשהד, עמ' 256.

מקום נרחב הן במַכתַב המוסלמי בפרס והן ב׳חדר׳ היהודי.[84] המולא לימד את פירוש רש״י וגם פירושים אחרים, בעיקר אונקלוס.[85]

התלמידים למדו את התפילות, ודגש מיוחד הושם על קריאת־שמע, תפילת העמידה, קדיש, ׳אלֹהַי נשמה׳ ו׳אשרי יושבי׳. התפילות לא תורגמו, אבל תלמידים שהצטיינו ב׳תפסיר׳, הבינו פחות או יותר את פשרן. לעתים הסביר המולא לחניכיו את משמעות התפילות, שהיו כבר שגורות בפיהם. כמו־כן הודגש לימוד הברכות הנפוצות ביותר.[86]

תלמידים מעטים למדו משנה ו׳עין יעקב׳, ומסכת אבות זכתה לתשומת־לב מיוחדת.[87] התלמיד למד גם דינים.[88] ׳שולחן ערוך׳ תפס מקום חשוב ביהדות פרס,[89] והטובים שבתלמידים למדוהו והוקירוהו. מדרשים ופיוטים[90] נלמדו בהזדמנויות מתאימות.

בכל הזמנים היו בפרס יהודים מעטים, שידעו קרוא וכתוב בפרסית, אבל הם למדו זאת מאבותיהם, בכוחות עצמם או בבתי־הספר של המיסיון. בדרך־כלל לא גילו היהודים עניין בלימוד כתיבה בפרסית, כי לא רצו להשתמש באותיות הערביות, שסימלו בעיניהם את האסלאם; ואילו המוסלמים הפרסים מצידם לא רצו ללמד את היהודים פרסית.[91] משום כך השתמשו היהודים בכתב רש״י בכותבם פרסית. הילד היהודי בפרס לא למד אפוא לימודי־חול ב׳חדר׳; מכל מקום, אין לנו ידיעות על כך. אמנם שגריר צרפת בטהראן דיווח בשנת 1875, כי ילדי היהודים לומדים ב׳חדר׳ גם־כן פרסית, אנגלית, צרפתית, תורכית וערבית. אולם מהימנותה של עדות זו מוטלת בספק.[92]

84 נצר, קורות, עמ׳ 268; מכתב פראנקו מכרמאנשאה, מס׳ 31, ללא תאריך, בתיק XE99a, ארכ״ת.

85 עדות כהן; לוי, מעלות, עמ׳ 9; תנינה מזרחי, יהודי פרס, תל־אביב 1959, עמ׳ 80 [להלן: מזרחי, יהודי פרס]; שז״ר, אורמיה, עמ׳ 5; מלמד, היהודים בפרס, עמ׳ שסג; הכהֵן, אבנים, עמ׳ 1.

86 פטאי, החינוך במשהד, עמ׳ 253, 254, 256; שרפשטיין, תולדות, עמ׳ 66; האנציקלופדיה העברית, יז, טור 691; נצר, קוים, עמ׳ 449; עמיצור, הנדר, עמ׳ 48; עדותו של ישורון; עדותו של אפרים מרי מכרמאנשאה, תושב נוה־ימין.

87 נצר, קורות, עמ׳ 268; נצר, קוים, עמ׳ 449; האנציקלופדיה העברית, יז, טור 691; לוי, מעלות, עמ׳ 9; עדותו של ישורון; עדותו של כהן. באירופה היו תקופות וקהילות שהזניחו את לימוד המִשנה משום הדעה, שהמשניות כלולות בלימוד התלמוד (אנציקלופדיה חינוכית, ד, טורים 392, 404; אליאב, מקורות, עמ׳ 154-155). ׳עין יעקב׳ נקרא בפרס ׳מאמר׳.

88 נצר, קורות, עמ׳ 268; האנציקלופדיה העברית, יז, טור 691.

89 קונפינו, כי״ח, עמ׳ 44.

90 נצר, קורות, עמ׳ 268; האנציקלופדיה העברית, יז, טור 691.

91 Walter J. Fischel, 'Israel in Iran', in L. Finkelstein (ed.), *The Jews — Their History, Culture and Religion*, New York 1949, p. 830; לוי, היסטוריה, ג, עמ׳ 730.

92 השגריר קלט את ידיעותיו מפי הרב של טהראן, שדיבר הן על תלמידי החדר והן על התלמידים היהודים במיסיון. נראה, שהשגריר לא הבחין בין אלה לאלה (לוי, היסטוריה, ג, עמ׳ 729). יש להניח כמעט בודאות, שדברי הרב תורגמו מפרסית לצרפתית, ושקשיי התרגום גרמו לעיוות. באותו פרק־זמן למדו תלמידים יהודים מעטים בבתי־הספר של המיסיונים השונים בטהראן (ראה מאמרי ׳כשלון "חינוכם" של יהודי פרס ברוח הנצרות׳, ציון, מז, חוברת ג (תשמ״ב).

בקהילות הגדולות באירופה היו שלושה סוגים של 'חדרים': (א) ב'חדר' דרדקי (או חדר ערבוביה) למד הילד עברית ותפילה במשך שנתיים־שלוש, עד שהתחיל בחומש. (ב) ב'חדר' מדרגה ב נלמדו בעיקר חומש ורש"י, בתוספת מעט נ"ך, מִשנָה ולפעמים גם־כן גמרא. (ג) כדרגה ג, שבה למדו רק מעטים, הורו בעיקר גמרא.[93] ואילו בפרס לשלב לימוד הגמרא לא הגיעו אלא מעטים יוצאים־מן־הכלל.[94] ייתכן שזוהי הסיבה העיקרית להעדר דיון אינטלקטואלי במַכתָב היהודי בפרס. אמנם היו בארץ זו חכמים יודעי תלמוד, ביניהם תלמודיסטים מובהקים, אך מספרם היה מועט. הרוב הגדול של המלמדים לא היו בקיאים בגמרא ולא לימדוה. אין אנו יודעים את הסיבות להזנחת הגמרא ביהדות פרס, והנושא טעון חקירה מיוחדת.[95]

אין לנו ספק, שמצבם הכלכלי הירוד של יהודי פרס היווה אחת הסיבות העיקריות לדלדול המטען התרבותי במוסדות החינוך שלהם. גם הדיכוי, הנגישות, הביזה, הרצח, האינוס לאסלאם והמגבלות החוקיות, שהיו מנת חלקם של היהודים מאז ראשית המאה ה־16, לא היו רקע מתאים לשגשוג תרבותי.

כמו באירופה,[96] גם בפרס הקפיד המולא לקיים זיקה ישירה בין התוכן הנלמד ובין החגים והמועדים היהודיים. ילדי ה'חדר' הכינו בהשגחת המולא את תוכנית הסדר של ליל ראש השנה. הם כתבו באותיות גדולות את המאכלים הסמליים, שנאכלו בליל החג, ועל ידם את ה'יהי רצון' של כל מאכל ופרי, ועיטרו את הכתוב בציורים. בפורים שיננו ב'חדרים' את מגילת אסתר, את תיקון פורים וכל מה שקשור לחג.[97]

ה'חדר' היהודי בפרס היה מִגזר אורגאני מן הקהילה. התלמיד למד להשתלב בסביבתו. ערכי ה'חדר' היו ערכי החברה היהודית הפרסית. תוכנית־הלימודים ב'חדר' ומטרותיה השתלבו יפה במסכת חייו של הילד. הוא למד במוסד החינוכי אותם

במוסדות אלה אכן נלמדו אנגלית, צרפתית ופה ושם גם ערבית ואפילו תורכית (לנוצרים מאזרבאיג'אן, ששהו בטהראן). לא היתה כל סיבה ללמד תורכית ב'חדר' היהודי בטהראן, בעוד שפה זו לא נלמדה אפילו ב'חדרים' היהודים באזרבאיג'אן.

93 שרפשטיין, החדר, עמ' 80, 111-112, 249; ליפשיץ, החדר, עמ' 302, 312, 320, 321, 326-340; ראה גם: ברמן, חינוך, עמ' 92; אנציקלופדיה חינוכית, ב, טור 1076; ד, טור 391.

94 האנציקלופדיה העברית, יז, טור 691; שז"ר, אורמיה, עמ' 4; נצר, קוים, עמ' 459; פטאי, החינוך במשהד, עמ' 256; לוי, מעלות, עמ' 9, 11, 12.

95 א"י בראוור, 'מפרשת מסעותי בפרס', סיני, ב (תרצ"ח), עמ' רמה, כותב: 'ידיעת התלמוד נשכחה מפי יהודי פרס לכל הפחות זה דורות אחדים. מסופקני אם נמצא אקסמפלר שלם מש"ס בבלי בכל הארץ'. בראוור מגזים. בביתו של אבי־זקני, חכים אקאג'אן מכרמאנשאה, שהיה בקי בתלמוד, היו מצויים הן התלמוד הבבלי והן התלמוד הירושלמי. אחדים מיהודי העיר, וביניהם אבי, למדו אצלו תלמוד. ניימרק, שנפגש עם חכים אקאג'אן בכרמאנשאה, כתב עליו: 'ידיו רב לו בתלמוד...' (ניימרק, מסע, עמ' עב). חכים אקאג'אן לא היה יחיד. ר' ישראל בן־יוסף בנימין, בספרו 'ספר מסעי ישראל' (פאריס 1856), מספר, שראה ספרי תלמוד אצל אחדים מנשיאי בני־ישראל באיראן; ראה גם: נצר, קוים, עמ' 450, דו"ח 1846, עמ' 54; לוי, היסטוריה ג, עמ' 866; ניימרק, מסע, צד, צה; The 38th Report of the London Society for promoting Christianity amongst the Jews, 1846, p. 54

96 ליפשיץ, החדר, עמ' 311; אנציקלופדיה חינוכית, ד, טור 389; אליאב, מקורות, עמ' 147.

97 מזרחי, יהודי פרס, עמ' 47, 61.

הדברים, שהיו גם ברום עולם משפחתו, בימי החול כבימי שבת ומועד. ביקוריו בבית־הכנסת והדרשות, ששמע מפי הרב, השלימו את ההשכלה, שרכש ב׳חדר׳. בית־ההורים, בית־הכנסת, השכונה וה׳חדר׳ היוו מסגרת־חיים הומוגנית. בכך לא היה שונה ה׳חדר׳ היהודי בפרס מן ה׳חדר׳ היהודי באירופה.[98]

היה חסרון בעובדה, שהחדר לא הקנה השכלה חילונית, לפחות פרסית וחשבון. אולם היה כרוך בכך יתרון: מערכת־הלימודים לא היתה מורכבת רסיסים־רסיסים: שיעור למקצוע זה, ושיעור למקצוע אחר. האלמנטים השונים שנלמדו היוו שלמות עניינית.

ב׳חדר׳ היהודי בפרס, כמו בזה שבאירופה, בא חלק מן הלימוד לידי יישום מיידי: הילדים התפללו יחד עם המלמד מנחה וערבית ובירכו בהזדמנויות המתאימות ב׳חדר׳ את הברכות שלמדו לפני־כן ׳תיאורטית׳.

הדמיון במטרות ובתוכנית־הלימודים, של המַכְתֵּב היהודי בפרס ושל אלה, שהיו נהוגות בשלבים הנמוכים של ה׳חדר׳ באירופה, אינו מפתיע. שני המוסדות שירתו את בניו של אותו עם וינקו את ערכיהם ואת תכניהם ממקור אחד.

על רמת הלימודים ב׳חדר׳ בפרס אפשר ללמוד מעט מן העובדה הבאה: בשנת 1904, בשעה שהחדר בכרמאנשאה עבר כולו לרשות כי״ח והפך להיות בית־ספר מודרני, סווגו תלמידיו לשלוש קבוצות: הבוגרים והמוכשרים ידעו, בין היתר, את התרגום של חמשת חומשי התורה; החלשים יותר ידעו לקרוא בתנ״ך, אך התקשו מאוד, או לא ידעו כלל, לתרגם את הטקסט; הדרדקים והחלשים ביותר ידעו רק את יסודות הקריאה. סידי, הנציג הראשון של כי״ח בעיר, המעיד על כך, מציין שהתלמידים לא ידעו היסטוריה יהודית. הוא צודק, ככל שהדבר נוגע להיסטוריה שלאחר תקופת המקרא, אולם החלק ההיסטורי שבתנ״ך, ובמיוחד בחומש, נלמד לא רק תוך כדי לימוד המקרא, אלא גם בקשר לחגים ומתוך סיפורי המולא בשפה הפרסית על העם היהודי ועל ארצו.[99] במכתבו מוסיף וכותב סידי, שהתלמידים לא ידעו דינים. למיטב ידיעתי, טענה זו אינה נכונה. כאמור, נלמדו דינים בכל ה׳חדרים׳ בפרס, ולפחות אחד המלמדים בחדר בכרמאנשאה ׳היה בקי גדול בשולחן ערוך׳.[100]

יהודי פרס יצרו, כפי שכבר ציינו, ספרות ענפה בפרסית־יהודית, שהעשירה את חיי התרבות של בני הקהילה ומילאה את עיתות הפנאי שלהם. נצר מציין, שקשה היה למצוא בית יהודי באיראן, שלא נמצאו בו כתבי־יד, הכוללים את יצירותיהם המונומנטאליות של משוררי הקהילה. יש משמעות לעובדה, שספרות זו לא נלמדה במַכְתֵּב. קהילות ישראל בפרס נקטו גישה, שלפיה אין מערבין קודש בחול. במוסד החינוכי נלמדו רק כתבי הקודש במקור. בפרסית־יהודית השתמשו לתפסיר בלבד.

98 אנציקלופדיה חינוכית, ב, טור 255; ברמן, חינוך, עמ׳ 91-92; אליאב, מקורות, עמ׳ 160.

99 מכתב סידי מכרמאנשאה, מס׳ 8, מ־13.10.1904, בתיק XE104, ארכ״ח; השווה: לוי, היסטוריה, ג, עמ׳ 686; עדותו של כהן שלמד בחדר הנ״ל; ראה גם: שרפשטיין, תולדות, עמ׳ 73.

100 מכתב סאגס מכרמאנשאה, מס׳ 3, מ־30.11.1905, בתיק XE103, ארכ״ח; לוי, מעלות, עמ׳ 9.

כלומר כאמצעי להבנת הכתבים, שהיו בעלי ערך עליון (כך נהגו בחדר היהודי באירופה, בלשון יידיש). ספרות כתובה בפרסית־יהודית, אפילו נלקחו נושאיה מכתבי־הקודש והיא נכתבה באותיות עבריות, לא היתה ראויה בעיניהם להיכלל בתוכנית־הלימודים.[101]

ה'מולא' — המורה במַכתַב

הרב שעמד בראש כל קהילה בפרס נקרא 'מולא' (או 'דיין'). המולא מילא את כל התפקידים הדתיים: רב, דיין, מסדר קידושין וגירושין, מיישב סכסוכים, מוהל, שוחט, מנהל בית־העלמין והחברא קדישא, דרשן ומטיף. המולא לא נבחר, אלא מונה על־ידי חשובי העדה, הודות לייחוסו ולתורתו, או ירש את המישׂרה מאביו. הוא לא קיבל משכורת, אלא שכר נפרד בעד כל תפקיד שמילא, בהתאם ליכולת הכספית של האיש, שנזקק לשירותו. פרנסתו העיקרית היתה מן השחיטה.[102] בקהילות הקטנות היה המולא גם המורה במַכתַב. בקהילות הגדולות לא לימד המולא, הוא רב־הקהילה, ב'חדר', אבל מי שלימד בחדר נקרא גם הוא מולא,[103] כתואר עמיתו במַכתַב המוסלמי בפרס.[104] בקהילות אחדות נוצרה מסורת אחרת: מורה המַכתַב, שלא היה רב־הקהילה, נקרא 'חליפה'[105] או 'חכם'.[106] בדרך־כלל התמיד המולא להורות ב'חדר' במשך שנים רבות.[107]

גם נשים לקחו חלק בהוראה בחדר, או ניהלו חדרים באופן עצמאי. במשהד היה תוארן, כמו זה של הגברים — מולא.[108] בקרב האנוסים במשהד היו, כאמור, נשים מעטות שידעו קרוא וכתוב. הן אספו לבתיהן קבוצות של בנות ולימדו אותן עברית. האמידות שביניהן עשו זאת בהתנדבות. פה ושם לימדו נשים אלה גם בנים.

המולא היה, בדרך־כלל, תלמיד שהצטיין בלימודיו במַכתַב. היו מולאים, שלא ידעו יותר ממה ששנו, והיו אחרים שהשלימו את ידיעותיהם בכוחות עצמם, שהרי בפרס לא היו ישיבות או מוסדות אחרים להשכלה יהודית גבוהה. הם העמיקו במה שלמדו, בעיקר ב'שולחן ערוך', ב'עין־יעקב', במדרשים — במיוחד ב'מדרש תנחומא'. היו שלמדו גם תלמוד וקבלה מפי רב־העיר או מפי למדן אחר, לרוב רופא.

101 נצר, קוים, עמ' 450; ליפשיץ, החדר, עמ' 316.
102 מלמד, היהודים בפרס, עמ' שסה; מזרחי, יהודי פרס, עמ' 111-112.
103 לוי, מעלות, עמ' 10; האנציקלופדיה העברית, יז, טור 691; נצר, קורות, עמ' 268; פטאי, החינוך במשהד, עמ' 251; שרפשטיין, תולדות, עמ' 66.
104 פטאי, החינוך במשהד, עמ' 251.
105 לוי, מעלות, עמ' 10.
106 האנציקלופדיה העברית, יז, טור 691.
107 ראה, לדוגמה מכתב סידי מכרמאנשאה, מס' 6, מ־16.6.1904, בתיק XE104, ארכ"ת.
108 עדותה של ניקנאם; עדותו של שמח; חיים הראלי, איש שיראז, תושב נתניה, למד בחדר, שבו לימדה אשה. אברהם מולא [להלן: מולא], איש משהד, תושב תל־אביב, למד אצל אשה במשהד, פטאי, החינוך במשהד, עמ' 256.

לרשותו של המשתלם העצמאי עמדו 'מכלולים' — מילונים למילים הקשות שבכתבי־הקודש, שבהם היו המילים סדורות לפי סדר הופעתן בכתובים.[109]

חלק מן המורים במַכתַב היו בנים של מורים, שלמדו אצל אבותיהם.

מכל מקום, השכלתם של רבים ממורי ה'חדרים' היתה דלה.[110] בכך הם דמו לעמיתיהם, שלימדו בשלבים הנמוכים של ה'חדר' באירופה.[111]

המורה ב'חדר' בפרס, כמו חברו באירופה, קיבל את שכרו מהורי התלמידים.[112] ההורים שילמו בכסף, או בשווה־כסף — מנות־אוכל, ביצים, תרנגולות, יין, שקדים, קמח, מלבושים ועוד. הורה שצייד את בנו במטעמים לארוחת־הצהריים, שלח מזמן לזמן מנה נוספת בשביל המולא ובני־ביתו. גם גזרי־העץ או הפחם, שהביאו הילדים לחימום, לא תמיד נוצלו עד תום לצורכי עצמם, וחלק מהם נשאר ברשות הרב.[113] בין אלה שהרבו בשכר המולא היו נדיבים ואוהבי תורה. אולם היו גם הורים שקיוו, כי בזכות נדיבותם יזכו בניהם לטיפול מסור יותר, ולפעמים נתמלאה ציפייתם.[114]

שכרו של המולא ומועדי התשלום לא היו קבועים. הוא קיבל אותו אחת לשבוע, אחת לחודש או אחת לשנה, או על־פי מידת ההצלחה של התלמיד בשלבים השונים של לימודו: לימוד אלף־בית; חיבור אותיות ותנועות; קריאה רהוטה; תפסיר וכו'. במקרה זה שולם השכר, על־פי־רוב, בתשלומים. היו הורים, שהקפידו להשאיר בידם סכום ניכר, עד אשר יאשרו הידענים, שבניהם אכן למדו את החומר הדרוש. המולא התחשב בהורים וקצב את שכרו על־פי יכולתם. מולאים רבים שִחררו את העניים מכל תשלום.[115] במקרים אחדים שכרו נדיבים בעלי־יכולת מולא, כדי שילמד את ילדי העניים. כך נהג, לדוגמה, חכים יחזקאל בטהראן בשנות השבעים של המאה ה־19.[116]

היו קהילות, שבזמן זה או אחר שילמו את שכר המולא מקופתן, אך תופעות אלו

109 עזרא ציון מלמד מציין, שהיו מכלולים לספרי המקרא, למִשנה ול'עין־יעקב' ומוסיף, שהוא ראה תרגומים שלמים לתהִלים, לאיכה, למסכת שבת ולמסכת אבות (מלמד, היהודים בפרס, עמ' שסב).

110 מזרחי, יהודי פרס, עמ' 112; נצר, קוים, עמ' 449.

111 ליפשיץ, החדר, עמ' 302; אנציקלופדיה חינוכית, ד, טור 394; ברמן, חינוך, עמ' 95; שרפשטיין, החדר, עמ' 42, 45, 46, 51, 53, 84, 188; אליאב, מקורות, עמ' 159-160.

112 אנציקלופדיה חינוכית, ד, טורים 392-393, 579; אליאב, מקורות, עמ' 146; שרפשטיין, החדר, עמ' 36, 189-190; נצר, קוים, עמ' 450; עמיצור, הנדר, עמ' 47; עדותו של ישורון; עדותו של מאהריאן; שד"ר חברון ביקר במאה ה־17 בעיר ח'ונסאר בפרס. המולא של העיר, דוד הכהן, ביקש ממנו, שידבר על לב הקהל בבית־הכנסת ויעורר אותם, שלא יחדלו מתשלום שכר־הלימוד בעבור חינוך ילדיהם. מולא זה לימד את הילדים בביתו (לוי, מעלות, עמ' 8).

113 נצר, קורות, עמ' 268; פטאי, החינוך במשהד, עמ' 254; עמיצור, הנדר, עמ' 48, 49; לוי, מעלות, עמ' 10; עדותה של הגברת ניקנאם; עדותו של מולא; עדותו של ראסך.

114 עדותה של ניקנאם; כך היה קורה לעתים גם באירופה (ראה: ברמן, חינוך, עמ' 91; אנציקלופדיה חינוכית, ד, טור 398).

115 מלמד, היהודים בפרס, עמ' שסד; נצר, קורות, עמ' 269; על תופעה מקבילה במַכתַב המוסלמי בפרס, ראה: צדיק, פרס, עמ' 377.

116 לוי, היסטוריה, ג, עמ' 730; BM, oct. 1875, p. 139

היו נדירות. ה׳חדר׳ ביזד בשנת 1926 הוחזק ממס־הבשר, שהטילה הקהילה על כל חבריה.[117]

לפי עדותו של הנוצרי וילסון, השתכנע הרב אשר לימד ב׳חדר׳ במיאנדואב בצדקת התורה של ישו ונאם בשבח הנצרות בבית־הכנסת. מבין השיטין של הסיפור עולה ההשערה, שהרב היה במצוקה כספית כה קשה, שלא עמד בפיתויים כספיים שהוצעו לו.[118]

נציג כי״ח בכרמאנשאה, שביקר בעיר קרנד לאחר חג השבועות בשנת 1913, מצא שה׳חדר׳ נסגר — כנראה זמנית — משום שהרב לא קיבל את שכרו.[119]

בין כך ובין כך, התפרנסו רוב המולאים בדוחק, וחלקם אף היו עניים מרודים.[120] דלותו הרוחנית והכספית של המולא ב׳חדר׳ היהודי בפרס לא היתה תופעה יוצאת־דופן. כזה היה מצב המורה גם בקרב אומות־העולם, גם ב׳חדר׳ היהודי במערב[121] וגם בקרב המוסלמים בפרס.[122]

היו מורים שנמנעו מקבלת שכר. מולא חזקיה, המורה הראשון ב׳מדרש׳, שנוסד במשהד אחרי השמד, עשה את מלאכתו בהתנדבות. ממשיכו, מולא אבא, לא זו בלבד שלימד לשם שמים, אף העביר את ה׳מדרש׳ למרתף ביתו. בסוף המאה ה־19 הקדיש מולא יוסף במשהד את כל עיתותיו לשירות הקהילה. הוא הפקיד את כל כספו בידי שני אחיו, והם סחרו גם בשבילו ונתנו לו למחייתו. בבוקר לימד המולא את הילדים בחדר; בערבים ובלילות, בקיץ ובחורף, היה בא אל בעלי־הבתים, שלא זכו לחינוך יהודי לאחר השמד, ולימדם חומש ותפילות. הוא לימד חודש בכל בית, והכל חינם אין כסף.[123] המסורת של הוראה ללא שכר נמשכה במשהד שנים רבות. עוד בשנת 1945 עבדו חלק מן המורים ב׳מדרש׳ במשהד חינם. הם לימדו בשעות אחר־הצהריים, ואת פרנסתם מצאו במסחר או בפקידות בשעות הבוקר.[124] גם מרדכי בן אליהו צדיק פור, שכאמור הרביץ תורה לתלמידי כי״ח בשבתות בבית־הכנסת בכרמאנשאה, לא דרש כל שכר.[125]

הקשר בין המולא להורי התלמידים היה אמיץ בדרך־כלל. רוב ההורים ׳מסרו בידיו׳ את ילדיהם והעניקו לו מידה מופלגת של חופש להורותם דעת ודרך־ארץ, בכל צורה

117 מכתב לארדו מטהראן, מס׳ 255, מ־2.3.1926, בתיק XIII145d, ארכ״ח.

118 *The Missionary Review of the World*, VIII (1895), pp. 378-379

119 מכתב פראנקו מכרמאנשאה, מס׳ 26, מ־29.6.1913, בתיק XE99a, ארכ״ח.

120 מורה שפגשתי ב׳חדר׳ בכרמאן בשנת 1949 היה לבוש סחבות. ראה גם: אהרון, רשמים, עמ׳ 297.

121 שרפשטיין, חדר, עמ׳ 193-201; ברמן, חינוך, עמ׳ 90-91; אנציקלופדיה חינוכית, ד, טור 394; שרפשטיין, החדר, עמ׳ 45, 83.

122 רמזים לכך, ראה: אנציקלופדיה חינוכית, ד, טורים 213-214; ג, טור 253; ראה גם: צדיק, פרס, עמ׳ 377-378.

123 פטאי, החינוך במשהד, עמ׳ 252, 254; עדותו של מולא.

124 שרפשטיין, תולדות, עמ׳ 79.

125 סאלה כהן (הערה 32 לעיל) למד אצלו בעשור הראשון של המאה ה־20.

שימצא לנכון. המולא הכיר היטב את הורי תלמידיו וביקר בבתיהם בעיתות שמחה וסבל.

ב׳חדר׳ שמרובים בו התלמידים מינה המולא נערים־עוזרים, שסייעו לילדים שהיו חלשים מהם בידיעות. בדרך־כלל עשו העוזרים את עבודתם ללא שכר — היו מהם שקיבלו תמורה כלשהי מאיש אמיד, שבנו זכה לסיוע, או מן המולא עצמו. באירופה היו בחורים (לפני הנישואין), שהעזרה למלמד בחדר היתה מלאכתם. לא מצאתי כל עדות להימצאותם של עוזרים כאלה בחדרים באיראן.

המולאים לא זכו, כאמור, להכשרה פדאגוגית. אף־על־פי־כן, היו מהם שגילו אינטואיציה פדאגוגית מופלאה והפכו דמויות נערצות, והיו ששימשו דוגמה לידענות ולחוכמה. בתולדות החינוך היהודי בפרס שמור מקום כבוד לכל אותם מולאים, שהיו מסורים לעבודתם ושימשו מופת לאורח־חיים צנוע וליושר אישי. הם היו בעלי־ברית נאמנים להורים יהודים בחינוך בניהם ושליחים טובים של המסורת היהודית רבת־השנים. הקהילה היהודית בפרס נשארה נאמנה לעצמה גם בזכותם.

דרכי ההוראה והחינוך

מספר התלמידים ב׳חדר׳ היה שונה מקהילה לקהילה ומושפע מהנסיבות: ב׳חדר׳ החשאי במשהד בשנות השישים למאה ה־19 למדו 12 תלמידים בקירוב.[126] באורמיה למדו 25-30 תלמידים בכל ׳חדר׳.[127] ב׳חדר׳ בכרמאנשאה למדו בשנת 1903/4 150 תלמידים בקירוב, ולהם שני מורים,[128] מורה אחד ל־75 ילד.

יומו הראשון של הילד במַכְתַב לא היה מלווה בטכס, וזאת בניגוד למסורת שהיתה קיימת בקרב יהודי אירופה,[129] אך הורים בעלי יוזמה ודמיון שיוו לאירוע זה אופי חגיגי גם בפרס.

הילדים שהו ב׳חדר׳ מן הבוקר עד שעות־הערב,[130] כמו ילדי ה׳חדרים׳ באירופה,[131] וכמו הילדים המוסלמים בפרס.[132] המַכְתַב שבת, כמובן, בשבתות ובחגי־ישראל, אך לא בחגים המוסלמיים. הילדים הביאו עמם ל׳חדר׳ את ארוחת־הצהריים, עטופה במטפחת. כאשר תלמיד חלה נדרו הוריו מיני נדרים: להכין נזיד־עדשים ולהביא

126 פטאי, החינוך במשהד, עמ׳ 252.
127 עדותו של ישורון.
128 באסאן, כרמאנשאה, עמ׳ 60; מכתב סידי מכרמאנשאה, ללא מספר, מ־15.11.1904, בתיק XE104, ארכ״ת.
129 אנציקלופדיה חינוכית, ד, טורים 255-256, 388; שרפשטיין, החדר, עמ׳ 93, 136; ליפשיץ, החדר, עמ׳ 327.
130 שרפשטיין, תולדות, עמ׳ 77; עדותו של כהן; עדותו של ישורון.
131 ליפשיץ, החדר, עמ׳ 306-307; אנציקלופדיה חינוכית, ד, טורים 395, 579; ברמן, חינוך, עמ׳ 91.
132 פטאי, החינוך במשהד, עמ׳ 254.

משקה קר לילדי ה׳חדר׳ בימים שבין י״ז בתמוז לט׳ באב, לזכר הימים שבהם מתו בצמא תינוקות של בית רבן.[133]

קשה לדעת, מה היה שיעור ההיעדרויות מן הלימודים. מצויה בידינו עדות מהימנה אחת בלבד: באחד מימי חודש מאי 1904 מצא נציג כי״ח ב׳חדר׳ בכרמאנשאה 132 תלמידים (מהם 12 בנות). שני מורי החדר אמרו לו, כי באותו יום חסרו 15 תלמידים.[134] יש להניח, שבימי החורף הקשים היה שיעור הנעדרים גדול יותר. באורמיה, כאשר נעדר תלמיד, שלח המולא את התלמידים לחפשו ולברר את סיבת היעדרותו. כאשר לא היתה להיעדרות הצדקה, נענש התלמיד.[135]

בפרס, כמו באירופה, הורה המלמד לכיתה כולה רק מספר קטן מאוד של שיעורים בשבוע. המַכתַב, שקלט את כל ילדי הקהילה, היה הטרוגני מדי בגיל וברמה, ולא היה אפשר ללמד שיעור משותף לכל תלמידיו. התלמידים למדו ביחידות ובקבוצות. הקבוצות אורגנו בהתאם לגיל או ליכולת.[136] לרוב לא היה מנוס מלימוד בקבוצות:[137] ב׳חדר׳ בבורוג׳רד, למשל, למדו 80 תלמידים בקירוב באולם אחד; המולא חילקם לשלוש־ארבע קבוצות, וכל קבוצה שיננה את החומר בקולי־קולות.[138] כך היה הנוהג גם בעיר כרמאן בשנת 1949.[139] ב׳חדרים׳ הקטנים במשהד, כאשר נתקבלה שכבת־גיל מסוימת, למדו בתחילה כל התלמידים יחד, בקבוצה אחת, וכעבור זמן הם חולקו לקבוצות לפי דרגת ידיעותיהם.

המולא היה עובר מקבוצה לקבוצה, נותן לכל קבוצה את השיעור שלה, והתלמידים היו חוזרים על דבריו במקהלה. בשעה שהוא טיפל בקבוצה אחת, השגיחו עוזריו — התלמידים המצטיינים — על הלימוד באותה שיטה עצמה ועל המשמעת בקבוצות האחרות.[140] סיוע מצד תלמיד מצטיין לחברו, שידע פחות ממנו, היה חיזיון רווח.[141] תפקיד העזרה הוטל, בדרך כלל, על תלמידים, שידעו כבר ׳תפסיר׳. בשעות שבהן לא למדו התלמדים בקבוצה מודרכת, למד כל ילד בקצב שלו ולפי יכולתו. הוא נדרש לקרוא בקול רם. לשינון בקול יוחס ערך פדאגוגי: מיקוד הקשב וטיפוח הקריאה וההבעה. התלמידים ניגשו אחד־אחד אל הרב, והוא בחנם. ידע הילד את משנתו, לימדו הרב חומר חדש; אם לא ידע, נזף בו הרב או הענישו ודרש ממנו לחזור ולשנן

133 עדותו של כהן; עדותו של ראסך; מזרחי, יהודי פרס, עמ׳ 39.
134 מכתב סידי מכרמאנשאה, מס׳ 1, מ־30.5.1901, בתיק XE104, ארכ״ח.
135 עדותו של ישורון.
136 ראה, לדוגמה, מכתב פראנקו מכרמאנשאה, מס׳ 31, ללא תאריך, בתיק XE99a, ארכ״ח; עדותו של ישורון; עדותו של שמח; ליפשיץ, החדר, עמ׳ 322.
137 פטאי, החינוך במשהד, עמ׳ 252.
138 מכתב פראנקו מכרמאנשאה, מס׳ 21, ללא תאריך, בתיק XE99a, ארכ״ח.
139 הייתי עד לכך בעת ביקורי בעיר כשליח־מתנדב של מרכז ׳החלוץ׳ באיראן.
140 שרפשטיין, תולדות, עמ׳ 77; פטאי, החינוך במשהד, עמ׳ 255.
141 נצר, קורות, עמ׳ 269; נצר, קוים, עמ׳ 449; פטאי, החינוך במשהד, עמ׳ 255; שז״ר, אורמיה, עמ׳ 5. היו הורים, ששכרו תלמידים מצטיינים שישגיחו על לימוד בניהם ב׳חדר׳ (ראה, לדוגמה: עמיצור, הנדר, עמ׳ 48).

את פרקו. לפעמים הואשם ברשלנות ונענש גם התלמיד המצטיין, אשר פיקח על לימודיו של הדרדק, שלא ידע את פרקו.

הטיפול האינדיבידואלי לא הועיל הרבה אף למחוננים. הם אמנם הקדימו את חבריהם בהשגת היעדים שהוצבו, אך רוב המולאים לא יכלו לקדמם מעבר לזה. אם נתמזל מזלו של העילוי, ונמצא בעירו למדן, שהיה מוכן ללמדו, המשיך להשכיל, ואם לאו — הפך לאוטודידאקט, או נתבזבז כשרונו.[142]

התלמידים הביאו איתם את ספרי־הלימוד מבתיהם. לעיתים קרובות החזיקו שלושה־ארבעה תלמידים בספר אחד. לילד עני סיפק המורה דפים מתוך ספרים משומשים, שהיו ברשותו.[143] הספרים הנדרשים היו בעיקר: הסידור והתנ"ך. לתלמידי ה'חדר' החשאי במשהד לא היו ספרים. המורה כתב לעיני תלמידיו כל מה שביקש ללמדם, והם העתיקו את כל דבריו.[144]

המשטר ב'חדר' היה שמרני: בדרך־כלל נהג המולא בתלמידיו ביד קשה.[145] 'המקל והרצועה, הסד והמאסר שלטו בחדר'.[146] המולא נהג להחזיק מקל ארוך, ולא חסך שבטו, בדיוק כפי שנהגו עמיתיו בכל העולם היהודי ובמַכתַב המוסלמי בפרס.[147] מורא המולא היה על הילד, והזכרת שמו הספיקה כדי שהבן ימלא בביתו את מצוות אמו. משטר זה פגע במרוצת השנים בבריאותם הנפשית של תלמידים, במיוחד נוכח העובדה שהמולא שימש במשך שנים רבות כמחנכו היחיד של הילד. המולא אכף משמעת חמורה והטיל עונשי־גוף, לא תמיד משום היותו קפדן ומר־נפש. לעיתים קרובות הוא ראה באלה אמצעי יחיד להשלטת סדר כלשהו בחדר־לימוד מאוכלס בצפיפות, הטרוגני ורב־גילי.

המַכתַב היהודי האיראני, כמוהו כחדר באירופה, היה אפוא מוסד חינוכי פשוט: לא חוליה במערכת פדאגוגית גדולה, אלא יחידה חינוכית העומדת ברשות עצמה; לא מוסד התלוי תלות תקציבית בארגונים ובמוסדות שמחוץ לו, אלא גוף המספק את צרכיו הוא באורח עצמאי; לא נלמדו בו מקצועות שונים ורבים, ולא היה הכרח לגייס צוות כדי שיקום מַכתַב; המַכתַב לא נזקק למשרדים ולמועצות, שיורו לו מה ללמד וכיצד להורות ולחנך. די היה במפגש הטבעי בין הורים, שרצו בחינוך בניהם, לבין אדם משכיל כלשהו, שהיה מוכן להתמסר למלאכה, כדי שיקום המוסד וימלא את תפקידו. האופי הפשוט של מוסד זה תאם את צרכיהם של בני־ישראל בפרס, שכן

142 מלמד, היהודים בפרס, עמ' שסג; עמיצור, הנדר, עמ' 54; הכהן, אבנים, עמ' 1; עדותו של ראסך; צדיק, פרס, עמ' 380.

143 עדותו של ישורון; עדותו של ימיני; פטאי, החינוך במשהד, עמ' 256; אהרון, רשמים, עמ' 297.

144 פטאי, החינוך במשהד, עמ' 252.

145 באסאן, כרמאנשאה, עמ' 60; עדויותיהם של ענוים, של שמח ושל כהן.

146 דברי עזרא ציון מלמד, ב"יהודים בפרס", עמ' שסג; ראה גם: BM, 1903, p. 140

147 נצר, קוים, עמ' 449; אנציקלופדיה חינוכית, א, טור 784; שם, ד, טורים 414, 579, 597; ברמן, חינוך, עמ' 93; שרפשטיין, החדר, עמ' 86, 250, וכן פרק 13; ליפשיץ, החדר, עמ' 309; צדיק, פרס, עמ' 380.

אופיו זה של החדר איפשר אף לקהילות, שלא הצטיינו בעושר ובכוח־ארגון, לזכות באורה של תורה.

הקהילות היהודיות המדוכאות והעניות של איראן לא הזניחו את חינוך בניהן. הן הקימו את המַכתַב, מוסד שמילא תפקיד חשוב בהבטחת הרציפות ההיסטורית של התודעה היהודית בקרב בני עמנו בארץ זו.

סקירתנו מלמדת, שהמַכתַב היהודי בפרס דמה דמיון רב ל׳חדר׳ היהודי באירופה: ברוח שפיעמה בו, בארגונו, בשיטות־החינוך שנקט, בדרכי־ההוראה שהנהיג ובמעמד המורה שלימד בו. גם שיעור הילדים שלמדו בו מכלל הילדים היהודים בגיל החינוך היה גבוה. ההבדל המהותי היחיד בינו לבין המוסד המקביל לו בקהילות־ישראל במערב, כפי שעולה מסקירתנו, היה הזנחת לימוד הגמרא.

החינוך המוסלמי בפרס נידלדל בגלל גורמים כלכליים, פוליטיים וחברתיים, שמנעו את שגשוגה של ארץ זו; ואילו החינוך היהודי בפרס נתקפח בגלל אותם גורמים עצמם, אלא שנוספה עליהם גם תגרת־ידם של המוסלמים הקנאים.

המחבר מודה לרעייתו נורית אלראי־כהן על סיועה בהכנת מאמר זה. המאמר נכתב במסגרת מחקר על תולדות החינוך היהודי בפרס, שנערך בחסות מכון בן־צבי.

מקומה של השפה העברית בחינוך היהודי בפרס

סקירה היסטורית

מאת

אברהם כהן

האוניברסיטה העברית בירושלים

תדפיס מן הספר "אומה ולשון", ספר זכרון לפרופ' אריה טרטקובר

זהרי, מנחם ואח' (עורכים), ירושלים, הברית העברית העולמית והקונגרס היהודי העולמי, 1985

מקומה של השפה העברית בחינוך היהודי בפרס

סקירה היסטורית*

מאת

אברהם כהן

האוניברסיטה העברית בירושלים

יהודי פרס מעולם לא שכחו לגמרי את השפה העברית שנשאו אתם כשהגיעו לגולה זו. רבות העדויות על ידיעת העברית בפרס עוד בימים קדומים. נמנה אחדות מהן:

יהודי פרס סירבו לכתוב באותיות ערביות, כי הן סימלו בעיניהם את האסלאם. כל דבר שהעלו על נייר כתבו באותיות עבריות. הוכחות לכך מצויות עוד מן המאה השמינית לספירה [1].

בנימין בן משה, שפירושיו הקיצוניים אך המקוריים לתורה העמידוהו בראש מתנגדי הגאונים במאה התשיעית, היה מהעיר נהאוונד שבפרס. גם דניאל אלקמסי, שכתב את "פתרון שנים עשר", הפירוש העברי הראשון לספרי הנביאים שנשתמר מימי הביניים, היה יהודי מפרס [2].

בכפר לַנג'אן, מרחק כשלושים קילומטרים מן העיר אֶצפַּהאן, מצוייה מערה, המכונה מערת שרח בת אשר. ליד מערה זו נתגלתה בראשית העשור הראשון של מאה זו מצבת אבן ועליה כתובת בת שתים־עשרה שורות, מהן שמונה בעברית ושלוש — תערובת של פרסית ועברית. כתב־העת היהודי־הציוני "סיני", שפרסם כתובת זו, מייחס אותה למאה השנייה לספירה. יצחק בן־צבי סבור שהיא שייכת לשנת 1133 לספירה. קבר זה איננו היחיד שאותיות עבריות חרותות עליו [3].

החל במאה השלוש־עשרה לספירה החלו יהודי פרס לפתח ספרות יהודית־פרסית בתחומים אחדים. כולם מעידים על ידיעת העברית: תרגום התנ"ך לפרסית; חקר התנ"ך בשפה זו; תרגום לעברית והעתקה לכתב עברי של שירה פרסית וכתיבה של שירה פרסית באותיות עבריות. יהודים מפרס חיברו גם שירה עברית. הספרות התורנית של יהודי אירן אינה עשירה, אך היא כוללת ספרי תפילה ומדרשים בעברית [4].

---

* תודת המחבר נתונה לרעייתו, נורית אלראי־כהן, על הערותיה החשובות לכתב־היד.

1 פישל, ישראל באיראן, עמ' 823, 830 (לזיהוי הפרטים הביבליוגראפיים, ראה: רשימת קיצורים וביבליוגרפיה).

2 בן ששון, עם ישראל, עמ' 70, 72—73; מזרחי, משוררים, עמ' 29.

3 בן צבי, קברים, עמ' 196—197.

4 נצר, ספרות יהודית; נצר, ספרות; נצר, לקט; פישל, ישראל באיראן; מזרחי, משוררים; שטאל, ספרים.

בפרס זוברו גם מילונים ובהם תרגום לפרסית של מלים מכתבי הקודש: "באור מלות התורה", "פירוש המלות", "ספר המליצה", "אגרון" ועוד [5].

קהילות יהודיות רבות בפרס פיתחו להגים מיוחדים משלהן. מלים עבריות שימשו אחד מן המרכיבים בלהגים אלה [6]. רבים ידעו גם לספור בעברית כדי לשמור על הסודיות במסחר [7].

רבות העדויות על ידיעת עברית בפרס במאה הי"ט. גידניי, מי שהיה היסטוריון "האגודה הלונדונית להפצת הנצרות בקרב היהודים", קובע שחכמי היהודים בפרס במאה ה־19 ידעו עברית ויכלו לקרוא ולהבין בשפה זו כל חומר שהוא [8].

המיסיונרים שטרן ושטרנשוס, ששוחחו עם מוֹלָא יצחק בשיראז בינואר 1846, יודעים לספר שהיה בקי מאוד בכתבי הקודש: "ידיעותיו יכלו לבייש הרבה מאחיו בארץ הקודש" [9]. גם המיסיונר לוטקא קובע שרוב הרבנים שעמם נפגש היו בקיאים בכתבי הקודש [10].

לפני ייסוד בתי־הספר של כי"ח (כל ישראל חברים) בפרס בראשית המאה העשרים, קיימה כל קהילה יהודית מוסד לחינוך יהודי — המכתב. שפת ההוראה במוסד זה היתה פרסית, אבל חומר הלימוד במכתב היה על טהרת העברית. המורה לימד קריאה וכתיבה בעברית והורה את כתבי הקודש: חומש, פרקים בנ"ך, ברכות ותפילות, מעט משנה ועין יעקב, מדרשים, פיוטים ועוד. אחוז ניכר מן התלמידים למד לפרש את הנלמד בפרסית, ומתוך כך רכש ידיעה מסוימת בשפה העברית [11].

במאה התשע־עשרה רובם המכריע של הגברים היהודים בפרס ידעו לקרוא עברית. אחוז קטן יותר ידע גם לכתוב עברית ופרסית־יהודית בכתב רש"י. מעטים הבינו את מה שקראו בעברית, וידעו אף לנהל שיחה קצרה בשפה זו. בודדים — בעיקר הרבנים והרופאים — הבינו היטב את הנקרא, כתבו בשפה זו אף שוחחו בה בשטף [12]. כמעט לכל יהודי היה אוצר מלים קטן ואוצר משפטים קטן ביותר בעברית [13].

עברית — בכל קהילה וקהילה

ידיעת העברית בממדים שנזכרו לעיל היתה נפוצה בכל הקהילות, מן הקטנות ביותר ועד לקהילות הגדולות והחשובות.

מיסיונרים נוצרים אשר עשו בפרס במאה התשע־עשרה בשליחות "האגודה הלונדונית להפצת הנצרות בין היהודים" מהווים מקור חשוב לידיעותינו בנושא זה.

בשנת 1845 ביקרו המיסיונרים שטרן ושטרנשוס בבוראזגון. באותה עת חיו בעיירה

---

5 פישל, ישראל באיראן, עמ' 828.
6 נצר, ספרות יהודית, עמ' 5; מלמד, פרסית־יהודית; גרבל, עיצורים.
7 בראוור, מסעותי, עמ' רמ"ה.
8 גידניי, תולדות, עמ' 468. ראה גם: בראוור, מסעותי, עמ' רמ"ז.
9 ראה: "רפורט", כרך 38, 1846, עמ' 54.
10 ראה: "רפורט", כרך 75, 1883, עמ' 109.
11 כהן, מפתב.
12 וילסון, מיסיון, עמ' 740; לוי, היסטוריה, ג', עמ' 686; נצר, קוים, עמ' 450; שרפשטיין, תולדות, עמ' 66; מזרחי, משוררים, עמ' 45; "רפורט", כרך 80, 1890, עמ' 122.
13 מלמד, פרסית־יהודית.

זו רק עשר משפחות יהודיות. אף־על־פי־כן, אחדים מבניהן ידעו לשוחח עם המיסיונרים בעברית [14].

בשנת 1846 חיו בעיירה כאזרון רק 15 משפחות יהודיות. רבה של קהילה קטנה זו, מוֹלָא ששון, שוחח עם המטיונרים שטרן ושטרנשוס בעברית שוטפת, גם בענייני חולין [15]. באותה שנה ביקרו שני המיסיונרים האלה גם בקהילות היהודיות הגדולות בערים אַצפהאן ושיראז. קבוצות של רבנים ושל יהודים פשוטים בכל אחת מן הערים הללו התווכחו אתם ארוכות בעברית [16].

בינואר 1832, קרא המיסיונר וולף בפני קבוצה של מוסלמים ויהודים בטהראן קטע מעותק עברי של הברית החדשה. "ביקשתי ממוֹלָא פנחס לתרגם כל משפט ומשפט לפרסית. הוא ידע לעשות זאת טוב ממני" [17]. מיסיונר זה יודע לספר שרבים מן הרבנים באורמיה ובסַלמסט דיברו עברית יפה, כי הדיאלקט של היהודים תושבי האזור היה שזור במלים עבריות והיו ביניהם שהבינו עברית [18]. גם כשפקד את הקהילה היהודית הקטנה בתוֹרבת, במזרח פרס, מצא בה יהודים דוברי עברית [19].

המיסיונר לוטקא פעל בהמדאן בשנות השמונים של המאה הי"ט. הוא קיים בביתו אסיפות לקבוצות של כשניים־עשר יהודים, שגילו עניין בנצרות או שבאו אליו מתוך סקרנות. הוא נאם בעברית, והוויכוחים שלאחר הרצאותיו התנהלו אף הם בשפה זו [20].

חוקר המתחקה אחר ידיעות על מצב העברית בפרס חייב לבחון גם את רשמי המסע של השד"רים ושל נוסעים יהודים אחרים שביקרו בפרס.

ישראל בן־יוסף בנימין ביקר בשנת 1848 בקהילות יהודיות רבות בפרס, ובהן שלא הוזכרו לעיל: "אבושיר" (בּוּשַהַר), מַשהַד, כַּאשָאן, "יעצד" (יַזְד). על סמך פגישותיו עם היהודים הוא קובע שיהודי פרס "יודעים המה לקרות עברית ומתפללים בלשון הקודש" [21].

השד"ר אפרים ניימרק ביקר בפרס בראשית שנות השמונים של המאה התשע־עשרה. ניימרק מוסר סקירה רחבה על הקהילות בפרס. ברבות מהן ביקר, ועל השאר ליקט ידיעות. ברשימות הערים והעיירות שבהן ביקר מוזכרות גם קהילות פּנגָאנְר, כָּרמָאנשָאה, נָהָאוַנד, בּוֹרוּג'רד, תוּסֶרכָּאן, דַמָאנד ובָּארפרוש. בתום סקירתו על מצב היהודים בפרס קובע ניימרק: "... בעת החיה לא נפגוש בערי פרס יהודי שאינו יודע להתפלל מתוך הסידור" [22].

הנציגים הראשונים של "כל ישראל חברים" הגיעו לפרס רק בשנתיים האחרונות של המאה שעברה. על כן מועטות עדויותיהם בנושא זה. בשנת 1899, בדרכו להמדאן, עבר נציג כי"ח יצחק באסאן בעיר רַשְת. הוא פגש בעיר יהודים שידעו לשוחח אתו בעברית [23].

---

14 ראה: "רפורט", כרך 38, 1846, עמ' 53.
15 שטרן, אור, עמ' 114; "רפורט", שם.
16 שטרן, אור, עמ' 162—163; "רפורט", כרך 38, 1846, עמ' 54—56.
17 וולף, חקר, עמ' 141.
18 וולף, חקר, עמ' 50—51.
19 וולף, מסעות, עמ' 304—306.
20 גידני, עמ' 408, 468; "רפורט", כרך 75, 1883, עמ' 109.
21 בנימין, מסעי ישראל, עמ' 94.
22 ניימרק, מסע, עמ' צ"ו.
23 מכתב בָּאסָאן, מיום 28.2.1900, בתיק E 126 וIא, בארכ"ח.

העברית במוסדות כי"ח

בתי־הספר של "כל ישראל חברים" בפרס, שנפתחו ברובם בראשית המאה העשרים, העמידו את הקניית ההשכלה הכללית והצרפתית בראש סולם העדיפויות שלהם, ואת הוראת המקצועות היהודיים במקום שני [24].

המוסדות המרכזיים של כי"ח ומנהלי בתי־הספר של החברה נהגו לעתים קרובות לכלול את כל המקצועות היהודיים תחת הכותרת "עברית", שלה הקדישו 2—10 שעות שבועיות של לימוד בכל כיתה, בהתאם לנסיבות.

הוראת היהדות נמסרה למורים שלימדו לפני כן במכתב, והם המשיכו להורות את התנ"ך ואת התפילה באותה דרך עצמה שבה נהגו לפנים, אלא שעתה פחתה יוקרתו של תחום עיסוקם, וכתוצאה מכך פחתה גם המוטיבציה של התלמידים ללימודים העבריים [25].

במוסדות כי"ח בפרס לימדו אפוא את השפה העברית מן הימים הראשונים לפתיחת בתי־הספר [26]. הוועד המרכזי של כי"ח אף הקפיד שדבר זה אכן ייעשה [27]. אך השפה העברית לא נלמדה כלשון חיה, שכן חברת כי"ח לא היתה מעוניינת בכך, ולכן לא הקצתה את האמצעים הדרושים להשגת מטרה זו. המורים הקנו לתלמידיהם את מיומנות קריאת העברית כאמצעי ללימוד התנ"ך והתפילה. בכי"ח לא הוקדש מקום נרחב לפירוש התנ"ך בפרסית, ולפיכך לא ניתנה לתלמידים ההזדמנות לרכוש ידיעה מסוימת בעברית אגב לימוד המקרא.

שונה היתה הגישה בבתי־הספר הקהילתיים שלא היו בפיקוחו של כי"ח. אם כי גם בהם לא לימדו עברית מדוברת, הרי שהוקדשה תשומת לב רבה יותר להוראת היהדות, והישגי התלמידים בקריאה בעברית ובהבנה הפסיבית היו גדולים יותר.

בית־הספר הקהילתי "כורש", שהוקם בטהראן בשנת 1931, הקדיש מקום רב יותר ללימוד השפה העברית מאשר בתי־הספר של כי"ח [28]. עם בוא השליחים מישראל בראשית שנות הארבעים פתח בית־ספר זה כיתות מיוחדות ללימוד העברית המודרנית לילדים בני 10—13 בשעות הלימוד הרגילות. ביקרו בהן כ־150 ילד [29].

בית־ספר שנוסד על־ידי כי"ח בעיר סָנֶה (= סַנַנדַג') לא זכה במשך שנים רבות למנהל־שליח מטעם החברה, ונוהל באורח עצמאי על־ידי הקהילה. אנדרי קוֹאַנקא, מנהל כי"ח בהמדאן, אשר ביקר בעיר בשנת 1935, דיווח שהמוסד מקדיש תשומת לב רבה ללימודי היהדות, ועברית בכללן, והתוצאות טובות יחסית [30].

בית־ספרם של אנוסי משהד, שנשארו נאמנים לדתם, עשה מאמצים גדולים להוראת השפה העברית. יצחק בן־צבי, שביקר בפרס בשנת 1935, פגש בטהראן יהודים ממשהד

---

24 נצר, קוים, עמ' 456; מלמד, היהודים בפרס, עמ' שס"ד; בן צבי, נדחי ישראל, עמ' 230; אלעזר, יהודי איראן, עמ' 50.

25 בראוור, מסעותי, עמ' תל"ב.

26 ראה לדוגמה: מכתב ראובן לוי מיום 18.9.1899, בתיק XIV E149 בארכ"ח.

27 ראה לדוגמה: מכתב בינאר לבאסאן בהמדאן, מס' 2222, מיום 13.2.1902, בתיק המדאן בארמ"ז.

28 בן צבי, נדחי, עמ' 230; CAJU, vol. 85, 7—8, 1954, p. 30.

29 מכתב דניה יקותיאל מטהראן למזכירות הקבוץ המאוחד, מיום 6.7.1943, בארק"מ (חטיבה 2 — חו"ל, מיכל 17, תיק 96); שילוני, מכתב, עמ' 50; איזן, העברית באיראן, עמ' 18.

30 מכתב קואנקא מהמדאן לנשיא כי"ח, מס' 24, מיום 20.1.1935, בתיק המדאן בארמ"ז.

שדיברו עברית [31]. בשנת 1942, דיווח יהודי ארצישראלי לסוכנות היהודית בירושלים ש"אחוז גדול מבין היהודים במשהד מבין עברית" [32]. במסיבת ראש־השנה, אשר נערכה בעיר זו בנוכחות שליח הקיבוץ המאוחד בשנת 1945, "ילדים אחדים נאמו בעברית צחה", נערים רבים בעיר דיברו עברית יפה למדי [33].

הצהרת בלפור שימשה מניע להתארגנות ציונית בפרס. יהדות איראן, שהיתה חדורה אהבה דתית עזה לירושלים וערגה לציון מאז ומתמיד, נתוודעה אז לראשונה אל הציונות המדינית.

התנועה הציונית הפרסית ייחסה חשיבות גדולה להחיאת השפה העברית. עובדה זו היתה בין הגורמים לכך שהארגון הציוני באיראן לא נקרא, בתחילה, "הסתדרות ציוני פרס" אלא "החברה לחיזוק השפה העברית" [34]. חברה זו נוסדה בטהראן בשנת 1918.

שלמה כהן צדק, נשיא החברה, הוציא ספר ללימוד עברית מודרנית בשם "ספר חיזוק שפת עבר" [35], שכן ספרים ללימוד העברית חסרו מאד בפרס [36].

עזיזולא נעים, שהיה מראשי החברה לחיזוק השפה העברית, פרסם בשנת 1920 ספר על תולדות התנועה הציונית. ספר זה נכתב אמנם בשפה הפרסית, אך באותיות עבריות [37].

גם כתבי־העת הציוניים שנתפרסמו בפרס בתקופה זו — "הגאולה" וה"חיים" — נכתבו בפרסית באותיות עבריות [38]. העורכים התקשו בהדפסת עיתוניהם, כי אותיות דפוס עבריות חסרו בפרס. עורך "הגאולה" עשה מאמצים כדי להשיגן בסיוע ההנהלה הציונית בלונדון.

הטפסים הרשמיים, טופסי ועדי הקהילות והוועדים הציוניים בכל עיר ועיר נשאו את שמותיהם הרשמיים בפרסית ובצרפתית, אך גם בעברית, ולעתים הכותרת העברית היתה בראש.

בשנת 1919 הפכה "החברה לחיזוק השפה העברית" באופן רשמי להסתדרות ציונית לכל דבר.

ההסתדרות הציונית בטהראן פנתה באיגרות, באמצעות סוחרים שנזדמנו לעיר הבירה, לכל הקהילות היהודיות בהצעה לאמץ את רעיון הציונות המדינית. בתגובותיהם מגו ראשי הקהילות את העברית כאחד מן התחומים החשובים של הפעילות למען הרעיון הציוני [39].

באותה עת שלחה ההנהלה הציונית בלונדון חוברות תעמולה לאיראן. חלקן היו כתובות בעברית. הן הפכו למצרך מבוקש. מעטות מאוד הידיעות על התפוצה של העיתונות

---

31 בן צבי, נדחי ישראל, עמ' 232.

32 מכתב י' טולידאנו מטהראן לדובקין בסוכנות היהודית בירושלים מיום 22.12.1942, בתיק S6/1961, בארצ"מ.

33 מכתב עדין שולמי מטהראן למזכירות הקיבוץ המאוחד, מיום 14.10.1945, בארק"מ (חטיבה 2 — חו"ל, מיכל 17, תיק 96). ראה גם: מכתב אהרן כהן מטהראן, למשה ואליעזר, מיום 24.10.1945, שם.

34 קופילביץ, יהודי פרס, עמ' 4; נצר, ציונות, עמ' 27.

35 נצר, ציונות, עמ' 27.

36 קופילביץ, יהודי פרס, עמ' 19.

37 מזרחי, ציונות, עמ' 548.

38 קופילביץ, יהודי פרס, עמ' 6, 7.

39 מכתב כהן־צדק מטהראן (ללונדון?) מיום 15.8.1919, בתיק Z4/2004, בארצ"מ.

העברית העולמית באיראן. ידוע לנו שיהודים פרסיים שביקרו בארץ־ישראל או באירופה, הביאו עמם לאיראן גיליונות בודדים של כתבי־עת עבריים. יהודה קופילביץ מספר, שבשנת 1928 התכנסו הנשים הציוניות בהמדאן אחת לשבוע וקראו ב"דאר היום" [40].

ראשי התנועה הציונית באיראן ניסו להביא לידי כך שנציגי כי"ח יקדישו מקום נכבד יותר ללימודים העבריים בתוכניות הלימוד של בתי־הספר. מאחר שבתי־הספר של כי"ח מיעטו בהוראת מקצועות היהדות והתעלמו מן הצורך להורות הבעה בעל־פה בעברית, כתב נשיא הסתדרות ציוני פרס ללונדון שמוסדות כי"ח במדינה זו אינם יכולים להיחשב לבתי־ספר עבריים. הוא ביקש שיישלחו לאיראן מורים ומנהלים היודעים לדבר עברית, והדגיש שיהא בכך משום רנסנס לאומי ליהודים בארץ זו [41].

הקהילות היהודיות באיראן הביעו את נכונותן לשלם את עיקר שכרם של המורים לעברית שיישלחו מן הארץ, אך הדבר לא נסתייע. בשנת 1928 שלחה התנועה הציונית את יהודה קופילביץ לביקור בפרס. בדו"ח על הביקור הוא כותב: "כרגע הקרקע מוכשר(ת) בפרס לקבלת מורים מארץ־ישראל" [42]. ראשי היהודים הזמינו והודיעו לו, שהקהילות מוכנות לשאת בשכר המורים לעברית [43]. בשובו ארצה ניסה קופילביץ לטפל בעניין, אף התקשר לשם כך עם הסתדרות המורים, אך בלא תוצאות.

במאבקם על מקום העברית בחינוך הילדים במוסדות כי"ח זכו הציונים להצלחות מסוימות. מנהל כי"ח בטהראן הגביר את הלימודים העבריים [44]. כך קרה גם בהמדאן [45], אך שינוי רדיקלי לא התרחש. השפה העברית לא זכתה לעידן של פריחה בפרס.

קופילביץ כותב: "המדאן היתה העיר היחידה אשר חברי הועד הציוני (שלה) הביעו את דברי בעברית מבלי היזקק למתורגמן" [46]. לעדות זו יש להתייחס בזהירות, שכן: (א) יהודי פרס התקשו להבין עברית במבטא אירופי־ארצישראלי כזה של קופילביץ; (ב) לא כל יודעי העברית היו חברים בוועדים הציוניים במקומותיהם. למרות זאת, יש בעדות זו כדי לשקף את מצבה העגום של השפה העברית בפרס באותה תקופה.

בשנת 1925 עלה לכס המלוכה רזא שאה, ראשון מלכי השושלת הפהלוית. מלך זה, שדגל בחידוש הלאומיות הפרסית, דרש מחברת כי"ח להנהיג במוסדותיה את תוכנית הלימודים של משרד החינוך הפרסי. האדמיניסטרציה הפרסית החדשה לא דרשה אמנם את ביטול הוראת היהדות, אך לשם ביצוע האיראניזציה נאלצו מוסדות כי"ח לצמצם את היקף הוראת המקצועות היהודיים שהיה מצומצם בלאו הכי. כך נדחקה הוראת העברית למקום שולי ביותר. ככל שחלפו השנים החריף אפוא המצב. בעוד שרובם של בוגרי כי"ח

---

40 קופילביץ, יהודי פרס, עמ' 6, 16.

41 מכתביו של עזיזולא נעים ללונדון, מיום ח' בסיון פר"ת (1920), ומיום ב' באייר תרפ"א, בתיק Z4/2004 בארצ"מ. ראה גם: תזכיר "היהודים בפרס", מאת ד"ר חביב לוי, בתיק Z4/3250, שם, עמ' 29; קופילביץ, יהודי פרס, עמ' 16, 18, 25—26.

42 קופילביץ, יהודי פרס, עמ' 29.

43 "מצב הציונות בפרס" — לפי עדותם של הד"ר חביב לוי ומר יהודה קופילביץ, אוקטובר 1929, בתיק Z4/3250, בארצ"מ.

44 נצר, ציונות, עמ' 31, הערה 15.

45 קופילביץ, יהודי פרס, עמ' 15.

46 שם, שם.

הראשונים קראו היטב עברית ורכשו אוצר מלים כלשהו בשפה זו, רבים מבוגרי שנות השלושים והארבעים לא ידעו אפילו לקרוא בשטף.

שליח מארץ־ישראל, ששהה בטהראן בשנת 1943, כתב: "מעט התורה הניתנת (לתל־מידי כי"ח) הינה זו שהתלמידים חוזרים על קריאתו של המולא (חכם) מבלי הבן מלה" [47].

בעקבות המאורעות הדרמטיים, שהתרחשו בעולם היהודי בשנות הארבעים של המאה, נראה היה, שמנהלי כי"ח בפרס מוכנים להקדיש תשומת לב מסוימת לנושא הלאומיות העברית. היו לכך סימנים אחדים:

בסוף 1942 הסכים מנהל כי"ח בטהראן, יוסף כהן, לעשות צעד ראשון להקניית עברית לתלמידי בתי־הספר ולהעסיק מורה לעברית בכיתות הגבוהות, את הרב ד"ר הירשברג, שהיה מפליטי פולין [48].

קצת יותר מאוחר צעד כהן צעד נוסף בתחום זה: הוא נאות לקבל לעבודה בבית־ספרו שליחים ארצישראליים להוראת עברית מודרנית [49], ומוכן היה לשקול העסקה של מורים כאלה גם בבתי־הספר באצפהאן ובהמדאן.

אמנם היו אלה צעדים הססניים וחלקיים מאוד ולצערנו ניתן להוכיח שהם הותנו בקבלת תקציבים מיוחדים מארגון הג'וינט ומן המוסדות הארצישראליים [50]. אף־על־פי־כן, אפשר שעניין הוראת העברית בכי"ח היה מתפתח בכיוון הרצוי, אלמלא הופעתו בפרס של איש "אגודת ישראל", הרב יצחק מאיר הלוי, שפתח במסע אנטי־ציוני, ניהל תעמולה ארסית נגד השליחים מארץ־ישראל [51] והעניק יתרונות כספיים ניכרים לבתי־הספר של כי"ח למען ייאותו לבצע את מדיניותו בתחום הוראת היהדות. מדיניות זו כללה ויתור על הוראת העברית כלשון חיה. כך נגזזה התקווה לקדם במהירות ובקנה־מידה גדול את העניין העברי בפרס באמצעות כי"ח.

העברית כארגונים הציוניים

המאורעות שהתרחשו בראשית העשור החמישי של מאה זו בעולם היהודי ובאיראן עשויים היו להוות נקודת מפנה ובסיס לתחיית העברית בפרס. בעת ההיא החלה הקהילה היהודית האיראנית לפתח חיים יהודיים ערים. הגורמים העיקריים לתופעה זו היו שלושה: (1) בעלות־הברית שכבשו את איראן, הורידו את הדיקטטור רזא שאה פהלוי מכס המלוכה. העם הפרסי, והקהילה היהודית בתוכו, זכו למידה לא מבוטלת של חירות. (2) הפגישה עם הפליטים היהודים מאירופה ששהו באיראן, והידיעות הראשונות על השואה, המחישו

---

47 דו"ח השליח יקותיאל לסוכנות היהודית בירושלים, מיום 25.3.1943, בתיק S6/1961, בארצ"מ. ראה גם: שולמי, עברית בטהראן, עמ' 78; א.נ., התעוררות, עמ' 46.

48 מכתב מחלקת הארגון של הסוכנות בירושלים לאליהו דובקין מיום 25.1.1943, בתיק S6/1961, בארצ"מ; כהן, מכתב, עמ' 50.

49 איזן, העברית באיראן, עמ' 38; שולמי, עברית בטהראן, עמ' 80.

50 תזכיר אברהם באיער על הציונות בפרס, מיום 15.11.1945, בתיק S6/4576, בארצ"מ; מכתב הרצברג מטהראן לדובקין, מיום 18.7.1943, בתיק S6/1961; טיוטת מכתב דובקין לפסמן בג'וינט מיום 9.8.1943, שם.

51 על כך ראה במאמרי "החינוך הציוני באיראן בתמורות הימים", באחד הגיליונות הקרובים של "כיוונים".

את החיוניות של הפתרון הציוני, שתחיית השפה העברית היתה אחד ממרכיביו. (3) בשנת 1942 נפתחה בפרס לראשונה נציגות רשמית של הסוכנות היהודית. השליחים שהגיעו לפרס שימשו מקור לאינפורמציה ודמויות להזדהות. העברית שבפיהם המחישה, ש"לשון הקודש" עשויה להיות גם שפת דיבור [52]. אכן הקרקע היתה נוחה לתחיית הלשון העברית בפרס, אך למרבה הצער תחייה כזאת לא התרחשה.

הכיתה הראשונה להוראת העברית הארצישראלית נפתחה בטהראן בסתיו 1942. לימד בה איש הסוכנות אברהם זילברברג. גם שני ארצישראלים אחרים, רוזנטל וברנשטיין, ששהו אז בטהראן, התנדבו להורות עברית למבוגרים [53]. משעזב זילברברג את טהראן, נמסרה כיתתו לאהרון כהן, איש אלונים, שהגיע מן הארץ כשליח לפעולה בקרב הנוער.

בתמוז תש"ב התפרסמה ב"עם וספר" רשימה "למצבה של העברית בפרס". מחבר הרשימה, א.א., שביקר בפרס שנה לפני כן, חיווה את דעתו שקיים סיכוי טוב להפצת השפה העברית באיראן והציע לוועד המרכזי של הברית העברית העולמית לגשת לפעולה ממשית בקהילה היהודית בארץ זו.

בספטמבר 1942 פנתה הברית העברית העולמית לסוכנות היהודית בבקשה לסייע בידה לקדם את התודעה העברית בפרס. כתשובה קיבלה הברית רשימה של אנשים בפרס שכדאי להמציא להם חומר בעברית [54]. אכן, רבים מיהודי פרס, ילדים, צעירים ומבוגרים, השתוקקו ללמוד עברית, אך מורים לא היו [55], לא בעיר הבירה ולא בערי השדה.

הוראת העברית היתה אפוא לאחת מן המטרות הראשיות של כל הארגונים הציוניים שקמו באיראן משנות הארבעים ואילך.

אחד מן הארגונים הציוניים הראשונים שקמו בפרס היה "החלוץ הצעיר". במצע התנועה, שנכתב בעברית, נאמר שהארגון יקנה לחבריו את השפה ואת התרבות העברית [56]. ואמנם מזכיר התנועה, יעקב מלמד, הודיע לסוכנות ששטח הפעולה העיקרי של הארגון הוא הוראת העברית [57].

"מועדון צעירי איראן", שנוסד אף הוא בראשית שנות הארבעים, הצהיר על רצונו לחנך ללאומיות יהודית. ראשי המועדון תרגמו ספרונים מעברית לפרסית וארגנו שיעורי ערב לעברית [58].

---

52 דו"ח שליח אנונימי לסוכנות בירושלים, מיום 8.8.1943, בתיק S6/1961, בארצ"מ.

53 שילוני, מכתב, עמ' 50; מכתב פרמאנשאהצ'י מטהראן לזילברברג בסוכנות בירושלים, מיום 12.2.1945, בתיק S6/1961, בארצ"מ; תשובת זילברברג לכרמאנשאהצ'י, מיום 2.3.1945, שם.

54 מכתב רוזנפלד לדובקין מיום 22.9.1942 בתיק S6/1961, בארצ"מ; טיוטת התשובה של דובקין למכתב הנ"ל, מיום 10.11.1942, שם; מכתב דובקין ללשכת העלייה בת"א, מיום 10.11.1942, שם.

55 מכתב דניה יקותיאל מטהראן לסוכנות בירושלים, מיום 6.7.1943, בתיק S6/1961, בארצ"מ; מכתב הברית העברית העולמית לדובקין, מיום 16.7.1943, שם; מכתב דניה יקותיאל מטהראן לזילברברג, מיום 8.8.1943, שם; מכתב ישראל אילנאה מטהראן לסוכנות בירושלים, מיום 1.1.1944, שם.

56 תקנון התנועה מיום ט"ו בכסלו תש"ד מצוי ברשותי.

57 מכתב יעקב מלמד מטהראן לזילברברג בסוכנות בירושלים, בתיק S6/1961, בארצ"מ.

58 ראה דו"ח יקותיאל מטהראן, מיום 25.3.1943, בתיק S6/1961, בארצ"מ; מכתב כרמאנשאהצ'י מטהראן לזילברברג בסוכנות בירושלים, מיום 12.2.1945, שם; מכתב השליחים מארץ ישראל לחברי הוועד המרכזי של "תנועת הנוער העברי" בטהראן, מיום 24.10.1945, בארק"מ.

גם שתי התנועות הציוניות האחרות, "בני ציון" ו"חלוצי יהודה", שנוסדו בפרס בשנות מלחמת העולם השנייה, גילו עניין רב בלימוד העברית. על כן היה זה אך טבעי, שכאשר החליטו כל הארגונים הללו להתאחד, הם בחרו בשם "תנועת הנוער העברי" [59].

פועלים מ"סולל בונה", שעבדו בחברת הנפט האנגלו־איראנית בעיר אבאדאן בראשית שנות הארבעים, תרמו תרומה חשובה לקידום ידיעת העברית בקרב בני הקהילה היהודית בעיר זו. הם התנדבו ללמד את השפה לנערים בני עשר ומעלה והדריכו אותם בהצגת מחזות עבריים בחגי ישראל. מתנדבים אלה פעלו גם בקרב קהילות אַהנאז ופרמאנשאה, אך פעילותם בערים אלו נתמצתה בעיקר בהפצת הבשורה של העברית המודרנית ובהנעת היהודים לחפש דרכים ללומדה [60].

התנועה הציונית־החלוצית המושרשת וההזקה ביותר בפרס היתה תנועת "החלוץ". בשלהי 1942 הונחו יסודותיה, ובראש השנה 1945 הוכרז רשמית על הקמתה. הוראת העברית היוותה את הלוז שבשדרת פעילותה של התנועה, שהיו לה סניפים במרבית הקהילות הגדולות באיראן. חברי כל סניף התחלקו לקבוצות, וכל קבוצה וקבוצה למדה עברית מפעם אחת עד שלוש פעמים בשבוע.

גם הקרן־הקיימת לישראל תרמה להגברת התודעה העברית בפרס. נשף חנוכה, שנערך בטהראן בשנת תש"ד מטעם הקרן, היה "על טהרת השפה העברית". העברית תפסה מקום חשוב גם בנשף פורים באותה שנה. הקרן חילקה פרסים לתלמידים שהצטיינו בלימוד עברית בבתי־הספר [61].

ביולי 1944 דיווח שליח הקק"ל באיראן על שש מאות נערים ונערות לומדי עברית [62]. על סמך הכרה אישית של התקופה, יכול אני לקבוע בוודאות שהמספר האמיתי של הלומדים באיראן היה גבוה בהרבה ממספר זה.

הסוכנות היהודית סיפקה לחוגים לעברית, במידת יכולתה, אמצעי למידה: ספרים ללימוד הלשון, תמונות, משחקים, מילונים וספרים ללימוד ההיסטוריה היהודית [63]. ברם, מעט הספרים שנשלחו מן הארץ לא סיפקו את הצרכים, והמחסור בספרי־לימוד היווה מכשול מתמיד לעבודתם התקינה של המורים [64].

שליחי היישוב בפרס הבינו שקומץ קטן של מורים מארץ־ישראל לא יוכל למלא את כל צורכי החינוך העברי בפרס. על כן דאגו להכשיר מורים מקומיים. השליח עדין שולמי,

---

59 מכתב השליחים מא"י לחברי הוועד המרכזי של "תנועת הנוער העברי" בטהראן, מיום 8.5.1945, בתיק S6/1961, בארצ"מ; מכתב מלמד מטהראן לזילברברג בסוכנות בירושלים, מיום 10.4.1945, שם.

60 נוער חלוצי באבאדאן, פרס, תזכיר מיום 10.1.1945, בתיק S6/1961, בארצ"מ; "מפי החבר משה וולדהורן, סולל בונה, שחזר ביום 5.4.1946 מאבאדאן־חורם־שהר", שם; "ידיעות על תנועת החלוץ באבאדאן וחורם־שהר מאת אשר וכסמן ומשה דוד וולדהורן", מיום 10.9.1946, שם.

61 אילנאה, קק"ל, עמ' 2.

62 מכתב אילנאה מטהראן לד"ר לויטרבך בסוכנות בירושלים, מיום 7.2.1944, בתיק S6/1961, בארצ"מ; אילנאה, קק"ל.

63 מכתב דובקין מירושלים למשרד הא"י בטהראן, מיום 30.11.1942, בתיק S6/1961, בארצ"מ; מכתביו למחלקת הכספים מיום 7.12.1942 ומיום 3.1.1943, שם; טיוטת מכתב דובקין לד"ר לויטרבך, מיום 22.2.1943, שם.

64 ראה לדוגמה א.ב., התעוררות, עמ' 47; שילוני, מכתב, עמ' 50; איזן, העברית באיראן, עמ' 39.

שלימד בכי"ח, ארגן קורסי ערב וקורסי קיץ לעברית למורים בשני המוסדות של כי"ח בטהראן [65].

בשנת 1944 ניהל ישראל אילנאה, שליח הקרן־הקיימת בטהראן, סמינר תלת־חודשי להכשרת מורים לעברית שהתכנס פעמיים בשבוע. בסמינר זה השתתפו גם מורים מכי"ח בטהראן ומבית־הספר הקהילתי "כורש" [66].

לאחר הקמת המדינה נשלחו מפרס צעירים אשר השתלמו בלימודים העבריים במוסדות שונים בישראל [67].

העברית היתה למקצוע הלימוד הראשי בסמינרים הקצרים, שאורגנו על־ידי התנועות הציוניות לחבריהן. בסמינרים אלה, שלא כללו יותר מ־100—150 שעות לימוד, הוכשרו חברים שאמורים היו ליטול על עצמם את תפקידי ההדרכה בתנועות ולהורות עברית לחבריהם.

המורים שהוכשרו באופן זה לא הכזיבו. כולם לימדו קבוצות רבות כל שבוע, הן במהלך לימודיהם בסמינר והן לאחריו. הם גם המשיכו להשתלם בקורסים גבוהים יותר [68].

היהדות הפרטית המאורגנת ידעה יפה, שלמרות המאמצים אין בה הכוחות הפנימיים הדרושים להתחדשות עברית. נציגי הציונות הפרסית, שבאו באותה תקופה במגע מחודש עם מוסדות היישוב, הודיעו שמצד הקהילות קיימת נכונות לשלם את עיקר משכורות המורים שיישלחו מן הארץ להורות עברית בבתי־הספר היהודיים [69]. פועלי "סולל בונה" הודיעו שההורים באַבאדאן ובאַהוַאז מעוניינים מאוד בהקמת בתי־ספר עבריים ומוכנים להשתתף בהקמתם [70].

יצחק קליינבאום, נציג מחלקת העלייה של הסוכנות בטהראן, כתב ביוני 1946, שמצב הוראת העברית בבתי־הספר היהודיים בטהראן אינו משביע רצון. "גם כושר ההוראה של המורים (המקומיים) והשיטה שבה הם מורים אינם מספיקים בהחלט". קליינבאום הודיע שהקונגרס היהודי העולמי ישתתף בשכר המורים השליחים והוסיף: "אין גם כל ספק שעשירי המקום ומוסדותיהם גם הם ישתתפו בתקציב של הוראת השפה העברית. גם היום הם מכסים את חלק הארי של משכורות המורים העבריים" [71].

מובן מאליו שהעלייה לארץ־ישראל היוותה את המניע החשוב ביותר ללימוד העברית. בשנת 1943 כתב השליח יקותיאל שמאות רבות של צעירים, המתאווים ללמוד, עושים זאת כצעד ראשון לעלייה "כבר וללא דיחוי" [72].

העלייה מאיראן לישראל זרמה עד שנות ה־50 של המאה בקילוח דק מאוד ובחשאי. בשלהי 1949 גברה העלייה מאוד. עובדה זו המריצה את המועמדים לעלייה ללמוד עברית; על כן, בראשית שנת 1950 גדל מאוד מספר חברי "החלוץ" ו"החלוץ הדתי". את תנועת "החלוץ" לבדה פקדו אז כשלושת אלפים צעירים, בעיקר בטהראן, בשיראז ובאצפהאן,

---

65 מכתבו מטהראן לבנשלום בסוכנות בירושלים, מיום 19.5.1945, בתיק S6/1961, בארצ"מ.
66 אילנאה, קק"ל.
67 אומידוואר, השפה, עמ' 33.
68 שולמי, עברית בטהראן, עמ' 79.
69 ראה לדוגמה: מכתב יקותיאל לבן יהודה, מיום 11.1.1944, בתיק S6/1961, בארצ"מ.
70 "נוער חלוצי באבאדאן, פרס", תזכיר מיום 10.1.1945, בתיק S6/1961, בארצ"מ.
71 מכתבו לד"ר סולוביטשיק מס' 13524/122, מיום 16.6.1946, בארק"מ.
72 דוחות יקותיאל מטהראן, מיום 25.3.1943 ומיום 6.7.1943, בתיק S6/1961, בארצ"מ.

אבל גם בשאר הקהילות היה מספרם רב. חלק מהם באו לתנועה לא מתוך התעניינות באידיאולוגיה שלה. הם ראו אותה כבית־ספר לעברית [73]. "החלוץ הדתי", שנוסד בטהראן בשנת 1950, מנה אז כמאתיים איש בעיר הבירה, והיו לו קבוצות אוהדים גם בערי השדה. גם תנועה זו לימדה עברית. תוך זמן קצר התאחדו שתי התנועות. במצעו המשותף הן כללו גם את הוראת העברית.

צעירים יהודים פרסיים, שהזדהו עם זרמים פוליטיים שונים בישראל, הקימו החל בשנת 1953 מועדונים ציוניים: "כורש כביר", "ויצמן", "מעוז מנורה" ו"כרמל". בכולם תפס לימוד העברית מקום נכבד. המועדונים פתחו ספריות יהודיות־ציוניות, שבהן היו מצויים גם ספרים עבריים [74].

לימודה של השפה העברית במועדונים חרג הרבה מעבר ללימוד רגיל של שפה זרה. העברית שימשה מבע לרצונם של יהודים פרסיים לתת ביטוי לזהותם הלאומית, שהתערערה בעקבות התרחקותם מן הדת [75].

הביטאונים של הארגונים הציוניים היו בדרך כלל דו־לשוניים — פרסית ועברית — או כללו למצער מדורים ללימוד העברית. הארגונים הללו גם תרגמו מעברית לפרסית ספרונים ואנתולוגיות.

כתבי־העת היהודיים שהופיעו באותה תקופה בפרס נשאו שמות עבריים: "ישראל", "העולם היהודי", "שאיפתנו", "הגואל", "סיני" ועוד.

תנועות "החלוץ" ו"בני עקיבא" הרחיקו לכת בקנאתן לעברית. הישיבות השבועיות של מרכזי תנועות אלה התנהלו בעברית. בשנת 1951 החליטה "החלוץ" שמי שאינו מסוגל לשוחח בעברית לא יוכל להיות מועמד לוועידות תנועה זו [76].

התנועות החלוציות והמועדונים הציוניים השתמשו בשיטות הוראה קונבנציונליות בהוראת העברית, אך שמו להן למטרה לטפח בעיקר את ההבעה בעל־פה בעברית המודרנית. בהיסטוריה של יהודי פרס היה בכך משום חידוש. התלמידים קראו את הטקסט, המורה תרגם או הסביר את המלים הקשות, שאל שאלות וניהל שיחה. שיעורי הבית כללו בדרך כלל תרגום מפרסית לעברית וחיבור משפטים מן המלים הקשות.

חברי התנועות והמועדונים השתדלו לשוחח ביניהם בעברית. גם השירה העברית, והמקהלות והמחזות העבריים שהועלו תרמו את חלקם ללימוד העברית המדוברת. שעות ללימוד העברית נכללו גם בתוכניות מחנות הקיץ.

לומדי העברית חיפשו אפשרויות להתכתב בשפה זו. הם כתבו לחברי הגרעין האיראני ברמת־הכובש [77] ולקרוביהם בארץ־ישראל. הפועלים הארצישראליים, שלימדו עברית את ילדי הקהילה באבאדאן, דאגו לקשור את הילדים עם ילדי אחד מבתי־הספר בחולון.

---

73 משיוב, החלוץ; א.א., העברית בפרס, עמ' 36; גיב, עברית בטהראן, עמ' 84; א.נ., התעוררות, עמ' 47.

74 אומידוואר, השפה; פינברג, חינוך ותרבות, עמ' 20—21; "הפעולה העברית בפרס", ע ם ו ס פ ר, תשרי תשכ"ב, עמ' 36—37; חמיאל, יהדות פרס, עמ' 16; מלמד, מקהלות; גיב, עברית בטהראן, עמ' 84; מלמד, מועדון וייצמן; אלעזר, יהודי איראן, עמ' 39; דב"ש, י"ב, טבת תשכ"ח, עמ' 15; שם, י"ד, תמוז/אב תשכ"ח, עמ' 3.

75 בהקשר זה ראה למשל זנד, מסע, במיוחד עמ' 88.

76 מכתב סעידי מטהראן לסוכנות בירושלים, סוכות תשי"א, בארק"מ.

77 ראה לדוגמה: "דרכנו" — עלון הגרעין האיראני ברמת־הכובש מס' 10, מיום 17.1.1946, בארק"מ.

בשלוש השנים 1950—1952 עלו מפרס לישראל כ־28,000 יהודים. לאחר תקופה זו הצטמצמו מאוד ממדי העלייה, ומספר העולים בשנה נע בין 400 ל־3,000 (חוץ מאשר בשנת 1958, שבה הגיעו ארצה מאיראן 5,685 עולים). הצטמקות העלייה וירידת המתח הציוני בקרב יהודי פרס נתנו את אותותיהן גם במספר לומדי העברית. לפי דיווחי המחלקה לחינוך ולתרבות בגולה היו באיראן בשנת 1959 רק 8 כיתות עברית ובהן 185 תלמידים [78]. מספר זה אינו מדויק. בכל הארגונים בפרס לימדו באותה שנה עברית, ואין כל ספק שמספר הלומדים היה גבוה בהרבה מן הנקוב לעיל [79]. אף־על־פי־כן, חלה כאמור ירידה בנהירה לכיתות העברית. מצבם הכלכלי של יהודי פרס השתפר. הצעירים היהודים השתלבו במערכות החיים של איראן המתפתחת, מאווייהם נתונים היו לקריירה ולקידום אישי והם התרחקו מן הלאומיות העברית [80].

בשנות השישים והשבעים חלה אפוא ירידה במספר החוגים ללימוד העברית באיראן, אך באורח פראדוקסאלי חלה עלייה במספר יודעי השפה. ההסבר לתופעה נעוץ בגורמים אלה: (1) רבים מיהודי פרס ביקרו בישראל. חלקם שהו תקופה ממושכת כתיירים, לביקור אצל קרובים או לצורכי ריפוי, מסחר וכדומה. בשהותם בארץ למדו מעט עברית. (2) במסגרת היחסים שבין פרס לישראל שהו באיראן ישראלים רבים. חלקם באו במגע עם היהדות המקומית ונודעה מהם השפעה מסוימת, גם בתחום הפצת השפה. (3) למרבה הצער היו גם עולים שעזבו את הארץ ושבו לפרס [81].

העברית ב"אוצר התורה"

בראשית שנות הארבעים נוסדה בפרס חברת "אוצר התורה". ארגון זה, ששם לו למטרה להאדיר את החינוך הדתי בקהילה היהודית בפרס, נוסד על־ידי הרב יצחק מאיר הלוי איש "אגודת ישראל", יהודי מפולניה שהגיע לפרס דרך ארץ־ישראל.

בתמיכתם של הג'וינט ושל נדבנים מארצות־הברית הצליח הרב הלוי להקים באיראן רשת ענפה של בתי־ספר יהודיים. שוחרי העברית בפרס קיוו שבתי־ספר אלה יתרמו להעמקת הידע העברי בקרב הקהילות בארץ זו.

בתי־הספר של "אוצר התורה" הקדישו מקום נכבד יותר ללימודי היהדות מאשר מוסדות כי"ח. ב"אוצר התורה" למד הילד בממוצע 7—11 שעות יהדות בשבוע, בעוד שכי"ח לא הקדיש לתחום זה יותר מאשר $3\frac{1}{2}$—$9\frac{1}{2}$ שעות שבועיות [82].

למרבה הצער, לימודים אלה לא פיתחו אצל ילדי היהודים בפרס את הכושר להביע את עצמם בעברית, לא בכתב ולא בעל־פה, וזאת מן הטעמים האלה:

1. "אוצר התורה" לא רצה כלל להורות את הלשון העברית כשפה. "המטרה איננה

---

78 ב ת פ ו צ ו ת ה ג ו ל ה, אוקטובר 1959, עמ' 27.

79 השווה למשל: ניב, עברית בטהראן.

80 ראה לדוגמה זנד, מסע, במיוחד השיחה בעמ' 87; אלעזר, יהודי איראן, עמ' 47; גולדברג, רשמי מסע, עמ' 40; רוזן, כי"ח פרס, עמ' 48—49.

81 חמיאל, יהדות פרס; אלעזר, יהודי איראן, עמ' 65—66; זנד, מסע, עמ' 82, 84.

82 גלנץ, סקר, 33—34, 50—51. ראה גם: דב"ש, ז', אדר ב', תשכ"ז, עמ' 9; שם, י"ד, תשכ"ח, תמוז/אב, עמ' 2.

הוראת הלשון, אלא רק הוראת הדת, ואין שמים לב כלל להקניית יסודות הלשון והשפה המדוברת, אלא לימוד קריאה אלמנטרית, הבחנת־מה של המלים ולימוד בעל־פה של התפילות והברכות אף בלי (הבנת) המלים" [83].

2. דעתו של "אוצר התורה" לא היתה נתונה לא להשבחת השיטות של הוראת העברית ולא להשלמת ההשכלה העברית של מוריו. "השיטה העיקרית היא קריאה ותרגום כללי. המורים אינם בעלי תעודת הוראה וידיעת העברית שלהם לקויה" [84].

3. הרב הלוי אסר את השימוש בספרים ארצישראליים בבתי־הספר היהודיים באיראן. הוא העדיף ספרים שנועדו לילדים חרדים בארצות־הברית. השפה נלמדה אפוא מתוך ספרים שלא נועדו להוראת עברית מדוברת [85].

4. הרב הלוי, שהתנגד לציונות, הרחיק את השליחים הארצישראליים ממערכת החינוך הפורמאלית של הקהילות בפרס. שליחים אלה לימדו עברית בעברית ועצם היותם אנשי היישוב ודוברי עברית מודרנית עורר אצל התלמידים מוטיבציה ללימוד השפה. הרחקתם מבתי־הספר הייתה מכה לעניין העברי בפרס.

5. הרב הלוי היה כאמור איש "אגודת ישראל" ומדיניותו החרדית היתה זרה לרוחם של היהודים האיראנים והרחיקה מן היהדות ומן העברית את מיטב הנוער. לאחר פטירתו נשלחו לפרס "רבנים אשכנזים בזה אחר זה לנהל את הרשת וכולם נכשלו, מפני שלא יכלו להתגבר על הפער התרבותי בין האדיקות האשכנזית לבין ההתנהגות הדתית הפחות קפדנית של העדה המזרחית" [86].

למרבה הצער, מדיניות זו של הרב הלוי בתחום הוראת העברית הושלטה כמעט על כל בתי־הספר היהודיים באיראן. "אוצר התורה" נטל על עצמו לשלם את שכרם של כל המורים למקצועות היהדות בבתי־הספר של כי"ח, ברוב בתי־הספר הקהילתיים וב"אורט", תמורת הזכות למנות את המורים ליהדות ולקבוע את תוכניות הלימודים ואת ספרי הלימוד במוסדות הנ"ל [87].

בשנת תשי"ח הסכים "אוצר התורה" לקבל מורים מן המחלקה לתרבות ולחינוך תורניים, אך דרש שהם יסורו למשמעתו המלאה. הוא גם ניאות לשלוח חלק מן המורות של הרשת להשתלמות במכון ע"ש גולד בישראל. השליחים נוכחו מיד לדעת, כי "תוכנית הלימודים לעברית [בבתי־הספר היהודיים באיראן]... מתעלמת לגמרי מתקומת מדינת ישראל [ומן] הצורך בהקניית הלשון העברית כלשון חיה ומדוברת" [88], אך לא יכלו לעשות

---

83 פינברג, חינוך ותרבות, עמ' 18—19. ראה גם: גולדברג, רשמי מסע, עמ' 40; רוזן, כי"ח פרס, עמ' 49.

84 פינברג, חינוך ותרבות, עמ' 19. ראה גם: ע מ ו ס פ ר, תשל"ג, עמ' 75; אלעזר, יהודי איראן, עמ' 50; שפייזהנדלר, אופי, עמ' 71; גולדברג, רשמי מסע, עמ' 40—41; אבל השווה: זנד, מסע, עמ' 93.

85 פינברג, חינוך ותרבות, עמ' 20.

86 אלעזר, יהודי איראן, עמ' 52. וכן שם, עמ' 53; זנד, מסע, עמ' 84, 85—86, 92, 95; רוזן, כי"ח פרס, עמ' 50.

87 ראה הפרוטוקולים של הנהלת "אוצר התורה" בפרס בתיק 45/21—1, בארג"ט. ראה גם: רוזן, כי"ח, עמ' 50.

88 פינברג, חינוך ותרבות, עמ' 20; אלעזר, יהודי איראן, עמ' 52.

הרבה לשינוי המצב. גם תוכניתם לנסות ולחבר ספרי־לימוד מתאימים יותר נתקלה בהתנגדותו של הרב הלוי ונגנזה [89].

למרות כל זאת, תרמו השליחים תרומה חיובית לקידום ההוראה של השפה העברית בפרס. בכיתותיהם נשמעה עברית ישראלית, הילדים התפעלו מחיותה, וגברה הנעתם ללומדה. בין כך ובין כך קהה חוד המדיניות האנטי־ישראלית של "אוצר התורה" והשליחים זכו למידה רבה יותר של עצמאות.

בתשכ"ז יסדו השליחים את ביטאון "אוצר התורה" בפרס, "דברי בית שלום — ירחון לענייני חינוך יהודי באיראן". ירחון זה היה דו־לשוני: חלק גדול מן החומר ניתן בעברית ותורגם לפרסית. בגיליונותיו הראשונים הוא גם כלל מדור "תקן לשונך", אך המדור הופסק וחודש רק בגיליון י"ד. לעומת זאת תשבץ עברי הופיע בכל אחד מן הגיליונות. "דברי בית שלום" הקדיש מאמרים אף למתודיקה של הוראת העברית.

השליחים מישראל דאגו גם לשלב את השפה העברית בפעילות האקסטרה־קוריקולרית בבתי־הספר של "אוצר התורה": הוצגו מחזות בעברית [90], ובחגים ובמועדים דוקלמו שירים, ותלמידים נאמו בעברית.

למרות השינויים לטובה, נשארה הרמה הכללית של הוראת היהדות בבתי־הספר היהודיים בפרס נמוכה [91]. בין מקצועות היהדות היתה הוראת העברית בשפל המדרגה. בשנת 1966 כתב צעיר יהודי באחד מביטאוני "החלוץ" בפרס: "הוראת העברית בבתי־הספר היהודיים בפרס אינה עשויה לשמש מוקד משיכה" [92].

פרופסור דניאל אלעזר, שביקר בטהראן בשנת 1970, כתב: "הכול מודים שלא עלה בידי 'אוצר התורה' לתרום הרבה להעלאת רמתו של החינוך [היהודי באיראן]" [93]. א' טרטקובר, שהיה באיראן בשנת 1974 בשליחות הקונגרס היהודי העולמי, ציין כי בבתי־הספר היהודיים באיראן "מלמדים עברית, אך מספר השעות איננו מספיק כדי הבטחת קידום ידיעותיהם. התלמידים מביעים בקושי פנייה בעברית ועל דיבור עברי אין אפילו לחלום בתנאים הנתונים" [94]. פרופסור עזרא שפייזהנדלר, שביקר בפרס בסתיו 1974, ניסה לשוחח עברית עם התלמידים המתקדמים, אך התברר לו כי "לדרגת דיבור לא הגיעו" [95]. כדבר הזה קרה באותה השנה גם לפרופסור מ' זנד [96].

בשום בית־ספר ממלכתי פרסי לא נלמדה עברית, אפילו למדו בו תלמידים יהודים רבים. גם בתי־הספר הפרסיים הפרטיים לא הקדישו מקום כלשהו לעברית. לגו ידוע רק על מקרה אחד: שליחת המחלקה לחינוך ולתרבות של הסוכנות היהודית ארגנה לימוד עברית ארבע שעות בשבוע בבית־הספר הפרטי "בֶּהְשְׁט". הילדים היהודים מכיתות ב'—ז'

---

89 פינברג, חינוך ותרבות, עמ' 20.

90 דב"ש, ד', טבת תשכ"ז, עמ' 24; שם, ו', אדר א' תשכ"ז, עמ' 33; שם, ז', אדר ב' תשכ"ז, עמ' 4, 6; שם, ח', ניסן תשכ"ז, עמ' 31; ניב, עברית בטהראן, עמ' 85.

91 גלנץ, סקר; ראה גם ע ם ו ס פ ר , תשל"ג, עמ' 75.

92 ندای برکوخبا، شماره ۱۰، ۱۵ مهرماه ۱۳٤۵ (קול בר־כוכבא, גליון 10, 1966, הוצאת החלוץ).

93 אלעזר, יהודי איראן, עמ' 50.

94 עם וספר, תשל"ד, עמ' 79.

95 שפייזהנדלר, אופי, עמ' 71.

96 זנד, מסע, עמ' 87.

חולקו לשתי קבוצות לימוד לאחר שעות הלימוד הרגילות. כל קבוצה למדה שעתיים בשבוע. בחגים ובמועדים אורגנו בקבוצות מסיבות או מפגשים עם נציגת המחלקה לחינוך [97]. הילדים היהודים הרבים שלמדו בבתי־הספר הפרסיים הממשלתיים או הפרטיים, לא זכו אפוא לשום חינוך עברי [98], ולא ידעו אפילו קריאה של ברכה פשוטה. לא פעם קרא הנער את הברכות בטקס הבר־מצוה שלו כשהן כתובות באותיות פרסיות.

ידיעת העברית בפרס נפגעה גם מצד אחר: הלהגים היהודיים־הפרסיים מתובלים כידוע במלים עבריות. במאה העשרים חלה ירידה אטית אך מתמדת בידיעת הלהגים ובמעמדם בעיני היהודים עצמם. הם הולכים ונשכחים [99], ואתם המלים העבריות.

*

דורות הרבה שמרו יהודי פרס על האות העברית, לבל תישכח. "לשון הקודש" ליוותה אותם לאורך כל הדרך, בעתות צוקה ובשעות רגיעה. אל ספה של המאה העשרים הגיעו נרדפים חסרי נשימה, עשוקים ועניים. בצקלונם הם נשאו תרבות עברית, מדולדלת אך תאבת חיים. באותה עת היו בין יהודי פרס בקיאים בדיבור ובכתיבה עברית; אחד בעיר ושניים בשדה, אך היו גם היו. והם עשויים היו לשמש בסיס לתחייה עברית לו הודרכו בכיוון זה. השעה היתה נוחה לפתח בפרס מערכת חינוך יהודי שתשלב השכלה מודרנית בחינוך עברי. אך היהדות הפרסית חסרה את החיות הדרושה להתארגנות עצמית למטרה זו, ואילו כי"ח, שנטל על עצמו את עול החינוך היהודי בפרס, לא רצה בכך. העברית נדחקה אפוא לקרן זווית. בשנות הארבעים של מאה זו נוצר צירוף נסיבות, שעשוי היה לאפשר את התחייה העברית בפרס, אך התנועה הציונית הפרסית שרצתה בכך היתה חלשה מכדי להשיג את היעד, ואילו "אוצר התורה", שבכוחו היה להשיג את המטרה, לא רצה בה. העברית התנהלה לה אפוא בשולי הקהילות היהודיות בפרס. בשעה שבה אנו כותבים את הדברים, היא מפרפרת פרפורי גסיסה.

---

97 פינברג, חינוך ותרבות, עמ' 19; שפייזהנדלר, אופי, עמ' 71.

98 אחוז הילדים היהודיים שלא זכו לשום חינוך עברי נאמד, בראשית שנות השבעים, ב־50 עד 60 (עם וספר, תשל"ג, עמ' 75).

99 ראה לדוגמה זנד, מסע, עמ' 92—94.

רשימת קיצורים וביבליוגרפיה

ארג"ט = ארכיון ג'וינט בישראל
ארכ"ח = ארכיון כל ישראל חברים, פריס
ארמ"ז = הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי באוניברסיטה העברית בירושלים
ארצ"מ = הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים
ארק"מ = ארכיון הקיבוץ המאוחד, אפעל
כי"ח = "כל ישראל חברים"

א.א., העברית בפרס = א.א., "למצבה של העברית בפרס", עם וספר, תמוז תש"ב.
א.ב., התעוררות = א.ב., "התעוררות העברית באיראן", עם וספר, תמוז תש"ג.
אבידוב, עיראק = אבידוב יאני, עלילות עיראק, ת"א, 1959.
איזן, העברית באיראן = איזן, ע., "הפעולה העברית באיראן", עם וספר, אלול תש"ד.
אומידוואר, השפה = אומידוואר מנשה, "הפצת השפה העברית בפרס", עם וספר, אב תש"ך.
אילנאה, קק"ל = אילנאה ישראל, דו"ח על פעילות קק"ל, טהראן, 1944, בארק"מ.
אלעזר, יהודי איראן = אלעזר דניאל, "יהודי איראן של היום", תפוצות ישראל, י"ג, א', ניסן תשל"ה.

בנימין, מסעי ישראל = בנימין ישראל בן־יוסף, ספר מסעי ישראל, תורגם לעברית ע"י דוד גארדאן 1859.
בן צבי, נדחי ישראל = בן צבי יצחק, נדחי ישראל, ירושלים תשכ"ו.
בן צבי, קברים = בן צבי יצחק, ספוני טמוני חול (ציוני קברים מפרס ומעדן), תרביץ למדעי הרוח, שנה כ"ב, תשי"א.
בראוור, מסעותי = בראוור א"י, "מפרשת מסעותי בפרס", סיני, ב', תרצ"ח.
בן ששון, עם ישראל = בן־ששון ח.ה., תולדות עם ישראל, ת"א, דביר, 1969.

גולדברג, רשמי מסע = גולדברג בן־ציון, "על יהדות פרס — רשמי מסע", בתפוצות הגולה, פברואר 1960.
גידניי, תולדות = W.T. Gidney, History of the London Society for Promoting Christianity amongst Jews 1809—1908, London 1908.
גלנץ, סקר = Josef Glanz, A Study on Jewish Education in Iran — Facts and Programmes, Teheran, June 1972.
גרבל, עיצורים = גרבל אירנה, "מבטא העיצורים העבריים בפי יהודי איראן", לשוננו, תש"ז.

דב"ש = דברי בית שלום, "ירחון לענייני חינוך יהודי באיראן", בטאון "אוצר התורה" בפרס.

וולף, חקר = J. Wolff, Researches and Missionary Labours amongst The Jews, Mohammedans and other Sects, London 1835.
וולף, מסעות = J. Wolff, Travels and Adventures of the Rev. Joseph Wolff, London, 1860, Vol. 1.
וילסון, מסיון = S.G. Wilson, The missionary review of the world, Vol. 8, 1895.

זנד, מסע = זנד מיכאל, "מסע יהודי בארץ הארים", תפוצות ישראל, י"ג, א', ניסן תשל"ה.

חמיאל, יהדות פרס = חמיאל ח', "יהדות תורכיה ופרס", עם וספר, אדר תשכ"ג.

יערי, קשרים = יערי אברהם, "הקשרים בין יהודי פרס וארץ ישראל", מחניים, ס"ז, אדר ב' תשכ"ב.

כהן, מַפְתֵּחַ = כהן אברהם, "מַכְתֵּב — החדר היהודי באיראן", פעמים, 14, 1983.

כהן, מכתב = כהן יוסף, "מכתב", עם וספר, תמוז תש"ג.

לוי, היסטוריה = ההיסטוריה של יהודי איראן, כרך ג', טהראן, 1960, פרסית.

מזרחי, משוררים = מזרחי חנינא, תולדות יהודי פרס ומשורריהם, ירושלים, 1966.

מזרחי, ציונות = H. Mizrahi, Zionism in Iran and Relations with Israel, In: Patai, R. (ed.) Encyclopedia of Zionism and Israel, N.Y. 1971.

מלמד, כורש = כהן־מלמד, ניסן, "חגיגה עברית בבית־ספר 'כורש' בטהראן", עם וספר, חשון תשכ"ה.

מלמד, מועדון וייצמן = כהן־מלמד ניסן, מועדון וייצמן לתרבות, עם וספר, סיון תשכ"ה.

מלמד, מקהלות = כהן־מלמד ניסן, "מקהלות וכיתות לעברית בטהראן", עם וספר, אב תשכ"ג.

מלמד, היהודים בפרס = מלמד עזרא ציון, "היהודים בפרס לפני שישים שנה", טיגי, כ"ט, ניסן—אלול תשי"א.

מלמד, פרסית יהודית = מלמד עזרא ציון, "מאוצר לשון הקודש בלשון פרסית־יהודית", לשוננו, מג, ירושלים, תשל"ט.

משיוב, החלוץ = משיוב דוד, "פעולות ה'חלוץ' בפרס", אגרת לשלוחים, יד, תמוז תשי"א.

ניב, עבריות בטהראן = ניב דוד, "פעולות עבריות בטהראן", עם וספר, חשון תשכ"ה.

ניימרק, מסע = ניימרק אפרים, מסע בארץ הקדם — סוריה, כורדיסתאן, ארם־נהריים, פרס ואסיה המרכזית, ירושלים, תש"ז.

נצר, לקט = נצר אמנון, לקט מהשירה העברית של יהודי פרס, בתוך שטאל, אברהם, עדות ישראל, כרך ב', 1979.

נצר, ספרות = נצר אמנון, ספרות פרסית־יהודית, ירושלים, האוניברסיטה העברית, הפקולטה למדעי הרוח — המכון ללימודי אסיה ואפריקה, תשל"ב.

נצר, ספרות יהודית = נצר אמנון, "הספרות של יהודי פרס", פעמים, 13, 1982.

נצר, ציונות = נצר אמנון, "הפעילות הציונית באיראן מהצהרת בלפור עד חוזה סאן־רמו", פעמים, 1, 1979.

נצר, קווים = נצר אמנון, "קוים ומגמות במערכת החינוך וההוראה בקהילה היהודית באיראן על רקע פעילות כי"ח בשנים 1865—1911", בתוך מנחם הרי ואחרים, הגות עברית בארצות האיסלאם, ירושלים, 1981.

נצר, שירה = נצר אמנון, מבחר מן השירה היהודית של יהודי איראן, טהראן 1973 (פרסית).

פינברג, חינוך ותרבות = פינברג יפה, "חינוך ותרבות עבריים בפרס", עם וספר, חשון תשכ"א.

פישל, ישראל באיראן = Walter J. Fischel, "Israel in Iran" in: Finkelstein, Louis, *The Jews — Their History, Culture and Religion*, New York, 1949.

קופילביץ, יהודי פרס = קופילביץ יהודה, יהודי פרס והמפעל הציוני, בתיק Z4/3250 בארצ"מ.

רוזן, כי"ח פרס = רוזן לאון, "בתי הספר של האליאנס באיראן", בתפוצות הגולה, פברואר 1960.
"רפורט" = The Annual Report of the London Society for Promoting Christianity amongst the Jews.

שולמי, עברית בטהראן = שולמי עדין, "עברית בטהראן", עם וספר, אלול תש"ה.
שטאל, ספרים = שטאל אברהם, "רשימת ספרים על יהודי פרס", בתוך אברהם שטאל, עדות ישראל, ת"א 1979.
שטרן, אור = H.A. Stern, Dawnings of light in the East, London, 1854.
שילוני, מכתב = שילוני ג', "מכתב מאיראן", עם וספר, תמוז תש"ג.
שפייזהנדלר, אופי = שפייזהנדלר עזרא, "קווי אופי לקיבוץ היהודי באיראן", תפוצות ישראל, י"ג, א', ניסן תשל"ה.
שרפשטיין, תולדות = שרפשטיין צבי, תולדות החינוך בישראל בדורות האחרונים, ה', ירושלים תשכ"ו.

زبان عبری در میان یهودیان ایران

ابراهام کهن

THE HEBREW LANGUAGE IN JEWISH EDUCATION IN IRAN

AVRAHAM COHEN

Reprinted from

پادیاوند پژوهشنامهٔ یهود ایران به کوشش **امنون نتصر**

PADYAVAND – Judeo-Iranian and Jewish Studies Series, Volume III \ **Amnon Netzer**
Mazda Publishers, Costa Mesa, California 1999

ابراهام کهن

زبان عبری در میان یهودیان ایران

یهودیان ایران، از زمانیکه به سرزمین ایران مهاجرت نمودند، هرگز زبان عبری را فراموش نکردند. در این مورد شواهد بسیاری در دست است که ما از برخی یاد می کنیم:[1]

بنیامین بن مُشه، که تفسیرهای افراطی و ابتکاری اش در قرن نهم میلادی او را در صف مخالفان گائون های Gaons [بابل] قرار داده اند، از شهر نهاوند بود. دانیال القمیسی، که نخستین تفسیر کتب انبیاء را بنام «פתרון שנים עשר» (تفسیر یا حل دوازده گانه) به عبری نوشت، از ایران بود. در ده لنجان واقع در سی کیلومتری شهر اصفهان غاری بنام سرح بت آشر Seraḥ bat Asher وجود دارد، که در کنار آن در ابتدای قرن بیستم سنگ قبری پیدا شد که روی آن دوازده سطر به زبان عبری و

۱ این مقاله توسط سردبیر پادیاوند از عبری به فارسی ترجمه وویراستاری شده و کوشش بکار رفته است که سبک نویسنده حتی المقدور حفظ گردد. کلمات و جملات داخل قلابین و آوا نویسی لاتین لغات و اسامی از آن سردبیر است. مشخصات اصل مقاله بدینقرار است:
אברהם כהן, מקומה של השפה העברית בחינוך היהודי בפרס, סקירה היסטורית, אומה ולשון, בעריכת מנחם זהרי ואחרים, ירושלים 1985.

فارسی حکاکی شده است. ماهنامه سینا [چاپ طهران] آنرا متعلق به قرن دوم میلادی میداند. اسحق بن صبی Ben Zvi [دومین رئیس جمهوری اسرائیل] معتقد است که این سنگ متعلق به سال ۱۱۳۳ میلادی است.[۲] این تنها قبری نیست که سنگ روی آن را به عبری حکاکی کرده اند.

از ابتدای قرن سیزدهم میلادی، یهودیان ایران شروع کردند به نگارش ادبیات فارسیهود (Fārsihud) در زمینه های مختلف. تمام نوشتارهای آنان نشانگر آنند که یهودیان ایران زبان عبری را میدانستند. [این نوشتارها عبارتند از]: ترجمه عهد عتیق به فارسی، تحقیق عهد عتیق به این زبان و ترجمه به عبری اشعار فارسی و کتابت اشعار فارسی به خط عبری. یهودیان ایران اشعاری به زبان عبری نیز سروده اند. ادبیات توراتی یهودیان ایران چندان غنی نیستند، ولی کتب نیایش و میدراش های مختلف را به زبان عبری در بر میگیرند. یهودیان همچنین لغت نامه هایی که ترجمه به فارسی واژه های کتب مقدسه است از خود بجای گذاشته اند، از آنجمله اند: «تعبیر واژه های تورات»، «کتاب ملیصا» Melişa, «اگرون» Agron [که جامع لغت های کتب مقدسه است] و غیره.[۳]

جوامع یهودی در شهرهای ایران به لهجه های گوناگون سخن میگویند که در این لهجه ها لغات عبری بکار برده میشود. بسیاری از یهودیان ایران شمارش اعداد به عبری را برای محاسبات بازرگانی از بر بودند.

شواهد بسیاری در دست است که یهودیان ایران در قرن نوزدهم عبری میدانستند. گیدنی Gidney، مورخ [وعضو] «انجمن لندن برای تبلیغ مسیحیت در میان یهودیان» مینویسد، که رهبران روحانی یهودیان ایران در قرن نوزدهم عبری میدانستند

۲ יצחק בן צבי, ספרי טמרי חל, ת ר ב י ץ, שנה כ״ב (תשי״א), עמ׳ 196-197 (بن صبی، اسرار دفینه ها، تربیص (۱۹۵۱)، ص ۱۹۶ ـ ۱۹۷.)

۳ در این مورد، نک به: امنون نتصر، سیری در ادبیات یهود ایران، پادیاوند، جلد یکم (۱۹۹۶)، ص ۴۱ به بعد.

و میتوانستند هر موضوعی را به این زبان بخوانند و بنویسند.[۴] دو مسیونر مسیحی، اشطرن Stern و اشطرنشوس Sternschuss، در ژانویه ۱۸۴۶ با ملا اسحق در شیراز ملاقاتی داشتند و میگویند که او در دانش کتب مقدسه متبحر بود: «اطلاعات او از اطلاعات برادرانش در سرزمین مقدس بیشتر بود.»[۵] مسیونر دیگر بنام لوتکا Lutka مینویسد که با راب های یهودی ایرانی که ملاقات کرده است همه ید طولانی در دانش کتب مقدسه داشته اند.[۶]

قبل از تأسیس مدارس آلیانس Alliance در ایران، در ابتدای قرن بیستم، هر جمعیت یهودی در شهرها و آبادی های ایران برای خود مراکز تعلیم یهودی بنام «مکتب» داشته است. زبان تدریس در این مراکز فارسی بود، ولی موضوعهای درسی همه به زبان عبری بودند. معلم خواندن و نوشتن به عبری را از روی کتب مقدسه به دانش آموزان می آموخت. مطالب درسی عبارت بودند از: تورات، فصولی چند از عهد عتیق، نیایش ها، مقداری میشنا Mishnah و کتاب عین یعقوب 'Ein Ya'qub، میدراش Midrash و سرودهای عبری و غیره. درصد بالایی از دانش آموزان میتوانستند کتب مقدسه عبری را به زبان فارسی ترجمه و تفسیر کنند و از این راه بر معلومات زبان عبری خود بیافزایند.[۷]

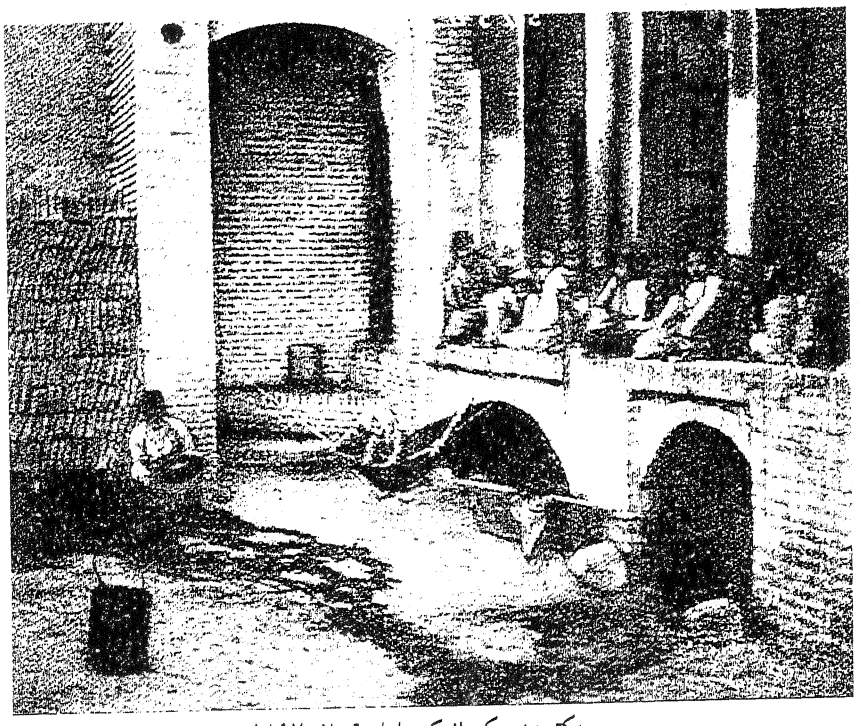
در قرن نوزدهم اکثر مردهای یهودی در ایران میتوانستند زبان عبری را بخوانند، و درصد پایینی میتوانستند این زبان را به فارسیهود به خط راشی Rashi بنویسند. و نیز تعداد کمی از آنها آنچه را به عبری میخواندند میتوانستند بفهمند و به این زبان تکلم کنند. افرادی چند، بخصوص راب ها و طبیب ها، توانایی آنرا داشتند که به عبری

۴ W. T. Gidney, *History of the London Society for Promoting Christianity Amongst Jews 1800-1908*, London 1908, p. 468.

۵ *The Annual Report of the London Society for Promoting Christianity Amongst Jews (=Report)*, Vol. 38 (1846), p. 54.

۶ Ibid, Vol. 75 (1883), p. 109.

۷ نک به مقاله ابراهام کهن، تحولاتی چند در تعلیم و تربیت یهودیان ایران، پادیاوند، جلد یکم (۱۹۹۲)، ص ۱۱۵ - ۱۳۱.

مکتب در یکی از کنیساهای تهران، ۱۸۹۷

بنویسند و به آسانی صحبت کنند.[۸] تقریباً هر یهودی ایرانی کلماتی چند از زبان عبری را میدانست و میتوانست چند جمله ای از این کلمات بسازد.

عبری در شهر ها و آبادی های ایران

دانش عبری در بُعد و اندازه ای که در بالا ذکر شد در تمام جوامع چه کوچک و چه بزرگ رایج بود. دو مسیونر نامبرده، اشطرن و اشطرانشوس، در سال ۱۸۴۵ از شهر برازجان دیدن کردند. در آنزمان در این شهر ده خانواده یهودی زندگی میکردند. با وجود این، تعدادی از آنها میتوانستند با مسیونرهای مذکور بزبان عبری صحبت کنند.[۹]

در سال ۱۸۴۶ پانزده خانواده یهودی در شهر کازرون بسر میبردند. ملا ساسون، راب این جامعه، با نامبردگان عبری را براحتی حرف میزد ـــ حتی درباره موضوعهای غیرمذهبی.[۱۰] در همین سال اشطرن و اشطرنشوس از اصفهان و شیراز دیدن کردند و راب های این دو شهر مدتها با آنها صحبت های طولانی بزبان عبری داشته اند.[۱۱]

در ژانویه ۱۸۳۲، مسیونر وولف Wolff قسمتی از عهد جدید را بزبان عبری برای تعدادی یهودی و مسلمان در تهران قرائت کرد. او مینویسد: «از ملا پینحاس Pinḥas خواهش کردم که گفتار مرا جمله به جمله بفارسی ترجمه کند. او این کار را بهتر

۸ S. G. Wilson, *The Missionary Review of the World*, Vol. 8 (1895), p. 740; *Report*, Vol. 80 (1890), p. 122; حبیب لوی، تاریخ یهود ایران، جلد سوم، تهران، ۱۹۶۰، ص ۲۸۲؛ אמנון נצר, קוים ומגמות במערכת החינוך וההוראה בקהילה היהודית באיראן על רקע פעילות כי"ח בשנים 1865-1911 , הגות עברית בארצות האסלאם, ירושלים 1981 , עמ' 450 (נتصر، آليانس).

۹ *Report*, Vol. 38 (1846), p. 53.

۱۰ H. A. Stern, *Dawning of Light in the East*, London 1854, p. 114.

۱۱ Ibid, pp. 162-163; *Report*, op. cit., pp. 54-56.

از من انجام داد.»[۱۲] طبق این مسیونر، راب های ارومیه و سلماس عبری را براحتی تکلم میکردند، به این علت که در زبان آنها [آرامی جدید] واژه های عبری بکار برده میشود.[۱۳] این مسیونر حتی در شهر تربت یهودیانی را که عبری میدانستند بما معرفی می کند.[۱۴]

مسیونر لوتکا در اواخر قرن نوزدهم مدتی در همدان زندگی میکرد. او در منزلش همایش هایی برای دوازده نفر یهودی همدانی، که علاقه به مسیحیت نشان میدادند، برگزار میکرد. این مسیونر بزبان عبری موعظه میکرد و بحث و جدل های پس از موعظه نیز بزبان عبری ایراد میشدند.[۱۵]

ایسرائل بن یوسف بنیامین [معروف به بنیامین دوم] در سال ۱۸۴۸ از جوامع یهودی چندی در ایران (از جمله بوشهر، مشهد، کاشان و یزد که توسط مسیونرهای نامبرده یاد نشدند) دیدن کرد. وی مینویسد: «یهودیان ایران عبری میدانند و به این زبان مراسم نیایش را بجای می آورند.»[۱۶]

افرائیم نیمارک Ephraim Neumark نیز در اواخر قرن نوزدهم به ایران سفر کرده است، و از یهودیان شهرهای کنگاور، کرمانشاه، نهاوند، بروجرد، تویسرکان، دماوند و بار فروش [بابل] بما اطلاعاتی چند میدهد. نیمارک مینویسد: «در این زمان یهودی ای در ایران یافت نمیشود که نتواند از روی سیدور Siddur [کتاب نیایش

۱۲ J. Wolff, *Researches and Missionary Labours Amongst The Jews, Mohammedans and Other Sects*, London 1835, p. 141.

۱۳ Ibid, pp. 50-51.

۱۴ J. Wolff, *Travels and Adventures of Rev. Joseph Wolff*, vol. i, London 1860, pp. 304-306.

۱۵ Gidney, pp. 408, 468; *Report*, Vol. 75 (1883), p. 109.

۱۶ בנימין ישראל בן יוסף, ספר מסעי ישראל, 1850, עמ 94 (بنیامین ایسرائل بن یوسف، سفرنامه، ۱۹۸۵)

یهودیان] نیایش کند.»[۱۷] اسحق باسان Bassan، نماینده آلیانس، در سال ۱۸۹۹ در راه خود به همدان در شهر رشت توقف کرد. او یهودیانی در این شهر یافت که توانستند با وی بزبان عبری صحبت کنند.[۱۸]

مدارس آلیانس، که اکثر آنان در اوائل قرن بیستم در شهرهای ایران افتتاح شدند، زبان فرانسه را بر زبان عبری مقدم دانستند.[۱۹] اینها اصولاً هر موضوع یهودی را زیر عنوان «عبری» تدریس میکردند، و دروس مقدسه معمولاً از دو تا ده ساعت وقت برنامه دروس هفتگی کلاس را میگرفت.

[متصدیان آلیانس] تدریس موضوع های یهودی را به دست کسانی سپردند که قبلاً در مکتب تدریس میکردند. معلمان سنتی همان شیوه تدریس قدیم را بکار میبردند، لذا دانش آموزان توجه زیادی به دروس آنان نداشتند. در چنین وضعی مطالب مرتبط با یهودیت و زبان عبری رفته رفته اهمیت خود را از دست دادند.[۲۰] مدارس آلیانس در واقع از همان ابتداء عبری را در برنامه های درسی خود قرار دادند، و انجمن مرکزی آلیانس در پاریس میکوشید خدشه ای به این موضوع وارد نیاید؛ ولی زبان عبری را بعنوان یک زبان زنده تدریس نمیکردند، چون آلیانس توجهی به این موضوع نداشت و هزینه ای در انجام اینکار در نظر نگرفته بود. معلم ها زبان را از طریق تدریس عهد عتیق و نیایش به دانش آموزان تدریس میکردند.

وضع مدارس متعلق به انجمن های محلی یهودیان مغا[illegible] مدارس آلیانس بود. گرچه در این مدارس نیز زبان عبری مدرن را بعنوان زبان زند[illegible] آموختند، ولی چون توجه بیشتری به تعلیم امور مذهبی میشد، لذا دانش آموزا[illegible] عبری تسلط بیشتری می یافتند. مدرسه کورش، که در سال ۱۹۳۱ در تهران [illegible]یس شد،[۲۱] توجه بیشتری به

۱۷ אפרים נימרק, מסע בארץ הקדם, ירושלים תש"ז, עמ' 97 (نیمارک، سفرنامه، ۱۹۴۷)

۱۸ Alliance Archive, letter dated Feb. 28, 1900, in File XII E 126.

۱۹ نتصر، آلیانس، ص ۴۵۶ .

۲۰ א"י בראדו, מפרשת מסעותי בפרס, סיני, כרך ב (תרצ"ח), עמ' 432 (براور، سفرنامه، ۱۹۳۸)

۲۱ در مورد سال تأسیس این مدرسه عقاید مختلف است (سردبیر).

یادگیری زبان عبری از خود نشان میداد، و در سالهای چهل، با اعزام نمایندگان [هحالوتص] از سرزمین اسرائیل به ایران، کلاسهای مخصوصی برای یادگیری زبان عبری مدرن افتتاح گردید، و در این کلاسها جمعاً صد و پنجاه دانش آموز بین سنین ده تا سیزده سرگرم آموزش عبری شدند.

مدرسه آلیانس سنندج سالها فاقد رئیس یا نماینده از سوی آلیانس فرانسه بود، و این مؤسسه را انجمن یهودیان شهر اداره میکردند. آندره کوئنکا André Cuenca، رئیس مدرسه آلیانس همدان، وقتی در سال ۱۹۳۵ از سنندج دیدن کرد چنین گزارش داد که مدرسه آلیانس این شهر توجه زیادی به دروس یهودیت و زبان عبری مبذول میدارد و فرآیند آموزش و پرورش این مدرسه نسبتاً خوب است.[۲۲] مدرسه یهودیان در مشهد، که به دین خود ایمانی پای برجا داشتند، در تدریس زبان عبری مدرن کوشش فراوان میکرد. اسحق بن صبی، که در سال ۱۹۳۵ از ایران دیدن کرده است، با یهودیان مشهدی در تهران ملاقات نموده گزارش میدهد که آنها میتوانند به زبان عبری صحبت کنند.[۲۳] در سال ۱۹۴۲ یک نماینده از سرزمین اسراییل به آژانس یهود در اورشلیم گزارش داد، که درصد بالایی از یهودیان مشهدی عبری را خوب می فهمند.[۲۴] پیرامون جشن سال نو عبری در سال (۱۹۴۵) چنین گزارش داده شد، که تعدادی از اطفال یهودی بزبان عبری سخنرانی کرده و نوجوانان یهودی زیادی در شهر (تهران) عبری را خوب حرف میزنند.[۲۵]

اعلامیه بالفور موجب برپایی تشکیلات صیونیست در ایران شد.[۲۶] یهودیان ایران، که

۲۲ Alliance Archive, letter dated Jan. 1st, 1935, File 24.

۲۳ יצחק בן צבי, נדחי ישראל, ירושלים תשכ"ז, עמ' 232 (بن صبی، پراکندگان، ۱۹۷۲)

۲۴ Central Zionist Archive (=CZA), Toledano's letter dated Dec. 22, 1942 in File S6/1961.

۲۵ Kibbutz Me'uhad Archive (=KMA), Adin Shulami's letter dated Oct. 14, 1945, File 96.

۲۶ אמנון נצר, הפעילות הציונית באיראן מהצהרת בלפור עד תחה סן רמו, פ ע מ י ם, כרך א' (1979), עמ'

سالیان زیادی عشق به صیون Siyon [سرزمین اسرائیل] را در دل داشتند، برای نخستین بار با صیونیسم آشنا شدند. جنبش صیونیسم در ایران به فراگیری عبری توجه خاصی از خود نشان داد. علاقه به زبان عبری را میتوان از وجه تسمیه نخستین این تشکیلات دریافت. این مؤسسه ابتدا بنام تشکیلات صیونیست خوانده نمیشد، بلکه «انجمن تقویت زبان عبری» نامیده میشد. این تشکیلات در سال ۱۹۱۸ تأسیس شد و یکسال بعد بنام رسمی تشکیلات صیونیست[۲۷] خوانده شد.

سلیمان کهن صدق، رئیس این تشکیلات، کتابی بنام «کتاب تقویت زبان عبری» منتشر ساخت، چون در ایران کتب درسی برای آموزش این زبان یافت نمیشد.[۲۸]

عزیزالله نعیم، که از رؤسای تشکیلات صیونیست بود، در سال ۱۹۲۰ کتابی درباره تاریخ صیونیسم به چاپ رسانید. این کتاب بزبان فارسی و خط عبری نگارش یافته است. جرائد آن دوره یهودیان، **هگئولا** و **هحییم** نیز بزبان فارسی و خط عبری نوشته میشدند. مدیران و سردبیران این جرائد، بعلت فقدان حروف چاپی عبری، نمیتوانستند کارشان را به آسانی ادامه دهند. سردبیر هگئولا کوشید حروف چاپی عبری را از طریق سازمان جهانی صیونیسم در لندن به ایران وارد کند. سرنویس نامه های رسمی انجمن های محلی صیونیست تهران و شهرستانها به سه زبان فارسی، فرانسه و عبری چاپ شده بود.

در صدر اهداف تشکیلات صیونیست فراگیری زبان عبری قرار داشت، و این موضوع در نامه هایی که از تهران به شهرستانها ارسال میگردید مشاهده میشود. مرسله هایی که از سازمان جهانی صیونیسم واقع در لندن به ایران فرستاده میشدند حاوی جزوه هایی چند بزبان عبری بودند. ما درباره توزیع مطبوعات عبری از کشورهای خارج به ایران اطلاعات کافی نداریم، ولی میدانیم، یهودیان ایرانی که به سرزمین اسرائیل یا به اروپا مسافرت میکردند جرائد عبری با خود به ایران می آوردند. یهودا

31-23 (نتصر، صیونیسم).

۲۷ در واقع تشکیلات خود را «صیونیت» مینوشتند (سردبیر).

۲۸ نتصر، صیونیسم، ص ۲۴ .

کوپلیوویتص[۲۹] Kopeliovitz که در سال ۱۹۲۸ در ایران بود مینویسد که بانوان یهودی ایرانی عضو تشکیلات صیونیست در همدان هفته ای یکبار جلسه تشکیل داده و مجله «דאר היום» (پست امروز) را قرائت میکردند.[۳۰]

سران تشکیلات صیونیست مایل بودند که مسئولین آلیانس در ایران توجه بیشتری به تعلیم زبان عبری در مدارس از خود نشان بدهند. بهمین علت، رئیس تشکیلات صیونیست تهران نامه ای به لندن نوشت و اعتراض کرد که مدارس آلیانس در ایران را نمی توان «مدارس عبری» قلمداد کرد. وی خواست که سازمان جهانی صیونیسم در لندن چند معلم و رئیس مدرسه آگاه به زبان عبری به ایران اعزام دارند، تا تجدید حیات ملی یهودیان روند درست خود را بسوی ناسیونالیسم ادامه بدهد.[۳۱]

انجمن های محلی یهودیان ایران حاضر بودند مزد معلمین زبان عبری را از صندوق ملی خود بپردازند ولی این کار نتیجه ای نبخشید. در سال ۱۹۲۸، نهضت صیونیسم سرزمین اسرائیل یهودا کوپلیوویتص را به ایران اعزام کرد. وی در گزارش خود مینویسد: «در حال حاضر زمینه برای اعزام معلم از سرزمین اسرائیل به ایران آماده است.»[۳۲] رؤسای انجمن های محلی یهودیان به کوپلیوویتص تأکید کردند که حاضرند مزد معلمان اعزامی را بپردازند. وی پس از بازگشت به سرزمین اسرائیل کوشید این موضوع را مورد رسیدگی قرار بدهد، ولی نتیجه مثبتی از کوششهای خود نگرفت.

تلاش پیگیر یهودیان ایران برای آموزش زبان عبری بالاخره به ثمر رسید، و رئیس مدرسه آلیانس تهران دروس عبری را در این مدرسه گسترش داد. همین موفقیت نیز نصیب یهودیان همدان شد، ولی در مجموع نمیتوان گفت که تغییری کلی و فراگیر در سراسر ایران به وقوع پیوست. آموزش زبان عبری بصورت کلی به شکوفائی

۲۹ وی بعد ها نام خانوادگی خود را به «الموگ» Almog تغییر داد (سردبیر).

۳۰ CZA (CAJ), Z4/3250, pp. 6, 16.

۳۱ CZA, May 1921, File Z4/2004.

۳۲ CZA, Z4/3250, pp. 29.

نرسید.

کوپلیوویتص مینویسد: «همدان تنها شهری بود که اعضای تشکیلات صیونیست آنان عبری را بدون مترجم می فهمیدند.»[۳۳] در هر صورت، این ادعای کوپلیوویتص را باید با احتیاط تلقی کرد، چون اولاً یهودیان ایران عادت به شنیدن عبری مدرن با تلفظ اروپایی - اسراییلی نداشتند؛ ثانیاً نه هر کسی که عبری میدانست عضو تشکیلات صیونیست بود. با وجود این، این ادعا وضع ناگوار آموزش عبری را در آن دوره نشان میدهد.

در سال ۱۹۲۵، رضا شاه، نخستین شاه سلسله پهلوی، بر تخت سلطنت نشست.[۳۴] رضا شاه که یک ناسیونالیست ایرانی بود از سران آلیانس خواست که برنامه رسمی وزارت فرهنگ ایران را در مدارس خود اجراء کنند. گرچه از آلیانس درخواست نشد که تدریس یهودیت را از برنامه های درسی حذف کند، ولی عملی ساختن «ایرانی شدن» تعلیم و تربیت در ایران موجب گردید که از گستره دروس یهودیت [از جمله زبان عبری] کاسته شود. در نتیجه، تدریس زبان عبری در مدارس آلیانس [و مدارس محلی یهودیان] به حاشیه انداخته شد. با گذشت زمان، وضع زبان عبری در ایران ناگوارتر شد. در حالیکه فارغ التحصیلان قدیمی مدارس آلیانس تا اندازه ای به زبان عبری احاطه یافته بودند، فارغ التحصیلان دهه های سی و چهل حتی به سختی مجلات عبری را قرائت میکردند. یکی از نمایندگان سرزمین اسرائیل که در سال ۱۹۴۳ در ایران بود مینویسد: «مقدار کمی عبری که بخورد دانش آموزان [مدارس آلیانس] داده میشود آنست که این دانش آموزان آنچه را از دهان ملا خارج میشود، بدون اینکه چیزی بفهمند، تکرار می کنند.»[۳۵]

بر اثر رویدادهای دهه چهل در دنیای یهود، به نظر میرسید، که سران مدارس آلیانس در تهران حاضر شدند توجه بیشتری به موضوع «ناسیونالیسم عبری» از خود نشان

۳۳ همان مأخذ.

۳۴ جلوس وی بر تخت سلطنت در آوریل ۱۹۲۶ انجام گرفت (سردبیر).

۳۵ CZA, Yequti'el's (Yekuti'el) letter dated March 25, 1943, File S6/1961.

بدهند. در پایان سال ۱۹۴۲، ژوزف کهن، رئیس مدرسه آلیانس تهران، موافقت کرد که راب دکتر هیرشبرگ Hirschberg را،[۳۶] که از یهودیان آواره لهستان بود، برای تدریس زبان عبری استخدام کند. چندی بعد حاضر شد چند تن از نمایندگان سرزمین اسرائیل را که در ایران بسر میبردند برای تدریس زبان عبری مدرن بسیج نماید؛ وی همچنین در این فکر بود که این رویه را درباره مدارس آلیانس اصفهان و همدان معمول بدارد.

این قدم های نخستین آهسته و با تردید برداشته شد، زیرا ژوزف کهن اقدام خود را مشروط بر این دانست که مؤسسه جوینت و نهادهای سرزمین اسرائیل هزینه پرداخت مزد معلمان عبری را تقبل کنند. با وجود این، ممکن بود چنین پنداشت که روند تدریس عبری در مدارس یهودی راه درست و مفیدی را در پیش گرفته است، ولی ورود راب اسحق مئیر هلوی Me'ir ha-Levi، عضو سازمان «اگودت ایسرائل» Agudat Yisra'el، به ایران، که راه خود را با نبرد علیه صیونیسم و علیه نمایندگان [لائیک] سرزمین اسرائیل شروع کرده بود، مانعی در این راه گردید. وی حاضر شد مبالغ هنگفتی پول به مدارس آلیانس بدهد، مشروط بر اینکه برنامه تدریس یهودیت وی [اگودت ایسرائل] در مدارس آلیانس پذیرفته شود. این برنامه حاکی از این بود که زبان عبری بعنوان یک زبان زنده روزمره در مدارس آلیانس تدریس نشود. به این ترتیب آرزوی گسترش سریع زبان عبری مدرن (از سوی آلیانس) در جامعه یهود ایران عملی نگردید.

زبان عبری در سازمانهای صیونیستی

در دهه پنجم قرن ما اتفاقاتی رخ دادند که ممکن بود تحولاتی در احیای زبان عبری در ایران ایجاد کنند. در آنموقع جامعه یهود ایران در آستانه یک جنبش یهودی قرار

۳۶ او بعداً بعنوان استاد در تاریخ یهودیان کشورهای اسلامی (بخصوص شمال آفریقا) در دانشگاه بر ایلان سرگرم تدریس شد. در باره وی همچنین نک به جلد دوم **پادیاوند** (۱۹۹۷)، ص ۱۵۲ ـ ۱۵۳ (سردبیر).

گرفته بود و علل این تحول را میتوان در سه عامل جستجو کرد: (۱) متفقین ایران را تصرف کردند و رژیم دیکتاتوری را از میان بردند و ملت ایران و جامعه یهود از آزادی بیشتری برخوردار گردیدند؛ (۲) تماس با آوارگان یهودی اروپا، که خود را به ایران رسانده بودند و اخبار مربوط به فاجعه کشتار یهودیان در اروپا، فکر حیاتی بودن حل صیونیستی مسأله یهود را در یهودیان ایران بیدار نمودند. این موضوع بالطبع با احیای زبان عبری بستگی داشت؛ (۳) در سال ۱۹۴۲ نمایندگی آژانس یهود (سوخنوت) رسماً در تهران گشایش یافت، و اعزام نمایندگان از سرزمین اسرائیل به ایران منبع اطلاعات پیرامون رویدادهای آن سرزمین و جهان یهود به شمار میرفت. این نمایندگان بزبان عبری حرف میزدند و برای یهودیان ایران روشن گردید که «לשון הקודש» (زبان مقدس) میتواند زبان مکالمه روزمره بشمار رود. ولی سرانجام چنین احیایی در جامعه یهود ایران به تحقق نپیوست.

اولین کلاس درس عبری توسط نمایندگان سرزمین اسرائیل در پائیز ۱۹۴۲ در تهران گشوده شد. ابراهام زیلبربرگ Silberberg، نماینده سوخنوت، وظیفه تدریس زبان عبری را به سالمندان بعهده گرفت. دو تن اسرائیلی دیگر بنام روزنتال و برنشطین Rosenthal and Bernstein، که در آنموقع در ایران بسر میبردند، داوطلب شدند در این کلاس عبری درس بدهند. پس از بازگشت زیلبرگ به سرزمین اسرائیل، اهرون کهن، عضو کیبوتص الونیم Alonim، که برای فعالیت در میان جوانان یهودی به ایران آمده بود، جای او را گرفت.

در ماه اوت ۱۹۴۲، لیست جالبی از دانش آموزان زبان عبری توسط کسی به امضای الف. الف. در نشریه עם וספר (ملت / مردم و کتاب) منتشر گردید. نامبرده تأکید می کند که در ایران امیدواری برای اشاعه زبان عبری وجود دارد، و پیشنهاد می کند که «کمیته مرکزی همبستگی جهانی زبان عبری» هر چه زودتر فعالیت خود را در این زمینه در ایران آغاز نماید. در ماه سپتامبر، کمیته نامبرده واکنشی در این مورد از خود نشان داد و درخواست نمود لیستی از کسانی که در ایران شایستگی دریافت نشریات و کتب بزبان عبری را دارند به آن کمیته فرستاده شود. خردسالان، نوجوانان، جوانان و سالمندان یهودی ایرانی همگی با شوق فراوان انتظار شرکت در کلاسهای درس عبری را داشتند، ولی از معلم عبری خبری نبود، نه در پایتخت و نه

در شهرستانها.

یکی از سازمانهای صیونیستی که در ایران پایه گذاری شد «هِحالوتص هَصاعیر» He-Ḥalutz ha-Tza'ir (پیش آهنگان جوان) بود. در مرامنامه این سازمان، که بزبان عبری نوشته شده بود، تأکید گردید که «هحالوتص هصاعیر» به اعضای خود زبان و فرهنگ عبری را خواهد آموخت. یعقوب ملمد Melammed، دبیر «هحالوتص هصاعیر» به سوخنوت اطلاع داد که گستره فعالیت اصلی این سازمان را تدریس زبان عبری تشکیل خواهد داد.[۳۷]

מועדון צעירי איראן موعْدون صعیرِه ایران (باشگاه جوانان [یهود] ایران)، که درابتدای دهه چهارم [در تهران] پایه گذاری شد، اعلام کرد که هدفش تعلیم و تربیت ناسیونالیسم یهودی است. دو نهضت صیونیستی دیگر، בני ציון بنه صیون (ابناء صیون) و חלוצי יהודה حالوتصِه یهودا (پیش آهنگان یهودا)، که در بحبوحه جنگ جهانی دوم [در تهران] تأسیس شدند، توجه خاصی به فراگیری زبان عبری از خود نشان دادند. این یک حرکت طبیعی بود که سرانجام تمام این سازمان ها متحد شده و תנועת הנוער העברי تنوعَت هَنوعر ها عِبری (جنبش جوانان عبری) نام گرفتند.

کارگران اسرائیلی، که از طرف مؤسسه سولل بونه Solel Boneh در شرکت نفت آبادان کار میکردند، در آموزش زبان عبری در میان یهودیان آن شهر کمک فراوانی نمودند. این کارگران زبان عبری را به یهودیان از سن ده سالگی به بالا می آموختند و در اعیاد یهودی نمایش هایی بزبان عبری روی صحنه می آوردند. این داوطلبان در شهرهای اهواز و کرمانشاه در این زمینه فعالیت محدودی داشتند و رویهمرفته یهودیان این دو شهر را برای آموختن زبان عبری راهنمایی می کردند.

پرارزشترین و فعال ترین نهضت صیونیستی متعلق به سازمان «هحالوتص» است، که اساس آن در اواخر سال ۱۹۴۲ در تهران پایه گذاری شد و موجودیت آن رسماً در سال نو عبری ۱۹۴۵ اعلام گردید. تدریس زبان عبری از اهم اهداف این سازمان، که در بسیاری از شهرستانها شعبه داشت، اعلام گردید. دسته های مختلف علاقمندانِ از

۳۷ CZA, S6/1961.

هفته ای یکبار تا هفته ای سه بار عبری می آموختند.

مؤسسه قِرِن قَیِمت لِیِیسرائل Qeren Qayemet Le-Yisra'el (صندوق ملی اسرائیل) نیز در بیداری و احیای زبان عبری در ایران سهم مهمی دارد. جشن حنوکا در سال ۱۹۴۴ در تهران کاملاً بزبان عبری اجراء شد. متعاقب آن جشن پوریم نیز با زبان عبری شروع و خاتمه یافت. مؤسسه مذکور به شاگردان ساعی که زبان عبری را بخوبی فرا گرفته بودند جایزه اعطاء نمود. در ژوئیه ۱۹۴۴، نماینده مؤسسه نامبرده گزارش داد که تعداد ششصد پسر و دختر در کلاسهای مختلف [در تهران] عبری یاد میگیرند.[۳۸]

سوخنوت در محدوده توانایی خود کتب و لوازم درسی لازم را در اختیار دانش آموزان عبری قرار میداد. در مجموع، کلاسهای درس عبری از فقدان کتب رنج میبردند. مقامات اسرائیلی میدانستند که شمار بسیار کم معلمین برای مشتاقان یادگیری زبان عبری کافی نبود، لذا آنها می کوشیدند تا از داخل جامعه یهود ایران معلم زبان عبری تربیت کنند. یکی از نمایندگان سرزمین اسرائیل بنام عدین شولامی Adin Shulami، که در مدرسه آلیانس [در تهران] عبری تدریس میکرد کار آموزش و پرورش تربیت معلم را در کلاسهای شبانه در تهران بعهده گرفت.

در سال ۱۹۴۴، ایلنائه Ilna'eh،[۳۹] نماینده قِرِن قَیِمت در تهران، سمینار سه ماهه برای تعلیم و تربیت معلم عبری برگزار کرده شاگردان این سمینار هفته ای دوبار در کلاس حاضر می شدند. معلمینی چند از مدارس آلیانس و کورش نیز در این سمینار شرکت می کردند. بدنبال استقلال اسرائیل [۱۹۴۸]، جوانانی چند از ایران برای تعلیم و تربیت در آموزش زبان عبری به کشور اسرائیل اعزام شدند. ضمناً، سمینارهای مشابه کوتاهتری توسط سازمان های صیونیستی یهودیان ایران، که شامل صد تا صدو پنجاه ساعت آموزش زبان عبری بودند، در تهران گشایش یافتند. شرکت

۳۸ CZA, S6/1961, letter dated Feb. 7, 1944.

۳۹ ایسرائل ایلنائه متولد روسیه (۱۹۰۲) در سال ۱۹۲۲ در کیبوتص افیکیم در گذشت (سردبیر).

کنندگان این سمینارها پس از پایان تحصیل، کار تدریس عبری و راهنمائی [در شعبات هحالوتص] را [در تهران و شهرستانها] عهده دار شدند.

علاقه فراوان یهودیان ایران به فراگیری عبری به سازمانهای یهودی در سرزمین اسرائیل ثابت کرد که جامعه یهود ایران مایل است در پرداخت مزد و هزینه کار تدریس عبری در مدارس و سمینارها شرکت کند. کارگران یهودی سوئل بونه گزارش دادند که والدین یهودی در آبادان و اهواز شوق فراوانی برای برپایی مدارس عبری از خود نشان میدهند.[۴۰]

اسحق کلاینباوم Kleinbaum، نماینده بخش مهاجرت سوخنوت در تهران، در ژوئن ۱۹۴۶، گزارش میدهد که تدریس زبان عبری در مدارس یهودی تهران رضایت بخش نیست. وی ادامه میدهد: «استعداد و شیوه تعلیم عبری در میان معلمین یهودی ایران کافی بنظر نمیرسد.» کلاینباوم تأکید می کند که کنگره جهانی یهود بهتر است در پرداخت مزد معلمین سرزمین اسرائیل شرکت کند، و می افزاید: «شکی نیست که ثروتمندان یهودی ایران در تأمین بودجه تدریس زبان عبری شرکت خواهند کرد. در حال حاضر نیز آنها قسمت بزرگی از این بودجه را تأمین می کنند.»[۴۱]

لازم بتذکر نیست، که هدف مهاجرت دادن یهودیان به سرزمین اسرائیل عامل مهمی در تدریس زبان عبری بشمار میرفت. در سال ۱۹۴۳، یقوتیئل Yequti'el، نماینده سرزمین اسرائیل در ایران، گزارش داد که صدها جوان یهودی اشتیاق به فراگیری زبان عبری دارند و اینکار را برای آمادگی خودشان جهت مهاجرت انجام میدهند.[۴۲]

مهاجرت یهودیان از ایران به سرزمین اسرائیل تا سالهای پنجاه، با دسته های کوچک و آرام و بدون سروصدا و محرمانه انجام میگرفت. در پایان سال ۱۹۴۹ موج مهاجرت به اوج خود رسید. این هیجان و تحرک، داوطلبان مهاجرت را مجبور میساخت که به یادگیری زبان عبری توجه بیشتری مبذول بدارند. از این جهت، در

۴۰. CZA, S4/1961, letter dated Jan. 10, 1945.

۴۱. KMA, letter dated June 16, 1946, File 13524/122.

۴۲. CZA, letter dated July 6, 1943, File S6/1961.

ابتدای سال ۱۹۵۰ تعداد اعضای هحالوتص و هحالوتص هداتی He-Ḥalutz ha-Dati (پیش آهنگان مذهبی) رو بفزونی گذاشت. شمار حالوتصیم (حالوتص ها / پیش آهنگان) در تهران، شیراز و اصفهان به سه هزار نفر رسید. در سایر شعبات در شهرستانهای دیگر نیز شمار قابل توجهی به عضویت «هحالوتص» در آمدند. برخی از اعضای «هحالوتص» توجه به ایدئولوژی این نهاد نداشتند، بلکه بیشتر برای آموختن زبان عبری به «هحالوتص» روی آورده بودند. «هحالوتص هداتی»، که در سال ۱۹۵۰ در تهران تأسیس شد، دارای دویست عضو در تهران بود و در سایر شهرستانها نیز طرفدار داشت. این سازمان نیز در تدریس زبان عبری فعالیت میکرد. در ظرف مدت کوتاهی، این دو سازمان با هم ادغام شدند و در مرامنامه مشترک، هدف تدریس زبان عبری بصورت برجسته بچشم میخورد.

جوانان یهودی در ایران، که از احزاب سیاسی گوناگون در کشور اسرائیل طرفداری میکردند، در سال ۱۹۵۳ دست به تأسیس چند نهاد مانند کورش کبیر، وایزمن، ماعوز منورا Ma'oz Menorah و کرمل Carmel زدند. در تمام این نهادها عبری جزو برنامه فعالیت اعضای آنها بود. در کتابخانه های این نهادها کتب عبری نیز یافت میشد.

آموزش زبان عبری فقط مربوط به فراگیری زبان نبود، بلکه زبان عبری میتوانست تا حدی جای امور مذهبی را، که در میان جوانان خلاء ایجاد کرده بود، بگیرد.

نشریات سازمانهای صیونیستی رویهمرفته به دو زبان فارسی و عبری منتشر میشدند. ستون فراگیری زبان عبری جای مهمی در این نشریات برای خود باز کرده بود. در این نشریات، مقالات و فصول پاره ای کتب عبری را به فارسی ترجمه کرده به اطلاع خوانندگان میرساندند. جرائد و نشریات آن دوره اسامی عبری داشتند، مانند **ایسرائل**، **هعولام هیهودی** Ha-'Olam ha-Yehudi (عالم یهود)، **شئیفاتنو** Sh'ifatenu (آرزوی ما)، **هگوئل** Ha-Go'el (نجات دهنده)، **سینا** و غیره.

نهضت هحالوتص و بنه عکیوا (عقیبا) Bnei 'Aqiva تعصب خاصی نسبت به زبان عبری داشتند. اینها جلسات هفتگی خود را بزبان عبری تشکیل میدادند. در سال ۱۹۵۱، هحالوتص تصمیم گرفت که هر کس زبان عبری را نمی داند نمی تواند

بعضویت کمیته های این نهضت انتخاب بشود.

نهادهای پیش آهنگی و سازمانهای صیونیستی از شیوه های متعارف تدریس زبان پیروی میکردند. هدف اصلی آنها یاد دادن عبری مدرن برای مکالمه بود، و این خود یک پدیده تازه ای در تاریخ جامعه یهود ایران بشمار میرفت. دانش آموز از روی کتاب قرائت میکرد و معلم جملات را ترجمه و کلمات سخت را تشریح مینمود، و گاهی کلاس بصورت سئوال و جواب اداره میشد. محصلین مشق ترجمه از فارسی به عبری را در منزل انجام میدادند. اعضای این نهضت ها و باشگاه ها کوشش میکردند که بین خودشان بزبان عبری صحبت کنند. ترانه های عبری و آوازهای دستجمعی اشعار عبری نیز به فراگیری زبان عبری کمک میکردند. در اردوگاه های تابستانی نیز عبری تدریس میشد.

دانش آموزان زبان عبری دنبال فرصت میگشتند تا بزبان عبری مکاتبه کنند. برخی از اینها با اعضای هسته ایرانی کیبوتص رامت هکووش Ramat ha-Kovesh و با خویشان خود در سرزمین اسرائیل به عبری نامه مینوشتند. کارگران سولل بونه در آبادان کوشیدند تا رابطه ای میان خردسالان یهودی آن شهر و دانش آموزان یکی از مدارس شهر حولون Holon در اسرائیل برقرار کنند.

در سالهای ۱۹۵۰-۱۹۵۲، در حدود ۲۸ هزار یهودی ایرانی به کشور اسرائیل مهاجرت کردند. پس از این دوره، مهاجرت از ایران به اسرائیل رو به کاهش گذاشت ــ تقریباً شمار مهاجران بین چهارصد تا سه هزار نفر در نوسان بود. در سال ۱۹۵۸ استثنا ئاً ۵۲۸۵ نفر به اسرائیل مهاجرت کردند. کاهش مهاجرت و فعالیت صیونیستی در ایران روی آموزش زبان عبری اثر منفی گذاشت. طبق گزارش «اداره تعلیم و تربیت یهودیان خارج از اسرائیل»، در سراسر ایران در سال ۱۹۵۹ فقط ۱۸۵ دانش آموز در هشت کلاس مختلف عبری می آموختند.[۴۳] بدون تردید در این گزارش اشتباهی رخ داده، چون در تمام مدارس یهودی و کلاسهای مختلف آن عبری تدریس میشد، ولی با وجود این شمار عبری آموزان رو به کاهش میرفت. وضع اقتصادی یهودیان ایران رفته رفته بهتر میشد. جوانان یهود پای در جامعه در حال رشد

۴۳ בתפוצות הגולה (אקטבר 1959), עמ' 27 (تفوصوت هگولا).

ایران نهادند و در روند پیشرفت اقتصادی کشور ایران سهیم شدند.

اکنون هدف این جوانان ترقی در زندگی و بهبود وضع اقتصادی آینده خودشان بود، هدفی که آنها را رفته رفته از ناسیونالیسم یهود و فراگیری زبان عبری دور میساخت.

در دهه ششم و هفتم از تعداد کلاسهای عبری و جمعیت های تعلیم زبان عبری کاسته شد، ولی با کمال تعجب باید گفت شمار کسانیکه عبری میدانستند رو به افزایش گذاشت. عامل این پدیده را میتوان چنین توجیه کرد: (۱) شمار زیادی از یهودیان ایران بعنوان توریست به اسرائیل رفته و گاهی اقامت طولانی آنها در آن کشور موجب فراگیری زبان عبری میشد؛ (۲) مناسبات ایران و اسرائیل تعدادی کارشناس اسرائیلی به کشور ایران جذب کرد که تماس با آنها مستلزم فراگیری زبان عبری گردید؛ (۳) شماری از مهاجرین یهودی ایرانی کشور اسرائیل را ترک گفته به ایران مراجعت نمودند.

زبان عبری در اوتصار هتورا

مؤسسه اوتصار هتورا در اوائل دهه چهارم قرن ما توسط راب اسحق مئیر هلوی، یک یهودی لهستانی عضو اگودت ایسرائل، در ایران تأسیس شد. هدف این مؤسسه تعلیم امور مذهبی به جامعه یهود ایران بود. با حمایت سازمان جوینت و نکوکاران یهودی در آمریکا، راب هلوی موفق شد یک شبکه وسیع تربیتی در ایران تأسیس کند. دوستداران زبان عبری امیدوار بودند که جامعه یهود ایران بتواند زبان عبری را در مدارس اوتصار هتورا فرا گیرد.

مدارس اوتصار هتورا بیش از مدارس آلیانس به تدریس مطالب یهودی توجه نمودند، و هر دانش آموز بطور متوسط هفته ای بین هفت تا یازده ساعت دروس یهودیت در کلاس درس می آموخت. در حالیکه این دروس در مدارس آلیانس از سه ساعت و نیم تا نه ساعت و نیم در هفته تجاوز نمیکرد. باید تأکید کرد که دروس یهودیت در مدارس اوتصار هتورا کمکی به فراگیری درست زبان عبری در میان دانش آموزان ننمودند. آنها نمی توانستند نه درست عبری حرف بزنند نه درست عبری بنویسند. این

نقیصه را میتوان چنین توصیف کرد:

۱) اوتصار هتورا اصلاً مایل نبود زبان عبری را بعنوان یک زبان [زنده] تدریس کند. [فاینبرگ Feinberg چنین گزارش میدهد] : «هدف تدریس زبان عبری نیست، بلکه فقط تدریس امور دینی است. اینجا توجهی به یاد دادن زبان عبری بعنوان زبان مکالمه ندارند، بلکه میخواهند قرائت ابتدائی را برای فراگیری نیایش و تبرکات بیاموزند، بدون اینکه کسی معنی کلمات را درک کند.»[۴۴]

۲) اوتصار هتورا همچنین در فکر بهبود شیوه های آموزشی زبان عبری و کارآموزی آموزگاران عبری نبود. [فاینبرگ همچنین مینویسد] : «شیوه اصلی در محور قرائت و ترجمه بصورت کلی دور میزند، و آموزگاران پروانه تعلیم ندارند و اطلاعات آنها در عبری ناقص است.»[۴۵]

۳) راب هلوی کاربرد کتب عبری منتشر در سرزمین اسرائیل را در مدارس یهودی ایران تحریم کرد. او کتب درسی مدارس دینی معمول در آمریکا را ترجیح داد. بنابراین، زبان عبری از درون کتبی که برای آموزش زبان تنظیم و تدوین نیافته بود آموخته میشد.

۴) راب هلوی مخالف صیونیسم بود و نمایندگان سرزمین اسرائیل را از شبکه تعلیم و تربیت یهودی در ایران دور کرد. این نمایندگان زبان عبری را به عبری یاد میدادند، و چون از سرزمین اسرائیل آمده بودند، جوانان یهودی رغبت بیشتری در آموختن زبان عبری از خود نشان میدادند. دور کردن آنها از دستگاه آموزش و پرورش یهودی ضربه مهلکی بود بر پیکر آموزش زبان عبری.

۵) همانطور که گفته شد، راب هلوی عضو «اگودت ایسرائل» بود، و رفتار اعضای این نهاد با روحیه یهودیان ایرانی سازگار نبود، و جوانان یهود ایرانی در نتیجه هم از یهودیت و هم از زبان عبری فاصله گرفتند. پس از مرگ راب هلوی، «راب های اشکنازی یکی پس از دیگری به ایران آمدند، و همه با شکست روبرو شدند، زیرا

۴۴ חינוך ותרבות עם וספר (1960), עמ 18-19 (تعلیم و تربیت).

۴۵ همان، ص ۲۰ .

قادر نبودند پلی میان فرهنگ متعصبانه یهودیان اشکنازی و رفتار دینی غیرمتعصبانه یهودیان شرقی ایجاد کنند.»[۴۶]

این شیوه آموزشی راب هلوی تقریباً بر تمام مدارس یهودی در ایران مسلط گردید. اوتصار هتورا پرداخت مزد تمام معلمان دروس یهودیت مدارس آلیانس و اکثر مدارس محلی یهودیان ایرانی و سازمان اُرت ORT را بعهده خود گرفت، مشروط بر اینکه حق انتخاب و انتصاب معلمین و برنامه ریزی دروس یهودیت و نوع کتب درسی در اختیار اوتصار هتورا قرار بگیرد.

در سال ۱۹۵۸، اوتصار هتورا حاضر شد که بخش آموزش و پرورش دینی [وزارت فرهنگ اسرائیل؟] معلم به ایران اعزام بدارد، مشروط بر اینکه معلمین این بخش تحت اوامر اوتصار هتورا انجام وظیفه نمایند. اوتصار هتورا تعدادی از زنان معلم را برای کارآموزی در مؤسسه گُلد Gold به اسرائیل اعزام نمود. نمایندگان کشور اسرائیل متوجه شدند که «برنامه های درسی اوتصار هتورا رویدادهای مربوط به بپاخیزی کشور اسرائیل و استقلال ملت یهود و آموزش زبان عبری را، بعنوان یک زبان زنده در دوره ما، نادیده میگیرد.»[۴۷] اینها نمی توانستند جلوی این روش اوتصار هتورا را بگیرند. اینها حتی کوشیدند کتب درسی برای آموزش زبان عبری تنظیم و تدوین کنند که خوش آیند سلیقه مذهبیون باشد، ولی با مخالفت راب هلوی روبرو شدند.

با وجود تمام اشکالات، نمایندگان کشور اسرائیل در پیشبرد آموزش زبان عبری در جامعه یهود ایران از هیچگونه کوششی فروگذار نکردند ــ زبان عبری از دهان آنان شنیده میشد، بچه ها از شنیدن زبان عبری اسرائیلی بشوق در می آمدند و برای آموختن آن رغبت نشان میدادند. رفته رفته لبه تیغ ضدِ اسرائیلی اوتصار هتورا به کندی گرایید، و نمایندگان اسرائیل استقلال بیشتری یافتند.

نمایندگان کشور اسرائیل [که در داخل مدارس اوتصار هتورا به فعالیت فرهنگی

۴۶ תיאל אלעזר, יהדי איראן של היום, תפוצות ישראל, סך כ״ג (1975), 52-53 (العازار، یهودیان در ایران امروز، ۱۹۷۵).

۴۷ همان.

سرگرم بودند] بالاخره در سال ۱۹۶۷ نشریه ای بنام اوتصار هتورا (ماهنامه آموزشی یهودیان ایران) پایه گذاری کردند. این نشریه به دو زبان فارسی و عبری منتشر میشد. اکثر مطالب این نشریه در واقع بزبان عبری نوشته شده و ترجمه آنها به فارسی در آن مندرج گردیده بود. شماره های نخستین این نشریه دربرگیرنده ستونی در آموزش زبان عبری تحت عنوان תקן לשונך (زبانت را اصلاح کن) بود. این ستون پس از چندی برداشته شد و دوباره در شماره چهاردهم تجدید گردید. در هر شماره جدولی برای فراگیری عبری تنظیم میگردید. در این نشریه مقالاتی درباره شیوه های تدریس زبان عبری مشاهده میشوند. نمایندگان نامبرده کوشیدند زبان عبری را در خارج از مدارس ترویج دهند و اینکار را از طریق برگزاری نمایش ها و دکلمه کردن اشعار عبری و اجرای سخنرانی به عبری توسط دانش آموزان انجام میدادند.

با وجود تحولات مثبت نامبرده، رویهمرفته سطح آموزش عبری در ایران در رده پایین باقی ماند. در میان دروس یهودیت، بخش عبری مورد توجه قرار نگرفت و ترقی نکرد. در سال ۱۹۶۶ یک جوان یهودی ایرانی در نشریه «هحالوتص» نوشت: «تدریس زبان عبری در مدارس یهودی ایرانی قوه جاذبه ندارد.»[۴۸]

پرفسور دانیال العازار Daniel El'azar که در سال ۱۹۷۰ از تهران دیدن کرد مینویسد: «همه معترفند که اوتصار هتورا موفق نشد سطح آموزش و پرورش [یهودیان ایران] را بالا ببرد.»[۴۹] الف. طرطاکوور Tartakower که در سال ۱۹۷۴ از سوی کنگره جهانی یهود به ایران فرستاده شده بود، در مورد مدارس یهودی در ایران مینویسد: «عبری درس میدهند، ولی ساعات کافی برای پیشبرد معلومات عبری مصرف نمیشود. دانش آموزان چیزی را که به عبری میشنوند به سختی درک می کنند. و در باره تکلم بزبان عبری در شرائط فعلی کسی حتی خوابش را هم نمی بیند.»[۵۰] پرفسور عزرا اسپایس هندلر Ezra Spicehandler که در پاییز ۱۹۷۴ از

۴۸ ندای بر کوخبا، شماره ۱۰، تهران، ۱۵ مهر ماه ۱۳۴۵ (۱۹۶۶).

۴۹ العازار، همان مأخذ، ص ۵۰ .

۵۰ עם וספר (1974), עמ 79 (ملت و کتاب).

ایران دیدن نمود کوشید با چند دانش آموز کلاسهای بالا به عبری صحبت کند، و بر او معلوم گردید که «هنوز به درجه صحبت کردن نرسیده اند.»[۵۱] عقیده پروفسور میخائیل زند که از ایران دیدن نمود بهمین گونه است[۵۲].

در مدارس دولتی در ایران، حتی مدارسی که اکثر محصلین آنها یهودی بودند، زبان عبری تدریس نمیشد. مدارس خصوصی و ملی غیر یهودی نیز فاقد برنامه تدریس زبان عبری بودند. فقط از یک موضوع اطلاع داریم که یک بانوی نماینده بخش آموزش و پرورش سوخنوت تدریس زبان عبری را در مدرسه غیر یهودی «بهشت» جزو برنامه درسی قرار داد.

شاگردان یهودی از کلاس دوم تا کلاس هفتم در دو دسته مختلف، پس از ساعات معمولی دروس، به فراگیری زبان عبری در مدرسه نامبرده می پرداختند. دانش آموزان هر دسته هفته ای دو ساعت عبری می آموختند. در اعیاد یهودی، گرد هم آیی هایی میان دانش آموزان یهودی این مدرسه و بانوی نامبرده برگزار میشد. یهودیانی که در مدارس غیر یهودی تحصیل میکردند عبری نمی دانستند، و حتی نمی توانستند یک براخای Berakhah (دعا و تبرک) ساده را اداء کنند. بارها اتفاق می افتاد که خردسالان یهودی در مراسم برمیتصوای خود نیایش های لازم را به عبری ولی به خط فارسی میخواندند.[۵۳]

از میان رفتن تدریجی گویش های محلی یهودیان ایران که حاوی واژه ها و عبارات عبری بسیاری می باشند خود عامل دیگری است در کاهش رواج عبری در میان یهودیان ایران. کلمات معمولی و روزمره رایج در میان یهودیان ایرانی رفته رفته فراموش میشوند.

یهودیان ایران در دوره های مختلف تاریخ از واژه عبری نگاهبانی کردند، تا از میان

۵۱ תפוצות ישראל (ניסן 1975), עמ' 71 (اسپایس هندلر، خصوصیات یهودیان در ایران امروز، ۱۹۷۵).

۵۲ مأخذ بالا، ص ۸۷.

۵۳ نک به مقالات العازار، اسپایس هندلر و زند مذکور در بالا.

نرود. لاشون هقودش Lashon ha-Qodesh (زبان مقدس عبری) سالیان درازی همراه آنان بود، چه در ایام مصیبت و چه در روزهای شادمانی. یهودیان ایران، با آخرین نفس، مصیبت زده و بینوا، خود را به قرن بیستم رسانیدند. اینان همه جا کوله بار عبری را هر قدر هم سبک و ناچیز، بر دوش کشیدند. در آن زمان ها یهودیانی بودند که خواندن و نوشتن عبری میدانستند چه در شهر و چه در قصبه. آنها میتوانستند ستون های استواری برای تقویت و احیای زبان عبری به شمار روند. زمینه برای همبستگی آموزش علوم مدرن و آموزش زبان عبری از هر جهت مهیا بود. جامعه یهود دیگر آن هیجان و سازندگی را در فعالیت مستقل برای چنین کاری در خود نمی دید. آلیانس آمد و بارگران آموزش و پرورش یهودیان ایران را بر گردن گرفت و میتوانست در این جهت کاری ارزنده انجام بدهد ــ اگر میخواست. زبان عبری به گوشه ای رانده شد. در دهه چهارم قرن ما، عواملی روی کار آمدند که اگر با قدرت دست بدست هم میدادند میتوانستند زبان عبری را زنده و پایدار نگهدارند، ولی سازمانهای صیونیستی در ایران ضعیف بودند و نتوانستند؛ اوتصار هتورا که قوی بود نخواست، و تدریس زبان عبری در زوایا و حواشی جامعه یهود ایران قرار گرفت. در این ساعت که این جملات نوشته میشوند، زبان عبری در جامعه یهود ایران آخرین دقایق زندگی خود را میگذراند.[۵۴]

۵۴ این مقاله در سالهای نخستین جمهوری اسلامی نوشته شده است. طبق گزارشهای رسیده، تعداد بیشتری از یهودیان ایران امروز (سال ۱۹۹۸) نسبت به سالهای قبل از انقلاب اسلامی به زبان عبری تسلط پیدا کرده اند (سردبیر).

زبان عبری در میان یهودیان ایران

ابراهام کهن

THE HEBREW LANGUAGE IN JEWISH EDUCATION IN IRAN

AVRAHAM COHEN

Reprinted from

پادیاوند پژوهشنامهٔ یهود ایران به کوشش **امنون نتصر**

PADYAVAND – Judeo-Iranian and Jewish Studies Series, Volume III \ **Amnon Netzer**
Mazda Publishers, Costa Mesa, California 1999

state schools thus received absolutely no Hebrew education and could not even read a simple blessing. Boys would often read the blessings at the Bar Mitzvah ceremony in Persian transliteration.

The knowledge of Hebrew was reduced by another factor. As is well known, the Jewish dialects include Hebrew words. During the twentieth century, there has been a slow but persistent decline in the currency of these dialects, and in their status among the Jews themselves. The dialects are being forgotten, along with the Hebrew words they contain.

* * *

For many generations, the Jews of Iran zealously guarded the memory of the Hebrew alphabet. The Holy Tongue accompanied them in times of sorrow and during periods of calm. They arrived on the threshold of the twentieth century persecuted, destitute, and poverty-stricken, but still carried their Hebrew culture, impoverished but vital. At this time, there were a few here and there in the cities and villages who had a mastery of Hebrew speech and writing. These could have served as the basis for the revival of Hebrew had they been directed appropriately. The time was right to develop a Jewish education system in Iran that would combine modern education with Hebrew instruction. However, Iranian Jewry lacked the vitality necessary to organize itself towards this goal, and the Alliance Israélite Universelle, which took on the burden of Jewish education in Iran, was not interested in such an objective. Thus, Hebrew was pushed into the corner. The circumstances of the 1940s could have led to a revival of Hebrew, but while the Zionist movement in Iran wished to see this, it was too weak to achieve its objectives. Otzar ha-Torah also had the capacity to make this change, but did not want to do so. In the end, Hebrew has been marginalized in the Jewish communities of Iran and, at the time of this writing, is in its last death throes.

to represent a focus of attraction."[41]

Professor Daniel El'azar, who visited Teheran in 1970, wrote: "Everyone admits that Otzar ha-Torah failed to contribute much to improving the level of [Jewish] education [in Iran]."[42] A. Tartakover, who served as an emissary of the World Jewish Congress in Iran in 1974, noted that the Jewish schools in Iran "teach Hebrew, but the number of hours is insufficient to enable progress to be made. The pupils barely understand comments in Hebrew addressed to them, and Hebrew speech can only be dreamt of in the present circumstances."[43] Professor Ezra Spicehandler, who visited Iran in the fall of 1974, attempted to speak in Hebrew to the more advanced pupils, but realized that "they had not reached the level of being able to speak."[44] Professor M. Zand had a similar experience the same year.[45]

Hebrew was not studied in any Iranian State school, even in those attended by many Jewish pupils. Private Iranian schools also failed to provide any room for Hebrew studies. We are aware of one single instance: Emissaries from the Jewish Agency's Department of Education and Culture taught Hebrew for four hours a week at Behesht private school. The Jewish children in grades two through seven were divided into two study groups after regular school hours. Each group studied for two hours a week. On holidays, parties or meetings with representatives of the Education Department were organized.[46] The numerous Jewish children who studied at Iranian private or

41 ندای بر کوخبا، شماره ۱۰، ۱۵ مهر، تهران ۱۳۴۵
(The Voice of Bar Kokhva, No. 10, Teheran September 1966).

42 El'azar, op. cit., p. 50.

43 *'Am va-Sefer* (1974), p. 79.

44 E. Spicehandler, Characters of Iranian Jews, *Tefutzot Yisrael*, 13 (1975), p. 71 (H).

45 M. Zand, Journey of a Jew in the Land of the Arians, *Tefutzot Yisrael*, 13 (1975), p. 87 (H).

46 Feinberg, op. cit., p. 19; Spicehandler, op. cit., p. 71.

schools in Iran] ... completely ignores the re-establishment of the State of Israel [and] the need to inculcate Hebrew as a living spoken language."[39] However, there was little they could do to change the situation. Their plan to try and introduce more appropriate textbooks was also opposed by Rabbi Halevy, and thus had to be shelved.[40]

Despite these limitations, the emissaries made a positive contribution to promoting the teaching of the Hebrew language in Iran. Israeli Hebrew was heard in their classes; the children were excited by its vitality and were motivated to study the language. Gradually the anti-Israeli policy of Otzar ha-Torah was blunted, and the emissaries gained a greater measure of independence.

In 5727 (1967), the emissaries founded the mouthpiece of Otzar ha-Torah in Iran, *Divrei Beit Shalom* [On Jewish Education in Iran]. The magazine was bilingual, much of the material appeared in Hebrew, with a Persian translation. The first editions also included a column entitled "Correct your language," though this was halted, to be renewed only in the fourteenth edition. A Hebrew crossword appeared in each edition. The journal also devoted articles to the methodology of Hebrew teaching.

The emissaries from Israel also strove to include Hebrew in extra-curricular activities in the Otzar ha-Torah schools. Plays were performed in Hebrew, and on the holidays poems were recited and speeches made in Hebrew.

Despite these positive developments, the general level of Jewish instruction in the Jewish schools in Iran remained mediocre and Hebrew was the poorest of all. In 1966, a Jewish youngster wrote in one of the mouthpieces of he-Ḥalutz in Iran that "Hebrew teaching in the Jewish schools in Iran is unlikely

39 Feinberg, op. cit., p. 20.

40 Ibid.

ultra-Orthodox children in the United States. Thus the Hebrew language was studied from books that were not intended to inculcate a knowledge of spoken Hebrew.[37]

4) Rabbi Halevy, an opponent of Zionism, removed the Palestinian emissaries from the formal education system of the Iranian communities. These emissaries taught Hebrew through Hebrew, and the mere fact of their being modern Hebrew-speaking Jews from Palestine motivated their pupils to learn the language. Their removal from the schools dealt a severe blow to the cause of Hebrew in Iran.

5) As mentioned, Rabbi Halevy belonged to Agudat Israel. His ultra-Orthodox approach was alien to the spirit of Iranian Jews and served only to alienate the cream of the youth from Judaism and Hebrew. After his death, "A succession of Ashkenazi rabbis [arrived] to run the network. All of them failed, due to their inability to overcome the cultural gap between Ashkenazi zeal and the more relaxed religious behavior of the Oriental community."[38]

Unfortunately, Rabbi Halevy's policies in the field of Hebrew teaching dominated almost all the Jewish schools in Iran. Otzar ha-Torah agreed to pay the salaries of all the Jewish studies teachers in the Alliance schools, as well as in the community schools and in ORT; in return, they demanded the right to appoint these teachers, set the syllabus, and determine which textbooks would be used in these institutions.

In 5718 (1958), Otzar ha-Torah agreed to accept teachers from the Torah Culture and Education Department, but demanded that they accept their complete authority. The organization also agreed to send some of the teachers from the network to courses at the Gold Institute in Israel. The emissaries realized immediately that "the Hebrew curriculum [in the Jewish

37 Ibid, p. 20.

38 D. Ela'zar, Iranian Jews Today, *Tefutzot Yisrael*, 13 (1975), p. 52-53 (H).

Hebrew in the Otzar ha-Torah

At the start of the 1940s, the Otzar ha-Torah was founded in Iran. This organization aimed to improve religious education in the Jewish communities of Iran, and was founded by Rabbi Yitzhak Meir Halevy, a Polish Jewish member of Agudat Israel who reached Iran via Palestine. With the support of the JDC and American donors, Rabbi Halevy managed to establish an extensive network of Jewish schools. Advocates of Hebrew in Iran hoped that these schools would contribute to enhancing the knowledge of the language among the Jewish community. The schools established by Otzar ha-Torah devoted more time to Jewish studies than did the Alliance institutions. On average, children studied 7 to 11 hours of Judaism per week, whereas the Alliance schools devoted only 31/2 to 91/2 hours per week. Unfortunately, these studies did not inculcate among Jewish children in Iran ability to express themselves in Hebrew orally or in writing. This was due to a number of reasons:

1) Otzar ha-Torah did not wish to teach the Hebrew language per se. "The goal is not to teach the language, but rather the religion. No attention is paid to providing the basics of the language and the spoken tongue. Elementary reading is taught, as is a limited understanding of the words, and learning of the prayers and blessings by rote, without [understanding] the words."[35]

2) Otzar ha-Torah had no interest in improving methods of Hebrew teaching or in consolidating the Hebrew education of its teachers. "The main method is reading and general translation. The teachers do not have teaching certificates and their Hebrew is deficient."[36]

3) Rabbi Halevy prohibited the use of books from Palestine in the Jewish schools in Iran, preferring books produced for

35 Y. Feinberg, Hebrew Education and Culture in Persia, *'Am va-Sefer* (1951), p. 18-19 (H).

36 Ibid, p. 19.

school in Holon.

From 1950 to 1953, approximately 28,000 Jews immigrated to Israel from Iran. After this period, the rate of aliyah declined sharply, from 400 to 3,000 immigrants per year, with the exception of 1958, when 5,685 Iranian Jews made aliyah. The declining aliyah rate plus the reduction in tension around the issue of Zionism among Iranian Jews were reflected in the number of those studying Hebrew. According to reports of the Diaspora Education and Culture Department, there were only eight Hebrew classes in Iran in 1959, with a total of 185 students. This number is imprecise, however. Hebrew was studied in all the organizations in Iran in that year, and there can be no doubt that the number of students was much greater than that quoted. Nevertheless, it is true that there was a reduction from the previous rush to learn Hebrew. The economic situation of the Jews of Iran improved, and as young Jews became integrated into the life of the developing Iranian nation, their thoughts were on career and personal promotion rather than of Hebrew nationalism.

During the 1960s and 1970s there was, thus, a reduction in the number of Hebrew study groups in Iran. Paradoxically, however, the number of those with a knowledge of the language increased. This can be explained by three factors: (1) Many Iranian Jews visited Israel, and some spent considerable periods of time there as tourists, on family visits, or for medical and commercial reasons. These visitors learned a little Hebrew during their stay. (2) Due to the nature of the relations between Iran and Israel, many Israelis spent time in Iran. Some came into contact with the local Jewish community and had a measure of influence in certain areas, including the dissemination of the Hebrew language. (3) Regrettably, some immigrants left Israel and returned to Iran.

Jewish and Zionist libraries, which included Hebrew books. Hebrew study in the clubs went far beyond the regular study of a foreign language. Hebrew served to reflect the desire of Iranian Jews to express their national identity, which had been weakened by their growing distance from the Jewish religion.

The bilingual newsletters of the Zionist organizations included columns for Hebrew learning. Zionist organizations also translated booklets and anthologies from Hebrew to Persian. The Jewish periodicals which appeared in Iran at this time bore Hebrew names: *Israel*, *ha-'Olam ha-Yehudi*, *She'ifatenu*, *ha-Go'el*, *Sinai*, etc. The youth movements he-Ḥalutz and Bnei Akiva were the most extreme in their zealous approach to the Hebrew language. The weekly meetings of the central committees of these movements were held in Hebrew. In 1951, he-Ḥalutz decided that those who could not converse in Hebrew would not be eligible as candidates for the movement's congresses.

The pioneering movements and Zionist clubs used conventional teaching methods in Hebrew studies, but the main goal was to promote oral expression in modern Hebrew, an innovative approach in the history of Iranian Jewry. The pupils read the texts, and the teacher translated or explained the difficult words, asked questions, and encouraged conversation. Homework usually consisted of translation from Persian to Hebrew and composition of sentences using the difficult words. The members of the movements and clubs attempted to converse with each other in Hebrew. Hebrew songs, choirs, and plays also helped inculcate the teaching of modern Hebrew. The programs of summer camps included hours devoted to Hebrew teaching.

Students of Hebrew sought opportunities to correspond in the language. They wrote to the members of the Iranian group at Ramat ha-kovesh and to their relatives in Palestine. The Palestinian workers who taught Hebrew to the children of the community in Abadan also twinned the children with pupils at a

Kleinbaum announced that the World Jewish Congress would contribute towards the cost of the salaries of emissary teachers, and added: "There is no doubt that the wealthy local inhabitants and the institutions would also contribute to the budget for teaching Hebrew. Even today they cover most of the salaries of the Hebrew teachers."[33]

Naturally, aliyah to Palestine was the most important motive for Hebrew study. In 1943, emissary Yekutiel wrote that hundreds of youngsters who long to learn Hebrew wish to do so as the first step towards making aliyah "as soon as possible and without delay."[34]

Until the 1950s, aliyah from Iran to Israel was no more than a thin, secret trickle. Towards the end of 1949 the rate of aliyah increased dramatically. This development motivated those who wished to learn Hebrew. At the beginning of 1950 the number of members of he-Ḥalutz and he-Ḥalutz ha-Dati increased greatly. Approximately 3,000 thousand youngsters participated in the activities of he-Ḥalutz, mainly in Teheran, Shiraz, and Isfahan, though there were significant numbers in other communities. Some of those who came were not interested in the movement's ideology, but rather saw it as a school for learning Hebrew. he-Ḥalutz ha-Dati, founded in Teheran in 1950, comprised some two hundred youngsters in the capital at this time, and also had groups of supporters in the provinces. This movement also taught Hebrew. Within a short period of time, the two movements united, and their joint manifesto included the study of Hebrew.

Young Iranian Jews who identified with different political streams in Israel established Zionist clubs: Koresh-e Kabir, Weizmann, Maoz Menorah, and Carmel. Hebrew study occupied an important place in all these institutions. The clubs also opened

33 His letter to Dr Soloweitchik, No. 13524/122, dated June 16, 1946, The Archive of ha-Kibbutz ha-Me'uḥad.

34 Reports of Yekutiel from Teheran, dated March 25, 1943 and July 6, 1943, file S6/1961, Central Archives, Jerusalem.

emissary Adin Shulami, who taught in the Alliance schools, organized evening and summer Hebrew courses for teachers at both the Alliance institutions in Teheran. In 1944, Israel Ilna'eh, the JNF emissary in Teheran, ran a three-month Hebrew teachers' training seminar which met twice a week. Teachers from the Alliance schools in Teheran and from the Koresh community school also participated in this course.[32] After the establishment of the State of Israel, youngsters who had completed Hebrew studies at various institutions in Israel were sent to Iran.

Hebrew became the main topic of study at short seminars organized for the Zionist movement. These seminars, lasting no more than 100 to 150 study hours, taught those who were supposed to take on training roles in the movement and teach Hebrew to the members. Those trained by this method lived up to expectations. All of them taught numerous groups every week, both during and after their studies in the seminars. They also participated in higher-level training sessions. Organized Iranian Jewry was well aware that, despite its efforts, the community alone did not have the necessary forces to bring about a revival of Hebrew. The representatives of the Iranian Zionist movement, who renewed their contacts with the Palestinian institutions during this period, announced that the communities were willing to cover most of the cost of the salaries for Hebrew teachers from Palestine sent to teach in the Jewish schools. Also Solel Boneh employees announced that the parents in Abadan and Ahvaz were very interested in the establishment of Hebrew schools and were willing to pay towards their establishment.

Yitzhak Kleinbaum, the representative of the Jewish Agency's Aliyah Department in Teheran, wrote in June 1946 that the state of Hebrew teaching in the Jewish schools in Teheran was unsatisfactory. "The teaching abilities of the [local] teachers and the methods used are also far from satisfactory."

32 Ilna'eh, Op. cit.

volunteers were also active in the Jewish communities of Ahvaz and Keramanshah, though they primarily spread the message of Hebrew as a modern language and encouraged the Jews to seek ways to learn Hebrew.

The strongest and best-established pioneering Zionist group in Iran was he-Ḥalutz. The foundations for the movement were laid in 1942, and at the beginning of 1945 its establishment was formally announced. Hebrew teaching was the most prized activity of this organization, which had branches in most of the main Jewish communities. The members of each branch were divided into groups which met to study Hebrew from one to three times a week.

The Jewish National Fund (JNF) also contributed to increasing awareness of Hebrew in Iran. A Hanukkah party held in Teheran by the JNF in 5704 (1944) was "conducted entirely in Hebrew." Hebrew also featured prominently in the Purim party the same year. The JNF awarded prizes to pupils who had excelled in Hebrew studies in school.[31] In July 1944, the JNF emissary in Iran reported that 600 hundred young boys and girls were learning Hebrew. On the basis of my personal acquaintance with the period, I can state with certainty that the actual number of students in Iran was much greater.

The Jewish Agency provided Hebrew study groups with study materials to the best of its ability. These included text books, pictures, games, dictionaries, and Jewish history textbooks. However, the small number of books sent from Palestine was insufficient, and the shortage of textbooks was a constant obstacle preventing the teachers from working properly.

The emissaries from Palestine realized that a handful of teachers could not meet all the needs for Hebrew education in Iran, and they, therefore, focused on training local teachers. The

31 Letter from Ilna'ch, Archive of Jewish National Fund in Jerusalem, S6/1961.

author, A. A., who had visited Iran the previous year, expressed his opinion that there were good prospects for expanding the knowledge of Hebrew in Iran, and suggested that the Central Committee of the World Hebrew Alliance begin substantive activities among this Jewish community. In a similar vein, in September 1942, the World Hebrew Alliance asked the Jewish Agency to assist in promoting awareness of Hebrew in Iran. In response, the organization was sent a list of people in Iran who should be sent material in Hebrew. While there were many Jews, children, youngsters, and adults who longed to learn Hebrew, there were no teachers in Teheran or in the provinces.

Thus, Hebrew teaching became one of the main goals of all the Zionist organizations established in Iran from the 1940s onwards. One of the first such organizations was he-Ḥalutz ha-Tza'ir. Its manifesto, written in Hebrew, stated that the organization would teach its members Hebrew language and culture. The secretary, Ya'akov Melammed, informed the Jewish Agency that the main field of activity of the movement was teaching Hebrew.

"Mo'adon Tze'irei Iran" (The Young Iranians' Club), also founded in the early 1940s, declared its desire to educate to Jewish nationalism. The leaders of the club translated pamphlets from Hebrew to Persian and organized Hebrew evening classes. The two other Zionist movements founded in Iran during World War II, Bnei Zion and Ḥalutzei Yehuda, also showed considerable interest in the study of Hebrew. It was therefore only natural that when all these organizations decided to unite, they chose to do so under the name "The Hebrew Youth Movement."

Employees of the construction company Solel Boneh, employed by the Anglo-Iranian Oil Company in Abadan in the early 1940s, made an important contribution to the Jewish community of that city. They volunteered to teach the Hebrew language to youngsters aged ten and above, and instructed them in staging Hebrew plays about the Jewish festivals. These

campaign based on vicious propaganda against the emissaries from Palestine and provided substantial financial benefits to schools that agreed to implement his educational policies, including the cessation of teaching Hebrew as a living tongue. Thus, the hopes of achieving rapid and significant progress in the field of Hebrew teaching in Iran through the Alliance were shattered.

Hebrew in the Zionist Organizations

The events of the early 1950s in the Jewish world and in Iran might have set the stage for a possible revival of Hebrew in Iran. During this period, the Iranian Jewish community began to develop a vibrant Jewish life. There were three main reasons for this development: (1) The Allies who occupied Iran deposed the Shah. The Iranian people, including the Jewish community, thus won a considerable measure of freedom. (2) Encounter with Jewish refugees from Europe and the first revelations of the repercussions of the Holocaust underscored the indispensability of the Zionist solution, one component of which was the revival of the Hebrew language. (3) In 1942, the first representative office of the Jewish Agency was opened in Iran. The emissaries who came to Iran served as a source of information and as role models. The Hebrew they spoke emphasized that the "Holy Tongue" could also be a spoken language. Thus, the time was right for a revival of Hebrew in Iran, but regrettably, this revival did not come.

The first class for teaching Palestinian Hebrew was opened in Teheran in the fall of 1942. The teacher was a Jewish Agency official, Avraham Silberberg. Two other Palestinians, Rosenthal and Bernstein, who were also in Teheran at the time volunteered to run Hebrew classes for adults. After Silberberg left Teheran, his class was taken over by Aharon Cohen from [Kibbutz] Alonim, who came from Palestine to work as a youth emissary.

In Tammuz 5702 (June-July 1942), an article entitled "On the State of Hebrew in Iran" was published in *'Am Va-Sefer*. The

obliged the Alliance institutions to reduce the already limited scope of Jewish teaching. Thus, Hebrew instruction was extremely marginalized, and the situation got worse as time passed. While most of the early graduates of the Alliance schools could read Hebrew well and had at least a limited vocabulary, many graduates in the 1930s and 1940s could not even read fluently. An emissary from Palestine who stayed in Teheran in 1943 wrote: "The little Torah given [to the Alliance pupils] is in the form of the pupils' repeating the reading of the Mullah, without their understanding a single word."[29]

Following the dramatic events which occurred in the Jewish world during the 1940s, the principals of the Alliance schools in Iran appear to have been willing to pay a little more attention to the idea of Hebrew nationalism. This has been reflected in several developments. At the end of 1942, for instance, the principal of the Alliance in Teheran, Yosef Cohen, agreed to take a first step towards teaching Hebrew to pupils in the schools. He appointed as Hebrew teacher for the higher grades Rabbi Dr. Hirschberg, a refugee from Poland.[30] A little later, Cohen took another step forward by agreeing to employ emissaries from Palestine as Hebrew teachers in his school. He also expressed willingness to consider employing such teachers in Isfahan and Hamadan.

Unfortunately, it can be proven that these hesitant and very partial steps were made conditional upon the receipt of special budgets from the Joint Distribution Committee (JDC) and the Palestinian institutions. Despite this, the teaching of Hebrew in the Alliance schools might have progressed in the right direction had it not been for the appearance in Iran of the Agudat Yisrael figure Rabbi Yitzhak Meir Halevy, who began an anti-Zionist

29 Report of the emissary Yekutiel to the Jewish Agency in Jerusalem, dated March 25, 1943, file S6/1961, Central Archives, Jerusalem.

30 Letter from the Organizational Department of the Jewish Agency in Jerusalem to E. Dubkin, dated January 25, 1943, file S6/1961 in Central Archives, Jerusalem.

of his visit, he writes: "The foundations are ready for teachers from Palestine to be received in Iran."[26] The leaders of the Jewish community told him that the communities were willing to cover the cost of Hebrew teachers. After returning to Palestine, Kopeliovitz attempted to deal with the matter, and made contacts with the Teachers Association, but nothing came of his efforts.

The Zionists did achieve a modicum of success in their struggle to improve the place of Hebrew in the education of children in Alliance institutions. For example, a principal in Teheran increased the time devoted to Hebrew studies,[27] and the same was true in Hamadan. There was no radical breakthrough, however, and the Hebrew language never did enjoy a sustained period of growth in Iran.

Kopeliovitz writes: "Hamadan was the only town in which the members of the Zionist Committee understood my comments in Hebrew without the need for an interpreter."[28] However, the actual extent of the knowledge of Hebrew in Iran at this time will never be truly known because: (a) most Jews found it difficult to understand Hebrew from travelers with a European or Palestinian accent; and (b) not all those who knew Hebrew were involved in the local Zionist activities. Kopeliovitz accurately reflects the sad state of the Hebrew language in Iran during this period.

In 1925, Reza Shah, the first king of the Pahlavi dynasty, came to the throne. Reza Shah advocated the renaissance of Iranian nationalism and demanded that the Alliance introduce the curriculum of the Iranian Ministry of Education in its schools. While the new Iranian administration did not require the cessation of Jewish studies, the policy of "Iranification"

26 Y. Kopeliovitz, Jews of Persia, file Z4/3250, in Central Archives, Jerusalem (H).

27 Netzer, Zionist, p. 31. n. 15.

28 Kopeliovitz, op. cit.

Zionist Executive in London. Likewise, the official forms used for the Jewish communities and Zionist committees in each town included names in Persian and French, but also in Hebrew; and sometimes the Hebrew heading was the main one.

In 1919, the Society for the Strengthening of the Hebrew Language officially became the Zionist Federation. The organization sent out letters via merchants who reached Teheran, urging the Jewish communities there to adopt the idea of political Zionism. In their replies, community leaders mentioned Hebrew as one of the most important activities needed for the promotion of the Zionist idea.

At the same time, the Zionist Executive in London sent propaganda pamphlets to Iran. Some of these were written in Hebrew and became highly prized. We know very little about the circulation of the international Hebrew publications within Iran. We do know that Iranian Jews who visited Palestine or Europe brought back individual copies of Hebrew journals with them. Furthermore, Yehuda Kopeliovitz mentions that the Zionist women of Hamadan met once a week in 1928 to read the newspaper *Do'ar ha-Yom*.

The heads of the Zionist movement in Iran attempted to persuade the Alliance to devote more time to both Hebrew studies and spoken Hebrew in the schools. The president of the Zionist Federation of Iran wrote to London stating that these Alliance institutions could not be considered Hebrew schools, because they failed to teach the language properly. He asked that Hebrew-speaking teachers and principals be sent to Iran to awake a national renaissance among the Jews in the country.

The Jewish communities in Iran repeatedly expressed their willingness to cover most of the salaries of any Hebrew teachers sent from Palestine, but to no avail. In 1928, the Zionist movement sent Yehuda Kopeliovitz to visit Iran. In the report

teach Hebrew. Yitzhak Ben Zvi, who visited Iran in 1935, met Hebrew-speaking Jews from Mashhad in Teheran. In 1942, a Jew from Palestine reported to the Jewish agency in Jerusalem that "many of the Jews in Mashhad can understand Hebrew."[23] At a New Year's party in this town held in the presence of the emissary from ha-Kibbutz ha-Me'uḥad in 1945, "several children made speeches in fine Hebrew." Many young boys in the town spoke quite good Hebrew.[24]

The Balfour Declaration (1917) served as a catalyst for the promotion of Zionist activities in Iran. During this period, the Jews of Iran, who had always had a fervent religious love for Jerusalem and a longing for Zion, first became acquainted with political Zionism.

The Iranian Zionist movement attached great importance to the revival of the Hebrew language. This is one of the reasons why the Zionist organization in Iran was not initially called the Iranian Zionist Federation, but rather the Society for the Strengthening of the Hebrew Language. This Society was founded in Teheran in 1918. Shlomo Cohen Tzedek, president of the Society, published a modern Hebrew textbook entitled "*The Book for Strengthening the Hebrew Tongue*,"[25] because of a serious shortage of such texts in Iran. Azizollah Naim, a leader in Society published a book (1920) on the history of the Zionist movement. This book was written in Judeo-Persian.

The Zionist periodicals published in Iran during this period were *ha-Ge'ula* and *he-Ḥayim,* also were published in Judeo-Persian. The editors experienced difficulties because there was a shortage of letters needed to print in Hebrew. The editor of *ha-Ge'ula* attempted to acquire letters with the assistance of the

23 Letter by Y. Toledano in Teheran to Dubkin, dated December 22, 1942, file S6/1991, Central Archives, Jerusalem.

24 Letter by A. Shulami from Teheran to ha-Kibbutz ha-Me'uḥad, dated October 1945, in the above mentioned Kibbutz Archives.

25 A. Netzer, Zionist Activities in Iran from the Time of Balfour Declaration until San Remo Treaty, *Pe'amim*, Vol. I (1979), p. 27 (H).

Committee of the Alliance ensured that this was the case.[21] However, Hebrew was not taught as a "living" language, because the Alliance was not interested in such an approach, the necessary resources toward this end were not available. The teachers taught pupils to read Hebrew merely as a tool for studying the Bible and the prayers. Little time was devoted to interpreting the Bible in Persian; and, consequently, the pupils in these schools did not have an opportunity to gain a knowledge of Hebrew through Bible study.

The situation in the communal schools outside the auspices of the Alliance was different. Although here, too, spoken Hebrew was not taught, greater attention was paid to Jewish studies, and the children's achievements in reading Hebrew and in passive understanding of the language were more impressive. The communal school Koresh, established in Teheran in 1931, devoted more time to Hebrew study than of the the Alliance schools. When the first emissaries arrived from Palestine in the early 1940s, this school opened special classes during regular school hours for the study of modern Hebrew for children aged 10 to 13. Approximately 150 children attended these classes.

For many years, the Alliance did not appoint an overseas principal for the organization's school in the city of Seneh (= Sanandaj). The school was administrated independently by the community. When André Cuenca, principal of the Alliance school in Hamadan, visited Seneh in 1935, he reported that the institution devoted considerable attention to Jewish studies, including Hebrew, with relatively impressive results.[22]

The school of the forced converts of Mashhad, who remained faithful to their religion, made considerable efforts to

1899, in file XIX E 149 in AIU Archives.

21 See for example: Letter from Bigart to Bassan in Hamadan, No. 2222, dated February 13, 1902 in AIU Archives.

22 Letter by Cuenca from Hamadan to the President of AIU, No. 24, dated January 20, 1935, in Central Archives, the Hebrew University of Jerusalem.

on the Jewish communities having visited many of them himself and collected information about others. The towns and villages he visited include the communities of Kangavar, Kermanshah, Nahavand, Borujerd, Tuyserkan, Damavand, and Barforush. Neumark notes that "...one cannot currently meet a single Jew in the cities of Iran who cannot pray from the *Siddur*."[17]

The first representatives of the Alliance did not arrive in Iran until the last few years of the nineteenth century so they have had less to contribute on this matter. In 1899, on his way to Hamadan, the Alliance representative Yitzhak Bassan passed through the city of Rasht, where he met Jews who could converse with him in Hebrew.[18]

Hebrew in the Alliance Institutions

The Alliance schools in Iran, established mainly at the beginning of the twentieth century, held the acquisition of general knowledge and French as their highest priority, the instruction of Jewish studies was of secondary importance.[19] The central institutions of the Alliance and their principals often grouped all the Jewish subjects together under the heading "Hebrew," allocating between two and ten hours a week to these subjects in each grade, according to the circumstances. The teaching of Jewish studies was entrusted to the teachers who had previously taught in the *Maktab*, and they continued to teach the Bible and prayers in the same manner as they had always done. But now that subjects were less prestigious, the pupils' motivation to persevere with their Hebrew studies was weakened.

Thus, it can be seen, the Hebrew language was studied in the Alliance schools in Iran from the outset.[20] Indeed, the Central

17 E. Neumark, *Journey in Ancient Lands*, Jerusalem 1947, p. 97 (H).

18 A letter by Bassan, dated February 28, 1900, in file XII E 126, in AIU Archives.

19 Netzer, Programs, p. 456.

20 See for example: Letter from Reuven Levy, dated September 18,

In January 1832, the missionary Wolff read a section from a Hebrew version of the New Testament to a group of Muslims and Jews in Teheran. "I asked Mullah Pinchas to translate each sentence into Persian, and he did so better than I could have done."[13] This missionary also relates that many of the rabbis in Urmia and Salmas spoke a fine Hebrew, since the Jewish dialect of the region was studded with Hebrew words, and some Jews in the area understood Hebrew. Even on a visit to the small Jewish community in Torbat, in eastern Iran, Wolff found Jews who could speak Hebrew.[14]

The missionary Lutka was active in Hamadan in the 1880s. He held meetings in his home for groups of about 12 Jews who were interested in Christianity, or who came out of curiosity. He spoke in Hebrew, and the arguments after his lectures were also conducted in this language.[15]

Researchers interested in information on the level of Hebrew knowledge in Iran must also examine the impressions recorded by institutional collectors and other Jewish travelers who visited Iran. One such individual, Israel Ben Yosef Binyamin, visited numerous Jewish communities in Iran in 1848. Apart from those places already mentioned, Binyamin also visited "Abushir" (Bushehr), Mashhad, Kashan, and "Yetzed" (Yazd). Based on his meetings with Jews, he states that the Jews of Iran "know how to read Hebrew and pray in Hebrew."[16]

The charity collector, Ephraim Neumark, visited Iran at the beginning of the 1880s. Neumark provides an extensive report

Report, Vol. 38, 1846, pp. 54-56.

13 J. Wolff, *Researches and Missionary Labours amongst The Jews, Mohammedans and Other Sects*, London 1835, p. 141.

14 *Travels and Adventures of the Rev. Joseph Wolff*, Vol I, London 1860, pp. 304-306.

15 Gidney, pp. 408, 468; *Report*, Vol. 75, 1883, p. 109.

16 Benjamin Israel Ben Joseph, *Journeys of a Jew* ..., (translated into Hebrew by David Garden), 1859 n.p., p. 94.

In the nineteenth century, the vast majority of Jewish men in Iran could read Hebrew. A smaller percentage could also write Hebrew and Judeo-Persian in Rashi script. A few Jews understood what they read in Hebrew and could even engage in a brief conversation in the language. A handful of men, mainly rabbis and doctors, understood Hebrew very well, could write the language, and could even speak Hebrew fluently.[10] Almost every Jew had a small vocabulary and a tiny stock of sentences in Hebrew.

Hebrew in Every Community

A knowledge of Hebrew on the scale described above was found in every community, from the smallest to the largest and most important. Christian missionaries, active in Iran in the nineteenth century on behalf of the London Society for Promoting Christianity Among the Jews, have been an important source of information on this subject.

In 1845, the missionaries Stern and Sternschuss visited Borazjan. At that time, only 10 Jewish families lived in this small town. Nevertheless, several of the men could converse with the missionaries in Hebrew.[11] In 1846, only 15 Jewish families lived in the town of Kazrun. The rabbi of this small community, Mullah Sasson, spoke to these missionaries in fluent Hebrew about secular as well as religious topics. The same year, Stern and Sternschuss missionaries visited the large Jewish communities in the cities of Isfahan and Shiraz. Groups of rabbis and simple Jews in each of these cities engaged in long arguments in Hebrew with them.[12]

10 S. G. Wilson, *The Missionary Review of the World*, Vol. 8, 1895, p. 740; A. Netzer, Programs and Aims in the System of Education and Instruction in the Jewish Community in Iran, 1865-1911, *Hebrew in Islamic Lands*, Edited by M. Zohori et al., Jerusalem 1981, p. 450 (H).

11 *Report*, Vol. 38, 1846, p. 53.

12 H. A. Stern, *Dawning of Light in the East*, London 1854, pp. 162-163;

Many Jews could also count in Hebrew, a skill they employed in commerce in order to ensure confidentiality.

There are numerous testimonies to the knowledge of Hebrew in Iran in the nineteenth century. The historian of the London Society for Promoting Christianity Among Jews, for example, states that the Jewish sages of the day knew Hebrew and could read and understand everything written in this language.[6]

The missionaries Stern and Sternschuss, who held a conversation with Mullah Yitzhak in Shiraz in January 1846, noted that he was extremely well-versed in the sacred texts. "His level of knowledge could have put to shame many of his brethren in the Holy Land."[7] The missionary Lutka also states that most of the rabbis with whom he met were well-versed in the sacred texts.[8]

Prior to the establishment of the Alliance Israélite Universelle (AIU) schools in Iran at the beginning of the twentieth century, each Jewish community maintained its own Jewish educational institution, the *Maktab*. Here, the language of instruction in this institution was Persian, but the material studied was exclusively in Hebrew. The teacher taught reading and writing in Hebrew and gave instruction in the sacred texts, the Five Books of Moses, sections from the Prophets and the Hagiography, blessings and prayers, a little Mishnah and *'Ein Ya'aqov*, Midrash, sacred poems, and so on. Many of the pupils learned to interpret the material in Persian, implying that they had learned the Hebrew language to some extent.[9]

6 W. T. Gidney, *History of the London Society for Promoting Christianity amongst Jews 1800-1908*, London 1908, p. 468.

7 *The Annual Report of the London Society for Promoting Christianity amongst Jews* (=*Report*), Vol. 38, 1846, p. 54.

8 *Report*, Vol. 75, 1883, p. 109.

9 A. Cohen, Maktab: The Jewish *Heder* in Iran, *Pe'amim*, Vol. 14 (1983) H.

community.[2]

In the village of Lanjān, some thirty kilometers from the city of Isfahan, there is a cave named Serah Bat Asher. At the beginning of the first decade of this century, a tombstone was found bearing a twelve-line inscription, of which eight lines were in Hebrew and three in a mixture of Persian and Hebrew. The Jewish-Zionist periodical *Sinai*, which published this inscription, attributed it to the second century AD. Yitzhak Ben-Zvi believes that it dates to the year AD 1133. This is not the only grave on which Hebrew letters have been carved.[3]

From the thirteenth century onwards, the Jews of Iran began to develop a Judeo-Persian literature in a number of fields. The following areas imply that many Jews had a knowledge of Hebrew: The translation of the Bible into Persian; the study of the Bible in Hebrew; the translation into Hebrew and transliteration into Hebrew letters of Persian poetry [called Jude-Persian = *Fārsihud*]; and the composition of Persian poetry in Hebrew letters. Iranian Jews also composed poetry in Hebrew. The sacred literature of the Jews of Iran is limited, though it includes prayer and study books in Hebrew.[4]

Dictionaries were also composed including translations into Persian of words found in the sacred texts: "Clarification of the Words of the Torah," "Explanation of the Words," "The Book of Rhetoric," etc.

Countless Jewish communities in Iran developed their own unique dialects, of which Hebrew words formed one element.[5]

2 H. Ben-Sasson, *People of Israel*, Tel-Aviv 1969, pp. 70, 72-73 (H); H. Mizrahi, *History of Persian Jews and their Poets*, Jerusalem 1966, p. 29 (H).

3 Y. Ben-Zvi, Hidden in Dust, *Tarbiz*, 22 (1951), pp. 196-197 (H).

4 A. Netzer, The Literature of the Jews of Iran, *Pe'amim*, 13 (1982), pp. 5-19 (H); ibid, Hebrew Poetry among Persian Jews, *Jewish Communities*, Vol. II, edited by A. Stahl, Tel-Aviv 1979, pp. 231-237 (H); ibid, *Judeo-Persian Literature*, Jerusalem 1972 (H).

5 Netzer, The Literature ..., p. 5.

THE HEBREW LANGUAGE IN JEWISH EDUCATION IN IRAN[1]

Abraham Cohen

The Jews of Iran never completely forgot the Hebrew language, which they brought with them when they arrived in Iran. There are many testimonies to the knowledge of Hebrew by these Jews as the following examples show. First of all, the Jews of Iran refused to write in Arabic letters, which for them symbolized the Islamic religion. Every item they wrote down was recorded in Hebrew letters, as reflected in findings from as early as the eighth century.

Among the early Jewish writer is Binyamin Ben Mosheh, whose extreme but original interpretations of the Torah made him the chief opponent of the Geonim in the ninth century. He came from the city of Nahavand in Iran. Daniel Alqumisi, who wrote the "*Solution of the Twelve*", the first Hebrew-language interpretation of the prophetic Books of the Bible preserved from the Middle Ages, was also a member of the Iranian Jewish

1 This slightly abridged translation is based on the Hebrew original: אברהם כהן, מקומה של השפה העברית בחינוך היהודי בפרס, אומה ולשון, בעריכת מנחם זהרי ואחרים, ירושלים 1985 , עמ' 377-394

(The Place of the Hebrew Language in the Education of Iranian Jewry, *Nation and Language*, Edited by Menahem Zohori et al., Jerusalem 1985, pp. 377-394.)

THE HEBREW LANGUAGE IN JEWISH EDUCATION IN IRAN

AVRAHAM COHEN

Reprinted from
PADYAVAND – Judeo-Iranian and Jewish Studies Series, Volume III \ **Amnon Netzer**
Mazda Publishers, Costa Mesa, California 1999

א׳ כהן

כישלון ׳חינוכם׳ של יהודי פרס ברוח הנצרות

תדפיס מתוך "ציון", רבעון לחקר תולדות ישראל
שנה מ"ז, חוב׳ ג, ירושלים תשמ"ב

כישלון 'חינוכם' של יהודי פרס ברוח הנצרות*

מאת אברהם כהן

א

בני הקהילה הנוצרית באיראן, הן זרים שהגיעו אליה והן בני המקום, שקיבלו עליהם את הנצרות[1], שאפו להפיץ את דתם ועסקו בפעילות מיסיונרית בפרס ומחוצה לה[2], אך ללא הצלחה יתרה. אין כל עדות, שהקהילה היהודית הפרסית העתיקה הושפעה מהם השפעה כלשהי.

בפעילות מיסיונרית נוצרית באיראן עסקו בעיקר שליחי מיסדרים וכתות שונות: פראנציסקאנים, דומיניקאנים, כרמליתים, ישועים, פרוטסטאנטים מהולנד, מאנגליה ומארצות הברית, פרסביטריינים[3] ועוד. פעילות זו הגיעה לשיאה במאה הי"ט. האנגלים פעלו בפרס באמצעות 'האגודה הלונדונית להפצת הנצרות בקרב היהודים' [להלן: האגודה הלונדונית][4]. השליח הראשון של אגודה זו, ד"ר יוסף וולף[5], שצבר ניסיון רב בפעילות מיסיונרית בקרב יהודי המזרח[6], הגיע לפרס בשנת 1824 וביקר בקהילות רבות[7]. בחוזרו ללונדון בידיים ריקות, הציע להפוך את יהדות פרס לשדה של פעילות מיסיונרית. גם ביקורו השני באיראן בשנת 1830 לא הביא כל תוצאה, כפי שנראה להלן, בסקירתנו המפורטת על ביקורי המיסיונרים בקהילות היהודיות בארץ זו. אולם בשנת 1844 נתממשה תביעתו לשלוח משלחת מיוחדת אל יהודי איראן. שלושת חברי המשלחת היו: מ' וִיקָרס, פ"ה שטרנשוס וד"ר ה"א שטרן[8]. פעילותם של המיסיונרים בקרב הקהילות היהודיות באיראן

* מאמר זה מבוסס על חלק ממחקר מקיף על תולדות החינוך היהודי בפרס, משלהי המאה הי"ט עד מלחמת העולם השנייה. המחקר נערך בהסות מכון בן־צבי. תודת המחבר נתונה לרעייתו נורית אלראי־כהן על סיועה בהכנת מאמר זה. רשימת קיצורים ראה בסוף המאמר.

1 ראה: וטרפילד, נוצרים, עמ' 15, 18, 19; סייקס, פרס, עמ' 127.

2 וטרפילד, נוצרים, עמ' 19, 26, 30, 38–40.

3 וטרפילד, נוצרים; ראה גם אראסטה, חינוך, עמ' 156–170; קורזון, הבעיה הפרסית, עמ' 541; הסקירה, VIII, עמ' 475; גראביל, מדיניות, עמ' 28.

4 ראה: גידניי, תולדות.

5 בן רב יהודי מבאוואריה, נולד ב־1796 או ב־1797, נפטר ב־1862 (גידניי, תולדות, עמ' 333; וטרפילד, נוצרים, עמ' 95–97, 113).

6 ראה: דוח 1882, עמ' 158–196; ראה גם גדניי, בחרן, עמ' 84.

7 וטרפילד, נוצרים, עמ' 96. לפי Wilson, בהסקירה VIII, עמ' 837, וולף הגיע לפרס ב־1823; אך וטרפילד מהימן יותר.

8 החשוב והמתמיד שבין השלושה Dr. Henry Aaron Stern [להלן: שטרן] נולד בשנת 1820 להורים יהודיים בגרמניה, התנצר בגיל עשרים, נפטר בשנת 1885. ראה אייזקס, ביוגראפיה, עמ' 20–21; לפי

לא נתמצתה בהסברה דתית בלבד. היא התבטאה — מטעמים שיוסברו להלן — במתן שירותים סוציאליים, רפואיים ובעיקר חינוכיים.

וולף הגיע לאצפהאן בשנת 1825. הוא שהה בעיר כחודש ושוחח עם בני הקהילה היהודית, אך לא זכה להצלחה כלשהי[9]. שטרן ושטרנשוס התרשמו בביקורם הראשון בעיר זו, שיהודי המקום נכונים להענות להטפותיהם. הם גם התיידדו עם המושל. שטרן חזר לאצפהאן בשנת 1848 לישיבת קבע, אולם בשל מות המושל, נתקל בקשיים, ולאחר מספר חודשי פעולה, נאלץ לעזוב את העיר[10]. רוברט ברוס, אשר הטיף בעיר זו החל בשנת 1870 כנציג ה־English church missionary society (CMS), היטיב עם היהודים, אך בית־ספרו לא משך אף תלמיד יהודי אחד[11]. בשנת 1889 הגיע לאצפהאן מירזא נורוֹלָה, בן למשפחה יהודית חשובה[12], שהוקסם מן המיסיונר שטרן, התנצר והוכשר באנגליה כמיסיונר האגודה הלונדונית. בדצמבר 1888 הוא חזר לעיר מולדתו, טהראן, ומשם עבר לאצפהאן[13]. באותה תקופה היו יהודי העיר נתונים לגזירות[14]. קשריו ההדוקים של נורולה עם הקונסוליה הבריטית הקנו לו איפוא יוקרה מיוחדת[15]. בנובמבר 1890 הוא חָנַך — בשכונה הארמנית של העיר — בית־ספר לצעירים יהודיים, שבו למדו שלושה עשר תלמידים בני שתים עשרה עד עשרים. בבית־ספר זה, שלא כבחדר היהודי, נלמדו — נוסף על עברית — גם פרסית ואנגלית[16]. ראשי הקהילה התנגדו לקיום המוסד, אך התנגדותם לא הועילה הרבה; הוא נסגר רק לחודש ימים[17], ובדצמבר 1891 הגיע מספר תלמידיו לחמישים[18].

אולם הצלחתו העיקרית של נורולה התבטאה בהטבלתן לנצרות של שבע נפשות משתי משפחות יהודיות. ראוי לציין, שהמפרנס של אחת משתי המשפחות הועסק כמורה לעברית בבית הספר הנוצרי[19]. פעלתנותו של נורולה הטרידה את כוהני הדת המוסלמית, והוא גורש

וילסון בהסקירה VIII, עמ' 837, היו ארבעה חברים במשלחת; אך טעות בידו: השווה וטרפילד, נוצרים, עמ' 113, וכן דוח 1845, עמ' 52.

9 ראה: וולף, מסעות, עמ' 219–220; הנ"ל, הרפתקאות, עמ' 351–354.

10 אייזקס, ביוגראפיה, עמ' 44, 53; גידניי, תולדות, עמ' 260; האלסטד, המיסיונים, עמ' 343–347; שטרן, אור, עמ' IV, 157–159, 169–178.

11 וטרפילד, נוצרים, עמ' 149.

12 אביו שימש בזמנו כרופא המלך (וטרפילד, נוצרים, עמ' 117).

13 גידניי, תולדות, עמ' 474, 475, 556; גידניי, בחוץ, עמ' 73; דוח 1888, עמ' 127; דוח 1889, עמ' 114; דוח 1890, עמ' 122; וטרפילד, נוצרים, עמ' 117; שטרן, אור, עמ' 196. לפני העברתו לאצפהאן, הוא שהה שהות קצרה בהמדאן.

14 דוח 1890, עמ' 123; וטרפילד, נוצרים, עמ' 117; ש' שוורצפוקס, 'קהילת אצפהאן משוועת לעזרה מכי"ח', פעמים, 6 (תשמ"א), עמ' 74–78.

15 דוח 1890, עמ' 122–124; דוח 1891, עמ' 122.

16 גידניי, תולדות, עמ' 475; לפי וטרפילד (נוצרים, עמ' 118), בית־הספר נפתח ב־20.12.1890, אך גידניי מהימן יותר; דוח 1891, עמ' 123.

17 דוח 1891, עמ' 131.

18 גידניי, תולדות, עמ' 555; דוח 1892, עמ' 132; הסקירה VIII, עמ' 839.

19 דוח 1891, עמ' 123; גידניי, תולדות, עמ' 556.

מן העיר. ברם, הפעילות המיסיונרית לא נפסקה. הרבנים המשיכו להאבק בבית־הספר הנוצרי, אך למרות זאת גדל מספר תלמידיו, ובשנת 1897 מנה לא פחות ממאה ועשרים צעירים[20].

בשנת 1898 הגיע לאצפהאן מיסיונר צעיר ונמרץ: י״ר גארלנד[21]. המיסיונרים החלו להטיף גם לנשים[22], ובשנת 1900 אף נחנך בית ספר קטן לבנות יהודיות[23]. המוסד החינוכי של חברת 'כל ישראל חברים', שנפתח באצפהאן על ידי שליח החברה, אלברט קונפינו, עמד במאבק קשה כנגד המיסיון[24]. לדברי קונפינו (לעיל, הערה 20), מָשך גארלנד את ילדי היהודים לבתי הספר הנוצריים באמצעים של פיתוי ואלימות גם יחד. מצב ענייניים זה הטריד את ראשי הקהילה, והם איימו בחרם על מי שישלח את ילדיו למוסדות החינוך הפרוטסטאנטיים; ואכן מספר התלמידים היהודיים בבתי־הספר הנוצריים פחת מאוד[25]. גארלנד התלונן על כך אצל השגריר הבריטי בטהראן, והלה הריץ מברק אל נציג אליאנס באומרו, שיקשה על השגריר לתבוע, בעת צרה, חופש דתי עבור קהילה, המפגינה חוסר סובלנות דתית. גארלנד התקין עבור תלמידיו היהודיים חוברת מיוחדת ללימוד עיקרי הדת הנוצרית. החומר נשמר בבית־הספר לשימוש התלמידים. אולם כעבור זמן הועלו כל החוברות באש. גארלנד האשים בכך את הקהילה היהודית. הקונסוליה הבריטית התערבה בפרשה, ויהודי העיר נצטוו לפצות את המיסיון בחמש מאות פראנקים זהב[26]. בשנת 1922 למדו בבתי־הספר של המיסיונרים השונים באצפהאן מאה ועשרים בנים וחמישים בנות[27], ביניהם רק יהודים מעטים, וזאת למרות מצבו הקשה של בית־הספר היהודי[28]. בשנת 1925 דיווח נציג כי״ח לפאריס, שהמיסיון אינו קוצר הצלחות בקרב יהודי העיר[29]. בשנת 1928

20 גידני, תולדות, עמ' 555–557; דוח 1892, עמ' 132; דוח 1893/4, עמ' 129; דוח 1894/5, עמ' 125; דוח 1895/6, עמ' 125; קונפינו, כי״ח, עמ' 81.

21 דוח 1898/9, עמ' 99–100; וטרפילד, נוצרים, עמ' 119.

22 גידני, תולדות, עמ' 558.

23 דוח 1900/1, עמ' 149.

24 קונפינו, כי״ח, עמ' 80–95; דוח 1900/1, עמ' 149.

25 דוח 1900, עמ' 117; דוח 1900/1, עמ' 148; דוח 1901/2, עמ' 101, 103.

26 קונפינו, כי״ח, עמ' 83–84. ראה גם: דוח 1900, עמ' 115; וטרפילד טוען שכל מחסן הספרים של המיסיון הועלה באש. (וטרפילד, נוצרים, עמ' 119). היהודים טענו, שהרב אשר העתיק את החוברת בכתב רש״י נתקף בהרהורי חרטה, והוא האיש ששרף את החוברות (קונפינו, כי״ח, עמ' 84).

27 גידני, תולדות, עמ' 614; דוח 1923/4, עמ' 89; הסקירה XXIX, עמ' 68, 389, 710; וטרפילד, נוצרים, עמ' 121, 123, 167.

28 מכתב לארדו — מנהל בית־הספר של 'כל ישראל חברים' [להלן: כי״ח] בטהראן — לנשיא כי״ח, ללא מספר, ללא תאריך, בתיק XIIIE 145, בארכיון כי״ח בפאריס [להלן: ארכ״ח]. כל התיקים שיוזכרו במאמר זה הם תיקי איראן בארכ״ח; על כן נמָנע להלן מציון עובדה זו. המכתבים המוזכרים נכתבו על־ידי שליחי כי״ח באיראן, ששימשו בתפקיד מנהלים או סגני מנהלים בבתי־הספר של חברה זו. להלן נסתפק בהזכרת שם הנציג ומקום מושבו. כל מכתביהם נשלחו לנשיא העולמי של כי״ח, אלא אם־כן יצויין נמען אחר.

29 מכתב ביגאר — מזכיר הוועד המרכזי של כי״ח — מס' 4152, מיום 10.8.1925 לנציג כי״ח באצפהאן, מר נשיא, בתיק 1. IR/Is בארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי [להלן: ארמ״ז].

נסגרו בתי־הספר של המיסיון באצפהאן. הם אמנם נפתחו מחדש, אולם בלחץ הממשלה טושטש אופיים הנוצרי[30]. היסטוריון הנצרות בפרס, וטרפילד, טוען, כי גארלנד מת ׳בודד ומאוכזב׳[31]. הוא הצליח להטביל לנצרות יהודים בודדים בלבד, וגם לגבי אלה, נותר ספק בכנות המרתם[32].

ביולי 1946 התקיים בעיר קונגרס נוצרי, שבו השתתפו גם מוסלמים ובני דת זַרדוֹשת (זרטושטרה) לשעבר. יהודים לשעבר לא נכחו בקונגרס[33], כי למעשה לא היו כאלה.

המיסיונר שטרן ביקר בקהילת טהראן שלוש פעמים. לפחות בפעם השלישית נתקל בעוינות גלויה[34]. בתי־ספר מיסיונריים נפתחו בטהראן החל משנת 1862[35], אך הצלחתם בקרב היהודים במשך שנים רבות היתה אפסית[36]. משנת 1888 ואילך, ובעיקר מאז ראשית 1892, העניק מירזא נורולה תנופה לפעילות המיסיונרית בקרב יהודי טהראן: הוא פתח חנות לספרי קודש, ביקר בבתי היהודים ובבתי־הכנסת, הגיש עזרה לנגועי חולירע, אִרגן אסיפות ושיעורי דת. הוא קיבל לטיפולו את בית־הספר האמריקאי ופתח גם כיתה לבנות[37]. חנוכת בתי הספר של חברת כי״ח בטהראן בשנת 1898, בלמה את תנופת פעילותם של נורולה[38] ושל עוזרו, רופא מומר[39], אך לא חיסלה אותה כליל: בשנת 1913 מנו בתי־הספר שלו מאתיים ותשעה ילדים[40], רובם המכריע יהודים, וזאת למרות מאבקו הקשה של הרב הראשי של טהראן נגדם[41]. בשנת הרעב, 1917, היו יהודים שלא יכלו לשאת בתשלום שכר לימוד לבניהם, והעבירום לבית־הספר הפרוטסטאנטי[42]. ברם, מספר הפונים לנצרות מקרב התלמידים היה קטן ביותר[43]. בתי־הספר ושאר המפעלים של המיסיון בטהראן האריכו ימים, ולמרות קשיים זמניים אף עשו חיל[44]. אולם הם לא הצליחו להביא להתנצרותם של

30 וטרפילד, נוצרים, עמ׳ 122.
31 שם.
32 ראה לדוגמה עמדת בעלה של זוֹלֵיכא בדוח 1900, עמ׳ 115 לעומת עמדתו בדוח 1901/2, עמ׳ 101. ראה גם דוח 1923/4, עמ׳ 87; בולטין יוני 1934, עמ׳ 19.
33 בולטין דצמבר 1946, עמ׳ 14.
34 שטרן, אור, עמ׳ 186–195, 255–256.
35 אראסטה, חינוך, עמ׳ 163; גידניי, תולדות, עמ׳ 558; דוח 1898/9, עמ׳ 98; וטרפילד, נוצרים, עמ׳ 83, 134, 135; אטלדורף, קאתולים; האס, איראן, עמ׳ 171.
36 אראסטה, חינוך, עמ׳ 164; וטרפילד, נוצרים, עמ׳ 134.
37 גידניי, תולדות, עמ׳ 474, 475, 555–557; דוח 1898, עמ׳ 97; דוח 1900, עמ׳ 112.
38 גידניי, תולדות, עמ׳ 613; דוח 1898/9, עמ׳ 97; דוח 1900, עמ׳ 113; דוח 1900/1, עמ׳ 146; דוח 1901/2, עמ׳ 99; דוח 1904/5, עמ׳ 96; מכתב לוריא מטהראן, מיום 9.11.1904, בתיק XIVE 150, בארכ״ח; מכתב טאראגאנו מטהראן (מיום 29.4.1911), בתיק XVIIIE 162, בארכ״ח.
39 דוח 1900/1, עמ׳ 144; מכתב אלמליח מטהראן (מיום 1.10.1900), בתיק XIVE 149, בארכ״ח.
40 מכתב טאראגאנו מטהראן, מס׳ 94 (מיום 23.6.1913), בתיק XVIIIE 162, בארכ״ח.
41 מכתב טאראגאנו מטהראן, מס׳ 91 (מיום 6.6.1913), שם.
42 מכתב טאראגאנו, מס׳ 181 (מיום 12.11.1917), שם. ראה גם וטרפילד, נוצרים, עמ׳ 122.
43 מכתב טאראגאנו, ללא מספר (מיום 5.5.1919), בארכ״ח.
44 וטרפילד, נוצרים, עמ׳ 122–123, 134.

יהודים רבים. עיקר יבולו של נורולה נקצר בקרב בני משפחתו[45]: עד 1908 הוטבלו לנצרות תשע עשר מהם[46]. אחיינו — מירזא ג'ולאנוס — הפך לעוזרו, ולאחר־מכן תפס את מקומו ופעל במשך כשבעים שנה[47].

הבישוף הכרמליתי הצרפתי, שפעל בעיר המדאן במאה הי"ז, לא השאיר כל רושם על הקהילה היהודית[48]. בשנות החמישים ביקרו בקהילה שטרנשוס ושטרן[49]. האחרון העריך, שיש סיכוי לפעולה בקרב קהילה זו[50]. באותה עת הטיפו בעיר גם המיסיונרים בריל ואפשטיין, וחילקו כשש מאות עותקים של הברית החדשה[51]. בתקופה זו נתגלע סכסוך בקרב הקהילה היהודית ונראה שמשום כך הניבה פעילותם של המיסיונרים פרי: בשנת 1878 הוטבלו ארבעה יהודים, שלושה מהם רופאים[52]. לפי מקורות נוצריים, מספר המומרים גדל לחמישים וחמישה[53]. ברם, לא כל מי שהוטבל אכן המיר את דתו, והא ראיה: בשנת 1893 דיווח נורולה ללונדון על הימצאותם של שישה 'עברים־נוצריים' בלבד, וגם לדיווח זה יש להתייחס בזהירות. הקהילה היהודית בהמדאן לחמה בהמרה והניעה את פרנסי העיר לקנוס אחדים מן הניטבלים ואף לחבשם בכלא[54]. האגודה הלונדונית שיגרה לעזרה יהודי מומר בשם יוסף לוטקה, אשר עודד את 'הנוצרים החדשים' ואף הקים בסיס־פעולה בתוך השכונה היהודית[55]. בשנת 1881 הגיע להמדאן גם הפרסביטריינ'י הוקס. זה העביר את בית־הספר הארמני הקטן, שנחנך בעיר בשנת 1870, לשכונת היהודים. הקהילה נאבקה בו ואף הביאה למאסרו, אך הוא שוחרר והמשיך בעשייה, אם כי ללא הצלחה[56]. בשנת 1884 עזב לוטקה את העיר מתוך תחושת כישלון[57], אך המיסיון לא הֵרפה מקהילת המדאן: נורולה ביקר בה בשנים 1889, 1893 ו־1894, אבל העלה חרס בידו[58]. המומר יחזקאל חיים פעל בקהילה דרך קבע, אולם נאלץ להסתפק בהטפה ולא יכול לדווח על

45 דוח 1900, עמ' 112, 113; דוח 1901/2, עמ' 100.
46 גידניי, תולדות, עמ' 474, 557, 614.
47 וטרפילד, נוצרים, עמ' 119.
48 וטרפילד, נוצרים, עמ' 72–73.
49 גידניי, תולדות, עמ' 258; דוח 1846, עמ' 50; וטרפילד, נוצרים, עמ' 113.
50 אייזקס, ביוגראפיה, עמ' 62; גידניי, תולדות, עמ' 301–302, 468; הסקירה VIII, עמ' 837; וטרפילד, נוצרים, עמ' 113–114; שטרן, אור, עמ' 241–249, 269.
51 גידניי, תולדות, עמ' 302, 465, 469, 470; וטרפילד, נוצרים, עמ' 116.
52 אייזקס, ביוגראפיה, עמ' 65; גידניי, תולדות, עמ' 468–476; הסקירה VIII, עמ' 837; וטרפילד, נוצרים, עמ' 115–116, 136.
53 גידניי, תולדות, עמ' 465; וטרפילד, נוצרים, עמ' 116.
54 אייזקס, ביוגראפיה, עמ' 65; גידניי, תולדות, עמ' 456–466, 470; דוח 1890, עמ' 123; דוח 1893, עמ' 127; הסקירה VIII, עמ' 837, 840; וטרפילד, נוצרים, עמ' 116, 136.
55 אייזקס, ביוגראפיה, עמ' 65; גידניי, תולדות, עמ' 408, 466, 467, 469, 470, 471–473; דוח 1882, עמ' 127; וטרפילד, נוצרים, עמ' 116.
56 הסקירה VIII, עמ' 837, 840; וטרפילד, נוצרים, עמ' 136, הוקס פעל בהמדאן חמישים ושתים שנים.
57 גידניי, תולדות, עמ' 473, 613; דוח 1888, עמ' 127.
58 גידניי, תולדות, עמ' 474–475; דוח 1890, עמ' 123; דוח 1893/4, עמ' 127; דוח 1894/5, עמ' 125.

הטבלה של יהודים נוספים[59]. כמעט כל הילדים היהודים, שלמדו בבית־הספר הפרוטסטאנטי בהמדאן, עזבו אותו עם פתיחת המוסד החינוכי של כי״ח בשנת 1900[60]. המיסיון הפרוטסטאנטי זכה להצלחה מסוימת בין יהודי המדאן[61], אם כי מספר המתנצרים לא עלה על עשרה, ותהליך ויתורם על היהדות היה איטי מאוד: התפילות שלהם היו תערובת של תפילות יהודיות ונוצריות, והם נקברו בקבר ישראל[62]. לבסוף, בשנת 1924, הצטרפו לכנסייה האֶבַנגֶלית[63].

המיסיונרים פקדו גם את כרמאנשאה[64]. בשנת 1894 פתחו שני נוצרים מקומיים בית־ספר קטן בעיר[65]. בשנת 1903 מצא סידי, הנציג הראשון של אליאנס בכרמאנשאה, שבית־ספר זה עדיין פועל[66]. למדו בו, מלבד שישה נוצרים ושלושה מוסלמים, גם שמונה צעירים יהודיים, שחפצו בהשכלה מודרנית. אולם ב־1903/4, משנחנך בעיר בית־הספר של כי״ח, עברה אליו הקבוצה היהודית כולה[67]. בית־הספר הנוצרי המשיך אמנם להתקיים, אך נדלדל מאוד[68]. המיסיון האמריקני איפשר לבנות כרמאנשאה ללמוד מקצוע[69]. הקהילה הפצירה בוועד המרכזי של כי״ח לפתוח בעיר בית־ספר לבנות, בשאפה, בין היתר, למנוע היזקקותן של בנות יהודיות למוסד הנוצרי[70]. ואמנם, בשנת 1912 נסגר בית־הספר הפרוטסטאנטי בכרמאנשאה[71].

59 גידני, תולדות, עמ׳ 557; דוח 1898/9, עמ׳ 101.

60 מכתב ביגאר, מזכיר הוועד המרכזי של כי״ח, לגברת באסאן — מנהלת כי״ח המדאן — מס׳ 4009 (מיום 19.10.1900), בארמ״ז; דוח 1900/1, עמ׳ 151; ראה גם מכתב בן־קיאת, מהמדאן, מס׳ 3105 (מיום 18.10.1904), בארמ״ז.

61 מכתב בתיה קואנקא, מנהלת כי״ח המדאן, לנשיא כי״ח, מס׳ 54 (מיום 10.10.1935), בארמ״ז.

62 וטרפילד, נוצרים, עמ׳ 116–117, 163; בראור, ילקוט, עמ׳ 25.

63 וטרפילד, נוצרים, עמ׳ 117.

64 גידני, תולדות, עמ׳ 258, 469–470, 556; דוח 1846, עמ׳ 50; דוח 1883, עמ׳ 108–109, 110; וטרפילד, נוצרים, עמ׳ 113–114, שטרן, אור, עמ׳ 235–237, 270.

65 וטרפילד, נוצרים, עמ׳ 139; אראסטה, חינוך, עמ׳ 161.

66 מכתבו של סידי לנשיא כי״ח (מיום 16.6.1904), בתיק XE 104, בארכ״ח.

67 מכתביו של סידי לנשיא כי״ח (מיום 30.5.1904, ומיום 30.10.1904), שם. עם קבוצה זו נמנה גם שמואל יחזקאל חיים, ששימש בשנות העשרים המאוחרות של המאה כנציג יהודי פרס בפארלאמנט הפרסי. גם מירזא חודאדאד, המורה היהודי הצעיר, שלימד פרסית ואנגלית בבית־הספר הנוצרי, עבר — למרות ההבטחות המפתות שניתנו לו — לכי״ח, שימש בו מורה לשפות אלה ולמד בו צרפתית (עדותו של סאלה כהן, אבי המחבר, שהיה מורה בכי״ח, מראשי יהדות כרמאנשאה וידידו האישי של יחזקאל חיים, מצויה בכתב בידי המחבר; ראה גם: נצר, ציונות; מכתבו של סאגס מכרמאנשאה מס׳ 27, מיום 7.6.1906, בתיק XE103, בארכ״ח).

68 מכתבו של סאגס, מס׳ 22 (מיום 14.5.1906), שם. בשנת 1905 הקים המיסיון הפרסביטריאני בית חולים קטן בעיר. יהודי מן המקום למד רפואה בבית־חולים זה, אך לא המיר את דתו. גם שני היהודים, שעבדו כתועמלנים בשכר מטעם המיסיון, לא התנצרו. הם עלו לארץ כיהודים וצאצאיהם חיים בישראל (ראה: עדותו של סאלה כהן [לעיל, הערה 67]; וטרפילד, נוצרים, עמ׳ 140).

69 מכתב פראנקו מכרמאנשאה, מס׳ 46 (מיום 15.9.1910), בתיק IXE 98, בארכ״ח.

70 מכתבו של הנ״ל, מס׳ 41 (מיום 24.7.1910), שם.

71 מכתבו של הנ״ל, מס׳ 42 (מיום 21.10.1913), שם.

יהודי יַזד נהנו מן השירות הרפואי המפותח של המיסיונרים בעיר זו[72]. המיסיונר מלקולם הקים בעיר גם בית־ספר, אך עד 1908 לא למד בו אף ילד יהודי אחד[73]. יהודים עניים ביַזד, שפנו למלקולם לשם קבלת סיוע כספי, הסכימו להאזין לפרק מן הברית החדשה מפי מזכירו, אך האמינו, שהעזרה המוגשת להם על־ידי הכומר באה ממקורות יהודיים אירופיים[74]. בשנות השלושים היה בית־הספר של המיסיון ביַזד בשיא פריחתו 'מבחינת מספר הלומדים ויעילות הלימודים. אולם מספר המתנצרים היה מועט...'[75]. לא מצאנו כל עדות להתנצרות יהודי כלשהו בעיר זו.

פעילות הכרמֶליתים בשיראז במאה הי"ז[76], לא הותירה עקבות כלשהם בקרב יהודי העיר. גם במאה הי"ט לא האירה ההצלחה פניה למיסיון[77], ושום יהודי לא שלח את בניו למוסד נוצרי[78]. היהודים אמנם נהנו מן השירות הרפואי של המיסיון[79], אך שמרו על דתם[80].

בכאשאן ביקר המיסיונר שטרן שלוש פעמים. בביקורו השלישי, בשנת 1852, הוא דיווח על קבוצה של כשנים־עשר יהודים, שהתכנסו דרך קבע ולמדו את הברית החדשה[81]. אולם לוטקה, נורולה (שהִרבה לבקר בקהילה) וכן הבישוף סטיוארט[82], לא מצאו, כנראה, זכר לחוג זה, שכן בדיווחיהם אין מלה וחצי מלה על מתנצרים יהודיים. גם העובדה, ששום מיסיון לא הקים מעולם מוסד חינוכי כלשהו בכאשאן, מעידה שלא התקיימה קהילה של 'נוצרים חדשים' בעיר זו.

72 ראה: מלקולם, יזד, עמ' 260; וטרפילד, נוצרים, עמ' 157. מיסיונרים פעלו בקרב יהודי יזד עוד במאה הי"ח. ראה: וטרפילד, נוצרים, עמ' 88–89; גידניי, תולדות, עמ' 472; וטרפילד, נוצרים, עמ' 116.

73 מלקולם, יזד, ההסבר לתמונה שבין עמ' 242 ל־243, וכן עמ' 261.

74 מלקולם, יזד, עמ' 234, 238.

75 וטרפילד, נוצרים, עמ' 169; ראה גם: בולטין, ספטמבר 1944, עמ' 13–14.

76 וטרפילד, נוצרים, עמ' 69.

77 בקהילת שיראז ביקרו המיסיונרים מרטין (1811), וולף (1825), סמואל (1836), שטרן ושטרנשוס (1846–1848), לוטקה (1883) ונורולה (1890). ראה: וטרפילד, נוצרים, עמ' 90–95; קורזון, הבעיה הפרסית, עמ' 505–506; זבמר, מוחמדאנים, עמ' 121; וולף, מסעות, עמ' 215–216; וטרפילד, נוצרים, עמ' 97–98; אייזקס, ביוגראפיה, עמ' 43, 48; גידניי, תולדות, עמ' 258; דוח 1846, עמ' 50; וטרפילד, נוצרים, עמ' 113; שטרן, אור, עמ' 83, 107, 122, 129, 133, 134, 172–173; גידניי, תולדות, עמ' 472; וטרפילד, נוצרים, עמ' 116; גידניי, תולדות, עמ' 475; דוח 1891, עמ' 124; דוח 1895/6, עמ' 122. קונפינו, כי"ח, עמ' 144.

78 קונפינו, שם.

79 דוח 1923/4, עמ' 90; וטרפילד, נוצרים, עמ' 165.

80 בשנת 1924 דיווח גארלנד על שני מוטבלים (ראה: דוח 1923/4, עמ' 90), אך עדות זו אינה מוצאת אישור בשום מקום אחר. שוחחנו על כך עם עשרות מיהודי שיראז בישראל. מצויות בידנו עדויות בכתב של חיים ושל רחמים הראלי שניהם משיראז, תושבי נתניה.

81 וטרפילד, נוצרים, עמ' 114, 116; שטרן, אור, עמ' 171, 182, 250–251.

82 גידניי, תולדות, עמ' 471–472, 475, 555–556; דוח 1891, עמ' 122, 124; דוח 1892, עמ' 133; דוח 1898/9, עמ' 100; וטרפילד, נוצרים, עמ' 116.

המיסיונרים לוטקה ונורולה הטיפו גם ליהודי בּוּרוּג׳רד[83]. גארלנד אמר לפתוח שם בית־ספר מודרני לילדי היהודים, אך הדבר לא עלה בידו[84]. בשנת 1914 נודע לו, שחברת כי״ח מתמהמהת לפתוח בית־ספר בעיר. הוא הריץ מברק לפרנסי היהודים והביע נכונות להקים בקהילה בית־ספר מיסיונרי[85]. הקהילה ניסתה לנצל את המברק כדי להאיץ בכי״ח לפתוח בית־ספר[86], אך ללא הועיל. אף־על־פי־כן סירבה להענות להצעת המיסיון[87].

בּפרמאן זכו המיסיונרים להצלחה יחסית בקרב האוכלוסייה הכללית[88]. הם קיימו בעיר בית־חולים ובית־ספר משגשג עד ראשית שנות החמישים של מאה זו[89]. בבית־ספר זה למדו יהודים בודדים בלבד. שני יהודים בעיר התנצרו[90].

שליחי כתות נוצריות שונות קיימו במחוז אזרבאיג׳אן — מקום מושבם של הנסטוריאנים, שהיוו קהילה נוצרית גדולה ועתיקה בפרס — פעילות מיסיונרית עניפה: באיזור זה היו עשרות בתי־ספר, סמינרים למורים, משלחות רפואיות ועוד[91]. אולם היהודים, שישבו בערי המחוז אוּרמְיָה ותַבריז, לא נמנו עם תלמידי בתי־הספר הנוצריים[92], ולא נמסר על התנצרותו של יהודי כלשהו במחוז.

עותק עברי של הברית החדשה הובא למשהד מווילנה בראשית המאה הי״ט, ומצוי היה ברשותו של נשיא הקהילה[93]. בדצמבר 1831 נצטווה רב העיר לארח בביתו את המיסיונר וולף[94]. בתום ביקורו חיבר וולף — בעזרת מזכיר המושל — כרוזים בשפה הפרסית ובהם קריאה אל היהודים להצטרף לכנסייה. הכרוזים הודבקו על קירות החנויות, אך לא נמצא להם הד. בשנת 1839 גזרו המוסלמים שמד על כל יהודי העיר ולא הותירו שדה פעולה למיסיון[95].

83 גידני, תולדות, עמ׳ 469, 556; דוח 1883, עמ׳ 108; דוח 1893/4, עמ׳ 127.
84 דוח 1900, עמ׳ 115; דוח 1900/1, עמ׳ 149; וטרפילד, נוצרים, עמ׳ 119.
85 תצלום המברק בתיק XE 99a, בארכ״ח.
86 מכתב ראשי הקהילה (מיום 12.2.1914), בתיק הנ״ל.
87 ראה טיוטת מכתבי ביגאר, מזכיר הוועד המרכזי, לפראנקו, נציגו בכרמאנשאה (מן האחד והשלושה־עשר באפריל 1914), וכן מכתבי אותו נציג, מס׳ 31, 42 ו־46 לביגאר; הכל בתיק הנ״ל.
88 וטרפילד, נוצרים, עמ׳ 166.
89 בולטין, יוני 1946, עמ׳ 8, דצמבר 1946, עמ׳ 14; גידני, תולדות, עמ׳ 472; וטרפילד, נוצרים, עמ׳ 116, 154, 157, 162, 166, 169.
90 בולטין, ספטמבר 1944, עמ׳ 14; עדותו של משה מה־אהבתי (כרמאן), תושב בת־ים.
91 אטלדורף, קאתולים, עמ׳ 122; וולף, מסעות, עמ׳ 41, 51; וטרפילד, נוצרים, עמ׳ 11–54, 80, 82, 83, 114, 137.
92 אראסטה, חינוך, עמ׳ 160; וטרפילד, נוצרים, עמ׳ 80, 100.
93 וולף, מסעות, עמ׳ 129.
94 הנ״ל, שם, עמ׳ 128–133.
95 ע׳ לוי, ׳עדויות ותעודות לתולדות יהודי משהד׳, פעמים, 6 (תשמ״א), עמ׳ 57–73.

שליחים נוצריים ביקרו והטיפו גם בקהילות אחרות[96], אך פירות ביקוריהם הרבים היו דלים ביותר: באַרזרום הוטבל יהודי, שעבד כְּשָׂרַת בנציגות בריטניה בעיר[97], בבושהר — יהודי, שפרנסתו היתה קשורה במוסד נוצרי[98] ובדמאונד — יהודי אחד או שניים[99].

ב

מן הסקירה שהובאה לעיל ניתן ללמוד, שהמוסדות להפצת הנצרות השקיעו, במשך שנים רבות, ממון ומאמצים למען המרת דתם של יהודי פרס. מספר גורמים עשויים היו לעודד ולדרבן את פעילותו של המיסיון ואת הצלחתו:

(א) שליטי פרס היו מעוניינים בחינוך מודרני ולכן הִקצו מקום לפעילות החינוכית של המיסיונרים[100]. השאה עבאס הראשון (1558–1629) עודד את בואם של סוחרים, מתיישבים ואומנים זרים, בהבטיחו חירות דתית לכל הסוחרים והמיסיונרים, שיהיו מוכנים

96 קהילת אַרזרוּם (וולף, מסעות, עמ' 539); קהילת בארפרוּש (וטרפילד, עמ' 114; שטרן, אור, עמ' 259–264); קהילת בוראזגון (שטרן, אור, עמ' 109; דוח 1846, עמ' 53; דוח 1891, עמ' 124); קהילת בּוּשְׁהֶר (גידניי, תולדות, עמ' 258, 472, 475; שטרן, אור, עמ' 86–87; דוח 1846, עמ' 50, 52–53; דוח 1891, עמ' 122, 124; בולטין, ספטמבר 1944, עמ' 13). וולף ביקר בבושהר אך לא קיים שום מגע עם יהודיה (וולף, הרפתקאות, עמ' 335–337). קהילת גוֹלְפָּאיְגאן (גידניי, תולדות, עמ' 471; דוח 1893/4, עמ' 127; דוח 1900, עמ' 115; וטרפילד, נוצרים, עמ' 116, 119, 121); קהילת דאוֹלַט־אַבָּאד (גידניי, תולדות, עמ' 469–471; דוח 1893/4, עמ' 127; דוח 1898, עמ' 101); קהילת דַמאוַנד (שטרן, אור, עמ' 267; דוח 1898/9, עמ' 97; דוח 1900, עמ' 112, 113; דוח 1901/2, עמ' 98, 99, 100, 102; דוח 1094/5, עמ' 96, 97; דוח 1923/4, עמ' 93). קהילת זַרקאן (דוח 1891, עמ' 124); קהילת חָאנַקין (שטרן, אור, עמ' 232–233); קהילת חוֹמַין (גידניי, תולדות, עמ' 469–471, 556; דוח 1893/4, עמ' 127); קהילת ח'וֹנסאר (גידניי, תולדות, עמ' 469–471, 556; דוח 1893/4, עמ' 127; דוח 1900, עמ' 115); כאזרוּן (וולף, מסעות, עמ' 209–210; שטרן, אור, עמ' 113; דוח 1891, עמ' 122, 124; גידניי, תולדות, עמ' 475, 556); קהילת כּוּנגוּם (שטרן, אור, עמ' 104); קהילת כַּנגאוַר (שטרן, אור, עמ' 239; גידניי, תולדות, עמ' 556); קהילת נַהאוַנד (גידניי, תולדות, עמ' 469–471; דוח 1883, עמ' 108; דוח 1893/4, עמ' 127; דוח 1898/9, עמ' 101). פראנקו, נציג כי"ח בכרמאנשאה, ביקר בעיר בשנת 1913 ודיווח לפאריס על כישלון הפעולה של המיסיונרים בקרב יהודי העיר. ראה מכתבו של הנ"ל לנשיא כי"ח, מס' 31, ללא תאריך, בתיק XE 99a, בארכ"ח; קהילת סוֹה (דוח 1923/4, עמ' 88); קהילת סוֹלטָאן — אָבָּאד (גידניי, תולדות, עמ' 469–471, 556; דוח 1893/4, עמ' 127); קהילת סַיֶּד אָבָּאד (שטרן, אור, עמ' 240); קהילת סֶנֶה (סַנגדג') (דוח 1893/4, עמ' 128–129; גידניי, תולדות, עמ' 469). קהילת קוֹם (שטרן, אור, עמ' 183–184, 254–255. אייזקס מציין [אייזקס, ביוגראפיה, עמ' 67], שביקורו זה של שטרן נערך בטהראן ולא בקום, אך טעות בידו); קהילת קָזוִין (וולף, מסעות, עמ' 22); קהילת רַשְׁת. בית־הספר הנוצרי, שנוסד כאן ב־1903, לא הצליח למשוך שום ילד יהודי, לפחות בשנותיו הראשונות (אראסטה, חינוך, עמ' 161); קהילת תוּיְסֶרכאן (גידניי, תולדות, עמ' 556; דוח 1893/4, עמ' 127; דוח 1898/9, עמ' 101). קהילת תוֹרבַּת: יהודי תורבת פדו את וולף מיד שודדי דרכים וארחוהו (וולף, חקר, עמ' 118–122, 126; וולף, מסעות, עמ' 201–308).

97 וולף, מסעות, עמ' 539.

98 גידניי, תולדות, עמ' 260; שטרן, אור, עמ' 86–87.

99 דוח 1900, עמ' 113; דוח 1901/2, עמ' 98, 99, 100; דוח 1904/5, עמ' 97.

100 י' לנדאו, 'המעבר לחינוך מודרני באסיה ובאפריקה', אנציקלופדיה חינוכית, ד, עמ' 877.

לבוא ולהתיישב בממלכה. בין אלה שהגיעו מאירופה היו מיסיונרים רבים: כרמליתים, ישועים, אוגוסטינים ואחרים[101]. נאצר א(ל)־דין שאה (1848–1896), שהניח את היסוד למודרניזאציה של פרס, העניק זיכיונות לזרים לפיתוח הארץ ורצה בידידותן של המדינות האירופיות[102]. שלטון זה התייחס איפוא, בדרך־כלל, בליבראליות אל המיסיונרים, אזרחי אותן המדינות, והתיר להם לפעול פעילות רפואית, חינוכית והסברתית בתחומי הממלכה[103]. בנו של נאצר א(ל)־דין שאה, מוזפר א(ל)־דין שאה המשיך במדיניות אביו ועודד את המוסדות, שהפיצו את החינוך המודרני ואת התרבות המערבית בארצו. הפארלאמנט הפרסי, שנוסד בשנת 1906 חיזק נטייה זו[104]. תהליך המודרניזאציה גבר במיוחד החל בשנת 1925, עם עלייתו לשלטון של רזא־שאה, מייסד שושלת פהלַוִי. הוא חפץ אמנם בשחרור פרס משלטון המעצמות, אך רצה מאוד בפיתוח התרבות המערבית בארצו[105]. הוא דרש להנהיג את השפה הפרסית בבתי הספר של כי"ח ושל המיסיונרים ואף להחדיר בהם רוח איראנית־לאומית, אך לא סגר את בתי הספר כי העריך גם את תרומתם לתהליך המודרניזאציה; וכך, למרות קשיים זמניים התמידו מוסדות אלה בפעילותם[106].

(ב) הפעילות המיסיונרית זכתה — מלבד במקרים יוצאים מן הכלל[107] — לתמיכת השגרירויות של המעצמות הנוצריות ושל נציגי החברות המסחריות האירופיות בפרס.

עוד בשנת 1825 אירח נציג בריטניה בחצר המלך את המיסיונר וולף בביתו, דאג להציגו בפני שרי המלך, והמליץ עליו בפני מושל אצפהאן. בשנת 1848 התקבל וולף לראיון של שעה אצל המלך, שציידו במכתבי המלצה למושלי הערים[108].

בתקופת הרעב של 1917–1918, שלחה יהדות ארצות־הברית חמישה־עשר אלף דולר לעזרת יהודי פרס. הוועד לחלוקת הכספים התארגן בחסות שגריר אמריקה באיראן, והלה שיתף בו גם את ראשי המיסיון הפרוטסטאנטי בטהראן[109].

המיסיונרים זכו להערכה מצד שרים, פקידים, מושלים וראשי שבטים ואף היהודים ניסו להפיק תועלת מעובדה זו[110]. לדוגמה: בשנת 1831 ביקשו יהודים מטהראן מוולף לשכנע

101 פישל, היהודים באיראן, עמ' 7–8; האס, איראן, עמ' 174.
102 נצר, פרס, עמ' 374; עיסא, החינוך בפרס, עמ' 357.
103 בולטין, ספטמבר 1944, עמ' 13; בולטין, מרס 1945, עמ' 11; בולטין, דצמבר 1946, עמ' 14; דוח 1882, עמ' 127; דוח 1901/2, עמ' 101; הסקירה VIII, עמ' 839, 840; וטרפילד, נוצרים, עמ' 73, 103, 110, 125–126, 140, 148; קורזון, הבעיה הפרסית, א, עמ' 506–507; שטרן, אור, עמ' 150; בנג'אמין, פרסים, עמ' 361; עיסא, החינוך בפרס, עמ' 356; אראסטה, חינוך, עמ' 206–207; בנאני, מודרניזאציה, עמ' 88.
104 עיסא, החינוך בפרס, עמ' 362; אראסטה, חינוך, עמ' 222–223.
105 נצר, פרס, עמ' 376; עיסא, החינוך בפרס, עמ' 367, 375; אראסטה, חינוך, עמ' 41, 223; בנאני, מודרניזאציה, עמ' 88; האס, איראן, עמ' 162.
106 בנאני, מודרניזאציה, עמ' 96.
107 אייזקס, ביוגראפיה, עמ' 44.
108 וולף, מסעות, עמ' 219, 220, 282, 283, 310, 526, 552; וולף, חקר, עמ' 91.
109 מכתב טאראגאנו מטהראן, מס' 187 (מיום 21.6.1918), בתיק 162 XVIIIE, בארכ"ח.
110 וולף, מסעות, עמ' 319; שטרן, אור, עמ' 110.

את מקורבי המלך, שאין אמת בשמועה, שהיהודים זקוקים לדם ילדים מוסלמיים[111].

(ג) בעתות מצוקה נקטו המיסיונרים יוזמות פילנתרופיה, שהיו לקהילה היהודית לעזר רב: בעקבות התרשמותם ממצבם הקשה של יהודי פרס, הניעו דיפלומטים של ארצותיהם להתערב לטובתם[112]. הרעב הנורא של שנת 1870 הניע מספר מיסיונרים לעניין את יהודי המערב בגורל אחיהם שבפרס[113]. אלף לירות שטרלינג שנשלחו על־ידי מונטיפיורי לעזרת היהודים נפגעי הרעב באצפהאן, חולקו ביניהם על־ידי המיסיונר רוברט ברוס[114]. בשנת 1893 גייס נורולה סוחר אנגלי עשיר, לעזרת היהודים אשר סבלו ממגיפת חולירע[115]. גם בעת הרעב בשנת 1917–1918 חילק כסף ומצרכי מזון בשכונה היהודית[116]. גארלנד אף הוא הגיש בקביעות עזרה ליהודי אצפהאן[117].

המיסיונרים עסקו אמנם בפילנתרופיה מתוך מניעים הומאניטאריים[118], אך היה בהם באמצעים אלה פיתוי להמרת הדת.

(ד) המיסיונרים פָּרשׂו בפרס רשת חינוכית עניפה למדי[119]. המלוכה והאצולה שגילו, כאמור, עניין בחינוך המודרני, הניחו, בדרך כלל, למיסיונרים לפעול באורח חופשי בתחום זה, גם לאחר הקמת המערכת החינוכית הממשלתית[120]. בתי־הספר של המיסיון משכו, כאמור, יהודים לא מעטים.

(ה) המיסיונים השונים — ובעיקר המיסיון האמריקני — קיימו בפרס בתי־חולים, מרפאות ובתי מרקחת. רבים מרופאי המיסיון גילו מסירות רבה בעתות מצוקה. הם גם הכשירו צוותים רפואיים מבני המקום[121]. לפני עליית שושלת פהלוי נחשבו בתי־החולים של המיסיון לטובים ביותר בפרס[122].

כפי שציינו, נהנו גם היהודים משירות רפואי זה. לדוגמה: בשנת 1893 ביקרו כל יום

111 וולף, חקר, עמ' 49, 63.

112 וטרפילד, נוצרים, עמ' 115.

113 ראה: A. Cuenca, *Cahiers de l'alliance israélite universelle,* VII–VIII (1954), 85, p. 30

114 וטרפילד, נוצרים, עמ' 148.

115 דוח 1893/4, עמ' 127.

116 מכתב טאראגאנו מטהראן, מס' 186 (מיום 26.3.1918), בתיק 162, XVIIIE, בארכ"ח.

117 דוח 1923/4, עמ' 88.

118 מלקולם, יזד, עמ' 229, 232; קורזון, הבעיה הפרסית, ב, עמ' 504; חינוך נוצרי, עמ' 7, 8.

119 אטלדורף, קאתולים, עמ' 173; אראסטה, חינוך, עמ' 155–171; בולטין, יוני 1946, עמ' 8; גראביל, מדיניות, עמ' 19, 20, 28, 134; האס, איראן, עמ' 171; הסקירה VIII, עמ' 955; סייקס, פרס, עמ' 138; קורזון, הבעיה הפרסית, א, עמ' 508.

120 אטלדורף, קאתולים, עמ' 122; בולטין, יוני 1946, עמ' 7; הסקירה XXVI, עמ' 162; שם, XXVII, עמ' 782; שם, XXXI, עמ' 150.

121 אראסטה, חינוך, עמ' 169–170; בולטין, יולי 1947, עמ' 16; בנג'אמין, פרסים, עמ' 364; זבמר, מוחמדאנים, עמ' 124–125, 127; קורזון, הבעיה הפרסית, ב, עמ' 504; A. Chouraqui, *Cent ans d'histoire; l'alliance israélite universelle et la renaissance juive contemporaine 1860–1960,* Paris 1965, p. 206

122 ראה: G. Lenezowski (ed.), *Iran under the Pahlavis,* Standfor University 1978, p. 93

עשרה–חמישה עשר יהודים במרפאת המיסיון באצפהאן, ומצב זה נמשך שנים רבות[123]. בטהראן נפתחה מרפאה בשכונה היהודית, והרופא הפרוטסטאנטי אף ערך ביקורי־בית חינם. שירותים חיוניים אלה, שכה רבים נזקקו להם, נוצלו גם הם לקידום התפשטותה של הנצרות[124].

(ו) נורולה, הנציג הראשי של האגודה הלונדונית להפצת הנצרות בקרב היהודים, גילה מרץ, התמדה וכישרון. מלבד פעילותו הדתית, הסוציאלית והחינוכית הקים קופת־חיסכון ובית דפוס ליהודים, ועזר לסוחרים להתכתב באנגלית עם חברות אירופיות שונות. וטרפילד טוען, שבשנת 1910 פנו יהודי טהרן אל נורולה וביקשוהו, שייצגם בפארלאמנט הפרסי, אך הוא סירב[125].

(ז) אהבתם של המיסיונרים לתנך זכתה להערכה בקרב היהודים: וולף נהג להתהלך כשהוא נושא עמו ספר תנ״ך[126]; נורולה תעתק באותיות עבריות את הנוסח הפרסי של החומש והתהלים[127]; גארלנד עסק בתרגום התנ״ך לפרסית־יהודית[128].

מיסיונרים מזרע ישראל הציגו עצמם בפני יהודי פרס כ׳יהודים טובים׳[129], וטענו ש׳אי־אפשר להיות יהודי טוב בלי להאמין בישו׳[130]. וולף הופיע כיהודי ׳מצאצאי אברהם, משבט לוי׳[131].

ג

חרף כל אלה נכשלו המיסיונרים במשימתם. כאשר הצליח מיסיונר להטביל שניים־שלושה יהודים, ראה בכך הישג נכבד, אף שידע, שלא כל מי שעבר טקס טבילה אכן המיר את דתו[132]. המיסיונרים הפרוטסטאנטיים נוכחו לדעת, שאין להם סיכוי להגשים את חלום האֶבַנגֶליזאציה של מוסלמים ויהודים במזרח הקרוב, חלום, שנראה להם תחילה כבר־מימוש. הם נאלצו איפוא להסתפק בהצלחותיהם בקרב הנסטוריאנים והארמנים[133].

123 גידני, תולדות, עמ׳ 556, 614; דוח 1900/1, עמ׳ 144; דוח 1901/2, עמ׳ 100; דוח 1923/4, עמ׳ 89; וטרפילד, נוצרים, עמ׳ 136–137; קונפינו, כי״ח, עמ׳ 80.

124 דוח 1893/4, עמ׳ 129; הסקירה XXX, עמ׳ 75.

125 דוח 1891, עמ׳ 122; וטרפילד, נוצרים, עמ׳ 118; מכתב טאראגאנו מטהראן מס׳ 91 (מיום 6.6.1913), בתיק XVIIIE 162, בארכ״ח.

126 וולף, מסעות, עמ׳ 525.

127 גידני, תולדות, עמ׳ 557, 614; דוח 1895/6, עמ׳ 122.

128 וטרפילד, נוצרים, עמ׳ 122.

129 מכתב טאראגאנו מטהראן, מס׳ 91 (מיום 6.6.1913), בתיק XVIIIE 162, בארכ״ח.

130 גידני, תולדות, עמ׳ 140.

131 וולף, מסעות, עטיפת הספר, וכן עמ׳ 209, 306.

132 גידני, תולדות, עמ׳ 475; דוח 1901/2, עמ׳ 101; דוח 1923/4, עמ׳ 90, 92; הסקירה XXIX, עמ׳ 228; קורזון, הבעיה הפרסית, א, עמ׳ 508.

133 אראסטה, חינוך, עמ׳ 155; אטלדורף, קאתולים, עמ׳ 173; גראביל, מדיניות, עמ׳ 8, 20, 28, 134, 136, 139–140; הסקירה IV, עמ׳ 719, 957; IX, עמ׳ 732–733; וטרפילד, נוצרים, עמ׳ 103.

בוועידה תנ"כית־נוצרית, שהתקיימה בפרס בשנת 1938, השתתפו עשרים וחמישה 'נציגים ממוצא יהודי'[134], מכלל מאה ארבעים וחמישה נציגים. מספר זה עשוי, לכאורה, להרשים, אולם למעשה לא היו אלה נציגים כלל: המשתתפים לא נדרשו להביא כתב־ייצוג כלשהו. יתר על כן, חלק מן המשתתפים כלל לא היו נוצרים, ואחרים היו ילדים, שהובאו לכנס על־ידי מנהלי בתי־הספר[135].

בשנת 1968 סיימה האגודה הלונדונית את פעילותה בפרס, שהחלה ב־1825 עם ביקורו הראשון של וולף בקהילות ארץ זו[136]. במשך למעלה ממאה וארבעים שנות פעולתה לא הצליחה אגודה זו להעביר על דתם אפילו חמש עשרות יהודים. היה זה כישלון חרוץ. מה היו סיבותיו?

1. מכשולים רבים עמדו על דרך התפשטותה של הנצרות בפרס בכלל: (א) הקנאות הדתית בפרס מנעה את השתרשות הנצרות[137], ואחוז המתנצרים מקרב המוסלמים היה אפסי[138]. קורזון הנוצרי סבור, שבין השנים 1811–1900 לא התנצרו בפרס אפילו חצי תריסר מוסלמים[139], והיו אלה יתומים, שחונכו בבתי־הספר של המיסיון[140]. המיסיונרים נהנו, אמנם בדרך כלל, מחופש פעולה, אך קנאותם של כוהני הדת המוסלמים, של חלק מן המושלים ושל המוני העם עמדה כמכשול על דרכם[141].

העדה הנוצרית־נסטוריאנית הגדולה, שישבה באזרבאיג'אן הפרסי כנראה עוד במחצית הראשונה של האלף הראשון לספירה, נהנתה, בדרך כלל, מיחס ליבראלי מצד השלטון המרכזי[142], אך ידעה גם עוני, פגעי טבע וקורבנות מלחמה; מגבלות אלה עמדו בפני יכולת הפעולה המיסיונרית של עדה זו[143].

(ב) למרות השלווה היחסית לא תמיד שפר חלקם של הנוצרים בפרס: הוצאות להורג, החרמת רכוש, מסים מיוחדים, רדיפות, הגבלות אזרחיות והמרות דת כפויות היו לא פעם

134 בולטין, יוני 1938, עמ' 24.

135 בולטין, דצמבר 1937, עמ' 20–21.

136 וטרפילד, נוצרים, עמ' 123.

137 האלסטד, המיסיונים. עמ' 345; הסקירה XXX, עמ' 786; זבמר, מוחמדאנים, עמ' 14, 119–120, 124–125; קורזון, הבעיה הפרסית, א, עמ' 509; סאותגייט, מסע, עמ' 46; E.M. Wherry, et al., *Islam and Missions,* New York 1911, p. 138

138 בולטין, ספטמבר 1944, עמ' 13; מרץ 1945, עמ' 11; סייקס, פרס, עמ' 138.

139 קורזון, הבעיה הפרסית, א, עמ' 508.

140 האס, אירן, עמ' 171; הסקירה VI, עמ' 309, VIII עמ' 840, XXVII עמ' 86. ראה גם: דוח 1900/1, עמ' 148.

141 בנג'אמין, פרסים, עמ' 133, 359, 362; דוח 1900/1, עמ' 149; האס, אירן, עמ' 161–162; הסקירה VIII, עמ' 840, IX עמ' 730, X עמ' 747, XXIX עמ' 866, XXXI עמ' 949.

142 אראסטה, חינוך עמ' 156; קורזון, הבעיה הפרסית, א, עמ' 545; H.S. Sadeghi, et al., *Twentieth Century Iran,* London 1977, pp. 187–188

143 אטלדורף, קאתולים, עמ' 120; אראסטה, חינוך, עמ' 156; בנג'אמין, פרסים, עמ' 358, 364; גראביל, מדיניות, עמ' 8–9, 139–145; הסקירה XXVIII, עמ' 383, 521, 782; XXIX, עמ' 2, 68, 389, 585–588.

מנת חלקם[144]. הנוצרים סבלו אמנם פחות מן היהודים[145], אולם היהודי הפרסי לא מצא תוחלת בעזיבת מיעוט נרדף כדי להצטרף למיעוט שנוא אחר. הוא אף ידע שהסביבה, שציפתה ממנו שיתאסלם, לא תראה בעין יפה את התנצרותו[146].

(ג) בסוף שנות העשרים של המאה הנוכחית, וביתר שאת בשנות השלושים ואילך, החלה הממשלה הפרסית להצר את צעדיהם של הנתינים הזרים, שפעלו בשדה החינוך. עובדה זו, שפגעה גם בנציגי חברת כי"ח, צמצמה את מימדי הפעילות של המיסיונרים. חלק מבתי־הספר שלהם נסגר ואחרים איבדו עד שני שלישים מכלל תלמידיהם[147].

(ד) מיסיונרים בני כתות נוצריות שונות ניהלו מאבקים בינם לבין עצמם ובינם לבין הנוצרים הילידים. הדבר צמצם את השפעתם[148]. לדוגמה ניסיון הפרוטסטאנטים להביא לגירושם של כל המיסיונרים הקאתוליים מאיראן. הארמנים־הילידים השתדלו להשפיע על המלך לגרש את כל המיסיונרים הזרים מן המדינה. במקרה מסוים גאה כעסם של הארמנים על המיסיונרים הקאתוליים עד כדי כך, שאלה נאלצו לעזוב את השכונה הארמנית באצפהאן עד יעבור זעם. במקרה אחר נאלצה הממשלה הפרסית להתערב כדי להשכין שלום בין קבוצות נוצריות יריבות באיזור הנסטוריאני[149].

(ה) הקבוצות המיסיונריות השונות היו קשורות באינטרסים של מדינות מתחרות; עובדה זו תרמה אף היא לחיכוכים ביניהן. בימי המלך פתח עלי־שאה (1797–1834) נכנסה פרס לתחום ההשפעה הפוליטית של המערב. בריטניה, צרפת, רוסיה, ארצות הברית וגרמניה התחרו כאן זו בזו, והמאבקים שביניהן נתנו את אותותיהם גם בקרב המיסיונרים בני הארצות השונות. התחרות בין המיסיון האמריקאי לאנגלי היתה, כנראה, בין הגורמים למלחמה עקובת־הדם, שפרצה בשנת 1846 בין הכורדים לבין הנוצרים הנסטוריאנים, שנחלשו מאוד כתוצאה מכך[150].

למאבק בין המעצמות היתה השפעה על הצלחת פעולתם של המיסיונרים גם בתקופה

144 נצר, רדיפות, עמ' 55; פישל, היהודים באיראן, עמ' 18; בנג'אמין, פרסים, עמ' 133; הסקירה, VI, עמ' 300, 717; VIII, עמ' 3, 68; IX, עמ' 610, 730; X, עמ' 743; וולף, חקר, עמ' 8; וטרפילד, נוצרים, עמ' 19, 26, 30, 49–50, 76; סייקס, פרס, עמ' 129; קורזון, הבעיה הפרסית, ב, עמ' 504.

145 וטרפילד, נוצרים, עמ' 113.

146 האלסטד, המיסיונים, עמ' 343–347; וטרפילד, נוצרים, עמ' 76; הסקירה VIII, עמ' 739, 840; שטרן, אור, עמ' 165.

147 אראסטה, חינוך, עמ' 166; בולטין, ספטמבר 1944, עמ' 13; גראביל, מדיניות, עמ' 279; האס, אירן, עמ' 171; וטרפילד, נוצרים, עמ' 122–123; חוזר מנהל משרד החינוך הפרסי מס' 2287 (מיום 19.4.1914), בארמ"ז.

148 וטרפילד, נוצרים, עמ' 64, 130; זבמר, מוחמדאנים, עמ' 121; קורזון, הבעיה הפרסית, א, עמ' 507–508, 541; שטרן, אור, עמ' 170, 255.

149 וטרפילד, נוצרים, עמ' 64–65, 71, 79, 80, 107–108, 110, 130, 165; זבמר, מוחמדאנים, עמ' 121; קורזון, הבעיה הפרסית, א, עמ' 507; ראה גם: בולטין, יוני 1938, עמ' 23.

150 גראביל, מדיניות, עמ' 136, 137; וטרפילד, נוצרים, 109–110; האס, אירן, עמ' 36, 38, 174, 175; נצר, פרס, עמ' 374–377; בולטין, דצמבר 1946, עמ' 13; בנג'אמין, פרסים, עמ' 433; גראביל, מדיניות, עמ' 4 ועמוד אחרון; וטרפילד, נוצרים, עמ' 73, 110, 125, 126, 140.

מאוחרת יותר. על סף מלחמת העולם השנייה, עם התגברות ההשפעה הגרמנית בפרס, נפגע המיסיון האנגלי. עם כיבוש פרס על־ידי בנות הברית הוצרו גם צעדי המיסיון הגרמני. המלחמה גם הקטינה באורח דרסטי את מספרם של המיסיונרים[151].

2. דרכם של אנשי המיסיון נחסמה גם על־ידי הקהילה היהודית עצמה.

(א) לא בנקל מצאו המיסיונרים מועמדים מתאימים לפעילות בקרב יהודי פרס. בעיה קשה היתה אי־ידיעת השפה. רבים מיהודי פרס לא הבינו כהלכה אפילו פרסית; הם דיברו בניבים מקומיים. רובם המכריע לא הבין עברית, ומספר יודעי שפות אירופיות היה מועט. הניבים המקומיים לא היו שגורים בפיהם של רוב המיסיונרים, חלקם גם לא ידעו פרסית או שלא ידעוה כהלכה[152].

(ב) השליחים הנוצריים לא הצליחו להצמיח הנהגה מקומית לכנסייה האיראנית או להיות למנהיגים לציבור; רבים מן הפרסים, שנשלחו לארצות־הברית ללימודים מתקדמים לא חזרו למולדתם[153]. בין המיסיונרים נמצאו אמנם אנשים בעלי שאר רוח, אבל רבים אחרים היו נוקשים ובינוניים[154]. כן חשו מיסיונרים רבים רגשי עליונות והפגינו רגשות אלה כלפי המקומיים[155]; הם גם לא השכילו להתאים את דבריהם אל קהל מאזיניהם[156].

(ג) ליהודים העניים בפרס, אשר סבלו מדיכוי, היה צורך נפשי עמוק באמונה משיחית, וכשהגיע לעירם 'יהודי מאירופה', קיוו לשמוע מפיו בשורה כלשהי על מועד בואו של המשיח, וכשהלה הכריז כי 'המשיח כבר בא'[157], נחשב כמתעתע. המיסיונרים של האגודה הלונדונית בפרס, שהיו יהודים לשעבר[158], הציגו עצמם כ'יהודים אמיתיים', אך לא הסתירו את כוונותיהם הנוצריות, ויהודים, שהבחינו בכך, ראו בהם אויב דתי. לדוגמה: הכתובת על שלט בית־הספר הפרוטסטאנטי בשכונה היהודית בטהראן בשנת 1912 היתה: 'האגודה הלונדונית להפצת הנצרות בקרב היהודים'[159]. הנציג הבכיר של אגודה זו, מירזא נורולא, שישב בבירה, לא גר בשכונה היהודית, והיהודים ידעו שאשתו ארמנית[160].

(ד) בביקורים חטופים, הטפות חד־פעמיות וחלוקת הברית החדשה — לא היה בידם לשנות עמדות דתיות מושרשות בקרב יהודים בעלי תרבות יהודית שורשית[161], ששמרו על

151 בולטין, יוני 1946, עמ' 7, 8, יולי 1947, עמ' 16.

152 ראה לדוגמה דוח 1898/9, עמ' 98; וולף, מסעות, עמ' 215, 221. ראה גם: גידניי, תולדות, עמ' 102, 474; אראסטה, חינוך, עמ' 166.

153 בולטין, דצמבר 1946, עמ' 14; הסקירה VI, עמ' 6; וטרפילד, נוצרים, עמ' 145.

154 הסקירה VI, עמ' 76; וטרפילד, נוצרים, עמ' 154.

155 וטרפילד, נוצרים, עמ' 155; שטרן, אור, עמ' 71, 129.

156 וולף, חקר, עמ' 71–72.

157 שטרן, אור, עמ' 114, 115, 125, 157, 186, 236, 241, 262, 267, 277.

158 וטרפילד, נוצרים, עמ' 112.

159 מכתב טאראגאנו מטהראן, מס' 91 (מיום 6.6.1913), בתיק XVIIIE 162, בארכ"ח.

160 מכתבו של הנ"ל מס' 108 (מיום 4.11.1913), שם.

161 בן ששון, עמ' 72–73; פישל, היהודים באיראן, עמ' 29; א' נצר, ספרות פרסית־יהודית, ירושלים 1975; ח' מזרחי, תולדות יהודי פרס ומשורריהם, ירושלים 1966.

יהדותם משך דורות רבים בסביבה עויינת מאוד[162].

(ה) יהדות פרס לא הצטיינה אמנם בארגון קהילתי מגובש. אף־על־פי־כן לא נותרה כצאן ללא רועה: בכל קהילה התקיימה מנהיגות רוחנית־דתית[163]. בקהילות אחדות נתקיימה גם כהונת נשיא — המנהיג החילוני שהיה אחראי לקשרים בין הקהילה לבין השלטונות[164]. במאה הכ' קמו ועדים בקהילות היהודיות. ועד הקהילה היהודית בטהראן הוכר כגוף המטפל בענייני כלל יהודי פרס[165]. החל בשנת 1906 איפשר המשטר הקונסטיטוציוני ליהודים לשגר למג'לס (הפארלאמנט הפרסי) נציג משלהם[166]. התפתחויות אלה תרמו לגיבושם הארגוני של היהודים בפרס.

מנהיגי הקהילות גילו עוינות כלפי המיסיונרים הנוצריים[167], ובכך אולי גם פיצו את עצמם על רגשות אין־אונים, שהיו מנת חלקם מול השליטים והמון העם המוסלמי, שאנסו יהודים רבים להתאסלם[168].

נציגי כי"ח בפרס נאבקו אף הם בשליחי הנצרות. לפי עדות נוצרית, גם רבה הראשי של ירושלים נטל חלק, בשנת 1886, במאבק נגד המיסיון בפרס: איגרתו אל מלך פרס הביאה למאסרו של הרב הטהראני אשר לימד בבית־הספר הנוצרי בבירה[169].

יהודי שהתנצר — כמוהו כמוסלמי מתנצר — הפך מטרה ללעג, לעלבון ולחרם מצד אחיו. הוא התקשה מאוד במציאת בת־זוג והרגיש מנוכר בסביבתו[170].

יש מקום לתהייה על העובדה, שיהודי פרס הסכימו לבוא במגע עם המיסיונרים. אולם הכל מעיד, שקשרים אלה היו ספוראדיים, בלתי משמעותיים, ולא היה בהם כדי לשמש בסיס להצלחת השליחים:

(1) מיסיונרים טענו תכופות, שהורשו לנאום בבתי־הכנסת[171]. דבר זה אכן קרה, אך לא

162 ראה למשל אייזקס, ביוגראפיה, עמ' 44; שטרן, אור, עמ' 124, 127, 133, 164, 171, 236–237, 239–240, 258; הסקירה, VIII, עמ' 738, 740; נצר, רדיפות, עמ' 41–43.

163 ח' מזרחי, יהודי פרס, תל־אביב 1959, עמ' 111–113.

164 נצר, רדיפות, עמ' 34; פישל, היהודים באיראן, עמ' 27.

165 נצר, פרס, עמ' 383; לוי, היסטוריה, ג, עמ' 780, 851.

166 לוי, היסטוריה, ג, עמ' 851–852, 858.

167 דוח 1890, עמ' 123; דוח 1891, עמ' 123; דוח 1892, עמ' 131, 132, 133; דוח 1893/4, עמ' 125; הסקירה, VIII, עמ' 838, 839; וטרפילד, נוצרים, עמ' 122; קורזון, הבעיה הפרסית, א, עמ' 508; שטרן, אור, עמ' 255–256.

168 א' נצר, 'רדיפות ושמדות בתולדות יהודי איראן במאה הי"ז', פעמים, 6 (תשמ"א), עמ' 33–56.

169 הסקירה, VIII, עמ' 839.

170 אראסטה, חינוך, עמ' 168; בנג'אמין, פרסים, עמ' 359; דוח 1892, עמ' 133; דוח 1893/4, עמ' 129; דוח 1895/6, עמ' 126; דוח 1901/2, עמ' 101; הסקירה IV, עמ' 960; VIII, עמ' 839, 840; *New century conference on missions to Jews*, London 1902, pp. 73, 74; דבריו של בראור (ילקוט, עמ' 25) בנידון אינם תואמים את העובדות.

171 ראה למשל: אייזקס, ביוגראפיה, עמ' 48; דוח 1890, עמ' 122, 123; דוח 1891, עמ' 122; שטרן, אור, עמ' 196.

כל הטענות הללו אמינות. יהודי טהראן, למשל, שיגרו למרכז כי"ח כתב הכחשה בנידון[172]. על־פי־רוב באו המיסיונרים לבית־הכנסת בלא שהוזמנו, ציפו לסיום התפילה והחלו לנאום. היהודים, שלא ידעו מי הם[173], האזינו להם. מי שעמד על טיבם, מחה מיד על דבריהם[174]. שליטתם של רוב המיסיונרים בשפה העברית, פתחה בפניהם את דלתות היהודים עד שהתגלתה זהותם[175]. המיסיונר שטרן היה נוהג לשלוח את משרתו היהודי אל רבה של כל קהילה, שאליה הזדמן[176]. הרב סבור היה בתום־לב, כי אורח יהודי הגיע לעיר, והזדרז לקבל את פניו. היו שחשבו את המיסיונר ליהודי בעל דעות יוצאות דופן. בני קהילת תורְבָּת, למשל, זיכו את וולף בעלייה לתורה[177]. דעתם של הרבנים לא היתה נוחה מדרשותיהם של המיסיונרים בבתי־הכנסת, אך לא תמיד העזו למנוע משליח מעצמה אירופית את רשות הדיבור מאימת השלטונות[178].

אכן, היו מקרים שבהם הזמינו רבני קהילה או סתם יהודים, את המיסיונר לבתיהם או לבית־הכנסת ואף שיחֲרו לפתחו לשיחה ארוכה, אך הדבר נעשה לשם קניית ספר קודש, מתוך סקרנות אינטלקטואלית, כדי להשיב את האח האובד אל צור מחצבתו, או למנוע ממנו להטיף לקהל הרחב[179]. השיחה התנהלה בדרך כלל בנימוס, אך לעתים בנימה של לעג או כעס[180].

כאשר אילץ מושל העיר את הרבנים להתווכח בנוכחותו עם המיסיונר, נרתעו הללו מלהשמיע גלויות את דברם[181].

(2) גידנֵיי, היסטוריון האגודה הלונדונית, מציין בסיפוק, שיהודים רבים נכחו בתפילות שאורגנו על־ידי המיסיונרים. לדוגמה: בחג המולד 1898 נכחו בתפילת שבת שאורגנה על־ידי נורולה, מאה עשרים ושבעה יהודים[182]. יש בידינו עדויות של יהודים נאמנים, שבתקופה זו או אחרת ביקרו ביקור חד־פעמי בתפילות מעין אלו מתוך סקרנות בלבד[183]. העוגב,

172 מכתבו של ביגאר, מזכיר הוועד המרכזי של כי"ח (מיום 13.5.1913), לטאראגאנו, נציגו בטהראן, בתיק XVIIIE 162, בארכ"ח; ראה גם מכתבו של טאראגאנו לנשיא כי"ח, מס' 108 (מיום 4.11.1913), שם.

173 ראה למשל שטרן, אור, עמ' 104, 114, 115, 165, 179, 186, 258, 269.

174 גידניי, תולדות, עמ' 471; דוח 1846, עמ' 52, 54; וטרפילד, נוצרים, עמ' 116; שטרן, אור, עמ' 166, 179, 186, 237.

175 שטרן, אור, עמ' 257.

176 שטרן, אור, עמ' 236, 257, 270.

177 וולף, חקר, עמ' 118–122, 126; הנ"ל, מסעות, עמ' 301–308.

178 ראה למשל שטרן, אור, עמ' 237, 258, 269.

179 דוח 1846, עמ' 54–55; וולף, חקר, עמ' 55; שטרן, אור, עמ' 255, 256, 258, ראה גם עמ' 114, 234, 239–240, 241, 242, 243, 254.

180 שטרן, אור, עמ' 162–164, 180, 251–253.

181 שטרן, אור, עמ' 158–159, 160.

182 גידניי, תולדות, עמ' 557–558; ראה גם הסקירה, VIII, עמ' 839.

183 למשל: סירוס צבי מרי מפרמאנשאה — יהודי דתי, איש מושב 'נוה־ימין'. כך היה הדבר גם אצל המוסלמים, וראה: הסקירה, XXIX, עמ' 389–390.

המקהלה, לבושו של הכומר וסממנים אחרים, היוו מוקד משיכה חד־פעמי. נורולה עצמו מציין, שרק שלושה יהודים נכחו באורח קבע בתפילות שהוא ארגן[184].

(3) יהודי פרס היו להוטים להשיג ספרי קודש. דפוס יהודי לא היה בנמצא ובדפוס מוסלמי לא הורשו להשתמש. הם נאלצו להסתפק בספרים הכתובים בכתב־יד או ביבוא יקר מאיטליה, מאוסטריה, מארץ־ישראל[185] ועוד. המיסיונרים באו לפרס עם כמות גדולה של כתבי־קודש־יהודיים ונוצריים[186], והיהודים הסכימו לפגשם ואף לקבל מיידם חומר נוצרי, כדי שיוכלו לקנות מהם את הספרים הדרושים[187]. קרה שיהודים תלשו את דפי המקרא, כרכום, והחזירו את הברית החדשה למיסיונר[188].

(4) היהודים באו גם במגע חברתי עם המיסיונרים, אולם בלי שמץ של התבטלות. לדוגמה — רופאים יהודיים בזַנְגָ'אן נכחו בטכס הנישואין של מורה מיסיונר אך הקפידו להתכבד רק במזון כשר[189].

(5) היהודים ששלחו את ילדיהם לבתי־הספר הנוצריים, לא התכוונו להמיר את דת בניהם. הם עשו זאת כדי להעניק להם חינוך מודרני, ליהנות מהגנת נציגות אירופית, או מטעמים אחרים, שיפורטו להלן:

בתי הספר של המיסיון פטרו את תלמידיהם מחוסרי האמצעים משכר הלימוד ואף העניקו להם סיוע כספי. ממון רב עמד לרשות המיסיון האמריקאי, וזה השתמש בו גם כאמצעי למשיכת ילדים מבתי־הספר היהודיים. בתי־הספר הפרוטסטאנטיים סיפקו לתלמידיהם, בדרך כלל, ארוחות חמות, ביגוד, אמצעי למידה ומכשירי כתיבה, והעניקו להם דמי כיס. הם תמכו גם במשפחות הילדים: תרופות לחולים, נעליים, סדינים, אריג בפסח ובסוכות, הוצאות לוויה וקבורה ועוד. ברבים מבתי הספר היו פנימיות חינם[190]. תלמידים יהודיים, שסיימו את בית־הספר היסודי של כי"ח, לא מצאו דרך להמשיך

184 דוח 1898/9, עמ' 97.

185 אייזקס, ביוגראפיה, עמ' 64–65; דוח 1845, עמ' 54; דוח 1846, עמ' 53; שטרן, אור, עמ' 232, 259. N. Robinson, *Persia and Afghanistan and their Jewish communities,* New York 1953, p. 19

186 לפי וטרפילד, נוצרים (עמ' 181), בין 1804–1904 הם מכרו או חילקו בפרס 17,412 עותקים של חלקי תנ"ך בפרסית־יהודית, 20,000 עותקים של הברית הישנה והחדשה, ועוד 179,481 כתבי קודש שונים, וכל זאת בארץ שמספר יודעי קרוא וכתוב לא עלה בה על מאה אלף נפש. ראה גם: האלסטד, המיסיונים, עמ' 345; וולף, מסעות, עמ' 286; זבמר, מוחמדאנים, עמ' 127.

187 אייזקס, ביוגראפיה, עמ' 48; בולטין, יוני 1946, עמ' 8; גידניי, תולדות, עמ' 614; דוח 1822, עמ' 92; דוח 1846, עמ' 54; דוח 1883, עמ' 109; דוח 1891, עמ' 124; דוח 1893/4, עמ' 129; דוח 1895/6, עמ' 125, 126; הסקירה IX, עמ' 731; שטרן, אור, עמ' 172, 181. נציין שבדרך כלל המיסיונרים בפרס נהגו לחלק חינם רק את כתבי הקודש שלהם.

188 וולף, מסעות, עמ' 54.

189 הסקירה, VIII, עמ' 740.

190 אראסטה, חינוך, עמ' 167, ראה גם עמ' 159, 162, 163; בראור, ילקוט, עמ' 25; דוח 1883, עמ' 110; דוח 1892, עמ' 132; דוח 1898, עמ' 97; דוח 1900/1, עמ' 151; דוח 1923/4, עמ' 91; הסקירה, V, עמ' 76, XXIX, עמ' 625; וטרפילד, נוצרים, עמ' 105, 122, 129; קונפינו, כי"ח, עמ' 81; ראה גם סייקס, פרס, עמ' 138; קורזון, הבעיה הפרסית, א, עמ' 508, 541.

בלימודיהם אלא בבית הספר הפרוטסטאנטי או בזה של Alliance française, בטהראן[191]. בית־הספר הפרוטסטאנטי הכין את תלמידיו לקראת לימודים גבוהים באירופה, והבטיח לתלמידיו הנאמנים את הוצאות הלימודים בטהראן ואת כיסוי ההוצאות להמשך לימודיהם באירופה[192]. השפה האנגלית נלמדה באינטנסיביות רבה בבית־הספר הפרוטסטאנטי בשכונה היהודית בטהראן, ויהודי שראה את לימוד האנגלית כשער כניסה למישרות ממשלתיות, שלח את בניו לבית־ספר זה גם לאחר ייסוד כי"ח[193]. צעירים יהודיים שלמדו בכי"ח שמחו ללמוד אנגלית חינם אין כסף בקורסים מיוחדים של המיסיון[194]. בבתי־הספר של המיסיון לימדו מלאכה לבנות, והורי הבנות היהודיות גילו בכך עניין[195]. כן השתתפו צעירים יהודיים במחנות נופש נוצריים במחיר סמלי[196]. הילדים היהודיים בבתי־הספר של המיסיון, השתדלו להיעדר מן השיעורים על הברית החדשה[197]; בשעת תפילת הבוקר[198] שיננו בלחש פרק מן הסידור[199].

(ו) המיסיונרים לא מצאו שטח הפקר חינוכי, שיוכלו לחרוש בו כרוחם. יהדות פרס קיימה את המוסד 'מַכתַב' (חדר), שבו למדו ילדי היהודים תורה ומצוות. מן העדויות שבידינו אנו למדים, שברוב קהילות ישראל בפרס נשלחו הילדים לחדר[200]. המסמכים מורים, שאחוז גבוה מאוד של בנים בני ארבע עד שלוש־עשרה למדו שנים אחדות בחדר[201]. היו גם בנות שלמדו במוסד זה[202]. בנים שלא למדו במַכתַב עסקו בשליחויות בשכר או סייעו לאבותיהם בחנויותיהם ולא קיבלו חינוך מיסיונרי.

191 מכתב לוריא מטהראן (מיום 9.11.1904), בתיק XIVE 150, בארכ"ח.

192 מכתבו של הנ"ל (מיום 3.12.1904), שם. ר' קשאני, קהילות היהודים בפרס — איראן, ירושלים 1980, עמ' 74.

193 אראסטה, חינוך, עמ' 162; בראור, ילקוט; מכתבים של טאראגאנו מטהראן (מן הימים 6.6.1913, ו־5.5.1919), בתיק XVIIIE 162, בארכ"ח.

194 מצויות בידנו עדויות בכתב של תלמידים לשעבר בקורסים אלה: אפרים מרי מנוה־ימין (כרמאנשאה), חיים הראלי מנתניה (שיראז) ושלמה כהן מראשון לציון (כרמאנשאה).

195 דוח 1900/1, עמ' 149.

196 בולטין, דצמבר 1943, עמ' 22.

197 דוח 1900, עמ' 114; חינוך נוצרי, עמ' 20.

198 חינוך נוצרי, עמ' 15.

199 מצויה בידי עדותו של נעמתולא לאלזאריאן, תושב פתח־תקוה, שלמד בבית־הספר הפרוטסטאנטי בטהראן.

200 בידנו מסמכים ועדויות על הימצאותם של חדרים בערים ובעיירות בּוּשֶׁהְר, בּוֹרוּגֶ'רד, המדאן, טהראן, יזד, כרמאנשאה, מַיְאנדוֹאב, נהאוַנד, סנגדג', קרנד, קסר־שירין, שיראז. ראה: מכתב נסים לוי מטהראן (מיום 2.5.1901), בתיק XIVE 148, בארכ"ח; מכתב לאהאנא משיראז (מיום 15.9.1908), בתיק IE 3, בארכ"ח; מכתב פראנקו מכרמאנשאה, מס' 31 (ללא תאריך), בתיק XE 99a, שם; מכתב לארדו מטהראן מס' 255 (מיום 2.3.1926), בתיק XIIIE 145d, בארכ"ח; דוח, כרך 8, עמ' 838—839; קונפינו, כי"ח, עמ' 146; לוי, היסטוריה, ג, עמ' 729; באסאן, כרמאנשאה, עמ' 64; Y.D. Sémach, *A Travers les communautés israélites d'orient*, Paris 1931, p. 37

201 ראה לדוגמא: מכתב לאהאנא משיראז (מיום 15.9.1908), ללא מספר, בתיק IE3 בארכ"ח; מכתב סידי מכרמאנשאה, מס' 1 (מיום 30.5.1904), בתיק XE 104, שם.

202 באסאן, כרמאנשאה, עמ' 64.

(ז) בשנת 1898 פתחה כי"ח בפעילות חינוכית־מוסדית נרחבת בקרב הקהילות היהודיות בפרס, ובכך שמה מחסום אדיר בפני בתי־הספר של המיסיון.

יהודי פרס ייחלו לפתיחת בתי־הספר של כי"ח. זמן רב לפני שחברת כי"ח החלה בפעולתה החינוכית באיראן פנו אליה הקהילות היהודיות בארץ זו בתביעות נמרצות לפתוח בתי־ספר מודרניים[203]. רבני הקהילות הם שניסחו את הבקשות שהופנו אל כי"ח ואף חתמו עליהן[204]. יהודי איראן קיבלו איפוא בשמחה רבה את פתיחת בתי־הספר של כי"ח; נציגי הוועד המרכזי התקבלו בהתלהבות רבה ובכבוד מופלג. שיתוף הפעולה של הקהילות עם כי"ח בא לידי ביטוי בדרכים שונות, ויהודים היו אסירי תודה למנהלים, שעשו את מלאכתם נאמנה. 'בנין בית־הספר הוא בעינינו כבנין המקדש' כתבו בשנת 1910 חברי ועד בית־הספר בטהראן לוועד המרכזי של כי"ח. יהודים רבים שילמו דמי חבר לחברת כי"ח, נוסף על שכר הלימוד עבור ילדיהם. ומנהלי בתי־הספר העבירו בקביעות את תרומותיהם לפאריס[205].

ההורים גילו עניין רב בנעשה בבתי־הספר; ועדי ההורים היו פעילים, שימשו משענת העיקרי של המנהל ותִפקדו גם בהעדרו. הם פעלו בהתנדבות למען הקמת בתי־הספר וביסוסם, ונטלו על עצמם תפקידים ארגוניים ופדגוגיים מגוונים. כדברי נציג כי"ח בכרמאנשאה לנשיא אליאנס בפאריס: '... חברי הוועד מקדישים חלק גדול מזמנם לחיפוש אמצעים להגדלת הכנסות בית־הספר. הם בעלי מצפון, ואין להם כל אינטרס בדבר'[206]. הקהילות הקדישו חלק גדול מהכנסותיהן — ולעתים אף את כולן — לצורכי בתי־הספר שלהן, והיו זמנים, שהקהילה כיסתה את כל הוצאות המוסד. ההורים התדפקו על דלתות מוסדות כי"ח, אולם ילדים רבים נידחו מחוסר מקום; הקהילות דרשו להרחיב את רשת החינוך ולפתוח כיתות על־יסודיות, והביעו נכונות להגדיל לשם כך את תרומתן. בעלי השכלה אוניברסיטאית מקרב בני הקהילה נטלו על עצמם לשמש מנהלים פיקטיביים, במקרה שנציג כי"ח לא היה בעל התעודות הדרושות לניהול חטיבת־ביניים[207].

לתמיכה נלהבת זו בכי"ח היו מספר גורמים: יהודי פרס ידעו היטב, שמוסדות כי"ח זוכים לאישור ואף לתמיכה של השאה הפרסי ושל כל מוסדות השלטון[208]; נציגי כי"ח אף הגנו על זכויותיהם האזרחיות של היהודים, בייחוד עד עליית רזא שאה לשלטון[209]; מספר קטן של בוגרי כי"ח התקבלו לעבודה בחברות זרות, שפעלו בפרס ושהיו זקוקות לפקידים יודעי פרסית, השולטים גם בשפה זרה ואחדים השתלבו באדמיניסטראציה הפרסית[210];

203 כהן, יחסם, עמ' 43.
204 תצלומי רוב הבקשות מצויים בידי המחבר.
205 כהן, יחסם, עמ' 43–48.
206 שם, עמ' 50.
207 שם, עמ' 51.
208 על התמיכה של השלטונות הפרסיים במוסדות כי"ח ועל גורמיה נעמוד במאמר מיוחד. כאן נסתפק בהזכרת מקור אחד בלבד: כל־ישראל־חברים, משלוח מנות אל ב"י [=בני ישראל] מארץ פרס, מאת החברה הנודעת בשם כל ישראל חברים, פה, פריס, תרצ"ד.
209 קונפינו, כי"ח; לוי, היסטוריה, ג.
210 מכתב פראנקו מכרמאנשאה, מס' 41 (מיום 12.1.1914), בתיק XE 99, בארכ"ח.

הורים עשירים חפצו לשלוח את ילדיהם ללימודים אוניברסיטאיים בפאריס ובג'נבה, והשפה הצרפתית היתה חיונית למטרה זו[211]; באחדים ממוסדות כי"ח לימדו גם אנגלית, וההורים ראו בכך הכשרה ללימודים באוניברסיטאות באנגליה או בבירות[212]; היו הורים, שראו את ילדיהם מועמדים ללימודים בסמינר למורים של אליאנס בצרפת[213]; יהודים בעלי יוזמה השתלבו בעסקי יבוא ויצוא ורצו להשתלם בשפות אירופיות לצורך התכתבות ומגע ישירים עם הספקים ועם הלקוחות[214]; יהודי פרס התייחסו בהערכה רבה לאחיהם במערב, וייחסו את הישגיהם בתחומים שונים בעיקר לרמת ההשכלה הגבוהה שלהם.

ברם, יחסם האוהד של יהודי פרס לכי"ח נבע לא כל כך ממניעים חיצוניים ותועלתיים מיידיים[215], אלא מן הרצון העז לרכוש השכלה: בשלחם את ילדיהם לבתי־הספר של כי"ח הם המשיכו את מסורת הדאגה לחינוך הבנים, דאגה שהתבטאה קודם לכן בשליחתם אל החדר. בית־הספר החדש היה בעיניהם חדר מתוקן יותר.

אמנם, לא תמיד שבעו יהודי פרס נחת מן הרמה ומן ההיקף של לימודי היהדות בבתי־הספר של כי"ח[216]; הם ביקשו לא אחת להגדיל את מספר השעות המוקדשות ללימודי הדת, ההיסטוריה היהודית והתנ"ך[217]. בקיץ 1920 השמיע עזיזולא נעים הטהראני בקשה נמרצת להפוך את בתי־הספר של כי"ח לבתי־ספר עבריים 'במלוא מובן המלה'[218]. אולם יהדות פרס לא היתה אורטודוכסית־מיליטאנטית ולא חפצה בחינוך דתי קיצוני[219]. אין ספק שיהודי פרס ראו בבתי־הספר של כי"ח בתי־ספר יהודיים לכל דבר, ולא נמצא איש שלא העדיף אותם, משום כך, על בתי־הספר של המיסיון.

(ח) הקהילות הקימו בתי־ספר מודרניים או מודרניים למחצה והחזיקום גם בכוחות עצמן, ללא עזרת כי"ח או מתוך הסתייעות מועטה בארגון זה. בתי־ספר כאלה פעלו בתקופות

211 ראה לדוגמה: מכתב ביגאר, המזכיר העולמי של כי"ח, להוכברג בהמדאן, מס' 3419 (מיום 4.3.1907), בתיק המדאן, בארמ"ז; מכתב ביגאר לחביב בהמדאן, מס' 469 (מיום 3.3.1910), שם; דוח סאלה אבנר למשרד החינוך הפרסי בהמדאן, שם.

212 ראה לדוגמה: מכתב ביגאר לחביב בהמדאן מס' 3815 (מיום 23.12.1908), בתיק המדאן, בארמ"ז.

213 קונפינו, כי"ח, עמ' 104.

214 אברמוביץ, אוצר התורה, עמ' 35.

215 ראה לדוגמה: מכתב פראנקו מכרמאנשאה, מס' 57 (מיום 10.1.1911), בתיק IXE 98, בארכ"ח. במכתבו זה כתב פראנקו בין היתר: '... האפשרות להתפרנס יפה בעתיד הודות הלימודי המושקע בהווה אינה סבירה כל כך במדינה מפגרת זו. הכלכלה בחיתוליה, שנאת היהודים גדולה, והדרך למישרות, העשויות לפצות אדם משכיל על שנות לימוד ארוכות חסומה'.

216 שוראקי, כי"ח (לעיל, הערה 121), עמ' 307–308; מכתב לארדו מטהראן, מס' 271 (מיום 30.7.1926), בתיק XIIIE 145d, בארכ"ח (המכתב נוגע לסכסוך בין הוועד הציוני בסנגדג' לבין נציג כי"ח, נהוראי).

217 ראה לדוגמה: מכתב קואנקא מהמדאן, מס' 28 (מיום 3.2.1935), בתיק המדאן, בארמ"ז; מכתב האלף, המזכיר העולמי של כי"ח, לקואנקא בהמדאן, ללא מספר (מיום 14.1.1937), ביתק המדאן, בארמ"ז; *Paix et Droit*, XVIII, 1 (Janvier 1938), p. 9

218 נצר, ציונות, עמ' 31.

219 אברמוביץ, אוצר התורה, עמ' 38–39.

שונות במספר ערים[220]. גם בתי־הספר הקהילתיים שימשו כתריס בפני חדירת החינוך המיסיונרי בקרב היהודים.

(ט) לאחר הצהרת בלפור התארגנה בפרס תנועה ציונית, אשר הפיחה תקוות גאולה בקרב היהודים. בשנת 1921 כבר השתתף נציג יהודי פרס בקונגרס הציוני[221]. בשנת 1944 החלו לפעול גם תנועות נוער ציוניות: תחילה 'החלוץ' ומאוחר יותר גם תנועה חלוצית־דתית[222].

(י) לאחר מלחמת העולם השנייה החלו לפעול בפרס מוסדות יהודיים נוספים: הארגון הדתי 'אוצר התורה' פעל בסיועו של הג'וינט ובתמיכתה של הסוכנות היהודית לארץ־ישראל. בשנת 1964 הקיף ארגון זה שלושים וחמישה מוסדות חינוך ובהם כ־4500 תלמידים[223]. הג'וינט קיים באיראן גם גני־ילדים, מחנות קיץ לנוער ומוסדות להכשרת מורים; הוא סיפק מרפאה לכל בית־ספר, מימן חלק מתקציביהם של בתי־החולים היהודיים, פתח תחנות של 'טיפת חלב' ושירש כמעט לגמרי את מחלת הגרענת, שהיתה נפוצה מאוד בפרס כולה. אגודה זו העניקה גם לבוש ומזון חינם לנזקקים[224]. 'אורט' ייסד בפרס בתי־ספר מקצועיים משוכללים, שבהם למדו אלפי נערים יהודיים[225].

כל המוסדות הללו הקטינו עד למינימום את הזדקקותם של היהודים לסיועם החינוכי והסוציאלי של המיסיונרים הנוצריים.

המיסיונרים הנוצריים לא זכו להצלחה בקרב יהדות פרס. בני הקהילות היהודיות בארץ זו האזינו להם וקיבלו מהם סיוע מסוים, אך דחו את תורתם בהחלטיות. התלמידים היהודיים למדו במוסדות החינוך שהוקמו על־ידם אך התעלמו מהטפתם.

220 כהן, יחסם; אברמוביץ, אוצר התורה, עמ' 36–37.

221 נצר, ציונות; נצר, פרס, עמ' 382; לוי, היסטוריה, ג, עמ' 874, 899–905, 918–921; דוח 1923/4, עמ' 92.

222 מזרחי, קהילות, עמ' עב.

223 שלמון, חינוך, עמ' 1069; מזרחי, קהילות, עמ' עג.

224 שלמון, חינוך, עמ' 1069; מזרחי, קהילות, עמ' עב.

225 נצר, פרס, עמ' 382; שלמון, חינוך, עמ' 1069, מזרחי, קהילות, עמ' עד.

רשימת קיצורים

כי"ח או אליאנס — 'כל ישראל חברים'
ארכ"ח — ארכיון 'כל ישראל חברים' בפריס
ארמ"ז — הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי באוניברסיטה העברית בירושלים

אברמוביץ, אוצר התורה — S. Abramovitch, 'Jewish Education in Iran', *Jewish Education,* XLIV, 3-4 (1976)
אטלדורף, קאתולים — R. Etteldorf, *The Catholic church in the Middle East,* New-York 1959
אייזקס, ביוגראפיה — A.A. Isaccs, *Biography of the Rev. Henry Aaron Stern,* London 1866
אראסטה, חינוך — R. Arasteh, *Education and Social Awakening in Iran, 1850—1968* Leiden 1969
באסאן, כרמאנשה — J. Bassan, 'La communauté israélite de Kermanchah', *Revue des ecoles de l'alliance israélite,* Avril 1903—Janvier 1904, No. 8
בולטין — *News Bulletin of the Near East Christian Council*
בנג'אמין, פרסים — S.G.W. Benjamin, *Persia and Persians,* London 1887
בנאני, מודרניזאציה — A. Banani, *The Modernization of Iran 1921—1941,* Stamford 1961
בן ששון — ח"ה בן־ששון, תולדות עם ישראל בימי הביניים, ירושלים 1969.
בראור, ילקוט — בראור, 'המצב בפרס', ילקוט (ינואר 1936).
גידניי, בחוץ — W.T. Gidney, *At Home and Abroad,* London 1900
גידניי, תולדות — W.T. Gidney, *History of the London Society for Promoting Christianity amongst the Jews 1809—1908,* London 1908
גראביל, מדיניות — J.L. Grabiel, *Protestant Diplomacy and the Near East, Missionary Influence on American Policy 1810—1927,* Minneapolis 1971
דוח — *The annual report of the London Society for Promoting Christianity amongst the Jews*
האלסטד, המסיונים — T.D. Halsted, *Dur missions: being a history of the principal missionary transactions of the London society for promoting Christianity amongst the Jews,* London 1866
האס, איראן — W.S. Haas, *Iran,* New York 1946
הסקירה — *The Missionary Review of the world*
וולף, מסעות — J. Wolff, *Travels and adventures of the Rev. Joseph Wolff,* London 1860, Vol. 1
וולף, הרפתקאות — J. Wolff, *Travels and adventures of the Rev. Joseph Wolff,* London 1861
וולף, חקר — J. Wolff, *Researches and Missionary Labours among the Jews, Mohammedans and Other Sects,* London 1835
וטרפילד, נוצרים — R.E. Waterfield, *Christians in Persia,* London 1973
זבמר, מוחמדאנים — S.M. Zwemer, et al., *The Mohammedan World of Today,* New York 1906
חינוך נוצרי — *Christian Education in the Near East,* Jerusalem (1938?)
כהן, יחסם — א' כהן, 'יחסם של יהודי פרס אל ההשכלה המודרנית', פעמים, 9 (תשמ"ב).
לוי, היסטוריה — حبيب لوی، تاریخ یهود ایران، دجلة، تهران، 1960.
מזרחי, קהילות — ח' מזרחי, 'קהילות טהראן ואצפהאן', מחניים, קיד (תשכ"ז).
מלקולם, יזד — N. Malcolm, *Five Years in a Persian Town,* 1905
נצר, פרס — א' נצר, 'פרס; היסטוריה, העת החדשה', האנציקלופדיה העברית, כח.
נצר, ציונות — א' נצר, 'הפעילות הציונית באיראן מהצהרת בלפור עד חוזה סן־רמו', פעמים, 1 (תשל"ט).
נצר, רדיפות — א' נצר, 'רדיפות ושמדות בתולדות יהודי איראן במאה הי"ד', פעמים, 6 (תשמ"א).
סאותגייט, מסע — H. Southgate, *Narrative of a tour through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia,* London 1840
סייקס, פרס — W.C. Sykes, *Persia and its People,* London 1910
עיסא, החינוך בפרס —
פישל, היהודים באיראן — ו' פישל, 'היהודים באיראן במאות ט"ז—י"ח', פעמים, 6 (תשמ"א).

קונפינו, כי"ח — A. Confino, *L'action de l'alliance israélite en Perse,* Algérie (1946?)
קורזון, הבעיה הפרסית — G.N. Curzon, *Persia and the Persian Question,* I, London 1866
שטרן, אור — H.A. Stern, *Dawnings of light in the East,* London 1854
שלמון, חינוך — ש' שלמון, 'החינוך היהודי [באיראן]', אנציקלופדיה חינוכית,ג.

A. COHEN

THE FAILURE TO 'EDUCATE' THE JEWS OF PERSIA IN THE CHRISTIAN SPIRIT

Reprint from
"Zion", Quarterly for Research in Jewish History
XLVII Year, Number 3, Jerusalem 1982

יחסם של יהודי איראן להשכלה המודרנית

אברהם כהן

תדפיס מתוך

כעמים פרקי עיון במורשת ישראל במזרח

רבעון · מס׳ 9 · תשמ״א · 1981

יוצא־לאור על־ידי מכון בן־צבי לחקר קהילות ישראל במזרח
והמרכז לשילוב מורשת יהדות המזרח במשרד החינוך והתרבות

עורך: יצחק בצלאל

יחסם של יהודי איראן להשכלה מודרנית

אברהם כהן

פניות לכי"ח לייסד בתי־ספר

ההשכלה החילונית כמעט לא חדרה אל יהדות פרס עד שלהי המאה ה־19. רק מעטים מבני יהדות זו רכשו את השכלתם בארצות אירופה; מעטים יותר למדו בבתי־הספר המודרניים של המיסיונים הנוצריים באיראן, והם חשו את עצמם מנוכרים. המחסור בספרי־מדע בארץ זו לא עודד צמיחתם של משכילים אוטו־דידאקטים מרובים. היתה זאת חברת 'כל ישראל חברים' שפתחה שער נרחב להשכלה המודרנית למספר ניכר של יהודים באיראן. בית־הספר של כי"ח בטהראן, שנוסד בשנת 1898, היה בית־הספר המודרני הראשון שפעל בקרב יהדות פרס.

זמן רב לפני שחברת כל־ישראל־חברים החלה בפעולתה החינוכית באיראן פנו אליה הקהילות היהודיות בארץ זו בתביעות נמרצות לפתוח בתי־ספר מודרניים.[1] הבקשות הופנו אל כי"ח בדרכים שונות:

סטודנט יהודי־פרסי בשם רפיע, שלמד בפאריס, פנה פעמים אחדות לועד המרכזי בשם אחיו באיראן.[2]

ב־10 בנובמבר 1896 כתבו יהודי סַנַנדַג' אל כי"ח:

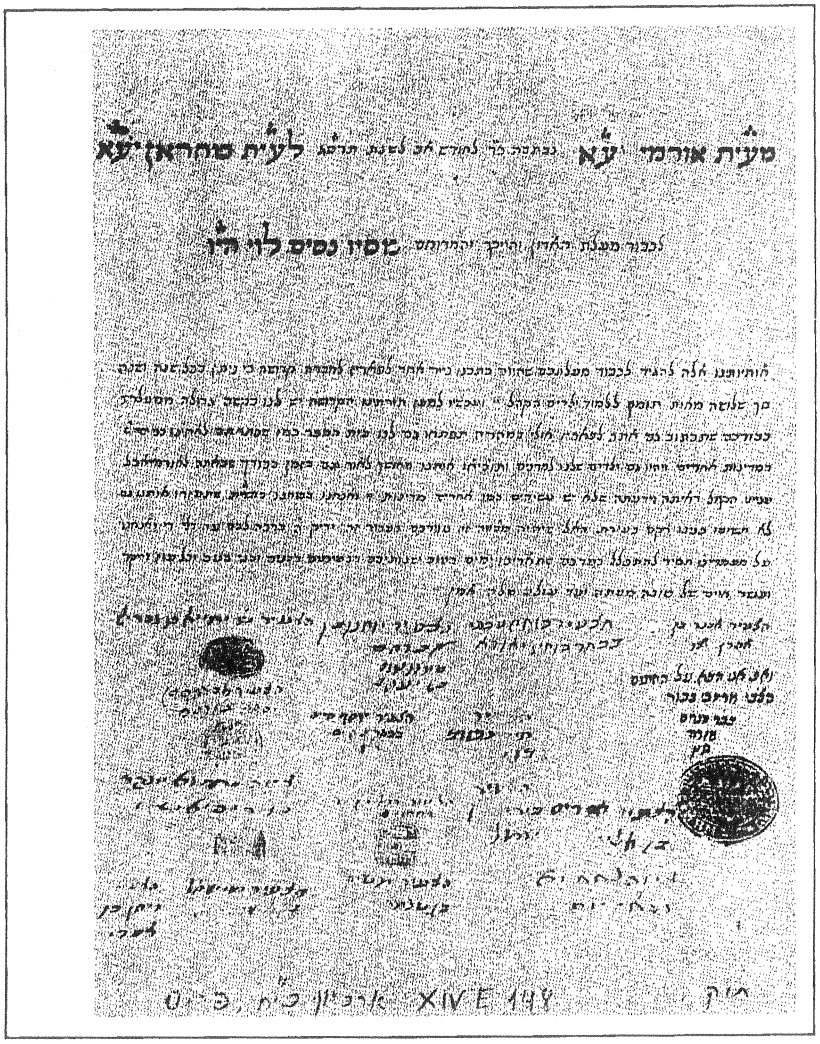
> בעירנו 400 משפחות יהודיות. עניים אנו, ולהקים כאן בית־ספר אין ידנו משגת... לעיתים קרובות פנינו אליכם בבקשות לייסד כאן בית־ספר ולא נענינו... אנא, הקימו כאן מוסד חינוכי, והצילונו מבורות...[3]

* מאמר זה נכתב בשולי מחקרי על תולדות החינוך היהודי בפרס משלהי המאה ה־19 עד מלחמת־העולם השנייה. המחקר נערך בחסות מכון בן־צבי ומתאפשר הודות לשיתוף־פעולה מצד המרכז העולמי של כי"ח בפאריס, הנהלת הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי בירושלים וכן מוסדות ואישים רבים, שיוזכרו בעת פרסום המחקר גופא.

1 Albert Confino, *L'action de l'Alliance israélite en Perse*, Algérie (1946?), p. 33

2 מיכתב נסים לוי, מנהל בית־הספר בטהראן, מיום 25.3.1903 בתיק XIVE148 בארכיון כי"ח בפאריס (להלן: ארכ"ח). כל התיקים שיוזכרו הם תיקי איראן, על־כן נימנע להלן מציון עובדה זו. המיכתבים שיוזכרו נכתבו בידי שליחי כי"ח באיראן, שהיו מנהלים או סגני־מנהלים בבתי־הספר של החברה, ולהלן יצויין שם הנציג ומקום מושבו בלבד. כל המיכתבים נשלחו לנשיא העולמי של כי"ח בפאריס, אם לא צויין נמען אחר.

3 לוי חביב, ההיסטוריה של יהודי פרס, ג, עמ' 772 (בפרסית).

ראשי קהילת אורמיה מבקשים מחברת כי"ח שתפתח בי"ס מודרני בעירם (ארכיון כי"ח פאריס, תיק XIVE148)

קהילת אורמְיָה (כיום רזאיה) ניהלה משא־ומתן ממושך עם כי"ח וקיבלה על עצמה לגייס סך 300 טומאן לשנה, אך המאמץ לא נשא פרי.[4]

4 ראה תצלום מיכתב ראשי הקהילה. ראה גם: מיכתביו של ראובן לוי מטהראן, מיום 15.7.1900 ומיום 7.1.1901, בתיק XIVE941, בארכ"ח; טיוטת מיכתב ביגאר (Bigart), מיום 13.2.1901, שם; מיכתביו של נסים לוי מטהראן מיום 30.9.1903 ומיום 6.6.1904., בתיק XIVE148, בארכ"ח; מיכתביו של ביגאר מס' 3759 מיום 15.11.1904 ומס' 272 מיום 30.1.1905 לבן־קיאת בהמדאן, בארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי באוניברסיטה העברית בירושלים (להלן: ארמ"ז). ביגאר היה מזכיר הועד המרכזי של כי"ח, ישב בפאריס והשיב על כלל מיכתבי הנציגים, שהופנו רשמית לנשיא החברה. להלן נציין את שמו ללא ציון תוארו.

ב־1902 פנו הרב הראשי של שִׁירָאז ופרנסי היהודים אל כי״ח בבקשה לדאוג לפתיחת בית־ספר בעירם.[5]

קהילת כֶּרְמָאנְשָׁאה הפנתה בקשה לנציג כי״ח בטהראן והתחייבה לשלם לחברה סכום שנתי של 300 טומאן להחזקת בתי־הספר.[6] היא אף הגדילה סכום זה, כשהגיע לעיר נציג מטעם כי״ח.[7] באסאן, שהיה נציג כי״ח בהמדאן, בא לכרמאנשאה כדי להעלות לפני השלטונות את פרשת הרצחם של שני יהודים בפירוז־אבאד שמונה חודשים לפני־כן. אולם הקהילה ביקשה ממנו למשוך את ידו מן העניין. בעיני ראשיה היה חשוב יותר לבחון את האפשרויות של פתיחת בית־ספר בעירם. באסאן נכנע ללחצם וערך סקר מוקדם בנושא.[8]

שנים רבות חיזרה קהילת בּוּרוּג׳רד אחרי חברת כי״ח כדי לזכות בבית־ספר מודרני, אך זו לא יכלה לגייס את האמצעים הדרושים לכך.[9] שבע־מאות יהודי העיר הבטיחו לממן את כל הוצאות בית־הספר, פרט לשכר המנהל.[10] נציג המיסיון הפרוטסטאנטי באֶצְפַּהָאן עמד על תשוקתם העזה של יהודי בורוג׳רד להשכלה מודרנית והביע את נכונותו לפתוח למענם מוסד חינוכי מיסיונרי, אך הם סירבו.[11]

הדעה המקובלת, לפיה היססה הרבה הקהילה בכָּאשָׁאן — מטעמים דתיים — אם לבקש להקים בית־ספר של כי״ח בעיר, אינה נכונה. עוד ב־1902 הביעה הקהילה רצון עז לזכות במוסד לחינוך מודרני. חבריה פנו לכי״ח בדרכים רבות, בעיקר באמצעות נציגי החברה בטהראן ובהמדאן.[12]

פרנסי הקהילה בקֶרֶנְד עמדו בקשר עם שליחי כי״ח בכרמאנשאה ובאמצעותם ניסו להעלות את החינוך היהודי בעירם על פסים מודרניים.[13]

הקהילה הקטנה של תוּיְסַרְכָּאן, שלא יכלה בתחילה לשאת בהוצאות של בית־ספר מודרני, דאגה לכך, שבניה ילמדו לפחות פרסית נוסף על לימודיהם בחדר. קהילה זו

5 ראה טיוטת מיכתבו של ביגאר, מיום 5.5.1902, בתיק XIVE148, בארכ״ח.

6 יצויין כי מי שהיו לו 300 טומאן באותם ימים, נחשב לאיש אמיד.

7 I. Bassan, 'La communauté israélite de Kermanchah', *Revue des écoles de l'alliance israélite*, Avril 1903-Janvier 1904, No. 8, p. 64

8 *Ibid.*, p. 53

9 ראה לדוגמה מיכתבו של ביגאר, מס׳ 597, מיום 29.4.1909 אל חביב בהמדאן, בארמ״ז.

10 ראה לדוגמה מיכתבו של פראנקו מכרמאנשאה, מס׳ 31, בתיק XE99a, בארכ״ח.

11 ראה לדוגמה מיכתב הקהילה מראשית 1914, שם.

12 ראה לדוגמה מיכתב נסים לוי מטהראן, מיום 10.9.1902, בתיק XIVE148, שם; מיכתבי לוריא מטהראן, מיום 7.3.1907, מיום 19.4.1907 ומיום 9.7.1907, בתיק XIVE150, שם; טיוטת מיכתב ביגאר, מיום 7.3.1907, שם; מיכתב שאול כהן מטהראן, מיום 25.1.1911 בתיק XIIE431, שם; טיוטת מיכתב ביגאר, מיום 15.2.1911 לנ״ל, שם; מיכתב ביגאר, מס׳ 1945 מיום 2.3.1911 לחביב בהמדאן, בארמ״ז.

13 ראה לדוגמה מיכתב פראנקו מכרמאנשאה, מס׳ 21, מיום 2.5.1913, בארכ״ח וטיוטת תשובתו של ביגאר מס׳ 1781 מיום 27.5.1913, שם. ראה גם מיכתב שמואל מאירג׳אן, מנהל ביה״ס בקרנד, לנהוראי, נציג כי״ח בכרמאנשאה. המיכתב מצורף למיכתב מס׳ 6 של נהוראי לנשיא כי״ח, מיום 24.3.1925, בתיק XE101, בארכ״ח.

קיימה קשרים עם כי״ח באמצעות נציגיה בהַמַדָאן,[14] בכרמאנשאה[15] ובטהראן; לבסוף קמו שני בתי־ספר בעיר, אחד לבנים ואחד לבנות.[16]

הקהילה היהודית של יַזד פיגרה אחרי אחיותיה שבשאר ערי איראן בדאגה לחינוך מודרני: היא היתה קטנה, ענייה מאוד ומושפלת.[17] ב־1925 פנתה אל כי״ח בפאריס קבוצה של יהודים פרסיים ממוצא יזדי, שהתגוררה בלונדון, וביקשה, שייפתח בית־ספר יהודי ביזד. חברי הקבוצה התנדבו לתרום 200 לירות שטרלינג לכיסוי ההוצאות הראשוניות וכן סכום שנתי של 100 לי״ש במשך שלוש השנים הראשונות לקיום בית־הספר.[18] יהודי יזד עצמם לא נילאו מלפנות שוב ושוב אל נציג כי״ח בטהראן בבקשה להקים בית־ספר בעירם.[19] ׳הם ציפו כאל משיח לנציג כי״ח׳,[20] שינהל בית־ספר יהודי מודרני ביזד. לבסוף הוקם שָם בית־ספר לבנים, אך הקהילה הוסיפה להפציר בכי״ח להקים גם בית־ספר לבנות.[21]

יהודי בָּאש־קָאלֶה בכורדיסתאן הפרסית פנו אל כי״ח באמצעות האדון פרנאנדז מקושטא וביקשו את עזרתה.[22]

הקהילה בבָּאר־פורוש (כיום בָּאבול) ניסתה את כוחה באמצעות פנייה אל קאזְס, נציגה הראשון של כי״ח בפרס.[23]

ב־1908 ביקר בבושֶהר נציג כי״ח בשִירָאז, ובני־הקהילה מסרו לידיו התחייבות, לפיה ישלמו לכי״ח סך אלף פראנקים לשנה לשם פתיחת מוסד חינוכי בעירם. ב־1927 ניצלו בני־הקהילה גם את הנציגות הדיפלומאטית הצרפתית בעיר לשם קשירת קשרים עם כי״ח,[24] לשם הבטחת המשך קיום בית־הספר המודרני שהם פתחו בכוחות עצמם.

בראשית 1903 פנה חכים יעקב, בשם הקהילות בח׳ונסָאר ובגולפָּאיְגָאן, אל נציגות כי״ח בבירת פרס וביקש תמיכה לפתיחת מוסדות־חינוך מודרניים; הדבר לא נסתייע

14 ראה לדוגמה מיכתב ביגאר אל באסאן מהמדאן, מס׳ 3762, מיום 19.3.1903, בארמ״ז.

15 ראה מיכתב פראנקו מכרמאנשאה, מס׳ 31, בתיק XE99a, בארכ״ח.

16 ראה מיכתב אֶבְרָהים זָאדֶה נוראני לסגן מנהל כי״ח בטהראן, מס׳ 16, משנת 1929, בתיק 91, בארמ״ז.

17 Napir Malcolm, *Five Years in a Persian Town*, London, John Murray, 1908, pp. 44, 46, 48, 52, 233. ראה גם מיכתב נציג כי״ח ביזד, לנציג כי״ח באצפהאן, מיום 3.1.1929, בתיק IR/Is.1, בארמ״ז.

18 ראה מיכתב ביגאר אל מר נשיא, נציג כי״ח באצפהאן, מס׳ 4737, מיום 3.12.1925, בתיק IR/Is.1 בארמ״ז. ראה גם מיכתב לארדו מטהראן, מס׳ 250, מיום 24.12.1925, בתיק XIIIE145d, בארכ״ח.

19 ראה מיכתב לארדו מטהראן, מס׳ 284, מיום 7.12.1926, שם.

20 ראה מיכתבו של הנ״ל, מס׳ 272, מיום 10.8.1926, שם.

21 ראה מיכתב לארדו מטהראן, מס׳ 340, מיום 6.4.1929, בתיק XIIIE145e, בארכ״ח.

22 מיכתב ביגאר לבאסאן בהמדאן, מס׳ 4106, מיום 23.2.1904, בארמ״ז.

23 מיכתב נסים לוי מטהראן, מיום 9.12.1901, בתיק XIVE148, בארכ״ח; טיוטת מיכתב ביגאר לנ״ל (התאריך כלתי־קריא), שם.

24 מיכתב ראשי־הקהילה מיום 1.5.1927, בתיק XIIIE145d, בארכ״ח; ראה גם מיכתב לארדו מטהראן, מס׳ 281, מיום 12.11.1926, בתיק XIIIE145, שם; מיכתב לאהאנא משיראז, מיום 15.9.1908, בתיק IE3, שם.

באותו פרק־זמן.[25] ב־1927 חזרו והציעו קהילות קטנות רבות לנציג כי״ח בטהראן, שהחברה שהוא מייצג תיקח תחת חסותה את בתי־הספר שלהן. הן לא ביקשו, שהחברה תקים בניינים לבתי־ספר אלה או תכסה את תקציביהם, אלא דרשו מנהלים, שיוכלו לארגן בתי־ספר מודרניים.[26]

יהודי איראן קיבלו בשימחה רבה את פתיחת בתי־הספר של כי״ח, וזאת לא רק משום שחברה יהודית־אירופית זו תגן על זכויותיהם האזרחיות, אלא גם מרצונם העז לזכות בחינוך מודרני. נציגי כי״ח, שנשלחו לאיראן לנהל את בתי־הספר, התקבלו בהתלהבות רבה. יום בואו של מנהל בית־ספר היה כיום־חג: חנויות נסגרו, אווירת־חג שררה בבתים והנשים התקשטו בעדיים.[27] עשרים מראשי־הקהילה בשיראז נסעו לעיירה הקרובה והמתינו שלושה ימים תמימים לקונפינו, שליח כי״ח, שבא לבדוק את האפשרויות להקמת בית־ספר בעירם. הם שימשו לו פמליית־כבוד וליווהו עד שיראז. במרחק שלוש שעות הליכה מן העיר הקבילו צעירים את פני השליח בפרחים, בפירות ובמעדנים; בשער העיר חיכתה הקהילה כולה, ובראשה הרב הראשי.[28] קבלת־פנים מפוארת ערכה לו אפילו קהילת כאשאן, שם רק עבר בדרכו לאצפהאן. שנים אחדות אחרי־כן יצאו רוב היהודים של עיר זו להקביל ברוב כבוד את פני לוריא, מנהל בית־הספר בטהראן, שביקר בעירם. הם הראו לו את הבניין היפה שהועידו לבית־הספר, והודיעו לו על נכונותם לאסוף סכום שנתי של 150 טומאנים לכיסוי הוצאות בית־הספר, מלבד שכר־הלימוד.[29] גם יהודי אורמיה ערכו לנציג כי״ח בטהראן, נסים לוי, 'קבלת פנים מלכותית'.[30] באוקטובר 1913 יצא פראנקו, נציג כי״ח בכרמאנשאה, ואתו תלמיד מצטיין מכי״ח באותה עיר, שנועד לנהל בית־ספר מודרני בקרנד. פמליה גדולה שמנתה כארבעים ראשי־משפחות יהודיות, מלווים בכעשרים פרשים של המימשל, קיבלה את פניהם בדרכם אל קרנד. פראנקו מצא, שהקהילה הכינה לתלמידיה בניין בית־ספר ראוי לשמו, משופץ ומרוהט, וכן תוכניות־לימוד ותוכניות־בנייה לבניין עוד יותר מתאים.[31] קבלות־הפנים נערכו לא למנהלים הראשונים בלבד. אלנקאווה ואשתו, שהגיעו להמדאן עשר שנים ויותר לאחר פתיחת בית־הספר בעיר זו, התקבלו בכבוד ובפאר מופגלים. זבח נערך לא רק ב׳מעיין הקצבים׳ אלא גם בכל רחוב שבו עברו בני־הזוג, כשהם מלווים צעירים יהודים רכובים על סוסים.[32] צמח, שערך מסע פיקוח

25 מיכתב נסים לוי מטהראן, מיום 4.3.1903, בתיק XIVE48, שם; טיוטת מיכתב ביגאר לנסים לוי, מס׳ 2241, מיום 18.3.1903, שם.

26 מיכתב לארדו מטהראן, מס׳ 144, מיום 18.5.1922, בתיק XIIIE145c, בארכ״ח.

27 Confino, *op. cit.*, pp. 55-60

28 *Ibid.*, pp. 133-134

29 מיכתב לוריא, מיום 9.7.1907, בתיק XIVE150, בארכ״ח; Confino, *op. cit.*, pp. 55-56

30 מיכתבו מיום 5.10.1902, בתיק XIVE148, בארכ״ח.

31 מיכתב פראנקו, מס׳ 36, מיום 26.10.1913, בתיק XE99a, בארכ״ח.

32 עדותו של משה ראסק (אזרחי), מורה בכי״ח המדאן, עתה תושב חולון (עדות בכתב משנת 1978, שמורה אצלי).

באיראן מטעם הועד המרכזי של כי"ח, זכה לכבוד שחרג הרבה מעבר לזה השמור למפקח.[33] במארס 1935, כשהגיע קואנקה, מנהל בית־הספר בהמדאן, לביקור קצר בסנגדג', העמיד הָאג'י יעקב, סוחר יהודי עשיר, את ביתו לרשות האורח;[34] ובבִּיגְ'אר נטל נשיא־הקהילה על עצמו את כל הוצאות האירוח של קואנקה, שביקר במקום כמפקח בשנת 1938.[35]

השתתפות הקהילות במיפעל החינוך

'בניין בית־הספר הוא בעינינו כבניין המיקדש', כתבו ב־1910 חברי ועד בית־הספר בטהראן לועד המרכזי של כי"ח.[36] הם לא הפריזו ביותר. הקהילה באיראן רצתה בהשכלה והעריכה מאוד את המיפעל החינוכי של כי"ח. ב־1919 כתב נציג כי"ח בטהראן לועד המרכזי:[37] 'המפעל שלנו הוא בשביל יהודים טובים אלה מקום של פולחן'. יהודי איראן היו אסירי־תודה למנהלים שעשו את מלאכתם נאמנה, והם נתנו ביטוי לרגשותיהם.[38]

בעריה הגדולות של איראן קמו סניפים של כי"ח ומנהלי בתי־הספר העבירו בקביעות לפאריס את תרומות חברי האגודה.[39] גם הקהילות הקטנות תרמו את חלקן.[40] תרומות מיוחדות לכי"ח נתרמו בהזדמנויות שונות.[41] הקהילות ברחבי איראן שיתפו פעולה עם מנהלי בתי־הספר בכל אירוע שאורגן על־ידיהם. ב־1934 אירגנו המנהלים עצרות־זיכרון לביגאר, ששימש מזכיר כי"ח במשך שנים רבות. איש מראשי־הקהילות לא הכיר אישית את המנוח, אך הכל הקפידו שהעצרות יתקיימו כדת וכדין.[42]

ההורים גילו עניין רב בנעשה בבתי־הספר. בסוף שנת־הלימודים 1898/99 נערכו בחינות לתלמידי בית־הספר בטהראן, ההורים הוזמנו לבוא ולהיווכח בהתקדמות ילדיהם, ו'טהראן היהודית כולה הזדרזה ובאה לבית־הספר'.[43] החל משנות העשרים

33 Yomtov D. Sémach, *A travers les communautés israélites d'orient*, Paris, Alliance israélite universelle, 1931

34 מיכתב קואנקה, מס' 35, מיום 21.4.1935, בארמ"ז.

35 מיכתב הנ"ל, מס' 213, מיום 25.9.1938, בארמ"ז.

36 מיכתב ד"ר לוקמאן, יו"ר ועד בית־הספר בטהראן, לועד המרכזי של כי"ח, מיום 18.11.1910, בתיק XIIE134, בארכ"ח.

37 מיכתב לארדו מטהראן, מיום 4.11.1919, בתיק XIIIE145b, בארכ"ח.

38 מיכתב האלף, מזכיר הועד המרכזי, לקואנקה בהמדאן, מיום 1.1.1937, בארמ"ז.

39 ראה לדוגמה מיכתב לוריא מטהראן, מיום 14.2.1908, בתיק XIVE150, בארכ"ח; מיכתב הועד המרכזי לנציג כי"ח באצפהאן, מס' 4152, מיום 10.8.1925, בתיק IR/IS.1, בארמ"ז; מיכתב האלף לקואנקה בהמדאן, מיום 27.12.1938, שם.

40 ראה לדוגמה מיכתב קואנקה מהמדאן, מס' 112, מיום 7.12.1936, בארמ"ז.

41 ראה לדוגמה מיכתב זילברשטיין מכרמאנשאה, מיום 26.5.1934, בארכ"ח.

42 ראה לדוגמה מיכתב קואנקה מהמדאן, מיום 25.11.1934, בארמ"ז.

43 מיכתב ראובן לוי מטהראן, מיום 11.9.1899, בתיק XIVE149, בארכ"ח; ראה גם מיכתבו מיום 3.9.1900, שם.

הגבירו גם הורי הבנות את התעניינותם בלימודי בנותיהם, עקבו מקרוב אחר מאמציהן ושיתפו פעולה עם המורים.[44] ההורים לא הפריעו לעבודת בית־הספר;[45] אדרבה, הם לא נלאו מלהלל ולשבח את כי"ח.[46] במקרים הנדירים שבהם גילו ההורים התנגדות לבית־הספר, היו לכך סיבות מיוחדות. אלחאנטי, המנהל ביזד, כתב לממונים עליו, שבין המתנגדים היו בעלי־מלאכה יהודים, שהחינוך גזל מהם פועלים צעירים זולים.[47]

ראשי הקהילה ופעיליה הקדישו חלק גדול מזמנם לעיסוק בענייני החינוך. המפקח צמח מספר: 'כל ערב בין השעות 18 ל־22 אני נפגש עם ראשי־הקהילה, ואנו דנים בבעיות חינוך וקהילה'.[48]

כל קהילה הקימה 'ועד בית־ספר'. חברי הועדים היו פעילים מאוד בדרך כלל, מהם שהתכנסו בקביעות פעמיים בשבוע ואף יותר,[49] ומהם שעזבו את עבודתם ובאו לישיבות מיוחדות.[50] הם שימשו משענו העיקרי של המנהל[51] ותיפקדו גם בהיעדרו.[52] הועדים פעלו למען הקמת בתי־ספר וביסוסם;[53] הם מילאו תפקיד חשוב ביותר ברכישת הבניינים לבתי־הספר או בשכירתם[54] ופיקחו על עבודות הבנייה;[55] הם אירגנו מגביות לשיפוץ הבניינים הקיימים ולהרחבתם, הזמינו תוכניות אצל מהנדסים, הגישו אותן לאישור הועד המרכזי של כי"ח[56] וטיפלו במימושן. חברי הועדים עשו כמיטב יכולתם כדי לספק לבתי־הספר את התקציבים הדרושים[57] ונטלו על עצמם לנהל חלק מהעניינים הכספיים ולעיתים אף את כולם;[58] הועדים עמלו קשות בקביעת שכר־הלימוד לכל תלמיד[59] ובגבייתו; הם גייסו את הקהילה לתשלומים מיוחדים לשם

44 מיכתב בתיה קואנקה מהמדאן, מיום 18.11.1934, בארמ"ז.
45 ראה לדוגמה מיכתב ראובן לוי מטהראן, מיום 31.12.1899, בתיק XIVE149, בארכ"ח.
46 ראה לדוגמה מיכתב לארדו מטהראן, מס' 349, מיום 1.7.1929, בתיק XIIIE145e, שם.
47 *Paix et Droit*, XVIII, 9 nov. 1938, p. 11
48 Sémach, *op. cit.*, p. 17
49 ראה לדוגמה מיכתב פראנקו מכרמאנשאה, מס' 69, מיום 5.7.1937, בתיק XE99b, בארכ"ח; מיכתב מלקי מכרמאנשאה, מס' 59, מיום 27.12.1928, בתיק XE100, שם.
50 ראה לדוגמה מיכתב זילברשטיין מכרמאנשאה, מס' 3, מיום 7.12.1929 ומס' 6, מיום 16.3.1930, בתיק XE 105, שם; מיכתב קואנקה מהמדאן, מס' 293, מיום 15.5.1940, בארמ"ז.
51 ראה לדוגמה מיכתב אלחאנטי מיזר לקואנקה בהמדאן, מיום 21.10.1937, שם.
52 ראה לדוגמה מיכתב פראנקו מכרמאנשאה, מס' 71, מיום 11.10.1937, בתיק XE99b, בארכ"ח.
53 סיני (כתב־עת בפרסית), טהראן, שנה א, 1949, 11, עמ' 5-6.
54 ראה לדוגמה מיכתב לארדו, מס' 272, מיום 10.8.1926, בתיק XIIIE145d, בארכ"ח; וכן מיכתבו מיום 24.11.1919, בתיק XIIIE145b, שם; מיכתבי טאראגאנו מטהראן, מס' 72, מיום 22.8.1912; ומס' 7, מיום 29.4.1911, בתיק XVIIIE162, שם.
55 ראה לדוגמה מיכתב קואנקה מהמדאן, מס' 282, מיום 14.2.1940, בארמ"ז.
56 מיכתב המזכירות העולמית של כי"ח לכהן בהמדאן, מס' 2964, מיום 21.5.1930, בארמ"ז; ראה גם מיכתב ביגאר לכהן הנ"ל, מס' 2607, מיום 12.3.1930, שם.
57 ראה לדוגמה מיכתב כהן מטהראן, מס' 908, מיום 28.4.1938, בתיק XIIE13b, בארכ"ח.
58 ראה לדוגמה מיכתב זילברשטיין מכרמאנשאה, מס' 6, מיום 16.3.1930, בתיק XE105, שם.
59 ראה לדוגמה מיכתב טאראגאנו מטהראן, מס' 7, מיום 29.4.1911, בתיק XVIIIE162, שם.

פתיחת כיתות־המשך,[60] דאגו לתקציב מיפעל הביגוד[61] ואירגנו התרמות מיוחדות למיפעל זה[62] וכן למיפעל ההזנה;[63] הם עזרו לשליחי כי״ח בשכירת דירות למגוריהם או ברכישתן[64] וסיפקו להם את הציוד הראשוני לצרכיהם האישיים.[65] חברי הועדים דאגו גם לעניינים פדגוגיים שונים: לטיב המורים,[66] לפיקוח על הוראת הפרסית[67] והעברית,[68] לבעיית הצפיפות בכיתות,[69] לסיוע בהכוונה ובייעוץ לבוגרים,[70] לאירגון כוחות־עזר להוראה,[71] לעידוד הוראת האנגלית[72] ועוד. הם גם נכחו בבחינות והעניקו פרסים לתלמידים מצטיינים.[73] לארדו, נציג כי״ח בטהראן, יעץ לעמיתו בכרמאנשאה: ׳אין שום מנהל, ולו המוכשר והחכם ביותר, שיוכל למלא את תפקידו כראוי בלי עזרתם של ראשי הקהילה, הקשורים בקשר עמוק למיפעל החינוכי של כי״ח׳.[74]

מה הריץ את חברי הועדים? ׳... חברי הועד מקדישים חלק גדול מזמנם לחיפוש אמצעים להגדלת הכנסות בית־הספר, הם בעלי מצפון ואין להם כל אינטרס בדבר׳, כתב מלקי על ועד בית־הספר בכרמאנשאה.[75] אך לא רק חברי הועדים התנדבו לעזרת בתי־הספר. אנשים בעלי רצון טוב התגייסו בשעות קשות, והיטו שכם ולקחו חלק בנטל. כשמנהל בית־הספר בהמדאן וסגנו נעדרו תקופה מסויימת מהעיר, טיפל יהודי מקומי בשם מנחם מירזא בכל ענייני בית־הספר ביעילות כזאת, שמזכיר הועד המרכזי מצא לנכון להודות לו על כך.[76] וסָלֶה כהן, איש כרמאנשאה,[77] עזב ב־1920 מישרה מבטיחה במישרדי המכס וחזר ללמד בבית־הספר בעיר כדי למנוע את התמוטטותו.

60 ראה לדוגמה זכרון־דברים בקשר לפתיחת כיתת־המשך בטהראן, משנת 1912, בתיק XVIIIE162, שם.
61 ראה לדוגמה מיכתב כהן מטהראן, מס׳ 908, מיום 28.4.1938, בתיק XIIE133b, שם.
62 ראה לדוגמה מיכתב פראנקו מכרמאנשאה, מס׳ 87, מיום 24.4.1938, בתיק XE99, שם.
63 ראה לדוגמה מיכתב קואנקה מהמדאן, מס׳ 71, מיום 24.3.1936, בארמ״ז; וכן ההתכתבות הענפה בקשר למפעל ההזנה בכרמאנשאה, בתיק XE99a, בארכ״ח.
64 ראה לדוגמה מיכתב קואנקה מהמדאן, מס׳ 279, מיום 14.1.1940, בארמ״ז.
65 ראה לדוגמה מיכתב מלקי מכרמאנשאה, מס׳ 53, מיום 15.7.1928, בתיק XE100, בארכ״ח; מיכתב זילברשטיין מכרמאנשאה, מס׳ 1, מיום 24.10.1929, בתיק XE105, שם.
66 ראה לדוגמה תרגום מיכתב ועד הקהילה באצפהאן לנציג כי״ח בטהראן, בתיק XIIE133b, שם; העתק תשובת כהן מטהראן, מס׳ 931, מיום 30.12.1938, שם.
67 ראה לדוגמה מיכתב לוריא מטהראן, מיום 13.1.1905, בתיק XIVE150, שם.
68 ראה לדוגמה תקנון ועד טהראן, בתיק XIIIE145c, שם.
69 ראה לדוגמה מיכתב נהוראי מכרמאנשאה, מס׳ 5, מיום 21.3.1925, בתיק XE101, שם.
70 ראה לדוגמה מיכתב לוריא מטהראן, מיום 13.1.1905, בתיק XIVE150, שם.
71 ראה לדוגמה מיכתב לארדו מטהראן, מס׳ 106, מיום 4.7.1921, בתיק XIIIE145b, שם.
72 ראה לדוגמה מיכתב מלקי מכרמאנשאה, מס׳ 46, מיום 4.7.1928, בתיק XE100, שם.
73 ראה לדוגמה מיכתב לארדו מטהראן, מיום 4.7.1920, בתיק XIIIE145a, שם.
74 מיכתב לארדו, מס׳ 330, מיום 29.11.1928, בתיק XIIIE145e, שם.
75 מיכתב לארדו, מס׳ 57, מיום 16.11.1928, בתיק XE100, שם.
76 מיכתב ביגאר לאלנקאווה בהמדאן, מס׳ 3129, מיום 12.2.1915, בארמ״ז.
77 הוא אֲבי.

ההנעה ללימודים ותוצאותיה

יחסית, לא היו אחוזי ההרשמה לבתי־הספר גבוהים;[78] ועם עלייתם של התלמידים לכיתות גבוהות יותר, עלה שיעור נשירתם.[79] גרמו לכך בעיקר סיבות אובייקטיביות שונות, שלא כאן המקום לפרטן.[80] ברם, לא כל מי שרצה ללמוד התקבל לבית־הספר. ההורים התדפקו על דלתות מוסדות כי״ח וביקשו שילדיהם יוכלו ללמוד, אולם ילדים רבים נדחו, שכן '... על כל שלושים מקומות פנויים היו מאה וחמישים מועמדים'.[81] ב־1938 למדו בבתי־הספר של כי״ח באצפהאן 878 תלמידים. המנהל העריך, שאם יוקמו בניינים חדשים, יהיה אפשר להגדיל את מספר התלמידים ל־1,200.[82] הקהילות לא הסתפקו בבתי־הספר הקיימים וחזרו והעלו בקשות להרחבת הרשת.[83] הן לחצו על נציגי כי״ח, ואף על הועד המרכזי ישירות, לפתוח כיתות על־יסודיות,[84] והביעו נכונות להגדיל לשם כך את תרומתן. אנשים בעלי השכלה אוניברסיטאית מקרב בני־הקהילה נטלו על עצמם לשמש מנהלים פיקטיביים, במקרה שנציג כי״ח לא היה בעל התעודות הדרושות לניהול חטיבת־ביניים.[85] בנות, אשר סיימו את לימודיהם בטהראן ב־1920/21, לחצו על מנהלת בית־הספר שתמצא להן אפשרות להמשיך את לימודיהן.[86]

הקהילות הקימו והחזיקו בתי־ספר מודרניים, או מודרניים־למחצה, גם בכוחות עצמן ללא כל סיוע מכי״ח, או תוך הסתייעות מיזערית בחברה זו. בית־הספר העצמאי

78 חיים י' כהן כותב (בתוך עזרא שפייזהנדלר, יהדות איראן, קיומה ובעיותיה, ירושלים, המכון ליהדות זמננו, חש״ל, עמ' 38): יהודי פרס, משום היותם עניים ונרדפים, לא היה סיפק בידם לקבל חינוך מודרני, חוץ ממעטים, שלמדו במוסדות כי״ח ובמוסדות נוצריים... (ההדגשה שלי, א״כ). יש הגזמה בקביעה זו — המתודה לקביעתה מוטעית — ואין היא עומדת לפני הביקורת.

79 ראה לדוגמה את מיספרי התלמידים בבתי־הספר היהודיים בהמדאן בשנה״ל 1937/1938, בארמ״ז.

80 ראה לדוגמה מיכתב נהוראי מהמדאן, מיום 5.12.1940, בתיק IR/Is. 1-4 שם; מיכתב נסים לוי מטהראן, מיום 5.6.1903, בתיק XIVE148 בארכ״ח; מיכתב לוריא מטהראן, מיום 6.1.1905, בתיק XIVE150, שם; מיכתב סאגס מכרמאנשאה, מס' 5, מיום 14.12.1905, בתיק XE103, שם; מיכתב טאראגאנו מטהראן, מס' 183, מיום 17.12.1917, בתיק XVIIIE162, שם; ראה גם *Paix et Droit*, XVIII, 9, nov. 1938, p. 11

81 ראה לדוגמה הדו״ח השנתי של לוריא מטהראן, מיום 5.9.1905, בתיק XIVE150, בארכ״ח; מיכתב לארדו מטהראן, מס' 106, מיום 4.7.1921, בתיק XIIIE145b, שם; מיכתב בתיה קואנקה מהמדאן, מס' 54, מיום 10.10.1935, בארמ״ז; מיכתב אנדרי קונקה מהמדאן, מס' 217, מיום 4.11.1938, שם.

82 טיוטת מיכתב נהוראי ל־A.J.A. בלונדון, בתיק IR/Is.1-4, בארמ״ז.

83 ראה לדוגמה Sémach, *op. cit*, pp. 36-37; *Paix et Droit*, XVIII, 9, nov. 1938, p. 11

84 ראה לדוגמה מיכתב לארדו מטהראן, מס' 337, מיום 17.2.1929, בתיק XIIIE145e בקשר לכרמאנשאה, בארכ״ח; מיכתב זילברשטיין מכרמאנשאה, מס' 5, מיום 6.3.1930, בתיק XE105, שם; דו״ח שנתי של לוריא מטהראן, מיום 15.9.1905, בתיק XIVE150, שם; וטיוטת התגובה של ביגאר, מיום 18.10.1905 לדו״ח הנ״ל, שם.

85 ראה לדוגמה מיכתב שאול כהן מטהראן, מיום 10.7.1910, בתיק XIIE134, שם; מיכתבי זילברשטיין מכרמאנשאה, מס' 28, מיום 18.2.1931; מס' 40 מיום 23.9.1931; מס' 41, מיום 17.10.1931, בתיק XE105, שם.

86 מיכתבי הגב' לארדו, מיום 4.7.1921 ומיום 14.10.1921, בתיק XIIIE145a, שם.

בהמדאן, למשל, 'היה ראוי לכל שבח'.[87] בית הספר הקהילתי בכאשאן הקיף ב־1929 כשלוש־מאות תלמידים, והוא נוהל כראוי. בית־ספר זה המשיך בקיומו העצמאי גם אחרי־כן.[88] כי"ח לא יכלה להתמיד בתמיכתה הכספית בבית־הספר היהודי של קהילת קרנד, אך זו המשיכה וקיימה את בית־ספרה המודרני.[89] ב־1926 החזיקה קהילת מוֹהָאמָארָה, ללא כל סיוע, בית־ספר מודרני־למחצה, ובו מאתיים תלמידים.[90]

הקהילות לא הסתפקו בתוכניות־הלימודים של כי"ח. ההורים החשיבו את לימוד האנגלית ולחצו על מנהלי כי"ח ללמד גם שפה זו.[91] היו הורים שהעבירו את ילדיהם לבתי־הספר המודרניים של המיסיון, כדי לאפשר להם ללמוד אנגלית.[92] כבר בשנים הראשונות של המאה ה־20 נסעו בוגרי כי"ח מאיראן ללמוד בפאריס,[93] בז'נבה,[94] בבירות אחרות באירופה ואף בביירות.[95] חברת כי"ח סייעה בהעברת כספים אל הסטודנטים מהוריהם.[96] בשנות 1908-1934 נסעו כחמישים צעירים יהודים מהמדאן ללמוד באוניברסיטאות באירופה.[97] ב־1976 היו 600 רופאים יהודים באיראן, 6% ממיספר כלל הרופאים במדינה, בזמן שהיהודים היוו רבע אחוז בלבד מכלל האוכלוסים במדינה.[98] סטודנטים יהודים למדו גם בבתי־הספר הגבוהים באיראן עצמה.[99]

ההורים הקפידו בדרך־כלל על ביקור סדיר של ילדיהם בבתי־הספר. אחוז ההעדרויות היה קטן כבר מן השנה הראשונה לייסוד בית־הספר בטהראן.[100] 'עונג הוא להיווכח, שתלמידינו כאן מגלים מידה כזאת של התמדה, שאין מקום לטעון נגדם שום

87 ראה Sémach, *op. cit.*, p. 35

88 *Ibid*, p. 20; ראה גם מיכתב לארדו מטהראן, מס' 46, מיום 23.3.1920, בתיק XIIIE145b, בארכ"ח; מיכתבי הנ"ל, מס' 279, מיום 1.11.1926 ומס' 284, מיום 7.12.1926, בתיק XIIIE145d, שם; מיכתב הנ"ל מס' 310, מיום 1.12.1927, שם; טיוטת מיכתב ביגאר ללארדו, מיום 20.11.1927, בתיק XIIE133a, שם; העתק מיכתב האלף, מזכיר הועד המרכזי, מס' 2731, מיום 29.6.1938, בתיק XIIE133b, שם.

89 השוה מיכתב פראנקו מכרמאנשאה, מס' 26, מיום 29.6.1913, בתיק XE99, בארכ"ח, למיכתב שמואל מירג'אן, המצורף למיכתב נהוראי מכרמאנשאה, מס' 6, מיום 24.3.1925, בתיק XE101, שם.

90 מיכתב לאורדו מטהראן, מס' 281, מיום 12.11.1926, בתיק XIIIE145d, שם.

91 ראה André Chouraqui, *L'alliance israélite universelle*, Paris, 1965, p. 192

92 ראה לדוגמה מיכתב לארדו מטהראן, מס' 267, מיום 6.7.1926, בתיק XIIIE145d, בארכ"ח.

93 ראה לדוגמה מיכתב ביגאר להוכברג בהמדאן, מס' 3419, מיום 4.3.1907, בארמ"ז.

94 ראה לדוגמה מיכתב ביגאר לחביב בהמדאן, מס' 469, מיום 3.3.1910, שם.

95 ראה לדוגמה מיכתב ביגאר לחביב בהמדאן, מס' 3815, מיום 23.12.1908, שם.

96 ראה לדוגמה מיכתב ביגאר לחביב בהמדאן, מס' 382, מיום 14.4.1909, שם.

97 דו"ח סאלה אבנר מהמדאן, בארמ"ז.

98 אמנון נצר, 'בעיות האינטגראציה התרבותית, החברתית והפוליטית של יהודי איראן', גשר, שנת עשרים וחמש, אביב־קיץ תשל"ט (1-2), עמ' 78-79.

99 ראה לדוגמה שפייזהנדלר, שם, עמ' 278.

100 מיכתב ראובן לוי, מיום 18.9.1899, בתיק XIVE149, בארכ"ח; ראה גם את עדותו של הפובליציסט הצרפתי Anet, אצל Canfino, *op. cit.*, p. 106

טענה', כתב סידי מכרמאנשאה לפאריס.[101] ההעדרויות היו מעטות גם במזג־אוויר קשה, בשרב כבד ובימי כפור.[102] במקרים רבים בא ילד חולה לבית־הספר כדי להודיע על מחלתו ולבקש רשות להיעדר.[103] כמה מן התלמידים היו משכימים ובאים לבית־הספר בשעה מוקדמת כדי לשנן את שיעוריהם.[104]

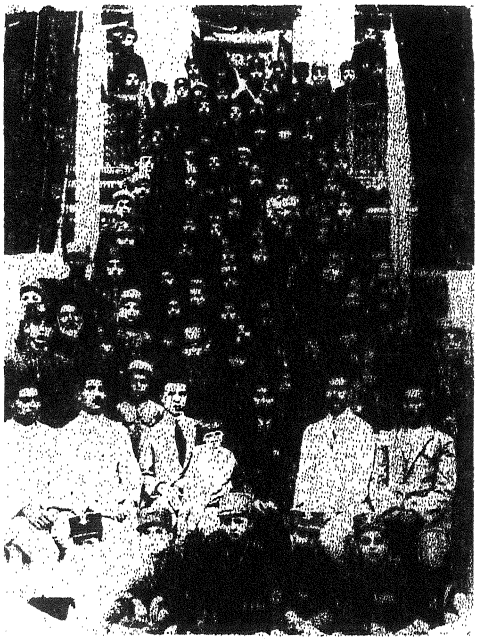
ההורים בכרמאנשאה לא היו מעוניינים בחופשות ארוכות. אחד המנהלים התחשב בכך והציע לועד המרכזי לקצר את חופשת־הקיץ.[105] בנובמבר 1919 כתב צמח בדו"ח־הפיקוח שלו על הביקור באצפהאן:

> כאן, כמו בטהראן, אני מוצא נוער הצמא להשכלה. מלאכתם של המורים קלה: הם אינם מוטרדים על־ידי בעיות משמעת; אין צורך להטיף להתמדה. רק במיקרים הדחופים ביותר נעדר תלמיד מבית־הספר.[106]

בראשית המאה הקפידו ההורים פחות על נוכחות בנותיהם בבית־הספר,[107] אך בנות רבות גילו מידה ראויה לשבח של רצון להשכיל. 'אין הן עוזבות את בית־הספר אלא כשבוע ימים בלבד לפני טקס הנישואין', כתבה גברת לוי מטהראן לפאריס.[108]

היחס החיובי של ההורים להשכלה המודרנית והסקרנות הטבעית יצרו אצל התלמידים הנעה חזקה ללימודים. פראנקו, מנהל בית־הספר בכרמאנשאה, לא שבע נחת ממידת המאמץ שהשקיעו תלמידיו בלימודים: 'הם סומכים יתר על המידה על כושר־הקליטה המפותח שלהם, מסתפקים בתפקיד פאסיבי של קולטים, ואינם עובדים בבית על מה שנלמד',[109] כתב לנשיא כי"ח. ברם, זו עדות יוצאת־דופן. מיסמכים רבים אחרים בנושא זה כתובים ברוח שונה לחלוטין. פראנקו עצמו כתב: '... במזג־אוויר נוח, התלמידים עובדים יפה'.[110] פראנקו העריך את המאמץ שהשקיעו רבים, בציינו: 'הבנים הגדולים של הרוכלים נטלו על עצמם כמה וכמה מן התפקידים של ניהול הבית, ערכו קניות, סידרו עניינים בחוץ, ואף־על־פי־כן המשיכו ללמוד איכשהו'.[111] נציגים

101 מיכתב סידי מכרמאנשאה, מיום 15.11.1904, בתיק XE104, בארכ"ח.
102 ראה לדוגמה מיכתב נסים לוי מטהראן, מיום 11.2.1903, בתיק XIVE148, בארכ"ח; מיכתבי ראובן לוי מטהראן, מיום 18.9.1899 ומיום 31.12.1899, בתיק XIVE149, שם; מיכתב בתיה קואנקה מהמדאן על מהלך העניינים בבית־הספר בכרמאנשאה, מיום 14.1.1940, בארמ"ז.
103 ראה לדוגמה מיכתב ראובן לוי מטהראן, מיום 31.12.1899, בתיק XIVE149, בארכ"ח.
104 ראה לדוגמה מיכתב פראנקו מכרמאנשאה, מס' 69 (בטעות צויינו שניים ממיכתביו במיספר זה) מיום 3.6.1911, בתיק XE98, שם.
105 מיכתב סאגס, מס' 33, מיום 10.8.1906, בתיק XE103, שם; מיכתב פראנקו, מס' 74, מיום 11.8.1911, בתיק IXE98, שם.
106 Sémach, *op. cit.*, pp. 20-21
107 ראה לדוגמה מיכתב נסים לוי מטהראן, מיום 10.3.1902, בתיק XIVE148, בארכ"ח; מיכתב גב' לארדו, מיום 10.9.1920, בתיק XIIIE145a, שם.
108 מיכתב גב' לוי מטהראן, מיום 17.4.1901, בתיק XIIIE147, שם.
109 מיכתבו מס' 46, מיום 15.9.1910, בתיק IXE98, שם.
110 מיכתבו מס' 98, מיום 7.7.1912, בתיק XE99, שם.
111 מיכתבו מס' 46, מיום 15.9.1910, בתיק IXE98, שם.

חלק מתלמידי בית־הספר של כי״ח בכרמאנשאה — אפריל 1928
(את התצלום מסר לנו מר סוריס צבי מרי, היושב בשורה השנייה, קיצוני משמאל. מימינו — מר סאלה כהן, אבי מחבר המאמר.)

אחרים מכרמאנשאה דיווחו: ׳אתה עומד משתאה נוכח כושר ההתמדה, שהם מגלים בלימודיהם׳.[112] הם ׳בדרך־כלל חרוצים, נבונים ובמיוחד סקרנים. כל אחד מהם מנסה לדעת יותר מחברו׳, כתב המורה לצרפתית ולאנגלית באותה קהילה.[113] ׳יש להם רצון עז... להכיר את הבלתי מוכר...׳, כתב ב־1899 סגן מנהל בית־הספר בטהראן לנשיא כי״ח, ׳וביוצאם לחופשת־הקיץ הם מבטיחים לשנן את מה שלמדו, פן יישכח׳.[114] הם ׳אינם מניחים לשום דבר לחמוק מתחת ידם... הם מרעיפים עלינו שאלות... מוקדם בבוקר הם באים לבית־הספר ומשננים את לימודיהם מיום אתמול. כל גילוי חדש נוסך בהם אושר, והתלהבותם אינה ניתנת לתיאור׳.[115] גם התלמידות זוכות לשבחים: ׳הן מטות אוזן קשבת ואינן מחמיצות שום מילת־הסבר׳.[116] על הבנות בכרמאנשאה כתבה גב׳ מלקי, מנהלת בית־הספר: ׳הן עוקבות ברצון אחר הוראותי, ומבצעות אותן במהירות רבה׳,[117] ׳הן מגלות מידה ראויה לציון של שקידה׳,[118] ׳התענוג הגדול ביותר שלהן הוא לבוא לכיתה׳.[119]

112 מיכתב סידי, מס׳ 27, מיום 2.2.1905, בתיק XE104, שם.
113 מיכתבו של אבי, מס׳ 3, מיום 27.12.1907, בתיק IXE93a, שם.
114 מיכתב ראובן לוי, מיום 11.9.1899, בתיק XIVE149, שם.
115 מיכתב הנ״ל מיום 18.9.1899, שם; ראה גם מיכתב טאראגאנו מטהראן, מס׳ 93, מיום 16.6.1913, בתיק XVIIIE162, שם; מיכתב סאגס מכרמאנשאה, מס׳ 3, מיום 17.1.1907, בתיק XE103, שם.
116 מיכתב גב׳ לוי, ממלאת־מקום המורה לצרפתית בבית־הספר לבנות בטהראן, מיום 17.4.1901, בתיק XIIIE147, שם.
117 מיכתב גב׳ מלקי, מס׳ 5, מיום 28.11.1925, בתיק XE100, שם.
118 מיכתבה מס׳ 15, מיום 23.4.1926, שם.
119 מיכתבה מס׳ 23, מיום 16.7.1926, שם.

מידה גדולה זו של הנעה, שגילו ילדי היהודים בלימודיהם, היתה בעיקרה פנימית ובלתי־תלויה. אם־כי העובדה, שכמה מן הבוגרים קיבלו עבודה במינהל גרמה לעיתים להגברת המוטיבאציה ללמוד בבתי־הספר.[120] הפובליציסט הצרפתי אנט, שביקר ב־1905 בכי״ח אצפהאן, שאל ילד או שניים מן האינטליגנטיים ביותר: ׳מה תרצה לעשות לכשתגדל?׳ ׳ארצה ללמוד בפאריס בסמינאר למורים׳ — השיב התלמיד.[121]

אבל בסך־הכל היתה המוטיבאציה החיצונית ללמידה מועטה בראשית המאה: ׳האפשרות להתפרנס יפה בעתיד הודות למאמץ הלימודי המושקע בהווה אינה סבירה כל־כך במדינה מפגרת זו. הכלכלה בחיתוליה, שינאת־היהודים גדולה, והדרך למישרות, העשויות לפצות אדם משכיל על שנות־לימוד ארוכות, חסומה׳ — כתב ב־1911 נציג כי״ח בכרמאנשאה אל נשיא החברה.[122]

אחת התוצאות של ההנעה הפנימית החזקה ללמידה היתה העדר בעיות משמעת. לאחר מיספר חודשים של פעולה בבית־הספר הראשון של כי״ח באיראן, כתב סגן מנהל בית־הספר הטהראני: ׳היהודים הקטנים האלה אינם קשים לאילוף, הם נוחים... כנות, אהבת האמת, דיוק, חברות טובה, כבוד לסמכות וגילוי־לב — מושגים כאן ללא מאמץ מיוחד׳.[123] ׳הם ממלאים את הוראותינו בקנאות דתית וברצון טוב, שאין למעלה ממנו...׳.[124] בעיות מישמעת לא הטרידו אפילו את המורה העיוור, מולא חיים.[125] כזה היה המצב גם בבית־הספר לבנות: ׳אני מרוצה מעבודת תלמידותינו. ההוראות שאני נותנת והסדרים שאני קובעת, לעולם אינם נשארים ללא תוצאה׳, כתבה הגברת לארדו מטהראן לנשיא כי״ח.[126]

מצויים בידינו מיסמכים המעידים, שהישגי התלמידים והתלמידות של כי״ח בערים השונות של איראן עלו, יחסית, על אלה של תלמידי בתי־הספר הממשלתיים והמיסיונריים[127] — לפחות עד מלחמת העולם השנייה.[128] גילוי זה מרשים במיוחד

120 מיכתב פראנקו מכרמאנשאה, מס׳ 41, מיום 12.1.1914, בתיק XE99, שם.

121 Canfino, *op. cit.*, p. 104

122 מיכתב פראנקו, מס׳ 57, מיום 10.1.1911, בתיק IXE98, שם.

123 מיכתב ראובן לוי, מיום 18.9.1899, בתיק XIVE149, שם; ראה גם מיכתב סאגס מכרמאנשאה, מס׳ 3, מיום 17.1.1907, בתיק XE103, שם.

124 מיכתב הנ״ל, מיום 31.12.1899, שם.

125 מיכתב לוריא מטהראן, מיום 10.2.1905, בתיק XIVE150, שם.

126 מיכתבה מיום 8.4.1920, בתיק XIIIE145a, שם.

127 ראה לדוגמה מיכתב הועד המרכזי של כי״ח לנציג החברה באצפהאן, מס׳ 4167, מיום 10.8.1925, בתיק IR/Is.1, בארמ״ז; מיכתב לאזאר מטהראן, מיום 6.7.1924, בתיק XIIIE146a, בארכ״ח; מיכתב כהן מטהראן, מס׳ 914, מיום 7.6.1938, בתיק XIIE133b, שם; מיכתב פראנקו מכרמאנשאה, מס׳ 90, מיום 27.6.1938, שם; מיכתבי כתיה קואנקה מהמדאן, מס׳ 83, 84, מיום 10.7.1936, בארמ״ז; מיכתב לארדו מטהראן, מס׳ 263, מיום 2.6.1926, בתיק XIIIE145a, בארכ״ח; ראה גם כתב־העת סיני, שנה א, 1949, גליונות 2, 3 (בפרסית); וכן *Les cahiers de l'alliance israélite universelle*, 1954 (No. 80/81), p. 34

128 השווה סרור (שרה) סרודי, אצל שפייזהנדלר (ראה הערה 78). שם, עמ׳ 41; ראה גם מיכתב לארדו מטהראן, מס׳ 228, מיום 4.6.1925, בתיק XIIIE145c, בארכ״ח.

נוכח מציאות גורמים שמנעו התקדמות רבה יותר: רעב,[129] קור,[130] מגפות, מחלות עונתיות וכרוניות,[131] גזרות ופרעות,[132] כיתות מאוכלסות,[133] חדרי־לימוד בלתי־מתאימים,[134] ריהוט פגום,[135] מחסור במורים מוכשרים ומנוסים,[136] העדר אפשרות להעסיק מורים טובים,[137] חילופי מורים,[138] קשיים בשליחת מנהלים מפאריס לארץ, שנחשבה בראשית המאה נידחת,[139] מחסור באמצעי־למידה,[140] וכיוצא־באלה קשיים. הישגיהם הגבוהים יחסית של התלמידים היהודים זכו לעיתים לציון־לשבח אפילו מפי שר־החינוך של איראן.[141] להישגים נאים אלה היו גורמים רבים: יכולת־לימוד טובה,[142] מסירותם של רוב נציגי כי"ח, התעניינותו הבלתי־נלאית של הועד המרכזי של החברה בנעשה בבתי־הספר באיראן ועוד. אין ספק, שיחסה החיובי של יהדות איראן לבתי־הספר ולהשכלה המודרנית היוה אחד הגורמים החשובים לכך.

מישרד החינוך האיראני החל לתמוך בבתי־הספר של כי"ח באמצע שנות ה־20,[143] אבל לא בשיעור ניכר.[144] גם 'אגודת אחים' מלונדון (Anglo Jewish Association — A.J.A.) תמכה בבתי־הספר תמיכה זעירה.[145] כי"ח, שלזכותה יש לזקוף את אירגון

129 אמנון נצר, 'הפעילות הציונית באיראן', פעמים, 1, אביב תשל"ט, 1979, הערה מס' 2 בעמ' 30; ראה גם לדוגמה מיכתב זילברשטיין מכרמאנשאה, מס' 20, מיום 17.10.1930, בתיק XE105, בארכ"ח.

130 ראה לדוגמה מיכתבי ראובן לוי מטהראן, מיום 18.9.1899 ומיום 31.12.1899, בתיק XIVE149, שם; מיכתב בחיה קואנקה מהמדאן, על מהלך העניינים בבית־הספר בכרמאנשאה, מס' 297, מיום 14.1.1940, בארמ"ז.

131 ראה לדוגמה מיכתב נסים לוי מטהראן, מיום 29.6.1904, בתיק XIVE148, בארכ"ח; מיכתב אלמליח מטהראן, מיום 29.12.1913, בתיק XIIE121, שם; מיכתב זילברשטיין מכרמאנשאה, מס' 90 מיום 16.6.1930, בתיק XE105, שם.

132 ראה לדוגמה מיכתב פראנקו מכרמאנשאה, מס' 8, מיום 8.1.1910, בתיק IXE98, שם; אמנון נצר, 'בעיות האינטגראציה התרבותית, החברתית והפוליטית של יהודי איראן', גשר, שנת עשרים וחמש, אביב־קיץ תשל"ט (1-2), עמ' 73. וכן N. Leven, *50 ans d'histoire*, Paris, AIU, p. 165

133 ראה לדוגמה מיכתב מלקי מכרמאנשאה, מס' 25, מיום 13.8.1926, בתיק XE100, בארכ"ח.

134 ראה לדוגמה מיכתב סידי מכרמאנשאה, מס' 26, מיום 23.1.1905, בתיק XE104, שם.

135 ראה לדוגמה מיכתב מלקי מכרמאנשאה, מס' 26, מיום 8.9.1926, בתיק XE100, שם.

136 ראה לדוגמה מיכתב הגב' נשיא מטהראן, מס' 500, מיום 15.6.1932, בתיק XVIE152, שם.

137 ראה לדוגמה מיכתב פראנקו מכרמאנשאה, מס' 69, מיום 5.7.1937, בתיק XE99b, שם.

138 ראה לדוגמה מיכתב מלקי מכרמאנשאה, מס' 24, בתיק XE100, שם.

139 ראה לדוגמה מיכתב האדון נשיא, מנהל כי"ח אצפהאן, מס' 3, מיום 27.11.1924, בתיק IR/Is.1, בארמ"ז.

140 ראה לדוגמה מיכתב פראנקו מכרמאנשאה, מס' 8, מיום 8.1.1910, בתיק IXE98, בארכ"ח.

141 ראה לדוגמה מיכתב לארדו מטהראן, מס' 349, מיום 1.7.1929, בתיק XIIIE145e, שם.

142 ראה לדוגמה מיכתב גב' לוי מטהראן, מיום 17.4.1901, בתיק XIIIE147, שם; מיכתב סידי מכרמאנשאה, מס' 27, מיום 2.2.1905, בתיק XE104, שם; מיכתב פראנקו מכרמאנשאה, מס' 46, מיום 15.9.1910, בתיק IXE98, שם.

143 ראה לדוגמה מיכתבי לארדו מטהראן, מס' 269, מיום 22.7.1926 ומס' 340 מיום 6.4.1929, בתיק XIIIE145d, שם.

144 ראה לדוגמה מיכתב קואנקה מהמדאן בעניין קהילת סנגדג', מס' 24, מיום 20.1.1935, בארמ"ז.

145 ראה לדוגמה מיכתב מ'רוטשילד ובניו' לנציג כי"ח באצפהאן, מיום 10.1.1927, בתיק IR/Is.1, בארמ"ז.

החינוך היהודי המודרני באיראן, גם תמכה תמיכה כספית חשובה מאוד בהקמת בתי־הספר ובהחזקתם. ברם, את עיקר התקציב של בתי־הספר כיסו הקהילות עצמן, שהטילו מיסים על בשר, על בתי־המרחץ ועל ערק מזוקק; אירגנו נשפים והצגות תיאטרון; וגבו תרומות בטקסי נישואין ובברית־מילה לטובת בתי־הספר, וכל זאת מלבד שכר־הלימוד ותרומות מיוחדות.[146]

הקהילות הקדישו חלק גדול מהכנסותיהן — ולעיתים את כולן — לצורכי בתי־הספר שלהן, גם אם הדבר בא על חשבון העזרה לעניים.[147] העשירים הלוו כספים לועד־הקהילה לצורכי בתי־הספר[148] ואף הרימו תרומות מיוחדות למטרה זו.[149] היו עשירים שציוו חלק מרכושם לבניית חדרים ובתי־ספר של כי"ח.[150] היו זמנים שהקהילה כיסתה את כל הוצאות בתי־הספר שלה, חוץ משכר המנהל,[151] ולעיתים היא השתתפה אף בשכרו של זה.[152] והרי דוגמאות בודדות:

בראשית שנות ה־30 מנתה הקהילה היהודית בסנגדז' כאלפיים נפש,[153] מהם 4 רבנים, 7 רופאים, 2 רוקחים, 10 סוחרים, כ־50 חנוונים והשאר — רוכלים ובעלי־מלאכה. רובם התפרנסו אך למחייתם; מעטים היו בעלי הון בינוני. כי"ח, על אף רצונה

146 ראה לדוגמה מיכתבי קואנקה מהמדאן, מס' 23 מיום 21.1.1939 ומס' 25 מיום 3.2.1935, בארמ"ז; מיכתבו של פראנקו מכרמאנשאה, מס' 60, מיום 12.2.1911, בתיק IXE98, בארכ"ח; מיכתבו של מלקי מכרמאנשאה, מס' 49, מיום 9.3.1928, בתיק XE100, שם; מיכתבו של נהוראי מאצפהאן, מס' 726, בתיק IR/Is1-4, בארמ"ז; מיכתבו של אַביזאדֶה מברוג'רד, מיום 30.5.1935, בתיק כי"ח מס' 3, בארמ"ז; מיכתב ראובן לוי מטהראן, מיום 1.10.1900 בתיק XIVE149, בארכ"ח; מיכתבו של ביגאר, מס' 2785, מיום 27.10.1927, למנהל בית־הספר באצפהאן, בתיק IR/Is.1, בארמ"ז; מיכתבו של ביגאר לנ"ל, מס' 2863, מיום 16.11.1927, שם; מיכתב זילברשטיין מכרמאנשאה, מס' 35, מיום 15.5.1931, בתיק XE105, בארכ"ח. ראה גם Chouraqui, *op. cit.*, pp. 185-186; *Les cahiers de l'alliance israélite universelle*, 1953 (No. 71/73), pp. 72-73; 1954 (No. 80/81), p. 34

147 ראה לדוגמה מיכתב ראובן לוי מטהראן, מיום 1.10.1900, בתיק XIVE149, בארכ"ח; מיכתב ביגאר ליו"ר הקהילה היהודית בהמדאן, על הקהילות בשיראז ובכרמאנשאה, מיום 30.5.1911, בארמ"ז; מיכתב זילברשטיין מכרמאנשאה, מס' 13, מיום 24.7.1930, בתיק XE105, בארכ"ח; מיכתב קואנקה מהמדאן, מס' 25, מיום 3.2.1935, בארמ"ז.

148 ראה לדוגמה מיכתב קואנקה מהמדאן, מס' 118, מיום 25.1.1937, שם.

149 ראה לדוגמה מיכתב לארדו מטהראן, מס' 206, מחודש נובמבר, 1924, בתיק XIIIE145c, בארכ"ח; מיכתב לוריא מטהראן לבנדיקט בפאריס, מיום 7.3..1907, בתיק XIVE150, שם, בדבר נכונותם של אקא יקותיאל ואחיו, אנשי כאשאן, לתרום 2,000 טומאן לרכישת קרקע לבניין בית־ספר בעירם.

150 ראה לדוגמה תרגום הצוואה של רבי מאיר בן חיים יצחק, בתיק XVIIIE162, שם.

151 ראה לדוגמה מיכתב קואנקה מהמדאן, מס' 24, מיום 20.1.1935, בארמ"ז (המיכתב דן בסנגדז'); מיכתב ביגאר לנציגו באצפהאן, מס' 3344, מיום 30.12.1924, בתיק IR/Is.1, בארמ"ז (המיכתב דן בקהילות שיראז וכרמאנשאה); מיכתב לארדו מטהראן, מס' 175, מיום 29.6.1923, בתיק 25, בארכ"ח, מיכתב זילברשטיין מכרמאנשאה, מס' 36, מיום 11.6.1931, בתיק XE105, שם; מיכתב פראנקו מכרמאנשאה, מס' 54, מיום 4.1.1937, בתיק XE99, שם.

152 ראה לדוגמה מיכתב כהן מטהראן, מס' 900, מיום 3.3.1938, בתיק XIIE133b., שם.

153 מיכתב קואנקה מהמדאן, מס' 24, מיום 20.1.1935, בארמ"ז.

הטוב, לא היתה יכולה במשך שנים ארוכות לשלוח נציג לסנגדג׳.[154] אף־על־פי־כן מימנה קהילה קטנה וקשת־יום זו בית־ספר יסודי כמעט אך בכוחות עצמה.

בסוף שנות ה־30 היו בקהילת ביג׳אר קרוב ל־600 יהודים. לא היה ביניהם אף סוחר אחד גדול; רוב המפרנסים היו רוכלים וחנוונים קטנים. למרות זאת קיימה הקהילה בית־ספר, ובו 104 תלמידים בשש קבוצות.[155] כי״ח לא היתה יכולה להעניק לבית־ספר זה תמיכה גדולה,[156] ומה שניתן לא ניתן דרך־קבע.[157]

ב־1913 חיו בנַהָאנַנד קרוב ל־500 יהודים, ביניהם מספר גדול של אלמנות ויתומים. העדר הביטחון בדרכים היקשה על הרוכלים היהודים להתפרנס.[158] כי״ח תמכה בבית־הספר היהודי במקום,[159] אך עיקר העול רבץ על הקהילה. זו היתה מוכנה ליטול על עצמה עומס נוסף כדי לקיים בית־ספר מודרני.[160] אם־כי לא היתה כי״ח יכולה לעמוס על עצמה את האחריות לבית־הספר, פתחה קהילה קטנה זו במרוצת הימים אפילו חטיבת־ביניים.

במשך שנים קיימה הקיהלה בכרמאנשאה בכוחותיה בית־ספר[161] מודרני לבנות, עד אשר זכתה לסיוע מכי״ח.[162] הקהילות נשאו בעול הכספי של החינוך המודרני גם בתקופות קשות ביותר, שבהן ׳אנשים שלא מתו מרעב, המיתו את עצמם מחוסר יכולת לספק את צרכי משפחותיהם׳.[163] אפילו אורח לשעה הרגיש ש׳יהודי פרס מוכנים לכל קורבן בשביל ההחזקה וההתפתחות של בתי־הספר׳.[164] נציג כי״ח בטהראן כתב לנשיא החברה: ׳לעולם אין הקהילה משיבה את פניי ריקם׳.[165] ביגאר, המזכיר העולמי של כי״ח, כתב באחד ממיכתביו: ׳קהילות, המקריבות קורבנות כה רבים למען חינוך ילדיהן, כמו אלה של פרס, מן הדין שנתייחס אליהן בדרך־ארץ...׳.[166]

154 ראה לדוגמה מיכתב לארדו מטהראן, מס׳ 272, מיום 10.8.1926, בחיק XIIIE145d, בארכ״ח.
155 מיכתב קואנקה מהמדאן, מס׳ 220, מיום 20.11.1938 בארמ״ז.
156 מיכתב ביגאר להוכברג בהמדאן, מס׳ 1334, מיום 8.11.1906, שם.
157 מיכתב ביגאר לחכיב בהמדאן, מס׳ 382, מיום 14.4.1909, שם.
158 מיכתב פראנקו מכרמאנשאה, מס׳ 31, בחיק XE99a, בארכ״ח.
159 ראה לדוגמה מיכתב הועד המרכזי אל נשיא קהילת נהאונד, מס׳ 9621, מיום 4.8.1903, בארמ״ז; מיכתב ביגאר להוכברג בהמדאן, מס׳ 4425, מיום 3.3.1908, שם.
160 מיכתב פראנקו מכרמאנשאה, מס׳ 31, בחיק XE99a, בארכ״ח.
161 מיכתב דייאני, מנהל משרד החינוך האיראני במלאייר, לקואנקה בהמדאן, משנת 1936, בארמ״ז.
162 ראה לדוגמה מיכתב פראנקו מכרמאנשאה, מס׳ 41, מיום 12.1.1914, בחיק XE99, בארכ״ח.
163 ראה לדוגמה מיכתב פראנקו מכרמאנשאה, מיום 19.1.1913, שם.
164 *Paix et Droit*, XI, Fev. 1931 (No. 2), p. 7
165 מיכתב לארדו מטהראן, מס׳ 302, מיום 20.8.1927, בחיק XIIIE145d, בארכ״ח.
166 טיוטת מיכתב ביגאר, מס׳ 1064, מ־6 (או 26) בדצמבר 1928, בחיק מלקי XE100, שם.

אברהם כהן

יחסם של שלטונות איראן
אל המפעל החינוכי של "כל ישראל חברים"
בארצם

תדפיס מתוך

דור לדור

קבצים לחקר ולתיעוד תולדות החינוך היהודי בישראל ובתפוצות

ב

הוצאת רמות
אוניברסיטת תל־אביב

אלול תשמ"ד
ספטמבר 1984

אברהם כהן

יחסם של שלטונות איראן אל המפעל החינוכי של "כל ישראל חברים" בארצם*

לאחותי רוזה ולאפרים,
אנשי "נוה־ימין"
באהבה.

מבוא

חברת "כל ישראל חברים" (כי"ח) החלה, בשנת 1862, לייסד בתי־ספר מודרניים בקהילות היהודיות בצפון אפריקה, בקיסרות העותומאנית ובארצות הבאלקאן. בשנת 1900 היו לכי"ח מאה בתי־ספר ובהם עשרים ושש אלף תלמידים[1].

בשנות השבעים של המאה הי"ט היה בדעת כי"ח לפתוח מוסדות חינוך דומים גם באיראן אך בית־הספר הראשון של כי"ח בארץ זו נוסד רק בשנת 1898 בטהראן. רשת כי"ח באיראן התפתחה במהירות; בין השנים 1898 — 1904 יסדה החברה בתי־ספר בקהילות היהודיות הגדולות — אצפהאן, המדאן, טהראן, כרמאנשאה, סנה (סנגדג') ושיראז ואף הגישה תמיכה כספית וייעוץ פדגוגי מסוים לבתי־הספר הקהילתיים ברבות מן הקהילות הקטנות: ביג'אר, בורוג'רד, גולפאיגאן, דמאונד, ה'ונסאר, כאשאן, מַלָאיר, קרנד, תויסרכאן ועוד. בשנת 1926 נפתחו שני בתי־ספר גם בעיר יזד[2].

* מאמר זה נכתב במסגרת מחקרי על תולדות החינוך היהודי באיראן. המחקר נערך בחסות מכון בן־צבי. תודתי נתונה לרעייתי נורית אלראי־כהן על הערותיה לכתב־היד.

1. ראה: André Chouraqui, *L'allance israélite Universelle et la renaissance juive contemporaine, Cent ans d'histoire*, Paris; 1965 [להלן: שוראקי, אליאנס], p. 161.

2. אמנון נצר, "קווים ומגמות במערכת החינוך וההוראה בקהילה היהודית באיראן על רקע פעילות כי"ח בשנים 1865-1911", בתוך: מנחם זהרי ואחרים, הגות עברית בארצות האיסלם, ירושלים, 1981 [להלן: נצר, קוים], עמ' 448-460; אברהם כהן, "יחסם של יהודי איראן להשכלה מודרנית", פעמים, 9, 1981, עמ' 43-58.

הטבלה הבאה מתארת את התפתחות רשת כי"ח באיראן[3], לעומת התפתחות הרשת בעולם כולו.

השנה	מספר תלמידי כי"ח בפרס	מספר תלמידי כי"ח בעולם
1906	2695	33777
1922	3064	35285
1932	5285	44391
1936	5730	47822
1947	6360	40955
1950	8259	51218
1960	6220	45241
1972	3619	?
1975	3318	13305
1978	3539	?

"כל ישראל חברים", שמרכזו היה בצרפת, היה עד מלחמת העולם השנייה הארגון המערבי היחידי, שיסד באיראן בתי־ספר יהודיים מודרניים. בשנת 1943 הופיעה בזירת החינוך היהודי בארץ זו גם חברת "אוצר התורה", שמרכזה היה בניו־יורק, והקימה מוסדות חינוך יהודיים דתיים בקהילות ובשכונות שבהן לא פעל כי"ח. "אוצר התורה" הצליח לקלוט מספר גדול של תלמידים אך עד אמצע שנות השבעים המשיך כי"ח להיות גורם ראשי במערכת החינוך היהודי באיראן. בשנת 1966, למשל, קיים כי"ח 197 כיתות (ובהן 4992 תלמידים), אוצר התורה — 172 כיתות (4447 תלמידים) ואילו בבתי־הספר הקהילתיים למדו רק 1989 תלמידים[4].

חברת כי"ח מילאה, איפוא, תפקיד חשוב בדברי ימיה של יהדות איראן בעת החדשה וראוי, לכן, לבחון את יחסם של מוסדות השלטון האיראנים אל המפעל החינוכי של חברה זו.

כי"ח החל לפעול באיראן בתקופה בה המלכים, בני השושלת הקאג'ארית, לא הצליחו להבטיח לארצם מידה סבירה של עצמאות מדינית. רוסיה ובריטניה הגדולה נאבקו זו בזו על ההשפעה באיראן והתחרות שניהלו ביניהן היתה

3. הנתונים לקוחים מן הפרסומים הרשמיים של "כל ישראל חברים"

4. יהודה אריאל, "פגישה עם אחינו היהודים באיראן", בתפוצות הגולה, שנה ח', קיץ-סתיו תשכ"ז, עמ' 99-100;
Joseph Glanz, *A study on jewish education in Iran* [להלן: גלנץ, סקר], June 1972, p. 18.

כרוכה בהפעלת לחצים כבדים. בשנת 1883 ניסה נאצר א(ל)־דין שאה לאזן את השפעת שתי המעצמות הללו בארצו על־ידי כינון קשרים הדוקים עם גרמניה, אך תוכניתו לא הועילה. האנגלים והרוסים המשיכו להתערב בענייניה הפנימיים של איראן. על רקע זה כתב פעם נאצר א(ל)־דין שאה לשר החוץ שלו: "נהל שיחות עם שגרירויות אנגליה ורוסיה ושאל אם אנו עצמאיים אם לאו. מדוע הם מתערבים כל כך בענייננו?"[5].

בנו של נאצר א(ל)־דין, מוזפר א(ל)־דין שאה, ואנשי חצרו קיבלו הלוואות גדולות מרוסיה ובכך איבדו את שארית חופש ההחלטה שלהם לגבי פעילות נציגי מדינה זו והגבירו את חשדות הבריטים מפני השתלטות רוסית על איראן. היריבות בין רוסיה ובריטניה בעניין איראן פסקה רק בשנת 1907, כאשר הסכימו לחלק ביניהן את הארץ לאיזורי השפעה.

מלכי איראן חסרי האונים ניסו להפיק תועלת מן התחרות שבין שתי המעצמות והסתייעו בהן בתהליך המודרניזציה של ארצם.

בשנות מלחמת העולם הראשונה הכריז אחמד שאה, המלך הצעיר של איראן, על נייטרליות ארצו. למרות הכרזה זו לא עלה בידו להעמיד את איראן מחוץ למלחמה וכוחות אנגליים, רוסיים ועותומאנים עשו במדינה כבתוך שלהם. גם הגרמנים והאוסטרים בחשו בקדרה. כוחות הביטחון הדלים של איראן היו תחת השפעת הרוסים והשוודים והמלך לא היה מסוגל להרתיע באמצעותם את המעצמות. מעמדה ובטחונה העצמי של איראן נפגעו גם מן העובדה שוועידת השלום בוורסיי סרבה לקבל את המשלחת האיראנית ששוגרה אליה. אחרי המלחמה התחדשה התחרות בין ברית־המועצות לבין בריטניה על ההשפעה באיראן. בשנת 1919 חתם ראש ממשלת איראן על הסכם עם האנגלים לפיו אמורה היתה ארצו ליהפך לכעין מדינת חסות. ההסכם בוטל בלחץ דעת הקהל אך בטחונה העצמי של איראן לא שוקם.

יחסה של איראן כלפי מדינות המערב בתקופה הקאג'ארית היה, אם כך, דו־ערכי: מחד גיסא — חוסר אונים בפני התערבותן בענייניה הפנימיים ורמיסת ריבונותה ועצמאותה, ומאידך גיסא — הרצון להיעזר בהן בפיתוח המדינה ובשידוד מערכותיה. במצב זה, שליחי המערב בתחומים השונים, ובתחום החינוך בכללם, נתקלו ביחס של חיוב ואהדה תודות לתרומתם

5. عبدالرضا هوشنگ مهدوی، تاریخ روابط خارجی ایران، تهران ۱۳۴۹، صفحه ۱۷۱.
(עבודל רוא הושנג מהדווי, תולדות יחסי החוץ של פרס, טהראן, 1970, פרסית (להלן: מהדווי, מדיניות חוץ), עמ' 171.

לקידומה של איראן ונהנו מחרות מוחלטת. כי״ח, שנחשב למוסד צרפתי, נהנה אף הוא ממצב זה[6].

מייסד שושלת הפהלוי, רזא שאה, היה מעוניין להגביר את עצמאותה הפוליטית של איראן, להאדיר את בטחונה בעצמה ואת גאוותה בעברה הרחוק ולכבוש למדינתו מקום כבוד במשפחת העמים. החל במאי 1927 הוא ביטל את המשמרות המיוחדים של השגרירויות והקונסוליות הזרות ואת זכותן לשפוט את נתיניהן. הוא אף הגביל את זכויות התנועה של הדיפלומאטים הזרים, ולא הרשה לשגרירויות לפתוח חדרי קריאה או לפרסם עיתונים. המלך קיצץ בסמכויותיהם של היועצים הכלכליים האמריקאיים, וכאשר לא הסכימו לכך, אף פיטרם (1927). הוא ביטל הסכמי מכס שנראו לו כמזיקים לכלכלת הארץ (החל במאי 1928), לחץ קשות על בריטניה להגדיל את חלקה של איראן ברווחי הנפט (1932/33), נטל את הנהלת המכס מידי הבלגים ומסרם לידי פקידים איראניים (1934) וניסה להעמיד את היחסים הפוליטיים והכלכליים עם בריה״מ־המועצות על בסיס נוח יותר לאיראן.

בשנות השלושים ניתק המלך לתקופות קצרות את היחסים הדיפלומאטיים של ארצו עם גרמניה (1931), ארצות הברית (1936) וצרפת (1937) משום שהשלטון או העיתונות במדינות אלה פגעו בכבודה של איראן.

עם כל זאת, רזא שאה ובנו מוחמד רזא אחריו, היו מעוניינים ביחסים טובים עם המעצמות ולא רק מטעמים בטחוניים. הם ידעו שעצמאותה של איראן תלוייה בעוצמתה ועל־כן רצוי להחיש את תהליכי המודרניזציה של ארצם. בהקשר זה הם הכירו בחשיבותם של המומחים הזרים בפיתוחה הטכנולוגי והתרבותי של איראן[7].

על רקע המצב המתואר ניתן גם לראות את יחסם של מלכי פהלוי אל כי״ח: הם יחסו חשיבות לפעילות הארגון, אך עשו הכל כדי להטיל עליו את מרותם המוחלטת.

ניתן להצביע על שני יסודות ביחסם של שלטונות איראן אל כי״ח: מחד

6. عیسی صدیق، تاریخ فرهنگ ایران در آغاز تا زمان حاضر، تهران، ۱۳۴۳، صفحه ۳۴٤.
(עיסא צדיק, תולדות החינוך באיראן מן הראשית עד היום, טהראן, 1963 פרסית) (להלן: עיסא, החינוך בפרס); מהדורי, מדיניות חוץ, פרקים 7, 8 (שים לב במיוחד לעמודים 169-170, 174-175, 193, 199-200); Fasā'i Hasan, *History of Persia under qājār rule*, New York/London, 1972 [להלן: פאסאיי, קאג'אר], p. 394; Wilhelm Eilers, "Educational and cultural development in Iran during the Pahlavi era" [להלן: איילרס, חינוך ותרבות], in George Lenczowski (ed.), *Iran under the Pahlavis*, Standford university, 1978, p. 305; William E. Griffith, "Iran's foreign policy in the Pahlavi era" [להלן: גריפית, מדיניות חוץ], in George Lenczowski, op. cit.

7. גריפית, מדיניות חוץ, כל המאמר (שים לב במיוחד לעמודים 367, 369, 370, 371); מהרורי, מדיניות חוץ, עמ׳ 212-224; Elwell-Sutton, "Reza Shah, the great founder of the Pahlavi dynasty", in George Lenczowski, pp. 29-30. [להלן: אלוול סאטון, מייסד שושלת הפהלוי]

גיסא — ביטויי חיוב ואהדה מתמידים אל החברה מאז הפגישה בין נאצר א(ל)־דין שאה לבין חברי נשיאותה ועד עליית חומייני, ומאידך גיסא — צמצום הדרגתי של עצמאות בתי־הספר שלה מאז ראשית שנות העשרים של המאה העשרים ועד ביטולם בימי המשטר האיסלאמי. יחסם של שלטונות איראן אל בתי הספר של כי״ח, כפי שהותווה על ידי המגמות המנוגדות הללו, יתואר ויוערך בעבודה זו.

א. הערכה, עידוד וסיוע — יחסם של שלטונות איראן לבתיה״ס של כי״ח

ב״ספר החינוך״, אשר הוצא בתקופת המלך מוחמד רזא לכבוד אלפים וחמש מאות שנות ״האימפריה האיראנית״, מצוי פרק על רשת בתי־הספר של ״כל ישראל חברים״ בארץ זו. בפרק קצר זה, אשר נכתב, ככל הנראה, על־ידי ראשי כי״ח באיראן כתוב לאמור:

״... הממשלה המלכותית האיראנית ... לא נמנעה משום עזרה כספית או רוחנית לבתי הספר של כי״ח...״[8]

אומנם שלטונות איראן לא הגישו מעולם עזרה כספית ראויה לשמה לבתי־הספר של כי״ח, אך הם גילו כלפיהם יחס חיובי ואף אוהד.

במה התבטא היחס החיובי של השלטונות האיראניים ל״כל ישראל חברים״ ומה היו הגורמים ליחסם זה?

1. מלכי איראן, נאצר א(ל)־דין (1848—1896), מוזפר א(ל)־דין (1896—1907), מוחמד עלי (1907—1909), אחמד (1909—1925), רזא (1925—1941) ומוחמד רזא (1941 עד עליית חומייני) לא הסתירו את גישתם החיובית כלפי המפעל של כי״ח. אהדתם באה לידי ביטוי בהזדמנויות ובצורות שונות: כשנת 1873 הרשה נאצר א(ל)־דין שאה לכי״ח לפתוח בית־ספר לילדי היהודים בטהראן.

המלך מוזפר א(ל)־דין נתן ביטוי לאהדתו לבית הספר הראשון של כי״ח, שנוסד, כאמור, ב־1898, באיגרת ששיגר לשר החוץ שלו. הוא הביע את שביעות רצונו מפתיחת מוסד, שבו הילדים ״יתפללו לשלומי ולשלום ממלכתי״, והודיע שהורה לראש ממשלתו להעניק מדי שנה מאתיים טומאנים

8. ראה בספר کانون آموزش و پرورش (יומן החינוך והתרבות, פרסית) העמודים בספר אינם ממוספרים; נצר, קווים, עמ׳ 456; מכתב קואנקא, נציג כי״ח המדאן, מס׳ 378/689, מיום 11.2.1937, ליום טוב צמח במרוקו. טיוטת המכתב מצויה בארכיון המרכזי המרכזי לתולדות העם היהודי [להלן: ארמ״ד] באוניברסיטה העברית; Cahiers de l'Alliance Israélite Universelle; 71/73, 1953 [להלן: CAIU], p. 75

(אלף פרנק־זהב) לבית ספר זה[9]. בקיץ 1902 הוא אף הסכים לקבל לראיון משלחת מטעם הוועד המרכזי של כי"ח[10].

המלכים האחרונים של השושלת הקאג'ארית, מוחמד עלי שאה ואחמד שאה, הלכו בעקבות קודמיהם והקלו על נציגי כי"ח.

המלך רזא, מייסד שושלת פהלוי, אהד את כי"ח למרות שהיה חדור רוח לאומית איראנית. הוא ביטא את אהדתו זו בכך שהרשה לחברה להמשיך בפעולתה באיראן החדשה ובמחוות שהרשימו את המוסלמים: בביקורו באצפהאן, בשנת 1928, עצר רזא שאה את מכוניתו ליד תלמידות כי"ח, שעמדו במסלול המלכותי, וברך אותן. הדבר הפך לשיחת היום בעיר[11]. כשביקר בהמדאן בשנת 1936, התעכב המלך ליד תלמידי הגן של כי"ח, ואף ניהל שיחה קצרה עם מנהלת בית־הספר לבנות של חברה זו, בתיה קואנקא. תמונת המלך המשוחח עם קואנקא[12] פורסמה בעיתון החשוב "אטלאעאת", והעיתון הרשמי "איראן" דווח, שהמלך היה מרוצה ממראה עיניו[13].

באהדתו לכי"ח הלך מוחמד רזא שאה בעקבות אביו ואף נתן לכך ביטוי פומבי: במרס 1954 הוא קיבל בארמונו קבוצה של ספורטאים מבתי־הספר היהודיים, וב־1963 הוא העניק ראיון לנשיא כי"ח שביקר באיראן[14].

2. עמדת המלכים אל כי"ח הכתיבה את הגישה של שרי המדינה אל נציגי חברה זו בארצם. המשלחת היהודית שבאה לברך את סעד א(ל)־דול(ט), שנתמנה לשר החוץ בשנת 1907, שמעה מפיו דברים חמים על שני בתי־הספר של כי"ח בטהראן. השר הדגיש שישמח אם הקהילה תמשיך לחזק את המוסדות הללו[15].

9. ראה حبیب لوی, تاریخ یهود ایران, تهران ۱۳۳۹ یمدسوم.
(חביב לוי, תולדות יהודי איראן, כרך שלישי, פרסית) [להלן: לוי, הסטוריה, ג'], עמ' 784.
להלן: [כי"ח קונפינו,] Albert Confino, *L'action de l'alliance israélite en Perse*, Algérie (1946?) p. 63.

10. מכתבו של Bigart, מס' 374, מיום 8.10.1902, ומס' 4940 מיום 8.8.1902 לבאסאן — הנציג של כי"ח בהמדאן. בתיק המדאן, בארמ"ז. (Bigart היה המזכיר העולמי של כי"ח במשך שנים רבות; להלן נסתפק בהזכרת שמו, ללא ציון תפקידו).

11. ראה Yomtov D. Semach, *A travers communantés israélites d'orient*, Paris, Alliance israélite universelle, 1931 [להלן: צמח, קהילות], p. 27.

12. התצלום מצוי ברשותי — א.כ.

13. מכתב קואנקא, מנהלת בית־הספר של כי"ח בהמדאן, מס' 107. מיום 3.11.1936, לנשיא כי"ח בפאריס, בתיק המדאן, בארמ"ז.

14. ראה CAIU, 83 ,5 ,1954, p. 43.

15. ראה [BAIU: להלן], 1907, p. 85; *Bulletin de l'Alliance Israélite Universelle* בשנת 1878 צוות נאצר א(ל)־דין שאה שמשרד החוץ הפרסי יהא אחראי לטיפול בעניני היהודים באיראן. על־כן טובעי היה שהיהודים יברכו כל שר חוץ חדש.

בשלהי שנת 1933 כתב שר החינוך האיראני לנשיא כי"ח בצרפת: משרד החינוך האיראני גילה תמיד יחס חיובי אל מוסדותיכם בפרס, בעתיד נגביר את אהדתנו. אתעניין בבתי־ספר אלה אישית[16]. השר לא הגזים.

שרי החינוך קבלו לראיון אישים שנשלחו מטעם הוועד המרכזי של "כל ישראל חברים" בצרפת לפקח על מוסדות החברה באיראן: צמח נתקבל ב־1929[17] ורודנסקי ב־1935[18].

באוקטובר 1977 ובאפריל 1978 הגיעו לטהראן שניים מראשי כי"ח, ווייל ובן־ארויה. שר החינוך האיראני נתפנה מעיסוקיו בשתי ההזדמנויות וקיבל אותם לראיון. ווייל התקבל גם על־ידי שר החצר. השרים הבטיחו לסייע לכי"ח להקים בית־ספר מקיף (גן — י"ב) באחת מן השכונות היוקרתיות של טהראן[19].

נציגי כי"ח באיראן, בייחוד אלו בטהראן, נהגו לפנות ישירות לשרי החינוך של המדינה הן בכתב[20] והן בשיחה אישית. במהלך שנת 1937, למשל, נפגש נציג כי"ח בטהראן פעמיים עם שר החינוך האיראני[21]. הנציגים בקשו את התערבות השרים גם בעניינים משניים ונענו בחיוב. לדוגמה: ב־1934 הבטיח שר החינוך האיראני לשחרר מתשלום מכס את הספרים המיועדים לבית־ספר כי"ח בהמדאן והוא אכן קיים את הבטחתו[22]. בשנות השלושים היה קשה ביותר להשיג רשיונות ליציאתם של מועמדים איראניים לבתי־המדרש של כי"ח בפאריס. נציג החברה בטהראן ביקש ראיון אצל השר והלה אכן קבלו לשיחה והבעיה באה על פתרונה[23].

16. מכתב כיגאר, מיום 27.12.1933 לנציג כי"ח בהמדאן, בתיק המדאן, בארמ"ז.

17. צמח, קהילות, עמ' 13-14.

18. מכתב סלים נשיא מאצפהאן, מס' 3352/6, מיום 1.12.1935 מושבו בלבדי כל המכתבים נשלחו לנשיא העולמי של כי"ח בפאריס, אם לא צויין נמען אחר.

19. ראה: CAIU, 199, 1978, pp. 30-31.

20. ראה לדוגמה תרגום מכתב לארדו לשר החינוך, מיום 6.9.1926, בתיק XIIIE 145d, בארכיון "כל ישראל חברים" בפאריס [להלן: ארכ"ח]. כל התיקים שיוזכרו הם תיקי איראן בארכ"ח ובארמ"ז. המכתבים שיוזכרו נכתבו בידי שליחי כי"ח באיראן, שהיו מנהלים או סגני מנהלים בבתי־הספר של החברה. להלן יצויין שם הנציג ומקום מושבו בלבדי כל המכתבים נשלחו לנשיא העולמי של כי"ח בפאריס, אם לא צויין נמען אחר.

21. מכתב כהן מטהראן, מיום 30.9.1937, בתיק XIIE 133a, בארכ"ח.

22. טיוטת מכתב קואנקא מהמדאן, מס' 21 מיום 10.1.1935 בארמ"ז; ראה גם טיוטת מכתבו מס' 95, מיום 4.11.1934, בארמ"ז.

23. מכתבו, ללא מספר (מס' קבלה 458), מיום 6.10.1937, לקואנקא, נציג כי"ח בהמדאן, בתיק המדאן, בארמ"ז.

שרי החינוך ונציגים רמי־מעלה מטעמם נהגו לבקר בבתי הספר של "כל ישראל חברים" והאדירו בכך את יוקרתם של בתי הספר הללו[24]. בשנת [illegible] נאם שר החינוך האיראני בטכס, שנערך על־ידי כי"ח בטהראן לרגל חנוכת בניינו החדש של בית־הספר. השר הדגיש, שכל שכבות האוכלוסיה באיראן ללא הבדל דת וגזע, ייחבעו להרים את תרומתם לקידום החינוך[25].

גם בסיוריהם בערי השדה הסכימו השרים לפגוש את מנהלי מוסדות כי"ח[26]. בביקורו ביזד, ב־1937, פגש שר החינוך במנהל המוסד של כי"ח, גילה כלפיו יחס אוהד ביותר והזמינו לבקר בבית־המדרש של משרד החינוך בטהראן ובאוניברסיטה של עיר זו, כאורחו האישי[27].

שרי החינוך לא הססו לציין לשבח את עבודתם של מנהלי כי"ח, כשאלה היו ראויים לכך. בשנת 1937 העניק שר החינוך מדליות ממשלתיות למנהל ולמנהלת של בתי־הספר בהמדאן ולמנהל כי"ח ביזד[28].

3. יחסם האוהד של שרי החינוך אל כי"ח נתן את אותותיו בהתנהגותם של **ראשי משרד החינוך בטהראן** ושל נציגיו בערי השדה[29]: הם נקטו עמדה חיובית כלפי נציגי החברה ונהגו בהם באדיבות.

הלשכות המחוזיות של משרד החינוך האיראני נהגו באורך רוח כלפי מוסדות כי"ח. האיראניזציה של בתי־הספר היהודיים, למשל, בוצעה בשנות העשרים המאוחרות ובעשור הרביעי של המאה, על־ידי משרד זה, לא באמצעות צו אדמיניסטרטיבי ברוטאלי וחד פעמי אלא כתהליך איטי. הדרישה לוותה בשכנוע, ובמבצע השכנוע נטלו חלק אפילו שרי החינוך[30].

משרד החינוך האיראני לא עקף את מנהלי מוסדות החברה בפניותיו אל תלמידי כי"ח, אל מוריו או אל הורי תלמידיו. אדרבא, הוא הכיר במנהלי כי"ח כבסוכני הממשלה ובכך זיכה אותם ביוקרה. לדוגמה: הם התבקשו להודיע

24. ראה לדוגמה: CAIU, 84, 6, 1954, p. 28.
25. Le Messager de Téhéran, 2ème anneé, No. 411 ,18.5.1927
26. מכתב וילברשטיין מכרמאנשאה, מס' 74, מיום 19.11.1932, בתיק XE105, בארכ"ח.
27. ראה: Paix et Droit [PD להלן], XVII, 5 Mai 1937, p. 10.
28. טיוטת מכתב קואנקא מהמדאן, מס' 119, מיום 1.2.1937, בתיק המדאן, בארמ"ז; מכתביו של שר החינוך עלי עצקר חכמת, מיום 15.4.1315 ומיום 12.12.1315, לפי הלוח הפרסי [להלן: ל"פ], לבתיה קואנקא, מנהלת בית־הספר של כי"ח בהמדאן, בארמ"ז; מכתב קואנקא מהמדאן, מיום 25.6.1941, בתיק המדאן, בארמ"ז; Pd, XVII, 5, Mai 1937, p. 11.
29. ראה לדוגמה: מכתב פראנקו מכרמאנשאה, מס' 308, מיום 28.7.1936 לקואנקא בהמדאן, בתיק המדאן, בארמ"ז; טיוטת מכתב קואנקא מהמראן, מס' 329/308, מיום 8.8.1936, לפראנקו בכרמאנשאה, שם.
30. ראה למשל מכתב כהן מטהראן, מס' 874, מיום 19.2.1937 בתיק XII E 133 a, בארכ"ח.

להורים אנאלפאבתיים, שיש באפשרותם ללמוד בקורסים לחינוך מבוגרים[31], באמצעותם הוזמנו המורים לקורסי הכשרה ולהשתלמויות, שאורגנו על־ידי הממשלה[32], ודרכם נודע לתלמידי כי"ח, שהמוכשרים שבהם יוכלו ללמוד בקונסרבטוריון למוזיקה[33] או ב"ענף המוזיקלי של הצבא"[34].

הלומדים ברשת כי"ח שותפו, כשאר התלמידים בבתי־הספר במדינה, באירועים ממלכתיים רשמיים[35] ועובדה זו העלתה את קרנם של מוסדות כי"ח. בשנת 1907, למשל, השתתפה משלחת של מאה וחמישים תלמידי כי"ח בטכס לכבוד חנוכת הפרלמנט האיראני[36]. לבתי־הספר של כי"ח ניתנה ההזדמנות ליטול חלק בכל המיפגשים והתחרויות הספורטיביות העירוניות והארציות[37], גם כשנכחו בהם המלך או שרים[38]; וכשהשיגו הישגים ספורטיביים, הם זכו לפרסום בעיתונים חשובים[39].

באמצע שנות העשרים של המאה החל משרד החינוך האיראני להגיש לבתי־הספר של כי"ח גם סיוע כספי[40]. תמיכה זו היתה אמנם מזערית אך היא הוותה עדות לגישתה של הממשלה האיראנית כלפי מערכת החינוך של כי"ח. פקידי הרשות גם עודדו תורמים זרים לתרום לשיפור תנאי השיכון של בתי־הספר האלה. ב־7 במאי 1939 ביקר בהמדאן הוראס כדורי, בנו של

31. ראה לדוגמה: הודעת שוקראאי, איש משרד החינוך בהמדאן, מס' 4004 מיום 1315.6.18 ל"פ, לכי"ח המדאן, בתיק המדאן, בארמ"ז.
32. ראה לדוגמה: מכתביו של שוקראאי, מנהל משרד החינוך בהמדאן, מס' 3006, מיום 1316.4.1 ומס' 9365, מיום 1315.11.3 ל"פ, למנהל כי"ח המדאן, בתיק המדאן, בארמ"ז.
33. חוזר סמנכ"ל משרד החינוך, מס' 4635/293/2, מיום 1318.2.19 ל"פ, (שנת 1939), בתיק טהראן, בארמ"ז.
34. חוזר אבראהים שמסאורי, מס' 9379, מיום 1317.7.11 ל"פ, בתיק IRAN/Teh. No. 70, בארמ"ז.
35. ראה לדוגמה: מכתב פראנקו מכרמאנשאה, מיום 19.3.1937 בתיק XE 99b, בארכ"ח; צמח קהילות, עמ' 27; הודעות משרד החינוך האיראני לכי"ח המדאן (נמסרו טלפונית), מס' 6572 ומס' 6573, ומיום 1315.8.17 (שנת 1936), בתיק המדאן, בארמ"ז.
36. מכתב לוריא מטהראן, מיום 7.8.1907, בתיק XIVE 150, בארכ"ח.
37. מכתב בתיה קואנקא מהמדאן, מיום 18.11.1934, בתיק המדאן, בארמ"ז; מכתב הנ"ל, מס' 87, מיום 15.7.1936, שם; חוזר משרד החינוך האיראני, מס' 217, מיום 1316.1.12 ל"פ, בתיק IRAN/Teh. No. 70, שם.
38. חוזר האגף לגנ"ע ולחינוך הגופני, במשרד החינוך האיראני, מס' 4118, מיום 1318.4.11 ל"פ, בתיק כי"ח טהראן, בארמ"ז; PD, XVI, 7, Sep. 1936, p. 11.
39. ראה לדוגמה טיוטת מכתב קואנקא מהמדאן, מס' 87, מיום 15.7.1936, בתיק המדאן, בארמ"ז; מכתב אלחנטי מיוד, מס' קבלה 542, מיום 21.10.1937 לקואנקא בהמדאן, שם.
40. ראה לדוגמה טיוטת מכתב קואנקא מהמדאן, מס' 254, מיום 18.7.1939, בתיק המדאן, בארמ"ז; טיוטת מכתב בתיה קואנקא מהמדאן, מס' 52, מיום 20.9.1935, שם.
41. ראה לדוגמה: מכתביו של לארדו מטהראן, מס' 269, מיום 22.7.1926, ומס' 340, מיום 6.4.1929, בתיק XIII E 145d, בארכ"ח.

הפילנטרופ אלי כדורי. גונלי, מנהל משרד החינוך המקומי, בא אליו לכבדו ולשוחח עמו על כי"ח[41].

המנהל הכללי של משרד החינוך, סגניו ופקידים גבוהים אחרים ביקרו בבתי־הספר, נכחו בטכסים שונים, נאמו ואמרו דברי שבח[42]. בנשף חלוקת התעודות בסוף שנת הלימודים 1937/38, שנערך בכי"ח טהראן השתתפו זה לצד זה, יושב ראש הפרלמנט האיראני, המנהל הכללי של משרד החינוך ונציגי ממשל אחרים. דבר הטקס התפרסם בעתונות[43].

מנהלי מוסדות החינוך המוסלמיים היו עדים ליחס השווין שנהג המשרד כלפי עמיתיהם מכי"ח וקיימו מצידם יחסים קורקטיים עם מנהלי בתי־הספר של כי"ח אפילו במקרים של מחלוקת. כמה דוגמאות יכולות להעיד על כך: (1) ב־1937, פנה מנהל בית ספר דאנש בעיר המדאן אל מנהל כי"ח והודיע לו שתלמידי כי"ח הפריעו לתלמידיו בדרכם הביתה. לאחד מהם אכד בשל כך סכום של 5 ריאלים וכובע. בפנייתו ביקש שייאסר על תלמידי כי"ח להפריע לתלמידי בית ספרו, ושאם יימצא האשם תוחזר האבידה[44]. התלונה נוסחה בנימוס ובאיפוק הראויים להתכתבות בין שני עובדי חינוך. (2) מנהל כי"ח ביזד נהנה מיחס אוהד לא רק מצד פקידי משרד החינוך המקומי אלא גם מצד עמיתיו, עובדי ההוראה המוסלמיים בעיר. בראשית שנת הלימודים 1937/38 הוא הצליח לשכנע את המנהלים של שני בתי־הספר התיכוניים לקבל למוסדו־תיהם 11 מבוגרי כי"ח, הואיל ולא יכול היה לפתוח בשבילם חטיבת ביניים. הם התקבלו לבתי הספר כשהם פטורים משכר לימוד ואף שוחררו מלימודים בשבת[45].

4. היחס האוהד של המלך ושל השלטון המרכזי השתקף גם בעמדתם של **מושלי הערים**. רבים מהם לא הסתירו את אהדתם ל"כל ישראל חברים" ולא מנעו ממנו את סיועם[46]: בשנת 1901 נסע אלברט קונפינו, שליח הארגון,

41. מכתב קואנקא מהמדאן, מס' 245, מיום 15.5.1939, בתיק המדאן, בארמ"ז.
42. ראה לדוגמה: מכתב כהן מטהראן (וכן תוכנית הטקס המצורפת אליו), מס' 881, מיום 2.4.1937, בתיק XII. E. 133a בארכ"ח; טיוטת מכתב קואנקא מהמדאן, מס' 165, מיום 15.4.1938, בתיק המדאן, בארמ"ז; מכתב כהן מטהראן, מס' 938, מיום 3.3.1939, בתיק XII E 133b, בארכ"ח; מכתב סגן המנהל הכללי של משרד החינוך האיראני, מס' 4081, מאביב 1939, למנהל כי"ח בטהראן, בארמ"ז; Journal de Téhéran, 3ème année, 20.3.1937, 7ème année, 5.5.1939 ;CAIU, 79, 1954, p. 34.
43. עתון "אטלאעאת", שנה שנייה, מס' 308, מיום 25.4.1938; Journal de Téhéran, 4ème année, No. 834, 25.4.1938.
44. מכתבו מס' 3, מיום 19.1.1316 ל"פ, בארמ"ז).
45. ראה: PD, XVIII, 9, Nov. 1938, p. 11.
46. מכתב לוריא מטהראן, מיום 15.9.1905, בתיק XIV E 150, בארכ"ח.

לאצפהאן, שם התעתד לפתוח בית־ספר, ובדרכו עבר ליד כאשאן. כמה מאות מן הקהילה היהודית בעיר זו, יצאו לקראתו וערכו לו קבלת פנים חמה. מושל העיר שלח פקיד לייצגו בטכס קבלת הפנים, ועשרה שוטרים להגן על קונפינו ועל מקבלי פניו[47]. כיובל שנים לאחר־מכן, בנובמבר 1948, הגיע לעיר זו אנדרי קואנקא, השליח הראשי של כי"ח באיראן לשם פיקוח על בתי־הספר של החברה. המושל ומנהל משרד החינוך המקומי קבלוהו לראיון, שבחו בפניו את הישגי המוסד של כי"ח בעירם ואת העובדה שהוא פתוח גם לתלמידים מוסלמיים[48].

מושל אצפאהן, שהיה אחי המלך, הסכים בראשית המאה להטיל על היהודים מס בשר, שהכנסותיו נמסרו להנהלת בית־הספר של כי"ח, אשר בשכונה היהודית. קונפינו, מנהל בית הספר, לא הסתפק באישור בעל־פה וביקש מן המושל למסור לו כתב הסכמה. בקשתו נענתה בחיוב[49].

בשנת 1903, הטיל הוועד המרכזי של כי"ח על קונפינו, לבקר בעיר שיראז ולבחון אם ניתן להקים בה בית־ספר יהודי. הנסיעה מאצפהאן לשיראז היתה כרוכה בסכנה בשל כנופיות מזויינות שנהגו להתנפל על השיירות. קונפינו פנה אל מושל אצפהאן וביקשו לשלוח עמו משמר מיוחד. הלה נעתר לבקשה, ומשמר חיילים ליווה את נציג כי"ח במשך הנסיעה כולה. כשהגיע האיש לשיראז, שלחו לקראתו ממלא־מקום מושל העיר, מוזפר א(ל)־סולטאן, ובנו של המושל נאצר א(ל)־דול(ט), כעשרים פרשים לברכו ולשמור עליו[50]. באחת מתחנותיו, בדרכו חזרה לאצפהאן, פגש קונפינו את עלא א(ל)־דול(ט), המושל החדש של שיראז, הלה ארח את קונפינו יום תמים והבטיח שבתי־הספר של כי"ח יזכו באהדתו. הוא אף צייד אותו בצו שנועד לזכותו בקבלת פנים נאותה בתחנות שלאורך דרכו חזרה לאצפהאן, ושלח חמישה מפרשיו ללוותו[51]. בשנת 1904 נעתר מושל זה להפצרותיו של מנהל כי"ח שיראז, שוקר, ושחרר יהודים שנעצרו על לא עוול בכפם בשיראז ובג'ארום, ויהודי אחר שנידון למוות. הדבר העלה מאוד את כבודו של שוקר[52].

בשנת 1909, זיכה מושל אחר של שיראז את הקהילה היהודית ואת נציג כי"ח בעיר באהדתו למרות שיריבו, המושל שהודח, השתמש בשנאת היהודים כבנשק בתחרותו על השלטון[53]. מושל כרמאנשאה, פרמאן־פרמא, שהיה גיסו של המלך מוזפר א(ל)־דין היה איש נאור ויחס חשיבות רבה לחינוך מודרני.

47. ראה: BAIU, 1901, p. 55.
48. ראה: CAIU, Dec. 1948, p. 13.
49. קונפינו, כי"ח, עמ' 85.
50. קונפינו, כי"ח, עמ' 128־129; BAIU ,1903, pp. 188־199.
51. קונפינו, כי"ח, עמ' 148־149; BAIU, 1903, p. 128.
52. ראה: BAIU, 1904, p. 75 ,76־77.
53. ראה: BAIU, No. 34, 1909, pp. 74־75.

הוא הכיר את המפעל של כי"ח וביקר בבתי־ספר של חברה זו בקהיר, באלכסנדריה ובביירות. בשנת 1903 ביקר יצחק באסאן בקהילה בכרמאנשאה כנציג הוועד המרכזי. המושל הזמינו לראיון, קבלו בביתו והבטיח להגיש לו כל סיוע אפשרי לשם פתיחת בית־ספר של כי"ח[54]. ואכן, כאשר הגיע לעיר שליחו של כי"ח, סידי, כדי לפתוח בה את בית הספר, נערכה לו קבלת פנים "העולה על כל מה שנהוג במקרים דומים במקומות אחרים"[55]. מושל אחר של כרמאנשאה, נזאם א(ל)־סלטנה, ביקר במוסד כי"ח בעיר לאחר פרעות מרס 1909, ובכך הפגין את רצונו לשמור על בטחון המוסד[56].

בשנת 1938 העניק מושל כרמאנשאה ראיון לנציגי כי"ח, בר־מימון וקואנקא, והביע בפניהם את אהדתו לעדה היהודית בעיר ולבית־הספר של כי"ח[57].

בשנת 1902 ביקר מושל המדאן בבתי־הספר של כי"ח ועודד את המפעל[58]. מושל זה אף נתן הוראה להעמיד לרשות נציג כי"ח, סאגס, שלושה שומרים פרשים בדרכו מהמדאן לכרמאנשאה. ב־1911 הטיל מושל אחר של העיר על שלושה שומרים ללוות את איש כי"ח, טאראגנו, מסנדג' להמדאן. כאשר למרות השמירה הוא נשדד בדרך, נשלחה קבוצה של חמישים פרשים, שתפסו את השודדים והחזירו לטאראגנו חלק מן הרכוש השדוד[59].

בשנת 1935 ביקר בסנדג' אנדרי קואנקא, מנהל בית הספר בהמדאן, כנציג הוועד המרכזי של כי"ח. הוא נתקבל בכבוד על ידי המושל, אשר ביקש ממנהל משרד החינוך המקומי לסייע לקואנקא בשליחותו, והביע משאלה שארגון כי"ח יחדש את תמיכתו בבית־הספר של העיר[60].

מושל העיר יזד שקל, בשנת 1937 להעמיד לרשות כי"ח מגרש שעליו יוכל לבנות בניין מתאים יותר לבית הספר[61].

54. ראה: I. Bassan "La communauté israélite de Kermanchah", *Revue des Écoles de l'Alliance Israélite Universelle*, [להלן: REA] No. 8, Avril 1903 — Janvier 1904, p. 55; BAIU, 1903, p. 134, 135.

55. מכתב סידי מכרמאנשאה, מס' 1, מיום 30.5.1904, בתיק X E 104, בארכ"ח.

56. ראה: BAIU, 1909, p. 73.

57. מכתב קואנקא מהמדאן, מס' 198, מיום 7.7.1938, בארמ"ו.

58. מכתב ביגאר לבאסאן — נציג כי"ח בהמדאן — מס' 2222, מיום 13.2.1902, בארמ"ו; וכן מכתבו לנ"ל מס' 4940, מיום 8.8.1902, שם; ראה גם: יהושע בן־חנניה, "מצב יהודי פרס לפני יובל שנים", מחברת, ר' 10־8 (41־39), אלול תשט"ו, עמ' 141.

59. מכתב טאראגנו; מיום 20.1.1911, בתיק XVIII E 162, בארכ"ח. מכתב טאראגנו מיום 30.1.1911, אל שאול כהן בטהראן, בתיק XIIE 134, שם.

60. מכתב קואנקא מהמדאן, מס' 35, מיום 21.4.1935, לנשיא כי"ח, בארמ"ו.

61. ראה PD, XVII, 5, Mai 1937, p. 10.

מושלים או נציגים השתתפו באירועים שונים בבתי הספר של כי"ח. בטכס חלוקת בגדים לנזרכים בהמדאן, הילל המושל את הסולידריות היהודית והביע הערכה למפעל כי"ח בעולם[62].

5. יחס חיובי כלפי "כל ישראל חברים" הופגן גם על ידי הצבא והמשטרה. ביולי 1899 נהרג פועל בניין איראני, שעבד קרוב מאוד לבניין ביה"ס של כי"ח, על־ידי כדור שנורה לעברו. אספסוף, שהאשים את היהודים ברצח, נהר לשכונה היהודית להתעלל בתושביה[63]. יוסף קאזס, מנהל כי"ח טהראן, נפגש עם שר המשטרה וביקש את התערבותו. הלה פקד מייד לפזר את הפורעים. למחרת הוא ביקר בשכונה כדי להרגיע את תושביה ובא גם לבית הספר להפגין את אהדתו. הוא סייר בכיתות, דיבר אל הילדים ונשא נאום קצר בפני ראשי הקהילה שנקבצו לכבדו בנוכחותם[64].

בספטמבר 1901, התעללו שני חיילים ואזרח בתלמיד כי"ח באצפהאן. קונפינו, מנהל בית־הספר, פנה מיד למפקד הצבא בעיר. הלה העניש את האשמים וכתב לקונפינו שלא יהסס להתלונן בפניו בכל מקרה של פגיעה באחד מתלמידיו או מעובדיו. המפקד אף נעתר לבקשתו של קונפינו והרשה לו להעתיק את המכתב ולהדביקו בכל פינות השכונה היהודית[65].

בספטמבר 1922 הפריע משרתו של שייך מוסלמי לשרת כי"ח בטהראן לפקח על יציאת תלמידי בית־הספר לבתיהם בתום הלימודים. משנדרש המשרת להסתלק, הפיץ שמועה שלפיה היהודים חללו את כבוד השייך. למחרת נתכנסו אלף מוסלמים במסגד והודיעו שלא יעזבוהו אלא אם כן יועבר בית־הספר היהודי לשכונה היהודית. הם אף דרשו שעד להעברתו ייסגר המוסד. האספסוף התקיף יהודים בבתיהם והיתה סכנה שגם בית הספר יותקף. המשטרה שלחה כמאה שוטרים לשמור על תלמידי כי"ח בשעת עזיבתם את בית־הספר[66].

בשנת 1910 שמרו חיילים בכרמאנשאה על בית־הספר של אליאנס[67]. ב־1912 ביקר מפקד כוחות הצבא בכרמאנשאה בבי"ס כי"ח המקומי וערך סיור בכיתות[68].

62. מכתב קואנקא מהמדאן. מס' 39, מיום 8.5.1935, בארמ"ו; ראה גם את מכתבו מס' 165, מיום 4.5.1938, שם.

63. לוי, הסטוריה, ג' עמ' 786.

64. קונפינו, כי"ח, עמ' 65־66; BAWU, 1898, p. 66-67.

65. ראה: Bulletin Mensuel [BM: להלן] Oct. 1901, p. 189.

66. ראה: PD, 9, Nov. 1922, p. 9.

67. הוצאות אחזקתם צויינו בטיוטה של המאזן הכספי של בית־הספר מיום 8.1.1911, שהוגש ע"י מנהל בי"ס פראנקו, לועד המרכזי בתיק IX E98, בארכ"ח.

68. מכתב פראנקו מכרמאנשאה, מס' 96, מיום 19.6.1912, בתיק XE 99 a, בארכ"ח.

בשנת 1924 ערך איגוד בוגרי כי"ח בעיר המראן קבלת פנים לגנרל אחמד חאן, מפקד כוחות פרס במחוז לורסטאן. באותו מעמד הכריז הגנרל הכרזות אהדה כלפי היהודים וכלפי מפעלם החינוכי[69]. ב־1905 שלח המפקד הצבאי של כרמאנשאה לשער העיר חמישה פרשים לקבל את פניו של סאגס, נציגו החדש של כי"ח[70]. ב־1931 נשלחה התזמורת הצבאית של כרמאנשאה על ידי מפקד הצבא בעיר לנגן בטכס שנערך בבית הספר של כי"ח בעיר[71].

בתי־הספר של כי"ח היו ברשימת התפוצה של הפנימיות הצבאיות. מנהל כי"ח בהמדאן התבקש להודיע לתלמידיו, שהמועמדים לבית הספר העל יסודי של הצבא בכרמאנשאה לא יחוייבו בשום תשלום ויהנו מתנאי פנימיה מלאים. הוא אף נדרש לעודד את תלמידי כי"ח להירשם לבית ספר זה[72].

כאשר בוצעה גניבה בבית הספר כלשהו של כי"ח, המשטרה טפלה, בדרך כלל, בצורה קורקטית בעניין והחזירה את הרכוש הגנוב לבית הספר במקרים בהם ניתן הדבר[73].

6. קיימות עדויות על יחס חיובי מצד עיריות מסויימות אל המפעל של "כל ישראל חברים". בראשית שנות השלושים, תרמה עיריית סנגדג' חמשת אלפים ריאלים לכי"ח, כעשירית מהסכום שנדרש לקהילה היהודית בעיר זו כדי להקים בניין חדש לבית־ספרה[74]. בשנת 1934 דרשה עיריית המדאן מכל בעלי הבניינים ברחובות שבהם אמורה היתה לעבור שיירת המלך רזא, לשפץ שיפוץ יסודי את חזית בנייניהם, ולא — יינקטו נגדם אמצעים חמורים. בית־הספר של כי"ח בצע שיפוץ חלקי בלבד, ואף על פי כן לא נענש, וזאת בשעה שניתנה פקודה להרוס את קירות בית החולים של המסיון האמריקאי ולעצור בעלי בתים איראניים שלא בצעו את ההוראה[75].

7. אפילו כוהני הדת המוסלמים נטו לעיתים חסד לנציגי "כל ישראל חברים"[76]. ב־23 ביולי 1899 הצטרפה קבוצה מרשימה של כוהני דת לשר המשטרה שביקר בבית־הספר של כי"ח. הביקור נועד להפגין את אהדת

69. ראה: PD, 7, Sep. 1924, p. 12.
70. מכתב סאגס מכרמאנשאה, מס' 1, מיום 20.11.1905, כתיק XE 103, בארכ"ח.
71. מכתב זילברשטיין מכרמאנשאה, מס' 37, מיום 12.6.1931, כתיק XE 105, בארכ"ח.
72. מכתבו של שוקראי, איש משרד החינוך בהמדאן, מס' 2844, מיום 1316.3.27 ל"פ, לכי"ח בהמדאן, בארמ"ז.
73. ראה למשל: מכתב שאול כהן מטהראן, מיום 10.8.1910, כתיק XII E 134, בארכ"ח.
74. מכתב סלה אבנר איש המדאן, מיום 6.4.1933, לוועד המרכזי של כי"ח בפאריס, בארמ"ז.
75. מכתבו של קואנקא מהמדאן, מיום 7.12.1934, בארמ"ז; מכתב האלף (היה המזכיר העולמי של כי"ח לאחר מות ביגאר: להלן נסתפק בציון שמו בלבד), מס' 1779, מיום 21.11.1934 אל קואנקא, שם.
76. ראה: BAIU, 1898, p. 68; CAIU, Nov.-Dec. 1952, p. 30.

המימשל לשכונה היהודית ולמוסד של כי"ח[77]. באוגוסט 1901 הודיע שייך שוקרולאה, הרועה הרוחני של כל המוסלמים הסונים בכורדיסטאן האיראנית, שהוא פורש את חסותו על יצחק באסאן, מנהל כי"ח המדאן שבא מטעם הוועד המרכזי לבחון את הצרכים החינוכיים של הקהילה היהודית בסננדג'. מנהיג מוסלמי אחר של סננדג', שייך אל־אסלאם, הבטיח לבאסאן שבמאמציו לפתוח בית ספר יהודי בעיר, יוכל לסמוך על עזרתו[78]. כוהן האיסלם הראשי בכרמאנשאה בראשית המאה העמיד את גנו הפרטי לרשות יצחק באסאן, שהגיע לעיר לבחון את אפשרויות פתיחת בית־ספר במקום[79]. סאגס, מנהל כי"ח בכרמאנשאה, הותקף, בשנת 1908, על־ידי האספסוף. הוא הובל למיסגד ושם הועמד בפני הברירה להתאסלם או למות. ראש כהני הדת המוסלמיים בעיר נתן לו מקלט בביתו הפרטי עד עבור זעם[80]. בטהראן היו נערים מוסלמיים מפריעים מדי פעם לתלמידי כי"ח, בדרכם לבית־הספר או בחוזרם ממנו. לוריא, נציג כי"ח בטהראן מצא פתרון לבעייה: הוא פנה לאחד מכוהני הדת וביקשו שימנה איש דתי־מוסלמי שישמור על בטחון התלמידים. האיש מונה, בית־הספר שילם את שכרו הדל והבעיות פתחו[81].

ב. הערכת הגורמים ליחס האוהד כלפי כי"ח באיראן

הממשל האיראני הפגין, כאמור, יחס חיובי כלפי המפעל של "כל ישראל חברים". ליחס זה היו גורמים שונים, חלקם מעוגנים בהתפתחותה של החברה האיראנית וביחסי החוץ של איראן, ואחרים — באופיה ובדרכי פעולתה של חברת כי"ח:

1. בתקופתו של המלך נאצר א(ל)־דין (1848—1896) שרר ביטחון פנימי באיראן וכמעט שלא נערכו מלחמות נגד הארצות השכנות. הקרקע היתה נוחה לרפורמות והמלך רצה בהן, לפחות במחצית הראשונה של שלטונו[82]. בימיו של מלך זה גויסו משקיעים לפתיחת בתי־חרושת באיראן וניתנו זכיונות שונים למדינות זרות. האנגלים, שרצו בקשר עם הודו, הניחו קו טלגראף לרוחבה של איראן, מומחים מבלגיה ומאוסטריה ייסדו את הדואר ואת המכס.

77. ראה: BAIU, 1899, p. 66-67.
78. ראה: B.M. ,Oct. 1901, p. 182.
79. קונפינו, כי"ח, עמ' 58; BAIU, 1903, p. 132; CAIU, Nov. Dec. 1952, p. 30.
80. קונפינו, כי"ח, עמ' 161.
81. מכתב לוריא מטהראן, מיום 22.11.1907, כתיק XIV E 150, בארכ"ח.
82. ראה: *The economic history of Iran 1800-1914,* Chicago London, 1971, PP. 24-25; Réza Arasteh, Education and social awakening in Iran *Leiden. 1969 1850-1968,* Leiden, 1969, pp. 30-31. [להלן: אראסטה, חינוך].
عیسی صدیق، تاریخ فرهنگ ایران از آغاز تا زمان حاضر، تهران، ۱۳۴۱
(עיסא צדיק, **תולדות החינוך באיראן מן הראשית עד היום**, טהראן, 1963. פרסית. להלן: עיסא, החינוך בפרס).

הבלגים עסקו גם בסלילת דרכים, בהטיית גשרים ובחקלאות. האנגלים והרוסים ייסדו בנקים באיראן. ממשלות צרפת, אוסטריה, גרמניה וארצות־הברית, פתחו בטהראן שגרירויות, וכך עשתה גם איראן בבירותיהן של הארצות הללו. נאצר א(ל)־דין שאה ובנו מוזפר א(ל)־דין שאה, בקרו באירופה מספר פעמים לשם חיזוק הקשרים עם ארצות המערב והכשירו את הקרקע לקליטת התרבות המערבית בארצם[83]. בתקופה זו בוצעה גם ראורגניזציה אדמיניסטרטיבית באיראן עצמה והפעולה הצריכה הכשרת מומחים שיוכלו לנהל את ענייני המדינה, כדוגמת האדמיניסטרטורים באירופה[84].

מלכי השושלת הקאג׳ארית ידעו, שמדינתם נחותה ממדינות המערב וזקוקה להן. הם היו מעוניינים בחינוך המערבי בו ראו מכשיר שיעורר את הארץ מתרדמתה[85]. הם שחרו, איפוא, את ידידותן של המדינות האירופיות וגילו יחס ליברלי כלפי נציגיהן בתחומי הכלכלה, הרפואה, הסעד והחינוך[86].

בתקופה זו נפתחו באיראן בתי־ספר רבים על־ידי מיסיונרים מארצות שונות. בתי ספר אלה נחשבו לחלוצי המודרניזציה בחינוך האיראני[87]. זו היתה אווירה נוחה ליסוד בתי־הספר של ״כל ישראל חברים״.

2. רעיון פתיחת בתי־ספר של ״כל ישראל חברים״ באיראן קיבל את תמיכתו של נאצר א(ל)־דין שאה עוד בשנת 1873. לפני עלותו לשלטון לא ידע מלך זה כמעט דבר על קיומה של הקהילה היהודית באיראן[88]. ברבות הימים הוא נתוודע אליה ואף נזקק לשרותם של היהודים: במשך חמש שנים שימש יהודי אירופי כרופאו האישי, ורופא יהודי־פרסי טיפל באימו[89].

באותה עת זכו היהודים באירופה לאמנציפציה, ואילו באיראן הם הושפלו ונרדפו. המלך, נאצר א(ל)־דין, ראש ממשלתו וחלק מאנשי חצרו הבינו, שיחס זה של האוכלוסיה המוסלמית ושל כוהני הדת השיעים אל היהודים, פוגע

83. ראה: Eugène Aubin, *La Perse d'aujourd'hui*, Paris, ; 1908 p. 189 [להלן: אובין, פרס] עיסא, החינוך בפרס, עמ׳ 357; מהדורי, מדיניות חוץ, עמ׳ 171.
84. אראסטה, חינוך, עמ׳ 27.
85. שם, עמ׳ 206־207.
86. ״פרס: היסטוריה, העת החדשה״, האנציקלופדיה העברית, כי״ח [להלן: נצר: פרס], עמ׳ 374; עיסא, החינוך בפרס, עמ׳ 356; William Haas*IRAN,* London, Oxford university press 1946 [להלן: האס, איראן] p. 175.
87. אראסטה, חינוך. פרק תשיעי; עיסא, החינוך בפרס, עמ׳ 356; האס, איראן, עמ׳ 162, 192; A. Banani, The *modernization of IRAN,* 1921-1941, Standford, 1961 [להלן: באנאני, מודרניזציה] 95-96.
88. לוי, הסטוריה, ג׳, עמ׳ 634.
89. שם, עמ׳ 630, 635.

בתדמיתה של איראן בארצות המערב[90]. בשנת 1865 פנה רבם של יהודי טהראן אל ראשי חברת ״כל ישראל חברים״ בצרפת, תיאר בפניהם את מצבם הקשה של יהודי איראן וביקשם לפעול לטובת אחיהם[91]. החברה נענתה לבקשה והחלה לפעול למען יהודי איראן. ראשי החברה פנו אל שגריר איראן בצרפת וביקשוהו, בין היתר, להרשות להם לפתוח באיראן מוסדות חינוך[92].

ביולי 1873 שהה נאצר א(ל)־דין שאה בבירת צרפת. ב־12 בחודש הוא קיבל לראיון את חברי הוועד המרכזי של כי״ח והביע את הסכמתו לכך, שהחברה תייסד בית־ספר למען ילדי היהודים בטהראן. כי״ח הכין מייד זכרון דברים שבו פורשה הסכמה זו ולמחרת החתים עליו את ראש ממשלת איראן. כמו כן סוכם, שהממשלה האיראנית תעמיד בניין מתאים לרשות המוסד של כי״ח בטהראן, תשלם את שכר המורה שילמד בו פרסית, ותרשה לשלושה או לארבעה צעירים יהודים מאיראן לצאת ללימודים בבית־מדרש של כי״ח בצרפת[93].

גם קהילות יהודיות אחרות באירופה ובטורקיה השתדלו אצל נאצר א(ל)־דין שאה ואצל שריו למען הטבת מצבם של יהודי איראן ולמען פתיחת בתי־ספר של כי״ח במדינה. המלך מצידו הצהיר, בין היתר, שיש ברצונו לפתח את החינוך בארצו, ושגם יהודי איראן ייהנו ממפעל זה[94].

למרות מאמצים אלה ומסיבות שאינן קשורות בממשלת איראן לא הצליח כי״ח לייסד באיראן מוסד חינוכי כלשהו בזמנו של נאצר א(ל)־דין שאה.

רק בסוף המאה הי״ט, בזמן שלטונו של מוזפר א(ל)־דין שאה, בנו של נאצר א(ל)־דין, נפתח בית־הספר הראשון של כי״ח בטהראן. זכרון הדברים שעליו היה חתום ראש ממשלתו של נאצר א(ל)־דין שאה היווה את האישור הרשמי לפעילותו של כי״ח באיראן.

השושלת הפהלווית שקמה בשנת 1925, לא שינתה את יחסה החיובי אל ״כל ישראל חברים״. אדרבא, הרפורמטור רזא שאה ראה את התרבות האיראנית כחלק מן התרבות האירית הגדולה, שבניה חיים באירופה ובאמריקה[95]. כי״ח, כאחד הגופים אשר החדירו את התרבות המערבית לאיראן,

90. שם, עמ׳ 673־674.
91. שם, עמ׳ 670־696; נצר, קוים, עמ׳ 451.
92. לוי, הסטוריה, ג׳, עמ׳ 697־705.
93. שם, עמ׳ 702־715; משלח מנות אל בני ישראל מארץ פרס, מאת החברה הנודעת בשם כל ישראל חברים, פה, פאריז, תרל״ד; BAIU, 1873, pp. 170־176, 180־181.
94. שם, עמ׳ 716־719.
95. אמנון נצר, ״בעיות האינטגרציה התרבותית, החברתית והפוליטית של יהודי איראן״, גשר, 2־1, אביב־קיץ תשל״ט [להלן: נצר, אינטגרציה], עמ׳ 71; ראה גם: באנאני, מודרניזציה, עמ׳ 109. מוחמד רזא שאה, בנו של רזא שאה, היה תמים דעים עם אביו בנושא זה. רמז לכך ראה אצל: אמנון נצר, ״איראן ויהדיה בפרשת דרכים היסטורית״, גשר, 1/106, חורף־אביב תשמ״ב [להלן: נצר, פרשת דרכים] הערה מס׳ 28, בעמ׳ 110.

לא היה, איפוא, נציג תרבות נוכרית בעיני המלך, ונהנה מיחס אוהד מצידו ומצד בנו אחריו.

3. תהליך המודרניזציה של החינוך החל באיראן באמצע המאה הי"ט. אמנם, במשך מאה שנים, כלומר עד ראשית המחצית השנייה של המאה העשרים, לא הצליחה מערכת החינוך האיראנית להקיף אלא 15 עד 20 אחוזים מן הילדים שבגיל בית הספר[96], ואף על פי כן בתקופה זו היא צעדה כברת דרך גדולה קדימה.

בשנת 1851 נוסד דאר א(ל)־פנון, מוסד ללימודים גבוהים בתחומי צבא, טכניקה ומדע. המרצים והמדריכים במוסד גוייסו מקרב מלומדים מומחים ואנשי צבא אוסטריים, צרפתיים, הולנדיים, פולניים ואחרים. הסטודנטים במוסד זה למדו חינם, קבלו בגדים ותזונה ונהנו מתמיכה כספית. היתה זו הפעם הראשונה בהיסטוריה של החינוך באיראן, שהממשלה נטלה על עצמה אחריות בתחום החינוך. מוסד זה הפיץ באיראן את התרבות המערבית[97].

בשנת 1854 יסד נאצר א(ל)־דין שאה את משרד החינוך האיראני. אחת הפעולות של משרד זה היתה שיגור 42 מטובי הבוגרים של דאר א(ל)־פנון, לצרפת. הם שבו לאיראן לאחר כמה שנות השתלמות ועמדו בראש תנועת ההתחדשות התרבותית בארץ זו. אחד מהם התמנה פעמיים לשר החינוך ואחרים תפסו משרות חשובות בשירות המלך, משרד החוץ וכדומה[98].

בשנת 1898 הוקמה "המועצה לבתי־ספר לאומיים" והוטל עליה לכונן מערכת חינוך מודרנית באיראן. רוב חברי המועצה למדו באירופה. 10 בתי ספר ממלכתיים הוקמו כבר בשנה הראשונה לפעולתה של המועצה, והתחרו במוסדות המסורתיים[99].

בשלושים השנים הראשונות של המאה נוסדו בתי־ספר גבוהים נוספים על ידי משרד החוץ, משרד החקלאות, משרד המשפטים ועוד, וכן אקאדמיות למוזיקה ולאומנות[100].

באוגוסט 1906 נכנע המלך מוזפר א(ל)־דין שאה ללחץ העם והסכים לכינון פרלמנט באיראן. התנועה הדמוקרטית העריכה את תרומתם של מוסדות

96. אראסטה, חינוך, עמ' 210; באנאני, מודרניזציה, עמ' 91, 108.
97. אראסטה, חינוך, עמ' 28־29, 209; עיסא, החינוך בפרס, עמ' 351; באנאני, מודרניזציה, עמ' 89; איילרס, חינוך ותרבות, עמ' 305; מהדורי, מדיניות החוץ, עמ' 169; עיסא, החינוך בפרס, עמ' 350־353; מנשרי רור, מקומו של החינוך הגבוה בהתפתחותה של איראן החדשה — מערכת החינוך בתקופת בית קאג'אר ובית פהלוי, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת ת"א, 1982 [להלן: מנשרי, החינוך הגבוה], פרק שלישי.
98. עיסא, החינוך בפרס, עמ' 352־353.
99. באנאני, מודרניזציה, עמ' 89.
100. אראסטה, חינוך, עמ' 32־34; האס, איראן, עמ' 164; באנאני, מודרניזציה, עמ' 97.

החינוך להפצת רעיונות הקידמה ונתנה תנופה לחינוך המודרני[101]. המהפכה החוקתית גם הולידה צורך בעובדי ציבור רבים ועובדה זו יצרה קרקע נוחה לפיתוח נוסף של מערכת החינוך[102].

בשנים 1910־1911 חוקק המג'לס (הפרלמנט) האיראני חוקים חשובים בנוגע לחינוך וביניהם חוק חינוך חובה חינם[103]. כמו כן, הוחלט לשגר לצרפת ולאנגליה 30 סטודנטים. על 15 מהם הוטל להשתלם בענייני חינוך ותרבות[104].

בשנת 1918 הוכפל תקציב החינוך ובשנה זו גם הונחו היסודות להקמת מוסדות להכשרת מורים ומורות שזכו להרחבה בשנות השלושים[105].

בשנת 1922 הוחלט על הקמת המועצה העלינה בחינוך[106].

עם עליית רזא שאה פהלוי הגיע לשיאו הרצון לבנות אדמיניסטרציה מירכוזית וגבר הצורך בפיתוח נוסף של מערכת החינוך להכשרת אנשי מינהל וקציני צבא[107]. בתקופתו גדל תקציב החינוך מדי שנה, והמערכת התפתחה[108]. חוק גיוס חובה העניק הקלות לתלמידי בתי־הספר התיכוניים והגבוהים, וזאת כדי לעודד את הנוער להמשיך בלימודים[109].

בשנת 1928 הוחלט לשגר מדי שנה לפחות מאה סטודנטים ללימודים אקאדמיים באירופה וזאת נוסף על צעירים שנשלחו להשתלמויות מטעם משרדים ממשלתיים שונים לצרכים מיוחדים, ועל ידי הורים עשירים באופן פרטי[110].

101. עיסא, החינוך בפרס, עמ' 362; אראסטה, חינוך, עמ' 222־223; BAIU, 1907, p. 83.
مهدی مقدم، تاریخ انقلاب مشروطیت ایران، جلد دوم، طبع مشروطیت، تهران، صفحه ۷
(מהדי מלק־זאדה, ההיסטוריה של המהפכה הדמוקראטית של איראן, כרך שני: שחר הדמוקראטיה, טהראן, 1950. פרסית)
102. אראסטה, חינוך, עמ' 32, 71, 73.
103. Mohammad Ali Toussi, *Persent educational systems in Iran*, Iran, Teheran, Ministry of education, General department of planning and studies, (1965?) [להלן: טוסי, מערכת]; עיסא, החינוך בפרס, עמ' 473; אראסטה, חינוך עמ' 88־89, 228־233; באנאני, מודרניזציה, עמ' 90; אנציקלופדיה חינוכית, ג', טור 1066.
104. עיסא, החינוך בפרס, עמ' 362.
105. עיסא, החינוך בפרס, עמ' 365־369, 482־483, 484־485; אראסטה, חינוך, עמ' 34, 74, 89, 119־124; אנציקלופדיה חינוכית, ג', טורים 470, 1068; טוסי, מערכת, עמ' 26־31; באנאני, מודרניזציה, עמ' 94.
106. טוסי, מערכת, עמ' 6־7; עיסא, החינוך בפרס, עמ' 465־466.
107. אראסטה, חינוך, עמ' 34־35, 41, איילרס, חינוך ותרבות, עמ' 306; Richard W. Cottam, *Nationalism in Iran*, Pittsburgh, 1979 [להלן: קוטאם, נציונליזם], p. 99, 102.
108. עיסא, החינוך בפרס, עמ' 365־366, 371. השווה: אנציקלופדיה חינוכית, ג' טור 822.
109. עיסא, החינוך בפרס, עמ' 366.
110. עיסא, החינוך בפרס, עמ' 367, 375; אראסטה, חינוך, עמ' 41, 223; באנאני, מודרניזציה, עמ' 102.

בשנת 1932 הוחלט שוב להעניק חינוך יסודי חינם לכל[111], וב־1943 הובעה משאלה שהתכנית אכן תתבצע וכי כל האיראנים כולם יזכו בחינוך יסודי חינם. בבתי־הספר העל־יסודיים הממשלתיים נגבה אומנם שכר לימוד[113] אך הוא היה מיזערי.

בשנת 1931 הוחל בתכנון אוניברסיטת טהראן שנחנכה ב־1935. אוניבר־סיטאות נוספות נוסדו במשך השנים[115]. בשנת 1933 הוחלט על הקמת גני ילדים[116] וב־1937 הונח היסוד למפעל של "חינוך מבוגרים"[117].

תהליך מזורז של עיור, שהחל עם עליית שושלת פהלוי, וקיבל תנופה גדולה לאחר מלחמת העולם השנייה הוליד צרכים כלכליים שונים ותרם תרומה חשובה להרחבת מערכת החינוך[118].

בשנת 1955 הודיעה הממשלה על תמיכתה ביסוד בתי־ספר פרטיים[119].

בתחילת שנות השישים של מאה זו החל להתפתח באיראן תיעוש בקנה מידה גדול ובוצעה רפורמה אגרארית. שני אלה הגבירו את הצורך במערכת חינוך מפותחת וענפה עוד יותר[120]. במקביל לתהליכים הכלכליים הוחל, איפוא, ברפורמה של תכניות בתי־הספר היסודיים, הורחב השימוש באמצעים אור־קוליים, הוקם מרכז לדוקומנטציה פדגוגית[121] ומשרד החינוך החל להתעניין בילדים הזקוקים לחינוך מיוחד[122]. בשנת 1963 הוקמה "חטיבת

111. עיסא, החינוך בפרס, עמ' 367, 473; טוסי, מערכת, עמ' 8.
112. עיסא, החינוך בפרס, עמ' 372, 473; טוסי, מערכת עמ' 8. ראה גם: האס, איראן, עמ' 163, 175. איילרס, חינוך ותרבות, עמ' 311.
113. אנציקלופדיה חינוכית, ג', טור 1067.
114. עיסא, החינוך בפרס, עמ' 476; טוסי, מערכת, עמ' 11.
115. עיסא, החינוך בפרס, עמ' 368, 372, 486־491, 496־499; אנציקלופדיה חינוכית, ג', טור 1067; אראסטה, חינוך, עמ' 34־38; טוסי, מערכת, עמ' 23; האס, איראן, עמ' 163־164; איילרס, חינוך ותרבות, עמ' 306־309, 330; מנשרי, החינוך הגבוה, פרק שמיני.
116. עיסא, החינוך בפרס, עמ' 472־473.
117. עיסא, החינוך בפרס, עמ' 370, 495; אנציקלופדיה חינוכית, ג', טור 1068; טוסי, מערכת, עמ' 23; כאנאני, מודרניזציה, עמ' 103, 104, 105.
118. אראסטה, חינוך, עמ' 80, 94, 99, 102, 113, 211; האס, איראן, עמ' 176; סאטון, רזא שאה, עמ' 33.
119. עיסא, החינוך בפרס, עמ' 373.
120. אראסטה, חינוך, עמ' 80, 83, 211; טוסי, מערכת, עמ' 45, 48.
121. ראה: Fatemi Karim, *Rapport sur les activités durant l'année académique 1960-1961, presenté à XXIV conférence de l'instruction publique*, Été 1961, Genève; טוסי, מערכת, עמ' 32.
122. ראה: Ministry of Education, IRAN: *Reply to questionnaire on the organization of special education for mentally deficient children, for the XXIIIrd international conference on public education sponsored by UNESCO*—I.G.E. Geneva, July 6-17, *1960*.

החינוך" של הצבא האיראני, לקידום החינוך בכפרים[123] ובשנת הלימודים 1963/64 הוקמו במשרד החינוך מדורים מיוחדים לפעילות חינוכית בקרב נשים ולפיתוח ספריות בבתי־ספר[124]. בשנת 1974 הדגיש המלך שוב, בצוו מלכותי, את רצונו שכל ילד איראני יזכה חינם בחינוך יסודי ובהנחייה לקביעת דרכו[125].

בשנת 1975 החליטה ממשלת איראן החלטות חשובות רבות, שנועדו להעלות את רמתה של מערכת החינוך ולהבטיח גיוס יעיל של בוגריה לשירות המדינה[126].

מכל האמור לעיל ניתן להסיק שבתי־הספר של כי"ח באיראן נפתחו ופעלו בתקופה שבה שלטונות ארץ זו החשיבו מאוד את החינוך המודרני ורצו ביקרו. כי"ח הקים באיראן רשת של מוסדות חינוך נוסח המערב ועל־כן זכה לאהדה. שליטי איראן נתנו ביטוי לחשיבות שיחסו למפעלו של כי"ח והעדויות שלהלן ימחישו זאת:

בשנת 1899 קרא ראש ממשלתו של המלך מוזפר א(ל)־דין שאה למנהל כי"ח בטהראן, יוסף קאזס, ברך אותו על "המפעל הציביליזאטורי" של "כל ישראל חברים" והבטיח לו שבית־ספרו יזכה באהדת השלטונות[127].

באותה שנה נודע לשר החוץ האיראני שבבית־הספר של כי"ח בטהראן קבלו תלמידים עניים בגדים חדשים. הוא הזמין אל משרדו את קאזס והעניק לבית־ספרו תרומה של מאה טומאנים פרסיים (חמש מאות פרנק זהב). הוא דיבר אל מאה הילדים שהובאו לבושים בבגדיהם החדשים, עודדם לשקוד על לימודיהם, אמר להם שהמדינה זקוקה למשכילים וכי, בבוא העת, תעסיק הממשלה את מיטב בוגרי כי"ח באדמיניסטרציה הציבורית[128].

בשנת 1907 אמר שר החוץ האיראני למשלחת של הקהילה היהודית: עצם קיומם של בתי־הספר של כי"ח בעיר מעורר את פרנסי טהראן לפתח ולשפר את מערכת החינוך של עיר הבירה[129].

מושלי ערים ומחוזות שהרגישו עד כמה האנאלפאבתיות פוגעת בפיתוח איזורי שליטתם ושרובם ידעו על תרומתם הגדולה של יהודי אירופה לארצות

123. עיסא, החינוך בפרס, עמ' 475, 484; אנציקלופדיה חינוכית, ג', טור 1068; טוסי, מערכת, עמ' 37־44.
124. ראה: Ministry of education, IRAN; *A summary report of the educational developments in 1963-64. Presented to the 27th international conference of public education held in Geneva,* July 1964, p. 1
125. איילרס, חינוך ותרבות, עמ' 311.
126. שם, עמ' 320.
127. קונפינו, כי"ח, עמ' 61־62; לורי, הסטוריה, ג', עמ' 784; BAIU, 1899, pp. 67־68.
128. ראה: BAIU, 1899, pp. 67־68.
129. ראה: BAIU, 1907, p. 85.

מושבם, עודדו את נציגי כי"ח לפתח את מערכת החינוך היהודית במקומותיהם. באוגוסט 1901 בא יצחק באסאן, שליח כי"ח בהמדאן, לבקר בקהילה היהודית של סנגדג', בירת הכורדיסטאן האיראני. נאצר אל־מולק, מושל העיר, איש משכיל, שלמד באוניברסיטאות פאריס ואוקספורד, הזמין את באסאן ואת רעייתו לביתו והפציר בו לנקוט בפעולות הדרושות כדי להאיר במקצת את חשכת הבורות האופפת את בני הקהילה היהודית בעיר. המושל רצה בשילוב היהודים בפיתוח האיזור[130].

מוזפר אל־מולק, מושל העיר גולפאיגאן, שדאג לפיתוח עירו, פנה בשנת 1925 אל נציג כי"ח בטהראן וביקשו להתערב אצל הוועד המרכזי של הארגון בצרפת כדי להקים בית־ספר ליהודי גולפאיגאן[131].

בשנת 1929 ביק באצפהאן יום טוב צמח, מפקח מטעם הוועד המרכזי של כי"ח. הוא נפגש עם המושל והתקבל על ידו בכבוד גדול. המושל הביע הערכה לכי"ח על תרומתו בקידום ההשכלה באיראן וביקש מאורחו לבקר גם בשיראז, עיר הולדתו של המושל, ולארגן שם מחדש את בית־הספר של החברה[132].

"כל ישראל חברים" היווה איפוא גורם בשידוד מערכות החינוך באיראן; השלטונות הכירו בכך ועודדוהו.

4. החינוך הגבוה באיראן הקדים את החינוך היסודי המודרני, שהחל להתפתח רק בסוף שנות התשעים של המאה הי"ט[133]. משכילים שביקרו במערב חזרו מלאי התפעלות וחתרו להקמת בתי ספר חדשים. גם "הספר של אחמאד" מאת אבן־אבו טאליב, מעין "אמיל" של רוסו, עורר עניין בחינוך המודרני. בתי־הספר המודרניים המעטים שקמו הוכיחו, שהם עדיפים על "הַמַּכְתַּב" — החדר הפרסי. המג'לס (הפרלמנט) האיראני חוקק, כאמור, חוקים אחדים שהדגישו את חשיבות ההשכלה ובכך הגבירו את עניינה של העילית החברתית בחינוך. ברם, מספרם של בתי־הספר המודרניים היה אפסי. בשנת 1901 היו באיראן כולה רק 21 בתי־ספר יסודיים מודרניים. מספר זה לא גדל בקצב מהיר; בשנת 1910 למדו 10,531 תלמידים ב־113 בתי־ספר, ובשנת 1918, לא יותר מעשרים אלף[134]. התלמידים במוסדות כי"ח היוו תוספת משמעותית למספרים אלה. העילית החברתית הפרסית, הצמאה לחינוך המודרני, קיבלה, איפוא, את כי"ח ברצון, ושלחה את בניה אל בתי הספר שלו.

130. ראה: BM, Oct. 1901, p. 181.

131. תרגום מכתב המושל בתיק XIII E 145 c, בארכ"ח. ראה גם: מכתב לארדו מטהראן, מס' 218, מיום 3.3.1925, שם; טיוטת מכתב ביגאר ללארדו בטהראן, מיום 12.4.1925, שם.

132. צמח, קהילות, עמ' 27.

133. האס, איראן, עמ' 163; איילרס, חינוך ותרבות, עמ' 306.

134. אראסטה, חינוך, עמ' 70, 74, 79־81; השורה נצר, קוים, עמ' 460.

כי"ח מצידו לא סרב לקלוט את ילדי העילית המוסלמית. בשנת 1904 למדו בבית הספר של כי"ח בכרמאנשאה כעשרים תלמידים לא יהודים. ב־1910 היה מספרם גדול יותר, ואילו בשנת 1932 מנה בית־ספר זה כמאה וחמישים תלמידים לא יהודיים, כמעט כולם מוסלמיים[135]. תלמידים מוסלמיים למדו בבתי הספר של כי"ח וגם בבתי־ספר קהילתיים, שנתמכו על־ידי החברה באיראן בכל הערים[136]. בראשית שנות השבעים, כ־24 אחוזים מכלל תלמידי כי"ח באיראן היו "לא יהודיים"[137]. במוסדות כי"ח למדו אפילו בנות מוסלמיות[138].

ביגאר, המזכיר העולמי של כי"ח, אמר פעם לפרחי הוראה ולמועמדים לשליחות ברחבי המזרח: אנו פותחים את בתי־הספר שלנו בפני תלמידים מוסלמיים ונוצרים. בעשותנו כך אין אנו מתכוונים שימירו את דתם, כפי שנוהגים לעשות המסיונרים הנוצריים[139]. ואכן, מוסדות כי"ח באיראן העניקו לכל תלמידיהם יחס שווה, לא גילו שום מגמה מיסיונרית ועל כך אף זכו לשבח מפי מושלים ופקידי הרשות[140].

בשנת 1925 דיווח מנהל כי"ח אצפהאן על גידול במספר התלמידים המוסלמיים בבית־ספרו. ביגאר כתב לו: אנו שמחים על כך. חינוך ילדים אלה, בני מיטב המשפחות בעיר בבתי־הספר שלנו, יתרום לשיפור היחסים בין היהודים למוסלמים[141].

הימצאותם של תלמידים מוסלמיים במוסדות של כי"ח עוררה לעיתים את

135. מכתב סידי מכרמאנשאה, מס' 6, מיום 16.6.1904, בתיק XE 104 בארכ"ח; מכתב פראנקו מכרמאנשאה, מס' 8, מיום 8.1.1910, בתיק IX E 98, שם; מכתב זילברשטיין מכרמאנשאה, מס' 74, מיום 19.11.1932, בתיק XE 105, שם. ראה גם מכתב נהוראי מכרמאנשאה, מס' 8, מיום 18.5.1925, בתיק XE 101, שם.

136. קונפינו, כי"ח, עמ' 122; מכתב ביגאר מס' 867, מיום 13.2.1901, לבאסאן בהמדאן, בתיק המדאן, בארמ"ז; מכתב טאראגאנו מטהראן, מס' 112, מיום 25.12.1913, בתיק XVII E 162, בארכ"ח; מכתב לארדו מטהראן, ללא מספר, מיום 10.9.1921, בתיק XIII E 145a, שם; מכתב אביזאדה מבורוג'רד, מיום 30.5.1935, בתיק כי"ח פרס, מס' 3, בארמ"ז; מכתב האלף, מס' 4164, מיום 7.1.1936 לקואנקא בהמדאן, שם; ברוך ניב, "למצבם של יהודי פרס", שבט ועם, תשי"ח, עמ' 145.

137. גלנץ, סקר, עמ' 18; ראה גם: אמנון נצר, "יהודי איראן, ישראל והרפובליקה האיסלמית של איראן", גשר, חוברת 2־1 (101־100), אביב־קיץ תש"ם [להלן: נצר, איראן — ישראל], עמ' 54.

138. ראה לדוגמה מכתביה של הגברת לארדו מטהראן, מיום 10.9.1920 ומיום 30.3.1923, בתיק XIII E 145a בארכ"ח; מכתב הגברת מלקי מכרמאנשאה, מס' 58, מיום 16.11.1928, בתיק XE 100, שם; הרשימה של בוגורות כי"ח המדאן, מיום 13־15.5.6 ל"פ (שנת 1934), בתיק המדאן, בארמ"ז.

139. ראה: REA, I, 1901, p. 12.

140. ראה: BAIU, 1909, p. 70

Instruction Générals pour les professeurs, Alliance israélite universelle, Paris, 1903, *p. 43,* [להלן: הוראות כי"ח]. מכתב קואנקא מהמדאן, מס' 25, מיום 3.2.1935, בארמ"ז.

141. מכתבו מס' 4737, מיום 3.12.1925 לסלים נשיא באצפהאן, בתיק IR/IS.1, בתיק אצפהאן, בארמ"ז.

חמתם של כוהני הדת השיעיים והם אף גילו התנגדות אקטיבית לתופעה זו[142].
השלטון החילוני, שלא אבה לוותר על תרומת כי"ח, ניסה לנטרל את השפעת כוהני הדת בדרכי נועם, לדוגמה: בתי־הספר של כי"ח בעיר סנה (סנגדג') נפתחו בראשית שנת־הלימודים 1903/1904, אולם בסוף שנת 1903 ביקש מושל העיר, כנראה בלחצם של כוהני הדת השיעיים, שמנהל בית־הספר יציג בפניו רשיון. הדברים הגיעו לידיעתם של שר החוץ ושר החינוך. נציג כי"ח בטהראן, ראובן לוי, נפגש עם שר החינוך והלה אמר שהעביר את הבעיה למלך עצמו. ואכן הרשיון ניתן, אך המלך הורה ששום ילד מוסלמי לא יתקבל לבית הספר בעיר זו. בכך רצה הוא לשכך את זעמם של כוהני הדת ויחד עם זאת לאפשר לבית־הספר להמשיך בפעולתו. ברם, לאחר שהצטננו הרוחות המשיכו חושבי העיר המוסלמיים לשלוח את ילדיהם לכי"ח[143].

החינוך העל־יסודי באיראן פיגר בהרבה אחר החינוך הגבוה והחינוך היסודי. ממדי שלב זה של חינוך הספיקו רק להבטיח סטודנטים להשכלה גבוהה ומורים למערכת החינוך היסודי[144]. היקפו של החינוך העל־יסודי המודרני היה מצומצם ביותר: חמישים וששה בתי־ספר בשנת הלימודים 1924/25 ובהם 8346 תלמידים. אין תימה שהממשלה והציבור ראו בעין יפה את רצונו של כי"ח לפתח רשת של חטיבות ביניים בעריה הגדולות של איראן.

בשנת 1929 הציע המנהל הכללי של המשרד למפקח, שביקר באיראן מטעם הוועד המרכזי, לפתוח בבית הספר בטהראן כיתה נוספת מדי שנה, עד אשר ייהפך בית־הספר למוסד על־תיכוני מלא[145].

בשנת 1934, בדרכם לתפקידם החדש כמנהלי בתי־הספר בהמדאן, עברו בחיה ואנדרי קואנקא בטהראן ויחד עם נציג כי"ח בטהראן, נפגשו עם פקידים בכירים הממונים על החינוך בערי השדה. "הכל קבלונו בלבביות ונתנו לנו הבטחות אופטימיות באשר להענקת מעמד חוקי לבתי־הספר התיכוניים שלנו"[146]. הבטחות אלה אכן בוצעו ושום חטיבת ביניים של כי"ח לא נסגרה במהלך האיראניזציה.

142. כתב ראג'האני מבורוג'רד לנהוראי; המכתב מצורף למכתב נהוראי מכרמאנשאה, מס' 7, מיום 2.4.1925, בתיק XE 101, בארכ"ח; קונפינו, כי"ח, עמ' 92, 106; שוראקי, אליאנס, עמ' 108.

143. מכתב הוכברג מסנגדג' ללוי בטהראן, מיום 1.11.1903, בתיק XIV E 148, בארכ"ח; מכתב ניסים לוי מטהראן, מיום 23.12.1903, בתיק XIV E 145, בארכ"ח; מכתביו של ניסים לוי הנ"ל, מיום 5.1.1904, מיום 26.1.1904 ומיום 14.3.1904, לנשיא כי"ח, שם; מכתבו של ביגאר, ללוי בטהראן, מיום 7.3.1904, שם; גלנץ, סקרי, עמ' 51.

144. אראסטה, חינוך, עמ' 86.

145. צמח, קהילות, עמ' 13-14. נציין שפתיחת כיתות י-י"ב בכי"ח טהראן נתגשמה רק אחרי מלחמת העולם השנייה, שנים רבות לאחר שניתנה עצה זו.

146. מכתבם של הזוג קואנקא, מיום 3.10.1934, בתיק המדאן, בארמ"ו.

5. שלטונות איראן אהדו את צרפת וגילו אהדה מיוחדת למעצמה אירופית זו. בשנת 1807 רצו השלטונות האיראנים לחדש את פני צבאם. 70 קצינים צרפתיים היו הראשונים שהוזמנו לאמן את הצבא האיראני[147]. למעלה ממאה שנים לאחר מכן נקט רזא־שאה צעד דומה, בבקשו מן השלטונות הצרפתיים לאמן אנשי צבא איראניים בארצם[148].

ממשלות איראן ייחסו חשיבות מיוחדת לתרבות צרפת ולשפתה, בקידומה התרבותי של ארצם. הציביליזציה, בלבושה הצרפתי, נבחרה על ידי האיראנים כדגם לחיקוי[149] והחוקה הצרפתית שימשה כמקור השראה והעתקה לחוקה האיראנית[150].

בחצרות מלכי איראן עבדו רופאים צרפתיים. לפחות אחד מהם, ד"ר שניידר, התעניין בהפצת תרבות צרפת באיראן, קיים קשר עם נציגי כי"ח והשיא להם עצות.

הצרפתית נחשבה לשפה בעלת חשיבות בחינוך בני מלכים[151] ושימשה אף כלשון הלימודים במכללת דאר אל־פנון. המוסד פעל על פי הדוגמה הצרפתית וספרייתו כללה בעיקר ספרים בפרסית ובצרפתית[152]. צרפתית היתה השפה הזרה העיקרית, שנלמדה בבית הספר להכשרת שליחים, דיפלומאטים ופקידים גבוהים במשרד החוץ, שנוסד בטהראן בשנת 1901[153], ובבתי הספר התיכוניים עד מלחמת העולם השנייה[154]. בית הספר הגבוה של משרד המשפטים האיראני, שנוסד בשנת 1921, העסיק, מלבד מורים איראניים, מורים צרפתיים[155]. כזה היה המצב גם במוסדות להכשרת מורים[156].

סגל ההוראה של אוניברסיטת טהראן קיבל את הכשרתו באירופה — בעיקר בצרפת. השפעת החינוך הצרפתי היתה כה חזקה עד כי בוגרי אוניברסיטאות בריטיות ואמריקאיות התקשו למצוא משרות הוראה באוניבר־

147. האס, איראן, עמ' 30-31; מהדווי, מדיניות חוץ, עמ' 184-185; אראסטה, חינוך, עמ' 117; באנאני, מודרניזציה, עמ' 101-102.

148. סאטן, רזא שאה, עמ' 29;
ג'ה אנגיר קאם מקאמי, ההיסטוריה של התמורות הפוליטיות של המשטר בפרס מאז ראשית המאה הי"א להג'רה עד שנת 1301, טהראן, 1947. פרסית);

149. האס, איראן, עמ' 174.

150 באנאני ומודרניזציה, עמ' 71.

151. האס, איראן, עמ' 192; אובין, פרס, עמ' 189; אראסטה, חינוך, עמ' 88; מכתבים של לוריא מטהראן, מיום 15.9.1905, מיום 17.4.1907, ומיום 19.4.1907, בתיק XIV E 150, בארכ"ח.

152. אראסטה, חינוך, עמ' 29; באנאני, מודרניזציה, עמ' 89; אובין, פרס, עמ' 191; האס, איראן, עמ' 162; אנציקלופריה חינוכית, ג', טור 1066.

153. אראסטה, חינוך, עמ' 32.

154. אראסטה, חינוך, עמ' 91, 119; באנאני, מודרניזציה, עמ' 93; צמח, קהילות, עמ' 16.

155. אראסטה, חינוך, עמ' 34.

156. עיסא, החינוך בפרס, עמ' 367.

סיטת טהראן. גם שיטות ההוראה באוניברסיטה של טהראן הועתקו בעיקר מצרפת[157].

בית הספר של Alliance Française (Alliance Française הינו מוסד צרפתי להפצת תרבות צרפת ואין כל קשר בינו לבין המוסד היהודי הצרפתי הנקרא Alliance Israélite Universelle כלומר "כל ישראל חברים") היווה מסד להקמת בית־המדרש הממשלתי הראשון להכשרת מורות, שהוקם באיראן בשנת 1918. המוסדות האיראניים להכשרת מורים התנהלו על פי דוגמת ה־école normale וחלק ממוריהם היו צרפתים[158].

ספרי־לימוד רבים, במיוחד במדעים, בהיסטוריה כללית ובגיאוגרפיה תורגמו מצרפתית לפרסית[159]. תכניות הלימודים הראשונות שתוכננו באיראן בשנת 1901, הוכנו על־פי הדגם הצרפתי וכאשר הוחלט, שנים רבות לאחר מכן, לערוך רביזיה של תכניות הלימודים למוסדות העל־יסודיים במדינה, הוטל התפקיד על מחנכים שהוכשרו בצרפת[160].

רבים מהסטודנטים האיראניים למדו בצרפת או בארצות דוברות צרפתית. בשנת 1918 היו בחו"ל כ־500 סטודנטים איראניים, מהם 200 בצרפת, רבים בשוויץ הצרפתית ורק 33 באנגליה. גם בשנות השלושים ארחה צרפת את המספר הגדול ביותר של הסטודנטים מאיראן[161]. סטודנטים רבים שחזרו מצרפת זכו ליוקרה רבה ותפסו משרות ממשלתיות רמות. רבים מהם אהדו את תרבותה של ארץ זו[162] ואת המוסדות שהקנו תרבות זו לאיראנים.

בנוף התרבותי־החינוכי הזה, לא היו מוסדות "כל ישראל חברים", שהפיצו את התרבות הצרפתית, נטע זר. אדרבא, הם השתלבו בו יפה ועל כן זכו ליחס חיובי.

6. צרפת לא חתרה להשפעה צבאית באיראן, למעט בתקופה קצרה בימי שלטונו של נפוליאון. היא אף לא נאבקה על השפעה כלכלית בארץ זו. לעומת זאת היא היתה מעוניינת ביותר בהשפעה תרבותית באיראן.

הממשל הצרפתי ומעצבי דעת הקהל בארץ זו ראו ב"כל ישראל חברים" מכשיר יעיל להפצת התרבות הצרפתית ולהגברת השפעתה של תרבות זו

157. באנאני, מודרניזציה, עמ' 99־100.
158. אראסטה, חינוך, עמ' 123; באנאני, מודרניזציה, עמ' 93־94.
159. באנאני, מודרניזציה, עמ' 94־95, איילרס, חינוך ותרבות, עמ' 305.
160. האס, אירן, עמ' 163; אראסטה, חינוך, עמ' 90, 370; השווה שם, עמ' 95; באנאני, מודרניזציה, עמ' 93.
161. אראסטה, חינוך, עמ' 40־42, 118; אובין, פרס, עמ' 190־192; האס, אירן, עמ' 33, 164; באנאני, מודרניזציה, עמ' 55, 57; מנשרי, החינוך הגבוה, פרקים שני ושביעי.
162. אובין, פרס, עמ' 190; אראסטה, חינוך, עמ' 39, 42, 43, 44; האס, אירן, עמ' 164; באנאני, מודרניזציה, עמ' 14, 102־103; B.M., Oct. 1901, p. 180.

באיראן[163] ולכן היו מעוניינים שמוסדות כי"ח באיראן יחסו בצילה של צרפת. חברת כי"ח מצידה היתה מעוניינת אף יותר מממשלת צרפת בחסות צרפתית. החברה רצתה להנות מהיוקרה של צרפת באיראן ואף זכתה בכך. בשנת 1907 החליט משרד החוץ הצרפתי, שהקונסולים הצרפתיים לא יבקרו בבתי־הספר של כי"ח אלא אם כן יוזמנו רשמית על־ידי הוועד המרכזי של הארגון או על־ידי מנהלי בתי־הספר. המזכיר העולמי של אליאנס הזדרז וכתב לנציגיו באיראן, שיאמרו לקונסולים, שככל שירבו לבקר בבתי־הספר כן ייטב[164]. ואכן, נוצר קשר דו־סטרי רצוף והדוק למדי[165].

"העובדה שחברת כי"ח הצליחה לעשות כה הרבה בחמישים השנים הראשונות לקיומה, היתה תוצאה של הדומיננטיות של אירופה בעולם ושל רצונם של אנשי מדינה אירופיים להשתמש בהשפעתם לטובת אמנסיפציה אזרחית ופוליטית (של האזרחים במדינות המזרח)" — כותב אלי כדורי. אף על פי כן "יהא זה אווילי להניח שהמעצמות האירופיות היטו אוזן קשבת לאליאנס מתוך אלטרואיזם טהור. נכון יותר לאמר, שבהגנה על הקהילות היהודיות במזרח התיכון, בצפון אפריקה ובשאר המקומות, הם ראו דרך לגיטימית ויעילה להפעיל את כוחם ואת השפעתם (לטובת האינטרסים שלהם)"[166].

המזכיר הראשון של שגרירות צרפת בטהראן, שביקר בבית־הספר של כי"ח בטהראן בדצמבר 1906, הדגיש: "...איש לא יוכל להכחיש שבתי־הספר שלכם משרתים את ההשפעה הצרפתית במזרח, אם כי הציבור הרחב בצרפת אינו יודע זאת..."[167].

André Malraux, שביקר בכי"ח אצפהאן בשנת 1953, אמר בהתרגשות דברים לזכר אדולף בראסור, נציג כי"ח שניהל את בית־הספר בעיר עשרים שנה לפני־כן, "ישידע לאחד את הרצון העתיק של ארצנו (צרפת) לצדק עם הרצון הנצחי של ישראל לצדק, בצורה המעוררת כבוד גם לצרפת גם לעם היהודי ולו עצמו...". מאלרו הוסיף: מי שהודה לבראסור כאילו הודה לצרפת[168].

163. ראה לדוגמה: צמח, קהילות, עמ' 13; מכתב לארדו מטהראן, מס' 328, מיום 11.11.1928, בתיק XIII E 145e בארכ"ח; CAIU, 83, 1954, p. 64.
164. מכתב ביגאר, ללא מספר, מיום 20.3.1907, להוכברג כהמדאן, בתיק המדאן, בארמ"ז.
165. ראה לדוגמה טיוטת מברק מס' 254 מיום 1.1.1936 מקואנקא בהמדאן לשגריר צרפת בטהראן, בארמ"ז; טיוטת מברק מס' 329/275, מיום 14.7.1936, מקואנקא בהמדאן לשגריר צרפת בטהראן וכן תשובת השגריר מס' 275, מיום 15.7.1936, בארמ"ז; טיוטת מברק מס' 414/89 מיום 29.4.1934 מקואנקא לשגריר צרפת, וכן תשובת השגריר, ללא מספר, מיום 3.5.1937, שם; CAIU, 71/73, 1953, p. 75; 83, 5, 1954, p. 42; 88, 7-8, 1954, p. 31.
166. ראה: The Jewish journal of sociology, 9, 1, june 1967, p. 94-95.
167. מכתב לוריא מטהראן, מיום 12.12.1906, בתיק XIV E 150, בארכ"ח.
168. ראה: CAIU, 74/75, 1953, p. 8.

בשנת 1913 הסב משרד החוץ הצרפתי את תשומת לבו של הוועד המרכזי של כי"ח לעובדה, שנציגי החברה באיראן פונים לעיתים לקונסוליות לא צרפתיות ובכך הם מפרים למעשה את ההסכם שבשתיקה לפיו בתי־הספר של כי"ח באיראן הם בחסותה של צרפת[169].

שגרירי צרפת בטהראן התעניינו במפעל של כי"ח עוד בטרם הקימה החברה בתי־ספר באיראן. Mellinet, שגריר צרפת בטהראן, התעניין ב־1874 אם ממשלתו של נאצר א(ל)־דין שאה מוכנה למלא את הבטחת המלך בדבר פתיחת בית־ספר של כי"ח בטהראן ושוחח על נושא זה עם הרב הראשי של העיר. שגריר אחר, de Balluy, גילה עניין בגורל יהודי המדאן ובנובמבר 1892 דיווח על כך לוועד המרכזי של "כל ישראל חברים"[170].

ביקור בבתי־הספר של כי"ח היה לעיתים אחד מן הדברים ששגריר צרפתי חדש ביצע ככר בשבועות הראשונים של שהותו בטהראן[171] והיו שגרירים חדשים שביקשו מנציג כי"ח בעיר הבירה לחבר עבורם תזכיר על יהודי איראן ועל המפעל החינוכי של כי"ח[172]. נציגי השגרירות הצרפתית ביקרו גם בבתי־הספר של כי"ח בערי השדה[173]. השגרירים ונציגיהם נהגו לבקר בבתי־הספר של כי"ח לעיתים אפילו ללא הודעה מוקדמת[174], סיירו בכיתות, והתמוגגו במיוחד מן העובדה שהתלמידים מדברים צרפתית[175]. הם אף השתתפו בטכסים שונים שהתקיימו בבתי־הספר, לצד נציגי ממשלת איראן. במאי 1939 השתתפו שגריר צרפת ורעייתו, לצד נציגים איראנים חשובים, בחנוכת האגף החדש של בית הספר לבנות בטהראן[176]; אפילו נציגים רמי

169. חזור ביגאר מיום 21.3.1913 למנהלי בתי־הספר בפרס, בארמ"ז.
170. לוי, הסטוריה, ג', עמ' 727, 729, 759.
171. מכתב לאזאר מטהראן, מיום 6.7.1924, בתיק XIII E 146a, בארכ"ח; מכתב לארדו מטהראן, מס' 260, מיום 11.5.1926, בתיק XIII E 145 d, שם.
172. העתק תזכיר שחובר עבור השגריר Bonin ב־5.5.1919, מצוי בתיק XVII E 152, בארכ"ח.
173. ראה לדוגמה: מכתב פראנקו, נציג כי"ח מכרמאנשאה, מיום 27.5.1920, בתיק X E 99, בארכ"ח (המכתב נכתב בפאריס); מכתב ביגאר, מס' 4261, מיום 8.12.1927, לארדן נשיא — נציג כי"ח באצפהאן — בתיק אצפהאן, בארמ"ז; מכתב קואנקא מהמדאן, מס' 38, מיום 8.5.1935, בתיק המדאן, שם.
174. ראה למשל: מכתב לוריא מטהראן, מיום 2.11.1906, בתיק XIV E 150, בארכ"ח; מכתב לארדו מטהראן, מס' 82, מיום 21..1.1920, בתיק X E 145C, שם; מכתב הנ"ל מס' 209, מיום 13.12.1924, בתיק XIII E 145c, שם; מכתב לארדו, מס' 318, מיום 5.5.1928, בתיק XIII E 145e, שם; מכתב לארדו מטהראן, מס' 247, מיום 8.12.1925, בתיק XIII E 145d, שם; מכתב כהן מטהראן, מס' 894, מיום 30.12.1937, בתיק XII E 133a, שם; מכתבי השגריר רוזי לקואנקא, ללא מספר, האחד מיום 23.4.1935, השני — ללא תאריך, בתיק המדאן, בארמ"ז.
175. מכתב מיופה הכוח הצרפתי בטהראן, ללוריא — מנהל בית־הספר בעיר — מצורף למכתב לוריא מיום 13.1.1905 בתיק XIV E 150, בארכ"ח.
176. ראה: Journal de Téhéran, 5ème année 5.5.1939

מעלה שהגיעו מצרפת לביקור רשמי באיראן נהגו לפקוד את בתי־הספר של כי"ח: בשנת 1935 בקרו בבתי־הספר בהמדאן המפקח של משרד החינוך הצרפתי, בלווית השגריר[177]. הגנרל Veygand, שעמד בראש המשלחת הצרפתית לטכס הנשואין של הנסיך מוחמד רזא, ביקר באפריל 1939, מלווה בפמלייה נכבדה, בכיתות התיכוניות של בית־הספר בטהראן, העמיד שאלות לתלמידים, והביע שביעות רצון מידיעותיהם בצרפתית[178].

הדיפלומטים הצרפתיים לא הסתפקו בביקורים. הם סייעו למוסדות כי"ח[179] והגנו עליהם: בשנת 1905 איים חנווני מוסלמי להכות את מנהלת בית־הספר בטהראן. מיופה הכוח הצרפתי בא לבית־הספר כדי להפגין "את האינטרס שיש לו במפעל"[180].

ב־19 בספטמבר 1922, דרשה אחת התנועות הלאומיות המוסלמיות בטהראן להעביר את בית־הספר כי"ח לשכונה היהודית ולסוגרו עד להעברה. מנהל בית־הספר, לארדו, סירב לנעול את שערי המוסד ללא הוראת שגריר צרפת, והודיע למשטרה, שאם ההמון יתקיף אותו או את בית־ספרו, יניף את הדגל הצרפתי. כשגברה הסכנה פנה ראש ממשלת איראן אל הציר היהודי בפרלמנט וביקשו להשפיע על לארדו לסגור את בית־הספר, והלה אמנם נכנע. המזכיר העולמי של כי"ח פנה מייד אל פואנקארה, ראש הממשלה ושר החוץ של צרפת, ואף הפעיל את יהודי אנגליה. שגרירי צרפת, אנגליה ואמריקה, הפעילו לחץ כבד על ראש ממשלת איראן. בית־הספר נפתח מחדש ב־28 בספטמבר, והובטח שייעשה הכל כדי לשמור על בטחונו[181].

לעיתים נהנו בתי־הספר של כי"ח מאהדתם ומעזרתם של הנציגים הדיפלומטיים של ארצות הברית[182], אנגליה[183], ואפילו טורקיה[184] ורוסיה[185].

177. מכתב קואנקא מהמדאן, מספר 38, מיום 8.5.1935, בתיק המדאן, בארמ"ז.
178. ראה: PD, XIX, 6, Juin 1939, p. 11.
179. מכתב ניסים לוי מטהראן, מיום 27.2.1901, בתיק XIV E 148, בארכ"ח; העתק מכתב שגריר צרפת למנהל כי"ח טהראן, מיום 15.12.1924, בתיק XIII E 145c, שם; מכתב כהן מטהראן, מספר 920, מיום 19.7.1938, בתיק XII E 133b, שם; מכתב כהן מטהראן, מספר 925, מיום 16.9.1938, בתיק XIV E 133, שם.
180. מכתב לוריא מטהראן, מיום 13.1.1905, בתיק XIV E 148, שם.
181. ראה: PD, II, 9, Nov. 1922, p. 9; Ollivier Georges, L'Alliance israélite universelle, 1860-1960, Paris, 1959, pp. 179, 181;
182. מכתביו של לארדו מטהראן, מס' 184, מיום 7.9.1923, ומס' 190, מיום 6.12.1923, בתיק 145c XIII E, בארכ"ח; מכתב ביגאר, מס' 4104, מיום 26.6.1902, לבאסאן בהמדאן, בתיק המדאן, בארמ"ז מכתב לארדו מטהראן, מס' 142, מיום 9.5.1922, בתיק XIII E 145c, בארכ"ח.
183. מכתב פראנקו מכרמאנשאה, מיום 10.6.1917, בתיק X E 99a, שם.
184. מכתב לוי מטהראן, מיום 15.6.1899, בתיק XIV E 149, שם.
185. מכתב טאגט מכרמאנשאה, מס' 31, מיום 5.8.1908, בתיק X E 103, שם; BAIU, 1909, pp. 70-85, 1910, p. 179; 181

גם הנתינות הזרה של נציגי כי"ח הוותה גורם, שבו התחשבו שלטונות איראן. לדוגמה: מנהלת בית־הספר לבנות בטהראן, הגברת רוזנס, הגנה על תלמידותיה מפני נערים מוסלמיים, וכשלא נרתעה מאיומיו של חנוני מוסלמי להימנע מכך, הותקפה. גם על בעלה, מנהל בית־הספר לבנים, וסגנו, שבאו להגן עליה, הושלכו אבנים והם הוכו. היא עצמה לא נפגעה, אך המשטרה עצרה את התוקפים, בין היתר מחשש הסתבכות עם רוסיה, איטליה וטורקיה, משום שכל אחד מהמותקפים היה נתין של אחת המדינות הללו[186].

במלחמת העולם הראשונה, בשעה שנשקפה להם סכנה, קיבלו מנהלי כי"ח באיראן מיקלט בשגרירויות של הארצות, שהם היו נתיניה[187].

מוסדות "כל ישראל חברים" באיראן נהנו, איפוא, מחסותן של ממשלת צרפת ושל מעצמות אחרות. החסות הצרפתית הופגנה ברבים, העניקה לבתי־הספר של כי"ח יוקרה ומעמד וזיכתה אותם ביחס מיוחד מצד השלטונות.

7. שליחי כי"ח בעולם נדרשו לקיים יחסים תכופים וטובים עם ראשי השלטון המקומי. הם נתבקשו לרכוש את ליבם, להזמינם לבתי־הספר ולעודד אצלם גילויי אהדה, העשויים להרשים את בני הקהילה ולעורר יראת כבוד אצל ה"ילידים"[188]. רבים מנציגי כי"ח באיראן מילאו תפקידים אלה על הצד הטוב ביותר, והדבר בא לידי ביטוי בכמה מקרים:

עם עלית רזא פהלוי לכס השלטון, שיגר נציג כי"ח באצפהאן מכתב לחצר המלך ובו שבחים למשטר החדש[189]. שליחי כי"ח, חניכי התרבות האירופית, התרשמו בחיוב מרוח הרפורמציה, שנשבה במפרשי השלטון הפהלוי, הללו אותה בפני התלמידים והוריהם והדבר נעם כמובן לנציגי השלטון. תלמידי כי"ח המדאן הציגו במעמד חנוכת בית־הספר העל־יסודי הממשלתי בעירם, בנוכחות שר החינוך, מחזה בשם "תחיית פרס". המחזה נכתב וכויים על־ידי בתיה קואנקא, נציגת כי"ח בעיר[190].

כאשר נפטר בהמדאן סייד עבדול־חמיד, כוהן דת מוסלמי, שהגן על הקהילה היהודית, הכריז בית־הספר היהודי על יום אבל וביטל את הלימודים. צעד זה זכה לאישורו של הועד המרכזי[191].

186. מכתביו של לוריא מטהראן, מיום 6.1.1904, בתיק XIV E 150, בארכ"ח.
187. ראה לדוגמא מכתביו של הציג מטהראן, טאראגאנו, מיום 17.8.1916, ומיום 20.9.1916, בתיק XVII E 162;בארכ"ח. המכתבים נשלחו ממקום מקלטו גולהאק, כשהיה בחסות השגרירות האנגלית.
188. הוראות כי"ח, עמ' 21.
189. מכתב ביגאר, מס' 936, מיום 30.7.1926, לסלים נשיא, נציג כי"ח באצפהן, בתיק IR/Is. 1, בארמ"ז.
190. טיוטת מכתב קואנקא מהמדאן, מס' 87, מיום 15.7.1936, בתיק המדאן, בארמ"ז; PD, XVI, 7, Sep. 1936, p. 11.
191. מכתב ביגאר לבאסאן בהמדאן, מס' 2222, מיום 13.2.1902, בתיק המדאן, בארמ"ז.

ביגאר המליץ בפני נציגיו להימנע מכל פעולה העלולה לעורר את חמתם של התושבים המקומיים. בשנת 1905, בעקבות רצח שבוצע באצפהאן, ביקש האלפון, מנהל כי"ח בעיר, שהוועד המרכזי יספק לו אקדח. ביגאר כתב: "לא נעשה זאת. הימנע משימוש בכלי נשק. אם תעלה על דעתך לירות במוסלמי, יהא זה המעשה הבלתי זהיר והמסוכן ביותר שניתן לבצע"[192].

הוועד המרכזי של כי"ח הקפיד על כל הגינונים, שעשויים היו לקנות את ליבם של שליטי איראן. במכתב, שבו הודיעה נשיאות כי"ח לשגרירות איראן בפאריס על כוונתה לשגר לטהראן את נציגו הראשון, יוסף קאזס, נאמר, שבתי־ספר אלה ישרתו את איראן בכך שיעצבו אזרחים יעילים, חרוצים ונאמנים ללא גבול להוד מלכותו השאה[193].

8. שלטונות החינוך של איראן הסתייעו, במידה מסויימת, בבתי־הספר של כי"ח, בתחומים שונים, וסיוע זה הגביר אף הוא את היחס החיובי של המימשל למוסדות הארגון. והרי דוגמאות:

בשנת 1929 אמר פקיד בכיר במשרד החינוך האיראני לצמח, המפקד מטעם הוועד המרכזי של כי"ח: אנו ממליצים בפני המורים בבתי־הספר הפרסיים ללמוד מעמיתיהם המלמדים בכי"ח[194], וכך היה: מורים ומנהלים מבתי־ספר איראניים בטהראן ביקרו בשנת 1905 בבתי־הספר של כי"ח ועמדו על דרכי ההוראה ועל התכנים הנהוגים בהם[195].

גן הילדים היהודי שהוקם על־ידי כי"ח בהמדאן, היה חלק מבית־הספר של כי"ח והפך מקור לחיקוי לאנשי חינוך איראניים. ב־24 באפריל 1938 ביקר בגן זה מנהל אגף ערי השדה של משרד החינוך האיראני. הוא התרשם מאוד מן הנעשה בגן והמליץ בפני מלוויו ליישם את שיטות החינוך הנהוגות בו בגנים הממשלתיים. אף עוזריו של שר החינוך האיראני התפעלו מדרכי החינוך בגן זה[196].

מנהל משרד החינוך במלאיר ביקש ממנהל כי"ח המדאן להרשות למנהלת בית־הספר היסודי של מלאיר לבקר בבית־הספר לבנות של כי"ח בהמדאן, כדי ללמוד על כיתת הגן ועל דרכי העבודה של המנהלת. מנהל משרד החינוך בהמדאן התעניין בתוצרים של בתי המלאכה של כי"ח וביקש לקבל כמה

192. מכתב כיגאר, מס' 4868, מיום 26.10.1905 בתיק IR/Is. 1, בארמ"ז.
193. קונפינו, כי"ח, עמ' 53־54.
194. צמח, קהילות, עמ' 36.
195. דר"ח לוריא מטהראן מיום 15.9.1905, בתיק XIV E 150, בארכ"ח.
196. מכתב קואנקא מהמראן, מס' 187, מיום 9.5.1938, בתיק המדאן, בארמ"ז; PD, XVI, Sep. 1936, p. 11.

מהם[198], כדי שיוכל להציגם כדוגמאות של הישגים אפשריים בתחום זה.

מערכת החינוך האיראנית נעזרה בכי"ח בהשגת מורים לצרפתית: בשנת 1906 פנה הנסיך זל א(ל)־סולטאן אל נציג כי"ח באצפהאן וביקשו להשיג באמצעות הוועד המרכזי של כי"ח בפאריס, מורה צרפתי, אשר יכוא לאיראן להורות בבית־ספר מוסלמי של אצפהאן. הוועד המרכזי של כי"ח היה מוכן לטפל בבקשה בתנאי שיוצע למועמד שכר מתקבל על הדעת[199]. בקשה דומה הופנתה אל הוועד המרכזי של כי"ח בשנת 1930 על־ידי משרד החינוך בהמדאן[200].

בשנות העשרים המאוחרות התבקשו מנהלי כי"ח בערים השונות, ללמד צרפתית בבתי־ספר על־יסודיים ממשלתיים, והוועד המרכזי הסכים שהדבר ייעשה אף בשעות העבודה. "אין ברירה" — כתב ביגאר — "יש לקיים יחסים טובים עם השלטונות"[201]. בשנת 1935 שימש שליח כי"ח בהמדאן כבוחן בבחינות הגמר בלשון הצרפתית לבתי הספר היסודיים, לחטיבות הביניים ולבגרות[202]. ראשי משרד החינוך האיראני העריכו מאוד את העובדה, שנציגי כי"ח לימדו צרפתית ושימשו כבוחנים בבתי־הספר הממשלתיים. שר החינוך האיראני, אשר ביקר בבית־ספר לבנות של כי"ח ביוד, בשנת 1937, לא מצא בו דבר הראוי לשבח מיוחד ואף על פי כן, העניק למנהל בית הספר את אות החינוך האיראני, ולא טרח להסתיר את העובדה, שהמדליה מוענקת לו על שרותו כמורה לצרפתית בבית־הספר העל־יסודי המקומי[203].

נציגי כי"ח הוזמנו לשמש גם כמורים פרטיים. בשנת 1905 התקבל סאגס, מנהל כי"ח בברמאנשאה, על־ידי המושל פארמאן פארמא, קרובו של המלך, שפנה אליו בבקשה ללמד את בניו שעורים פרטיים בצרפתית[204].

197. מכתב דיאני, מנהל משרד החינוך במלאייר, ללא מספר, (מספר קבלה 836), מיום 1315.12.28, ל"פ, בתיק המדאן, בארמ"ז.
198. מכתבו של שוקראאי, מס' 4094, מיום 1315.12.29, ל"פ, לכי"ח המדאן, בתיק המדאן, בארמ"ז.
199. מכתב ביגאר, מס' 3812, מיום 4.6.1906, להאלפון באיצפהאן, בתיק IR/Is 1, בארמ"ז.
200. מכתב מזכירות כי"ח בפריס מס' 3375, מיום 7.8.1930, לכהן מנהל כי"ח המדאן, בתיק המדאן, בארמ"ז.
201. ראה לדוגמה: מכתבי ביגאר. מספר 2863, מיום 16.11.1927, לסלים נשיא באצפהאן, בתיק IR/Is. 1, שם; מכתב מלקי מכרמאנשאה, מס' 27, מיום 10.2.1928, בתיק 100 X E בארכ"ח; התשובה של ביגאר למלקי הנ"ל, מיום 28.2.1928, בתיק הנ"ל, שם. מכתב האלף, מספר 1180, מיום 17.2.1937, לנהוראי, מנהל כי"ח באיצפהאן, בארמ"ז; ראה גם: עיסא, החינוך בפרס, עמ' 167.
202. מכתב קואנקא מהמדאן, מס' 45, מיום 3.7.1935, בתיק המדאן, בארמ"ז.
203. ראה: PD, XVII, 5, Mai 1937, p. 11
204. מכתב סאגס, מספר 4, מיום 7.12.1905, בתיק 100 X E, בארכ"ח.

9. כי"ח שרת את העילית ואת השלטונות האיראניים גם בתחומים אישיים. עובדה זו תודגם בעזרת שתי דוגמאות:

הוועד המרכזי של כי"ח טיפל בעניינים פרטיים של נסיכים ונכבדים איראניים ששהו באירופה וזכה לאהדתם ולתמיכתם של הללו בעיקר באמצעות העברת כספים. נציגי כי"ח באיראן גבו כספים במטבע פרסי מקורביהם של הנכבדים האלה והורו לוועד המרכזי לשלם להם את התמיכה בפרנקים צרפתיים[205]. היו מקרים, שבהם בוצעו העברות כספיות מן הסוג הזה בידיעת הנציגות הדיפלומטית האיראנית בבירת צרפת[206].

במקרה אחר, ביקש מנהל משרד החינוך במלאיר, דיאני, מקואנקא להזמין עבורו מפאריס ספרות פדגוגית, והלה עשה זאת[207].

האנשים שנעזרו בכי"ח הכירו לארגון תודה וסייעו לנציגיו בעת הצורך.

10. גם קשרים אישיים מסוגים שונים היו בין גורמי האהדה למוסדות כי"ח. ביולי 1936 ביקר שר החינוך האיראני, חכמת, בכי"ח כרמאנשאה. למנהל בית־הספר, אשר ליווהו למכוניתו אמר: "אני מעריך מאוד את בתי־הספר של כי"ח, במיוחד נוכח העובדה, שהכרתי היטב את המנוח Sylvain Levy (היה נשיא כי"ח). הייתי מבאי ביתו, היכרתי את רעייתו ואת ילדיו"[208].

היו מנהלות, אשר קשרו קשרים אישיים טובים עם נשות הפקידים הגבוהים, שבחלקן היו בוגרות כי"ח. נשים אלה השפיעו על בעליהן לגלות יחס אוהד לבתי־הספר[209].

11. אהדת השלטונות אל בתי־הספר של כי"ח נבעה גם מן העובדה, שחלק מן המנהיגות האיראנית עוצבה במוסדות אלה[210]. ב־7 בדצמבר 1934 ביקרו בבית־הספר בהמדאן המושל, מנהל הדואר, מנהל משרד האוצר המקומי, המנהל הכללי של העיריה ושופט בית־המשפט המחוזי. הם התרשמו מאוד מן הרמה ומן הסדרים הטובים בבתי־הספר לבנים ולבנות. באותו מעמד

205. ראה למשל מכתב ביגאר, מס' 4539, מיום 3.1.1910, לחביב בהמדאן, בתיק המדאן, בארמ"ז; מכתבו של הנ"ל, מס' 9374, מיום 3.8.1905, להוכברג בהמדאן, שם.
206. ראה לדוגמה: מכתב ביגאר, מספר 1659, מיום 26.5.1910, לחביב בהמדאן, בתיק המדאן, בארמ"ז; מכתב ביגאר, מס' 1842, מיום 9.6.1910, לחביב בהמדאן, שם; ראה גם מכתב מספר 4110, מיום 31.8.1910, מביגאר להנ"ל, שם.
207. גלויה של דיאני, מס' 2468, מיום 1316.2.11, ל"פ, לקואנקא בהמדאן, בארמ"ז; ראה גם מכתבו של קואנקא, מס' 63, מיום 31.1.1315, שם.
208. ראה: PD, XVI, 7, Sep. 1936, p. 12.
209. מכתב בתיה קואנקא מהמדאן, מס' 54, מיום 10.10.1935, בתיק המדאן, בארמ"ז.
210. ראה CA1U, Nov. — Dec. 1952, p. 30.

התברר, שמנהל הדואר היה בעצמו בוגר כי"ח, מנהלי משרד האוצר והעיריה התכוונו לשלוח את ילדיהם ללמוד בכי"ח וילדיו של השופט כבר למדו שם[211].

המפקח האיראני על כי"ח בהמדאן בשנת 1935 ומנהל משרד החינוך בסנגדג' היו בוגרי כי"ח בעריהם וגילו יחס חיובי מאוד לבתי־הספר של חברה זו. מנהל משרד מרשם המקרקעין בסנגדג' היה בוגר כי"ח אצפהאן ורשם את בית־הספר במרשם המקרקעין בתנאים כספיים טובים ביותר[212].

בוגרי כי"ח הגיעו גם לעמדות שלטון בכירות ביותר. לדוגמה: מחמוד פאתח, בוגר כי"ח אצפהאן היה לשר החקלאות, ושמר אמונים לבית־הספר שבו למד[213].

אבל, למרות אהדתם של שלטונות איראן את פעולות כי"ח בארץ זו, כפי שתוארה לעיל, לא נמנעה הטלת מרותם על המפעל כשהתנאים ההיסטוריים הכתיבו זאת.

ג. מאוטונומיה לכפיפות ולהתמוטטות

מאז פתיחתם, בראשית המאה העשרים, ועד אמצע שנות העשרים, פעלו בתי־הספר של כי"ח כאורח אוטונומי, הן בתחום האדמיניסטרטיבי והן בתחום החינוכי. השלטון המרכזי לא התערב בנעשה, ואם ניסה להתערב, נדחה. דוגמה למצב זה יכול לשמש המקרה הבא: בראשית שנת הלימודים 1918/19 הוזמן טאראגאנו, מנהל כי"ח טהראן, לישיבת מנהלי בתי־הספר הטהראניים במשרד החינוך, שבה עמד להשתתף שר החינוך האיראני. טאראגאנו וכן מנהל בית־הספר Alliance Française, ומנהל בית־הספר המסיונרי St. Louis פנו לשגריר הצרפתי בטהראן ושאלו אם גם עליהם להשתתף בישיבה. הלה קבע שבתי הספר שלהם זרים ואין הם חייבים להשתתף. שר החינוך האיראני נמנע קשות ומנהל משרד החינוך התלונן בפני השגריר וטען, שהשר רצה להכיר את המוסדות ולקבל עליהם מידע. השגריר נטל על עצמו את האחריות למעשה, הודיע שבתי־ספר שבהם מדובר הם עצמאיים, וקבע שמידע ניתן לקבל גם בכתב, מה גם שראשי בתי־הספר הללו נמצאים בקשר עם סגן השר. יחד עם זאת הודיע השגריר, שמפקח משרד החינוך יוכל להגיע לבתי־הספר לפקח על ענייני התברואה, אלא שהוא מתבקש להודיע על כך מראש לשגרירות[214].

211. מכתב קואנקא מהמדאן, מיום 12.12.1934, בתיק המדאן, בארמ"ז.
212. מכתב קואנקא מהמדאן, מס' 25, מיום 3.2.1935, בתיק המדאן, בארמ"ז; מכתב קואנקא מהמדאן, מס' 35, מיום 21.4.1935, שם.
213. ראה: CAIU, 74/75, 1953, p. 48.
214. העתק מכתב השגריר Reymond Leconte, מיום 6.1.1919 לטאראגאנו, בתיק 162 XVIII E בארכ"ח; וכן מכתב הנ"ל, מס' 194, מיום 31.1.1919, באותו תיק, שם. ראה גם: מכתב הנ"ל, מס' 1963, מיום 10.7.1916, באותו תיק, שם; מכתב לארדו מטהראן, מיום 7.7.1920, בתיק XIII E 145c, שם.

השגריר יעץ אמנם לטאראגאנו לנהוג בטקט, לבל ייפגע כבודם של ראשי המשרד, אך נקט, כאמור, עמדה תקיפה והדגיש את אופיים האוטונומי של מוסדות כי"ח באיראן.

הקצין רזא חאן שביצע את ההפיכה של שנת 1921, הפך לאיש החזק באיראן והחל להשליט את סמכותו של השלטון המרכזי על הארץ כולה[215] ועל כל מערכות חייה. תחילה הוא דאג לבטחון הפנים ולחיזוק הצבא[216]. לאחר מכן נתפנה גם לענייניים אחרים ובתוכם ענייני החינוך. רזא חאן מעונין היה להפוך את מוסדות החינוך לזרוע המדינה ולמכשיר לביצור משטרו. עם עליתו לכס המלכות בדצמבר 1925, החלה המדינה לרכז תחת סמכותה את מערכת החינוך ולפקח עליה בקפידה[217]. משרד החינוך הטיל פיקוח על בתי הספר, על גיוס מורים ועל ספרי־לימוד. הוא פיתח תוכניות־לימוד ממלכתיות: התכנית לבתי־הספר לבנות אושרה ב־1925, וזו של הבנים ב־1928. השפה הפרסית הוכרזה כשפת ההוראה. נקבעו סדרים מדוייקים למדי של בחינות ולבוש אחיד לתלמידים.

המלך הטיל את סמכותו אפילו על האוניברסיטה שיסד בטהראן בשנת 1935 והחופש האקאדמי, שהוא העניק לה, היה מוגבל למדי[218]. הממשלה השתלטה על החינוך, הפכה את החינוך הלאומי ליעד המרכזי והילדים נדרשו לשנן שירי־מולדת ולהישבע אמונים לדגל האיראני[219]. המלך הפהלוי הראשון וכן בנו אחריו, החליטו לרתום לעגלת הלאומיות האיראנית את בתי־הספר הלאומיים ואת מוסדות כי"ח בכללם, והדבר עלה בידם[220], כפי שיודגם להלן:

1. משרד החינוך חייב את בתי־הספר הפרטיים, וביניהם את מוסדות "כל ישראל חברים" לבקש רשיון ממשלתי לקיומם. ב־6 בספטמבר 1926 שיגר ליאון לארדו, נציג כי"ח בטהראן, באמצעות שגרירות צרפת אגרת אל שר החינוך האיראני וביקש ממנו רשיון עבור כל בתי־הספר של כי"ח באיראן. במכתבו ציין לארדו את הבטחת נאצר א(ל)־דין שאה לחברי נשיאות כי"ח

215. אראסטה, חינוך, עמ' 143; עיסא, :חינוך בפרס, עמ' 336־338; שוראקי, אליאנס, עמ' 233־234.
216. כאנאני, מודרניזציה, עמ' 91; מהרורי, מדיניות התרן, עמ' 210; סאטון, רזא שאה, עמ' 19־20.
217. אראסטה, חינוך, עמ' 40; באנאני, מודרניזציה, עמ' 94־95, 96; האס, איראן, עמ' 171, 175.
218. אראסטה, חינוך, עמ' 76־79, 91־94, 126; באנאני, מודרניזציה, עמ' 96־97, 99, 100.
219. אראסטה, חינוך, עמ' 145; מכתב קואנקא מהמדאן, מס' 245, מיום 15.5.1939, בתיק המדאן, בארמ"ז; חוזר המנהל הכללי של משרד החינוך, מס' 1599־645, מיום 1318.1.16 ל"פ, בתיק טהראן, שם; יצחק כן צבי, נדחי ישראל, תל־אביב, תשי"ג [להלן: כן צבי, נדחי], עמ' 225, 226־227; אהרן (כהן) "רשמי מסע בפרס", מבפנים, י"א, 1945, עמ' 296.
220. ראה: R.E. Waterfield, Christians in Persia, London, 1973, p. 168, 169, 173. CAIU, 85, 7-8, 1954, p. 33; אראסטה, חינוך, עמ' 147; שוראקי, אליאנס, עמ' 165;

בשנת 1873, ואת האהדה שהובעה לכי"ח על־ידי המלך מוזאפר א(ל)־דין שאה באגרתו אל שר החוץ שלו, בשעה שנפתח המוסד החינוכי הראשון של חברה זו באיראן[221].

ברם לארדו ידע היטב שהבטחות שני המלכים הללו התייחסו רק לבית־הספר בטהראן והוא חשש שמא לא יורשה לבתי־הספר בערי השדה להמשיך בפעולתם. הוא שלח העתק ממכתבו אל כל מנהלי כי"ח באיראן, ויעץ להם להראותו לפקידי משרד החינוך, במקרה שיערערו על המשך קיום מוסדותיהם. הוא ביקש לציין שהעניין נמצא בטיפול שגרירות צרפת[222].

בשנת 1925 תבע משרד החינוך בבורוג'רד מהנהלת בית־הספר הקהילתי־היהודי של העיר שעמד בקשר עם כי"ח להצטייד ברשיון ממשלתי, אך עדיין היה מוכן שהפנייה לקבלת הרשיון תופנה אליו באמצעות שגריר צרפת[223].

ממשלת איראן החליטה, שבתי־הספר היסודיים במדינה, ינוהלו על־ידי נתינית איראנים ושילמדו בהם אך ורק מורים איראנים, שאם לא כן יישלל רשיונם. מדיניות זו גרמה טרדות רבות לכמה מן המוסדות של "כל ישראל חברים". בפברואר 1934, כתב נציג כי"ח בטהראן לעמיתו בהמדאן: "...כאן עולים לנו על הנשמה ... גם (בית הספר ב־) כרמאנשאה עובר ימים קשים"[224].

בשנת 1933 הודיע משרד החינוך בהמדאן לוועד העדה היהודית בעיר: אין מקום לחשש, משרדנו אינו מתכוון לסגור את בתי־הספר הלאומיים, ובכלל זה את מוסדות "כל ישראל חברים". ברם, עליכם לכבד את החוק ולהטיל את הנהלת בתי־הספר היסודיים שלכם על מנהל ומנהלת בעלי נתינות איראנית[225].

ועד העדה היהודית נכנע ללחץ[226]: מורה מקומי, סלה אבנר, הוצג בפני השלטונות כמנהל בתי־הספר לבנים ולבנות של כי"ח בהמדאן. הצעד נעשה אמנם כלפי חוץ בלבד, אך סיפק את נציגי הממשלה. במוסד כי"ח בכרמאנשאה, לעומת זאת, לא נמצא מועמד יהודי, שיסכים ליטול על עצמו,

221. ההעתק הפרסי מן המכתב של לארדו לשר החינוך מצוי בתיק המדאן, בארמ"ז; התרגום הצרפתי של המכתב מצוי בתיק XIII E 145d, בארכ"ח.

222. נצר, קוים, עמ' 453. ראה גם: מכתב לארדו מטהראן, מס' 274, מיום 30.8.1926 בתיק XIII E 145d, בארכ"ח; מכתב זילבשטיין מכרמאנשאה, מס' 34, מיום 3.5.1931 (בטעות צויין: 1930) בתיק X E 105, שם;

223. מכתב לארדו מטהראן, מס' 237, מיום 25.8.1925, בתיק XIII E 145c, בארכ"ח; מכתב כיאנו ללארדו בטהראן, מיום 6.9.1925, בתיק הנ"ל, שם.

224. מכתב סלים נשיא מטהראן, לאדון ישראל כמהדאן, ללא מספר, בתיק המדאן, בארמ"ז; ראה גם: מכתבו ללא מספר, מיום 20.10.1933, בתיק המדאן, שם; מכתבו מס' 2062/5, מיום 1935, לקואנקא בהמדאן בתיק המדאן בארמ"ז; מכתב סלים נשיא מטהראן, לאדון ישראל באצפהאן, ללא מספר, מיום 25.12.1932, בתיק IR/Is 194, שם.

225. מכתב משרד החינוך הפרסי בהמדאן, מיום 1312.6.14 ל"פ, לועד העדה היהודית בהמדאן, בתיק המדאן, בארמ"ז; ראה גם: באנאני, מודרניזציה, עמ' 95–96; שוראקי, אליאנס, עמ' 167.

226. מכתב קואנקא מהמדאן, מס' 130, מיום 16.1.1935 לסלים נשיא בטהראן, בתיק טהראן, בארמ"ז, תשובתו של נשיא לקואנקא, לא מס', מיום 4.2.1935, שם.

ולו למראית עין, את ניהול בית־הספר. ההנהלה הרשמית של בית־הספר היסודי נמסרה למירזא חסן חאן חטאט, מורה מוסלמי ותיק במוסד[227], אך בין איש זה לבין המנהלים בפועל, שליחי כי"ח נתגלעו סכסוכים, שהפריעו למהלכה התקין של העבודה[228].

בסוף שנות העשרים החליטה ממשלת איראן ליישם את החוק, שלפיו רק אדם בעל השכלה גבוהה רשאי לנהל בית־ספר על־יסודי[229]. המיסיונים השונים סיגלו את עצמם לדרישת החוק ושלחו לאיראן מנהלים בעלי השכלה אקאדמית[230]. "כל ישראל חברים" לא יכול לנהוג כמותם ונציגיו באיראן חששו מאד שמא החוק ימנע מהם את ניהול חטיבות הביניים. ואכן, החלו להתעורר קשיים. נציג כי"ח בהמדאן, האדון ישראל, הגיש בקיץ 1933 בקשה למשרד החינוך להרשות לו לנהל את חטיבת הביניים של כי"ח בעירו ובקשתו נדחתה[231]. שנה לאחר מכן לחץ מנהל המשרד על כי"ח למחוק את המילה (בית ספר על יסודי) מן הלוח המציג את שם בית־הספר, מן הטפסים הרשמיים ומן החותמת של המוסד, וכל זאת משום שהמנהל חסר היה את הרשיון הדרוש לניהול חטיבת הביניים. בית־הספר התמהמה, אך משרד החינוך עמד על דעתו והמילה נמחקה. המשרד אף איים שלא ירשה את פתיחת הכיתות העל־יסודיות במוסד זה בראשית שנת הלימודים 1934/35[232], אך איום זה לא התגשם.

גם משרד החינוך בכרמאנשאה הקפיד במיוחד על ביצוע הוראות טהראן ביחס ל"כל ישראל חברים" ותבע שבראש בית־ספר יעמוד רק אדם בעל השכלה אוניברסיטאית. הקהילה פנתה אל רופא יהודי מתאסלם והלה הסכים

227. מכתב סלים נשיא מטהראן, מספר 2062/5, מיום 27.2.1935, לקואנקא בהמדאן, בתיק המדאן, בארמ"ז; מכתב קואנקא מהמדאן, מס' 268, מיום 28.9.1939, לסלים נשיא בטהראן, שם.

228. מכתב קואנקא מהמדאן, מס' 179, מיום 6.2.1938, בתיק המדאן, בארמ"ז; מכתב האלף, ללא מס', מיום 17.5.1938, לקואנקא בהמדאן, שם; מכתב של קואנקא שנכתב בכרמאנשאה ביום 26.6.1938, שם; מכתביו של הנ"ל, מס' 198, מיום 7.7.1938, ומס' 219, מיום 6.11.1938, שם; מכתב האלף, מס' 196/4755, מיום 26.12.1939, לעלמה בארדאש בכרמאנשאה, שם.

229. אראסטה, חינוך, עמ' 229; חוזר משרד החינוך בהמדאן, מס' 22100/9312, מיום 21.11.1931, בתיק המדאן, בארמ"ז; מכתב סלים נשיא מטהראן, מס' 2065/5, מיום 27.2.1935, אל קואנקא בהמדאן, שם. ראה גם המכתב של נשיא מטהראן, מיום 19.3.1935, בתיק טהראן, שם; מכתב לארדו מטהראן, מס' 336, מיום 3.2.1929, בתיק XIII E 145e, בארכ"ח.

230. מכתב סלים נשיא, מטהראן, מס' 2062/5 מיום 27.2.1935, לקואנקא בהמדאן, בתיק המדאן, בארמ"ז.

231. מכתב משרד החינוך בהמדאן, מס' 6019, מיום 1312.9.5 ל"פ, למנהל בית־הספר בהמדאן, בתיק המדאן, בארמ"ז.

232. מכתב מנהל משרד החינוך בהמדאן, מס' 1604/195, מיום 1313.4.16 ל"פ, אל מנהל כי"ח המדאן בתיק המדאן, בארמ"ז; מכתב ועד הקהילה היהודית בהמדאן, מיום 19.7.1934 ליוסף כהן, מנהל בית־הספר של אליאנס באצפהאן, שם.

לשמש כמנהל פיקטיבי ומשרד החינוך הסתפק בביצוע הפורמלי של החוק[233].

החל משנות השלושים של המאה אנו עדים להתערבות פעילה ופסקנית מצד השלטון הפהלוי בניהול מוסדות כי"ח. הדבר הגיע לידי כך שבשנת 1935 דרש משרד החינוך להחליף את מנהל כי"ח בסננדג' באדם מתאים יותר, והקהילה בצעה את ההוראה ללא ערעור[234].

בשנת 1935 ידעו נציגי "כל ישראל חברים" באיראן שההשכלה שקבלו בבית־המדרש של כי"ח בפאריס אינה נחשבת להשכלה גבוהה, אף על פי שהשלטון האיראני מוכן לאפשר להם לנהל את חטיבות הביניים. ואכן כי"ח לא נאלץ לסגור אף אחת מחטיבות הביניים שלו, "...קיום בתי־הספר (של כי"ח) הוא למעשה בלתי־חוקי אלא שבחלונות הגבוהים מישהו עדיין מעוניין ביקרם," כתב קואנקא לנשיאות כי"ח[235].

המשרד העלים עין גם מן העובדה שחלק מן המנהלים של בתי־הספר היסודיים נתמכי כי"ח בערי השדה לא היו בעלי השכלה הדרושה לניהול[236]. אהדת השלטונות אל עצם קיומם של מוסדות כי"ח באיראן היא שעמדה לנציגי כי"ח להתגבר על הקשיים, אך הממשלה לא ויתרה על איראניזציה מוחלטת.

בשנות השישים היו כבר חלק מן המנהלים של כי"ח באיראן מוסלמים והם הקפידו על ביצוע מדוקדק של הוראות משרד החינוך[237].

2. כל אחד ממוסדות כי"ח באיראן נקרא Alliance Israélite Universelle, בתוספת שם העיר. משרד החינוך האיראני היה מעונין שבתי־ספר אלה, כשאר מוסדות החינוך באיראן ישאו שמות פרסיים. לשם כך, הופעלו תחילה אמצעי פיתוי אך כשאלה לא הועילו, החל משרד החינוך ללחוץ ולאיים.

233. מכתב קואנקא מהמדאן, מס' 138, מיום 3.2.1935, לפראנקו בכרמאנשאה, בתיק המדאן, בארמ"ז; מכתביו של זילברשטיין מכרמאנשאה, מס' 28, מיום 18.2.1931, מס' 40, מיום 23.9.1931, מס' 41, מיום 17.10.1931, בתיק X E 105, בארכ"ח; מכתב סלים נשיא מטהראן, מס' 2062/5, מיום 27.2.1935, לקואנקא בהמדאן, בתיק המדאן, בארמ"ז.

234. מכתב קואנקא מהמדאן, מס' 35, מיום 21.4.1935, בתיק המדאן, בארמ"ז. ראה גם: מכתב [illegible], מס' 51, מיום 17.9.1935, בתיק המדאן, שם (המכתב נוגע לקהילת בורוג'רד).

235. מכתב קואנקא מהמדאן, מס' 160, מיום 3.2.1935 לאדונים נשיא, כראסורי וכהן באצפהאן, בתיק אצפהאן, בארמ"ז. ראה גם: מכתב קואנקא מהמדאן, מס' 121, מיום 28.12.1934, לסלים נשיא בטהראן, בתיק טהראן, שם; מכתביו של סלים נשיא מטהראן, מס' 2008/5, מיום 6.2.1935, מס' 2062/5, מיום 27.2.1935 לקואנקא בהמדאן, בתיק המדאן, שם; מכתב מנהל כי"ח באצפהאן, מס' מספר, מיום 10.3.1935, לקואנקא בהמדאן, בתיק המדאן, שם.

236. ראה לדוגמה את המכתבים הבאים הנוגעים למנהל כי"ח בעיר נהאוונד: מכתבו של סלים נשיא מטהראן לישראל בהמדאן, מיום 3.10.1933, ומיום 14.11.1933, בתיק המדאן, בארמ"ז.

237. גלנץ, סקר, עמ' 17.

בשנת 1928 הבטיחו שלטונות העיר סננדג' לתמוך במוסד של כי"ח בעיר תמיכה כספית אם הוא ישנה את שמו ל"בית הספר היהודי"[238].

בשנת 1934 הגביר משרד החינוך את לחצו בנידון על מוסדות כי"ח[239] כפי שנעשה הדבר לגבי כל מוסדות החינוך הזרים[240]. המשרד גם דרש שהסיבה לשינוי השם תוסבר לתלמידים. בחודש נובמבר של אותה שנה קיבלה התביעה דחיפות גדולה והמשרד תבע את שינוי השם בהמדאן תוך שלושה ימים[241]. "כל ישראל חברים" באיראן נכנע והחליט לקרוא לכל בתי־הספר שלו באיראן בשם אתחאד (אתחאד=אחדות)[242]. הלשכות של משרד החינוך בערים בורוג'רד, נהאונד, ביג'אר, סננדג' ותויסרכאן לא אבו לקבל אפילו שם זה משום היותו התרגום הפרסי של המונח הצרפתי Alliance והיה צורך בפעילות מיוחדת כדי לרצותן[243].

בסוף שנות השלושים גדלה תלותם של מוסדות "כל ישראל חברים" בהחלטות הממשלה: משפחת הפילאנטרופ כדורי, שתרמה במשך השנים תרומות נכבדות לבית־הספר היהודי בהמדאן, דרשה, שהמוסד ייקרא "בית־ספר אחאד על־שם לורא כדורי". הוועד המרכזי של כי"ח לא התנגד לכך[244], אך בית־הספר לא נטל את הסיכון לבצע את השינוי הפעוט בלי רשות מפורשת מצד משרד החינוך האיראני[245].

238. מכתב לארדו מטהראן, מס' 314, מיום 23.2.1928, בתיק XIII E 145c, בארכ"ח; ראה גם מכתב ביגאר, מיום 23.3.1928, ללארדו, שם.

239. ראה לדוגמה מכתב דחוף, מס' 3884, שנשלח על־ידי משרד החינוך בהמדאן, ביום 1313.8.9 ל"פ, למנהלי כי"ח בעיר, בתיק המדאן. בארמ"ז; מכתב "ועד בתי־הספר של כי"ח כרמאנשאה", ללא מספר, מיום 28.10.1934, אל קואנקא בהמדאן, בתיק המדאן, וכן תשובת קואנקא למכתב הנ"ל, מיום 1.11.1934, באותו תיק, שם.

240. חוזר משרד החינוך בהמדאן, מס' 4065, מיום 1313.8.20 ל"פ, בתיק המדאן, בארמ"ז; איילרס, חינוך ותרבות, עמ' 311־312.

241. מכתב קואנקא מהמדאן, מס' 85, מיום 12.10.1934, לסלים נשיא, נציג כי"ח בטהראן, בתיק טהראן, בארמ"ז; תשובתו של נשיא, מיום 27.10.1934, בתיק המדאן, שם; מברק קואנקא, מס' 93, לסלים נשיא, בתיק טהראן, שם.

242. מכתב מנהל כי"ח בהמדאן למשרד החינוך בעיר, מס' 246, מיום 1313.8.17, ל"פ, בתיק המדאן, בארמ"ז; מכתב קואנקא מהמדאן, מיום 10.11.1934, בתיק המדאן, שם; מכתב קואנקא מהמדאן, מס' 97, מיום 10.11.1934. להכן באצפהאן, בתיק אצפהאן, שם; הודעת משרד החינוך בהמדאן, מס' 2867, מיום 1315.4.21 ל"פ, לכי"ח המדאן (ההודעה נמסרה טלפונית ומצויה בתיק המדאן, בארמ"ז).

243. מכתבי קואנקא מהמדאן, מס' 115, מיום 18.12.1934, ומס' 129, מיום 17.1.1936, לנשיא בטהראן; תשובתו של סלים נשיא; מס' 1940/5, מיום 25.12.1934, לקואנקא, הכל בתיק המדאן, בארמ"ז; מכתבי סלים נשיא מטהראן, ללא מספר, מיום 4.2.1935, לקואנקא בהמדאן, בתיק המדאן, שם; מכתב הנ"ל, מספר 2009/5, מיום 6.2.1935, ללאלזארי בבורוג'רד, שם.

244. מכתב האלף לקואנקא בהמדאן, מספר 3599, מיום 28.11.1938, בתיק המדאן, בארמ"ז.

245. טיוטת מכתב קואנקא מהמדאן, מספר 225, מיום 4.1.1939, בתיק המדאן, בארמ"ז.

3. בשנת 1935 החלה הממשלה האיראנית ליישם חוק לפיו נאסר על נתין זר, שאינו תושב איראן, להחזיק רכוש דלא ניידי במדינה. חוק זה עלול היה לפגוע ברישום בתי־הספר של "כל ישראל חברים" שכן כולם היו שייכים רשמית לאחד מראשוני כי"ח, היהודי הצרפתי Georges Leven[246]. באותה שנה הסכימו אמנם השלטונות האיראנים בסנגדג' שבניין בית־הספר בעיר יירשם על שם Leven, אך בתנאי שיפוי הכוח שלו יאושר על־ידי שגריר איראן בפאריס או על־ידי משרד החוץ בטהראן[247].

4. ההתערבות הכללית בחיי היהודית במסגרת הצנטרליזציה של המדינה פגעה לעתים בענייני החינוך היהודי. לדוגמה: המס שהוטל על הבשר הכשר, היווה בקהילות רבות מקור חשוב לכיסוי הוצאות של בתי־הספר של כי"ח. בשנת 1926 ביטל פקיד ממשלתי בסנגדג' את מס הבשר. ראשי הקהילה הסבירו שעם ביצוע הצו יישארו בתי־הספר ללא תקציב, אך ההסברים לא הועילו והקהילה נאלצה לפנות לד"ר לוקמאן, הנציג היהודי בפרלמנט, כדי שיבטל את הגזרה[248].

5. תכניות הלימוד שהיו נהוגות בבתי־הספר של כי"ח באיראן, כמו בשאר הארצות שבהן פעלה חברה זו, היו למעשה תכניות שהונהגו על־ידי ממשלת צרפת בצרפת עצמה[249], בשינויים מסויימים: מעט פרסית, יהדות ויסודות של ההיסטוריה והגאוגרפיה של איראן. בשנת 1925 עדיין היה לבתי־הספר של כי"ח החופש ליישם את תכנית הלימודים של החברה[250]. אמנם, ממשלתו של רזא שאה שמה דגש מיוחד על העלאת קרנה של השפה הפרסית והכתיבה לכל בתי הספר במדינה, ולמוסדות כי"ח בכללם, מערכת שעות, תכניות וספרים[251], אך בפברואר 1927 לא היה עדיין המזכיר העולמי של

246. מכתב סלים נשיא מטהראן, מס' 3219/5, מיום 6.8.1935, לקואנקא בהמדאן, בתיק המדאן, בארמ"ז.

247. טיוטת מכתבו של קואנקא מהמדאן, ללא מספר, מיום 9.11.1934, בתיק המדאן. בארמ"ז; טיוטות מכתביו של קואנקא מהמדאן, מס' 182, מיום 29.4.1935, ומס' 215, מיום 31.8.1935, לסלים נשיא בטהראן, בתיק המדאן, שם.

248. מכתב לארדו מטהראן מס' 281, מיום 12.11.1926, בתיק XIII E 145d, בארכ"ח; מכתב לארדו מטהראן, מס' 285, מיום 20.12.1926, בתיק הנ"ל, שם.

249. הוראות כי"ח, הכל; קונפינו, כי"ח, עמ' 69-70, 104; שוראקי, כי"ח, עמ' 194; RIEA, No. 1, Avril-Juin 1901, P. 66

250. מכתב נהוראי מכרמאנשאה, מס' 4, מיום 2.3.1925, בתיק X E 101, בארכ"ח.

251. בן צבי, נדחי, עמ' 225; מכתב כתיה קואנקא מהמדאן, מיום 18.11.1934, בתיק המדאן, בארמ"ז; חוזר מנהל האגף לחיכור ספרים במשרד החינוך הפרסי, מס' 7268, מיום 1318.6.31 ל"ם, נשלח למנהלת כי"ח בנות בטהראן, בתיק מס' 83, בארמ"ז; חוזר שר החינוך, מס' 12117-35840, לכי"ח טהראן, בתיק IR/Teh. No. 81, בארמ"ז; חוזר סגן המנהל הכללי של משרד החינוך, מס' 17800, מיום 1317.10.8, ל"פ, לכי"ח טהראן, בתיק טהראן, בארמ"ז.

"כל ישראל חברים", מוכן להרשות לנציגיו באיראן להגדיל בצורה ניכרת את מיכסת הלימוד של השפה הפרסית במוסדותיו באיראן[252]. היו אף מקרים שבהם הורו הפרסים הוזנחה מאד. בסוף 1929, למשל, מצא זילברשטיין שתלמידות בכי"ח כרמאנשאה כמעט אינן יודעות קרוא וכתוב בשפה הפרסית[253].

בראשית המאה למדו פרסית בבית־הספר של כי"ח בטהראן רק שעתיים בשבוע[254], ואילו לקראת סוף שנות העשרים היו בתי־ספר בהם לימדו פרסית 11 עד 15 שעות שבועיות[255]. ברם, משרד החינוך הפרסי לא הסתפק בכך והוא דרש אירניזציה מוחלטת של תכניות הלימודים במוסדות כי"ח[256]. המשרד היה בטוח, ובצדק, שיעלה בידו להשיג את מטרתו כי המלך עצמו תמך בתוקף בעמדתו.

בני הקהילה היהודית, שחשו והבינו את הלך הרוחות החדש, רצו יותר ויותר בבית־ספר פרסי ולא במוסד חינוך צרפתי[257]. החל מהעשור השני של המאה פחתו ההתנכלויות אל היהודים. עובדה זו חיזקה אצל יהדות איראן את הרצון להשתלב במערכות החיים האיראניות והגבירה את פתיחותם כלפי התרבות האיראנית וכלפי תכניות החינוך הממלכתיות. תהליך האיראניזציה שנמשך עד עליית חומייני, גבר במיוחד לאחר מלחמת העולם השנייה, והגיע לשיאו בשנות השישים והשבעים[258], וככל שגדלה מידת החופש ממנו נהנו היהודים כן גבר רצונם להסתגל לסביבתם הטבעית.

נציג כי"ח בטהראן, לארדו, כתב בשנת 1925, לוועד המרכזי: עלינו להתאים את החינוך שאנו מעניקים לתלמידינו לתנאי המקום. על־כן חובה להקדיש תשומת לב רבה יותר להוראת השפה הפרסית שבה יצטרכו בוגרינו לנהל את חייהם[259].

בשנת 1929 שיגר הוועד המרכזי של כי"ח את המפקח צמח לאיראן כדי לבחון מה יש לעשות "בפרס החדשה"[260], אך כמובן שלא היה באפשרותו לשנות את התהליך ההיסטורי.

252. מכתב ביגאר, מס' 1936, מיום 14.2.1927, למנהל כי"ח המדאן, בתיק המדאן, בארמ"ז.

253. מכתבו מכרמאנשאה, מס' 1, מיום 28.5.1930, בתיק X E 105, בארכ"ח.

254. מכתב לוי מטהראן, מיום 31.12.1899, בתיק XIV E 149, בארכ"ח.

255. מכתב ביגאר, מס' 1936, מיום 14.2.1927, למנהל כי"ח המדאן, בתיק המדאן, בארמ"ז.

256. מכתב לארדו, מס' 305, מיום 29.9.1927, בתיק XIII E 145d, בארכ"ח. תרגום חוזר משרד החינוך הפרסי, מס' 1682/3747, מיום 1306.3.1 ל"פ, בתיק X E 100, בארכ"ח.

257. בן צבי, נדחי, עמ' 230.

258. גלנץ, סקר, עמ' 13-16, 161-164.

259. מכתב לארדו, מס' 233, מיום 16.7.1925, בתיק XIII E 145c, בארכ"ח; ראה גם מכתב מלקי מכרמאנשאה, מס' 28, מיום 15.10.1926, בתיק X E 100, שם.

260. צמח, קהילות, הפרק על פרס; ראה גם ברכת חברים מישיבת ועד בית־הספר של כרמאנשאה, מצורף למכתבו של זילברשטיין מכרמאנשאה, מס' 6, מיום 16.3.1940, בתיק X E 105, בארכ"ח.

בשנת 1930 עדיין בצעו בתי־הספר של כי"ח את תכניות הלימודים שלהם בקווים כלליים[261], אך הוועד המרכזי כבר הבין, שעל מוסדותיו להתאים את תכניותיהם לדרישות הממשל המרכזי. למרות זאת הוא קיווה עדיין שיוכל, בסיוע השלטונות הצרפתיים, להמתיק את הגלולה המרה[262].

בשנת הלימודים 1927/28 עדיין נבחנו רוב תלמידי רשת כי"ח באיראן בבחינות, שנועדו לזכותם בתעודת גמר של בית הספר היסודי הצרפתי. אך בתקופה זו כבר היו תלמידים שהעדיפו תעודת גמר איראנית[263] והדבר אילץ את בתי־הספר של כי"ח להתאים את עצמם לתכניות הלימודים הממשלתיות[264]. אמנם גם בראשית שנות העשרים היו תלמידים שרצו בתעודה האיראנית, אך אז הם חוייבו להשיג בראש ובראשונה את התעודה הצרפתית[265].

משרד החינוך קבע במדויק את התכנית של הבחינות, את מועדיהן ואת סדריהן ותבע ממוסדות כי"ח להסתגל אליהן. מפקחות ומפקחים רבים הקפידו במיוחד לבוא לכי"ח בשעות שנבדקו ידיעות התלמידים בשפה הפרסית[266].

המפקחים האיראנים שלחו לבתי־הספר של כי"ח את כל החוזרים, שבם נצטוו מוסדות החינוך במדינה להשתמש בספרים התואמים את דרישות

261. ראה לדיגמה מכתב ביגאר, מס' 2495, מיום 12.2.1930 לכהן בהמדאן, בתיק המדאן, בארמ"ז.

262. מכתביו של ביגאר, מס' 2299, מיום 10.1.1930, מס' 2495, מיום 12.2.1930, ומס' 2795 מיום 8.4.1930, לכהן בהמדאן, בתיק המדאן, בארמ"ז; ראה גם את מכתבו מס' 2367, מיום 30.9.1932, לכהן בהמדאן, בתיק המדאן, שם.

263. מכתב לאזאר מטהראן, מיום 28.2.1928, בתיק XII E 146a, בארכ"ח; ראה גם מכתביו של מלקי מכרמאנשאה, מס' 40 מיום 3.6.1927, מס' 41, מיום 1.7.1927, ומס' 53 מיום 15.7.1928, בתיק XE 100, בארכ"ח.

264. מכתב לארדו מטהראן, מס' 233, מיום 16.7.1925, בתיק XIII E 145c, בארכ"ח; מכתב מנהל כי"ח המדאן, מס' 137, מיום 1312.6.28 ל"פ, וכן מכתבו ללא מס' מיום 1312.7.29 ל"פ, בתיק המדאן, בארמ"ז; מכתביו של מנהל משרד החינוך הפרסי בהמדאן, מס' 404, מיום 1313.1.28 ל"פ, מס' 512/128 מחודש שני של שנת 1313 ל"פ, מס' 1728, מיום 1313.4.19 ל"פ, ומס' 639, מיום 1314.2.6 ל"פ, בתיק המדאן בארמ"ז; מכתב הנהלת כי"ח טהראן, מס' 653, מיום 1315.3.28 ל"פ, למשרד החינוך בתיק Iran/Teh. No. 89, בארמ"ז.

265. מכתביו של לארדו מטהראן, מס' 147, מיום 3.7.1922, ומס' 168, מיום 30.3.1923, בתיק XIII E 145c, בארכ"ח; מכתבו מס' 116, מיום 25.9.1921, בתיק XIII E 145b, שם; מכתבו מס' 285, מיום 4.1.1927, בתיק XIII E 145d, שם.

266. ראה לדוגמה: הודעת משרד החינוך בהמדאן, מס' 1967, מיום 1315.3.8 ל"פ, לכי"ח המדאן, בתיק המדאן, בארמ"ז; מכתביו של פראנקו מכרמאנשאה, מס' 69, מיום 5.7.1937, ומס' 93 מיום 27.6.1938, בתיק X E 99b, בארכ"ח; טיוטת מכתב בתיה קואנקא מהמדאן, מס' 104, מיום 6.10.1936, בתיק המדאן, בארמ"ז; מכתב קואנקא מהמדאן, מס' 24, מיום 20.1.1935, בתיק המדאן, שם (המכתב נוגע לבית־הספר בסנגדג').

המשרד ואת רוח הפטריוטיזם האיראני[267]. מנהלי כי"ח הוזמנו לישיבות של הלשכות המחוזיות של משרד החינוך בערים השונות כדי לקבל מידע על המטרות והאמצעים של מערכת החינוך האיראנית[268].

בשנת הלימודים 1936/37 כבר לא תאמו תכניות בתי־הספר של כי"ח באיראן את דרישות הארגון כפי שסוכמו ב־ Instructions générales וכל מנהל ניסה לעשות סינתיזה בין הוראות פאריס לבין תכנית הלימודים הרשמית של משרד החינוך האיראני[269]. במשך העשור הרביעי של המאה, ביטלו כל בתי־הספר של כי"ח, הן היסודיים והן חטיבות הביניים, את רצונם בפני רצון משרד החינוך וביצעו את התכניות שהוכתבו להם[270]. תביעות משרד החינוך מרשת "כל ישראל חברים" נגעו לא רק לנושאים שהיו שנויים במחלוקת כגון היקף הוראת הצרפתית והפרסית, אלא לכל התחומים והמקצועות. לדוגמה: המשרד הקפיד מאוד על הכללת החינוך הגופני בתכניות כי"ח''' ועל שילוב תלמידי כי"ח בפעילויותיה של תנועת הנוער הממשלתית'''. הממשלה האיראנית רצתה בשליטה לא רק על תכניות הלימוד אלא גם על הפעילות האקסטרא־קוריקולארית. בתי הספר חוייבו, למשל, לקבל אישור ממשרד החינוך האיראני על תוכן כל מחזה שרצו להציג ונדרשו לחתום במשטרה על התחייבות מפורטת לפיה תובטח נוחותם של הצופים'''.

267. חוזר שר החינוך הפרסי, מס' 19680/7097, בתיק IR/Teh. No. 83, בארמ"ז; החוזרים של מנהל משרד החינוך בהמדאן, מס' 6081 מיום 1313.11.28 ל"פ, ומס' 4394 מיום 1313.9.4 ל"פ; וכן מכתב מס' 187, מיום 1313.4.31, ל"פ, בתיק המדאן, בארמ"ז; הודעת משרד החינוך בהמדאן, מס' 7110, מיום 1315.8.28, ל"פ, לכי"ח המדאן, שם.

268. ראה לדוגמה: מכתב הזמנה של מנהל משרד החינוך בהמדאן, מס' 1767, מיום 1313.4.20, ל"פ, בתיק המדאן, בארמ"ז.

269. מכתב בתיה קואנקא מהמדאן, מס' 116 (או 115) מיום 25.12.1936, בתיק המדאן, בארמ"ז.

270. מכתב וילברשטיין מכרמאנשאה, ללא מספר, מיום 21.10.1930, בתיק X E 105, בארכ"ח. "היהודים בפרס", ילקוט, יוני 1935, עמ' 22.; CAIU, 71/73, 1953, p. 71,72; מכתב האלף, המזכיר העולמי של כי"ח, מס' 4433, מיום 12.4.1939, לנהוראי באצפהאן, בתיק IR./Is .1-4, בארמ"ז.

271. ראה לדוגמה: מכתב בתיה קואנקא מהמדאן, מיום 18.11.1934, בתיק המדאן, בארמ"ז: חוזר סמנכ"ל האגף לגדנ"ע ולחינוך הגופני, מס' 7213, מיום 1317.2.3, ל"פ, שהופנה למנהל כי"ח בטהראן, בתיק IR./Teh. No. 70, שם.

272. ראה למשל החוזרים של משרד החינוך, מס' 1394/1389, מיום 1314.2.15 ל"פ, מס' 2372, מיום 1314.4.21 ל"פ, מס' 2431, מיום 1314.4.24 ל"פ, ומס' 2863, מיום 1314.5.16 ל"פ, בתיק המדאן בארמ"ז; PJ, XVII, 10, Dec. 1937, p. 12.

273. ראה לדוגמה: מכתב קואנקא מהמדאן, מס' 131, מיום 1313.3.5, ל"פ, למנהל משטרת המדאן, בתיק המדאן, בארמ"ז.

6. בתהליך האיראניזציה של תכניות הלימוד של כי"ח באיראן ניטש קרב מיוחד על ביטול השפה הצרפתית כשפת הלימוד ועל דחיקתה למעמד של שפה זרה הנלמדת מכיתה ז'. בתי־הספר של כי"ח נתבעו במפגיע להעניק את הפרימאט לשפה הפרסית.

בשנת הלימודים 1927/28 דרש משרד החינוך הפרסי מכל בתי־הספר הלאומיים־הפרטיים, לבטל לימוד כל שפה זרה עד כיתה ג' ואיים בסנקציות אם לא ייעשה כן[274]. מובן מאליו שדרישה זו חלה גם על הוראת הצרפתית במוסדות כי"ח. הדרישה לא נתמלאה מיד ואם כי סנקציות לא הוטלו, השיגה ממשלת רזא שאה את אשר ביקשה.

בראשית 1928 העיר סעידי, מפקח אשר ביקר בכי"ח כרמאנשאה, שלימוד צרפתית בכיתות נוגד את מדיניות משרד החינוך, אך הסתפק בתשובה שגם בכי"ח טהראן נהוג הדבר[275]. בשלב זה עדיין לא דחקו פקידי הרשות את הקץ, הם ידעו שבמוקדם או במאוחר ינצחו בקרב על הצרפתית.

בראשית שנת הלימודים 1933/34 שמרו עדיין כיתות כי"ח בטהראן על כל המכסה של שעות ההוראה בצרפתית[276]. בשנת 1934 כתבה מנהלת בית־הספר בהמדאן: "לימוד השפה הצרפתית תופס עדיין מקום חשוב (בבית ספרנו) ומלבד לימודה כשפה אנו מלמדים בה גם חשבון, גאוגרפיה, היסטוריה ועוד.". "[277]. אך באותה שנה עצמה נאלצו בתי־הספר בטהראן ובכרמאנשאה לוותר על צרפתית כלשון הוראה[278]. הצרפתית הלכה וחדלה לשמש כשפת הוראה והפכה יותר ויותר לשפה זרה[279]. באוגוסט 1933 כבר השלים הוועד המרכזי עם העובדה, שבתי־הספר היסודיים שלו באיראן חייבים לכבד את התכנית הרשמית, אם כי עדיין קיווה שיורשה להם להוסיף שעות לימוד נוספות שתוקדשנה לצרפתית, כשפה זרה[280]. מוסדות כי"ח החליטו איפוא ללמד צרפתית כלשון זרה לכל תלמידי הכיתות הגבוהות של בתי־הספר

274. מכתב לארדו מטהראן, מס' 320, מיום 5.7.1928, בתיק XIII E 145e, בארכ"ח.
275. מכתב מלקי מכרמאנשאה, מס' 50, מיום 31.3.1928, בתיק X E 100, בארכ"ח.
276. מכתב ביגאר, מס' 4813, מיום 5.12.1933, לישראל, מנהל כי"ח טהראן, בתיק טהראן, בארמ"ו.
277. מכתב בתיה קואנקא, מנהלת בית־הספר לבנות בהמדאן, מיום 18.11.1934, בתיק המדאן, בארמ"ו.
278. מכתב סלים נשיא מטהראן, ללא מספר, מיום 8.11.1933, לישראל, מנהל כי"ח המדאן, בתיק המדאן, בארמ"ו.
279. מכתבה של בתיה קואנקא מנהלת כי"ח בנות המדאן, מס' 54, מיום 10.10.1935, בתיק המדאן, בארמ"ו.
280. חוזר ביגאר למנהלים כפרס, מיום 7.8.1933, בתיק המדאן, בארמ"ו; מכתבו מס' 4052, מיום 30.6.1933, לכהן בהמדאן, שם; מכתב האלף, מס' 4035, מיום 20.12.1935 לבתיה קואנקא בהמדאן, בתיק המדאן, שם.

היסודיים מחוץ למערכת השעות הרשמית[281] אך גם לכך נדרשה רשות רשמית מאת השלטונות האיראנים[282]. הרשות לא ניתנה, אדרבא, בפברואר 1937 פסקו לחלוטין לימודי הצרפתית בכיתות א' — ו' של כי"ח טהראן, מנהל בית ספר זה כתב לפאריס: אנו חוששים, שיסגרו את בית־ספרנו, כפי שסגרו את בית־הספר הארמני. על כן איננו מלמדים בכיתות אלה אלא פרסית ועברית[283]. המזכיר העולמי של כי"ח, שקיבל הודעה זו השיב: רשמנו בפנינו את הידיעה[284]. יותר מזה לא יכול לעשות דבר.

במרס 1937 שר החינוך חכמת קרא אליו את כהן, מנהל כי"ח טהראן, ותבע ממנו להמליץ בפני כל חבריו בכל ערי השדה שלא ללמד צרפתית בבית־הספר היסודי בשום צורה שהיא. כהן הבטיח[285] והמזכיר העולמי של כי"ח אף לא הגיב על תוכן ידיעה זו.

בסוף שנות השלושים, לימדו במוסדות כי"ח אפילו בחטיבות הביניים את השפה הצרפתית כלשון זרה, אם כי במידות שונות של אינטנסיביות. היקף השעות בו נלמדה שפה זו היה תלוי במידת הלחץ של משרדי החינוך בערים השונות[286].

גם לאחר קבלת מרותה של ממשלת אירן המשיכו מוסדות כי"ח באיראן להכשיר תלמידים לבחינות, שהתקיימו בשגרירות צרפת, בקונסוליות שלה או בוועדות שמונו על ידה בערים שלא היו בהן קונסוליות, לשם קבלת תעודת גמר של בית־הספר היסודי הצרפתי. אולם הכשרה זו התבצעה במסגרת קורס בחירה לתלמידי תיכון, שהתקיים בשעות הערב[287].

281. ראה לדוגמה: מכתב קואנקא מהמדאן, מס' 121, מיום 28.12.1934, לסלים נשיא בטהראן, בארמ"ו; מכתב סלים נשיא מטהראן, מס' 2008/5, מיום 6.2.1935, לקואנקא בהמדאן, שם; מכתב פראנקו מכרמאנשאה, מס' 69, מיום 5.7.1937 בתיק X E 99b, בארכ"ח.
282. ראה לדוגמה: מכתב פראנקו מכרמאנשאה, ללא מספר, מיום 23.12.1935, לקואנקא בהמדאן, בתיק המדאן, בארמ"ו.
283. מכתב כהן מטהראן, מס' 874, מיום 19.2.1937, בתיק XII E 133a, בארכ"ח.
284. תשובתו של האלף למכתב כהן מטהראן, מיום 10.3.1937, בארכ"ח.
285. מכתב כהן, מס' 876, מיום 5.3.1937, בתיק XII E 133a, שם.
286. ראה והשווה לדוגמה: זכרון דברים בין כהן מטהראן (כשהותו בצרפת) לבין הוועד המרכזי של כי"ח מיום 25.7.1937, בתיק XII E 133a, בארכ"ח; מכתב כהן מטהראן, מס' 895, מיום 14.1.1938, בתיק XII E 133b, שם; מכתבו של הנ"ל, מס' 899, מיום 17.2.1938, שם; מכתב קואנקא מהמדאן, מס' 275, מיום 25.12.1939, בתיק המדאן, בארמ"ו; מכתבו של הנ"ל, מס' 268, מיום 28.9.1939, שם; PD, XIX, 6, Juin 1939, p. II
287. ראה לדוגמה: מכתב קואנקא מהמדאן, מס' 207, מיום 15.8.1938, בתיק המדאן, בארמ"ו; מכתב כהן מטהראן מס' קכ"ה 721, מיום 20.1.1938 לקואנקא בהמדאן, שם; מכתב שגריר צרפת, מיום 15.2.1937 אל נהוראי, מנהל כי"ח אצפהאן, בתיק IR/Is. 3, שם; דו"ח נהוראי מאצפהאן, מס' 96, מיום 26.5.1940, בתיק IR/Is. 1-4, שם; מכתב אדולף בראסור מאצפהאן לנהוראי, מנהל כי"ח אצפהאן, ללא מספר, מיום 12.2.1940, בתיק IR/Is. 1-4, שם.

לקבלתן של התכניות הממשלתיות היו תוצאות מסוימות גם בתחום החינוך ליהדות. אם כי בחדר היהודי באיראן נלמדה רק יהדות[288], הרי בבתי־הספר של כי"ח באיראן, כמו בשאר הארצות, תפסו מקצועות היהדות מקום משני[289], ולפעמים שולי. השלטת התכנית החינוכית הממשלתית פגעה בהוראת היהדות[290] והרפורמה החינוכית שעליה הוחלט ב־1971 הותירה ללימודי היהדות מקום צנוע עוד יותר[291]. יחד עם זאת יש לציין, שהמימשל האיראני מעולם לא אסר על לימודי היהדות במוסדות כי"ח וגם לא התערב בתכנים הנלמדים[292]. הממשלה האיראנית אף אפשרה לשליחים מן הארץ ללמד בבתי־הספר של כי"ח הן לפני הקמת המדינה והן אחריה[293].

משרד החינוך ניסה לכפות על בתי־הספר של כי"ח את היום הששי, יום המנוחה המוסלמי, כיום שבו בתי־הספר סגורים. בשנת 1920, פנה משרד החינוך האיראני לשגרירות צרפת בשאלה מדוע לא ישבתו בתי־הספר של כי"ח באיראן בימי שישי. בראשית 1929 קרא אליו המנהל הכללי של משרד החינוך את נציג כי"ח בטהראן והעמיד בפניו אותה השאלה עצמה. לארדו פרש בפניו את נימוקיו ושכנעו שאין הדבר אפשרי[294]. אף על פי כן דרש מנהל משרד החינוך בכרמאנשאה בראשית 1930/31 לסגור את כי"ח המקומי בימי שישי. סגירת המוסד ליומיים בשבוע עלולה היתה לצמצם במידה ניכרת את מספר שעות הלימוד. הקהילה מרדה נגד הגזירה, והיא בוטלה על־ידי המנהל הכללי של משרד החינוך האיראני[295]. התביעה לכבד את היום השישי בשבוע כיום מנוחה הופנתה שוב אל כי"ח בשנת 1935, הפעם אל בית־הספר בבורוג'רד. מנהל המוסד, לאלזארי, נסע למשרד החינוך בטהראן ובעזרת נציג כי"ח בעיר הצליח להעביר את רוע הגזרה[296]. התביעה הועלתה שנה לפני־כן גם בפני

288. אברהם כהן "מכתב" — החדר היהודי בפרס; **פעמים**, 14, 1982.

289. נצר, קוים, עמ' 456; כן צבי, נדחי, עמ' 230; א"י ברור, "מפרשת מסעותי בפרס", **סיני**, כ', תרצ"ח, עמ' רמ"ו; א' נצר, "הפעילות הציונית באיראן מהצהרת בלפור עד חוזה סאן ראמו", **פעמים**, 1, אביב תשל"ט, עמ' 31; א' נצר, "מסקנות חפוזות במחקר על יהודי שיראז", פעמים, 4, חורף תש"מ, עמ' 96.

290. מבפנים, י"א 1945, עמ' 296; מכתב קואנקא מהמדאן, מס' 28, מיום 3.2.1935, בתיק המדאן, בארמ"ו.

291. גלנץ, סקר, עמ' 16.

292. היה מקרה יוצא דופן כנ מפקח משרד החינוך בכרמאנשאה, התערב בדרכי הוראת היהדות ובתכניה, אך המשרד לא דרש את ביצוע ההוראה של המפקח; ראה מכתב קואנקא מהמדאן, מס' 286, מיום 6.3.1940, בתיק המדאן בארמ"ו.

293. גלנץ, סקר, עמ' 53־54.

294. מכתב לארדו מטהראן, מיום 2.2.1920, בתיק XIII E 145b, בארכ"ח; מכתבו מס' 336, מיום 3.2.1929, בתיק XIII E 145e, שם.

295. מכתב וילכרשטיין מכרמאנשאה, מס' 20, מיום 20.11.1930, בתיק X E 105, בארכ"ח.

296. מכתב סלים נשיא מטהראן, מס' 2075/5, מיום 11.3.1935 לקואנקא בהמדאן, בתיק המדאן, בארמ"ו; מכתב קואנקא מהמדאן, מס' 167, מיום 24.2.1935, לנשיא בטהראן, שם.

בתי־הספר הקהילתיים, נתמכי כי"ח, בערים נהאוונד, ביג'אר, סנגדג' ותויסרכאן[297]. בשלב מסויים נדמה היה שהושגה פשרה עם השלטונות בנושא זה: המשרד הרשה לכי"ח לפתוח את מוסדותיו בימי שישי בבוקר, וכי"ח התחייב לשנות את מנהגו ולשחרר את תלמידיו מן הלימודים בשעות המוקדמות של אחר הצהריים[298]. המשרד לא הרשה לקיים באותו יום אחר הצהריים אפילו לימוד אקסטרא־קוריקולארי[299]. ברם, בשנת 1936 חזר המשרד והעלה את התביעה מחדש, ובמשנה תוקף. בשנת הלימודים 1936/37, נראה היה שלא יהיה מנוס אלא לשבות בימי שישי[300], אך בסופו של דבר ניצח כי"ח במאבק זה.

משרד החינוך דרש מכי"ח לקיים את החופשות הכלליות ואת פגרת הקיץ בכללם, במועדים שנקבעו על־ידיו, ועל דרישתו זו לא ויתר[301]. המוסדות נסגרו גם בימי אבל ובימי חג מוסלמיים והופחתו עד למינימום החופשות בחגים ובמועדים היהודיים[302]. ברם, משרד החינוך האיראני דרש ממוסדות כי"ח לקיים לימודים בימי שבת או בימי חג יהודיים רק בתקופה קצרה מאוד ולא בכל מקום. הוא כיבד את החופש הדתי. הידיעה, שהתפרסמה ב־Journal de Téhéran בראשית 1937, לפיה ייתבע כי"ח לקיים לימודים בימי שבת, לא היתה מדוייקת[303].

8. הוועד המרכזי של כי"ח בצרפת פיקח על מוסדות חברה זו באיראן ומנהלי בתי הספר נדרשו לדווח לוועד על כל פעולותיהם ולבקש את רשותו לכל צעד וצעד. שנת הלימודים 1923/24 היתה השנה הראשונה בה דרשה ממשלת איראן זכות של פיקוח על בתי־הספר של כי"ח. בראשית אותה שנה הודיעה שגרירות צרפת בטהראן ללארדו, מנהל כי"ח בעיר, שיש לאפשר

297. מכתב קואנקא מהמדאן, מס' 115, מיום 18.12.1934, לסלים נשיא בטהראן, בתיק המדאן, בארמ"ו; תשובתו של סלים נשיא למכתב הנ"ל, מס' 1940/5, מיום 25.12.1934, שם.

298. מכתב סלים נשיא מטהראן, מס' 2008/5, מיום 6.2.1935, לקואנקא בהמדאן, בתיק המדאן, בארמ"ו; מכתבו מס' 2009/5, מאותו יום, אל לאלזארי בבורוג'רד, שם.

299. מכתב כהן מטהראן, מס' 904, מיום 18.3.1938, בתיק XII E 133b, בארכ"ח.

300. מכתב פראנקו מכרמאנשאה, מס' 308, מיום 28.7.1936, לקואנקא בהמדאן, בארמ"ו; זכרון דברים בין כהן מטהראן ששהה בפריס, לבין הוועד המרכזי, מיום 25.7.1937, בתיק XII E 133a, בארכ"ח.

301. ראה לדוגמה חזור המנהל הכללי של משרד החינוך מס' 6651/964, מיום 1318.4.9 ל"פ, בתיק Iran/Teh. No. 70, בארמ"ו; חזור המנכ"ל, מס' 840/8760, מיום 1318.1.20 ל"פ, שם; מכתב קואנקא מהמדאן, מס' 48, מיום 6.8.1935, בתיק המדאן, שם; מכתב כהן מטהראן, מס' 916, מיום 29.6.1938, בתיק XII E 13b בארכ"ח.

302. מכתבים של קואנקא מהמדאן, מס' 308, מיום 28.7.1936, ומס' 179, מיום 1.4.1938, בתיק המדאן, בארמ"ו; מכתב האלף, מס' 4177, מיום 15.4.1938, לקואנקא בהמדאן, שם; מכתבים של כהן מטהראן, מס' 904, מיום 18.3.1938, ומס' 931, מיום 30.12.1938, בתיק XII E 133b, בארכ"ח; מכתב כהן מטהראן, ללא מספר, מיום 5.3.1939 לכי"ח אצפהאן, בתיק IR./Is. 1־4, בארמ"ו.

303. מכתב פראנקו מכרמאנשאה, מס' 820, מיום 10.3.1937 לקואנקא בהמדאן, בתיק המדאן, בארמ"ו.

למפקחים מטעם ממשלת איראן לבקר במוסדות כי"ח ולפקח עליהם. הוראה זו, שהוכתבה לשגרירות מטעם משרד החוץ הצרפתי, נגעה לכל בתי־הספר הצרפתיים באיראן, וכי"ח בכללם. לארדו לא התנגד אך דרש שהפיקוח יותנה בהענקת תמיכה כספית מטעם ממשלת איראן לבתי־הספר של כי"ח ועמדתו זו זכתה לאישורו של הוועד המרכזי. אולם השגרירות עמדה על שלה: משרד החוץ בפאריס לא התנה את הפיקוח בתנאי כלשהו ולכן יש לקבל את המפקחים בברכה[304]. המאבק המכריע על הפיקוח נערך בכרמאנשאה. לשכת משרד החינוך בעיר זו היתה, כרגיל, להוטה יותר מן הלשכות המחוזיות האחרות לממש את הסמכויות שניתנו לה במסגרת האיראניזציה. ביוני 1925 היא שגרה לכי"ח מפקח. נהוראי, מנהל בית־הספר ונציג כי"ח, התנגד לפיקוח ונזדרז לקונסוליה הבריטית, שייצגה בעיר את האינטרסים של צרפת, כדי להתלונן. המפקח לא נרתע מן האיום ומלווה בקצין משטרה, סייר במוסד, והעיר הערות אפילו למורה לתנ"ך. שגריר צרפת הגיש תלונה למשרד החינוך האיראני אך חזר וייעץ לכי"ח שלא להתנות את ביקורי הפיקוח בקבלת תמיכה כספית מממשלת איראן[305]. בינתיים החל משרד החינוך לתמוך בכי"ח כרמא־נשאה תמיכה כספית, ובמאי 1926 הופיע שוב מפקח בחדרו של מלקי, מנהל בית־הספר. אך מלקי שנתמך על־ידי קונסול בריטניה, מנע בכל זאת מן המפקח לסייר בבית־הספר[306]. המשרד לא נכנע ודרש ממלקי לשגר ללשכת המפקחים דו"ח מלא על בית־ספרו, ודו"ח כספי בכלל זה. מלקי ביקש ממנהל המשרד בעיר להמתין עד בוא הוראות מרכז כי"ח בפאריס והלה נעתר לבקשתו. אולם ביוני שיגר, בפקודת טהראן, אולטימטום למלקי: אם הדו"ח לא יימסר תוך 48 שעות, בית־הספר ייסגר. מלקי ביקש את עזרתו של הגנראל המוסלמי פרג'ולה חאן, שאהד את כי"ח והלה הציע למשרד להמתין. ואכן בית־הספר לא נסגר, אך תמיכתו החודשית של המשרד נפסקה עד לקבלת הדו"ח[307]. ביגאר ולארדו הציעו למלקי להיכנע והוא שלח למשרד את הדו"ח הדרוש ופתח את שערי בית־ספרו לרווחה בפני המפקחים. המשרד נתרצה וחידש את תמיכתו הכספית[308].

304. מכתביו של לארדו בנידון מחודשים אוקטובר ונובמבר 1923 בתיק XIII E 145c, בארכ"ח; מכתב ביגאר ללארדו, מיום 30.12.1923, בתיק הנ"ל, שם; מכתב ביגאר לנ"ל, מיום 12.8.1926, בתיק XIII E 145d, שם.

305. מכתבים של נהוראי, מס' 10, מיום 29.6.1925, מס' 13, מיום 26.7.1925, ומס' 15 מיום 1.10.1925 בתיק X E 101, בארכ"ח; מכתב לארדו מטהראן, מס' 231, מיום 10.7.1925, בתיק XIII E 145c, שם.

306. מכתב מלקי מכרמאנשאה, מס' 17, מיום 21.5.1926, בתיק X E 100, בארכ"ח.

307. מכתב מלקי מכרמאנשאה, מס' 21, מיום 21.6.1926, בתיק X E 100, בארכ"ח; מכתבים של לארדו מטהראן, מס' 269, מיום 22.7.1926, ומס' 270, מיום 27.7.1926, בתיק XIII E 145d, שם; מכתב ביגאר מיום 5.8.1926, ללארדו, בתיק הנ"ל, שם.

308. מכתבים של מלקי מכרמאנשאה, מס' 19, מיום 4.6.1926, מס' 22, מיום 16.7.1926, מס' 24, ללא תאריך, ומס' 31, מיום 3.12.1926, בתיק X E 100 בארכ"ח.

בשנת 1925 סגר משרד החינוך באופן זמני את בית־הספר הקהילתי היהודי בבורוג'רד (שנתמך על־ידי כי"ח), משום שמנהלו התנגד לפיקוח מטעם המשרד[309]. אך למרות כל זאת, בשנת 1926, משרד החינוך האיראני הכיר עדיין, במידה מסויימת, באוטונומיה של רשת כי"ח. באותה שנה, הקהילה היהודית בסנגרג' פנתה אל משרד החינוך המקומי וביקשה אותו למנות מנהל לבית־הספר, לפי בחירתו, אך משרד החינוך לא פעל על דעת עצמו. הוא נועץ בנציב כי"ח בטהראן, שהדגיש שעל המנהל להיות בוגר כי"ח[310].

בשנת 1929, נראה היה לביגאר שבתי־הספר של כי"ח באיראן יוכלו לקבל רק פיקוח חלקי מטעם הממשלה האיראנית "למפקח זכות לפקח על הכיתות, להעיר את הערותיו ולברר אם התחשבתם בהן. זה הכל. הוא צריך להגביל את עצמו בכך ... אין לו הזכות להתערב בסדרים הפנימיים של בית הספר, ויפה נהגת שלא קיבלת את מרותו בתחום זה" — הוא כתב לכהן, מנהל כי"ח המדאן[311].

בספטמבר 1932 עדיין קיוותה נשיאות כי"ח בפאריס, שלחצו של משרד החינוך האיראני על רשת מוסדות כי"ח באיראן לא יביא לוויתור מוחלט על האוטונומיה שלה[312]. אך לא עברו ימים רבים והיא נוכחה לדעת שאין לעמוד בפני השלטון הפהלוי וכי אין ברירה אלא לקבל את מרותו המוחלטת, ובכל התחומים. ביוני 1933, כתב ביגאר לנציגו בהמדאן, בנימה של יאוש: "נטכס כאן עצה ונראה כיצד להמשיך בקיום מוסדותינו באיראן"[313].

לחצו של משרד החינוך על מנהלי כי"ח גבר בכל מקום ומקום[314]. בהמדאן, למשל, נערכו בשנת הלימודים 1934/35 שישה ביקורי־פיקוח ובשניים מהם השתתפו מלבד המפקחים גם מנהל משרד החינוך בעיר; בשנת 1936 הוטל על המפקח אזאד, לבקר אחת לשבוע בכל אחד משש בתי־הספר, שהיו נתונים לפיקוחו — ביניהם המוסד של כי"ח לבנים בהמדאן; לבית הספר לבנות של כי"ח המדאן הגיעו מפקחות[315]; בשנת הלימודים 1936/37 פיקחו על אותו

309. מכתביו של לארדו מטהראן, מס' 233, מיום 16.7.1925, מס' 242, מיום 15.10.1925, בתיק XIII E 145c, בארכ"ח.

310. מכתב לארדו מטהראן, מס' 274, מיום 30.8.1926, בתיק XIII E 145d, בארכ"ח.

311. מכתב ביגאר, מס' 80, מיום 7.3.1929, בתיק המדאן, בארמ"ו.

312. מכתב ביגאר, מס' 2367 מיום 30.9.1932, לכהן בהמדאן, בתיק המדאן, בארמ"ו.

313. מכתבו מס' 4052, מיום 30.6.1933, לכהן בהמדאן, בארמ"ו.

314. ראה למשל מכתב בארוך מן העיר יזד, ללא מספר, מיום 19.5.1935, לקואנקא בהמדאן, בתיק המדאן, בארמ"ו; מכתב קואנקא מהמדאן, מס' 76, מיום 27.4.1936, בתיק המדאן, שם; מכתב כהן מטהראן, מס' 899, מיום 17.2.1938, בתיק XII E 133b, בארכ"ח; חוזר משרד החינוך בהמדאן (חתום ע"י שוקראאי), מס' 1747, מיום 1316.2.25 ל"פ, בתיק המדאן, בארמ"ו.

315. הודעות משרד החינוך בהמדאן, לכי"ח המדאן, מס' 5028/643, ומס' 5012/642, מיום 1315.7.13 ל"פ, בתיק המדאן, בארמ"ו; מכתב בתיה קואנקא מהמדאן, מס' 104, מיום 6.10.1936, בתיק המדאן, שם.

בית־ספר גם מנהלי בית־הספר העל־יסודי האיראני על שם פהלוי וסגנו, שניהם פיקחו על "עבודת המורים וקידום הלימודים" וכל אחד מהם נתבע לבקר במוסד יום בשבוע; גם המנהל האדמיניסטרטיבי של בית־הספר פהלוי נתבקש לפקח על כי"ח בתחומי תיוק והכנת תעודות לתלמידים[316]. מפקחי משרד החינוך תבעו מכי"ח הקפדה על ביצוע תכנית הלימודים, על תקינות הבנייה, החדרים והריהוט, על צמצום מספר התלמידים בכיתות, על רמה סניטרית נאותה, על חימום חדרי הלימוד בחורף, על מלחמה במחלות מידבקות, על הנהגת תלבושת אחידה, ועוד ועוד[317]. היו מקרים, בנהאוונד למשל, שבהם נהג הפיקוח ביד קשה וסגר כיתות שלא מילאו אחר התנאים שהוצבו בפניהם[318]. הפיקוח דרש דו"חות שונים על תלמידים, מורים ועובדים, בסוף כל חודש, בשליש הראשון של שנת הלימודים ובסוף השנה[319].

משרד החינוך האיראני נקט מדיניות של קואדוקציה בכיתות הנמוכות ומפקחיו תבעו מכי"ח ליישם את המדיניות הזאת גם במוסדותיו. בכי"ח המדאן יצאה הוראה זו אל הפועל בראשית שנת הלימודים 1935/36, בשעה שאורגנו כיתות א' — ד' מעורבות לבנים ולבנות[320].

הפיקוח האיראני הקדיש תשומת לב גם לעניינים דידקטיים במוסדות כי"ח ובתי הספר של החברה קבלו את כל החוזרים שנגעו לשיטות הוראה או לבעיות מיוחדות בהוראת מקצועות שונים[321]. המפקחים על כי"ח העירו גם הערות ספציפיות למורי כי"ח: בשנת 1934, בעיקבות דו"ח המפקח המקצועי על לימודי המתמטיקה בכי"ח טהראן, ציווה המנהל הכללי של משרד החינוך

316. העתקי המכתבים של שוקראאי, מנכ"ל משרד החינוך בהמדאן, מס' 5014/644, מס' 5016/646, ומס' 5021/645, מיום 1315.7.13, ל"פ, בתיק המדאן, בארמ"ז.

317. מכתב לארדו מטהראן, מס' 278, מיום 22.10.1926, בתיק XIII E 145d, בארכ"ח; חוזר סמנכ"ל משרד החינוך בהמדאן, מס' 4760, מיום 1313.9.19 ל"פ, בתיק כי"ח המדאן, בארמ"ז; חוזר משרד החינוך הפרסי בהמדאן, מס' 4966, מיום 1313.10.15 ל"פ, שם; מכתב שוקראאי, מנהל משרד החינוך בהמדאן, מס' 2536, מיום 1316.3.15 ל"פ, שם; מכתב המפקח על כי"ח טהראן אל מנהל כי"ח טהראן, מיום 1316.11.16 ל"פ, בתיק IR./Teh. No. 81, שם; הודעה של משרד החינוך בהמדאן (נמסרה טלפונית לכי"ח), מס' 6474, מיום 1315.8.14 ל"פ, בתיק המדאן, שם; חוזר סמנכ"ל משרד החינוך, מס' 6313/20441, מיום 1317.6.20 ל"פ, בתיק IR./Teh. No. 70, שם; מכתב כהן מטהראן, מס' 918, מיום 5.7.1938, בתיק XII E 133b, בארכ"ח.

318. טיוטת מכתב קואנקא, מהמדאן, מס' 177, מיום 14.3.1938, בתיק המדאן, בארמ"ז.

319. מכתב מלקי מכרמאנשאה, מס' 21, מיום 21.6.1926, בתיק X E 100, בארכ"ח; חוזר מנהל משרד החינוך בהמדאן, מס' 1924, משנת הלימודים 1934/35, לכי"ח המדאן, בתיק המדאן, בארמ"ז; חוזר סמנכ"ל משרד החינוך, מס' 13742/35041, מיום 1317.9.14 ל"פ, לכי"ח טהראן, בתיק טהראן, שם; חוזר סמנכ"ל משרד החינוך הפרסי, מס' 14274/38998, מיום 1317.10.14 ל"פ, בתיק המדאן, שם.

320. מכתבים של קואנקא מהמדאן, מס' 57, מיום 27.10.1935, ומס' 229, מיום 22.10.1935, בתיק המדאן, בארמ"ז; מכתב בתיה קואנקא מהמדאן, מס' 54, מיום 10.10.1935, בתיק המדאן, שם.

321. ראה לדוגמה חוזר מנהל משרד החינוך בהמדאן, מס' 6320, מיום 1313.12.8 ל"פ, בדבר הוראת הכתיב, בתיק המדאן, בארמ"ז.

בעיר על מנהלת בית הספר לבנות, לדרוש מן המורים למתמטיקה, שיתנו לתלמידותיהם שעורי בית ליישום החומר שנלמד בכיתה, שיסבירו לתלמידות מה נדרש מהן בדיוק וישיקפידו על בדיקת חלק מן התרגילים בשיעור שלאחר מכן[322].

משרד החינוך האיראני חייב את בתי־הספר של כי"ח לקבל את מרות השלטונות הן בעזרת צווים אדמיניסטרטיביים תקיפים והן באמצעות העובדה, שהוא העניק להם כל אותן הזכויות, שמהן נהנו בתי־הספר המוסלמיים. להלן דוגמאות אחדות לכך: בתי הספר של כי"ח הוזמנו, ככל שאר בתי הספר במדינה, להציג מועמדים לבתי־המדרש למורים[323], ומפקחי המשרד היו מוכנים להמליץ בפני מנהלי כי"ח, שחיפשו מורה למקצוע זה או אחר, על מורים טובים[324]. מוסדות כי"ח קבלו עצות בדבר דרכים למניעת הידבקות בשעת מגפה, ובדבר דרכי טיפול ראשוניות. הם זכו לביקורים של רופאים ממשלתיים, שלחמו על חשבון הממשלה נגד מחלות מידבקות, בייחוד הגרענת, ונדרשו לדווח אם הרופא אכן מגיע וממלא את חובתו. מורי כי"ח גם הומרצו, באמצעות תגמול כספי, להשתתף בקורסים ללימוד דרכי מניעה של מחלות[325]. משרד החינוך הוציא לאור אסופות של רשימות, שנכתבו על־ידי תלמידים במקומות שונים והפיצם בין התלמידים בבתי הספר במדינה כולה. עלונים אלה נשלחו גם למוסדות של כי"ח וכללו רשימות פרי עטם של תלמידי בתי־הספר של החברה[326]. תלמידי כי"ח הוזמנו לצפות יחד עם תלמידי בתי־הספר המוסלמיים בסרטים לימודיים וחינוכיים שהוצגו חינם על־ידי משרד החינוך[327].

322. מכתבו, מס' 27973/16603, מיום 1313.8.29 ל"פ, למנהלת בית־הספר לבנות בטהראן, בארמ"ז; ראה גם: חוזר משרד החינוך, מס' 5835, מיום 1313.11.17 ל"פ, בתיק כי"ח המדאן, שם; חוזר סגן מנהל משרד החינוך בטהראן, מס' 11915, בתיק IR./Teh. No. 81, שם.

323. ראה למשל מכתבו של שוקראאי, איש משרד החינוך בהמדאן למנהל כי"ח המדאן, מס' 2581, מיום 1316.3.17 ל"פ, בתיק המדאן, בארמ"ז.

324. ראה לדוגמה מכתב מלקי מכרמאנשאה, מס' 38, מיום 8.4.1927, בתיק X E 100, בארכ"ח.

325. ראה לדוגמה: מכתב טאראגאנו מטהראן, מס' 130, מיום 26.4.1914, בתיק XVIII E 162, בארכ"ח; החוזרים של משרד החינוך בהמדאן, מס' 36546 מיום 1313.10.19 ל"פ, ומס' 3105, מיום 1313.11.22 ל"פ, מס' 6023 מיום 1313.11.22 ל"פ, מס' 3105, מיום 1314.4.8 ל"פ, מס' 9241, מיום 1315.10.28 ל"פ, ומס' 2384, מיום 1316.3.9 ל"פ, בתיק המדאן, בארמ"ז; מכתבו של ד"ר מוחמד מוגלל, מס' 3567, מיום 1323.8.29 ל"פ, למנהלת כי"ח טהראן, בתיק טהראן, בארמ"ז.

326. מכתב משרד החינוך בהמדאן מס' 9370, מיום 1315.11.3 ל"פ, למנהל כי"ח המדאן, בתיק המדאן, בארמ"ז.

327. מכתב מפקח משרד החינוך לכי"ח המדאן, מס' קבלה 77, מיום 1316.2.1 ל"פ, בתיק המדאן, בארמ"ז; ההודעות של משרד החינוך, מס' 15366, ומס' 15406, מיום 1317.10.26 ל"פ, בכתיק כי"ח טהראן, שם; חוזר [illegible] איש משרד החינוך בטהראן, ללא מספר, מיום 1323.8.16 ל"פ, למנהל כי"ח טהראן, שם; חוזר [illegible], מס' [illegible], מיום 1324.7.22 ל"פ, לכי"ח בנים טהראן, שם.

משרד החינוך האיראני היה מוכן לעשות לטובת בתי־הספר של כי"ח אפילו בעניינים חסרי חשיבות: כאשר בשנת 1935 פרסם Journal de Téhéran את תמונת תלמידי כי"ח בהמדאן אך הציגם כתלמידי בית־ספר אחר, פנה משרד החינוך בעיר במכתב מיוחד למערכת העיתון וביקש לתקן את המעוות[328]. משרד זה אף השיג עבור תלמידי כי"ח בעיר הנחה בקניית בד לתלבושת אחידה אצל סוחר יהודי והתנה את ההנחה בהבאת אישור החתום ע"י מנהל בית־הספר ומנהל משרד החינוך המקומי[329]. נציג כי"ח בטהראן ביקש רשות להוציא לאור לוח עברי, שחובר על־ידי מוסא ראסך (אזרחי), איש כי"ח המדאן. משרד החינוך העניק את הרשיון תוך ימים אחדים[330]. סגן המנהל הכללי של משרד החינוך בהמדאן פנה למשרד המסחר והתעשייה בבקשה לזרז את הטיפול בשחרור מן המכס של עשרים חבילות ספרים, שהגיעו מצרפת עבור בית־ספר של כי"ח בעיר[331]. בשנת 1944 הטרידו תלמידים מוסלמיים של בית הספר התיכון הממשלתי אירנשהר את בנות כי"ח בטהראן. מנהלת בית־הספר התלוננה על כך בפני המפקח. המפקח הכללי על החינוך בטהראן פנה אל מנהל אירנשהר ובקשו לנזוף בתלמידים שהיו מעורבים בדבר ולהתרות בהם לבל יחזרו על מעשיהם[332]. צעדים אלה ודומיהם באו להקל על מדיניות הממשלה להביא את מוסדות כי"ח באיראן למלא את כל החובות.

באמצע שנות השלושים כבר ראו המפקחים האיראנים את בתי הספר של כי"ח כתחום לגיטימי שבו יוכלו לעשות ככל שמצווה עליהם השלטון. המפקחים הגיעו למוסדות כי"ח גם ללא כל הודעה מוקדמת ובכך הבליטו את סמכותם הבלתי מעורערת[333].

328. העתק מכתב משרד החינוך בהמדאן, מס' 3294, מיום 1314.6.8 ל"פ, למערכת העיתון הנ"ל, בתיק המדאן, בארמ"ז.

329. חוזר מנהל משרד החינוך בהמדאן, מס' 7071, מיום 1312.11.9 ל"פ, בתיק המדאן, בארמ"ז; תזכיר ממשרד החינוך מס' 7215/27, מיום 1312.11.16 ל"פ, למנהל כי"ח המדאן, שם.

330. מכתב קואנקא מהמדאן, מס' 175, מיום 1.1.1935 אל נשיא בטהראן, בתיק המדאן, בארמ"ז; תשובת נשיא לקואנקא, מס' 3043/5, מיום 22.4.1935, שם.

331. מכתבו של סמנכ"ל משרד החינוך בהמדאן, מס' 12361/46111 מיום 1313.10.3 ל"פ, אל כי"ח המדאן, בתיק המדאן, בארמ"ז.

332. העתק מכתב רזא מוזיני, מס' 17296, מיום 1323.8.28 ל"פ, למנהל ביה"ס איראנשהר, בארמ"ז.

333. ראה לדוגמה: מכתב קואנקא מהמדאן, מס' 25, מיום 3.2.1935, בתיק המדאן, בארמ"ז.

בתי־הספר של "כל ישראל חברים" באיראן נוסדו כאמור בראשית המאה העשרים. עד אמצע שנות העשרים הם נהנו מאוטונומיה מוחלטת. אך עם עליית שושלת פהלוי החלה תקופה חדשה בחיי המוסדות הללו: מידת עצמאותם הלכה והצטמקה עד כי בסוף שנות השלושים כבר היו נתונים למרותו המוחלטת של משרד החינוך האיראני. ברם, בשתי התקופות גם יחד זכתה רשת כי"ח באיראן ליחס אוהד מצד השלטונות.

עם עליית חומייני, נזדעזעו אמות הספים באיראן וככתי הספר של כי"ח בכלל זה.

סיפורם של בתי־הספר הללו מסופר על־ידי שלטון מוסלמי כל־יכול, ועל־ידי רסיסים של קהילות יהודיות מתנפצות. ההיסטוריונים יספרוהו רק מחר.

334. נצר, איראן ישראל, עמ' 46-56 (שים לב במיוחד להערה 32 בעמ' 57); נצר, פרשת דרכים, כל המאמר.

יהודי איראן והמפעל החינוכי של 'כל ישראל חברים'

אברהם כהן

תדפיס מתוך

פעמים פרקי עיון במורשת ישראל במזרח

רבעון • מס' 22 • תשמ"ה • 1985

יוצא־לאור על־ידי מכון בן־צבי לחקר קהילות ישראל במזרח
והמרכז לשילוב מורשת יהדות המזרח במשרד החינוך והתרבות

עורך: יצחק בצלאל

יהודי איראן והמפעל החינוכי של 'כל ישראל חברים'

אברהם כהן

לזכרו הטהור של יוסף מרי,
בנם של טובה ויצחק,
בעשור לנופלו.

חברת 'כל ישראל חברים' (להלן כי"ח) רשמה פרק חשוב בהיסטוריה של יהדות איראן מראשית שנות ה־70 של המאה ה־19 עד עליית חומייני לשלטון. בשנת 1898 חנכה החברה את בית־ספרה הראשון באיראן, שהוקם בטהראן, ותוך שנים אחדות פתחה בתי־ספר נוספים בהמדאן, באצפהאן, בשיראז, בכרמאנשאה ובסנגדג'. כי"ח גם קיימה קשרים עם הרבה בתי־ספר קהילתיים יהודיים במדינה זו.[1] ראשי הקהילות היהודיות באיראן לא גילו התנגדות למפעל החינוכי של כי"ח, אלא להיפך שיתפו עמו פעולה בעקביות. עובדה זו מעוררת תמיהה, שכן יהדות איראן היתה יהדות מזרחית־מסורתית, ואילו 'כל ישראל חברים' היתה חדורה רוח של השכלה מודרנית והקנתה את הערכים של הציביליזאציה המערבית.

במאמר זה יתוארו בקווים כלליים: דמותה של יהדות איראן בראשית המאה ה־20, עת נפתחו בתי־הספר של כי"ח בארץ זו; הגורמים שהיו עלולים לעורר מחלוקות קשות בין יהדות איראן ובין כי"ח; ולעומתם, הגורמים שהניעו את הקהילה היהודית לקיים שיתוף פעולה הדוק עם חברה זו.[2]

א. לדמותה הרוחנית של יהדות איראן על סף המאה ה־20

(1) יהודי איראן היו מסורים לאלוהי ישראל בכל מאודם. בשלהי המאה ה־19 הם היו שומרי מצוות, מהם שדקדקו בקלות כבחמורות ואחרים שהסתפקו במה שנראה

מאמר זה נכתב במסגרת מחקרי על תולדות החינוך היהודי בפרס. המחקר נערך בחסות מכון בן־צבי, ושני פרקים ממנו כבר פורסמו ב'פעמים' (חוברות 9, 14). תודתי נתונה לרעייתי, נורית אלראי־כהן, על הערותיה לכתב־היד.
פירוט ההפניות הביבליוגראפיות — ראה בסוף המאמר.

1 נצר, קווים.
2 על גילויי האהדה ועל שיתוף־הפעולה של יהדות איראן עם 'כל ישראל חברים' — ראה: כהן, יחסם.

להם עיקר. ההלכה היהודית היתה ידועה להם, וה'שולחן ערוך' תפס מקום חשוב בחייהם.[3] עד מלחמת־העולם השנייה היה קשה למצוא בתוכם יהודים שכפרו בעיקר. השבת נשמרה בקפידה על־ידי המשפחה. אבות ובניהם מילאו ביום זה את בתי־הכנסת, ואליהם הצטרפו חלק מן הנשים.[4] היהודי האיראני ציין את החגים ואת המועדים כנהוג בקרב יהודים, ועם זאת שיווה להם גוון משלו, על־ידי מנהגים מיוחדים. החגים היו ליהודי מקור לחוויות כפרט וכחבר בקהילה, שערכים דתיים משותפים עשוה לגוף אחד.[5]

(2) יהודי איראן, שהיו עניים ונרדפים, לא בנו בתי־כנסת מפוארים, אך כל קהילה וקהילה הקצתה בניין כלשהו לעבודת האלוהים. מִסיונרים נוצריים שביקרו באיראן במאה ה־ 19 נהגו לפגוש יהודים בעיקר בבתי־כנסת.[6] המסיונר וולף, שביקר בעשור השלישי של המאה ה־19 בתוּרבָּת, עיירה נידחת במזרח איראן, מצא שהקהילה היהודית הקטנה בה יעדה חדר רגיל למקום־תפילה.[7] כך גם היה ברחבי כורדיסתאן הפרסית, אפילו בקהילות שמנו חמש עד עשר משפחות בלבד. קהילות יותר גדולות במחוז קיימו בתי־כנסת של ממש.[8] בשנות 1826-1827 עבר השלוּח מארץ־ישראל ר' דוד דבית הלל בקהילות היהודיות במערב איראן, ומתיאורו אנו למדים על מספרם ועל אופיים של בתי־הכנסת בקהילות השונות: מהם קטנים, מהם 'יפים' או 'יפים מאוד'.[9] קהילה שנתרחבה הגדילה את מספר בתי־הכנסת שלה. לדוגמה: בעשור האחרון של המאה ה־19 חיו בטהראן כ־4000 יהודים ולהם 10-14 בתי־כנסת. בשנת 1918 גדל מספר בתי־הכנסת בעיר זו ל־19, כי בינתיים גדל מספר היהודים בה.[10] עד ראשית

3 לדוגמה נציין: ביצירות של המשורר היהודי־פרסי שאהין (המאה ה־14) משתקפת ידיעה רחבה של ההלכה (נצר, ספרות, עמ' 1); ראה גם: נצר, ספרות יהודי, עמ' 6; מלמד, היהודים, עמ' שסב; בנימין, עמ' 94; לוי, היסטוריה, עמ' 866; קונפינו, עמ' 44; שז"ר, עמ' 4, 5; לוי, החינוך, עמ' 9; ארכ"ח, מכתב סאגס מכרמאנשאה, מס' 3, מיום 30.11.1905, בתיק Iran XE103 (כל התיקים שיוזכרו במאמר זה הם תיקי איראן, על־כן לא תצוין עובדה זו להלן. המכתבים שיוזכרו נכתבו בידי שליחי כי"ח באיראן, שהיו מנהלים או סגני מנהלים בבתי־הספר של החברה, להלן יצוין שם הנציג ומקום מושבו בלבד. כל המכתבים נשלחו לנשיא העולמי של כי"ח בפאריס, אם לא צוין נמען אחר); REAI, No. 7, 1902/3, pp. 38, 343; AR, VIII, 26 Jan, 1953, p. 34

4 מזרחי, פרס, עמ' 11-21; הכהן, עמ' 9-10.

5 מזרחי, פרס, עמ' 11-66; מזרחי, משוררים, עמ' 56; יערי, עמ' 84; אלחנני, עמ' 126-127; שז"ר, עמ' 5-6; הכהן, עמ' 13-15; מזרחי, מולא, עמ' 66-72; פרח, עמ' 219-224; עמרם, פסח, עמ' 6; עמרם, אבלות, עמ' 7; אברהמוב, עמ' 40-41; BM, déc. 1900, p. 213.

6. ראה לדוגמה: שטרן, עמ' 104, 114, 115, 165, 166, 179, 186, 196, 237, 258, 269; אייזקס, עמ' 48; Report, 1846, pp. 52, 54;1890, pp. 122, 123; 1891, p. 122.

7 וולף, עמ' 126

8 BM, oct. 1901, p. 183

9 דוד, עמ' 18-28.

10 נצר, טהראן, עמ' 254. על קיום בתי־הכנסת ברחבי איראן — ראה גם: נצר, רדיפות, עמ' 49, 51, 53; נצר, ציונות, הערה 20 בעמ' 31, וכן עמ' 27, 28; לוי, משהד, עמ' 60, 71; ניימרק, עמ' עב, פג, צא; הכהן, עמ' 6; לוי, היסטוריה, ג, עמ' 999-1032; שז"ר, עמ' 58, 62; מכתב נהוראי

המאה ה־20 לא היו ליהודים באיראן מועדונים קהילתיים או תרבותיים, ובתי־הכנסת שימשו מרכזים קהילתיים ותרבותיים.

(3) ליהודי איראן היו אתרים מקודשים: הקברות של אסתר, מרדכי, חגי ונחמיה בהמדאן; מערת שׂרח בת־אשר וקבר ישעיהו באצפהאן, מצבת חבקוק הנביא בתויסַרכָאן, קבר דניאל בשוש ומערת אליהו בכרמאנשאה. בית־הקברות בגילארד היה מקודש ליהודים, שהאמינו כי נקבת סתרים מחברת אותו לירושלים;[11] ואילו יהודי נהאונד האמינו, שתלמידי רבי עקיבא קבורים בעירם. היהודי הפרסי במאה ה־19 התרפק על המערות ועל מצבות־הקברים המקודשות, ראה בהן זכר לגדולת העבר של עמו ותקוה לעתיד לאומי טוב יותר.

(4) התנ״ך היה מושא ללימוד ומקור השראה ליהדות פרס. הם תרגמוהו לפרסית ולפרסית־יהודית, ערכו מכלולים ובהם פירושי המילים של חלק מספרי התנ״ך ושל כתבי־קודש אחרים.[12] הוראת המקרא היתה חלק הארי בתוכנית הלימוד של המַכְתָּב (ה׳חדר׳) היהודי באיראן.[13] היהודי סיפר את סיפורי המקרא לא רק לבני־ביתו, אלא גם לחבריו המוסלמים, שנהנו לשמוע על יפי יוסף, על גדולת משה ועל חוכמת שלמה.[14] התנ״ך (או בלשון עממית ׳תוֹרָה׳) היה הנכס היקר ביותר ליהודים באיראן. ׳תוֹרָה חוֹן׳ (משמע ׳אדם הבקי בתנ״ך׳) היה תואר כבוד, שהכשיר את נושאו בעיני הבריות כחתן ראוי וכאדם שיש לסמוך עליו.

(5) הלשון העברית היתה שגורה בפי יהודים מעטים בפרס, ובעיקר החכמים המובהקים ידעוה על בוריה. חלק מן האִגרות שנכתבו בידי הרבנים לחברת ׳כל ישראל חברים׳ מעידות על שליטה טובה מאוד בעברית הרבנית.[15] מרבית היהודים דיברו בדיאלקטים שונים של פרסית־יהודית, שהיו רוויים מילים וניבים עבריים.[16] יהודי פרס כתבו פרסית בכתב רש״י ולא למדו את האלף־בית הפרסי, כדי להדגיש שתרבותם היא יהודית־עברית ולא פרסית־מוסלמית.[17] חביב לוי, ההיסטוריון של יהדות פרס, סבור שבסוף המאה שעברה ידעו תשעים אחוז מיהודי פרס לקרוא עברית.[18] מספר זה לא

מכרמאנשאה, מס׳ 5, מיום 21.3.1925, בתיק XE101, בארכ״ח; BM, fév. 1875, p. 22; REAI, No. 8, 1903/4, p.60; sep. 1875, pp. 121, 122; mars 1879, p. 36; juil-août 1898, p. 136; déc. 1900, p. 213; PD, VI, 8; oct. 1926, p. 9

11 סרודי, עמ׳ 256-263; בן־צבי, ספוני, עמ׳ 196-197; בנימין, עמ׳ 87, 91; מזרחי, פרס, עמ׳ 162-170; צמח, עמ׳ 30, 33; בן־צבי, נדחי, עמ׳ 207, 215, 231; דוד, עמ׳ 25, 26; מכתב פראנקו מכרמאנשאה, מס׳ 31, ללא תאריך בתיק XE99a, בארכ״ח; סיני.

12 נצר, ספרות, עמ׳ 6, 7, 8,9; פישל, ישראל, עמ׳ 827, 828; ווטרפילד, עמ׳ 75-76; יערי, עמ׳ 78; וולף, עמ׳ 131, 160; פייפר; מלמד, תפסיר.

13 נצר, קווים, עמ׳ 449; מלמד, פרס, עמ׳ שסג; הכהן, עמ׳ 1.

14 וולף, עמ׳ 70.

15 אחדות מן האִגרות מצויות ברשותי — א.כ.; ראה גם: שוורצפוקס; בן־צבי, אגרות.

16 מלמד, לשון, עמ׳ 271-294; לוי, אבנר; לוי, היסטוריה, ג, עמ׳ 1039; נצר, ספרות, עמ׳ 5.

17 פישל, ישראל, עמ׳ 830; BM, déc. 1902, p. 210

18 לוי, היסטוריה, ג, עמ׳ 686. ראה גם: בנימין, עמ׳ 94; MRW, VIII,1895, p. 740

נקבע על סמך מחקר כלשהו, אך אחוז הגברים יודעי קרוא עברית היה גבוה ביותר.[19]

(6) בפרס התפתחה ספרות פרסית־יהודית ענפה, במיוחד שירה, וזו שאבה את נושאיה בעיקר מן התנ"ך, מן המדרשים, מן ההיסטוריה ומן האגדה.[20] כתבי המשוררים הועתקו בכתב־יד, עברו מדור לדור, ונמצאו כמעט בכל בית יהודי.[21] בכל עת מצוא, במיוחד בשבתות ובחגים, קראו יודעי ספר את שירי שאהין (חי בשיראז במאה ה־14), בנעימה מיוחדת, לפני קהל שומעים, שהביע את הזדהותו עם הגיבורים המתוארים — משה, אסתר, מרדכי, עזרא ואחרים — ואת התפעלותו מכשרון המשורר.[22] גם יצירות של משוררים יהודים־פרסיים פחות מפורסמים משאהין ליוו את היהודי הפרסי בשמחותיו ובאבלו. באיראן גם נתחברו שירי קודש וחול בעברית.[23]

(7) הכמיהה לשוב לארץ־האבות היתה ארוגה במסכת חייהם של היהודים בפרס, ומתוכם קמו משיחים, שנתנו ביטוי לגעגועים של המוני בית־ישראל לגאולה. גם הספרות היהודית־פרסית היתה רוויה אהבת ארץ־ישראל וכמיהה לגאולה.

יהודים מאיראן הגיעו לארץ־ישראל בכל הדורות, לפקוד את המקומות הקדושים או להתיישב בה. בראשית המאה ה־16 נמצאו עולים מפרס בצפת. קבוצות גדולות יחסית של עולים מאיראן החלו להגיע ארצה משנת 1858 [24] ואילך, והם התערו בחייה והשתתפו בבניינה ובהגנתה.[25]

יהודי כי חזר מביקור בארץ־ישראל, צבאו המונים על פתחו ושאלוהו לשלום ירושלים ויושביה.[26] השד"רים מארץ־ישראל נתקבלו באיראן בכבוד וזכו לאירוח נדיב ולתרומות למוסדות ששלחום ו'אף פעם לא נתקבלו בסירוב'.[27] חכמי העדה ניצלו את הביקורים של חכמי ארץ־ישראל אלה כדי ללמוד מהם תורה ודינים.

(8) קודם פתיחת בתי־הספר של כי"ח נתקיים כמעט בכל קהילה יהודית בפרס מוסד לחינוך ילדים — מַכְתַב, שבו נלמדו לימודי־קודש בלבד. המַכְתַב הקנה לתלמידיו את הערכים ואת הידע הדרושים לחברות נאמנה בקהילה היהודית הדתית ולהתנהגות

19 נצר, קווים, עמ' 450; על ידיעת העברית בפרס במאה ה־19 — ראה גם: מכתב באסאן מטהראן (בדרכו להמדאן), מיום 28.2.1900, בתיק XIIE126, בארכ"ח; יערי, עמ' 79-80; בנימין, עמ' 94; גידניי, עמ' 408, 468; וולף, עמ' 50-51, 141; שטרן, עמ' 114, 123, 162-163, 237; MRW, VIII, 1895, p. 740; Report, 1846, pp. 53, 54-56; 1883, p. 109; 1890, p. 122

20 נצר, ספרות; נצר, פרס; נצר, ספרות יהודי, עמ' 9-19; מזרחי, משוררים, עמ' 53-124.

21 נצר, קווים, עמ' 450.

22 מזרחי, משוררים, עמ' 56-77.

23 נצר, לקט, עמ' 231-237; נצר, קורות, עמ' 265; נצר, פרס, עמ' VIII.

24 נצר, קורות, עמ' 274-276; נצר, ציונות, עמ' 25; מזרחי, פרס, עמ' 200-216; יערי, עמ' 85; מלמד, היהודים, עמ' שסח. ראה גם: אהרון, עמ' 293-294; בנטוויטש, עמ' 120; כהן, צרות, עמ' 70-74.

25 נצר, קורות, עמ' 274-275; נצר, שיראז, עמ' 97; מזרחי, פרס, עמ' 219; טהון, עמ' 100-103; הכהן; רייס, עמ' 52.

26 ראה, לדוגמה: הכהן, עמ' 6.

27 הציטטה לקוחה מפישל, יהודי, עמ' 156. ראה גם: שם עמ' 126; יערי, עמ' 79-85; מזרחי, פרס, עמ' 197-198; אלחנני, עמ' 127; וולף, עמ' 55.

נאותה בבית־הכנסת ובטכסים הדתיים. מערכת החינוך של יהדות פרס היתה דלה אבל מכוונת על־ידי ערכים חד־משמעיים.[28] בפרס על סף המאה ה־20 היו היהדות והדת היעד הראשי שביקשו הורים להשיג באמצעות החינוך.

(9) לא־מעטים מיהודי איראן התאסלמו או הצטרפו לכת הבהאית, אך הם עשו זאת מתוך אונס או יאוש: פעמי הגאולה התמהמהו, לחצה של הסביבה היה קשה מנשוא ולא פעם הברירה היתה בין המרה למוות.[29] גם המְסיונרים הנוצריים פיתחו פעילות אינטנסיבית למדי בקרב יהודי פרס, במיוחד במאה ה־19, ונסתייעו בהטפה דתית ובסיוע כספי, אולם נכשלו כשלון חרוץ. היהודים שהתנצרו, נער יספרם.[30]

חלק מן היהודים שנאנסו לאִסלאם שמרו בהחבא על דתם, ואף חיפשו דרכים לשוב אליה בגלוי. מהם עזבו את איראן כדי שיוכלו לחזור ולהיות נאמנים ליהדותם. מעטים עלו לישראל ונעשו כאן יהודים אדוקים בדתם.[31] בתולדות יהודי פרס היו גם דפים של קידוש־השם. כאשר אולצו יהודים להתאסלם, רבים מהם שלחו יד בנפשם או פשטו צווארם למאכלת.[32] כך, למשל, ישראל בן יוסף בנימין מספר:

> פרסי אחד חשקה נפשו בבת איש ישראל, נערה יפת־תואר מאוד. ויהי כדברו אליה יום־יום ולא שמעה לו להיות עמו, הסיתה להמיר דתה ויקחנה לו לאשה. ותען לו הבתולה, ותאמר: אבותי יֵרדו ביגון שאולה אם אעשה כדבר הרע הזה. אתם עדים — קרא הפרסי אל הניצבים עליו — כי יש את נפשה לבוא בברית דתנו. לשוא צעקה הנערה כי שקר ענה בה. וימהר הפרסי להגיד דבריו אל הכומר הראשי בעיר, ויעד עדים כי כנים דבריו. וישלח הכהן מלאכים אל אבות הנערה, אשר לקחוה בחזקה אחרי אשר היכו את אבותיה... ויביאוה לפני הכהן, וישימו אותה במשמר. ותשאל הנערה לעזוב לה לצאת החוצה לשאוף רוח צח בערוב היום. וכאשר נדרשו לבקשתה, קפצה ממקום גבוה על רצפת אבנים ותרץ את ראשה ותמת. הפרסיים ... כילו כל חמתם בגווית הנערה... ואחרי־כן נתחוה לנתחים וישליכום בראש כל חוצות. אבל בעוד לילה שמו היהודים את נפשם בכפם. ויאספו את חלקי הגוויה ויקברום בקבר ישראל.[33]

28 כהן, מַקְחֵב.

29 בן־צבי, משהד; פישל, האנוסים; פישל, היהודים, עמ' 16; נצר, קורות, עמ' 263-267; נצר, תבריז, עמ' 135; נצר, קווים, עמ' 450; לוי, היסטוריה, ג, עמ' 590; בן־צבי, נדחי, עמ' 227, 228.

30 כהן, נצרות.

31 פטאי, עמ' 213-226; יוסף, עמ' 56-62; ארליך, עמ' 63-64; בנימין, עמ' 82, 87; יערי, עמ' 85; נצר, רדיפות, עמ' 54; בן־צבי, נדחי, עמ' 231-232; מזרחי, פרס, עמ' 158, 206-212; מזרחי, משוררים, עמ' 37, 39, 41, 42-43, 50; אלחנני, עמ' 124-127; לוי, משהד, עמ' 70-73; פונדק, עמ' 110; דילמאניאן; MB, oct. 1900, p. 161; WJ, III, 6, June 1960, pp. 10-11; WJCIB, II, July 1946, p. 31; AR, IX, 28 Jan. 1954, pp. 8-10; XVIII, 38, Winter 1964, pp. 6-9

32 נצר, רדיפות, עמ' 41-44, 45-46, 50-51, 54; מזרחי, משוררים, עמ' 37, 38; מזרחי, פרס, עמ' 157; בנימין, עמ' 83.

33 בנימין, עמ' 83.

כזאת היתה יהדות פרס: מאמינה ושומרת מצוות, גאה ביהדותה ונאמנה למורשתה, מתרפקת על עברה וצופייה אלי ציון, מעורה בסביבתה מבחינה כלכלית ומתבדלת ממנה מבחינה חברתית־תרבותית. יהדות זו יכלה להסכין למערכת חינוך מקיפה יותר — שבה נלמדים גם פרסית, חשבון ואולי שפה אירופית — אך לא העלתה על דעתה לדחוק את המקצועות היהודיים לשוליים. הקהילה היהודית באיראן חפצה לשמור על מערכת הערכים שנצרה במהלך הדורות.

שליחי כי״ח שהגיעו אל יהדות זו הביאו אתם מטען ערכים שונה: צרפתי־אוניברסאלי, יהודי־משכילי. הם באו כשליחי הציביליזאציה המערבית. השוני הזה, וכן כמה וכמה מן המרכיבים בהתנהגותם של נציגי כי״ח ובקווי פעולתם באיראן היו עלולים להפוך את המִפגש בין יהדות זו ובין כי״ח לטראומאטי וכושל. שוני זה והמרכיבים הפוטנציאליים של החיפוך — יידונו בפרק הבא.

ב. הגורמים הפוטנציאליים למחלוקת בין כי״ח ליהדות איראן

(1) יש המייחסים מגמות אסימילאטוריות לכי״ח באיראן.[34] אמנם המטרה החשובה של כי״ח היתה 'להביא תחת כנפי הציביליזאציה המערבית אותן קהילות יהודיות שהמאורעות ההיסטוריים והפוליטיים הרחיקום ממנה'.[35] אף־על־פי־כן, אין לייחס לחברת כי״ח כוונות להטמיע את היהודים ולמחוק את ייחודם הדתי.

ביוני 1896, כשנתיים קודם ייסוד בית־הספר הראשון של כי״ח בטהראן, פנה הוועד המרכזי של החברה לאנשיו ברחבי המזרח והזכיר להם, כי אחד מתפקידיהם הראשיים הוא להשריש את תלמידיהם במסורת ישראל ובדת היהודית. 'שומה עליכם להכריז מלחמה על דעות קדומות ועל אמונות תפלות, אולם חייבים אתם לשמור ולבסס את הרגש הדתי וכן לבצר את הזיקה ליהדות, לתפיסת־עולמה ולסדרי הפולחן שהיא הנהיגה'.[36] ראשי כי״ח התעניינו אפוא בהוראת לימודי היהדות ודרשו מנציגיהם להקדיש לכך מאמץ ומחשבה.[37] עם זאת, בבתי־הספר של כי״ח היה ללימודים הכלליים מקום ראשון במעלה, וללימודי היהדות מקום משני. כך בכל מקום וכך גם באיראן.[38]

34 שפייזהנדלה, עמ' 18.

35 חוזר ביגאר, ללא מספר, מחודש פברואר 1925, לסלים נשיא באצפהאן, בתיק IR/IS. 1 בארמ״ז.

36 הוראות, עמ' 94-98.

37 ראה, למשל: שוראקי, עמ' 193; מכתב ביגאר לבאסאן, מנהל כי״ח בהמדאן, מס' 2222, מיום 13.2.1902, בתיק המדאן, בארמ״ז; מכתב שנשלח בשם מזכיר כי״ח למנהל בית־הספר בהמדאן, מס' 85, מיום 12.1.1934, שם; חוזר האלף לקואנקא בהמדאן, מיום 17.1.1935, שם; דב״ש, עמ' 3; BAIU, 1902, p. 114

38 נצר, קווים, עמ' 456; מלמד, היהודים, עמ' שסד; כן־צבי, נדחי, עמ' 230; אהרן, עמ' 296; שוראקי, עמ' 195; ברוור, עמ' תלב; מזרחי, מנהגים, עמ' 89; REAI, jan-mars 1902, p. 238

רק לאחר מלחמת־העולם השנייה, עם התמוטטות האמונה הכמעט־מאגית בכוחה ההומאניסטי והמשחרר של התרבות הצרפתית־המערבית, החליטה כי"ח להקצות יותר מאמץ ומשאבים לחינוך היהודי של תלמידיה. אמנם עיקרו של השינוי היה כמותי, אבל שינוי מסוים חל גם בתפיסה העקרונית: מעתה נתפסת היהדות במידה כלשהי גם כתרבות, בעוד שלפני־כן, היתה ההשתייכות לבית־הכנסת ההצדקה היחידה ללימודים העבריים.[39]

נחזור עתה לפרק־הזמן של חדירת כי"ח לאיראן.

במוסדות כי"ח באיראן ירד פלאים מעמד התנ"ך והתפילה — שהיוו את עיקר הסילאבוס במַכְתַב היהודי הפרסי — והוקצו להם שעות־לימוד מעטות בשבוע. היו מקרים קיצוניים, שלא היו כלל לימודי יהדות. בהתחלת שנת 1934 כתב ממלא־מקום המזכיר העולמי של כי"ח למנהל כי"ח בהמדאן: 'שמנו לב, שאין אתם מלמדים עברית (קרי: יהדות) בכיתה ט'... אף שעה אחת במשך כל השבוע'.[40] בדרך־כלל הוקצו ללימודי יהדות בין 2 ל־10 שעות בשבוע,[41] והם נלמדו בשיטות המיושנות, כפי שהיו במַכְתַב. בית־המדרש למורים של כי"ח היקצה מקום שולי להכשרה יהודית, על־כן מעטים היו המנהלים שיכלו להדריך את הרבנים ששימשו כמורים ליהדות, ולהדגים בפניהם דרכי־הוראה חדשות בלימודי היהדות.[42]

אין תימה אפוא שרמת הלימודים היהודיים במוסדות כי"ח באיראן היתה נמוכה. בשנת 1930 כתב זילברשטיין מכרמאנשאה, שתלמידים בני 15-18 קוראים בקושי בתנ"ך ומתרגמים את הפסוקים באורח מכאני.[43] בבתי־הספר לבנות היתה הזנחת לימודי היהדות גדולה עוד יותר. בהגיעה להמדאן מצאה בתיה קואנקא, שתלמידותיה לא למדו כלל לא את השפה העברית,לא לימודי דת ולא את תרגום התנ"ך. 'מקצועות אלה חדשים לגמרי לבנות כאן'.[44] אם נמצא במקום נציג כי"ח שידע עברית ועלה רצון מלפניו, הוא לימד מעט שפה זו. כך, לדוגמה, ראובן לוי, איש זכרון־יעקב, ששימש סגן־מנהל בבית־ספר בטהראן בסוף המאה ה־19, לימד עברית בכיתה הגבוהה, שעה אחת בשבוע. 'מטרתי היא להקל על התלמידים את הבנת התנ"ך. הריני מלמד את התנועות, את נטיית השם והפועל'.[45] אבל בדרך־כלל לא נלמדה עברית בתור שפה במוסדות כי"ח באיראן, ודאי לא כשפה מדוברת. בשנת 1935 הודיע נבון, מנהל בית־המדרש של כי"ח בצרפת, שחלק מן המועמדים המגיעים מארצות־המזרח למוסד שבהנהלתו אינם יודעים כלל לקרוא עברית. הוועד המרכזי של כי"ח הודיע לכל בתי־

39 שוראקי, עמ' 307-308.
40 מכתבו מיום 12.1.1934, מס' 85, בתיק המדאן בארמ"ז.
41 מכתב מ' פראנקו מכרמאנשאה, מס' 76, מיום 18.12.1937, בתיק XE99b. בארכ"ח; גלאנץ, עמ' 50-51.
42 קונפינו, עמ' 144.
43 מכתב זילברשטיין מכרמאנשאה, מס' 9, מיום 16.6.1930, בתיק XE105, בארכ"ח.
44 טיוטת מכתבה מהמדאן, ללא מספר, מיום 18.11.1934, בתיק המדאן, בארמ"ז.
45 מכתבו מיום 18.9.1899, בתיק XIVE149, בארכ"ח.

הספר של החברה, כי מועמדים מסוג זה יישלחו חזרה לארצותיהם. המנהלים גם נדרשו לדווח במפורט על מצב הוראת לימודי היהדות בבתי־הספר שלהם. בחוזר שנשלח לאיראן הודגש במפורש, שלא מדובר בעברית מודרנית אלא בעברית תנ״כית, '...אין טעם ללמד בהמדאן את העברית המדוברת'.[46]

נציג כי״ח בטהראן, מואיז לארדו, שהיה עֵד לתסיסה היהודית־ציונית אשר הקיפה את יהדות איראן לאחר הצהרת באלפור, החליט להקצות ללימודי היהדות 28 שעות בשבוע בכיתות הנמוכות של בית־ספרו. המזכיר העולמי של כי״ח העיר לו: זה מוגזם. הסתפקו נא ב־16 שעות.[47] אולם גם המיכסָה המצומצמת לא נתממשה. היא הצטמקה מאוד במרוצת השנים. זאת ועוד, מספר השעות שהוקצו ללימודי היהדות הלך והצטמצם ככל שעלה התלמיד בסולם הכיתות, עד לשעתיים בשבוע בכיתה הגבוהה ביותר.

בראשית שנות ה־40 ניאותה כי״ח להעסיק מורים ארצישראליים להוראת עברית, אך בטהראן בלבד ובקנה־מידה מצומצם ביותר.[48]

החל מסוף שנות ה־40 חל שיפור מה בהוראת לימודי היהדות במוסדות כי״ח באיראן, אך היה זה בבחינת מאוחר מדי ופחות מדי.

מצבו הירוד של החינוך היהודי בבתי־הספר של כי״ח גרם עוגמת־נפש לקהילות היהודיות באיראן. עזיזולא נעים, נשיא ההסתדרות הציונית באיראן, כתב בשנות 1921-1920 ללשכת החינוך והתרבות של ההנהלה הציונית בלונדון:

> אנו מבקשים מכם לייסד בית־ספר עברי לאומי במלוא מובן המלה בטהראן, כי לא יימצא כעת בפרס בית־ספר עברי אחד במלוא מובן המלה... תשלחו לנו מורים עבריים לאומיים... כי רק המורים העבריים הלאומיים במלוא מובן המלה, היודעים לדבר עברית, יכולים להחיות את העם היהודי... הפרסי.
> ...אם אתם תואילו לשלוח לפרס רק חמישה מנהלים לאומיים... אנו חושבים שאחרי שנה לא בלבד הקהילות היהודיות בפרס הולכות ומתפתחות מכל נקודת ההשקפה כי אם מספר שוקלים [קוני השקל הציוני] הולך וגדל מיום ליום. בתוצאות תהיה לנו כמעט 80,000 נפשות לאומיות...[49]

קיימות דוגמאות נוספות למורת־הרוח בקהילות מהמצב הירוד של לימודי היהדות במוסדות כי״ח.

46 חוזר האלף לקואנקא בהמדאן, מיום 17.1.1935, בתיק המדאן, בארמ״ז.
47 מכתב לארדו מטהראן, מס׳ 116, מיום 25.9.1921, בתיק XIIIE145a בארכ״ח; טיוטת התשובה של ביגאר למכתב הנ״ל מיום 10.11.1921, שם.
48 מכתב אהרן כהן מטהראן למשה ולאליעזר, מיום 24.10.1945, בארק״מ (חטיבה 2 — חו״ל, מיכל 17, תיק 96).
49 הפיסקה הראשונה בציטוט לקוחה ממכתבו מיום ח׳ בסיון פר״ת (1920); השנייה — ממכתבו מיום ב׳ באייר תרפ״א. שני המכתבים מצויים בתיק Z4/2004, בארצ״מ.

בית־הספר של כי״ח בשיראז לא זכה לקיום רצוף, ואחת הסיבות לכך היתה אי־שביעות הרצון של ראשי הקהילה מהיקף הוראת היהדות במוסד זה.[50]

בשנת 1937 ביקר במשרד כי״ח בפאריס האג׳ חי משה ירושלמי, חבר ועד בית־הספר של המדאן. הוא שיבח את בני הזוג קואנקא על פעולתם, אך התלונן מרה על רמת לימודי היהדות, וטען שהילדים אינם מצליחים לקרוא כהלכה אפילו את ׳קריאת שמע׳.[51] הקהילה בהמדאן לחצה על הוועד המרכזי של כי״ח וביקשה שסגן־מנהל, המגיע מפאריס, יהא מסוגל להורות את המקצועות העבריים.[52] אלחנטי, מנהל בית־הספר ביזד, שהקהילה היהודית בה היתה מסורתית מאוד, כתב שההורים בעירו מעוניינים בלימודי היהדות יותר מאשר בכל מקצוע אחר, יעיל וחשוב ככל שיהיה.[53] בשנת 1905 כתב לוריא, הנציג בטהראן, לנשיאות כי״ח: ׳בני דתנו כאן מעוניינים מאוד שבניהם יקבלו השכלה עברית יסודית׳.[54] היו מנהלים במוסדות כי״ח שנענו למשאלת הקהילות והקדישו תשומת־לב רבה יותר לחינוך היהודי.[55] אחרים התעלמו ממנה, גרמו נזק לקהילות והגבירו את סכנת הניכור בינן ובין כי״ח.[56]

(2) נשיאות כי״ח היתה מעוניינת למנוע התנגשות בענייני דת בין נציגיה ובין הקהילות במזרח. בהוראות שפירסמה כי״ח בשנת 1903, היא הזהירה את נציגיה, כי היא לא תסבול בשורותיה אנשי חינוך שלא יקפידו על המצוות העיקריות של הפולחן היהודי — על שמירת השבת, על אכילת בשר כשר, על ביקור בבית־הכנסת ועוד.[57] נציגי כי״ח באיראן ידעו, ששמירה על המסורת הדתית היא המפתח לליבם של היהודים המקומיים.[58] מנהל בית־ספר, אשר ביקר בבית־כנסת, השתתף בתפילה וגילה בקיאות בתורה, קנה בכך את עולמו אצל בני־הקהילה.[59] בכל זאת, לא כל שליחי כי״ח הקפידו במידה מספקת על קיום מצוות הדת.

אביב, סגן־מנהל בית־הספר בטהראן בהתחלת המאה, לא נהג לבקר בבית־הכנסת אלא ביום הכיפורים. היהודים בעיר זו חרקו שן, אך שתקו.[60] אלחנטי, שניהל את בית־

50 ראה לדוגמה: מכתב שוקר משיראז, מס׳ 31, מ־10.11.1904, תיק IE14, בארכ״ח.
51 מכתב האלף לקואנקה בהמדאן, ללא מספר, מיום 1.4.1937, בתיק המדאן, בארמ״ז; ראה גם מכתב קואנקא מהמדאן, מס׳ 28, מיום 5.2.1935, שם.
52 מכתב קואנקא מהמדאן, מס׳ 181, מיום 4.4.1938, בתיק המדאן, בארמ״ז.
53 ראה: PD, XVIII, 1, jan. 1938, p. 9
54 דו״ח שנתי של לוריא מטהראן, מיום 15.9.1905, בתיק XIVE150, בארכ״ח.
55 ראה לדוגמה: מכתב לארדו מטהראן מס׳ 116, מיום 25.9.1921, בתיק XIIIE145a, בארכ״ח; תשובת ביגאר למכתב הנ״ל, מיום 10.11.1921, שם.
56 מכתב ביגאר לכהן בהמדאן, מס׳ 2608, מיום 24.11.1932, בתיק המדאן, בארמ״ז; בן־צבי, נדחי, עמ׳ 230.
57 הוראות, עמ׳ 16, 98, 104.
58 מכתב ראובן לוי מטהראן, מיום 17.9.1900, בתיק XIVE149, בארכ״ח.
59 ראה: PD, XVIII, 1, jan. 1928, p. 9
60 מכתב אישי של נסים לוי מטהראן לבנדיקט בפאריס, מיום 27.1.1902, בתיק XIVE148, בארכ״ח.

הספר ביזד בשלהי שנות ה־30, העסיק תחילה משָׂרַת מוסלמי, וכנראה לא הקפיד על קניית בשר כשר. במכתב תלונה נגדו שנשלח לקואנקא, נציג כי״ח בהמדאן, נאמר כי אין הוא שועה לאזהרות הקהילה וממשיך במעשיו אלה.[61]

אחד הגורמים שהניאו חלק מבני הקהילה מלשלוח את בנותיהם לבית־הספר של כי״ח היה הסתבכותו של המנהל הראשון של מוסד זה בטהראן עם אחת התלמידות. הדבר עורר הדים קשים ברחבי הקהילה היהודית בטהראן ואף בערי־השדה.[62]

התפיסה הדתית של ראשי כי״ח ושל חלק מנציגיה היתה שונה מזו של ראשי הקהילה היהודית באיראן. בשנת 1906 נגנב תשמיש קדושה מקברם של אסתר ומרדכי בהמדאן. נציג כי״ח, הוכברג, שהושפע מההתרגשות הגדולה שאחזה בקהילה, הריץ מברק לוועד המרכזי בפאריס וביקש להפעיל את נציגויות צרפת ואנגליה באיראן כדי שילחצו על השלטונות לגלות את הגנבים ולהחזיר את החפץ למקומו. ביגאר, מזכ״ל כי״ח, נזעם: להריץ מברק בשל גניבה ממקום־קבורה שכל־כולו הוא 'בבחינת אמונה תפלה יותר מאשר דת?'[63] להפעיל נציגויות זרות בשל 'גניבה חסרת־ערך מקבר כלתי־אותנטי של אחת, אסתר, שאולי מעולם לא היתה בנמצא?'[64] והוא הוסיף: 'מדהימה אותנו העובדה, שהקהילה בהמדאן, המתוארת על־ידך כענייה, מוצאת בנקל סכום של חמשת אלפים פראנקים, כדי לקנות מחדש את החפץ שנגנב'.[65] מקרים מעין אלה הדהימו את יהודי איראן והמחישו את השוני הערכי שהפריד בינם ובין נציגי כי״ח.

(3) רשת בתי־הספר של כי״ח באיראן עד אמצע שנות ה־50 לא היתה חדורה רוח ציונית,[66] וגישה זו עמדה בניגוד מוחלט לרוח הקהילה. הגורמים לגישה הלא־ציונית של החברה היו מהותיים וטאקטיים. אמנם כי״ח הצביעה על החיוב שבמפעל הציוני בארץ־ישראל, אולם שללה את הציונות המדינית כהשקפת־חיים לעם היהודי.[67]

עד שנות ה־50 לא היה כל גילוי של ציונות במוסדות כי״ח באיראן. הטכסים חסרו כל סממן ציוני, לא הימנון ולא דגל. על ארץ־ישראל למדו תלמידי כי״ח חמש־שש שורות, כאחת מארצות אסיה, מתוך ספר גיאוגראפיה שהרחיב את הדיבור על הארצות

61 המכתב אנונימי (האם נכתב ע״י הקצב היהודי של העיר?), הוא מצוי בתיק המדאן, בארמ״ז.

62 ראה מכתבי ראובן לוי מטהראן, מיום 22.8.1900, ומיום 1.10.1900 בתיק XIVE149, בארכ״ח; מכתב עזיזולא לנשיאות כי״ח, מיום 10.9.1900, בתיק XIIE124, בארכ״ח; לוי, היסטוריה, ג, עמ׳ 796.

63 מכתב ביגאר להוכברג בהמדאן, מס׳ 3075, מיום 12.4.1906, בתיק המדאן, בארמ״ז.

64 מכתב ביגאר להוכברג בהמדאן, מס׳ 3361, מיום 3.5.1906, בתיק המדאן, בארמ״ז.

65 שם.

66 נצר, ציונות, עמ׳ 26, בן־צבי, נדחי, עמ׳ 230; אהרן, עמ׳ 296.

67 שוראקי, עמ׳ 220-221, 254-263; אוליבייה, עמ׳ 94-96; PD, I, mars 1921, pp.2-3; I, 4, avr., 1921, pp. 1, 2; II, 4, avr., 1922, p. 3; II, 5, mai, 1922, p. 16; III, 1, jan., 1923, pp. 6-7; IV, 5, mai, 1924, pp. 1-2, 11-12; IV, 6, juin, 1924, p. 3; IV, 9, nov., 1924, pp. 2, 3; V, 3, mars, 1925, p. 2; V, 5, mai, 1925, p. 2; VI, 7, sep., 1926, p. 1; VII, 2, fév., 1927, pp. 1, 2; VIII, 10, déc., 1928, p. 4; XVII, 10, déc., 1937, pp. 1, 3; XVIII, 9, nov., 1938, pp. 1-2; XIX, 6, juin, 1929, pp. 1-2

החשובות ביבשת. ההיסטוריה של הציונות לא נלמדה כלל, ראשי הציונות המדינית לא הוזכרו בין כותלי המוסד ותמונותיהם לא קישטו את הקירות. יתרה מזו, היו מקרים, ששליחי כי״ח באיראן נקטו גישה אנטי־ציונית ברורה,[68] וזאת דווקא בשעה שהמוני בית־ישראל בארץ זו נסחפו בזרם של התלהבות ציונית.[69] הציונות המאורגנת באיראן התנגשה פה ושם עם נציגי כי״ח. כך למשל, פרץ בשנת 1926 סכסוך בין נהוראי, נציג כי״ח, ובין הוועד הציוני בסננדג׳.[70] סיכסוך זה העסיק מאוד את הוועד המרכזי של כי״ח, והדיו הגיעו אפילו למשרד החוץ הצרפתי. אין אנו טוענים שהמוני היהודים באיראן עמדו בשער ותבעו חינוך ציוני לילדיהם, אלא שהגישה הא־ציונית של כי״ח התעלמה מרחשי־לב ומציפיות כמוסות של יהדות זו.

(4) בתעודות ובמקורות שנסקרו לצורך עבודה זו, אין זכר להתעניינות כלשהי מצד נציגי כי״ח בתרבות היהודית־פרסית. יש להניח, שחלק מהם סיימו את שליחותם בלי לדעת כלל שקיימת יצירה תרבותית מקורית של יהדות פרס, אחרים אפשר ששמעו על מכמני היצירה המקורית של הקהילה בה פעלו, אך לא התעניינו בה.[71] הביטחון בעליונותן של התרבות הצרפתית וההשכלה המערבית סימא את עיניהם, או הביאם לידי זלזול ביצירה המקורית של יהודי איראן. מובן מאליו, כי אוצרות הרוח של יהודי איראן לא נכללו בתוכניות הלימודים במוסדות כי״ח בארץ זו.

תלמידי כי״ח באיראן למדו את ההיסטוריה של עמם מתוך ספרים שנכתבו צרפתית בידי מחברים שלא הכירו מעודם יהודי פרסי. לא עלה כלל על דעתם של אנשי כי״ח, שאפשר להעזר לשם כך גם בשירה הפרסית־יהודית של המשוררים: שאהין, עמראני, באבאי בן־לוטף ורבים אחרים. תינוקות של בית־רבן באצפהאן ובברוג׳רד למדו

68 מכתב לארדו מטהראן, מס׳ 186, מיום 1.10.1923, בתיק XIIIE145c, בארכ״ח; מכתבו מס׳ 236, מיום 12.8.1925, שם.

69 נצר, ציונות; כהן, ציונות; בן־צבי, נדחי, עמ׳ 229; מכתב כהן־צדק מטהראן להנהלה הציונית בלונדון, מיום 15.8.1919, בתיק Z4/2004, בארצ״מ; מכתב מן ההסתדרות הציונית בלונדון להסתדרות ציוני פרס, מיום 11.3.1920, שם; מברק הסתדרות ציוני פרס להנהלה הציונית בלונדון, מיום 10.6.1920, שם; מכתב עזיזולא נעים מטהראן להנהלה הציונית בלונדון, מיום כ״ח טבת תרפ״א, שם; מכתב כהן־צדק להנהלה הציונית בלונדון, מיום כ״ב תמוז תרפ״א, שם; מכתב ד״ר לוי מטהראן להנהלה הציונית בלונדון, מיום 20.2.1922, שם; מכתב ההנהלה הציונית מלונדון להסתדרות ציוני פרס, מיום 10.5.1922, שם; מכתב ההסתדרות הציונית בפרס לשגריר בריטניה בטהראן, מיום 21.8.1922, שם; מכתביו של כהן־צדק מטהראן להנהלה הציונית בלונדון, מיום א׳ תשרי תרפ״ב, ומיום ט״ו בשבט תרפ״ב, שם; דו״חות הסתדרות ציוני פרס להנהלה הציונית בלונדון, מיום 31.8.1922, ומיום כ״ח תמוז תרפ״ב, שם; מכתב שמואל יחזקאל חיים להנהלה הציונית בלונדון, מיום 15.4.1926, בתיק Z4/2341I, שם; מכתב רוחסאר להנהלה הציונית בלונדון, מיום 14.4.1929, בתיק Z4/3250, שם; רשימת השקלים תרע״ט-תר״פ, בתיק Z4/2004, שם; הכנסות קרן הגאולה תרע״ט-תרפ״ב, שם.

70 מכתביו של לארדו מטהראן: מס׳ 271, מיום 30.7.1926; מס׳ 272, מיום 10.8.1926; מס׳ 274, מיום 30.8.1926; מס׳ 289, מיום 11.2.1927; מס׳ 292, מיום 18.3.1927; טיוטות מכתבי ביגאר ללארדו: מיום 2.12.1926; מיום 24.1.1927; מיום 2.3.1927 — כולם בתיק XIIIE145d, בארכ״ח.

71 נצר, קווים, עמ׳ 450; CAIU, oct. 1966, p. 16

בצרפתית, למשל, את 'לה סיד' מאת קורניי, או את פרטי הפרטים של שושלות מלכים במדינות אירופיות, אך לא זכו לקרוא יצירות פרסיות־יהודיות כגון: 'מוסא נאמה' מאת שאהין, המבוסס על ספרי שמות־דברים; או 'פתח נאמה' מאת עמראני, שהיא פאראפראזה שירית של נביאים ראשונים, מיהושע עד מות שלמה; סיפור מרים בת־נחום ושבעת בניה מאת עמראני, שהיא הגירסה היהודית־פרסית של סיפור חנה ושבעת בניה; 'חנוכה נאמה' מאת עמראני; 'גַנג' נאמה' מאת שאהין, שהיא פאראפראזה שירית על 'פרקי אבות' ועוד יצירות כיוצא באלה.

בתי־הספר של כי"ח באיראן, כמו בארצות אחרות, נתבעו לחגוג את ימי־ההולדת, או לקיים עצרות זיכרון, לראשי החברה ולאישים שהיו קשורים עמה. עם אלה נמנו סילואן לוי, נארסיס לוון, האב גרגואר ואחרים.[72] בעצרות שקיימו מנהלי כי"ח, בנוכחות התלמידים והוריהם, לזכר אישים אלה וכיוצא בהם, נישאו נאומים על מידותיהם התרומיות ועל זכויותיהם. כמנהג יהודי פרס, האזינו הנוכחים באדיבות לדברים, אבל היו זרים להם האישים שדוּבַּר בהם והנאומים הלמדניים על פועלם. ואילו זכרם של גדולי היהודים בפרס לא הועלה ושבחם לא נאמר, שכן שליחי כי"ח לא ידעו עליהם דבר או התנשאו עליהם. גם חדר המנהל בבתי־הספר של כי"ח הִשְׂרָה זרוּת, הוא היה מקושט בתמונות של חברי הוועד המרכזי שהלכו לעולמם.[73] גדולי הרבנים של פרס לא זכו לכבוד זה.

התעלמותם של נציגי כי"ח מן התרבות היהודית־פרסית מנעה מהם להיות ערים לעולמם הרגשי של יהודי איראן, ולקחת חלק ברחשי ליבם ובהגיגיהם.

(5) יהודי איראן היו זקוקים לבית־ספר פרסי־יהודי; ואילו כי"ח פתח בשבילם מוסדות, שהושתתו בעיקר על הלשון הצרפתית ותוכנית־הלימוד בהם נלקחה ממוסדות־החינוך שבצרפת.[74] הילד היהודי בשיראז, בהמדאן, בסנגדג' או באצפהאן, דיבר בביתו ניב פרסי־יהודי. הוא לא ידע בהלכה אפילו את השפה הפרסית, שפת סביבתו הטבעית. בבואו לבית־הספר החלו לדבר אליו צרפתית, וללמדו בשפה זו חשבון, קריאה וכתיבה, ואחר־כך היסטוריה, גיאוגראפיה, טבע ועוד. העברית נלמדה כאמצעי לידיעת כתבי־הקודש והפרסית — כשפה שנייה.[75] על תלמידי כי"ח נאסר לדבר פרסית, אפילו בחצר בית־הספר,[76] ועל מי שדיבר בשפה זו בשיעור הוטל קנס

72 חוזר ביגאר, מיום 26.2.1909, בתיק המדאן, בארמ"ז; חוזר ביגאר, מיום 5.5.1931, שם; מכתב ביגאר מיום 15.6.1931, לכהן בהמדאן, שם; מכתב זילברשטיין מכרמאנשאה, מס' 37, מיום 12.6.1931, בתיק XE105 בארכ"ח; חוזר ביגאר, מיום 29.9.1933, בתיק המדאן, בארמ"ז; חוזר הוועד המרכזי, מיום 21.9.1934, שם; מכתבו של קואנקא מהמדאן, מיום 25.11.1934, שם; חוזר האלף — המזכיר העולמי של כי"ח, מיום 11.1.1935, שם.

73 מכתבי ביגאר, מס' 3736, מיום 15.11.1904, ומס' 272, מיום 30.1.1905, לבן קיאת בהמדאן, בתיק המדאן, בארמ"ז.

74 קונפינו, עמ' 69-70; REAI, avr.-juin 1901, p. 66

75 בבית־הספר בטהראן, למשל, נהג ראובן לוי בהוראת שפה זו במתודות שהיו נהוגות בהוראת שפות זרות בצרפת — ראה מכתבו מיום 17.9.1900, בתיק XIVE149, בארכ"ח.

76 דו"ח שנתי של לוריא מטהראן, מיום 15.9.1905, בתיק XIVE150, בארכ"ח.

כספי. בעיני נציגי כי״ח היתה הצרפתית לא רק אמצעי תקשורת. הם האמינו, שיש בעצם הוראתה משום טיפוח החשיבה והחינוך המוסרי. ׳די בידיעת הצרפתית, כדי להפוך את האדם הרטרוגראדי ביותר לליבראל׳, כתב אחד מהם.[77]

בשנת 1914 פתחה אגודת ותיקי כי״ח בכרמאנשאה קורסי־ערב למבוגרים. על תוכנית הקורסים הללו כתב ביגאר: ׳מה טעם ללמד רסיסים של צרפתית או של עברית לפועלים או לרוכלים? הרבה יותר מעשי ללמדם חשבון, קריאה וכתיבה בפרסית׳.[78] אלברט פראנקו, נציג כי״ח בכרמאנשאה, הזדרז והשיב: ׳הוראת הצרפתית לא רק שאינה מזיקה, היא מעוררת ושומרת על הפעילות האינטלקטואלית...׳.[79] אפילו פדאגוג טוב כמו סאגס, שכיהן בכרמאנשאה, לא האמין שאפשר ללמד היסטוריה, מדע, חשבון וגיאוגראפיה בשפה הפרסית.[80]

ההישגים הכלליים של תלמידי כי״ח באיראן היו גבוהים בהשוואה לחבריהם בבתי־ספר ממשלתיים או מִסיונריים, אולם הישגיהם המוחלטים לא היו גבוהים במיוחד, גם לא בצרפתית.[81] בהגיעה לכרמאנשאה מצאה הגברת זילברשטיין, שתלמידות הכיתה הגבוהה ביותר בבית־הספר לבנות ׳לא הבינו מאומה בצרפתית, לא ידעו לענות על שאלות פשוטות ביותר ולא ידעו לכתוב את שמן׳.[82] אין תימה על כך, כי ׳התלמידה לומדת חמש או שש שנים בכיתות שהמורות בהן מקומיות, ורק אחר־כך מגיעה לכיתה הגבוהה בה מלמדת אחת השליחות של כי״ח, ובה שומעת התלמידה צרפתית נכונה׳ — כתבה המנהלת מטהראן.[83]

חלק מתלמידי כי״ח נשרו מבית־הספר לאחר שנות לימוד מעטות. על הבנות בכרמאנשאה בשנת 1910, כתב המנהל: ׳הן עוזבות את בית־הספר לאחר שלמדו כמחציתו של אלפון׳.[84] הנושרים מבית־הספר נשאו איתם מטען דל של צרפתית רצוצה. הידע שלהם בלשון זו לא בא לידי יישום בסביבה הפרסית ונשתכח עד מהרה. התוצר העיקרי של לימודיהם נתבטל וחלף עם השנים, והתוצאה היתה תסכול וריקנות.

ברם, גם מי שרכש ידיעה טובה בצרפתית, אפשרויותיו להתפרנס מכך בראשית המאה היו מצומצמות.[85] רובם המוחלט של בוגרי כי״ח לא נזקקו אפוא לצרפתית, לא

77 מכתב פראנקו מכרמאנשאה, מס׳ 46, מיום 15.9.1910, בתיק XE98, בארכ״ח.
78 טיוטת מכתבו לפראנקו בכרמאנשאה, מס׳ 1013, מיום 10.4.1914, בתיק XE99a, בארכ״ח.
79 מכתב פראנקו מכרמאנשאה, מס׳ 50, מיום 30.4.1914, בתיק XE99a, בארכ״ח.
80 מכתב סאגס מכרמאנשאה, מס׳ 34, מיום 11.11.1934, בתיק XE103, בארכ״ח.
81 ראה לדוגמה: דו״ח שנתי של לוריא מטהראן, מיום 15.9.1905, בתיק XIVE150, בארכ״ח.
82 מכתב הגב׳ זילברשטיין מכרמאנשאה, מס׳ 1, מיום 28.5.1930, בתיק XE105, בארכ״ח. ראה גם מכתב האדון זילברשטיין מכרמאנשאה, מס׳ 56, מיום 9.4.1932, שם.
83 מכתב הגב׳ נשיא מטהראן, מס׳ 500, מיום 15.6.1932, בתיק XVIE152, בארכ״ח.
84 מכתב פראנקו מכרמאנשאה, מס׳ 8, מיום 8.1.1910, בתיק IX198, בארכ״ח.
85 ראה לדוגמה: מכתב פראנקו מכרמאנשאה, מס׳ 46, מיום 15.9.1910, בתיק IXE98, בארכ״ח. ההזדמנויות לקאריירה היו מעטות אפילו בשנות השישים של מאה זו (ראה למשל: פונדק, עמ׳ 110-111).

בחיי יום־יום, לא בעבודה ולא בשעות הפנאי. אט אט הם שכחו את השפה וחיו עם הרגשה עמומה, כי מה שלמדו בכי״ח לא היה רלבאנטי לחייהם.[86]

הוראת המקצועות השונים בשפה זרה פגעה קשות בהישגי התלמידים. בבית־הספר לבנות בכרמאנשאה, בשנת 1930, עדיין הורו חשבון בצרפתית. מנהלת חדשה שהגיעה לעיירה כתבה לנשיא כי״ח: ׳הן אינן מצליחות לכתוב מיספר בן שתי ספרות ואינן יודעות לספור בצורה סבירה׳.[87] ההיסטוריה של תקופת המקרא נלמדה לא בשפה המובנת לילדים ולא באמצעות יצירותיהם של המשוררים היהודיים־פרסיים, אלא מספרים שנכתבו צרפתית, מחוץ לאיראן.[88] חומר הלימוד לא עורר חוויה רגשית, והספרים לא איפשרו את שיתוף ההורים בלימודי ילדיהם בתחום חשוב זה.

אף־על־פי־כן לא שינתה מציאות זו את דעתם של נציגי כי״ח על שפת ההוראה. הם הוסיפו ללמד בצרפתית עד שנאלצו, תחת לחץ השלטונות האיראניים, להזניחה לטובת הפרסית. דבר זה אירע בין השנים 1925-1933, אבל הנזק שכבר נגרם ליהודי פרס בשל כך לא ניתן לתיקון.

העדפת הצרפתית היתה פן אחד של המדיניות הלשונית של כי״ח, הזנחת הפרסית היתה הפן האחר. הוועד המרכזי של כי״ח הקפיד על כך שתלמידיו, בכל מדינה, ילמדו את שפת ארצם.[89] באחד הדו״חות מהמדאן אל הוועד המרכזי נשמטה, בטעות, הוראת הפרסית. ביגאר הגיב מיד בפליאה: קשה להאמין שאכן אתם נוהגים כך.[90] הפרסית נלמדה אפוא במוסדות כי״ח, אך המקום שהוקדש לה לא תאם את דרגת חשיבותה. והרי דוגמה: בבית־הספר של כי״ח בטהראן בשנת 1899 למדו בפרסית רק שעתיים ביום.[91] שניים מן המנהלים בטהראן, לוריא ולארדו, התריעו על מצב זה וציינו, שבוגריהם לא יצליחו להשתלב כראוי בחיי ארצם, ללא ידיעה טובה של שפת המדינה.[92] הם דרשו להקצות מעמד חשוב יותר לפרסית, אך הוועד המרכזי של כי״ח לא שעה לתביעתם.

בשנת 1927 כבר הורגשה היטב הרוח הלאומית הפרסית במערכת החינוך.[93] כהן, המנהל בהמדאן, ביקש כי יורשה לו להגביר את ההוראה בפרסית. ביגאר הגיב בתקיפות: אתם מלמדים בפרסית בין 11 ל־15 שעות בשבוע, וזו מיכסה מספקת ללימוד מעמיק של שפה זו.[94] בשביל ביגאר עדיין היתה הפרסית ׳שפה׳ ולא ׳השפה׳.

86 ראה גם: בן־צבי, נדחי, עמ׳ 230.
87 מכתב הגב׳ זילברשטיין מכרמאנשאה, מס׳ 1, מיום 28.5.1930, בתיק XE105, בארכ״ח.
88 ראה לדוגמה: טיוטת מכתב קואנקא מהמדאן, מס׳ 28, מיום 3.2.1935, בתיק המדאן, בארמ״ז.
89 שוראקי, עמ׳ 192.
90 מכתביו של ביגאר לחביב בהמדאן: מס׳ 2575, מיום 25.3.1912, ומס׳ 3034, בתיק המדאן, בארמ״ז.
91 מכתב ראובן לוי מטהראן, מיום 31.12.1899, בתיק XIVE149, בארכ״ח.
92 הדו״ח השנתי של לוריא מטהראן, מיום 15.9.1905, בתיק XIVE148, בארכ״ח; מכתב לארדו מטהראן, מס׳ 233, מיום 16.7.1925, בתיק XIIIE145c, שם.
93 מכתב לארדו מטהראן, מס׳ 305, מיום 29.9.1927, בתיק XIIIE145d, בארכ״ח.
94 מכתב ביגאר למנהל כי״ח בהמדאן, מס׳ 1936, מיום 14.2.1927, בתיק המדאן, בארמ״ז.

מנהלים בעלי העזה ותושייה. הן בטהראן והן בערי־השדה, נטלו את העניין לידיהם, גייסו מורים טובים, הגדילו את מיספר שעות הלימוד בפרסית, וקידמו את ידיעתה.[95] אולם רוב הנציגים הלכו בתלם שנקבע להם.

אמנם לא על נקלה נמצאו מורים טובים לפרסית, ומורות לפרסית היו עוד פחות בהישג יד,[96] אבל לא היתה זו מכשלה שאין לגבור עליה. בטהראן, למשל, לא חסרו מורים טובים לפרסית, אלא שנציגי כי"ח לא הסכימו לשלם להם את השכר שהם תבעו והסתפקו בהעסקת מורים מדרגה נמוכה. 'היה זה מסחר בהישגי התלמידים', כתב לוריא מטהראן לפאריס,[97] זאת ועוד, אף שמציאת מורים לצרפתית היתה משימה קשה עוד יותר,[98] נלמדה שפה זו באינטנסיביות. הזנחת הפרסית היתה אפוא פרי שיקולים עקרוניים של מרכז כי"ח ושל נציגיו, שלא ייחסו לה ערך רב. לכן אין תימה שההישגים בפרסית היו נמוכים.[99]

בהדגישה את הצרפתית על חשבון הפרסית התעלמה כי"ח מן הצרכים האמיתיים של הקהילות. במקרים רבים הרגישו ההורים במחדל זה ותבעו להכשיר את ילדיהם לסביבתם הטבעית,[100] אבל לא תמיד הם באו על סיפוקם.

(6) רבים מנציגי כי"ח באיראן לא רחשו כבוד לבני הקהילות, שבהן פעלו. בתודעת נציגי כי"ח היתה ארץ זו בשולי הציביליזאציה,[101] אף היו ביניהם שראו בחברה הפרסית חברה ברברית.[102] 'מעולם לא חשבתי שאצטרך לחיות בחברה כה מפגרת וכה פראית' (ההדגשה שלי — א.כ.), כתבה סולטאנה אטון לאחר שלושה חודשי שהות בטהראן.[103] דעות מעין אלו על החברה הפרסית השפיעו על יחסם של אנשי כי"ח אל הקהילה היהודית בארץ זו — שאכן דמתה בכמה מקווי הווייתה לחברה המוסלמית שסביבה — ורבים מהם ראו ביהודי הפרסי אדם נחות, והזדרזו לשופטו ולהדביק לו תארי גנאי.[104] לא פעם גבלה עמדתם בגזענות.

95 מכתביו של סאגס מכרמאנשאה: מס' 3, מיום 30.11.1905, ומס' 34, מיום 11.11.1907, בתיק XE103, בארכ"ח; מכתב לוריא מטהראן, מיום 15.9.1905, בתיק XIVE148, שם; מכתב לארדו מטהראן, מס' 166, מיום 25.9.1921, בתיק XIIIE145b, שם.

96 מכתב נסים לוי מטהראן, מיום 11.11.1901, בתיק XIVE148, בארכ"ח; מכתב זילברשטיין מכרמאנשאה, מס' 23, מיום 28.12.1930, בתיק XE105, שם.

97 דו"ח שנתי של לוריא מטהראן, מיום 15.9.1905, בתיק XIVE150, בארכ"ח.

98 צמח, עמ' 25-26; מכתב סידי מכרמאנשאה, מס' 18, מיום 13.10.1904, בתיק XE104, בארכ"ח; מכתבו של זילברשטיין מס' 1, מיום 28.5.1930; מס' 10, מיום 23.6.1930, ומס' 56, מיום 9.4.1932, בתיק XE105, שם.

99 ראה לדוגמה: מכתב נסים לוי מטהראן, מיום 20.12.1902, בתיק XIVE148, בארכ"ח; דו"ח שנתי של לוריא מטהראן, מיום 15.9.1905, בתיק XIVE150, שם; מכתב זילברשטיין מכרמאנשאה, מס' 1, מיום 28.5.1930, בתיק XE105, שם.

100 ראה לדוגמה: מכתב לארדו מטהראן, מס' 116, מיום 25.9.1921, בתיק XIIIE145b, בארכ"ח; מכתב לאזאר מטהראן, מיום 28.2.1928, בתיק XIIIE146a, שם.

101 חוזר ביגאר לנציג כי"ח באצפהאן, ללא מספר, מחודש פברואר 1925, בתיק IR/Is.1, בארמ"ז.

102 מכתב סידי מכרמאנשאה, מס' 12, מיום 25.7.1904, בתיק XE104, בארכ"ח.

103 מכתבה מיום 22.1.1914, בתיק XIIE123, בארכ"ח.

104 ראה למשל: הדו"ח של פראנקו, מס' 78, מיום 19.9.1911, בתיק XE98, בארכ"ח.

סידי, השליח הראשון של כי"ח בכרמאנשאה, נתן ביטוי לדעה קדומה ביחס ל'יהודי הפרסי' עוד בטרם הגיע ליעדו: 'הרי מכיר אתה את היהודי הפרסי' — כתב לנשיא כי"ח — 'אצלו גדול הוא המרחק בין דיבור למעשה'.[105] נראה שדעה זאת קלט סידי מנציגי כי"ח בהמדאן ובטהראן, ששהה בהן בדרכו לכרמאנשאה. פראנקו, מנהל בית־הספר בכרמאנשאה בשנת 1910, חשב שהלכלוך — תוצאת העוני והקור — 'איננו מקרי אצל יהודי פרס, אלא פגם הטבוע בדמם'.[106] והוא כתב זאת שנה לאחר שהשכונה היהודית הותקפה ונבזזה בידי אספסוף פרסי.[107] סגן־מנהל בית־הספר של כי"ח בטהראן, אלמאליח, כתב לנשיא החברה: 'יהודי פרס אין להם כל רגש; לא רגש למשפחה, ולא רגש אנושי...'[108] אפילו אנדרי קואנקא, ששהה שנים רבות באיראן, לא נמנע מהכללות מוטעות. במכתבו משנת 1936, אחרי שפירט את השבחים שהרעיפו עליו פרנסי הקהילה בישיבת ועד הקהילה בהמדאן, כתב: 'הגברת קואנקא ואני עצמי היינו מאוד נרגשים מביטוי זה של הכרת טובה, שהוא כה נדיר באיראן'.[109] קואנקא לא דייק. יהודי פרס נוטים להרבות בדברי שבח. באותה שנה כתב קואנקא לאלחנטי, סגנו לשעבר, שנתמנה מנהל בית־הספר ביזד: 'אתה פועל בקרב המון מטומטמים'.[110]

רבים מנציגי כי"ח לחמו בהתמדה על שכר גבוה יותר ועל תוספות שונות לעצמם,[111] אולם לא דאגו לרמת שכר נאותה, לזכויות סוציאליות ולפנסיה בשביל עמיתיהם, המורים המקומיים.[112] אף־על־פי־כן, הם לא נרתעו מלהאשים את יהודי המקום ואת ראשי הקהילה באנוכיות.[113] חלק מנציגי כי"ח לחמו זה בזה והשמיצו איש את רעהו בשצף קצף, ובאותו זמן לעגו לסכסוכים שהיו בקרב הקהילות.[114]

105 מכתב סידי, מיום 11.5.1904, נשלח מהמדאן, בתיק XE104, בארכ"ח.

106 מכתב פראנקו מכרמאנשאה, מס' 8, בתיק IXE98, בארכ"ח. פראנקו כתב בטעות adhérent במקום inhérent. כיגאר תיקן את הכתוב בכתב ידו (טבוע = inhérent).

107 מכתב פראנקו מכרמאנשאה, מס' 25, מיום 27.3.1910, בתיק IXE98, בארכ"ח; לוי, היסטוריה, ג, עמ' 836.

108 מכתב מטהראן, מיום 13.1.1914, בתיק XIIE121, בארכ"ח. קביעה זו של אלחנטי אינה ראויה אפילו להכחשה. נציג אחר של 'כל ישראל חברים', F. Abib, כתב בשנת 1901, בבטאון כי"ח: Les israélites de Téhéran sont de bons pères de famille... (יהודי טהראן הם ראשי משפחה טובים), ראה: REAI, 1901, p. 164

109 טיוטת מכתבו מס' 67, מיום 29.1.1936, בתיק המדאן, בארמ"ז. מכתב האלף לקואנקא בהמדאן, מס' 4496, מיום 18.2.1936, שם.

110 טיוטת מכתב קואנקא מהמדאן לאלחנטי, מס' 358/565, מיום 6.12.1936, בתיק המדאן, בארמ"ז.

111 מתוך מאות המכתבים בנושא זה. ראה לדוגמה: מכתב לוריא מטהראן, מיום 15.9.1905, בתיק XIVE150, בארכ"ח; מכתב פראנקו מכרמאנשאה, מס' 37, מיום 3.7.1910, בתיק XE98, שם; מכתב ביגאר לכהן בהמדאן, מיום 16.5.1929, בתיק המדאן, בארמ"ז; טיוטת מכתביו של קואנקא מהמדאן, מס' 32, מיום 24.3.1935, ומס' 37, מיום 29.4.1935, שם; מכתב האלף לקואנקא בהמדאן, ללא מספר, מיום 9.11.1939, שם.

112 שכרם של מורי כי"ח המקומיים היה עלוב. הם לא זכו לפנסיה כלשהי עד אשר אולץ כי"ח על־ידי הממשלה הפרסית לדאוג להם.

113 ראה לדוגמה מכתב פראנקו מכרמאנשאה, מס' 23, מיום 23.3.1910, בתיק XE98, בארכ"ח.

114 טאראגאנו, המנהל בטהראן, ניהל מאבק מתמיד עם סגניו, והגברת טאראגאנו, מנהלת בית־

הדעה הקדומה בדבר קמצנותם של יהודי פרס אומצה ברצון על־ידי מרבית שליחי כי"ח, והם חזרו עליה ללא הרף בתכתובותיהם עם נשיאות החברה, ובמשא ומתן שלהם עם ראשי הקהילה.[115] דעה זו פגעה מאוד בבני הקהילה, משום שהאמת היתה שונה לחלוטין. 1500 יהודי כרמאשנאה, למשל, גייסו בשנות 1904/5 סכום עצום, 700 טומאנים פרסיים, למען הקמת בית־ספר והחזקתו; וזאת נוסף על שכר־הלימוד ששילמו בשביל בניהם, ולמרות שמחלת החולירע הפילה באותה שנה הרבה ראשי־משפחות והותירה כמאה אלמנות ויתומים בקרב יהודי העיר.[116] לא רק קהילת כרמאנשאה תרמה ביד רחבה לפיתוח החינוך היהודי, כל הקהילות היהודיות באיראן עשו זאת.[117] נכונותן להקצות כספים לחינוך הבנים היתה גדולה מזו של כמה קהילות אחרות בעולם. ביגאר, המזכיר הכללי של כי"ח, כתב על כך: 'הקהילות המקריבות קורבנות כה רבים למען חינוך ילדיהן, כמו אלה של פרס, מן הדין שנתייחס אליהן בדרך־ארץ'.[118] חסכנותם של יהודי איראן נבעה ממצבם הכלכלי הדחוק, ואילו שליחי כי"ח, שחיו ברווחה, פירשוה כקמצנות. אפילו שליח, שנתפס באי־סדרים כספיים וזכה ליחס סלחני מצד הקהילה,[119] הרשה להשמיץ את בניה בפני חבריו.[120]

בפי כמה מנציגי כי"ח מצאנו שפיטה קולקטיבית אפילו על אודות הילדים. טאראגאנו, מנהל בית־הספר בטהראן, ביקש מן הוועד המרכזי של כי"ח להקדים את פגרת הקיץ בבית־ספרו. הוא הסביר, כי המורים והוא עצמו אינם מסוגלים לעמוד במאמץ הגופני והשכלי בחום הקשה, וכי לא פעם מנמנמים הילדים בשעת השיעור. ועל כך הוסיף: 'אי אפשר לעשות דבר כנגד זאת. זה יותר חזק מאשר רצונו של פרסי'.[121] דברים אלה נאמרו למרות העובדה, שנציגים רבים של כי"ח באיראן, לרבות טאראגאנו עצמו, דיווחו על שקידת תלמידיהם בלימודיהם.[122]

הספר לבנות בעיר — עם סגניתה. הדי המאבק הגיעו אף למשטרה — ראה תיק XVIIIE162, בארכ"ח; ראה גם: מכתב ראובן לוי מטהראן, מיום 1.10.1900, בתיק XIVE149, שם; מכתב נסים לוי מטהראן, מיום 6.5.1902, בתיק XIVE148, שם; מכתב פראנקו מכרמאנשאה, מס' 23, מיום 23.3.1910, בתיק XE98, שם; מכתב אלמאליח מטהראן, מיום 29.12.1913, בתיק XIIE121, שם; מכתב אטון מטהראן, מיום 26.2.1914, בתיק XIIE123, שם; מכתבו של האלף לנהוראי באצפהאן, מס' 4191, מיום 24.2.1939, בתיק IR/Is.1-4, בארמ"ז.

115 ראה, למשל, כמה ממכתביו של שאול כהן מטהראן, בתיק XIIE134, בארכ"ח; ובמיוחד מכתביו מיום 10.8.1910, ומיום 8.2.1911.

116 מכתב סידי מכרמאנשאה, מס' 25, מיום 16.1.1905, בתיק XE104, בארכ"ח; כהן, יחסם, עמ' 45.

117 כהן, יחסם, עמ' 57-58.

118 טיוטת מכתב ביגאר מס' 1064, מיום 6 (או 26) בדצמבר 1928, בתיק XE100, בארכ"ח.

119 למשל, מלכי בכרמאנשאה. ראה מכתב לארדו מטהראן, מס' 306, מיום 7.10.1927, בתיק XIIIE145d, בארכ"ח. ראה גם: מכתב כהן מטהראן, מס' 866, מיום 30.10.1936, בתיק XIIE133a, שם.

120 מכתב לארדו מטהראן, מס' 303, מיום 11.9.1927, בתיק XIIIE145d, בארכ"ח.

121 מכתב טאראגאנו מטהראן, מס' 84, מיום 10.4.1913, בתיק XVIIIE162, בארכ"ח.

122 כהן, יחסם, עמ' 53-55; מכתב טאראגאנו מטהראן, מס' 93, מיום 16.6.1913, בתיק XVIIE162, בארכ"ח.

דעות אלו של נציגי כי"ח השפיעו על מעשיהם ועל המשא ומתן שלהם עם הקהילות, ומן הנמנע היה שלא תעוררנה מורת־רוח וחיכוך. 'זה שבע שנים שאנו נאבקים עם אנשים אלה' [123] — כתב סלים נשיא מטהראן לעמיתו בהמדאן. היגד זה מאפיין את יחסם של חלק מנציגי כי"ח אל הקהילות באיראן.[124]

(7) רבים משליחי כי"ח לא ידעו לכבד את השונה בהתנהגותם של יהודי איראן לעומת התנהגות אחיהם במערב. בראשית פעולתו היה כי"ח משגר לניהול בתי־הספר במזרח רבנים או מורים יהודים מצרפת, במיוחד מאלזאס. המנהלים הללו, חרף רצונם הטוב, לא נמצאו מתאימים לתפקידם. תהום הפרידה בין יהודים מערביים אלה, חניכי תרבויות צרפת ואשכנז, ובין קהילות המזרח. לעיתים הם נאלצו לזנוח את שליחותם ולשוב על עקבותיהם, ובתי־הספר שבניהולם נפגעו.[125] כמה מנהלים של מוסדות כי"ח בצפון־אפריקה ובתורכיה הציעו לוועד המרכזי להכשיר בצרפת תלמידים מצטיינים מבני הקהילות במזרח. הוועד המרכזי קיבל הצעה זו בברכה, וייסד בשנת 1867 את 'בית־המדרש היהודי המזרחי' בפאריס. תלמידים מצטיינים, שסיימו את לימודיהם בבתי־הספר של כי"ח במזרח, נשלחו לבית־מדרש זה ולמדו בו שנים אחדות. עם תום לימודיהם הם שוגרו לנהל את בתי־הספר של כי"ח בצפון־אפריקה ובמזרח הקרוב, אם כי לאו־דווקא בקהילות־המוצא שלהם.

המנהלים וסגני־המנהלים שנשלחו למוסדות כי"ח באיראן היו בוגרי הסמינר הנ"ל בפאריס. לכאורה היה אפשר לצפות שאנשים אלה יגלו הבנה כלפי יהודי איראן ואורחות חייהם, אולם ציפייה זו לא נתממשה, וזאת משני טעמים:

(א) בית־המדרש של כי"ח לא הסתיר את שאיפתו ל'מערב' את חניכיו. אמנם הוא התיימר לעשות זאת 'תוך כדי כיבוד כל מה שטוב, פורה ומקורי בחניכים אלה'.[126] אבל ה'מיערוב' הצליח יתר על המידה. רבים מן הבוגרים פיתחו דימוי עצמי שלילי, הערצה עיוורת לתרבות המערב, ובמיוחד זו הצרפתית, והערכה ש'אין תרבות' לקהילות היהודיות במזרח.

יום־טוב צמח, שיצא בשנת 1929/30 למסע פיקוח במוסדות כי"ח באיראן, היה אחד מבוגרי בית־המדרש הנ"ל. בשנת 1902 הוא כתב: 'במזרח שלנו הבאו בארי, תלמידינו אינם רואים שום דבר יפה, שום דבר אמנותי' (ההדגשה שלי — א.כ.).[127]

123 מכתב סלים נשיא לקואנקא, מס' 3352/6, מיום 11.12.1935, בתיק המדאן, בארמ"ז.

124 ראה, לדוגמה: מכתב ראובן לוי מטהראן, מיום 3.1.1901, בתיק XIVE149, בארכ"ח; תלונת ועד הקהילה של כרמאנשאה מיום 2.11.1913 נגד פראנקו בכרמאנשאה, בתיק XE99, שם; מכתב לארדו מטהראן, מס' 274, מיום 30.8.1926, בתיק XIIIE145d, שם; מכתב לארדו מטהראן, מס' 330, מיום 25.11.1928, בתיק XIIIE145e, שם; מכתב לארדו מטהראן, מס' 333, מיום 6.1.1929, בתיק XIIIE145a, שם; מכתבו מס' 341, מיום 28.4.1929, בתיק XIIIE145e, שם; טיוטת מכתב קואנקא מהמדאן, מס' 200, מיום 15.7.1938, בתיק המדאן, בארמ"ז; מכתב האלף לנהוראי באצפהאן, ללא מספר, מיום 8.11.1940, בתיק IR/Is.1-4, שם.

125 שוראקי, עמ' 177.

126 נבון, עמ' 33-34; שוראקי, עמ' 183.

127 ראה: REAI, juil.-oct. 1902, p. 381

כאלה היו כמעט כל הנציגים שהגיעו לאיראן. הם לא חונכו ולא למדו לראות את היפה שבתרבות המזרח.

(ב) **מרבית בוגרי בית־המדרש, ששימשו כמנהלים או כסגני־מנהלים באיראן, היו** יהודים שמוצאם מצפון־אפריקה, מבולגאריה, מיוון, מתורכיה, מלבנון, מסוריה, מעיראק ומארץ־ישראל. הם מצאו באיראן קהילה מפגרת יותר מקהילות־המוצא שלהם. כאן נתגלגלה לידיהם הזדמנות טובה לשקם את דימויים העצמי שנפגם בפאריס, הזדמנות להפגין עליונות ולא נחיתות.

זהו אפוא הרקע ליחס של ביטול ושל בוז, שגילו רבים מנציגי כי״ח כלפי אורחות החיים, המנהגים והפולקלור של היהודי הפרסי. התנהגותו לא נתפסה בעיניהם כשונה מזו של היהודי האירופי, אלא כ׳משונה׳ וכ׳מגוחכת׳.

בשנת 1902 כתב חיון, נציג כי״ח באצפהאן: כאן איו מכירים את התלמוד; מסתפקים בשולחן ערוך, ו׳אותו מפרשים באופן מגוחך׳.[128]

נציגי כי״ח מאסו בלבושו של היהודי הפרסי. לוריא, מנהל בית־הספר בטהראן, דיבר בזלזול על ׳חגורת־בד ששני קצותיה מתעופפים ומכים על החלציים, כובע היורד עד אוזניהם, ונעליים שאינן אלא מין נעלי־בית מבד׳.[129] ואמנם, מנהלי בתי־הספר ניהלו מאבק קשה עם הורי התלמידים וחייבום לרכוש בגדים אירופיים לילדיהם.[130]

היהודי, כמו כל בני־ארצו, חבש כובע שהיה מותאם לאקלים הקר של איראן. כובע זה לא מצא חן בעיני המנהלים, חניכי תרבות צרפת. הם לעגו לכובע הלבד המזוהם, שכיסה את הראש עד הגבות,[131] ולחמו בו קשות. מנהל בית־הספר בהמדאן היתרה בתלמידיו לבל יחבשו את הכובע, אבל רק חלק מן ההורים השלימו עם הגזירה. המנהל אסף אפוא את כל הבנים בחצר בית־הספר והורה לשני שרתים לעבור מילד לילד ולקרוע את הכובעים לגזרים.[132]

בראשית המאה עדיין נהגו כל הבנות מגיל חמש ומעלה להתעטף ב׳צ׳אדור׳. הגברת אביב, נציגת כי״ח בטהראן, לא ראתה מנהג זה בעין יפה ודרשה מן הבנות להסיר את ה׳צ׳אדור׳, לפחות בכיתה. הן נענו לדרישתה, אך כאשר נכנס גבר כלשהו לכיתה מיהרו והתעטפו בו שוב, שכן ראש חשוף בנוכחות גבר היווה פגיעה בצניעות. המורה עמדה על דרישתה להסיר את ה׳צ׳אדור׳, גם כאשר זו גרמה לסכסוכים בין משפחות. שכן היו הורים שאיימו בהפרת חוזה האירוסין בין בניהם לאותן בנות שהופיעו ללא ׳צ׳אדור׳.[133] הנציגה בטהראן לא היתה היחידה שבאה בדרישה זו אל

128 ראה: REAI, No. 7, 1902/1903, p. 38

129 דו״ח שנתי של לוריא מטהראן, מיום 15.9.1905, בתיק XIVE150, בארכ״ח.

130 מכתב ראובן לוי מטהראן, מיום 18.9.1899, בתיק XIVE149, בארכ״ח.

131 מכתב סידי מכרמאנשאה, מס׳ 27, מיום 2.2.1905, בתיק XE104, בארכ״ח.

132 עדותו של מוסא ראסך (האזרחי) איש המדאן, תושב חולון כיום, שהיה אז תלמיד באותו בית־הספר. דבריו נכתבו במכתב אלי מטהראן, מיום 18.11.1978.

133 מכתב באסאן מטהראן, מיום 29.3.1900, בתיק XIIE126, בארכ״ח.

הבנות.[134] בשנת 1904 מנה בית־הספר בכרמאנשאה עשרים בנות בלבד, כולן תלמידות לשעבר של תלמוד־תורה. מספר זה לא גדל במהרה, ואחת הסיבות לכך היתה שסידי, מנהל בית־הספר, אילץ את הבנות להסיר את ה׳צ׳אדור׳ וללבוש בגד אירופי. תחת האיום שלא תתקבלנה לבית־הספר הסכימו הבנות לוותר על ׳לבושן הגס והמשונה׳.[135]

נציגי כי״ח דרשו בתוקף מן ההורים שיגזזו את שערות בניהם. במקרים מסוימים, כמו נדר מצד ההורים, גרמה גזיזת השערות מפח־נפש חמור להורים ולילדים כאחד.

מנהלי בתי־הספר בזו לניבים הפרסיים־יהודיים, ולא השכילו לראות בהם גילויים של תרבות יהודית עממית מקורית. ׳הפרסית שאחינו בני־דתנו מדברים כאן הינה לשון עילגים, טעונה שיבושי־לשון; היא תורמת להפיכת היהודים לכת לבדד תשכון׳[136] — התמרמר ליאון לוריא, מנהל בית־הספר בטהראן. ליחס השלילי כלפי הניבים הפרסיים־יהודיים היתה תוצאה שלילית כפולה: האחת — פגיעה בדימוים העצמי הן של הילדים והן של המורים המקומיים, חניכי כי״ח באיראן, שהחלו לבוז לדיאלקטים שלהם עצמם;[137] והשנייה — סכנת ניכור בין המנהלים ובין המון־העם היהודי.

(8) רוב נציגי כי״ח באיראן זלזלו במורים המקומיים, ׳ילידים׳ בלשונם. בשנת 1904 כתב סידי על שני רבנים, מורים לשעבר ב׳חדר׳ היהודי בכרמאנשאה, שהועסקו כמורים ליהדות בבית־הספר שבהנהלתו, את הדברים הבאים: ׳הם חזקים יותר במלאכת כריכת ספרים, מאשר בהוראה. שירותיהם לציביליזאציה היו עד כה דלים. ב״משטר החדש״ שאנו נקים תהיה עבודתם פורייה יותר׳.[138] ברם ב׳משטר החדש׳ הזה לא חל שינוי ראדיקאלי לטובה בהוראת לימודי היהדות.

ב־30 ביאנואר 1932 כתב זילברשטיין, מנהל כי״ח בכרמאנשאה, לנשיא החברה: ׳המורים המקומיים חסרים כל מתודה, והם עצלים מטבעם׳. באשר לסיפא, חטא זילברשטיין לאמת. והא ראיה: רק חודשים אחדים אחרי־כן, ב־9 באפריל 1932, בתארו את תוצאות בחינות השליש הוא כתב: ׳...התקדמות גדולה ניכרת בכל השטחים. אני מעריך את מאמץ המורים... הם מגלים שקידה רבה׳.[139]

סגן־המנהל של בית־הספר בטהראן, שליח כי״ח ראובן לוי, גדל בזכרון־יעקב והתחיל ללמוד פרסית רק לצורך שליחותו. למרות זאת הוא זלזל כל־כך ביכולתו של המורה המקומי, עד כי החליט להורות מקצוע זה בעצמו, ואילו המורה המקומי נעשה אסיסטנט שלו בלבד.[140] נציג כי״ח בהמדאן, קואנקא, הטיל ספק ביכולתם של צעירים

134 מכתב נסים לוי מטהראן, מיום 23.10.1903, בתיק XIVE148, בארכ״ח.
135 מכתב סידי מכרמאנשאה, ללא מספר, מיום 15.11.1904, בתיק XE104, בארכ״ח.
136 מכתב לוריא מטהראן, מיום 15.9.1905, בתיק XIVE150, בארכ״ח.
137 ראה, לדוגמה, מכתב משה רודג׳האני מבורוג׳רד לנהוראי בכרמאנשאה, מיום 3.1.1925, בתיק XE100, בארכ״ח.
138 מכתב סידי מכרמאנשאה, מס׳ 6, מיום 16.6.1904, בתיק XE104, בארכ״ח.
139 מכתב זילברשטיין מכרמאנשאה, מס׳ 56, מיום 9.4.1932, בתיק XE105, בארכ״ח. גם המכתב מיום 30.1.1932 נמצא שם.
140 מכתבי ראובן לוי מטהראן, מיום 31.12.1899, ומיום 17.9.1900, בתיק XIVE149, בארכ״ח.

יהודים מאיראן לנהל את בתי־הספר שלהם: '... מה יהא גורלם של מוסדות כי"ח, אם יימסרו לידי צעירים מן המדינה עצמה, ששירתו שנים אחדות בסגנות? הישגשג המפעל? ההיסטוריה של כי"ח בפרס מלמדת את ההיפך מזה...'[141] אי־אימון זה גרם, שקואנקא לא איפשר למנהלים המקומיים של בתי־הספר הקהילתיים, נתמכי כי"ח, להתנסות ולפלס את דרכם בכוחות עצמם. בראשית שנת 1935, כאשר נסע לאלזארי, שהיה מנהל בית־הספר בבורוג'רד, לפגישה עם פקידי משרד החינוך בבירה, נזעק קואנקא וכתב לעמיתו בטהראן: 'הוא נסע ללא הודעה וללא רשות. אנא מינעו ממנו לנקוט צעדים בלתי־זהירים שיזיקו למפעלנו'.[142]

הזלזול שהפגינו נציגי כי"ח במורים ובמנהלים המקומיים לא היה עשוי לשמש בסיס לשיתוף־פעולה ולרעות בין אלה לאלה.

(9) השפיטה הקולקטיבית של נציגי כי"ח את יהודי איראן והזלזול בהם קיבלו עידוד אקטיבי ופאסיבי מצד ז'אק ביגאר, המזכיר העולמי של כי"ח. ביגאר היה אדם נאור, וקידום הקהילות היהודיות במזרח היה למטרת חייו, אולם ביחסו ליהודי איראן הוא שגה שתי שגיאות:

(א) הוא מנע קבלת מועמדים מאיראן לבית־המדרש בפאריס. בשנת 1903 הודיע ביגאר, שיאפשר ברצון למועמדים מאיראן ללמוד בבית־המדרש של כי"ח בפאריס, שבו הוכשרו מנהלים וסגני־מנהלים לבתי־הספר של החברה ברחבי המזרח. ואכן בוגרים מצטיינים של כי"ח נשלחו מאיראן לפאריס. קיבלו הכשרה מתאימה, וככל שאר המועמדים נשלחו מטעם החברה למילוי תפקידים חינוכיים.[143] נראה כי המועמדים הראשונים, או חלק מהם, היו מבוגרים מדי בהגיעם לפאריס, או אפשר שלימודיהם או עבודתם לא השביעו את רצונם של ראשי כי"ח. מכל מקום ביגאר החליט לא לאפשר לשום צעיר נוסף מאיראן להתקבל לבית־המדרש. נציגיו באיראן חזרו והציעו לו ללא הרף מועמדים מתאימים, וביניהם מועמדים 'מצוינים', אך הוא שב ודחה אותם על הסף. החלטת ביגאר על דחייה סיטונית של הבוגרים מאיראן היתה כשלעצמה אקט בלתי־שקול ומפלה. חמורה עוד יותר היתה העובדה, שביגאר לא שכח להדגיש לנציגיו, שהוא דוחה מועמדים אלה משום שלא רווה נחת מן הצעירים היהודים מאיראן.[144] על־סמך מקרים בודדים פסל ביגאר קהילה שלמה, ובכך נתן

141 טיוטת מכתב קואנקא מהמדאן, לאדונים בראסור, נשיא וכהן, מס' 160, מיום 3.2.1935, בתיק המדאן, בארמ"ז.

142 מכתב קואנקה מהמדאן לסלים נשיא בטהראן, מס' 167, מיום 24.2.1935, בתיק המדאן, בארמ"ז.

143 טיוטת מכתב ביגאר לנסים לוי בטהראן, מס' 3319, בתיק XIVE148, בארכ"ח; מכתב נסים לוי מטהראן, מיום 16.6.1904, בתיק XIVE148, בארכ"ח; טיוטת מכתב ביגאר לנסים לוי, מיום 22.6.1904, שם; מכתביו של לוריא מטהראן, מן הימים 27.9.1905, 17.11.1905, 15.6.1906, 7.9.1906, בתיק XIVE150, שם.

144 ראה, לדוגמה: מכתב ביגאר להאלפון באצפהאן, מס' 1540, מיום 22.11.1906, בתיק אצפהאן, בארמ"ז; מכתב פראנקו מכרמאנשאה, מס' 61, מיום 16.2.1911, בתיק IXE98, בארכ"ח; טיוטת התשובה של ביגאר למכתב הנ"ל, מיום 15.3.1911, שם; מכתב טאראגאנו מטהראן, מס' 90, מיום 28.5.1913, בתיק XVIIIE162, שם (ובמיוחד הערתו של ביגאר בשולי מכתב זה); טיוטת

הכשר לשפיטה הקולקטיבית ודוגמה של דעה קדומה כנגד יהודי איראן. מכל מקום, כך פירשו נציגיו באיראן את גישתו. כך למשל, בבוא מנהל כי"ח בכרמאנשאה להגן על מועמד מעירו, הוא נזקק להכללות נגד עדתו: 'אתם יכולים להיות בטוחים, שבחור זה לא יאכזב אתכם. אין בו אותם החסרונות של בני־ארצו; להיפך, יש לו תכונות המבדילות אותו מהם'.[145] מצב זה נמשך כ־20 שנה. ביגאר ריכך את עמדתו רק בשנות ה־30,[146] כאשר היה נדמה שממשלת איראן לא תרשה לנתינים זרים לנהל בית־ספר בארצה.

(ב) ביגאר לא מנע בעד נציגיו מלהביע דעות סטראוטיפיות על יהודי איראן. כמזכיר הוועד המרכזי, קרא ביגאר את כל המכתבים שהתקבלו מנציגי החברה באיראן, ואף השיב עליהם. הוא לא דרש משליחיו להיות זהירים בשפיטתם ולא הגיב בחומרה על תארי הגנאי, שהם נהגו להדביק ליהודי פרס ולאורחות־חייהם.

חמישים ואחד יום לאחר בואו לכרמאנשאה, כתב אלברט פראנקו לנשיא כי"ח: 'עלי לספר לכם על השחיתות הכללית. היא כה עמוקה, עד כי בנים שבקושי הגיעו לגיל עשר הם כבר הוללים קטנים. הם כולם בוגרים בטרם עת, יודעים את הרע בהיותם הומוסקסואלים; הם ממש מסוכנים לבנות הקטנות...'[147] קביעה חסרת־שחר זו לא זכתה לתגובה מתאימה מצד ביגאר, אשר הגיב על דברים אלה ובדומה להם במכתבי פראנקו:[148] 'ההרהורים שלך על המנטאליות של יהודי כרמאנשאה אינם נעדרי עניין; אך היה מוטב אילו היית כותב אותם בסגנון לשוני נאה יותר, וללא שגיאות לשוניות'.[149]

בשנת 1931, בעקבות רצח שלושה סוחרים יהודים בהרי כורדיסתאן, כתב זילברשטיין מכרמאנשאה לנשיא כי"ח: 'האנטישמיות פוחתת מיום ליום... נכון שהיא כמוסה, ובאה לידי ביטוי בכוז לכל דבר יהודי. אבל מצב זה ניתן להסביר על־ידי המנטאליות השפלה והערמומית של היהודים כאן'.[150] בתשובתו, לא הגיב ביגאר על התבטאות זו, אף כי התייחס לעניין עצמו.[151]

מכתב ביגאר מיום 8.7.1913, לפראנקו בכרמאנשאה, בתיק XE99a, שם; מכתב פראנקו מכרמאנשאה, מס' 51, מיום 10.5.1914, כתיק XE99a, שם; טיוטת התשובה של ביגאר למכתב הנ"ל, מיום 3.6.1914, שם; מכתב מלכי מכרמאנשאה, מס' 29, מיום 7.11.1926, בתיק XE100, שם; טיוטת התשובה של ביגאר למכתב הנ"ל, מיום 30.12.1926, שם; מכתב לארדו מטהראן, מס' 293, מיום 2.4.1927, בתיק XIIIE145d, שם; טיוטת התשובה של ביגאר למכתב הנ"ל, מיום 19.4.1927, שם; מכתב לארדו מטהראן, מס' 319, מיום 24.5.1928, בתיק XIIIE145e, שם; טיוטת התשובה של ביגאר למכתב הנ"ל, מיום 9.6.1928, שם.

145 מכתב פראנקו מכרמאנשאה, מס' 51, מיום 10.5.1914, בתיק XE99a, בארכ"ח.

146 ראה, לדוגמה: טיוטת מכתב המנהל לשעבר של כי"ח באצפהאן, מיום 2.3.1935, בתיק אצפהאן, בארמ"ז.

147 מכתב פראנקו מכרמאנשאה, מס' 8, מיום 8.1.1910, בתיק IXE98, בארכ"ח.

148 ראה, לדוגמה: מכתב פראנקו מכרמאנשאה, מס' 23, מיום 23.3.1910, , בארכ"ח.

149 טיוטת מכתב ביגאר לפראנקו, מיום 18.4.1910, בתיק IXE98, בארכ"ח.

150 מכתב זילברשטיין מכרמאנשאה, מס' 33, מיום 19.4.1931, בתיק XE105, בארכ"ח.

151 טיוטת התשובה של ביגאר לזילברשטיין, מיום 4.5.1931, בתיק XE105, בארכ"ח.

האלף, שנתמנה למזכיר החברה אחרי מות ביגאר, נהג אף הוא בדרך דומה. יוסף פראנקו כתב בשנת 1937, בדו״ח לוועד המרכזי על הרצאות תלמידים בכנסים, שהתקיימו לפי הוראת משרד החינוך האיראני: 'יהודי פרס הם עקמומיים וערמומיים בדרך־כלל'.[152] **האלף התייחס בתשובתו רק לכנסים: 'קראנו בעניין את דבריך על כנסי התלמידים...'[153] ולא העיר על דבריו האחרים של מנהל זה.**

שתיקה זו של מזכירי כי״ח לא באה מתוך היסח־הדעת. הם האמינו בעליונותה של תרבות המערב והיו סבורים שההיסטוריה עיוותה לא רק את כושרם האינטלקטואלי של יהודי איראן, אלא גם את דמותם המוסרית. גישתם של ראשי כי״ח הביאה לכך, שכאשר הסתכסכו מנהלים במקום עם הקהילות, בצדק או שלא בצדק, הם מצאו דרך קלה להגן על עמדתם, בהאשימם את האופי היהודי־פרסי. בכך הם הסתמכו על ביגאר עצמו. בשנת 1928 הסתכסך מלפי, נציג כי״ח בכרמאנשאה, עם הקהילה היהודית. ביגאר ניסה לשכנעו שימתן את עמדתו ואף הזהירו, שאם יחריף הסכסוך הוא לא יאפשר לו להמשיך בתפקיד הניהול בכרמאנשאה. מלכי התקומם על שמזכיר כי״ח העלה על דעתו אפשרות שהקהילה עשויה להיות הצודקת בסכסוך, ובסוף תשובתו לביגאר כתב: 'נדמה לי, שדעתך על יהודי פרס כבר גובשה, ואתה יודע מה ערכם האמיתי'.[154] גישה זו של חלק מנציגי כי״ח היה בה כדי להעכיר את היחסים בין החברה ובין הקהילות באיראן.

מכלול הבעיות שנמנו לעיל היה עלול לחבל קשות במפגש ההיסטורי בין יהדות פרס ובין המערכת החינוכית של כי״ח, אלא שלא כך אירע במציאות. הקהילות קיבלו את נציגי כי״ח בכבוד, שיתפו עימם פעולה בהקמת בתי־הספר ובהחזקתם, ושלחו את ילדיהם ללמוד במוסדות שהוקמו על ידיהם. פה ושם גם היו גילויים של התנגדות, של התמרמרות ושל ניכור, אך אלה היו בטלים בשישים. התמונה הכללית היתה שיתוף ולא חיכוך, נהירה אל בית־הספר ולא דחייתו. המפגש לא נכשל, הוא עלה יפה. לתופעה זו היו גורמים רבים, ועל כך להלן.

ג. הגורמים לאהדה

(1) במאות ה־19 וה־20 התרחשו באיראן תהליכים פוליטיים, כלכליים וחברתיים, שהניעו את שליטיה לפתח בארצם, באיטיות אך בהתמדה, מערכת חינוך חדישה. שליטים אלה היו מעוניינים, שמומחים מאירופה יפתחו באיראן תעשייה, מסחר

152 מכתב פראנקו מכרמאנשאה, מיום 2.2.1937, בתיק IXE98, בארכ״ח.

153 העתק מכתב האלף, מס׳ 1285, מחודש מרס 1937, בארכ״ח.

154 מכתב מלכי מכרמאנשאה, מס׳ 62, מיום 15.2.1929, בתיק XE100, בארכ״ח; המסמכים על הסכסוך הנ״ל מצויים בתיק זה. 'מלכי לא היה מנהל מוצלח, לא בהמדאן ולא בכרמאנשאה' — כתב עליו לארדו, הנציג בטהראן, והוסיף: 'הוא משמיץ את הקהילה שלא בצדק. זוהי קהילה שעובדת בלב ונפש למען מִפעלה החינוכי' (מתוך מכתב לארדו מטהראן, מס׳ 330, מיום 25.11.1928, בתיק XIIIE145e, בארכ״ח).

וחקלאות, יסללו דרכים, יקימו גשרים ויארגנו דואר, מכס ועוד. הם התייחסו אפוא בחיוב לאגודות אירופיות, וכי״ח בכללן, שפרשו באיראן רשת של בתי־ספר מודרניים.[155] מלכי שושלת קאג׳אר החלו בארגון מחדש של המינהל בארצם, ואילו המלך הפהלוי שעלה לשלטון בשנת 1925 פתח בתהליך נמרץ של צנטראליזאציה בכל תחומי הממשל. מערכת החינוך המודרנית נועדה לספק את הפקידים והמומחים הדרושים. גילוי שדות־הנפט, הקמת בתי־הזיקוק, העיור, הרפורמה האגרארית והתהליך המזורז של תיעוש, הגבירו עוד יותר את הצורך בהכשרת אנשים משכילים. הקשרים המסחריים והפוליטיים עם אירופה שהלכו ונתהדקו, המהפכה החוקתית של שנת 1906, הפעילות המפלגתית החופשית שנתאפשרה בשנות מלחמת־העולם השנייה ואחריה תרמו אף הם לחיזוק התודעה שחינוך נוסח המערב הוא מכשיר יעיל לעורר את הארץ מתרדמתה ולהיטיב את מצבם של תושביה.

הגורמים שתוארו לעיל יצרו את הרקע להתפתחות החינוך באיראן. התפתחות זו באה לידי ביטוי בפתיחת מוסדות להשכלה גבוהה, להכשרת מורים ולחינוך מבוגרים; בכינון משרד־החינוך ו׳המועצה לבתי־ספר לאומיים׳; בהקמת רשת של מוסדות חינוך יסודיים ועל־יסודיים; בשיגור סטודנטים ללימודים גבוהים ולהשתלמות בחוץ־לארץ; בהקמת חטיבת החינוך בצבא לשם קידום החינוך בכפר, ועוד.[156]

מוסדות כי״ח באיראן נחנכו ופעלו אפוא בתקופה, שבה ייחסו שלטונותיה חשיבות גדולה לחינוך המודרני ועשו מאמצים רבים לקדמו בארצם. כי״ח השתלבה במאמץ הכללי למען החינוך, ועל־כן זכתה לאהדת השלטונות. יהודי איראן היו עדים לאהדה זו, והיא השפיעה על גישתם אל בתי־הספר של כי״ח.

(2) ראשי כי״ח ושליחיה הגנו על יהודי איראן מפני התנכלויות של ההמון המוסלמי. בימי השושלת הצפווית (1502-1736) נקבעה השיעה כדת המדינה באיראן, ועלה מעמדם של כוהני־הדת המוסלמים. בתקופה זו החמיר מאוד מצבם האזרחי של היהודים. בתקופת שלטונה של שושלת קג׳אר (1796-1925), במיוחד עד שנת 1910, ידעו היהודים שיאים נוספים של סבל. חלק מכוהני־הדת והאספסוף המוסלמיים המשיכו להתנכל להם. יהודים רבים הועמדו מדי פעם בפני הברירה: אסלאם או מוות, והשלטון המרכזי קצרה ידו מלהושיע.[157]

כזה היה מצב היהודים באיראן בשעה שנודע להם על ׳כל ישראל חברים׳ בצרפת,

155 מהדוי, פרק שביעי; האס, עמ׳ 175, 192; אראסטה, פרק תשיעי; שטרן, עמ׳ 150; ווטרפילד, עמ׳ 73, 103, 110, 125-126, 140, 148; לוי, היסטוריה, ג, עמ׳ 702-715; איילרס; Bulletin, Sept. 1944, p. 13; March 1945, p. 11; Dec. 1946, p. 14; Report, 1882, p. 127; 1901/2, p. 101; MRW, VIII, 1895, pp. 839, 840

156 אראסטה, עמ׳ 28-29, 32-38, 41, 71,73, 80, 83, 88-89, 94, 99, 102, 113, 221, 222-223, 228-233; צדיק, עמ׳ 350-353, 362, 365-367, 370, 371, 372, 375, 472-473, 475, 484, 486-491, 495, 496-499; האס, עמ׳ 163-164; בנאני, עמ׳ 89, 90 94, 103, 104, 105; טוסי.

157 לוי, היסטוריה, ג, עמ׳ 507-959; נצר, קורות, עמ׳ 263-271; נצר, קורים, עמ׳ 450; נצר, שיראז, עמ׳ 94; נצר, תבריז; בן־צבי, נדחי, עמ׳ 228; בנימין, עמ׳ 94-95; פישל, יהודי, עמ׳ 128.

חמש שנים לאחר שהחברה נוסדה.[158] מולא רבי יצחק, רבם של יהודי טהראן, פנה בשנת 1865 אל נשיאות כי״ח וביקש מן החברה להושיע את יהדות פרס. הרב כתב, בין השאר:

> לא הייתם רוצים שאחיכם, בשרכם ודמכם, יושמדו בדלות מפחידה ויהיו קורבנות של הרדיפות המתחדשות עליהם חדשות לבקרים. אנו נתונים ללעג אויבינו, הרואים שאנו חסרי־מגן, ועושים בנו ככל העולה על דעתם, אין יום, אין שעה ואף אין רגע שלא ימיט עלינו אסון חדש. חיינו, רכושנו, כבודנו וכל מה שיקר לנו נתונים לזעמם — מצב שהוא גרוע יותר מעבדות.[159]

נשיאות כי״ח נרעשה מהמכתב ופעלה מיד. היא ניסתה לגייס אישים וממשלות להגנה על יהודי איראן. היא גם הציעה לממשלת איראן, באמצעות שגרירה בצרפת, תוכנית להטבת מצב היהודים. בראיון עם מלך איראן, נאצר אל־דין שאה, ועם ראש־ממשלתו ושר החוץ שלו, שהתקיים ב־12 ביולי 1873 בפאריס, ביקשו חברי נשיאות כי״ח מן השאה להגן על יהודי איראן ולהרשות לחברה היהודית־צרפתית לייסד בית־ספר בטהראן. באותה שנה שלחה מזכירות כי״ח חוברת אל יהודי איראן, ובה פירטה את המאמצים הנעשים על־ידי החברה למען שיפור מצבם, ואף ניסתה להפיח בהם תקוה לעתיד טוב יותר ומוטיבאציה להשכלה ולדעת.[160] כי״ח השיגה את אישור השאה לפעול באיראן, אולם עברו 25 שנים עד שנוסד בית־ספר ראשון שלה בארץ זו, בשנת 1898, ולא בגלל האיראנים. עם זאת, המשיך הוועד המרכזי של כי״ח בפאריס להתעניין בגורל היהודים באיראן, באמצעות דיפלומאטים צרפתיים ואחרים ששירתו בארץ זו, או באמצעות נציגותה בבגדאד, 'אגודת אחים' בלונדון, ועל־ידי קשר ישיר עם הקהילות באיראן ועם יהודים פרסים שנזדמנו לאירופה.[161]

מלכי איראן אכן היטו אוזן לתלונות כי״ח. נסתפק בדוגמה אחת: בשנת 1875 האשימו המוסלמים יהודי תושב המדאן בכפירה, רצחוהו, שרפו את גופתו, בזזו רכוש של יהודים אחרים והטילו אימה על הקהילה כולה. נשיא כי״ח הבריק לראש־ממשלת איראן, ונענה במברק, כי המקרה מצער אותו ויזכה לטיפול. ואמנם ראש־הממשלה

158 לוי, היסטוריה, ג, עמ' 695-696.

159 נצר, קווים, עמ' 451; לוי, היסטוריה, ג, עמ' 696-697.

160 משלח מנות; פישל, יהודי, עמ' 130-135.

161 AJAR, III, 1873/4, p. 19; BM, juil. 1873, p. 16; oct. 1873, p. 13; nov. 1873, p. 11; déc. 1873, p. 19; mars 1874, p. 13; nov. 1874, pp. 15-20; fév. 1875, pp. 21-22; mai 1875, pp. 62-63; sep. 1875, pp. 121-123; oct. 1875, pp. 138-139; mars 1876, pp. 42-43; juil. 1876, pp. 104-105; sep. 1878, pp. 149-152; mars 1879, pp. 35-36; avr. 1883, p. 50; juil. 1883, pp. 100-101; jan. 1890, pp. 5-6; fév. 1890, pp. 17-18; sep. oct. 1890, pp. 86-87; sep. 1892, pp. 107-108; nov. 1892, pp. 125-127; déc. 1892, pp. 146-147; jan. 1893, p.9; fév. 1893, pp. 22-23; mai 1893, pp. 64-56; juin 1893, pp. 79-80; déc. 1894, pp. 148-149; juil. 1896, pp. 101-102; déc. 1896, pp. 171-175; juin 1897, pp. 70-73; juil. 1897, pp. 86-88; juil.-août 1898, pp. 135-141

דרש מן המושל להעניש את האחראים להתנכלות, ואילו המלך שיגר להמדאן שליח מיוחד כדי לפקח על ביצוע הענישה, לפצות את היהודים ולדאוג שמקרים דומים לא יישנו.[162]

ראשי יהדות איראן ושיכבת העילית בתוכה ידעו על פעילות כי"ח לטובתם וציפו בכליון עיניים לפתיחת בתי־הספר של החברה בקהילותיהם. הם ידעו שמנהלי בתי־הספר של כי"ח לא רק יפיצו השכלה, אלא גם יגנו על זכויותיהם האזרחיות. מנהלי בתי־הספר לא הכזיבו את הקהילות, ורובם הגנו באומץ על בני־עמם. מנהלי מוסדות כי"ח היו נתינים של מדינות זרות ושליחים של חברה שמרכזה בבירת מעצמה אירופית חשובה. באיראן הטרום־פהלווית הקנתה להם עובדה זו מעמד מעין־דיפלומאטי ויוקרה רבה בעיני השליטים. בעיתות צרה הם התייצבו בפני שרים, מושלים, קצינים־משטרה ופקידי־רשות ותבעו את עלבונם של היהודים. לעיתים עלה בידם למנוע פורענויות, ולא אחת אף הצליחו להעביר את רוע הגזירה או להביא לידי הענשת האשמים בפגיעה ביהודים. לרוב הגן מנהל בית־הספר לא על יהודי עירו בלבד, כי אם על יהודי המחוז כולו. קהילות שהיו קורבן לפוגרום זכו לפעמים לעזרה כספית מצד נשיאות כי"ח שניתנה באמצעות מנהלי בתי־הספר.[163]

הרי דוגמאות אחדות להגנה של נציגי כי"ח על הקהילות באיראן:

באפריל 1902 איים שיח' מוסלמי על רבם של יהודי המדאן באומרו, שתושבי העיר יהרגו כל יהודי שילבש לבוש הדור מדי. הרב פנה אל באסאן, מנהל בית־הספר, והלה התלונן בפני המושל. למחרת שוטטו מאה פרשים ושני תליינים בעיר, כדי להרתיע את הפורעים, עשרים וחמישה פרשים אחרים הגנו על בית־הספר. הפורענות נמנעה.[164]

באצפהאן, ביום אבל מוסלמי בשנת 1905, התנפלה קבוצה של חמומי־מוח על יהודי שהעז לפתוח את חנותו, על הקונים היהודים ועל תלמידי כי"ח שעזבו באותה שעה את בית־הספר. כמאתיים יהודים נמלטו אל בית־הספר ומצאו בו מִקלט. מנהל המוסד, קונפינו, שיגר שליח מוסלמי אל ראש כוהני־הדת בעיר, והלה הריץ שמונה

162 לוי, היסטוריה, ג, עמ' 725-726.

163 הוראות, עמ' 19; נבון, עמ' 51; שוראקי, עמ' 163; פישל, יהודי, עמ' 145; צמח, עמ' 22-23; נצר, קורות, עמ' 269; קונפינו, עמ' 65-66, 67-69, 116-121; מכתב לֶוֶן, נשיא כי"ח, למושל בורוג'רד (סאלאר א[ל] דול[ט]), מיום 2.12.1902, בתיק המדאן, בארמ"ז; מכתביו של ביגאר לחביב בהמדאן, מס' 9043, מיום 3.12.1902, מס' 3343, מיום 11.11.1908, מס' 3491, מיום 19.11.1908, מס' 6539, מיום 8.12.1908, מס' 9202 מיום 22.6.1910, ומס' 324, מיום 2.10.1912, שם; מכתב ביגאר לסלים נשיא באצפהאן, מס' 4737, מיום 3.12.1925, בתיק IR/Is.1, שם; מכתב סלים נשיא מאצפהאן, מס' 3, מיום 27.11.1924, שם; מכתב מקהילת יזד לקואנקא בהמדאן (מס' קבלה 603), מיום 8.30.1316 (לפי הלוח הפרסי), בתיק המדאן, שם; הד המזרח, 10.12.1948 עמ' 11; רַהֲבַר, עמ' 346. BM, fév. 1900, p. 20; oct. 1901, pp. 179-189; mai-juin 1902, pp. 90-92; nov. 1902, pp. 194-201; déc. 1901, pp. 209-210; jan. 1906, pp. 17-18; sep.-oct. 1906, pp. 159-167; avr.-mai-juin 1907, pp. 51-53; avr.-mai-juin 1907, pp. 51-53; avr.-mai-juin 1909, p. 74; juil.-août-sep. 1909, pp. 135, 137-138

164 לוי, היסטוריה, ג, עמ' 809-810.

מאנשיו לעצור את האשמים ולהגן על היהודים. סגן־המושל הזמין את המנהל לבוא ולהיווכח במו עיניו, שהפורעים נענשים קשות.[165]

ב־15 בנובמבר 1905 הרס המון מוסלמי, שהוסת על־ידי כוהני־דת, את הבית הנאה ביותר וכן חנויות־תכשיטים בשכונה היהודית בשיראז. נציג כי״ח, ונזיאני, הזעיק את המושל, והלה שלח את אנשיו להגן על השכונה. למחרת שוב הותקפה השכונה, ושלושה יהודים נפצעו. הפעם קרא ונזיאני לעזרה גם את הקונסול הבריטי. למחרת מנה האספסוף שהתנפל על השכונה למעלה מאלפיים איש. הם נסוגו רק אחרי שחיילי המושל הרגו שלושה פורעים ופצעו רבים. כוהני־הדת החליטו לנקום ומנעו מזון מן השכונה היהודית. מנהל בית־הספר שיתף פעולה עם המושל בצעדים שננקטו לביטול הגזירה. לפי עצת הקונסול הבריטי, שיכן ונזיאני בבית־הספר את כל הנשים והקשישים. הקונסול הבריטי ונציג כי״ח לנו בבית־הספר שהפך להיות מִקלט גדול, שלושה לילות, עד עבור זעם.[166]

משרד החוץ הצרפתי תמך בכי״ח, ובשנת 1874 הורה לשגרירו בטהראן להגן על היהודים.[167] ואכן השגריר וצוות עוזריו התערבו לעיתים קרובות לטובת היהודים. היו מנהלי בתי־ספר שהטרידו את השגרירות הצרפתית אפילו בבעיות יומיומיות של יהודי זה או אחר, עד כדי כך, שמשרד החוץ הצרפתי ביקש מנשיאות כי״ח לדרוש מנציגיה שיפנו לשגריר בטהראן רק בבעיות חמורות.[168]

בהגיע נציג כי״ח, יוסף קאזס, לטהראן בקיץ 1898, כדי לפתוח את בית־הספר הראשון של החברה באיראן, כתבו ראשי היהדות בבירה לנשיאות החברה בפאריס: בשעתו שלח ה׳ את משה לגאול את היהודים, עתה באה ׳כל ישראל חברים׳ להושיע אותנו.[169] תקוותם זו של יהודי איראן היתה מופרזת למדי. הרצח, הביזה וההשפלה לא פסקו עם בוא כי״ח, והרי כמה דוגמאות לכך: ביאנואר 1901 הוביל שיח׳ איברהים קזויני המון מתפרע אל השכונה היהודית בטהראן. ההמון בזז רכוש וגרם נזקים שנאמדו ב־150,000 פראנקים צרפתיים.[170] במארס 1909 הואשם יהודי מכרמאנשאה ברצח משרתו המוסלמי. השכונה היהודית הותקפה, שניים מתושביה נהרגו, אחרים נפצעו, 130 בתים נבזזו. יהודי העיר איבדו כשני שלישים מרכושם.[171] נוכחותו של נציג כי״ח בעיר לא מנעה את הפורענות. האסון הגדול שירד על יהודי שיראז ב־30 באוקטובר 1910 התחולל בשעה שנכח בעיר נציג כי״ח. כל בתי היהודים, 260 במספר, היו אובייקט לביזה ולהרס; 12 יהודים נרצחו, 55 נפצעו.[172] שליחי כי״ח לא היו אפוא

165 ראה: BM, avr.-mai 1905, pp. 64-66; ראה גם קונפינו, עמ׳ 166; אוליבייה, עמ׳ 39, 180.
166 ראה: BM, jan. 1906, pp. 16-17
167 ראה, לדוגמה: BM, sep.-oct. 1907, pp. 117-118; ראה גם: לוי, היסטוריה, ג, עמ׳ 723-724.
168 חוזר ביגאר, מיום 21.3.1913, בתיק המדאן, בארמ״ז.
169 לוי, היסטוריה, ג, עמ׳ 778; נצר, קווים, עמ׳ 455.
170 לוי, היסטוריה, ג, עמ׳ 799.
171 שם, עמ׳ 836; BM, avr.-mai-juin 1909, pp. 71-75
172 לוי, היסטוריה, ג, עמ׳ 861-863; ראה גם: BM, 1910, pp. 57-60

כל־יכולים ולא הושיעו את הקהילה כ׳משה בשעתו׳. אף־על־פי־כן הם העניקו ביטחון לנדכאים, ולעיתים אף הצליחו לעמוד בשער ולהדוף את הפורעים.

יהודי איראן העריכו מאוד את פועלם של נציגי כי״ח בהגנה על חייהם, על כבודם ועל רכושם. הם היו אסירי תודה לכי״ח, על־כן הצניעו את ביקורתם הערכית כלפי מהות החינוך במוסדותיה.

(3) שיעור קטן מכלל בוגרי כי״ח נתקבל, בזכות השכלתו בפרסית, לעבודה במשרדי הממשלה.[173] ידיעת השפה הצרפתית פתחה בפני אחדים מבוגרי כי״ח את שעריהם של משרד המכס (שנוהל על־ידי הבלגים), של הג׳אנדרמריה (שנוהלה על־ידי השוודים) ושל בנקים וחברות זרות,[174] וכן איפשרה לילדי העשירים שבהם את המשך לימודיהם באירופה. היבואנים והיצואנים נעזרו בבניהם, יודעי הצרפתית, לשם התכתבות מסחרית עם המערב. אנשים אלה ודומיהם קטפו את פירות בית־הספר המודרני, ועל־כך החזיקו טובה לכי״ח, העריכו מאוד את מפעלו וסלחו לו על פגמיו. הם היוו אמנם שכבה דקה בקרב האוכלוסיה היהודית, אבל שכבה זו היא היא שהנהיגה במרוצת השנים את הקהילות ואת ההסתדרות הציונית באיראן.[175]

גם הבוגרים מן השורה, אלה שעם תום לימודיהם עברו לעבודה במקצועות המסורתיים של הוריהם, בעיקר המסחר הזעיר, נהנו ממעט ההשכלה שרכשו במוסדות כי״ח. הכתיבה בפרסית וידיעת חשבון היו כלים ששימשו גם אותם. הידע שרכשו בבית־הספר העלה את הדימוי שלהם בעיני סביבתם ובעיני עצמם.[176] טבעי היה אפוא שיתייחסו אל כי״ח בהכרת תודה.

יהדות אירופה שימשה ליהודי איראן מסגרת התייחסות. הם הכירו בכוחה ושאפו להידמות אליה. עובדה זו דירבנה אותם לראות במוסד החינוכי המודרני של כי״ח נכס יקר, אף שהוקצה בו מקום שולי ללימודי היהדות.

(4) הוועד המרכזי של כי״ח הזהיר את נציגיו מפני זלזול בקהילות ומפני ׳רגשי עליונות בתחומי מוסר ואינטלקט׳.[177] ראשי כי״ח ניסו להחדיר לתודעתם של תלמידי בתי־המדרש של החברה, שחסרונותיהם של בני הקהילות במזרח נובעים מאופיו של המסלול ההיסטורי בו התנהלו חייהם ומן המצב הסוציולוגי בו הם נתונים. ביגאר, בדברו אל פרחי הוראה, מנה אחת לאחת את מגרעותיהם של בני־ישראל במזרח הקרוב ובאפריקה והקפיד לציין: חסרונות אלה הם בחלקם סימפטומים של תרבות העוני. נכון שתופעות אלה חמורות יותר במזרח, אבל זה משום ששם דוכאו היהודים ביתר־

173 בן־צבי, נדחי, עמ׳ 230; מכתב פראנקו מכרמאנשאה, מס׳ 41, מיום 12.1.1914, בתיק XE99, בארכ״ח.

174 לוי, היסטוריה, ג, עמ׳ 834, 870; מכתב ביגאר אל כהן בהמדאן, מס׳ 142, מיום 22.3.1929, בתיק המדאן, בארמ״ז.

175 נצר, ציונות, עמ׳ 25.

176 לוי, היסטוריה, ג, עמ׳ 871.

177 הוראות, עמ׳ 20.

שאת. 'יודע אנוכי מי יצר את הפגמים הללו — יצרום אלה המגנים אותנו בגינם'.[178]

היו שליחים שהתעלמו מן ההסבר ההיסטורי־חברתי, וכאמור ייחסו את קשיי עבודתם ל'טבעם' של יהודי פרס, בראותם את אחיהם כאילו היו אשמים במגרעותיהם. אולם היו גם אחרים, לא מעטים, שהתפיסה הסוציולוגית־היסטורית הביאה אותם לידי הזדהות עם המדוכאים, ולא לידי בוז וזלזול בהם. בקרב חלק מהם פעלה תודעה זו באינטנסיביות ובהתמדה, בקרב אחרים — בשעת רצון.[179] לדוגמה: סגן־מנהל בית־הספר בטהראן בשנת 1900, ראובן לוי, נתקל בקשיים בחינוכם המקצועי של תלמידיו. הוא הסביר: 'העינויים והרדיפות הקטלניות במשך הדורות הולידו בהם דחייה מן העבודה הגופנית'.[180] קושי זה נתפס על־ידו כאתגר חברתי, ולא כמכשול שהועמד בפניו בזדון. נסים לוי כתב מטהראן: 'שמנו לב לכך, שהבנות פחות אינטליגנטיות מן הבנים בני־גילן, ואנו שואלים את עצמנו אם אין זו תוצאה של מצב העבדות והבורות שהוחזקה בו האשה בפרס בכל התקופות'.[181]

המראות של העוני, המגיפות והרדיפות הניעו לסולידאריות גם חלק משליחי כי"ח, שהיו נגועים בדעות קדומות טרם בואם לאיראן.[182] בבואו לכרמאנשאה כתב פראנקו, שהלכלוך טבוע בדמו של היהודי הפרסי. אחרי שהות של כתשעה חודשים באיראן, הוא היכה על חטאו: 'כיצד יכולנו לבוא בטענות ליתומים אלה, על היותם מלוכלכים; הרי אין להם כסף לשלם לבית־המרחץ'.[183] חלק מנציגי כי"ח נוכחו לדעת, לאחר ששהו פרק־זמן באיראן, כי הם נמצאים בארץ בעלת היסטוריה עתיקה ותרבות עשירה. הכרה זו איזנה את יחסם אל איראן ואל יהודיה.[184] כל יחס אוהד מצד השליח אל הקהילה עורר בבני הקהילה הד כפול ומכופל.

(5) הוועד המרכזי של כי"ח המליץ לפני שליחיו לנהוג זהירות בקידום משימתם העיקרית, הפצת ההשכלה המודרנית. בדבריו בפני פרחי ההוראה של בית־המדרש של כי"ח, אמר ביגאר: הרבנים באפריקה ובמזרח משתמשים על נקלה בנשק החרם. הם חוששים מפני פגיעה בכוחם ובשליטתם בקהילות, הם טוענים שכל רעיון של קידמה, כל שינוי במסורת, מסכנים את הדת. המרצה דרש משומעיו לבל יסתירו את אהדתם לקידמה. 'יידעו הכל, שנציג כי"ח הוא לצד הקידמה, בכל'.[185] תיאור זה של המצב והקריאה 'להיות בצד הקידמה' היו עלולים לחנך חסידים נלהבים מדי, שיתנגשו עם

178 ראה: REAI ávr.-juin 1901, pp. 6-17

179 ראה, לדוגמה: מכתב ראובן לוי מטהראן, מיום 18.9.1899, בתיק XIVE149, בארכ"ח; מכתב סידי מכרמאנשאה, מס' 27, מיום 2.2.1905, בתיק XE104, שם.

180 מכתב ראובן לוי מטהראן, מיום 1.10.1900, בתיק XIVE149, בארכ"ח.

181 מכתב נסים לוי מטהראן, מיום 23.10.1903, בתיק XIVE148, בארכ"ח.

182 ראה, למשל, מכתבו של סידי מכרמאנשאה, מס' 10, מיום 11.7.1904, בתיק XE104, בארכ"ח.

183 מכתב פראנקו מכרמאנשאה, מס' 40, מיום 13.7.1910, בתיק IXE98, בארכ"ח.

184 ראה, לדוגמה, את דברי ראובן לוי, סגן המנהל בטהראן, על 'הספרות הפרסית העשירה כל־כך', במכתבו מיום 17.9.1900, בתיק XIVE149, בארכ"ח. לפני־כן זלזל לוי בשפה הפרסית 'הענייה באידיאות', ראה גם דו"ח שנתי של לוריא מטהראן, מיום 15.9.1905, בתיק XIVE150, בארכ"ח.

185 ראה: REAI, avr.-juin 1901, p. 10

ראשי הקהילות. ביגאר היה ער לסכנה, והמליץ באותה הזדמנות: 'אל־נא בחופזה ובקלות־דעת. אין תבונה בהתנגשות חזיתית. היו־נא סובלניים והטיפו לסובלנות. דרשו־נא מחינות מעצמכם, מתלמידיכם נלהבי־הקידמה, מראשי הקהילות, מן הרבנים, מכולם'. ביגאר הוסיף: 'סוד הצלחתכם טמון בטאקט. את הדעות הקדומות ואת האמונות התפלות אל־נא תתקיפו התקפה חזיתית; אל־נא תפגעו בערכים שהרגישות להם מרובה; ודעו־נא להבין ולסלוח לחניכיכם את חסרונותיהם — פרי הבורות, העוני והדיכוי'.[186]

זהירות זו, שנציגי כי"ח נצטוו עליה, היתה אחת הסיבות להצלחתם בקהילות המזרח, לרבות איראן. ביגאר עצמו נתן לנציגיו דוגמאות רבות של שיקול־דעת מתון. במאי 1900 הוא כתב למנהלו הראשון של בית־הספר בהמדאן: 'מאחר שמְנהגי המדינה דורשים זאת, אנו לא נתבע כיתות מעורבות'.[187] יחד עם זאת, הוא הציע שלא לשכן את הבנים והבנות בשני בניינים שונים, אלא להפריד ביניהם בתוך בניין אחד. ואכן, במוסדות כי"ח באיראן הפרידו הפרדה כמעט מוחלטת בין בנים לבנות.

ביגאר גם הזהיר את נציגיו לבל יתאכסנו בתנאי פנסיון אצל משפחות לא־יהודיות, פן יעברו על חוקי הכשרות. המנהלים נתבקשו לעמוד על המשמר ולהודיע לוועד המרכזי בפאריס על כל מקרה של חריגה מהוראה זו מצד סגניהם.[188]

בשנת 1933 כתב ביגאר למנהלת בית־הספר בהמדאן:

> בקיץ זה הופיעו במשרדנו בפאריס מורות באיפור, שאינו הולם את מעמדן: לחיים צבועות, שפתיים באדום רעשני, וקו של עיפרון שחור במקום הגבות. הופעתן עשתה עלינו רושם בלתי־נעים. לא מחנכות עמדו בפנינו אלא עלמות צבועות ומקושטות, שחיצוניותן אינה משרה כבוד ... מורותינו תבואנה לבית־הספר בלבוש צנוע וללא איפור.[189]

היו מקרים שהאלמנט היהודי־דתי בבית־הספר זכה לתשומת־לב פחותה עוד יותר מזו שהוקדשה לו בתכנית הלימודים של כי"ח. ביגאר התרעם על כך והעמיד את נציגיו על אחריותם. בשנת 1925 נודע לו שבבית־הספר באצפהאן לא נלמדה היסטוריה יהודית. הוא הגיב מיד: 'להיסטוריה היהודית מקום משלה. אין להפחית ממנה ואין לעשות בה סחר־מכר'.[190] בשנת 1927 דיווח נציג כי"ח באצפהאן לביגאר על נשף שהכניס סך של אלפיים פראנק לקופת בית־הספר. ביגאר הגיב: 'נאה. אך נשף שהאלמנט היהודי בו דל כל־כך, כלום הצלחה ייקרא?'[191]

186 שם; וראה גם הוראות, נספח, עמ' 94-95.
187 מכתב ביגאר לבאסאן בהמדאן, מס' 1880, מיום 1.5.1900, בתיק המדאן, בארמ"ז.
188 חוזר ביגאר לחביב בהמדאן, מיום 19.11.1911, בתיק המדאן, בארמ"ז.
189 מכתב ביגאר למנהלת כי"ח בהמדאן, מיום 26.10.1933, בתיק המדאן, בארמ"ז.
190 מכתב ביגאר לסלים נשיא באצפהאן, מס' 3629, מיום 12.3.1925, בתיק IR/Is.1, בארמ"ז.
191 מכתב ביגאר לסלים נשיא באצפהאן, מס' 2785, מיום 27.10.1927, בתיק IR/Is.1, בארמ"ז.

בשנת 1902 הציע באסאן, הנציג בהמדאן, שכי"ח תארגן ועד יהודי מרכזי ורבנות ראשית באיראן, ובראשם יעמדו רבנים מצרפת. ביגאר לא דחה לחלוטין את ההצעה, אך הודיע כי בשלב זה של פעילות כי"ח מוקדם מדי לנקוט יוזמות כאלה, וכי הוועד המרכזי יבחן את ההצעה במועד מאוחר יותר.[192] הצעה זו לא נתממשה מעולם. כי"ח הבינה, שאין לפגוע באוטונומיה הדתית של יהודי איראן. נציגי החברה ידעו, שהרבנים הפרסיים נהנים מיוקרה גדולה בקהילותיהם, ורובם נמנעו מלפגוע בהם, אף שידעו כי לחלק מהרבנים היו ספקות בדבר טיבו של החינוך המודרני.[193]

(6) בבואם לאיראן מצאו נציגי כי"ח, כאמור, תלמוד־תורה יהודי מסורתי ('חדר' או 'מַכְתַּב') בכל קהילה. רוב הקהילות הביעו נכונות לסגור מוסדות מסורתיים אלה ולהעביר את תלמידיהם, כקבוצות מאורגנות, יחד עם המולאים שלימדו בהם לבתי־הספר החדשים של כי"ח. המנהלים התלוננו בלי־הרף על הרמה הפדאגוגית הנמוכה של המולאים, אבל הוסיפו להעסיקם כמורים ליהדות.[194] למעשה, לא היתה להם כל ברירה. המנהלים וסגניהם, שליחי כי"ח, לא היו מומחים בלימודי דת ויהדות. לרשות כי"ח לא עמדו מורים ליהדות, וגם אם היו, לא נמצא התקציב הדרוש לשגר מורים רבים לאיראן. ואילו בקהילות עצמן לא נמצאו מורים טובים מהמולאים. העסקת המולאים בבתי־הספר העניקה למוסדות אלה לגיטימיות בעיני ההורים, והיוותה גורם חשוב באהדתם את כי"ח.

(7) היו נציגים של כי"ח, שגילו גמישות לפרקים ולא נצמדו לתוכנית הלימודים אשר הוכנה בפאריס, אלא נענו לצרכים ולמשאלות של האוכלוסיה המקומית. בשנת 1909 גייס פראנקו, מנהל בית־הספר בכרמאנשאה, מורה טוב יותר לפרסית ובשכר גבוה יותר. 'נוכח החשיבות שהאוכלוסיה המקומית מייחסת לשפה הפרסית, תהא זו השקעה טובה',[195] כתב פראנקו לנשיא כי"ח, ובמכתב אחר ציין: 'אני מקדיש תשומת־לב שווה לעברית, לפרסית ולצרפתית. התרבות האירופית עדיין לא חדרה לארץ זו. חשיבות מיוחדת נודעת, לפיכך, ללשון הארץ, ובמיוחד לידיעת כתיבה בפרסית; זהו הדבר הנחוץ להם ביותר'.[196]

רוב המנהלים אירגנו ועדי־הורים ושיתפו אותם בבניין בתי־הספר ובהחזקתם. מנהלים נבונים ובעלי ביטחון עצמי היו מוכנים אפילו להסתייע בהורים בניהול הפדאגוגי של בתי־הספר.[197] גילויי התחשבות בדעתם של בני־הקהילה הגבירו בקרבם את האהדה לכי"ח.

(8) רובם המוחלט של בני הקהילות היהודיות באיראן היו אנשים קשי־יום ואף

192 מכתב ביגאר לבאסאן בהמדאן, מס' 8789, מיום 2.5.1902, בתיק המדאן, בארמ"ז.
193 ראה, למשל: קונפינו, עמ' 42; CAIU, 85 7-8, 1954, p. 31
194 ראה, לדוגמה: טיוטת מכתב קואנקא מהמדאן, מס' 28, מיום 3.2.1935, בתיק המדאן, בארמ"ז.
195 מכתב פראנקו מכרמאנשאה, מס' 5, בתיק IXE98, בארכ"ח.
196 מכתב פראנקו מכרמאנשאה, מס' 34, מיום 5.6.1910, בתיק IXE98, בארכ"ח.
197 כהן, יחסם, עמ' 49-50.

עניים. רמת־החיים הגבוהה של נציגי כי״ח בארץ זו היתה עשויה לנקר עיניים ולהיות מקור לקנאה, ואפילו לניכור.[198] שכרם של שליחי כי״ח באיראן היה גבוה לאין ערוך יותר מזה של המנהלים והמורים המקומיים.[199] יחד עם זאת, ידעה כי״ח לדרוש מנציגיה באיראן לבל יתהדרו במותרות, כדי שלא לנקר את עיניהם של יהודי המקום. בשנת 1900 כתב ביגאר לנציגו בהמדאן: 'אין אנו מוכנים להבטיח לך תנאי מותרות... בל יחשבו היהודים העניים בהמדאן שנציגנו טובל בזהב'.[200] הוועד המרכזי של כי״ח דרש מנציגיו לחיות בתוך עמם, וביגאר המליץ לשליחים לא לגור הרחק מן השכונה היהודית. כאשר הנציג באצפהאן ביקש לנהוג בניגוד להמלצה זו, נאסר עליו הדבר במפורש.[201]

(9) מרכיבים מסוימים בהתנהגותם של יהודי איראן הקלו על מערכת היחסים של קהילותיהם עם כי״ח ומנעו חיכוכים והתנגשויות.

דעת העניים המרודים בקהילה היתה נתונה למצוקתם הכלכלית, ותוכנית־הלימודים של בית־הספר היתה רק אחד הדברים שנדחקו מעל סדר־יומם מפני הדאגה לפרנסה. עם זאת, העובדה, שכי״ח גייסה את נציגיה להקמת מפעלים של הזנה[202] ושל ביגוד[203] למחוסרי־האמצעים, עוררה בלב השכבות המדולדלות אהדה למוסדות החברה ולמפעליה.

בכל קהילה היתה קבוצה של אנשים שהתעניינו במהות החינוך במוסדות כי״ח ולא שבעו נחת מהנעשה בהם, אך אנשים אלה חסרו כלים לדיאגנוזה, לא יכלו לנסח את ביקורתם במונחים ברורים ולא ידעו להציע פתרונות פדאגוגיים ממשיים בתחומי הקוריקולום והשיטה. רבים מהם החליטו אפוא, ביודעין או בדלית ברירה, 'לסמוך' על מנהל בית־הספר, 'נציג' המערב הכל־יכול. גם אלה שידעו להצביע על הפגמים ולהציע את הסינתזה המתאימה בין חינוך יהודי ובין השכלה מודרנית, נהגו מתינות במגעם עם כי״ח, וגילו חבונה וסובלנות. ביטוי לכך ניתן פה ושם גם בדברי המנהלים. טאראגאנו, ששהה באיראן שנים רבות ולא חסך שבטו מבני־קהילה זו, כתב לנשיא

198 תופעות דומות אירעו לכמה מִסיונרים פרוטסטאנטיים, שפעלו בקרב הנסטוריאנים בצפון איראן. ראה על כך: ווטרפילד, עמ' 105, 127.

199 ראה, לדוגמא: מכתב קואנקא למנהל משרד מס ההכנסה בהמדאן, מס' 50, מיום 29.1.1216 (לוח פרסי), בתיק המדאן בארמ״ז; מכתב ביגאר להוכברג בהמדאן, מס' 4238, מיום 26.9.1905, שם.

200 מכתב ביגאר לבאסאן, מס' 3568, מיום 14.9.1900, בתיק המדאן, בארמ״ז.

201 מכתביו של ביגאר להאלפון באצפהאן: מס' 4459, מיום 5.10.1905, ומס' 369, מיום 20.11.1905 — בתיק IR/Is.1, בארמ״ז.

202 ראה, לדוגמה: מכתב ביגאר, ללא מספר, מיום 2.5.1906, להאלפון באצפהאן, בתיק IR/Is.1, בארמ״ז; מכתב הוועד המרכזי, למנהל בית־הספר בהמדאן, מס' 1744, מיום 26.1.1912, בתיק המדאן, שם; מכתב קואנקא מהמדאן, מס' 118, מיום 7.1.1937, שם

203 ראה, לדוגמה: מכתב נסים לוי מטהראן, מיום 15.5.1902, בתיק XIVE148, בארכ״ח; טיוטת מכתב ביגאר לפראנקו בכרמאנשאה, מס' 79, מיום 19.3.1914, בתיק XE99, שם; מכתב זילברשטיין מכרמאנשאה, מס' 20, מיום 17.10.1930, בתיק XE105, שם; מכתב כהן מטהראן, מס' 881, מיום 2.4.1937, בתיק XIIE133a, שם; מכתב קואנקא מהמדאן, מס' 125, מיום 21.3.1937, בתיק המדאן, בארמ״ז.

כי"ח: 'נכון הוא שבני־דתנו כאן היו בורים, אך מתברר שהעדינות היתה קו אופי המאפיין אותם'.[204] סאגס, הנציג בכרמאנשאה, כתב בשעת פרידה: 'לא בשמחה אני מתרחק מקהילה כה נבונה וכה מכובדת...'[205] יצחק בן־צבי, שערך סיורים בקהילות היהודיות באיראן ובא במגע עם עניים ועשירים, ציין: 'אחינו בפרס מצטיינים בכמה מידות טובות, ובפרט במידתו של אברהם אבינו — הכנסת אורחים. אורח או פליט יהודי כי יבוא לפרס מאיזה מקום שהוא, מקבלים אותו בסבר פנים יפות ומתייחסים אליו באחווה ובידידות'.[206] בני־הקהילות ראו את נציגי כי"ח כאורחיהם, על כן לא הבליטו את חילוקי־הדעות אתם.

(10) מעל לכל: יהודי איראן היו אסירי תודה לכי"ח על הסיוע שהיא הגישה להם בתחום החינוך. הם ידעו, כי תודות ליוזמתה זכה אחוז ניכר מבניהם לחינוך מודרני, ברכה שרק מעטים משכניהם המוסלמים זכו לה. זוהי הסיבה העיקרית לכך, שיהודי איראן גילו אהדה בסיסית כלפי כי"ח והחניקו את ביקורתם כלפי מדיניותה.

לאחר מלחמת־העולם השנייה חל שיפור מסוים ביחסה של כי"ח לתרבות יהודית ולציונות. לעומת זאת, חלו בשנות השישים והשבעים תהליכים של התרופפות דתית־יהודית־לאומית בקרב יהודי איראן. גורמים כלכליים וחברתיים, שלא כאן המקום לפרטם, היוו מניע להתרופפות זו. מכל מקום, כך הוקהה מאוד חודו של השוני התרבותי בין כי"ח ובין יהדות איראן.

204 מכתב טאראגאנו מטהראן, מס' 91, מיום 6.6.1913, בתיק XVIII E162, בארכ"ח.
205 מכתב סאגס מכרמאנשאה, מס' 6, מיום 20.2.1907, בתיק XE103, שם.
206 בן־צבי, נדחי, עמ' 229; וראה גם: אהרן, עמ' 298; AR, VI, 23 June 1951, p. 2

הפניות ביבליוגראפיות

אברהמוב — נ' אברהמוב, 'פורים בארץ המן', מחניים, צז (פורים תש"ט).
אהרן — אהרן כהן, 'רשמי מסע בפרס', מבפנים, יא, 1 (יוני 1945).
אוליביה — Georges Olliviers, *L'alliance israélite universelle 1860-1960*, Paris 1959.
אייזקס — A.A. Isaccs, *Biography of the Rev. Henry Aaron Stern*, London 1866.
איילרס — Wilhelm Eilers, 'Educational and cultural development in Iran during the Pahlavi era', in George Lenczowski (ed.), *Iran under the Pahlavis*, Standford University 1978.
אלחנני — א"ח אלחנני, 'אנוסי משהד בישראל', מחניים, צג-צד, תשכ"ד.
אראסטה — Reza Arasteh, *Education and Social Awakening in Iran, 1850-1968*, Leiden 1969.
ארכ"ח — ארכיון כל ישראל חברים בפאריס, תיקי איראן.
ארליך — י' ארליך, 'אנוסי משהד עולים לארץ', דפי עליה (איר תשי"ט).
ארמ"ז — הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, באוניברסיטה העברית בירושלים.

ארצ"מ — הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים.

ארק"מ — ארכיון הקיבוץ המאוחד, אפעל.

בנאני — A. Banani, *The Modernization of Iran 1921-1941*, Stanford 1961.

בנטוויטש — נורמן בנטוויטש, 'יהודי איראן', בתפוצות הגולה, שנה ז, חוברת 4 (35).

בנימין — ישראל בן יוסף בנימין, ספר מסעי ישראל, תורגם לעברית בידי דוד גארדאן, ליק תרי"ט (1859).

בן־צבי, אגרות — יצחק בן־צבי, 'אגרות מקהילות המדאן, אורמיה ובארפרוש', ספונות, ח (תשכ"ד).

בן־צבי, משהד — יצחק בן־צבי, 'מדברי ימי אנוסי משהד', ציון, א, ד (תרצ"ט).

בן־צבי, נדחי — יצחק בן־צבי, נדחי ישראל, ירושלים תשכ"ו.

בן־צבי, ספוני — יצחק בן־צבי, 'ספוני טמוני חול (ציוני קברים מפרס ומעדן)', תרביץ, שנה כב (תשי"א).

ברוור — א"י ברוור, 'מפרשת מסעותי בפרס', סיני, ב (תרצ"ח).

גידניי — W.T. Gidney, *History of the London Society for Promoting Christianity Amongst the Jews 1809-1908*, London 1908.

גלאנץ — Josef Glanz, *A Study on Jewish Education in Iran*, Teheran 1972.

דב"ש — דברי בית שלום — בטאון אוצר התורה באיראן, יג (סיון תשכ"ח).

דוד — ספר המסעות של ר' דוד דבית־הלל (1832), תורגם והוצא לאור בידי ר' פישל, ירושלים תרצ"ט.

דילמאניאן — يعقوب ديلمانيان ، تاريخ ايسرائل هاى مشهد ٠
(יעקב דילמאניאן, ההיסטוריה של יהודי משהד [בהכפלה], הוצאה פרטית. בעותק המצוי ברשותי שנת ההוצאה צוינה בכתב־היד, 1953. אבל עזריה לוי סבור אחרת — ראה: לוי, משהד, עמ' 57, הע' 1).

האס — William Haas, *Iran*, New York 1946.

הוראות — *Instructions générales pour les professeurs*, L'Alliance israélite Universelle, Paris 1903.

הכהן — רפאל חיים הכהן, אבנים בחומה, ירושלים תש"ל.

ווטרפילד — Robin Waterfield, *Christians in Persia*, London 1973.

וולף — Joseph Wolff, *Researches and Missionary Labours among Jews, Mohammedans and Other Sects*, London 1835.

טהון — הלנה חנה טהון, העדות בישראל, ירושלים תשי"ז.

טוסי — Mohammad Ali Toussi, *Present Educational System in Iran*, Téhéran, Ministry of Education [1965?].

יוסף — אקא מולא יוסף, 'מגילת אנוסי משהד בפרס', ידע עם, ה, 1-2 (תשרי תשי"ט).

יערי — אברהם יערי, 'הקשרים בין יהודי פרס וארץ־ישראל', מחניים, סז (אדר ב' תשכ"ב).

כהן, יחסם — אברהם כהן, 'יחסם של יהודי איראן להשכלה מודרנית', פעמים, 9 (1981).

כהן, מפתב — אברהם כהן, 'מכתב — החדר היהודי בפרס', פעמים, 14 (1983).

כהן, נצרות — אברהם כהן, 'כשלון חינוכם של יהודי פרס ברוח הנצרות', ציון, שנה מז, חוברת ג (תשמ"ב).

כהן, ציונות — אברהם כהן, 'החינוך הציוני באיראן בתמורות הימים', כוונים, 19 (מאי 1983).

כהן, צרות — אהרון כהן, 'צרות שמוליכות לארץ־ישראל', מבפנים, כד, 1 (נובמבר 1961) (הועתק בתוך שטאל, עדות, עמ' 296-301).

לוי, אבנר — אבנר לוי, 'לשונות יהודיות במזרח ובמערב' (הסעיף על פרסית־יהודית), פעמים, 1 (אביב תשל"ט), עמ' 61.

לוי, החינוך — עזריה לוי, 'על החינוך היהודי בפרס במאה הי"ט לפני יסוד האליאנס', מעלות, שנה תשיעית, 5 (ניסן תשל"ח).

לוי, היסטוריה — حبيب لوى، تاريخ يهود ايران، جلد سوم، تهران ١٣٣٩.
(ההיסטוריה של יהודי איראן, ג, טהראן 1960).

לוי, משהד — עזריה לוי, 'עדויות ותעודות לתולדות יהודי משהד', פעמים, 6 (1980).

מהדוי — عبد الرضا هوشنك مهدوى، تاريخ روابط خارجي ايران، تهران ١٣٤٩، موسسة انتشارات امير كبير.

מזרחי, מולא — חנינא מזרחי, 'מולא חיים אלעזר = משורר יהודי פרס של זמננו', רשומות, א (סדרה חדשה), תש"ו.

מזרחי, מנהגים — חנינא מזרחי, 'מנהגים ומסורות', עדות, ג, 1-2 (תש"ח).

מזרחי, משוררים — חנינא מזרחי, תולדות יהודי פרס ומשורריהם, ירושלים 1966.

מזרחי, פרס — חנינא מזרחי, יהודי פרס, ת"א תשי"ט.

מלמד, היהודים — עזרא ציון מלמד, 'היהודים בפרס לפני ששים שנה', סיני, כט (ניסן/אלול תשי"א).

מלמד, לשון — עזרא ציון מלמד, 'מאוצר לשון הקדש בלשון פרסית־יהודית', לשוננו, מג (תשל"ט).

מלמד, תפסיר — עזרא ציון מלמד, 'תפסיר תהילים בפרסית', ספונות, ט (תשכ"ה).

משלח מנות — כל ישראל חברים, משלח מנות אל ב"י מארץ פרס, מאת החברה הנודעת בשם 'כל ישראל חברים', פאריז תרל"ד.

נבון — A.H. Navon, *Les 70 ans de l'école normale orientale* (1865-1935), Paris (n.d.).

ניימרק — אפרים ניימרק, מסע בארץ הקדם, מהדורת אברהם יערי, ירושלים תש"ז.

נצר, טהראן — אמנון נצר, 'הקהילה היהודית בטהראן מראשיתה ועד המהפכה החוקתית, 1906', שבט ועם, סדרה שניה, ד (ט) (1980).

נצר, לקט — אמנון נצר, 'לקט מהשירה העברית של יהודי פרס', בתוך: א' שטאל (עורך), עדות ישראל, ב, תל־אביב 1979.

נצר, ספרות — אמנון נצר, ספרות פרסית־יהודית, ירושלים, האוניברסיטה העברית, הפקולטה למדעי הרוח, המכון ללימודי אסיה ואפריקה, תשל"ב.

נצר, ספרות יהודי — אמנון נצר, 'הספרות של יהודי פרס', פעמים, 13 (1982).

נצר, פרס — אמנון נצר, שירת יהודי פרס ובוכארה, ירושלים, האוניברסיטה העברית, אוקטובר 1971.

נצר, ציונות — אמנון נצר, 'הפעילות הציונית באיראן מהצהרת בלפור עד חוזה סאן רמו', פעמים, 1 (1979).

נצר, קווים — אמנון נצר, 'קוים ומגמות במערכת החינוך וההוראה בקהילה היהודית באיראן על רקע פעילות כי"ח בשנים 1865-1911', בתוך מנחם זהרי ואחרים (עורכים), הגות עברית בארצות האיסלאם, ירושלים 1981.

נצר, קורות — אמנון נצר, 'קורות יהודי פרס מראשית המאה הי"ט', בתוך אברהם שטאל (עורך), עדות ישראל, ב, תל־אביב 1979.

נצר, רדיפות — אמנון נצר, 'רדיפות ושמדות בתולדות יהודי איראן במאה הי"ז', פעמים, 6 (1980).

נצר, שיראז — אמנון נצר, 'מסקנות חפוזות במחקר על יהודי שיראז', פעמים 4 (1980).

נצר תבריז — אמנון נצר, 'גורלם של יהודי תבריז', שבט ועם, סדרה שנייה, ג (ח), 1978.

סיני — سينا شماره ١٧، آبان ١٣٢٨، صفحة ٤.
(סיני, גליון 17 [1949], עמ' 6).

סרודי — שרה סרודי, 'המקומות הקדושים של יהודי פרס', בתוך א' שטאל (עורך), עדות ישראל, ב, תל־אביב 1979.

עמרם, אבלות — ראובן עמרם, 'מינהגי אבלות בין יהודי פרס', הד המזרח (28.7.1944).

עמרם, פסח — ראובן עמרם, 'מינהגי פסח', הד המזרח (7.4.1944).

פונדק — נחום פונדק, 'על יהדות פרס', בתפוצות הגולה, ג, 3-4 (חורף תשכ"ב).

פטאי — רפאל פטאי, 'החינוך העברי בעדת האנוסים במשהד', עדות, א (תש"ו).
הועתק בתוך א' שטאל (עורך), עדות ישראל, ב, תל־אביב 1979.

פייפער	חיים פייפער, תרגום התורה לפרסית יהודית, ירושלים תשל"ב.
פישל, אנוסים	וולטר פישל, 'קהילת האנוסים בפרס', ציון, א (תרצ"ו).
פישל, היהודים	וולטר פישל, 'היהודים באיראן במאות טז-יח', פעמים, 6 (1981).
פישל, יהודי	Walter, J. Fischel, 'The Jews of Persia, 1795-1940', *Jewish Social Studies,* XII, 1 (April 1950).
פישל, ישראל	Walter J. Fischel, 'Israel in Iran (A Survey of Judeo-Persian Literature)', in L. Finkelstein (ed.), *The Jews — Their History, Culture and Religion,* New york 1949.
פרח	פנחס פרח, 'ביעור חמץ וסדר ליל הפסח', בתוך אברהם שטאל, עדות ישראל, ב, תל-אביב 1979.
צדיק	عیسی صدیق ، تاریخ فرهنك ایران از آغاز تا زمان حاضر ، تهران ۱۳٤۲ ۰ (עיסא צדיק, תולדות החינוך באיראן מן הראשית עד ימינו, טהראן 1963).
צמח	Y.D. Semach, *A Travers les communautés israélites d'orient,* Paris 1931.
קונפינו	Albert Confino, *L'action de l'alliance israélite en Perse,* Alger (1946?).
רהבר	پرویز رهبر ، تاریخ یهود ، تهران ۱۳۲۵ ۰ (פרויז רַהְבַּר, ההיסטוריה היהודית, טהראן 1946.)
רייס	א' רייס, 'יהודי פרס', גשר, ז, 4 (29), (1961).
שוראקי	André Chouraqui, *Cents ans d'histoire: l'alliance israélite universelle et la renaissance juive contemporaine 1860-1960,* Paris 1965.
שורצפוקס	שמעון שורצפוקס, 'קהילת אצפהאן משוועת לעזרה מכי"ח', פעמים, 6 (1980).
שז"ר	ז' רובשוב, 'אורמייה — מפי ר' שלמה בן אגאג'אן (אהרן) הלוי, איש אורמייה אשר בצפון פרס על גבול אזרבייג'אן ותורכיה', ידע עם, יד (תש"ל).
שטאל	אברהם שטאל, עדות ישראל, ב, תל-אביב 1979.
שטרן	Henry A. Stern, *Dawnings of Light in the East,* London 1854.
שפייזהנדלר	עזרא שפייזהנדלר, יהדות איראן, קיומה ובעיותיה, ירושלים תש"ל.

AJAR	Anglo Jewish Association Report, London.
AR	Alliance Review, New York.
BAIU	Bulletin Mensuel de l'Alliance Israélite Universelle, Paris.
BM	Bulletin de l'Alliance Israélite Universelle, Paris.
Bulletin	News Bulletin of the Near East Christian Council, London.
CAIU	Les Cahiers di l'Alliance Israélite Universelle, Paris.
MRW	The Missionary Review of the World, London.
PD	Paix et Droit; Organe de l'Alliance Israélite Universelle, Paris.
REAI	Revue des Écoles de l'Alliance Israélite Universelle, Paris.
Report	The Annual Report of the London Society for Promothing Christianity amongst the Jews, London.
WJ	World Jewry, World Jewish Congress, London.
WJCIB	World Jewish Congress Information Bulletin, New York.

IRANIAN JEWRY AND THE EDUCATIONAL ENDEAVORS OF THE ALLIANCE ISRAÉLITE UNIVERSELLE

by

AVRAHAM COHEN

Reprinted from: Jewish Social Studies
Volume XLVIII Number 1 Winter 1986

189. Bigart's letter to Bassan in Hamadan, No. 8789, 2 May 1902, in CAHJP, Hamadan File.

190. See, for example, Confino, *L'action de l'Alliance*, p. 42; *CAIU*, 85, nos. 7–8 (1954), 31.

191. See, for example, Cuenca's letter from Hamadan, No. 28, 3 Feb. 1935, in CAHJP, Hamadan File.

192. Albert Franco's letter from Kermanshah, No. 5, n.d., in AIUA, File IXE 98.

193. Albert Franco's letter from Kermanshah, No. 34, 5 June 1910, *ibid.*

194. Avraham Cohen, "Attitude," pp. 49–50.

195. Similar phenomena occured among several Protestant missionaries, who worked with the Nestorians in northern Iran; see Waterfield, *Christians*, pp. 105, 127.

196. See, for example, Bigart's letter to Hochberg in Hamadan, No. 4238, 26 Sept. 1905, in CAHJP, Hamadan File.

197. Bigart's letter to Bassan in Hamadan, No. 3568, 14 Sept. 1900, *ibid.*

198. Bigart's letters to Halfon in Isfahan, No. 4459, 5 Oct. 1905, and No. 369, 20 Nov. 1905, in CAHJP, File IR/Is.1.

199. See, for example, Bigart's letter to Halfon in Isfahan, 2 May 1906, *ibid*; Cuenca's letter from Hamadan, No. 118, 7 Jan. 1937, in CAHJP, Hamadan File.

200. See, for example, Nissim Levi's letter from Teheran, 15 May 1902, in AIUA, File XIVE 148; Bigart's letter to Franco in Kermanshah, No. 79, 19 Mar. 1914, in AIUA, File XE 99; Silberstein's letter from Kermanshah, No. 20, 17 Oct. 1930, in AIUA, File XE 105; Cohen's letter from Teheran, No. 881, 2 Apr. 1937, in AIUA, File XII 133a; Cuenca's letter from Hamadan, No. 125, 21 Mar. 1937, in CAHJP, Hamadan File.

201. Taragano's letter from Teheran, No. 91, 6 June 1913, in AIUA, File XVIIIE 162.

202. Saguès's letter from Kermanshah, No. 6, 20 Feb. 1907, in AIUA, File XE 103.

203. Ben-Zvi, *Nidahei Israel*, p. 299. See also, Aharon Cohen, "Impressions," p. 298.

204. After World War II, there was a certain improvement in AIU attitudes toward Jewish culture and Zionism. In contrast, during the 1960s and 1970s, religious-Jewish-national consciousness began to weaken among Iranian Jews. Economic and social factors beyond the scope of this study constituted the motivation for this process, which seriously blunted the sharp cultural differences between the AIU and Iranian Jewry.

155. Habib Levi, *Tarikhé Yahudé*, pp. 695–96.

156. Netzer, "Guidelines," p. 451; Habib Levi, *Tarikhé Yahudé*, pp. 696–97.

157. *AIU, Purim Gifts to the Jews in Persia from the Well-known "Alliance Israélite Universelle" Organization* (Paris, 1873); Fischel, "Jews," pp. 130–35.

158. *Anglo-Jewish Association Report* (hereafter called *AJAR*) (London) 3 (1873/1874), 19; *BM* (July 1873), 16; (Oct. 1873), 13; (Nov. 1873), 11; (Dec. 1873), 19; (Mar. 1874), 13; (Nov. 1874), 15–20; (Feb. 1875), 21–22; (May 1875), 62–63); (Sept. 1875), 121–23; (Oct. 1875), 138–39; (Mar. 1876), 42–43; (July 1876), 104–105; (Sept. 1878), 149–52; (Mar. 1879), 35–36; (Apr. 1883), 50; (July 1883), 100–101; (Jan. 1890), 5–6; (Feb. 1890), 17–18; (Sept./Oct. 1890), 85–87; (Sept. 1892), 107–108; (Nov. 1892), 125–27; (Dec. 1892), 146–47; (Jan. 1893), 9; (Feb. 1893), 22–23; (May, 1893), 64–65; (June 1893), 79–80; (Dec. 1894), 148–49; (July 1896), 101–102; (Dec. 1896), 171–75; (June 1897), 70–73; (July 1897), 86–88; (July/Aug. 1898), 135–41.

159. Habib Levi, *Tarikhé Yahudé*, pp. 725–26.

160. *IGP*; Navon, *70 Ans*, p. 51; Chouraqui, *Cent Ans . . . l'Alliance*, p. 163; Fischel, "Jews," p. 145; Sémach, *A travers les Communautés*, pp. 22–23; Netzer, "Chronicles," p. 269; Confino, *L'action de l'Alliance*, pp. 65–66, 116–21; Bigart's letters to Habib in Hamadan, No. 9043, 3 Dec. 1902; No. 3343, 11 Nov. 1908; No. 3491, 19 Nov. 1908; No. 6539, 8 Dec. 1908; No. 9202, 22 June 1910; No. 324, 2 Oct. 1912, all in CAHJP, Hamadan File; Bigart's letter to Nassi in Isfahan, No. 4737, 3 Dec. 1925, in CAHJP, File IR/Is.1; Nassi's letter from Isfahan, No. 3, 27 Nov. 1924, *ibid*; Leven's letter to the Burudzherd governor, Salar O'Dawleh, 2 Dec. 1902, in CAHJP, Hamadan File; a letter from the Yazd community to Cuenca in Hamadan, No. 603, Autumn 1937, in CAHJP, File Hamadan; *Hed Hamizrah* (10 Dec. 1948), 11.

161. Habib Levi, *Tarikhé Yahudé*, pp. 809–10.

162. *BM* (Apr.–May 1905), 64–66. See also, Confino, *L'action de l'Alliance*, p. 166; Olliviers, *Alliance*, pp. 39, 180.

163. *BM* (Jan. 1906), 16–17.

164. See, for example, *BM* (Sept.–Oct. 1907), 117–18. See also, Habib Levi, *Tarikhé Yahudé*, pp. 723–24.

165. Bigart's circular, 21 Mar. 1913, in CAHJP, Hamadan File.

166. Habib Levi, *Tarikhé Yahudé*, p. 778; Netzer, "Guidelines," p. 455.

167. Habib Levi, *Tarikhé Yahudé*, p. 799.

168. *BM* (Apr.–June 1909), 71–75.

169. Habib Levi, *Tarikhé Yahudé*, pp. 861–63. See also, *BM* (1910), 57–60.

170. Ben-Zvi, *Nidahei Israel*, p. 230; Albert Franco's letter from Kermanshah, No. 41, 12 Jan. 1914, in AIUA, File XE 99.

171. Habib Levi, *Tarikhé Yahudé*, pp. 834–70; Bigart's letter to Cohen in Hamadan, No. 142, 22 Mar. 1929, in CAHJP, Hamadan File.

172. Netzer, "Chronicles," p. 25.

173. Habib Levi, *Tarikhé Yahudé*, p. 871.

174. *IGP*, p. 20.

175. *REAI* (Apr.–June 1901), 6–17.

176. See, for example, Re'uven Levi's letter from Teheran, 18 Sept. 1899, in AIUA, File XIVE 149; Sidi's letter from Kermanshah, No. 27, 2 Feb. 1905, in File XE 104.

177. Re'uven Levi's letter from Teheran, 1 Oct. 1900, in AIUA, File XIVE 149.

178. Nissim Levi's letter from Teheran, 23 Oct. 1903, in AIUA, File XIVE 148.

179. See, for example, Sidi's letter from Kermanshah, No. 10, 11 July 1914, in AIUA, File XE 104.

180. Albert Franco's letter from Kermanshah, No. 40, 13 July 1910, in AIUA, File IXE 98.

181. See, for example, Re'uven Levi's letter from Teheran, 17 Sept. 1900, in AIUA, File XIVE 149; Louria's letter from Teheran, 15 Sept. 1905, in File XIVE 150.

182. *REAI* (Apr.–June 1901), 10.

183. *Ibid.*; *IGP*, pp. 94–95.

184. Bigart's letter to Bassan in Hamadan, No. 1880, 1 May 1900, in CAHJP, Hamadan File.

185. Bigart's circular, 19 Nov. 1911, *ibid.*

186. Bigart's letter to AIU school principal in Hamadan, 26 Oct. 1933, *ibid.*

187. Bigart's letter to Nassi in Isfahan, No. 3629, 12 Mar. 1929, in CAHJP, File IR/Is.1.

188. Bigart's letter to Nassi in Isfahan, No. 2785, 27 Oct. 1927, *ibid.*

dent in that school, in a letter to the author from Teheran, 18 Nov. 1978.

130. Bassan's letter from Teheran, 29 Mar. 1900, in AIUA, File XIIE 126.

131. Nissim Levi's letter from Teheran, 23 Oct. 1903, in AIUA, File XIVE 148.

132. Sidi's letter from Kermanshah, 15 Nov. 1904, in AIUA, File XE 104.

133. Louria's letter from Teheran, 15 Sept. 1905, in AIUA, File XIVE 150.

134. See, for example, Rodzahani's letter from Burudzherd to Nehora'ī in Kermanshah, 3 Jan. 1925, in AIUA, File XE 100.

135. Sidi's letter from Kermanshah, No. 6, 16 June 1904, in AIUA, File XIVE 150.

136. Silberstein's letters from Kermanshah, 30 Jan. 1930 and 9 Apr. 1932, in AIUA, File XE 185.

137. Re'uven Levi's letter from Teheran, 31 Dec. 1899 and 17 Sept. 1900, in AIUA, File XIVE 149.

138. Cuenca's letter from Hamadan to Brasseur, Nassi and Cohen, No. 160, 3 Feb. 1935, in CAHJP, Hamadan File.

139. Cuenca's letter from Hamadan to Salim Nassi in Teheran, No. 167, 24 Feb. 1935, *ibid.*

140. Bigart's letter to Nissim Levi in Teheran, No. 3319, in AIUA, File XIVE 148; Nissim Levi's letter from Teheran, 16 June 1904, *ibid.*; Bigart's letter to Nissim Levi, 22 June 1904, *ibid.*; Louria's letters from Teheran, 27 Sept. and 17 Nov. 1905, 15 July and 7 Sept. 1906, in File XIVE 150.

141. See, for example, Bigart's letter to Halfon in Isfahan, No. 1540, 22 Nov. 1906, in CAHJP, Isfahan File; Franco's letter from Kermanshah, No. 61, 16 Feb. 1911, in AIUA, File IXE 98; Bigart's reply, 15 Mar. 1911, *ibid.*; Taragano's letter from Teheran, No. 90, 28 May 1913, in File XVIIIE 162; Bigart's letter to Albert Franco in Kermanshah, 8 July 1913, in File XE 99a; Albert Franco's letter from Kermanshah, No. 51, 10 May 1914, *ibid.*; Bigart's reply, 3 July 1914, *ibid.*; Malki's letter from Kermanshah, No. 29, 7 Nov. 1926, in File XE 100; Bigart's reply, 30 Dec. 1926, *ibid.*; Laredo's letter from Teheran, No. 293, 2 Apr. 1927, in File XIIIE 145d; Bigart's reply, 19 Apr. 1927, *ibid.*; Laredo's letter from Teheran, No. 319, 24 May 1928, in File XIIIE 145e; Bigart's reply, 9 July 1928, *ibid.*

142. Albert Franco's letter from Kermanshah, No. 51, 10 May 1914, in AIUA, File XE 99a.

143. See, for example, Brasseur's letter from Isfahan, 2 Mar. 1935, in CAHJP, Isfahan File.

144. Albert Franco's letter from Kermanshah, No. 8, 8 Jan. 1910, in AIUA, File IXE 98.

145. Albert Franco's letter from Kermanshah, No. 23, 23 Mar. 1910, *ibid.*

146. See, for example, Bigart's letter to Franco in Kermanshah, 18 Apr. 1910, *ibid.*

147. Silberstein's letter from Kermanshah, No. 33, 19 Apr. 1931, in AIUA, File XE 105.

148. Bigart's letter to Silberstein, 4 May 1931, *ibid.*

149. Joseph Franco's letter from Kermanshah, 2 Feb. 1937, in AIUA, File IXE 98.

150. Half's letter, No. 1285, Mar. 1937, *ibid.*

151. Malki's letter from Kermanshah, No. 62, 15 Feb. 1929, in AIUA, File XE 100, which includes other documents on this dispute. "Malki was an unsuccessful Principal both in Kermanshah and in Hamadan," wrote Laredo, representative in Teheran, about him, adding: "He debases the community unjustly. This is a community whose heart and soul is indentured to its educational enterprise." (Laredo's letter from Teheran, No. 330, in AIUA, File XIIIE 145).

152. Abdolreza Hushang Mahdavi, *Tarikhé Ravabeté Kharegiyé Iran* [A History of Persian Foreign Relations] (Teheran, 1970), chap. 7; William Haas, *Iran* (New York, 1946), pp. 175, 192; Réza Arasteh, *Education and Social Awakening in Iran, 1850–1968* (Leiden, 1969) chap. 9; Stern, *Dawnings*, p. 150; Waterfield, *Christians*, pp. 73, 103, 110, 125–26, 140, 148; Habib Levi, *Tarikhé Yahudé*, pp. 702–15; Wilhelm Eilers, "Educational and Cultural Development," in G. Lenczowski, ed., *Iran under the Pahlavis* (Berkeley, Ca., 1978); *New Bulletin of the Near East Christian Council* (hereafter called *Bulletin*) (London) (Sept. 1955), 13; (Mar. 1945), 11; (Dec. 1946), 14; *Report*, 1882, p. 127; 1901/1902, p. 101; *MRW*, 8 (1895), 839–40.

153. Arasteh, *Education*, pp. 28–29, 32–38, 41, 71, 73, 80, 83, 88–89, 94, 99, 102, 113, 221, 222–23, 228–33; Issa Sadiq, *Tarikhé Farhangué Iran az Aghaz ta Zamané hazer* [A History of Education in Iran from its Beginnings to the Present] (Teheran, 1963), pp. 350–53, 362, 365–67, 370–72, 375, 472–73, 475, 484, 486–91, 495–99; Haas, *Iran*, pp. 163–64; A. Banani, *The Modernization of Iran 1921–1941* (Stanford, 1961), pp. 89–90, 94, 103, 105; Mahammad Ali Toussi, *Present Educational System in Iran* (Teheran, 1965).

154. Habib Levi, *Tarikhé Yakudé*, pp. 507–959; Netzer, "Tabriz"; Netzer, "Chronicles," pp. 263–71; Netzer, "Hasty Conclusions," p. 9; Netzer, "Guidelines," p. 450; Ben-Zvi, *Nidahei Israel*, p. 228; Binyamin, *Sefer Masseï*, pp. 94–95; Fischel, "Jews," p. 128 (see Note 29 above).

103. Her letter of 22 Jan. 1914, in AIUA, File XIIE 123.

104. See, for example, Albert Franco's report from Kermanshah, No. 78, 19 Sept. 1911, in AIUA, File XE 98.

105. Sidi's letter, sent from Hamadan, 11 May 1904, in AIUA, File XE 104.

106. Franco's letter from Kermanshah, No. 8, in AIUA, File IXE 98. Franco erroneously wrote "adhérent" instead of "inhérent", and Bigart corrected it in his own handwriting.

107. Albert Franco's letter from Kermanshah, No. 25, 27 Mar. 1910, in AIUA, File IXE 98; Habib Levi, *Tarikhé Yahudé*, p. 836.

108. In a letter from Teheran, dated 13 Jan. 1914, in AIUA, File XIIE 121. Elhanati's observation is not even fit for denial. Another representative of the AIU, F. Abib, wrote in an AIU Journal in 1901: "Les israélites de Téhéran sont de bons pères de famille. . . . "; see *REAI* (1901), 64.

109. His letter No. 67, 29 Jan. 1936, in CAHJP, Hamadan File; Half's letter to Cuenca in Hamadan, No. 4496, 18 Feb. 1936, *ibid.*

110. Cuenca's letter from Hamadan to Elhanati, No. 358/565, 6 Dec. 1936, in CAHJP, Hamadan File.

111. See, for example, Louria's letter from Teheran, 15 Sept. 1905, in AIUA, File XIVE 150; Albert Franco's letter from Kermanshah, No. 37, 3 July 1910, in AIUA, File XE 98; Bigart's letter to Cohen in Hamadan, 16 May 1929, in CAHJP, Hamadan File; Cuenca's letters from Hamadan.

112. Local AIU teachers received meager salaries, with no pensions whatsoever, until the Iranian government compelled the AIU to tend to the matter.

113. See, for example, Albert Franco's letter from Kermanshah, No. 23, 23 Mar. 1910, in AIUA, File XE 98.

114. Taragano, the principal in Teheran, conducted a constant battle with his assistants, while Mrs. Taragano, principal of the local girls' school, did the same with hers. Echoes of the struggle even reached the police: see AIUA, File XVIIIE 162; also see Re'uven Levi's letter from Teheran, 1 Oct. 1900, in File XIV 149; Nissim Levi's letter from Teheran, 6 May 1902, File XIV 148; Albert Franco's letter from Kermanshah, No. 23, 23 Mar. 1910, in File XE 98; Elmaliah's letter from Teheran, 29 Dec. 1913, in File XIIE 121; and Aton's letter from Teheran, 26 Feb. 1914, in File XII 123; Half's letter to Nehora'ī in Isfahan, no. 4191, 24 Feb. 1939, in CAHJP, File IR/Is, 1-4.

115. See, for example, letters written by Saul Cohen from Teheran, especially those of 10 Aug. 1910 and 8 Feb. 1911, in AIUA, File XIIE 134.

116. Avraham Cohen, "Attitude," pp. 57-58 (see Note 2 above).

117. Bigart's letter, No. 1064, 6 (or 26) Dec. 1928, in AIUA, File XE 100.

118. Malki in Kermanshah, for example. See Laredo's letter from Teheran, No. 306, 7 Oct. 1927, in AIUA, File XIIIE 145d. See also Cohen's letter from Teheran, No. 866, 30 Oct. 1936, in AIUA, File XIIE 133a.

119. Laredo's letter from Teheran, No. 303, 11 Sept. 1927, in AIUA, File XIIIE 145d.

120. Taragano's letter from Teheran, No. 84, 10 Apr. 1913, in AIUA, File XVIIIE 162.

121. Avraham Cohen, "Attitude," pp. 53-55; Taragano's letter from Teheran, No. 93, 16 June 1913, in AIUA, File XVIIIE 162.

122. Nassi's letter to Cuenca, No. 3352/6, 11 Dec. 1935, in CAHJP, Hamadan File; Re'uven Levi's letter from Teheran, 3 Jan. 1901, in AIUA, File XIVE 149; the Kermanshah community's complaint against Albert Franco, 2 Nov. 1913, in File XE 99; Laredo's letters from Teheran, No. 274, 30 Aug. 1926, in File XIIIE 145d; No. 333, 6 Jan. 1929, in File XIIIE 145a; No. 341, 28 Apr. 1929, in File XIIIE 145e; Cuenca's letter from Hamadan, No. 200, 15 July 1938, in CAHJP, Hamadan File; Half's letter to Nehora'ī in Isfahan, unnumbered, 8 Nov. 1940, in CAHJP, File IR/Is.

123. Chouraqui, *Cent Ans . . . L'Alliance*, p. 177.

124. A.H. Navon, *Les 70 Ans de l'école normale orientale (1865-1935)* (Paris, n.d.), pp. 33-34; Chouraqui, *Cent Ans . . . L'Alliance*, p. 183.

125. See *REAI* (July-Oct. 1902), 381.

126. *Ibid.*, 7 (1902/1903), 38; Louria's annual report from Teheran, 15 Sept. 1905, in AIUA, File XIVE 150.

127. Re'uven Levi's letter from Teheran, 18 Sept. 1899, in AIUA, File XIVE 149.

128. Sidi's letter from Kermanshah, No. 27, 2 Feb. 1905, in AIUA, File XE 104.

129. Testimony by Mussa Rasekh of Hamadan, now a resident of Holon, Israel, who was then a stu-

tive in London, 15 Apr. 1926, File Z4/2341I, *ibid.*; Rokhsar's letter to Zionist Executive in London, 14 Apr. 1929, File Z4/3250, *ibid.*

70. Laredo's letters from Teheran, No. 186, 1 Oct. 1923; No. 236, 12 Aug. 1925; No. 271, 30 July 1926; No. 272, 10 Aug. 1926; No. 274, 30 Aug. 1926; No. 289, 11 Feb. 1927; No. 292, 18 Mar. 1927; Bigart's letters to Laredo, 2 Feb. 1926; 24 Jan. 1927; 2 Mar. 1927, all in AIUA, File XIIIE 145d.

71. Netzer, "Guidelines," p. 450; *Les Cahiers de L'Alliance Israélite Universelle* (hereafter called *CAIU*) (Paris, October 1966), 16.

72. Bigart's circulars, 26 Feb. 1909, 5 May 1931 and 29 Sept. 1933, in CAHJP, Hamadan File; Bigart's letter to Cohen in Hamadan, 15 June 1931, *ibid.*; Silberstein's letter from Kermanshah, No. 37, 12 June 1931, in AIUA, File XE 105; Half's circular, 11 Jan. 1935, in CAHJP, Hamadan File.

73. Bigart's letters, No. 3736, 15 Nov. 1904 and No. 272, 30 Jan. 1905 to Ben-Kiat in Hamadan, in CAHJP, Hamadan File.

74. Confino, *L'action de L'Alliance*, pp. 69–70; *REAI* (Apr.–June 1901), 66.

75. At the Teheran School, for example, Re'uven Levi instituted methods used for teaching of foreign languages in France. See his letter of 17 Sept. 1900, in AIUA, File XIVE 149.

76. Louria's letter from Teheran, 15 Sept. 1905, in AIUA, File XIVE 150.

77. Albert Franco's letter from Kermanshah, No. 46, 15 Sept. 1910, in AIUA, File XE 99a.

78. Albert Franco's letter from Kermanshah, No. 1013, 10 Apr. 1914, *ibid.*

79. Albert Franco's letter from Kermanshah, No. 50, 30 Apr. 1914, *ibid.*

80. Saguès's letter from Kermanshah, No. 34, 11 Nov. 1934, in AIUA, File XE 103.

81. Louria's annual report from Teheran, 15 Sept. 1905, in AIUA, File XIVE 150.

82. Mrs. Silberstein's letter from Kermanshah, No. 1, 28 May 1930, in AIUA, File XE 105. See also Mr. Silberstein's letter from Kermanshah, No. 56, 9 Apr. 1932, *ibid.*

83. Mrs. Nassi's letter from Teheran, No. 500, 15 June 1932, in AIUA, File XVIE 152.

84. Albert Franco's letter from Kermanshah, No. 8, 8 Jan. 1910, in AIUA, File IXE 98.

85. Albert Franco's letter from Kermanshah, No. 46, 15 Sept. 1910, in AIUA, File XE99a.

86. See also, Ben-Zvi, *Nidahei Israel*, p. 230.

87. Mrs. Silberstein's letter from Kermanshah, No. 1, 28 May 1930, in AIUA, File XE 105.

88. See, for example, Cuenca's letter from Hamadan, No. 28, 3 Feb. 1935, in CAHJP, Hamadan File.

89. Chouraqui, *Cent Ans . . . L'Alliance*, p. 192.

90. Bigart's letters to Habib in Hamadan, No. 2575, 25 Mar. 1912, and No. 3034 (undated), in CAHJP, Hamadan File.

91. Re'uven Levi's letter from Teheran, 15 Sept. 1905, in AIUA, File XIVE 149.

92. Louria's annual report from Teheran, 15 Sept. 1905, in AIUA, File XIVE 148; Laredo's letter from Teheran, No. 233, 16 July 1925, in AIUA, File XIIIE 145c.

93. Laredo's letter from Teheran, No. 305, 29 Sept. 1927, in AIUA, File XIIIE 145d.

94. Bigart's letter to AIU School Principal, No. 1936, 14 Feb. 1927, in CAHJP, Hamadan File.

95. Saguès's letters from Kemanshah, No. 3, 30 Nov. 1905 and No. 34, 11 Nov. 1907, in AIUA, File XE 103; Louria's letter from Teheran, 15 Sept. 1905, in AIUA, File XIVE 148; Laredo's letter from Teheran, No. 166, 25 Sept. 1921, in AIUA, File XIIIE 145.

96. Nissim Levi's letter from Teheran, 11 Nov. 1901, in AIUA, File XIVE 148; Silberstein's letter from Kermanshah, No. 23, 28 Dec. 1930, in AIUA, File XE 105.

97. Louria's annual report from Teheran, 15 Sept. 1905, in AIUA, File XIVE 150.

98. Sémach, *A travers les communautés*, pp. 25–26; Sidi's letter from Kermanshah, No. 18, 13 Oct. 1904, in AIUA, File XE 104; Mrs. Silberstein's letter from Kermanshah, No. 1, 28 May 1930; Mr. Silberstein's letters from Kermanshah, No. 10, 23 June 1930; No. 56, 9 Apr. 1932, in AIUA, File XE 105.

99. See, for example, Nissim Levi's letter from Teheran, 20 Dec. 1902, in AIUA, File XIVE 148; Louria's annual report from Teheran, 15 Sept. 1905, in AIUA, File XIVE 150; Silberstein's letter from Kermanshah, No. 1, 28 May 1930, in AIUA, File XE 105.

100. See, for example, Laredo's letter from Teheran, No. 116, 25 Sept. 1925, in AIUA, File XIIIE 146a.

101. Bigart's circular to the AIU school principal in Isfahan, 25 Feb. 1925, in CAHJP, File IR/Is.

102. Sidi's letter from Kermanshah, No. 12, 25 July 1904, in AIUA, File XE 104.

43. Silberstein's letter from Kermanshah, No. 9, 16 June 1930, in AIUA, File XE 105.

44. Her letter from Hamadan, unnumbered, 18 Nov. 1934, in CAHJP, Hamadan File.

45. His letter from Teheran, unnumbered, 18 Sept. 1899, in AIUA, File XIVE 149.

46. Half's circular to Cuenca in Hamadan, 17 Jan. 1935, in CAHJP, Hamadan File.

47. Laredo's letter from Teheran, No. 116, 25 Sept. 1921, in AIUA, File XIIIE 145a; Bigart's reply, 10 Nov. 1921, *ibid.*

48. Aharon Cohen's letter from Teheran to Moshé and Eli'ezer, 24 Oct. 1945, in Hakibbutz Hame'uhad Archives (hereafter called KMA), Ef'al (Israel), Section 2, Bin 17, File 96.

49. The first paragraph of the quotation is taken from his letter of 8 Sivan 5680 (1920), and the second is from his letter of 2 Iyar 5681 (1921), both of which are to be found in The Zionist Archives in Jerusalem (hereafter cited as ZA), File Z4/2004.

50. Netzer,, "Hasty Conclusions," p. 96 (N. 25 above); also see Shouker's letter from Shiraz, No. 31, 10 Nov. 1904, in AIUA, File IE 14.

51. Half's letter to Cuenca in Hamadan, 1 Apr. 1937, in CAHJP, Hamadan File. See also Cuenca's letter from Hamadan, No. 28, 3 Feb. 1935, *ibid.*

52. Cuenca's letter from Teheran, 15 Sept. 1905, in AIUA, File XIVE 150.

53. *PD*, 18 (1 Jan. 1928), 9.

54. Louria's letter from Teheran, 15 Sept. 1905, in AIUA, File XIVE 150.

55. See, for example, Laredo's letter from Teheran, No. 116, 25 Sept. 1921, in AIUA, File XIIIE 145a; Bigart's reply, 10 Nov. 1921, *ibid.*

56. Bigart's letter to Cohen in Hamadan, No. 2608, 24 Nov. 1932, in CAHJP, Hamadan File; Ben-Zvi, *Nidahei Israel*, p. 230.

57. *IGP*, pp. 16, 98, 104.

58. Re'uven Levi's letter from Teheran, 17 Sept. 1900, in AIUA, File XIVE 149.

59. *PD*, 18 (1 Jan. 1928), 9.

60. Personal letter from Nissim Levi of Teheran to Benedict in Paris, 27 Jan. 1902, in AIUA, File XIVE 148.

61. The letter is unsigned (was it written by the town's Jewish butcher?) and may be found in CAHJP, Hamadan File.

62. Re'uven Levi's letters from Teheran, 22 Aug. and 1 Oct. 1900, in AIUA, File XIVE 149; Azizollah's letter to AIU Presidium, 10 Sept. 1900, in AIUA, File XIIE 124; Habib Levi, *Tarikhé Yahudé*, p. 796.

63. Bigart's letter to Hochberg in Hamadan, No. 3075, 12 Apr. 1906, in CAHJP, Hamadan File.

64. Bigart's letter to Hochberg in Hamadan, No. 3361, 3 May 1906, in *ibid.*

65. *Ibid.*

66. Netzer, "Zionist Activity," p. 26; Ben-Zvi, *Nidahei Israel*, p. 230; Aharon Cohen, "Impressions," p. 296.

67. Chouraqui, *Cent Ans . . . L'Alliance*, pp. 220–21, 254–63; Georges Olliviers, *L'Alliance Israélite Universelle 1860–1960* (Paris, 1959), pp. 94–96; *PD*, 1, no. 3 (Mar. 1921), 2–3; 1, no. 4 (Apr. 1921), 1–2, 2, no. 4 (Apr, 1922), 3; 2, no. 5 (May 1922), 16; 3, no. 1 (Jan. 1923), 6–7; 4, no. 5 (May, 1924), 1–2, 11–12; 4, no. 6 (June 1924), 3; 4, no. 9 (Nov. 1924), 2, 3; 5, no. 3 (Mar. 1925), 2; 5, no. 5 (May 1925), 2; 6, no. 7 (Sept. 1926), 1; 7, no. 2 (Feb. 1927), 1, 2; 8, no. 10 (Dec. 1928), 4; 17, no. 10 (Dec. 1937), 1, 3; 18, no. 9 (Nov. 1938), 1–2; 19, no. 6 (June 1939), 1–2.

68. Laredo's letter from Teheran, No. 186, 1 Oct. 1923, in AIUA, File XIII 145c.

69. Netzer, "Zionist Activity"; Avraham Cohen, "Changes in Zionist Education in Iran" (Hebrew), *Kivunim*, 19 (1983); Ben-Zvi, *Nidahei Israel*, p. 229; Cohen-Zedek's letter from Teheran to The Zionist Executive in London, 15 Aug. 1919, in ZA, File Z4/2004; Zionist Executive to Zionist Organization in Persia, 11 Mar. 1920, *ibid.*; Na'īm's letter from Teheran to Zionist Executive in London, 28 Tevet 5681 (1921), *ibid.*; Levi's letter from Teheran to Zionist Executive in London, 20 Feb. 1922, *ibid.*; Iranian Zionist Organization to the British ambassador in Teheran, 21 Aug. 1922, *ibid.*; Na'īm's letter to Zionist Executive in London, 15 Apr. 1926, in ZA, File Z4/2341; Iranian Zionist Organization to Zionist Executive in London, 10 June 1920, *ibid.*; Cohen-Zedek's letters to Zionist Executive in London, 22 Tamuz 5681 (1921), 1 Tishrei 5682 (1921) and 15 Shevat 5682 (1922), *ibid.*; reports of the Zionist Organization in Persia to Zionist Executive in London, 31 Aug. 1922 and 28 Tamuz 5682 (1922), *ibid.*; Shmuel Yehezkel Hayim's letter to Zionist Execu-

to Palestine" (Hebrew), *Mibifnim*, 24, no. 1 (1961), 70–74; Norman Bentwich, "The Jews of Iran" (Hebrew), *Bitfutzot Hagola*, 7 no. 4 (35) (1966), 120.

25. Netzer, "Chronicles," pp. 274–75; Amnon Netzer, "Hasty Conclusions in Research on the Jews of Shiraz" (Hebrew), *Pe'amim*, 4 (1980), 97; Mizrahi, *Yehudei Paras*, p. 219; Helena Hanna Tahon, *Ha'edot Be'Israel* [Jewish Ethnic Groups in Israel] (Jerusalem, 1957), pp. 100–103; A. Reiss, "Persian Jewry" (Hebrew), *Gesher*, 7, no. 4 (29) (1961), 52; Hacohen, *Avanim Bahoma*.

26. See, for example, Hacohen, *ibid.*, p. 6.

27. Walter J. Fischel, "The Jews of Persia: 1795–1940," *Jewish Social Studies*, 12, no. 1 (1950), 156; see also *ibid.*, p. 126; Ya'ari, "Contacts," pp. 79–85; Mizrahi, *Yehudei Paras*, pp. 197–98; Elhanani, "Mashhad Marranos," p. 127; Wolff, *Researches*, p. 55.

28. Avraham Cohen, "The Maktab—The Jewish 'Heder' in Persia" (Hebrew), *Pe'amim*, 14 (1983).

29. Yizhak Ben-Zvi, "Chronicles of the Mashhad Marranos" (Hebrew), *Zion*, 1, no. 4 (1939); Walter J. Fischel, "The Marrano Community in Persia" (Hebrew), *Zion*, 1 (1936); Walter J. Fischel, "The Jews of Iran in the 16th—18th Centuries" (Hebrew), *Pe'amim*, 6 (1981), 16; and A. Netzer, "The Fate of Tabriz Jewry" (Hebrew), *Shevat Vaam*, 3, no. 8 (1978).

30. Avraham Cohen, "The Failure to Educate Persian Jews in the Spirit of Christianity" (Hebrew), *Zion*, 47, no. 3 (1982).

31. Raphael Patai, "Hebrew Education among the Mashhad Marranos" (Hebrew), in Stahl's, *Edot Be'Israel*, pp. 213–26; Agha Mollah Yosef, "The Scroll of the Mashhad Marranos in Persia" (Hebrew), *Yeda-Am*, 5, nos. 1–2 (1958), 56–62; Y. Ehrlich, "The Mashhad Marranos Immigrate to Israel" (Hebrew), *Dapei-Aliya* (May 1959), 63–64); Binyamin, *Sefer Masse'i* pp. 82, 87; Ya'ari, "Contacts," p. 85; Netzer, "Persecution," p. 54; Ben-Zvi, *Nidahei Israel*, pp. 231–32; Mizrahi, *Toldot Yehudei Paras*, pp. 37, 39, 41–43, 50; Elhanani, "Mashhad Marranos," pp. 124–27; Azarya Levi, "Testimony and Documents . . . Mashhad," pp. 70–73; Nahum Pundak, "On Persian Jewry" (Hebrew), *Bitfutzot Hagola*, 3, nos. 3–4 (1962), 110; Ya'akov Dilmanian, *Tarikhé Israel Hayé Mashhad* (Farsi) [A History of the Jews of Mashhad] (1953). (The date of publication is indicated in handwriting on the copy in our possession. Azarya Levi dissents, however.) See Azarya Levi, "Testimony and Documents . . . Mashhad," p. 57 n. 1. See also *BM* (Oct. 1900), 161; *World Jewry* (hereafter called *WJ*), 3 (June 1960), 10–11; *World Jewish Congress Information Bulletin* (hereafter cited as *WJCIB*), 2 (July 1946) 31; *AR*, 9 (28 Jan. 1954), 8–10; and 18, no. 38 (Winter 1964), 6–9.

32. Netzer, "Persecution," pp. 41–44, 45–46, 50–51, 54; Mizrahi, *Toldot Yehudei Paras*, pp. 37–38; Mizrahi, *Yehudei Paras*, p. 157; Binyamin, *Sefer Masse'i*, p. 83.

33. *Ibid.*, p. 83.

34. Ezra Spicehandler, *Yahadut Iran, Kiyuma Uva'ayoteha* [Iranian Jewry, its Existance and Problems] (Jerusalem, 1970), p. 18.

35. Bigart's circular, dated Feb. 1925, to Salim Nassi in Isfahan, in The Central Archives for History of the Jewish People, The Hebrew University of Jerusalem (hereafter called CAHJP), File IR/Is, 1.

36. *Instructions générales pour les professeurs, L'Alliance Israélite Universelle* (hereafter called *IGP*), (Paris, 1903), pp. 94–98.

37. See, for example: André Chouraqui, *Cent Ans d'Histoire: L'Alliance Israélite Universelle et la renaissance Juive Contemporaine, 1860–1960* (Paris, 1965), p. 193; Bigart's letter to Bassan, AIU school principal in Hamadan, No. 2222, 13 Feb. 1902, in CAHJP, Hamadan File; AIU Secretariat to AIU school principal in Hamadan, No. 85, 12 Jan. 1934, in CAHJP, Hamadan File; Half's circular to Cuenca in Hamadan, 17 Jan. 1935, *ibid.*; *Divrei Beit Shalom* (hereafter called *DeVash*) Journal of the Otzar Hatorah Organization in Iran), 13 (1968) 3; *Bulletin de L'Alliance Israélite Universelle* (hereafter cited as *BAIU*) (1902), 114.

38. Netzer, "Guidelines," p. 456; Melamed, "The Jews," p. 364; Ben-Zvi, *Nidahei Israel*, p. 230; Aharon Cohen, "Impressions," p. 296; Chouraqui, *Cent Ans. . .L'Alliance*, p. 195, Avraham Ya'akov Brawer, "On my Journeys in Persia" (Hebrew), *Sinai*, 2 (1938), 432; Hanina Mizrahi, "Customs and Traditions" (Hebrew), *Edot*, 3, nos. 1–2 (1948), 89; *REAI* (Jan–Mar. 1902), 238.

39. Chouraqui, *Cent Ans . . . L'Alliance*, pp. 307–308.

40. His letter, No. 85, 12 Jan. 1934, in CAHJP, Hamadan File.

41. Joseph Franco's letter from Kermanshah, No. 76, 18 Dec. 1937, in AIUA, File XE 99b; Joseph Glanz, *A Study on Jewish Education in Iran* (Teheran, 1972), pp. 50–51.

42. Confino, *L'action de l'Alliance*, p. 144.

8. *BM* (Oct. 1901), 183.

9. David de Beit Hillel, *Sefer Hamassa'ot shel Rabbi David de Beit Hillel (1832)* [The Book of Journeys of David de Beit Hillel, 1832] (translated into Hebrew) (Jerusalem, 1939), pp. 18–28.

10. Amnon Netzer, "The Jewish Community in Teheran from its Founding until the Constitutional Revolution of 1905" (Hebrew), *Shevet-Va'am* (Series 2), 4, no. 9 (1980), 254. Concerning the existence of synagogues throughout Iran, see also, Amnon Netzer, "Persecution and Destruction in the History of Iranian Jewry during the Nineteenth Century" (Hebrew), *Pe'amim*, 6 (1980), 49, 51, 53; Amnon Netzer, "Zionist Activity in Iran from the Balfour Declaration to the San Remo Pact" (Hebrew), *Pe'amim*, 1 (1979), 31 n. 20, 27–28; Azarya Levi, "Testimony and Documents on the History of the Jews of Mashhad" (Hebrew), *Pe'amim*, 6 (1980), 60, 71; Ephrayim Neumark, *Massa Be'eretz Hakedem* [Travels in the Ancient Land] (Jerusalem, 1947), pp. 72, 83, 91; Hacohen, *Avanim Bahoma*, p. 6; Habib Levi, *Tarikhé Yahudé*, pp. 999–1,032; Shazar, "Urmia," pp. 58, 62; Nehora'ī's letter from Kermanshah, No. 5, 21 Mar. 1925, in AIUA, File XE 101; *BM* (Feb. 1875), 22; *REAI*, 8 (1903/1904), 60; (Sept. 1875), 121, 122; (Mar. 1879), 36; (July–Aug. 1898), 136; (Dec. 1900), 213; *Paix et Droit, Organe de L'Alliance Israélite Universelle* (hereafter called *PD*), 6 (Oct. 1926), 9.

11. Sarah Sourdi, "The Holy Places of Persian Jewry" (Hebrew), in Stahl's, *Edot Be'Israel* (N. 5 above), pp. 256–63; Beit Hillel, *Sefer Hamassa'ot*, pp. 25–26; Izhak Ben-Zvi, "The Hidden Treasures of the Sand [Gravesites in Persia and Aden]" (Hebrew), *Tarbitz*, 22 (1959), 169–97; Izhak Ben-Zvi, *Nidahei Israel* [The Dispersed of Israel] (Jerusalem, 1966), pp. 207, 215, 231; Mizrahi, *Yehudei Paras*, pp. 162–70; Binyamin, *Sefer Masse'i*, pp. 87, 91; W. D. Sémach, *A travers les communautés Israélites d'Orient* (Paris, 1935), pp. 30, 33; Franco's letter from Kermanshah, No. 31, undated, in AIUA, File XE 99a.

12. Netzer, "Jewish Literature," pp. 6–9; Walter J. Fischel, "Israel in Iran (A Survey of Judeo-Persian Literature)," in Louis Finkelstein, ed., *The Jews—Their History, Culture and Religion* (New York, 1949), pp. 827, 828; Robin Waterfield, *Christians in Persia* (London, 1973), pp. 75–76; Ya'ari, "Contacts," p. 78; Wolff, *Researches*, pp. 131, 160; Hayim Feiffer, *Targum Hatorah le Parsit-Yehudit* [Translation of the Torah into Judeo-Persian] (Jerusalem, 1972); Ezra Zion Melamed, "Tafsir of The Psalms in Farsi" (Hebrew), *Sefunot*, 9 (1965).

13. Netzer, "Guidelines," p. 449; Melamed, "The Jews," p. 363; Hacohen, *Avanim Behoma*, p. 1.

14. Wolff, *Researches*, p. 70.

15. Several of these letters are in my possession (A.C.). See also, Shimon Schwarzfuchs, "The Isfahan Community Cries Out for Alliance Aid" (Hebrew), *Pe'amim*, 6 (1980); Izhak Ben-Zvi, "Letters from the Communities of the Urmia and Barforush" (Hebrew), *Sefunot*, 8 (1964).

16. Ezra Zion Melamed, "The Hebrew Language in Judeo-Persian" (Hebrew), *Leshonenu*, 43 (1979), 271–94; Avner Levi, "Jewish Languages in the East and West (Section on Judeo-Persain)" (Hebrew), *Pe'amim*, 1 (1979), 61; Habib Levi, *Tarikhé Yahudé*, p. 1,039; Netzer, *Sifrut Parsit-Yehudit*, p. 5.

17. Fischel, "Israel," p. 830; *BM* (Dec. 1902), 210.

18. Habib Levi, *Tarikhé Yahudé*, p. 686. See also, Binyamin, *Sefer Masse'i*, p. 94; also see *The Missionary Review of the World* (hereafter called *MRW*), 8 (1895), 740.

19. Netzer, "Guidelines," p. 450. See also, Bassan's letter from Teheran, 28 Feb. 1900, in AIUA, File XIIE 126; Ya'ari, "Contacts," pp. 79–80; Binyamin, *Sefer Masse'i*, p. 94; W. T. Gidney, *History of the London Society for Promoting Christianity amongst the Jews, 1809–1908* (London, 1908), pp. 408, 468; Wolff, *Researches*, pp. 50–51, 141; Stern, *Dawnings*, pp. 114, 123, 162–63, 237; *MRW*, 8 (1895), 740; *Report*, 1846, pp. 53, 54–56; 1883, p. 109; 1890, p. 122.

20. Amnon Netzer, *Shirat Yehudei Paras U-Bukhara* [Poetry of the Jews of Persia and Bokhara] (Jerusalem, 1971); Netzer, *Sifrut Parsit-Yehudit*; Netzer, "Jewish Literature," pp. 9–19; Mizrahi, *Toldot Yehudei Paras*, pp. 124–53.

21. Netzer, "Guidelines," p. 450.

22. Mizrahi, *Toldot Yehudei Paras*, pp. 56–77.

23. Amnon Netzer, "Selected Hebrew Poetry of Persian Jewry" (Hebrew), in A. Stahl, *Edot Be'Israel*, pp. 231–37; Amnon Netzer, "Chronicles of Persian Jewry from the Beginning of the Nineteenth Century" (Hebrew), in Stahl's, *Edot Be'Israel*, p. 265; Netzer, *Shirat Yehudei Paras*, p. viii.

24. Netzer, "Zionist Activity," p. 25; Netzer, "Chronicles," pp. 274–76; Mizrahi, *Yehudei Paras*, pp. 200–16; Ya'ari, "Contacts," p. 85; Melamed, "The Jews," p. 368. See also, Aharon Cohen, "Impressions of a Journey to Persia" (Hebrew), *Mibifnim*, 11, no. 1 (1945), 293–94; Aharon Cohen, "Troubles Leading

tional assistance provided. They realized that because of the AIU's initiative, a significant percentage of their children merited the benefits of modern education, a blessing which only a few of their Muslin neighbors were privileged to attain. This was the main reason that Iranian Jews essentially displayed support for the AIU and stifled their criticism of its policies.[204]

NOTES

* This research was made possible by a fellowship given to the author by the Memorial Foundation for Jewish Education for which he is most grateful.

1. Amnon Netzer, "Guidelines and Trends in the Educational and Instructional System in the Jewish Community of Iran on the Background of Alliance Israélite Universelle (AIU) Activity, 1865–1911" (Hebrew), in Menahem Zahari, et al., eds., *Jewish Thought in Islamic Countries* (Jersualem, 1981).

2. Regarding manifestations of Iranian Jewry's support of and cooperation with the AIU, see Avraham Cohen, "Iranian Jewry's Attitudes toward Modern Education" (Hebrew), *Pe'amim*, 9 (1981).

3. For example, one notes: the works of the Persian-Jewish poet, Shahin (14th century), reflect vast knowledge of Jewish Law. See Amnon, *Sifrut Parsit-Yehudit* [Judeo-Persian Literature] (Jerusalem, 1972), p. 1; see also, Amnon Netzer, "The Literature of Persian Jewry" (Hebrew) *Pe'amim*, 13 (1982), 6; Ezra Zion Melamed, "The Jews in Persia Sixty Years Ago" (Hebrew), *Sinai*, 29 (1951), 362; Israel Ben-Yosef Binyamin, *Sefer Masse'i Israel* [The Book of the Journeys of Israel] (translated into Hebrew) (Lyck, 1859), p. 94; Habib Levi, *Tarikhé Yahudé Iran* [The History of Iranian Jews] (Teheran, 1960), p. 866; Albert Confino, *L'action de l'Alliance Israélite en Perse* (Algiers, 1946?), p. 44; Zalman Shazar (Rubashov), "Urmia" (Hebrew) (as described by Shlomo Ben-Aghajan [Aharon] Halevi of Urmia in Northern Persia bordering Azerbaijan and Turkey), *Yeda-Am*, 14 (1970), 4–5; Azarya Levi, "On Jewish Education in Persia during the Nineteenth Century prior to the Founding of the Alliance" (Hebrew), *Ma'alot*, 9 (1978), 9; Letter of Saguès from Kermanshah, No. 3, 30 Nov. 1905, in AIU Archives (here after called AIUA), File Iran XE 103. (All Files indicated in this article are Iran Files and will not be so indicated subsequently. The letters mentioned were written by AIU emissaries in Iran who were principals or assistant principals at the organization's schools. Hereafter only the representative's name and city will be cited. All letters were sent to the world president of the Alliance in Paris, unless otherwise indicated). See also the *Revue des Ecoles de l'Alliance Israélite Universelle* (hereafter called *REAI*), Paris, 7 (1902/1903) 38, 343; and *Alliance Review* (hereafter called *AR*), New York, 8 (1953), 34.

4. Hanina Mizrahi, *Yehudei Paras* [The Jews of Persia] (Tel Aviv, 1959), pp. 11–21; Refael Hayim Hacohen, *Avanim Bahoma* [Stones in the Wall] (Jerusalem, 1970), pp. 9–10.

5. Mizrahi, *Yehudei Paras*, pp. 11–66; Hanina Mizrahi, *Toldot Yehudei Paras Umeshorereihem* [A History of the Persian Jews and their Poets] (Jerusalem, 1966), p. 56; Avraham Ya'ari, "Contacts between Persian and Palestinian Jews" (Hebrew), *Mahanayim*, 67 (1962), 84; A. H. Elhanani (no full first name on the article. Wherever we do not mention the full first name, it is not indicated on the article), "The Mashhad Marranos in Israel" (Hebrew), *Mahanayim*, 93–94 (1964) 126–27; Shazar, "Urmia," pp. 5–6; Hacohen, *Avanim Bahoma*, pp. 13–15; Hanina Mizrahi, "Mollah Hayim Elazar – A Contemporary Judeo-Persian Poet" (Hebrew), *Rashumot*, n.s. A (1946), 67–72; Pinhas Perah, "Burning the Leaven and the Seder Night" (Hebrew), in A. Stahl, ed., *Edot Be'Israel* [Jewish Ethnic Groups] (Tel Aviv, 1979), 219–24; Reuven Amram, "Passover Customs" (Hebrew), *Hed Hamizrah* (7 Apr. 1944), 6; Reuven Amram, "Mourning Customs among the Jews of Persia" (Hebrew), *Hed Hamizrah* (28 July 1944), 7; N. Abramov, "Purim in the Land of Haman" (Hebrew), *Mahanayim*, 97 (1949), 40–41; *Bulletin Mensuel de L'Alliance Israélite Universelle* (hereafter called *BM*) (Dec. 1900), 213.

6. See, for example, Henry Aron Stern, *Dawnings of Light in the East* (London, 1854), pp. 104, 114, 115, 165, 166, 179, 186, 196, 237, 258, 269; A. A. Isaacs, *Biography of the Rev. Henry Aron Stern* (London, 1866), p. 48; *The Annual Report of the London Society for Promoting Christianity amongst the Jews* (hereafter called *Report*) (London, 1846), pp. 52, 54; (1890), pp. 122, 123; (1891), p. 122.

7. Joseph Wolff, *Researches and Missionary Labours among Jews, Mohammedans and Other Sects* (London, 1835), p. 126.

ture has not yet permeated this country. Special importance is therefore ascribed to the local language, especially writing in Farsi; that's what they need most."[193] Most principals organized parents' committees and involved them in the construction and maintenance of schools. Wise and self-confident principals were prepared even to rely on parents for the school's pedagogical administration.[194] Support for the AIU was intensified through manifestations of consideration for local opinions and needs.

The decisive majority of Iranian Jews were in rather difficult financial straits and even indigent. The high standard of living enjoyed by AIU representatives in Iran was thus liable to constitute a source of envy and alienation.[195] The salaries of AIU emissaries were inestimably higher than those of local principals and teachers.[196] The AIU demanded, however, that its representatives in Iran not indulge themselves with luxuries, in order not to arouse the envy of local Jews. In 1900, Bigart wrote to his representative in Hamadan: "We are not prepared to promise you luxurious conditions . . . lest the Jews of Hamadan think that our representatives are drenched in gold."[197] The AIU Central Committee demanded that its representatives live among the people, and Bigart recommended that his emissaries not live far from the Jewish neighborhood. When the representative in Isfahan asked to contravene this recommendation, he was expressly forbidden from doing so.[198]

Certain aspects of Iranian Jewish behavior facilitated the AIU-community relations and prevented friction and conflicts: Poor, depressed Jews devoted most of their attention to their economic distress, and therefore, interest in the school curriculum was secondary to their daily concern for earning a living. The AIU's recruitment of representatives to establish institutions to feed[199] and clothe[200] the needy, however, aroused support for the institutions and endeavors of that organization within the hearts of the poor.

Every community included a group of people actively interested in and keenly dissatisfied with Alliance education. Yet they lacked appropriate diagnostic tools, failed to formulate their criticism clearly, and could not suggest realistic pedagogical solutions within the given curricular and methodological constraints. Many of them therefore decided, either deliberately or from lack of choice, to "rely" on the school principal, the all-powerful representative from the West. Even those capable of pointing out defects and suggesting an appropriate synthesis between Jewish and modern education acted moderately in their contact with the AIU, exhibiting prudence and tolerance. This attitude was also occasionally reflected by principals: Taragano, who remained in Iran for many years and did not spare the rod from this community, wrote to the AIU president: "It is true that our coreligionists here were ignorant, yet it emerges that they indeed reflect a refined character."[201] Saguès, the representative in Kermanshah, wrote on his departure: "It is not with joy that I depart from such a wise and respectable community. . . ."[202] Itzhak Ben-Zvi, who visited the Jewish communities in Iran and came into contact with rich and poor alike, indicated: "Our brethren in Persia are outstanding for several fine attributes, especially that of the Patriarch Abraham—hospitality. A Jewish guest or refugee arriving in Persia from anywhere is welcomed and treated with fraternity and friendship."[203] Members of the community considered AIU representatives as their guests and therefore did not stress their differences of opinion.

Above all, the Jews of Iran owed a debt of gratitude to the AIU for the educa-

to board with non-Jewish families, lest they violate the dietary laws. The principals were asked to be on guard and to report all deviations from this regulation by their assistants to the Central Committee in Paris.[185] In 1933, Bigart wrote to the Hamadan School principal:

> This summer, teachers visiting our office in Paris wore makeup unsuited to their status: painted cheeks, brash red lipstick and penciled eyebrows. Their appearance made an unpleasant impression on us. These were not educators standing before us, but rather painted, decorated ladies whose appearance did not bespeak honor. . . . Our teachers must come to school modestly dressed and without makeup.[186]

There were instances in which the religious Jewish element at school was accorded even less attention than demanded in the AIU curriculum. Bigart was incensed by this and informed his representatives of their responsibility. In 1925, he discovered that Jewish history was not taught at the Isfahan School. He reacted at once: "Jewish history has its place. We should not detract from it nor use it as an object of negotiation."[187] In 1927, the AIU representatives in Isfahan reported to Bigart about a party (soirée) which raised the sum of 2,000 francs for the school treasury. Bigart reacted: "Fine, but can a party in which the Jewish element is so meager indeed be called successful?"[188]

In 1902, the AIU representative in Hamadan, Bassan, recommended that the AIU organize a Central Jewish Committee and Chief Rabbinate in Iran, to be headed by French rabbis. While Bigart did not reject this suggestion out-of-hand, he did indicate that it was too soon to undertake such initiatives and that the Central Committee would consider the suggestion at a later date.[189] This suggestion was in fact never realized. The AIU understood that the religious autonomy of Iranian Jewry must not be upset. Representatives of the organization knew that Persian rabbis enjoyed great prestige in their communities and most avoided detracting from it, even though they realized that certain rabbis had their doubts regarding the value of modern education.[190]

As indicated above, AIU representatives arriving in Iran found a traditional Jewish school (*maktab*) in each community. Most communities were prepared to close down these traditional schools and transfer their pupils en masse to the new Alliance schools, together with the mullahs who taught them. The principals incessantly complained of the mullahs' poor pedagogical level, yet continued to employ them as Jewish studies teachers.[191] Actually, they did not have much choice, as the principals and their assistants, all of whom were AIU emissaries, were not well-versed in religious and Jewish studies. The AIU did not have teachers of Jewish studies at its disposal, nor the budget to dispatch them to Iran, while the communities themselves had no better teachers than the mullahs. Employment of the mullahs at schools accorded those institutions legitimacy in the eyes of parents and constituted an important factor in their support of the AIU.

Some AIU representatives exhibited flexibility; instead of adhering rigidly to the curriculum drawn up in Paris, they responded to the needs and desires of the local population. A better teacher of Farsi should be paid a higher salary. "This will be a good investment because of the importance which the local population attaches to the Farsi language,"[192] wrote Franco to the president of the AIU. In another letter, he indicated: "I accord equal attention to Hebrew, Farsi and French. European cul-

Some emissaries ignored the historical-social explanation and—as indicated above—attributed their work difficulties to the "nature" of Persian Jews, considering their brethren responsible for their own shortcomings. Others, however, were led by this sociological-historical conception to identify with the oppressed and not to ridicule and belittle them. Some maintained this consciousness intensively and consistently, while others applied it only at will.[176] For example: Re'uven Levi, assistant principal of the Teheran School in 1900, had difficulty with students in vocational training courses. He explained: "Generations of torture and mortal persecution has repelled them from physical labor."[177] This difficulty was perceived by him as a social challenge and not as an obstacle deliberately placed in his path. Nissim Levi wrote from Teheran: "We have noticed that the girls are less intelligent than boys of their own age and ask ourselves whether this is not the result of the servitude and ignorance which has always been the lot of women in Persia."[178]

Scenes of poverty, plagues and persecution motivated solidarity among certain AIU emissaries who had maintained various prejudices before their arrival in Iran.[179] On reaching Kermanshah, Franco wrote that "filth is in the blood of the Persian Jew." After a nine-month sojourn in Iran, however, he atoned for his sin: "How dare we complain about these orphans, claiming that they are filthy? They haven't got the money to pay the bathhouse."[180] After a long-term stay in Iran, some AIU representatives realized that the country had an ancient history and a rich culture, thus balancing their attitudes toward Iran and its Jews.[181] An AIU emissary's support of a community aroused doubled and redoubled echoes among its members.

The AIU Central committee recommended that its emissaries exercise caution in promoting their primary objective: the dissemination of modern education. Addressing students at the AIU teachers' seminary, Bigart said: "The rabbis in Africa and in the East too easily apply the weapon of excommunication, fearing an attack on their power and rule over the communities. They claim that any progressive concept and any change in tradition will endanger the [Jewish] religion." The speaker demanded that his audience not conceal its support of progress. "Let everyone know that the AIU representative stands for progress in all respects."[182] This description of the situation and the call to "stand for progress" were liable to engender overenthusiasm and foster clashes between AIU representatives and local community leaders. Sensing this danger, Bigart recommended on the same occasion: "Let us not act impetuously and thoughtlessly. There is no sense in a head-on collision. Be tolerant and preach tolerance. Demand moderation from yourselves, your progress-loving students, community leaders, rabbis and everyone else." Bigart added: "The secret of your success is inherent in tact. Don't attack prejudices and superstitions frontally. Don't strike at sensitive values; learn to understand and forgive your pupils for their shortcomings, which are the result of ignorance, poverty and oppression."[183]

The caution exercised by AIU representatives is one reason for their success in Eastern communities, including Iran. Bigart himself provided his representatives many examples of moderate thought. In May 1900, he wrote to the first principal of the Hamadan School: "Since the nation's customs demand it, we will not insist on mixed classes."[184] He did suggest, however, that boys and girls not be housed in two buildings, but rather separated within one building. Alliance schools in Iran indeed practiced virtually total separation of the sexes. Bigart also cautioned his representatives not

Jews. Now, the 'Alliance Israélite Universelle' has come to save us."[166] The hope expressed by Iranian Jewry, however, was somewhat exaggerated. Murders, looting, and humiliation did not cease on the arrival of the AIU, as evidenced by the following examples: In January 1901, Sheikh Ibrahim Ghazwini led a rioting mob to the Jewish neighborhood of Teheran, looting property and causing damage estimated at 150,000 French francs.[167] In March 1908, a Jew of Kermanshah was accused of murdering his Muslim servant. The Jewish neighborhood was attacked; two of its residents were killed, others were wounded and 130 houses were looted. The Jews of the city lost about two-thirds of their property.[168] Even the presence of a local AIU representative could not prevent the catastrophe. The great tragedy which befell the Jews of Shiraz on 30 October 1910 occurred despite AIU representation in that city. All 250 Jewish houses were the object of looting and destruction; 12 Jews were killed and 55 wounded.[169] AIU emissaries were thus not all-powerful and did not save the community "as did Moses in his day." Nevertheless, they imparted a feeling of confidence to the downtrodden and, at times, even succeeded in "holding the fort" and repelling the marauders. The Jews of Iran held AIU representatives in very high esteem for defending their lives, honor and property. They owed a debt of gratitude to the Alliance and therefore essentially suppressed any criticism of the educational program at its schools.

A small percentage of AIU graduates were accepted to the Iranian Civil Service owing to their knowledge of Farsi.[170] For others, knowledge of French paved the way to jobs with the Customs Office (administrated by Belgians), the gendarmerie (run by the Swedes), banks and foreign companies,[171] while enabling children of more affluent families to continue their studies in Europe. Importers and exporters were aided by French-speaking children in their business correspondence with the West. Thus, Iranian Jewry reaped the benefits of the modern school system and were indebted to the AIU, appreciating its endeavors and forgiving its trespasses. They indeed constituted only a thin stratum of the Jewish population, yet it was precisely these people who long constituted Iranian Jewry's community and Zionist leaders.[172]

Even the rank and file graduates of Alliance schools enjoyed the few benefits of their education as they worked in their parents' traditional occupations, primarily small businesses. The ability to write Farsi and knowledge of arithmetic were tools which served them well. Their education enhanced their self-image both in their own eyes and those of others.[173] Hence it was only natural that they would express gratitude to the AIU. European Jewry constituted a frame of reference for Iranian Jews, who recognized the former's power and sought to acquire its attitudes. This encouraged them to consider the modern Alliance school as a valuable possession, even though it accorded only a marginal position to Jewish studies.

The AIU Central Committee warned its representatives not to belittle local communities, nor to adopt "feelings of moral and intellectual superiority."[174] At the organization's teachers' seminary, AIU heads stressed that the shortcomings of Eastern Jewry stem from both historical and sociological conditions. Addressing seminary students, Bigart enumerated the problems of Jews in the Near East and Africa, making sure to indicate that they ". . . are partially symptomatic of poverty culture. It is true that such phenomena are more serious in the East, but this is because those Jews were oppressed more severely. I know who caused these shortcomings—the very people who villify us for them!"[175]

munities; many courageously defended their fellow Jews. Principals of AIU schools were nationals of foreign counties and emissaries of an organization whose center was in the capital of a major European power. In pre-Pahlavi Iran, this fact accorded them a quasi-diplomatic status and great prestige among the rulers. During times of trouble, they appeared before ministers, governors, police officers and other officials and demanded redress of Jewish grievances. At times, they succeeded in preventing catastrophe, rescinding an evil decree or ensuring the punishment of persons found guilty of harming the Jews. The Alliance principal often defended not only the Jews of his own city but also those of the entire district. Communities which suffered pogroms were sometimes granted financial assistance by the AIU Presidium, to be distributed through school principals.[160]

The following are examples of defense of Iranian Jewish communities by AIU representatives: 1). In April 1902, a Muslim sheikh threatened the chief rabbi of Hamadan, declaring that local residents would kill all Jews wearing clothes which are too fine. The rabbi appealed to Bassan, the school principal, who complained to the governor. The next day, one hundred horsemen and two hangmen rode through the city to frighten the rioters. Twenty-five more horseman guarded the school and the calamity was prevented.[161] 2). In Isfahan, on a Muslim day of mourning in 1905, a group of incensed people fell upon a Jew who dared to open his shop, also attacking the Jewish shoppers and Alliance School pupils who were outside school at the time. About two hundred Jews fled to the school and found refuge there. The principal, Confino, sent a Muslim emissary to the chief priest of the city, who rushed eight of his men to arrest the guilty and protect the Jews. The deputy governor invited the principal to come and see for himself that the rioters were punished severely.[162] 3). On 15 November 1905, a Muslim horde, incited by their religious leaders, destroyed the finest home and several jewelry shops in the Jewish quarter of Shiraz. The AIU representative, Venziani, called in the governor, who sent his men to protect the neighborhood. One day later, that neighborhood was attacked again and three Jews were injured. This time, Venziani also asked the British consul for assistance. The next day, the rabble attacking the neighborhood numbered more than 2,000 people. They retreated only after the governor's troops killed three rioters and wounded many others. The religious leaders decided to take revenge and blocked food deliveries to the Jewish quarter. The school principal then implored the governor to renew the regular supply of provisions. Following the British consul's advice, Venziani housed all women and elderly persons at the school. The British consul and the AIU representative stayed at the school – which became a vast shelter – for three nights, until tempers cooled.[163]

The French Foreign Ministry supported the AIU and in 1874 ordered the French ambassador in Teheran to protect the Jews.[164] Indeed, the ambassador and his staff of assistants often intervened on behalf of the Jews. There were school principals who troubled the French Embassy even for mundane interpersonal problems; eventually, the French Foreign Ministry asked the AIU Presidium to demand that its representative appeal to the ambassador in Teheran only in cases of serious distress.[165]

When AIU representative, Joseph Cases, arrived in Teheran during the summer of 1898 to open the organization's first school in Iran, Jewish leaders in the capital wrote to the organization's Presidium in Paris: "Once, God sent Moses to redeem the

masses. During the period of the Safawi dynasty (1502–1736), Shi'ite Islam was declared the state religion of Iran and the status of Muslim priests was enhanced. At that time, the civil situation of the Jews became far more severe. The Kajar dynasty period (1796–1925), especially up to 1910, was a time of severe suffering for the Jews, who were constantly attacked by Muslim priests and rabble. Jews often faced the choice of Islam or death and the central authorities were powerless to intervene.[154] Thus was the situation of Iranian Jews when they first learned of the AIU organization in France.

In 1865, five years after the AIU was founded,[155] Mullah Rabbi Itzhak, chief rabbi of Teheran, appealed to its Presidium to save Persian Jewry. An excerpt of his letter follows:

> You would not want your brethren, your own flesh and blood, to be destroyed in abject poverty, sacrifices to constant persecution. We are subject to the ridicule of our enemies, who consider us defenseless and do with us what they will. Not a day, hour or even minute goes [by] without another tragedy befalling us. Our lives, property, honor and all that we hold dear are subject to their wrath—a situation which is worse than slavery.[156]

The AIU Presidium was in an uproar about this letter and acted immediately, attempting to rally both individuals and governments to defend the Jews of Iran. It also suggested to the government of Iran, through its ambassador in France, a program for improving the situation of the Jews. In an interview with Shah Nasr-e-Din and his prime minister and foreign minister, which took place on 12 July 1873 in Paris, members of the AIU Presidium asked the shah to protect Iranian Jews and to allow the French-Jewish organization to establish schools in Teheran. During that same year, the AIU Secretariat sent a booklet to Iranian Jews, detailing the organization's efforts at improving their situation and attempting to instill hope for a better future and motivation for education and knowledge.[157] The AIU obtained the shah's permission to work in Iran, but 25 years passed before its first school was established in that country—in 1898—through no fault of the Iranians. The AIU Central Committee in Paris, however, did continue to express interest in the fate of Iranian Jewry through French and other diplomats serving in that country or through its representation in Baghdad, the Agudat Ahim Society in London and through direct contact with communities in Iran and with Persian Jews visiting Europe.[158]

Iranian rulers heeded the AIU's complaints. One example will suffice: In 1875, the Muslims accused a Jewish resident of Hamadan of blasphemy. They murdered him, burned his body, looted property of other Jews and instilled terror in the entire community. The president of the AIU dispatched a telegram to the Iranian prime minister; in response, the prime minister wired that the incident concerns him and will receive his attention. The prime minister indeed demanded that the governor punish those responsible for the attack, while the shah sent a special emissary to Hamadan to supervise implementation of the punishment, compensation of the Jews, and to ensure that similar events would not recur.[159]

Iranian Jewish leaders—especially the elite among them—knew of the AIU's activities on their behalf and eagerly anticipated the opening of Alliance schools in their communities. They knew that AIU principals would not only disseminate knowledge, but would also defend their civil rights. School principals did not disappoint the com-

bility that the community might be correct in the conflict and ultimately, in his response to Bigart, wrote: "It appears to me that your opinion of Persian Jewry has already been formulated and you know their 'true value.' "[151] This approach, adopted by several AIU representatives, exacerbated alienation between the organization and the community in Iran.

All the above problems might have sabotaged the historic encounter between Persian Jewry and the Alliance educational system. In fact, however, the communities accepted AIU representatives respectfully, cooperated with them in establishing and maintaining schools and sent their children to study in the schools so established. There were indeed sporadic manifestations of opposition, bitterness and alienation, but these were quantitatively negligible. The overall picture was one of cooperation rather than friction, of strong attraction to the school rather than rejection of it. The encounter did not fail, but rather worked out well. The many factors contributing to the phenomenon's success will be considered below.

Factors Engendering Support

Various political, economic and social processes took place in Iran during the nineteenth and twentieth centuries which motivated its rulers toward the slow but steady development of a modern educational system. Iran wanted European experts to develop local industry, commerce and agriculture, pave roads, build bridges and organize postal, customs and other services. Hence they related favorable to European organizations which developed modern schools in Iran, including the AIU.[152] Shahs of the Kajar dynasty began to reorganize the administration of their country, while the Pahlavi ruler who ascended to power in 1925 began an intensive process of centralization in all areas of government. The modern educational system was designed to supply the clerks and experts required. The discovery of oilfields, establishment of refineries, urbanization, agrarian reform and an accelerated process of industrialization further intensified the need for trained, educated manpower. Commercial and political ties with Europe became closer. The Constitutional Revolution of 1906 and the legitimization of a free political party during and after World War II similarly contributed to reinforcing consciousness of Western-style education as an efficient tool for rousing the country from its slumber and improving the situation of its inhabitants.

These factors created the background for the development of education in Iran, which included the following manifestations: founding institutions for higher education, teacher training and adult education; establishing a Ministry of Education and a National School Council; establishing a system of elementary and secondary schools; dispatching students abroad for higher education and training; establishing a special military unit for promotion of education in villages, and so forth.[153]

At the time that Alliance schools were established in Iran, the country's rulers accorded great importance to modern education and exerted mighty efforts for its promotion. The AIU integrated well within overall educational efforts in Iran, thereby gaining the authorities' support. Manifestations of official sanction witnessed by Iranian Jews influenced their approach to Alliance schools.

AIU heads and emissaries defended Iranian Jewry from attacks by the Muslim

cause he is dissatisfied with young Jews from Iran.[141] On the basis of isolated cases Bigart rejected an entire community, thus giving his seal of approval to collective judgment and prejudice toward Iranian Jewry, at least according to the interpretation of his representatives in Iran. For example, when the Kermanshah School principal came to defend a candidate from his city, he had to rely on generalizations about his people: "You can be sure that this boy will not disappoint you. He does not have the shortcomings of his countrymen: on the contrary, he has qualities which differentiate him from the rest."[142] This situation persisted for about twenty years. Bigart softened his stand only in the 1930s,[143] when it appeared that the Iranian government would no longer allow foreign nationals to administer local schools.

2. Bigart did not prevent his representatives from expressing stereotyped opinions of Iranian Jewry. As secretary of the Central Committee, Bigart read all letters received from representatives of the organization in Iran and even responded to them. He did not demand that his emissaries be cautious in their judgment and did not react strongly to the pejorative descriptions which they tended to ascribe to Persian Jews and their lifestyles. Fifty-one days after his arrival in Kermanshah, Albert Franco wrote to the president of the AIU: "I must tell you about the overall corruption. It is so intense that children who have barely reached the age of ten already debauch others. They have all grown up too quickly. They have known evil through homosexuality; they are absolutely dangerous to young girls. . . ."[144] This groundless determination did not merit an appropriate response from Bigart, who reacted to these and similar expressions in Franco's letters[145] as follows: "Your thoughts concerning the mentality of Kermanshah's Jews do not lack interest; but it would be better if you would write [about] them in a more pleasant and error-free linguistic style."[146]

In 1931, in the wake of the murder of three Jewish merchants in the mountains of Kurdistan, Silberstein wrote from Kermanshah to the AIU president: "Antisemitism is decreasing daily. . . . It's true that it was latent and is expressed in mockery of all things Jewish, but this situation may be the low and sly mentality of the Jews here."[147] In his reply, Bigart did not react to this opinion, although he did relate to the matter itself.[148]

Half, appointed AIU secretary after Bigart's death, tended to react similarly. In 1937, Joseph Franco reported to the Central Committee about students' lectures at conferences arranged by the Iranian Ministry of Education: "Persian Jews are generally crooked and sly."[149] In his response, Half reacted only to the conferences—"We read with interest your words on the students' conferences. . . ."[150]—but did not comment on his principal's other remarks.

The silence of AIU secretaries was not the result of oversight. They believed in the supremacy of Western culture and felt that history had distorted not only the intellectual abilities of Iran's Jews, but also their moral image. This approach led Alliance principals to clash with the local communities, justifiably or otherwise. The former found an easy way to defend their views, blaming the Jewish-Persian character, basing themselves on Bigart's own opinions. In 1928, Malki, AIU representative in Kermanshah, clashed with the local Jewish community. Bigart attempted to convince him to moderate his stand, warning that if the conflict intensifies, Malki will not be allowed to continue in his task. Malki was infuriated that the AIU secretary raised the possi-

"the natives." In 1904, Sidi wrote of two rabbis, former teachers at the *maḳtab* in Kermanshah: "They are better at bookbinding than teaching. Their service to civilization so far was meager. In the 'new regime' which we establish, their work will be more fruitful."[135] Clearly, there was no radical change in this "new regime" in favor of teaching Jewish studies.

On 30 January 1932, Silberstein, principal of the Kermanshah School, wrote to the president of the AIU: "The local teachers have no [educational] methods whatsoever and are lazy by nature." In his latter remark, Silberstein barely reflected the truth: only a few months later, on 9 April 1932, in describing the results of trimester examinations, he wrote: ". . . Great progress is evident in all areas. I appreciate the teachers' efforts. . . . They display great diligence."[136]

The assistant principal of the Teheran School, AIU emissary Reʿuven Levi, was raised in Zichron Yaakov (Palestine) and began to study Farsi solely for the purpose of his mission. Nevertheless, he so belittled the abilities of the local teacher that he eventually decided to teach this subject himself, with the local teacher serving only as his assistant.[137] Cuenca, AIU representtive in Hamadan, doubted the ability of young Iranian Jews to run their school: ". . . What will be the fate of Alliance schools if they are handed over to young people from the country itself, who served several years as assistants? Will the enterprise flourish? The history of the AIU in Persia indicates the converse. . . ."[138] This mistrust led Cuenca not to allow local principals of community schools supported by the AIU to attempt to function independently. In early 1935, when Lalzari, principal of the Burudzherd School, came to meet with Ministry of Education officials in the capital, Cuenca raised an outcry and wrote to his colleague in Teheran: "He is arriving without warning and without permission. Please prevent him from taking incautious steps which would damage our enterprise."[139] Thus, the belittling attitude which AIU representatives adopted toward local teachers and principals could hardly serve as a basis for cooperation and amity between them.

Collective judgment of Iranian Jewry by AIU representatives and the latter's belittlement of the former was actively and passively encouraged by Jacques Bigart, world secretary of the AIU. Bigart was an enlightened man, and advancement of Eastern Jewish communities was his life's goal. Yet he erred twice in his attitudes toward Iranian Jewry:

1. He blocked acceptance of candidates from Iran to the seminary in Paris. Initially, in 1903, Bigart declared that he would gladly admit Iranian students to the Alliance Seminary in Paris, which trained principals and assistant principals for the organization's schools throughout the East. Outstanding Alliance graduates were indeed sent from Iran to Paris and were appropriately trained. Like all other candidates, they were sent by the organization to fulfill educational functions.[140] It appears that some of the initial candidates may have been too old, or that their subsequent professional experience did not satisfy AIU heads. In any event, Bigart eventually decided not to admit any more young people from Iran to the seminary. His representatives in Iran incessantly suggested to him suitable candidates, including "excellent" ones, but he repeatedly rejected them out-of-hand. Bigart's decision of wholesale rejection of graduates from Iran was itself an ill-considered and discriminatory act. Even more serious, however, was his constant emphasis that he is rejecting these candidates be-

nity than those from which they originated. This situation provided them with an opportunity to rehabilitate their own self-image, which had been tarnished in Paris, and a chance to display superiority rather than inferiority.

Such was the background to the negative, denigrating attitude which many AIU representatives adopted toward the lifestyles, customs and folkore of Persian Jews, whose behavior was not perceived by them as merely different from that of their European counterparts, but rather as "strange" or even "ridiculous." In 1902, for example, the AIU representative in Isfahan, Hayoun, wrote: "They don't know the Talmud, contenting themselves with the *Shulhan Arukh*, which they interpret in a ludicrous manner."[126]

AIU representatives despised the dress of the Persian Jew. Indeed, school principals waged a fierce battle with students' parents and obligated them to purchase European clothes for their children.[127] The Iranian Jew, like his non-Jewish countrymen, wore a hat suited to Iran's cold climate. It was, however, disliked by school principals, who were raised on French culture. They mocked and strongly objected to this stained felt hat, which covered the head down to the eyebrows.[128] The Hamadan School principal warned his students not to wear this hat, but only some of the parents accepted this edict. The principal, therefore, gathered all the boys in the schoolyard and ordered two custodians to pass from child to child and tear the hats to pieces.[129]

At the turn of the century, all girls in Iran from the age of five would wear headcoverings, called *chadours*. Mrs. Abib, AIU representative in Teheran, did not favor this custom and ordered her girls not to wear chadours—at least not in class. They responded to her demand, but whenever a man entered the classroom, they would quickly put them on again, as a bare head in the presence of a man was considered a violation of modesty. The teacher upheld her demand to remove the chadour even when this led to conflicts between families. Some parents threatened to break an engagement contract if the prospective bride appeared in public without a chadour.[130] The Teheran School was not the only one in which such demands were expressed:[131] in 1904, the Kermanshah school had only 20 girls, all of whom were former Talmud Torah pupils. One reason for the student body's slow growth was that Sidi, the school principal, ordered the girls to remove their chadours and to wear European clothes. Threatened with expulsion, the girls agreed to relinquish their "coarse and strange dress."[132] AIU representatives vociferously demanded that parents cut their children's hair. In certain instances, such as a parental vow, this led to severe frustration among parents and children alike.

School principals debased Judeo-Persian idioms, never learning to appreciate them as manifestations of an original and popular Jewish culture. "The Farsi that our coreligionist brethern speak here is a stammering language, full of aberrations; it contributes to transforming the Jews into a sect which dwelleth in isolation,"[133] grumbled Leon Louria, principal of the Teheran School. This negative attitude toward the Judeo-Persian argot had a doubly negative consequence: first, it tarnished the self-image of students and local teachers, themselves trained at Alliance schools in Iran, who began to debase their own dialects;[134] second, it increased the risk of mutual alienation between school administrators and the local Jewish population.

Most AIU representatives in Iran belittled the local teachers, whom they called

great sacrifices for the education of their children, like those of Persia, ought to be accorded our respect."[117] Iranian Jewry's frugality resulted from their severe economic situation, while AIU emissaries, who lived well, interpreted it as stinginess. In one case, an emissary accused of financial irregularities but forgiven by the community[118] still belittled community members among his colleagues.[119]

Several AIU representatives even judged the children collectively. Taragano, principal of the Teheran School, asked the AIU Central Committee to advance summer vacation at his school, explaining that he and the teachers cannot bear the physical and intellectual strain in the difficult heat and that the children frequently fall asleep during their lessons. To this he added: "There is nothing we can do about it. It's stronger than the Persian's will."[120] This contrasts sharply with reports by many AIU representatives in Iran, including Taragano himself, that students were devoted to their studies.[121] The opinions held by AIU representatives influenced their actions and negotiations with the communities, and inevitably aroused bitterness and friction.[122]

Many AIU representatives were unable to accept behavioral patterns among Iranian Jews which differed from those of their counterparts in the West. Initially, Alliance schools in the East were administrated by rabbis or Jewish studies teachers from France, especially from Alsace. Despite their good will, however, these educators were in fact unsuitable for their task. A vast abyss separated these Western Jews—raised on French and German culture—from the Eastern communities. At times, they had to abandon their mission and retrace their steps, thereby adversely affecting their respective schools.[123] Several principals of Alliance schools in North Africa and Turkey suggested to the Central Committee that outstanding students of the various Eastern communities be trained in France. The Committee accepted this suggestion gladly and in 1867 established the "Eastern Jewish Seminary" in Paris for qualified graduates of Alliance schools in the East. After several years of study, graduates were dispatched to run Alliance schools in North Africa and the Near East, although not necessarily in their countries of origin.

The principals and assistant principals sent to AIU schools in Iran were also graduates of this seminary. Although one might have expected them to demonstrate understanding of Iranian Jewry and its lifestyles, this was not the case in practice, for the following reasons:

1. The AIU seminary did not conceal its aspiration to westernize its students. Indeed, it pretended to "respect all that is good, fruitful and original in these students,"[124] but the westernization process succeeded too well. Many graduates developed a negative self-image, a distorted admiration for Western—especially French—cultures and an assessment that the Jewish communities of the East "have no culture." Yomtov Sémach, who undertook a supervisory tour of Alliance schools in Iran during 1929–1930, was a graduate of this seminary. In 1902, he wrote; "Our East is barbaric, our students see *nothing beautiful, nothing artistic* [emphasis mine]."[125] Such were the opinions of virtually all AIU representatives in Iran. They were not taught and did not learn to appreciate the beautiful qualities of Eastern Jewish culture.

2. Most seminary graduates serving as principals or assistant principals in Iran were Jews of North African, Bulgarian, Greek, Turkish, Lebanese, Syrian, Iraqi or Palestinian origin. They found Iranian Jewry to constitute a more backward commu-

teachers was an even more difficult task,[98] this language was studied intensively. The neglect of Farsi thus resulted from the basic attitudes of the AIU Central Committee and its representatives, which did not accord this language much value. Hence it is not surprising that Alliance students' achievements in Farsi were poor.[99] In stressing French at the expense of Farsi, the AIU ignored the true needs of the communities. At times, parents sensed this shortcoming and demanded that their children be trained for life in their natural environment,[100] but their requests were not always satisfied.

Many AIU representatives in Iran failed to respect the communities to which they were assigned, considering Iran to be at the borders of civilization.[101] Some even considered Persian society barbaric:[102] "I never thought that I would have to live in such a *backward and wild society* [emphasis mine, A.C.]," wrote Sultana Aton after a three-month stay in Teheran.[103] Such views on Persian society influenced the attitudes of AIU personnel toward the local Jewish community, whose lifestyle indeed resembled that of the surrounding Muslim society in some respects. Many considered the Persian Jew to be inferior, hastily judging him and ascribing pejorative descriptions to him.[104] More than once, their position bordered on racism.

Sidi, the first AIU emissary to Kermanshah, expressed his prejudice about Persian Jewry even before reaching his destination: "You know that for the Persian Jew, there is a vast gap between word and deed," he wrote to the president of the AIU.[105] It appears that Sidi acquired this view from AIU representatives in Hamadan and Teheran, where he stayed on his way to Kermanshah. Franco, principal of the Kermanshah School in 1910, believed that the filth—the result of poverty and cold—"is not circumstantial among Persian Jewry, but rather a blemish in their blood."[106] He wrote this one year after the Jewish neighborhood was attacked and looted by a Persian mob.[107] The Teheran School's assistant principal, Elmaliach, wrote to the president of the AIU: "Persian Jews have no feelings, neither family ties nor human emotions. . . ."[108] Even André Cuenca, who remained in Iran for many years, did not avoid erroneous generalizations. In his letter of 1936, after detailing the praises heaped upon him by the community officials at a meeting of the Community Council, he wrote: "Mrs. Cuenca and I are very emotional about this expression of gratitude, which is so rare in Iran."[109] Cuenca's observation was imprecise, as Persian Jews are lavish with their praise. During that same year Cuenca wrote to Elhanati, his former assistant principal, who was appointed principal of the Yezd School: "You are working among a horde of fools."[110]

Many AIU representatives battled consistently for higher salaires and various perquisites for themselves,[111] while remaining unconcerned about salaries, social benefits and pensions for their colleagues, the local teachers.[112] This, however, did not keep them from accusing local Jews and the community heads of egoism.[113] Some representatives fought among themselves and villified each other vociferously, while simultaneously belittling the disputes taking place among the communities.[114]

Prejudices regarding Persian Jewry's frugality were adopted willingly by most AIU emissaries, who repeated them incessantly in their correspondence with the organization's Presidium and in their negotiations with community leaders.[115] This view was very painful to the Iranian Jewry especially because it did not reflect the truth.[116] The Iranian Jewish communities made great contributions to the establishment and the maintenance of the AIU schools. Bigart wrote: "The communities which make such

French, inapplicable in the Persian environment and therefore quickly forgotten. Thus, the main product of their studies lost its value and disappeared in time, leading to feelings of frustration and emptiness. Moreover, even students who acquired a good knowledge of French had only limited possibilities of earning their livelihoods from it at the beginning of the century.[85] The decisive majority of Alliance graduates did not need French in their everyday lives, for work or leisure-time activities. They gradually forgot the language, developing a dim feeling that their Alliance education was irrelevant to their lives.[86]

Instruction in a foreign language adversely affected students' achievements. The Kermanshah Girls' School was still teaching arithmetic in French during 1930, when its new principal wrote to the president of the AIU: "They cannot successfully write a two-digit number and barely know how to count."[87] The history of the biblical era was not studied in a language comprehensible to children, nor were the creations of Jewish-Persian poets employed; rather, the subject was studied from textbooks written in French outside Iran.[88] The study material aroused no emotional experience and the books precluded the involvement of parents in their children's studies of this important subject. Nevertheless, the views of AIU representatives regarding language of instruction remained unchanged. They continued to teach in French until pressured by the Iranian authorities—between 1925 and 1933—to abandon it in favor of Farsi. By then, however, the damage already done to Persian Jewry could not be rectified.

Preference for French was one side of the AIU's linguistic policy and neglect of Farsi the other. The AIU Central Committee made sure that students in each country learn the local language.[89] In one report from Hamadan to the Central Committee, the teaching of Farsi was omitted in error. Bigart immediately reacted in amazement: "It is hard to believe that you are indeed doing so."[90] Farsi was therefore studied at Alliance schools, but the status it was accorded did not suit its significance. In 1899, for example, studies in Farsi took place only two hours a day at the Alliance School in Teheran.[91] Two of that school's principals, Louria and Laredo, warned of this situation and indicated that their graduates would not succeed in integrating properly in local life without a good knowledge of the vernacular.[92] They demanded that a more important status be accorded to Farsi, but the AIU Central Committee did not heed their recommendation.

By 1927, the Persian national spirit had already pervaded the educational system.[93] Cohen, principal of the Hamadan School, requested permission to intensify instruction in Farsi. Bigart reacted belligerently: "You teach in Farsi 11–15 hours a week and that's a sufficient quota for intensive study of a language."[94] For Bigart, Farsi was still "a language" rather than "the language."

Bold and resourceful principals in Teheran and outlying cities alike took matters into their own hands. They recruited good teachers, increased the number of hours of study in Farsi and promoted knowledge of it.[95] Still, most representatives followed the path set down for them. Even though it was not easy to find good teachers of Farsi, especially female teachers,[96] it was not an insurmountable obstacle. In Teheran, for example, there was no lack of good teachers of Farsi, but AIU representatives refused to pay the salaries that they demanded, contenting themselves with employing teachers of a lower standard. "This was commerce at the expense of students' achievements," wrote Louria from Teheran to Paris.[97] Moreover although finding French

Ganj Naamé, a poetic paraphrase of the Ethics of the Fathers, and similar works. AIU schools in Iran, as in other countries, were ordered to celebrate the birthdays—or hold memorial services—for the leaders and personalities of the host society.[72]

Ceremonies were conducted by Alliance principals, in the presence of students and their families, in memory of these personalities, including speeches describing their noble virtues and merits. As was the custom of Persian Jewry, the audience listened politely to the speeches, but the personalities discussed were as unknown to them as the learned speeches about their activities. In contrast, the memory of the great Jews of Persia was not cherished and their praises remained unsung, as AIU emissaries either knew nothing about them or felt superior to them. Principals' offices at AIU schools were permeated by an alien atmosphere, decorated with portraits of departed members of the AIU Central Committee.[73] The great rabbis of Persia were accorded no such honor. Failure to recognize Persian-Jewish culture prevented AIU representatives from participating in the emotional experiences and manifestations of Iranian Jewry.

Iranian Jews needed a Persian-Jewish school, but the AIU provided them with institutions primarily based on the French language, with a curriculum borrowed from French schools.[74] The Jewish child in Shiraz, Hamadan, Sanandaj or Isfahan spoke a Judeo-Persian dialect at home. He was not even entirely fluent in Farsi, the language of his surrounding environment. When he came to school, teachers began speaking French to him, using this language to instruct him in arithmetic, reading, writing and later history, geography, science, and so forth. Hebrew was studied as a means of learning the Bible, and Farsi as a second language.[75] Alliance students were forbidden to speak Farsi, even in the schoolyard.[76] Anyone who used this language during a lesson had to pay a fine. For AIU representatives, French was more than a means of communication; they believed that the very teaching of this language embodied development of moral thought and education. "It suffices to know French to transform the most retrograde man into a liberal," wrote one representative.[77]

In 1914, the AIU Alumni Organization in Kermanshah commenced a series of evening courses for adults, concerning which Bigart wrote: "Why teach fragments of French or Hebrew to laborers or peddlers? It's far more practical to teach them arithmetic, reading and writing in Farsi."[78] Albert Franco, AIU representative in Kermanshah, hastened to reply: "The teaching of French is harmless; moreover, it arouses and preserves intellectual activity. . . ."[79] Even the fine pedagogue, Saguès, who served in Kermanshah, did not believe that it was possible to teach, history, science, arithmetic and geography in Farsi.[80]

The overall achievements of Alliance students in Iran were higher than those of their colleagues in government or missionary schools, but their absolute achievements were not especially high, not even in French.[81] Upon reaching Kermanshah, Mrs. Silberstein discovered that students in the highest class of the girls' school "didn't understand any French, could not answer even the simplest questions and didn't know how to write their names."[82] This was hardly surprising, since "the girl is taught by local teachers for 5–6 years; only then does she reach the highest class, taught by an AIU emissary, in which she hears correct French," wrote the Teheran School principal.[83]

Some AIU students dropped out of school after only a few years of study. In 1910, the Kermanshah Girls' School principal wrote: "They leave school after learning about half the reader."[84] The school dropouts absorbed only a smattering of broken

legations in Iran be exploited to pressure the authorities to find the thieves and restore the item to its rightful location. Jacques Bigart, then AIU secretary-general, was incensed: You send a telegram because of a theft from a gravesite which is effectively even more of a superstition than religion itself?[63] You ask us to exploit foreign delegations because of a "worthless item from the non-authentic grave of one Esther who perhaps never even existed?"[64] He added: "We are shocked that the community in Hamadan, described by you as poor, easily finds 5,000 francs to replace the stolen item."[65] Incidents such as these shocked Iranian Jews and rendered tangible the difference in values which separated them from the AIU representatives.

Until the mid-1950s, the Alliance school system in Iran was not imbued with a Zionistic spirit;[66] its outlook was thus diametrically opposed to that of the community. The factors motivating this non-Zionistic approach were both substantive and tactical. The AIU indeed upheld the positive aspects of the Zionist enterprise in Israel, yet it rejected political Zionism as an appropriate outlook for the Jewish People.[67] Up to the 1950s, there was no indication of Zionism whatsoever in Alliance schools in Iran. Ceremonies lacked all Zionist symbols, including anthem and flag. Students learned some five or six lines about the Land of Israel, as one of the countries in Asia, using a geography textbook which emphasized the "more important countries" of that continent. The history of Zionism was not studied at all. Political Zionist leaders were not mentioned within the confines of the school and their portraits did not adorn the walls. Moreover, there were cases in which AIU emissaries in Iran adopted a clearly anti-Zionist approach,[68] even as throngs of Jews were swept up in the maelstrom of Zionist enthusiasm.[69] This was true, for example, of Laredo in Teheran during the 1920s.[70] We do not claim that masses of Jews in Iran were standing at the gates and demanding Zionist education for their children, but rather that the non-Zionistic approach of the AIU ignored the Iranian Jewish community's feelings and innermost aspirations.

Documents and sources reviewed for this study indicate no manifestation of interest by AIU representatives in Persian-Jewish culture. We may assume that some completed their missions without even realizing that Persian Jewry has produced any original cultural creations. Others may have heard of the community's unique cultural wealth, yet expressed no interest in it.[71] Confidence in the supremacy of French culture and the Western *Haskalah* blinded these emissaries and led them to discount the original creations of Iranian Jews. Obviously, the spiritual treasures of Iranian Jewry were not included in the curricula of Alliance schools in that country.

Alliance students in Iran studied the history of their people from books written in French by authors who never met a Persian Jew in their lives. It never occurred to the AIU to include the Persian-Jewish poetry of Shahin, Amrani, Babi Ben-Lutaf and many others. Young students in Isfahan and Burudzherd studied in French, Corneille's *Le Cid*, for example, or the minutest details of the royal dynasties of European countries, yet never enjoyed reading Persian-Jewish creations such as: Shahin's *Musa Naamé*, based on the books of Exodus-Deuteronomy; Amrani's *Fath Naamé*, a poetic paraphrase of the major prophets from Joshua until the death of Solomon. Amrani's tale of Miriam, daughter of Nahum, and her seven sons, the Persian-Jewish version of the story of Hannah and her seven sons; Amrani's *Hanukkah Naamé*; Shahin's

> Send us nationalist Hebrew teachers . . . because only nationalist Hebrew teachers in all senses of the term, who know how to speak Hebrew, can revitalize the Jewish People . . . in Persia. . . . If you will be so kind as to send to Persia only five nationalist principals . . . we believe that after one year, the Jewish communities in Persia will develop in all respects and the number of Shekel purchases [i.e., people paying Zionist Organization dues] will increase daily. The result will be nearly 80,000 nationalist souls for us. . . .[49]

There are additional examples of bitterness among the communities over the poor situation of Jewish studies in Alliance schools. The Alliance School in Shiraz did not function uninterruptedly. This was partially the result of dissatisfaction by local community leaders with the extent of Jewish instruction there.[50] In 1937, Haj Hai Moshe Yerushalmi, a member of the Hamadan School board, visited Paris. He praised the Cuencas for their work, but complained bitterly about the level of Jewish studies, claiming that children do not succeed in reading even "Hear, O Israel" properly.[51] The Hamadan Jewish community pressured the AIU Central Committee and requested that the assistant principal arriving from Paris be able to teach Jewish subjects.[52] Elhanati, principal of the school at Yezd, whose Jewish community was very traditional, wrote that parents in his city are interested in Jewish stubjects more than in any other subject, however, efficient and important it may be.[53] In 1905, Leon Louria, the AIU representative in Teheran, wrote to the AIU Presidium: "Our coreligionists here are very interested in having their children receive fundamental Hebrew education."[54] There were principals at AIU schools who responded to the communities' wishes and accorded greater attention to Jewish education.[55] Others ignored them, thus damaging relations with the community and increasing the risk of mutual alienation.[56]

The AIU Presidium was interested in preventing a religious clash between its representatives and those of communities in the East. In instructions published in 1903, the Alliance warned its representatives that it would not tolerate within its ranks educators who do not scrupulously observe the basic tenets of Jewish worship: keeping the Sabbath; eating kosher meat; attending synagogue; and so forth.[57] AIU representatives in Iran knew that keeping religious traditions is the key to the hearts of local Jews.[58] The school principal, who attended synagogue, participated in the prayers and exhibited expertise in the Torah, thus won his reputation among community members.[59] Not all AIU emissaries, however, sufficiently kept the religious principles. F. Abib, vice-principal of the school in Teheran at the beginning of the century, did not attend synagogue except on Yom Kippur. Local Jews gritted their teeth, yet remained silent.[60] The aforementioned Elhanati, principal of the Yezd School during the late 1930s, initially employed a Muslim custodian and apparently did not always buy kosher meat.[61]

One factor which prevented many Iranian Jews from sending their children to Alliance schools was the involvement of the Teheran School's first principal with one of his female students. The affair had serious echoes throughout the Jewish community of Teheran and even those of outlying villages.[62]

The religious conceptions of AIU heads and certain representatives differed from those of Jewish community leaders in Iran. In 1905, a religious artifact was stolen from the tomb of Esther and Mordecai in Hamadan. Hochberg, the AIU representative, affected by the great emotional reaction which overcame the community, rushed a telegram to the Central Committee in Paris. He requested that the French and English

was not studied at all. In early 1935, the acting world secretary of the AIU wrote to the Alliance principal in Hamadan: "We have noticed that you do not teach Hebrew (i.e., Judaism) in ninth grade . . . not even for one hour a week."[40] In general, about 2–10 hours per week were devoted to Jewish studies;[41] these subjects were studied by obsolete methods, as used in the *maktab*. The AIU Teacher's Seminary accorded only a marginal position to Jewish studies training; hence only a few of the principals were able to guide the rabbis serving as Judaism instructors and demonstrate new teaching methods for Jewish studies.[42]

It is therefore hardly surprising that Jewish studies at Alliance schools in Iran were on a low level. In 1930, Silberstein wrote from Kermanshah that students aged 15–18 could barely read the Bible and translate the passages mechanically.[43] Neglect of Jewish studies was even more marked at girls' schools. Upon arriving in Hamadan, Batya Cuenca found that her pupils had not studied the Hebrew language at all; they had not had religious studies, nor had they learned to translate the Bible. "These subjects are entirely new to the girls here."[44] If a local AIU representative happened to know Hebrew, he could teach a bit of the language if he so desired. Thus, for example, Reʿuven Levi, of Zichron Yaakov, who served as assistant principal of the Alliance School in Teheran at the turn of the century, taught Hebrew in the upper class one hour a week. "My purpose was to facilitate students' comprehension of the Bible. I teach vowels, noun inflections and verb conjugations."[45] In general, however, Hebrew was not studied as a language at Alliance schools in Iran, and certainly not as a spoken language. In 1935, A. H. Navon, principal of the AIU Teachers' Seminary in France, declared that certain students from Eastern countries arriving at the institute he directed do not know how to read Hebrew at all. The AIU Central Committee informed all Alliance schools that such candidates will be returned to their countries of origin. Principals were also asked to report in detail on the situation of instruction in Jewish studies at their schools. A circular dispatched to Iran emphasized explicity that this refers to biblical and not modern Hebrew: " . . . There is no reason to teach spoken Hebrew in Hamadan."[46]

The AIU representative in Teheran, Moise Laredo, who witnessed the Jewish-Zionist ferment which overcame Iranian Jewry following the Balfour Declaration, decided to allocate 28 hours a week for Jewish studies in his school's lower classes. The AIU world secretary declared that this was exaggerated and that he should content himself with 16 hours.[47] Even this quota was not met, however, decreasing markedly over the years. Moreover, the time devoted to Jewish studies decreased as students were promoted, down to two hours a week in the highest class. During the early 1940s, the AIU agreed to engage teachers from Palestine to teach Hebrew, in Teheran only, on a highly limited scale.[48] By the latter part of that decade, some improvement had taken place in Jewish studies instruction at Alliance schools, yet it was too little and too late.

The poor situation of Jewish education at Alliance schools caused anguish among Persian Jewish communities. During 1920–1921, Azizolla Naʿim, president of the Zionist Organization in Iran, wrote to the Department of Education and Culture of the Zionist Executive in London:

> We ask you to establish a Jewish nationalist school in all senses of the term in Teheran, as no Jewish school, in the full sense of the term, may be found in Persia at present. . . .

> who wrested the girl from them and beat them . . . and brought her before the priest. They placed her under guard. The girl asked to be allowed to step outside and breathe the fresh air of the evening. When her request was granted, she leaped from a high place to the stone floor; her head was split and she perished. The Persians . . . vented all their wrath upon the girl's body . . . and then cut it to pieces and cast them in all directions. But that very night, the Jews, endangering their own lives, gathered the parts of the corpse and buried them in a proper Jewish grave.[33]

This was Persian Jewry: faithful and observant; proud of its Judaism and loyal to its heritage; able to embrace its past and long for Zion; involved in its surrounding environment, economically, yet isolated from it socially and culturally. Such Jews could consent to a comprehensive educational system—which included the study of Farsi, arithmetic and perhaps a European language—but never imagined casting Jewish subjects aside. The Jewish community in Iran sought to preserve its age-old set of values.

Alliance representatives brought a different set of values to Iranian Jewry, based on French-universal and *Haskalah*-Jewish principles. They came as emissaries of Western civilization. This difference, coupled with various features of their behavior and activity in Iran, might well have rendered the encounter with Persian Jewry traumatic and doomed it to failure. This topic and the areas of potential friction will be considered in the following section.

Potential Areas of Conflict between the AIU and Iranian Jewry

Assimilationist trends have been attributed to the Alliance in Iran.[34] One important AIU objective indeed called for "bringing under the aegis of Western civilization those Jewish communities who have been estranged from it by historical and political events."[35] Nevertheless, intentions of assimilating the Jews and erasing their religious uniqueness cannot be ascribed to the AIU.

In June 1896, about two years before the founding of the first Alliance school in Teheran, the AIU Central Committee appealed to its emissaries throughout the East, reminding them that one of their primary tasks is to implant within their pupils the tradition of Israel and the Jewish religion. "You must declare war on prejudice and superstitution, while maintaining and firmly establishing religious feeling, thereby reinforcing affinity for Judaism, its outlook and worship rites."[36] AIU heads were thus interested in instruction in Jewish studies and demanded that representatives devote their efforts and thought to this endeavor.[37] Nevertheless, general studies held the primary position and Jewish studies only a secondary one in Alliance schools.[38] It was only after World War II, upon the disintegration of faith through the near-magical humanistic and liberating power of French-Western culture, that the AIU decided to allocate more efforts and resources to Jewish education. The change was primarily quantitative in nature, yet the basic conception was altered somewhat as well: Judaism was now also perceived as a culture, in contrast to the previous approach wherein belonging to the synagogue was the only justification for Jewish studies.[39]

Returning to the AIU's initial penetration of Iran, it can be noted that Alliance schools instituted a marked drop in the status of biblical and liturgical studies. These subjects, which constituted the main component of the *maktab* syllabus, were now allocated only a few class hours weekly. There were even extreme cases in which Judaism

and others – and admiration for the poet's talents.[22] The works of less renowned Jewish-Persian poets similarly accompanied the Persian Jew during periods of rejoicing and mourning alike. Both sacred and secular Hebrew poems were composed in Iran as well.[23]

A longing for return to the Homeland was closely interwoven into the fabric of Persian Jewish life. Would-be messiahs arose, expressing Israel's profound yearning for salvation. Jewish-Persian literature, too, was steeped in love for the Land of Israel and longing for redemption. Throughout history, Persian Jews traveled to the Holy Land, to visit the holy places or to settle there. During the sixteenth century, immigrants from Persia were to be found in Safed, while relatively large groups of Iranian Jewish immigrants began arriving in Palestine after 1857.[24] They became deeply involved in Jewish community life there, participating actively in its construction and defense.[25]

Whenever a Persian Jew returned from a visit to the Holy Land, people would flock to his doorstep and inquire after the welfare of Jerusalem and its inhabitants.[26] Emissaries from Palestine were warmly welcomed in Iran; they were given generous hospitality and contributions for the institutions they represented, "never once encountering refusal."[27] Local scholars exploited visits by their counterparts from the Holy Land to study Torah and Halakhah with them.

Prior to the establishment of Alliance schools in Iran, virtually every Jewish community maintained an educational institution for children – the *maktab* – at which only religious subjects were taught. The *maktab* imparted to its pupils the values and knowledge required for faithful membership in the religious Jewish community and suitable behavior in synagogue and at religious ceremonies. Persian Jewry's educational system was meager yet unambiguously value-oriented.[28] At the turn of the century, Judaism and religion constituted the primary objective which parents sought to achieve through education.

While a considerable number of Iranian Jews converted to Islam or joined the Bahai sect, they clearly did so only because of external compulsion or hopelessness. The Messiah tarried, surrounding pressures were difficult to bear, and the choice was frequently apostasy or death.[29] Christian missionaries, too, worked intensively among Persian Jewry, especially during the nineteenth century. Despite their combined tactics of preaching and financial assistance, however, they failed decisively, as only a handful of Jews converted to Christianity.[30]

Some of the Jews, who were forced to convert to Islam secretly, kept their religion and even sought ways of returning to it openly. Some left Iran with the sole purpose of remaining faithful to their Judaism. The few who came to Palestine were known for their religious piety.[31] The history of Persian Jewry also includes pages of martyrdom. When Jews were forced to convert to Islam, many committed suicide or submitted themselves to the executioner's sword.[32] Thus, for example, Israel ben Yosef Binyamin recounts:

> A Persian desired the daughter of a Jew, a most comely lass. He approached her daily, yet she would not consent to be his. He therefore plotted to convert her and take her as his bride. The young lass told him: "My forefathers would descend in anguish to the depths of Hell if I were to perpetrate this evil deed." "You are witnesses," cried the Persian to those surrounding him – "that she desires to join our faith." The girl cried out in vain that he spoke falsely. The Persian hastened to report his words to the chief priests of the city. Witnesses affirmed that his words were true. The priest sent messengers unto the girl's elders,

struct synagogues.[8] In 1826–1827, an emissary from the Holy Land, R. David de Beit Hillel, visited the Jewish communities of Western Iran. His accounts detail the scope and character of synagogues in the various communities, some small, some "beautiful" or "very beautiful."[9] An expanding community would have to construct additional synagogues. For example, during the 1890s, there were about 4,000 Jews in Teheran, occupying 10–14 synagogues. In 1918, the number of synagogues in that city increased to 19, owing to its growing Jewish population.[10] Up to the turn of the century, the Jews of Iran had no community or social clubs of their own, because their synagogues fulfilled these functions as well.

Iranian Jews had their own holy places: the tombs of Esther, Mordecai, Haggai and Nehemiah in Hamadan; the cave of Serah, daughter of Asher and the tomb of Isaiah in Isfahan; the monument to the Prophet Habbakuk in Tawisarkan; the tomb of Daniel in Shush; and the cave of Elijah in Kermanshah. The cemetery in Gilard was sacred to the Jews, who believed that a secret tunnel connected it with Jerusalem;[11] the Jews of Neharvend believed that the students of Rabbi Akiva were buried in their city. The Persian Jew of the nineteenth century embraced the sacred caves and tombs, considering them as remnants of his people's glorious past and as signs of hope for a brighter national future.

The Bible was an object of study and a source of influence for Persian Jewry. They translated it into Farsi and Judeo-Persian and constructed *Mikhlolim* (dictionaries), including explanations of words appearing in the Bible and other sacred writings.[12] Bible instruction constituted the lion's share of the *maktab* (the Iranian version of the Eastern European Jewish *heder*) curriculum.[13] The Jew told Bible stories not only to his family, but also to his Muslim friends, who enjoyed hearing of the beauty of Joseph, the greatness of Moses, and the wisdom of Solomon.[14] The Bible (called *Tura* in the vernacular) was the most prized possession of Iranian Jewry, for he who bears the Bible is considedred "a fitting bridegroom" and a trustworthy human being.

Although few Persian Jews were familiar with the Hebrew language, which was well-known primarily to outstanding scholars, several letters written by Iranian rabbis to the AIU reflect a very good command of Rabbinic Hebrew.[15] Most Jews spoke various dialects of Judeo-Persian, which was replete with Hebrew words and idioms.[16] Persian Jews wrote Farsi in Rashi script and did not learn the Persian alphabet, thereby emphasizing that their culture was Jewish-Hebrew and not Persian-Muslim.[17] Habib Levi, the historian of Persian Jewry, believes that at the end of the past century, 90 per cent of Persian Jews knew how to read Hebrew.[18] This figure was not determined on the basis of scientific research; nevertheless, Hebrew literacy was indeed high among the men.[19]

Persian-Jewish literature developed extensively in Iran, especially poetry, which drew its subjects primarily from the Bible, the Midrash, Jewish history and the Aggadah.[20] The writings of poets, copied manually and passed on from generation to generation, may be found in virtually every Jewish home.[21] At every available opportunity, especially on Sabbaths and holidays, literarily-inclined Jews intoned the poems of Shahin (who lived in Shiraz during the fourteenth century) with a special melody, as listeners expressed identification with its heroes—Moses, Esther, Mordecai, Ezra

Iranian Jewry and the Educational Endeavors of the Alliance Israélite Universelle*

by Avraham Cohen

The Alliance Israélite Universelle organization (hereafter called the AIU or the Alliance) is responsible for a significant chapter in the history of Iranian Jewry from the early 1870s until Khomeini's rise to power. In 1898, the AIU founded its first school in Iran, located in Teheran, to be followed within a few years by schools in Hamadan, Isfahan, Shiraz, Kermanshah and Sanandaj. Contacts were also established with many Iranian Jewish Community schools.[1] Heads of the Jewish communities in Iran cooperated with the AIU consistently and did not oppose its educational endeavors. This observation is rather surprising, since Iranian Jewry was Eastern-traditional in outlook, while the Alliance was imbued with the spirit of the modern *Haskalah* and imparted the values of Western civilization.

This article presents a general overview of Iranian Jewry at the turn of the century, when AIU schools were first established in Iran, followed by an examination of potential sources of conflict and of factors fostering close cooperation between the community and the AIU.[2]

Iranian Jewry at the Turn of the Century

Toward the end of the nineteenth century, Iranian Jews were wholeheartedly devoted to the God of Israel and loyal to the tenets of Halakhah (Jewish ritual law), some observing the precepts more scrupulously and others adopting a more eclectic approach. They were familiar with the sourcebooks; Halakhah and the *Shulhan Arukh* occupied an important place in their lives.[3] Until the Second World War, virtually no freethinkers could be found among them. The Sabbath was meticulously observed by the family. Fathers and sons filled the synagogues on that day, joined by some of the women as well.[4] Iranian Jews observed holidays and festivals as did all the House of Israel, while simultaneously according them a unique character through special customs. Holidays provided the Jew with experiences as an individual and a member of the community, which was unified by common religious principles.[5]

The penurious and persecuted Iranian Jews did not construct elegant synagogues, but each community allocated a building for worship. Christian missionaries who visited Iran during the nineteenth century would meet Jews primarily at their synagogues.[6] The missionary, Wolff, who visited Torbat – an isolated village in Eastern Iran – during the 1820s, found that the small Jewish community there used an ordinary room for their prayers.[7] This was also true of Jews throughout Persian Kurdistan, even in communities numbering only 5–10 families. Larger communities in the region did con-

IRANIAN JEWRY AND THE EDUCATIONAL ENDEAVORS OF THE ALLIANCE ISRAÉLITE UNIVERSELLE

by

AVRAHAM COHEN

Reprinted from: Jewish Social Studies
Volume XLVIII Number 1 Winter 1986

„כל ישראל חברים"
והתנועה הציונית באיראן

אברהם כהן
האוניברסיטה העברית, ירושלים

The "Alliance Israélite Universelle" and the Iranian Zionist Movement

AVRAHAM COHEN
Hebrew University, Jerusalem, Israel

Offprint from
HEBREW UNION COLLEGE ANNUAL
VOLUME LXII 1991
© 1992, by the Hebrew Union College-Jewish Institute of Religion
HERBERT H. PAPER, EDITOR

„כל ישראל חברים"
והתנועה הציונית באיראן

אברהם כהן
האוניברסיטה העברית, ירושלים

The "Alliance Israélite Universelle" and the Iranian Zionist Movement

AVRAHAM COHEN
Hebrew University, Jerusalem, Israel

נר לנשמתו של
שמואל יחזקאל חיים
נשיא ההסתדרות הציונית בפרס
וציר היהודים בפרלמנט האיראני
שהועמד בפני כיתת יורים ב־15.12.1931

The Alliance Israélite Universelle made a very important contribution to the educational advancement of Persian Jewry, and defended its civil rights. Such was not the case in the Zionist domain.

The representatives of The Alliance founded schools in Persia at the end of the last century. They found communities imbued with the spirit of messianic Zionism, but without knowledge of political Zionism. They used a non-Zionist approach, but there was no one in the communities to demand a different policy. Later, the pro-Zionist atmosphere that existed for several years in Persia, following the Balfour Declaration, the AIU representatives partially adapted themselves to the times. However, with the decline of the Zionist movement in Persia they returned to their former attitude.

Zionist feelings intensified within Persian Jewry with the Allied conquest of Persia. AIU representatives went along with the trend. Their contribution to the Zionist movement in Persia should be remembered in history of this movement; but unfortunately, this contribution was weak and short-lived. In 1948, the AIU school principals were tempted by the economic advantages offered to their schools by the anti-Zionist representative of "Otzar Hatora" in Persia, and they handed over to him the responsibility for Jewish studies in their institutions. With this ended the hope for the Zionisation of the AIU schools in Iran.

(*) מאמר זה הוא חלק ממחקרי המקיף על תולדות החינוך היהודי באיראן. המחקר נערך בחסות מכון בן־צבי ונתמך על־ידי האגודה Memorial Foundation for Jewish Culture. תודתי נתונה הן למכון והן לאגודה.

עד הברזת בלפור

בקהילות היהודיות בפרס היו אישים שידעו על קיומה של התנועה הציונית העולמית עוד לפני הצהרת בלפור, אף ניסו להביא את בשורתה בפני חבריהם.[1] למרבה הצער, אנו מצאנו רק שתי ידיעות בנידון:

1. בשנת 1912 נוסד בהמדאן ארגון ציוני בשם ,,חובבי ישורון'', שם ששונה לאחר־מכן ל,,חובבי־ציון''. קופלוביץ' זוקף לזכות הציונים את העובדה שבית־הספר הקהילתי בהמדאן היה בעל כיוון לאומי יותר מאשר המוסד של ,,כל ישראל חברים'' (להלן: כי״ח או אליאנס) בעיר.[2] ,,הם גם השפיעו בהרבה על מהלך העניינים בבית־הספר של האליאנס בעירם...''[3]

2. שמואל יחזקאל חיים, פקיד־מכס בעיר כרמאנשאה, פנה ביוני 1914 אל משרד ציוני בצרפת, הציג את עצמו כציוני נלהב, הודיע שברצונו להפיץ את התורה הציונית בקהילתו, וביקש חומר תעמולה.[4]

אולם בסך הכל ניתן לקבוע שעד שלהי העשור השני של המאה ה־20 לא קמו באיראן ועדים ציוניים המסונפים לתנועה הציונית העולמית, והקהילה ככלל לא ידעה על הציונות הפוליטית. מה היו הסיבות לעובדה תמוהה זו? גורמים רבים היו לכך:

1. הרצל ידע על קיום הקהילה היהודית בפרס ועל כך שגם היא נתונה לפורעניות, אך הוא לא הציע, ככל הנראה, ליהודי פרס לשלוח נציג אל הקונגרס הציוני הראשון.[5] התנועה גם לא הריצה שליחים או אגרות שיביאו אל הקהילה היהודית בפרס את שימעה של הציונות המדינית ואת בשורת בזל.

2. בתקופת שתי השושלות השיעיות, הצַפַוִית (1502–1736) והקָאגָ'אריה (1796–1925) היהודים היו נתונים בסכנה בלתי פוסקת של שמד, הרג, עושק, וביזוי. הם דאגו דאגה יומיומית לנפשם ולרכושם הדל, בעוד שהתנועה הציונית הציעה תוכנית פוליטית לפתרון רחוק. במאה ה־19 מעטים מאוד היו היהודים בעלי ההשכלה המודרנית בפרס. לקהילת ארץ זו חסרה, אם־כן, אותה שכבה שהתאימה ביותר לחשוב מחשבה מדינית ולקדם התארגנות חברתית על בסיס תוכנית ארוכת נשימה. בשנים שבין 1906 לבין מלחמת העולם הראשונה התנהל בפרס מאבק חריף בעד ונגד משטר תחוקתי. נצר מציין, שהלאומנות הפרסית והתסיסה הדתית שגאו לא הוו קרקע נוחה לפעילות ציונית ממוסדת.[6]

3. קשריה של יהדות פרס עם יהדות המערב עברו במידה רבה דרך עירק. בתקופה העותומאנית לא קמה בעירק הסתדרות ציונית של ממש. אף לאחר הכיבוש הבריטי ,,לא קמו ארגונים [ציוניים]...''.[7] יהדות איראן לא יכלה איפוא ,,לייבא'' את הציונות המדינית מעירק השכנה.

4. יהודי איראן פנו אל חברת ,,כל־ישראל־חברים'' שנים רבות לפני הופעתו של

(1) קופלוביץ' (ציונות, עמ' 4) טוען שאיש באיראן לא ידע על הציונות המדינית לפני הצהרת בלפור, אך אין הוא צודק. ראה להלן במאמרנו זה.

(2) קופלוביץ', ציונות, עמ' 4, 15.

(3) קופלוביץ', ציונות, עמ'15: ראה גם מכתבם של ספיר ושל מאיר מטהראן לקק״ל בירושלים, מיום 29.5.1927, בתיק KKL/705, בארצ״מ.

(4) מכתבו מיום 10.6.1914 בתיק Z3/970, בארצ״מ; התשובה למכתב, מיום 29.7.1914, שם.

(5) ביין, עמ' 81; נצר, פעילות ציונית, עמ' 140–142. ראה גם: JE, vol. 16, p 1166.

(6) נצר, ציונות,עמ' 26: ראה גם: נצר, פעילות ציונית, עמ' 140.

(7) כהן, עירק, עמ' 34. ראה גם: עמ' 38–41, 51. ביולי 1920 נוסדה בבגדד אגודה עברית ספרותית, שרק במרס 1921 הפכה לאגודה ציונית.

תאודור הרצל על הבימה היהודית. סוחרים שחזרו לאיראן סיפרו שנציגי החברה בעירק עוסקים לא רק בחינוך אלא גם בהגנה על זכויותיהם האזרחיות, על בטחונם ועל רכושם של היהודים. ליהודי פרס היתה זו בשורה חשובה. יהודי טהראן פנו לנשיאות ,,כל ישראל חברים'' (כי״ח) כבר בראשית שנת 1865 (או שמא בסוף שנת 1864) בבקשת עזרה ומאז לא פסק הקשר בין הקהילות השונות באיראן לבין נשיאות האליאנס.

כמעט כל בתי־הספר של כי״ח בפרס נפתחו בין השנים 1898–1904. שנים אלה היו שנים בולטות בתולדות התנועה הציונית העולמית, ומוסד יהודי חשוב כמו כי״ח לא יכול היה שלא לקבוע עמדה כלפי הציונות. כידוע, חלק ממנהיגי כי״ח גילו אפילו אהדה להרצל וסימפתיה כלפי הציונות המדינית, אך נרסיס לוון, נשיא החברה באותם הימים, וז׳אק ביגאר, המזכיר העולמי של כי״ח, שללו את רעיונותיו של הרצל בדבר הקמת המדינה היהודית. הם הורו איפוא לנציגיהם להיות א־ציוניים.[8] אין ספק, ששליחי כי״ח שיסדו את מוסדות החברה בפרס ידעו היטב מהי גישת האליאנס לציונות. לכן אין להניח שהם נתנו דריסת־רגל כלשהי לרעיון הציונות המדינית במוסדות שהם כוננו. ואכן, לא מצאנו ולו עדות אחת לכך באף אחד מאלפי המסמכים שנבדקו על־ידינו.

באותם הימים, הקהילות היהודיות באיראן קשרו את גורלן עם כי״ח וייחסו יוקרה גדולה לנציגיו. פרנסי היהודים היו אסירי תודה על נכונותו של הוועד המרכזי של חברה זו להקנות לילדיהם השכלה מודרנית ולהתערב אצל ראשי המעצמות ובהצר המלך למען הגנתם, והיו הדורים תקוה גדולה בהצלחתה. יהודי פרס גם ראו בכי״ח נציג לגיטימי של יהדות אירופה כולה. שתי עובדות חשובות שכנעו אותם: (1) שיתוף הפעולה ההדוק בין כי״ח לבין אגודת האחים באנגליה בטיפול בצרותיהם האזרחיות של היהודים הפרסיים; (2) כי״ח הצליח לגייס קהילות רבות באירופה להתערב לטובת היהדות הפרסית אצל נאצר א(ל) דין שאה, כשביקר באירופה.[9]

מצב דברים זה גרם לכך, שהחל בשלהי המאה שעברה, דהיינו בדיוק בשעה שהתגבשה באירופה הציונות המדינית, היהדות האיראנית השליכה את כל יהבה על כי״ח לא חיפשה קשר רצוף ואינטנסיבי עם שום גוף יהודי־אירופי אחר. משום כך היא גם לא נתוועדה אל התנועה הציונית. נציגי כי״ח מצידם לא גילו פתיחות אינטלקטואלית ולא עימתו במוסדותיהם בפרס את שתי המגמות שרווחו באותם ימים בקרב יהדות אירופה: האמנציפטורית מבית מדרשו של האליאנס והציונית נוסח באזל. הם עסקו באינדוקטרינציה והתעלמו מן הציונות.

מהכרזת בלפור עד כיבוש איראן על־ידי בנות הברית

כי״ח בתקופת הפריחה הציונית בפרס

הידיעה על הכרזת בלפור הגיעה לטהראן בראשית נובמבר 1917.[10] אך היהודים לא העזו לייסד אגודה בעלת צביון ציוני־פוליטי. אפילו ההצעה להקים אגודה לחיזוק התרבות העברית נתקלה בחששות כבדים. אולם הרגש הלאומי גבר על היראה, ההצעה אומצה והאגודה שהוקמה — ,,חברת המחזקת שפת־עבר'' — החלה מייד בפעולה. תקנון האגודה אושר בחורף 1917, ומעט לאחר־מכן החלו שעורי ערב לעברית. שלמה כהן־צדק פרסם

(8) ההצהרה, עמ׳ 9; שוראקי, עמ׳ 60–61, 257, 258, 259; צ׳רניאק, עמ׳ 23; ברל, עמ׳ 10, 15.
(9) דוגמאות לכך ראה בספרי: כהן, כרמאנשאה: משלח מנות (בדפוס).
(10) לוי, עמ׳ 876. ראה גם: נצר, ציונות, עמ׳ 27.

בשנת 1918 ספר ללימוד דקדוק השפה העברית. בספר זה מופיעה ,,התקוה״.[11] בשנת 1919 חברי האגודה החליטו ליהפך לגוף ציוני לכל דבר ולהסב את שם אגודתם ל,,הסתדרות הציונית בפרס״.

החלטתם של הצעירים בפרס להצטרף למעגל הציונות המדינית היתה אמנם הד מתאים להתלהבות הלאומית, שבאותה שעה היכתה גלים ביהדות העולם, אך היא נשענה גם על תנאים מקומיים — מהם שהיו קשורים בכי״ח. אנו נתאר את הגורמים הללו תוך הדגשת יחסי התנועה הציונית הפרסית עם ,,כל־ישראל־חברים״:

1. תקוותם של היהודים, שניצחון המשטר התחוקתי בשנת 1906 ישפר את הוויתם, נמוגה זה מכבר בהמולת הפוגרומים, בזעקת הדם השפוך ובכאב הרכוש השדוד.[12] הקרקע היתה נוחה איפוא לקליטת רעיונות חדשים. ד״ר לוקמאן נהוראי, הציר היהודי בפרלמנט, לא גילה מסירות ואומץ־לב בטיפול בבעיות אחיו, בעיקר אלה שישבו בערי השדה. הקו המנחה בפעילותו היה לשאת חן בעיני המלך ולא להרגיז את הפקידות הממשלתית.[13] הוא לא היה, אם כן, פתח־תקוה ליהודים. כך נוצר חלל ריק, שבו יכלה התנועה הציונית להציג את עצמה כמגדלור.

בשנות מלחמת העולם הראשונה פקדו את פרס רעב ומגפות, שהפילו חללים רבים גם בקרב היהודים. הצהרת בלפור שימשה עדות לכך, שחלום השיבה לציון עשוי להתממש, ועובדה זו הפיחה תקוה בליבם של מזי הרעב ונגועי החולי והפנתה את מבטם אל התנועה החדשה שעלתה על בימת ההסטוריה היהודית לממש חלום ישן של גאולה.

2. חברת ,,כל־ישראל־חברים״ השפיעה על התגבשות התנועה הציונית בפרס בראשית שנות ה־20 של המאה מכיוונים מנוגדים:

(1) במשך חמש־עשרה עד עשרים שנות פעולתם בטהראן ובערי השדה יצרו מוסדות כי״ח שכבה של אנשים משכילים יחסית, שהבינו את חשיבותה של ההתארגנות הציבורית, שהיה בכוחם לקלוט את משמעות הפרוגרמה של הציונות המדינית, ושגילו כושר תכנון לטווח רחוק.

(2) במשך אותה תקופה עצמה הוכיח כי״ח, שהוא תנועה יהודית נאמנה ועיקשת, אך לא תנועה לאומית. יהודי פרס העריכו הערכה גדולה מאוד את כי״ח אולם הם גם הבינו, שמוסדות האליאנס אינם שמים את הדגש הראוי על התרבות היהודית, וכי אין הם מחנכים לאהבת ציון. התנועה הציונית נראתה להם כגוף בעל יעוד נוסף, הסטורי, ממשי.

(3) על סף העשור השלישי של המאה העשרים רובם המכריע של יהודי איראן חיו בדלות כלכלית נוראה. כי״ח סייע להם בעיתות צוקה ככל יכולתו. אולם ברור, שעזרתו של כי״ח לא עמדה בשום יחס לצרכים העצומים. מנהיגי היהודים באיראן תרו איפוא אחר ידיים מושיעות; והתנועה הציונית נראתה להם כמקור אפשרי להצלה בסיוע כספי, בחינוך מקצועי, וחשוב מכל — בעזרה לעלייה לארץ ישראל, הווה אומר בקירוב ימי המשיח.

(4) כי״ח הגן על היהדות הפרסית שנים רבות לפני שפתח את מוסדותיו החינוכיים בארץ זו. אולם יכולתו הייתה מוגבלת: הרי הפוגרום הגדול בשיראז (1910) והשוד הכמעט טוטאלי של השכונה היהודית בכרמאנשאה (1909) התחוללו בשעה שנכחו בערים אלה

(11) לוי, עמ׳ 899–902; נצר, ציונות, עמ׳ 27.

(12) לוי, עמ׳ 872, 906–907.

(13) התזכיר: לוי, עמ׳ 872, 902, 908, 910, 915, 920–921, 926; נצר, ציונות, עמ׳ 28; פישל, עמ׳ 9; קופלוביץ׳, ציונות, עמ׳ 7, 10; מכתב ד״ר לוי מטהראן לנעים בפריס, מיום 29.11.1926, בתיק Z4/10159, בארצ״מ.

נציגי האליאנס.[14] אמנם בעשור השני של המאה פסקו הפוגרומים הגדולים, אבל הביזוי לא פסק והאיום של פורענויות מכל הסוגים היה יומיומי. יהדות פרס הבחינה בכוחה העולה של התנועה הציונית, ומצאה לנכון להתקשר גם עימה. ואכן, כבר באוגוסט 1919 פנתה ההסתדרות הציונית הפרסית אל התנועה בלונדון וביקשה שתפעל למען יושם קץ לרדיפת היהודים בהַמַדָאן ובאורמְיָה.[15]

כזאת הייתה מערכת הגורמים, שהביאה לפריחת התנועה הציונית באיראן לאחר הכרזת בלפור. כפי שניסינו להראות, כי״ח היה שזור במערכת זו באורח דיאלקטי.

בינתיים התנועה הציונית הציגה את עצמה בפני משרד החוץ הפרסי, שהיה ממונה על ענייני היהודים, ובפני המשטרה וזכתה באישורם.[16] היא פנתה לקהילות בשמונה־עשרה ערים וביניהן כאלה, ש,,כל־ישראל־חברים״ לא פתח בהן בתי־ספר, אף לא תמך במוסדות החינוך הקהילתיים שלהם באורח רצוף. תגובתן של קהילות ערי־השדה הייתה אוהדת אף נלהבת. רבות מהן שינו את שם ועד הקהילה ל,,ועד הציוני״, הדפיסו ניירות רשמיים וטבעו חותמות בשם זה.[17] ההסתדרות הציונית בפרס הפכה לארגון כל־ארצי, כנראה הארגון היהודי הכל־ארצי הראשון בארץ זו.

בקיץ 1919 התקיימה בטהראן ועידה ציונית, שהשתתפו בה 40 נציגים מעשר קהילות. התנועה הציונית המאורגנת הלכה והתחזקה מיום ליום. מה היה יחסו של כי״ח אל תנועה זו? ד״ר חביב לוי, שהיה חבר הוועד המרכזי של ההסתדרות הציונית באיראן החל בחורף 1919,[18] מציין כי ,,באותה עת היה לארדו מנהל בית־הספר של האליאנס. הוא שיתף פעולה [עם ההסתדרות הציונית] באורח ראוי לשמו.״[19]

היש בסיס לקביעתו של ד״ר לוי? הרי באותה שנה עצמה, שבה הגיע לארדו לטהראן, שנת 1919,[20] הופיעו נציגי האליאנס בפני ועידת השלום והודיעו, שהם דבקים ברעיון האמנציפציה של היהודים ובהשתלבותם התרבותית בארצות מושבותיהם. הניכור של כי״ה כלפי הציונות נראה כה גדול, שהבארון רוטשילד היפנה אל החברה את הקריאה ,,לגלות קצת יותר סימפתיה כלפי התנועה הפלסטינאית״.[21]

כיצד קרה, אם־כן, שנציג כי״ח בבירה האיראנית שיתף פעולה עם הציונים? תמיכה חשובה בגירסתו של לוי, ניתן לכאורה, למצוא בעובדה, שהנשף לכבוד אישור המנדט הבריטי על ארץ־ישראל בחבר הלאומים שהתקיים בט״ו באב 1922 בנוכחות נציג ראש הממשלה, שרים ודיפלומטים נערך בחצר בית־הספר של כי״ח בטהראן. כמה מן האורחים בנשף נשאו נאומים בזכות כינון בית לאומי לבני העם היהודי. למחרת אותו יום התקיים נשף נוסף — הפעם לפשוטי העם. גם נשף זה נערך בבנין כי״ח.[22]

(14) על הפוגרום בכרמאנשאה, ראה: כהן, כרמאנשאה; על הפוגרום בשיראז: כהן, כי״ח.

(15) נצר, ציונות, עמ׳ 28; קופלוביץ׳, ציונות, עמ׳ 6–7.

(16) לוי, עמ׳ 908.

(17) ראה למשל: מכתב דוד נהוראי מכרמאנשאה לנשיא כי״ח בצרפת, מס׳ 1, מיום 16.12.1924, בתיק לארדו XE101, Iran, בארכ״ח (כל המכתבים של נציגי כי״ח בפרס הופנו אל נשיא כי״ח. על־כן נימנע להלן מציון עובדה זו. כל תיקי כי״ח המוזכרים במאמר זה הם תיקי Iran. מעתה ואילך לא נציין פרט זה.); מכתביו של לארדו מטהראן, מס׳ 271, מיום 30.8.1926; מס׳ 289, מיום 11.2.1927; ומס׳ 292, מיום 18.3.1927; מכתבי ביגאר, המזכיר הכללי של כי״ח, ללארדו בטהראן, מיום 2.12.1926, מיום 24.1.1927, ומיום 2.3.1927 — כולם בתיק XIII E145D בארכ״ח. ראה גם: לוי, עמ׳ 909; נצר, ציונות, עמ׳ 28–29.

(18) לוי, עמ׳ 913.

(19) לוי, עמ׳ 913.

(20) מכתביו מטהראן, מיום 4.11.1919, ומיום 11.11.1919, בתיק XIII E145B.

(21) שורקאי, עמ׳ 261; השווה שורקאי, עמ׳ 225. ראה גם: שורקאי, עמ׳ 223–226, 257; EJ, 1.653.

(22) לוי, עמ׳ 938–939; קופלוביץ׳, ציונות, עמ׳ 6.

בקשר לכך עלינו לשים לב לעובדות הבאות: (א) לארדו לא יכול היהי למנוע מן הקהילה לקיים את הנשפים הציוניים בחצר בית־הספר, משום שהקהילה היתה שותפה ברכישת המוסד ובהחזקתו[23] (ב) חגיגות ציוניות אלה זכו, כאמור, לברכתם של שגרירים חשובים ושל ראשי השלטון עד כדי כך, שהתזמורת של הצבא השתתפה בשני הנשפים. ללארדו, כמו לשאר נציגי כי״ח, היה חוש מפותח לטקסים. ייתכן, שלא אבה להישאר מחוץ להילולה המכובדת. עריכת הנשפים בחצר כי״ח אינה מעידה איפוא על נטיה ציונית מצד לארדו. אף־על־פי־כן, אנו סבורים, שצודק לוי בקובעו, שנציג כי״ח שיתף פעולה עם התנועה הציונית בטהראן. ואלה הסיבות לכך:

1. לארדו לא יכול היה להרשות לעצמו להכריז בגלוי על מדיניותו של כי״ח כלפי הציונות. השיכבה המשכילה של יהודי טהראן, שנשאה בעיקר עול האחזקה של בית־הספר, שלארדו היה מנהלו, לא הייתה קולטת אותו לתוכה, שכן, כאמור, באותם הימים ההתלהבות הציונית באיראן היתה בשיאה: ההסתדרות הציונית באיראן נקטה צעדים ציוניים של ממש: היא הקימה ועדת־תעמולה בבתי־הכנסת, אירגנה אסיפות הסברה ואמרה לייסד חדר קריאה.[24] שני השבועונים הגאולה והחיים היו ציוניים. עזיזולא נעים, עורכו של הגאולה, פירסם גם ספר קטן על תולדות התנועה הציונית בשפה הפרסית. גם אגודת כורש, שטיפלה בעיקר בקידום החינוך, הספורט והמוזיקה היהודית־פרסית ,,סייעה לאינטרס הציוני״.[25] ההסתדרות הציונית בפרס עמדה בקשר עם התנועה באירופה: תחילה עם קופנהגן ואחר־כך עם לונדון. הציונים אספו כספים לקק״ל. בתר״פ נשלח ללונדון סך של 23,000 פרנקים צרפתיים, שנאסף ממכירת שקלים ומאיסוף כספים לקרן הגאולה. התנועה הציונית באיראן נתבקשה לשגר שני נציגים לקונגרס הציוני, שהתקיים ב־1921 בקרלסבד, בזכות מספר השקלים שמכרה.[26]

בטהראן קמה אגודת צעירים ציונית ושמה חובבי־ציון עם סניפים בערי השדה.[27] פרטים אלה דיים כדי להמחיש את האוירה הציונית ששררה בטהראן בשנים הראשונות לעבודתו של לארדו בעיר. יש מקום לסברה שהוא חש באוירה זו ולא הרשה לעצמו עמדה א־ציונית בוטה.

2. למרות כל האמור לעיל יש לקבל את דבריו של ההסטוריון חביב לוי הנ״ל הקובע, כי התנועה הציונית באיראן פעלה בעיקר בתחום הקהילתי: ארגון גוף יהודי כל־ארצי, הגנה על זכויות האזרח של היהודים ועל רכושם, פעילות תרבותית, מאבק חריף נגד התעמולה הבהאית והפעילות המסיונרית הנוצרית בקרב היהודים וכיוצא באלה פעילויות בעלות אופי יהודי־כללי. לנציג כי״ח בטהראן לא הייתה סיבה להתנגד לפעילויות מסוג זה וסביר מאד להניח, שהוא אף שיתף פעולה עם הציונים בתחומים אלה. הוא כתב לפריס: התנועה הציונית כאן תשמה אם תקום מדינה יהודית, אך היא דואגת בראש ובראשונה לצביונה הדתי של הקהילה.[28]

(23) ראה לדוגמה מכתבים של נסים לוי מטהראן, מיום 6.3.1901, ומיום 13.10.1901, בתיק XIV E148, בארכ״ח; מכתב לוריא מטהראן, מיום 22.5.1908, בתיק XIV E150. שם: מכתבים של לארדו מטהראן, מיום 24.11.1919, ומיום 22.12.1919, בתיק XIII E145B, שם; מכתבים של לארדו מטהראן, מס׳ 136, מיום 10.4.1922, מס׳ 206, מיום 9.11.1924, ומס׳ 175, מיום 29.6.1923, בתיק XIII E145C, שם.

(24) נצר, ציונות, עמ׳ 27; לוי, עמ׳ 808–809, 909, 914.

(25) מכתב ספיר לקק״ל בירושלים, מס׳ 70, מיום 5.11.1925, בתיק KKL/705, בארצ״מ.

(26) כהן, ציונות, הערה 10; פישל, עמ׳ 6; נצר, פעילות ציונית, עמ׳ 46, קופלוביץ׳, ציונות, עמ׳ 5, 6. ראה גם מכתב לא חתום, מס׳ ל/ר/1138, מיום 30.4.1923, בתיק KKL/705, בארצ״מ.

(27) מכתב ספיר מטהראן לקק״ל בירושלים, מס׳ 70, מיום 5.11.1925, בתיק KKL/705 בארצ״מ.

(28) לוי, עמ׳ 904–905, 908–909, 911–912, 913; מכתב לארדו, מס׳ 49, מיום 1.4.1920, בתיק XIII E145B, בארכ״ח.

3. הדבר הבולט ביותר שנעשה על־ידי לארדו הוא הגברת לימודי היהדות בכי״ח טהראן.[29] אנו סבורים, שבעיקר בזכות עובדה זו מציין לוי, שלארדו שיתף פעולה עם התנועה הציונית. שיתוף הפעולה של לארדו עם התנועה הציונית אינו מעיד איפוא על נטייתו האידיאית לציונות. והראייה: בשעה שהרעיון הציוני באיראן החל להתממש בגלי עליה, גילה לארדו גישה עויינת פעילה כלפי הרעיון.

במאה ה־19 עלו מפרס קבוצות לא קטנות ולמרות קשיים ותלאות התערו בה. הפריחה הציונית בפרס לאחר הצהרת בלפור הפיחה רוח חדשה בתנועת העליה: כבר בשנת 1919 עלו לארץ מספר משפחות מהמדאן. בשנת 1920 התארגנו 2–3 קבוצות בטהראן ובשיראז. התנועה הציונית הפרסית דאגה גם לענייני העליה ועזרה לעולים לא רק בדרכם לארץ אלא גם בסידור הראשון בתוך הארץ.[30]

תנועת העליה הדאיגה את לארדו. הוא שמח על כך, שחלק מן העולים חוזרים לפרס וקיווה, שהדבר ישמש לקח ליהודים נוספים שחלמו, כלשונו, על ,,מקסם השוא הפלסטיני״.[31] הוועד המרכזי של החברה דרש מלארדו ,,לפעול בקהילה למען תימחה התנועה הבלתי־נבונה...״[32] לארדו לא טמן ידו בצלחת: בשנת 1925, כאשר הצטמצמה תנועת העליה מפרס, הוא כתב בגימה של גאוה לוועד המרכזי: כי״ח בפרס הוא מן הגורמים, אשר נאבקו בתנועת העליה לפלסטינה, שנשקפה סכנה ,,שתצמח צמיחה גדולה״. באותו מכתב הוא הודיע, שממשלת פרס אומרת לחייב את יהודי הארץ לשרת בצבא, ו,,קיים חשש שמא עובדה זו תגביר שוב את זרם העליה״.[33] (ההדגשות שלי, א״כ).

,,שיתוף הפעולה'' של מנהלי כי״ח טהראן עם התנועה הציונית לא האריך ימים. קופלוביץ׳, שביקר בפרס כשליח התנועה הציונית, כותב: ,,הקהל [הציוני] מצא עוז בנפשו להטיל את מרותו גם על בתי־הספר של האליאנס...״ אבל זה נתאפשר רק ,,במידה מצומצמת בזמן הראשון״.[34] קופלוביץ׳ מוסיף: ,,בתקופת גאות פעילותם שלחו הציונים ועדה לביקורת המצב בבית־הספר. אולם המנהל לא נתן לה את האפשרות לפעול...״[35] יש לזכור, שהוועדה הציונית לא באה לבחון אם המוסד מחנך ישירות לציונות. היא חפצה להגביר את לימודי היהדות, שיכלו לתרום בעקיפין לחינוך הציוני של הנוער. כאמור, בראשית דרכו הסכים לארדו לכך, אך במרוצת הימים נסוג גם בשטח זה עד כדי כך ש,,גערו בו מפריס״.[36]

עזיזולא נעים, נשיא ההסתדרות הציונית בפרס, שיגר איגרת אל לשכת החינוך והתרבות של ההסתדרות הציונית בלונדון. וזו לשון המכתב, הנושא את התאריך ח׳ בסיון פר״ת:[37] ,,[אנו מבקשים מכם] לייסד בית־ספר עברי לאומי במלוא מובן המלה בטהראן, כי לא יימצא כעת בפרס בית־ספר [כזה]. תשלחו לנו מורים עבריים לאומיים... כי רק...

(29) כהן, כי״ח, עמ׳ 100; נצר, ציונות, הערה 15.

(30) בן־אריה, עמ׳ 407, 409, 415; מזרחי, עמ׳ 200–216; נצר, עליה; לוי, עמ׳ 920, 921, 924; קופלוביץ׳, ציונות, עמ׳ 6. ראה גם: מכתב הצ״פ להנהלה הציונית בירושלים, מיום 2.11.1925, בתיק S25/1966, בארצ״מ; מכתב שטיין מלונדון להנהלה הציונית בירושלים, מיום 29.1.1926, שם.

(31) מכתבו מטהראן, מיום 1.10.1923, בתיק XIII E145C, בארכ״ח.

(32) ראה PD, III, Jan. 1923, P. 11.

(33) מכתבו מטהראן, מס׳ 236, מיום 12.8.1925, בתיק XIII E145C, בארכ״ח.

(34) קופלוביץ׳, ציונות, עמ׳ 6. ראה גם: עמ׳ 14.

(35) קופלוביץ׳, חינוך, עמ׳ 10.

(36) קופלוביץ׳, חינוך, עמ׳ 10. יש לזכור, שד״ר חביב לוי היה האינפורמנט הראשי של קופלוביץ׳ באיראן. על־כן יש משנה ערך לעדויותיו בדיוננו זה.

(37) המכתב, בתיק Z4/2004, בארצ״מ.

[הם] היודעים לדבר עברית יכולים להחיות העם היהודי... הפרסי״. שנה לאחר מכן חידש נעים את פנייתו וביקש, שישוגרו לפרס גם מנהלים לבתי־הספר: ,אם אתם תואילו לשלוח לפרס רק חמישה מנהלים לאומיים... אנו חושבים שאחרי שנה אחת לא בלבד שהקהילות היהודיות בפרס הולכות ומתפתחות מכל נקודת ההשקפה כי אם מספר שוקלים [קוני השקל הציוני] הולך וגדל... בתוצאות יהיו לנו כמעט 80.000 נפשות לאומיות...״[38] למותר לציין, שלא הייתה כל תקוה לבקשות אלה: לאקזוטיבה הציונית לא הייתה כל השפעה על כי״ח, והיא עצמה לא הייתה פנויה לפתוח בתי־ספר ציוניים באיראן.[39]

הנחשול הציוני, שפרץ בקהילה היהודית בפרס לאחר הכרזת בלפור, הציף גם את מוסדות כי״ח. ברם, הוא התנפץ אל כותלי כיתותיהם. החינוך היהודי באיראן מיסודו של האליאנס נשאר א־ציוני כפי שהיה לפני הכרזת בלפור. נציגו של ,,כל־ישראל־חברים״ בארצם של עזרא ונחמיה אף ראה את יעודו היהודי במאבק נגד התנועה של שיבת־ציון.

יחסו של כי״ח אל נשיא הסתדרות ציוני פרס

פרשה טראגית היא יחסו של כי״ח אל שמואל יחזקאל חיים, נשיא ההסתדרות הציונית בפרס, שהוצא להורג באשמת קשר נגד השאה (המלך).

בראשית מאמרנו זה, תארנו מכתב שנכתב על־ידי ש״י חיים, בשנת 1914, למשרד הציוני בצרפת, ובו הודעה שהוא מקים אגודה ציונית בכרמאנשאה. ברם, קהילת כרמאנשאה הייתה קטנה מכדי לשמש שדה ראוי לתנופתו וליוזמתו של ש״י חיים. הוא עבר לטהראן, התערה בקהילה היהודית שם וקשר קשרים עם חוגים פוליטיים פרסיים ועם כמה עיתונאים. הוא ניהל פעילות הסברתית אינטנסיבית ותקיפה במטרה לזכות בהגה המנהיגות בתנועה הציונית ולהיבחר כציר היהודים בפרלמנט. בקיץ 1922 הוא ייסד שבועון בשם החיים וחלם על הוצאת עיתון יומי. פעילותו של ש״י חיים נשאה פרי, ובבחירות לפרלמנט החמישי ב־1923 הוא ניצח את יריבו, ד״ר לוקמאן נהוראי, ונבחר לציר היהודים. מייד לאחר מכן הוא תפס גם את ראשות התנועה הציונית באיראן.[40]

האם עמדתו הציונית הברורה של ש״י חיים היתה אחד מן הגורמים לניצחונו בבחירות? ייתכן. קופלוביץ׳ קובע, שרוב ציוני פרס הצביעו בעדו, והמשיכו לתמוך בו גם לאחר מאסרו.[41]

בחודש מאי 1926, בשעה שהתנהלו הבחירות לנציגות היהודית בפרלמנט, אסרה המשטרה את ש״י חיים וכמה מבחירי תומכיו, זייפה את התוצאות לטובת יריבו ומנעה את בחירתו מחדש. היא גם החרימה מסמכים וחותמות של ההסתדרות הציונית האירנית. חיים וחבריו שוחררו עם היוודע תוצאות הבחירות, אך חיים נאסר שוב כעבור חודשים אחדים באשמה חמורה: השתתפות בקשר נגד המלך. עלילה נגד יריב פוליטי? הנושא טעון מחקר יסודי.

אישים ומוסדות רבים בירושלים, בלונדון, בפריס, בבגדד ואפילו חלק ממתנגדיו של

(38) מכתבו מטהראן ללונדון, מיום ב׳ באייר, תרפ״א, בתיק Z4/2004, בארצ״מ.

(39) קופלוביץ׳, ציונות עמ׳ 6.

(40) לוי, חלק שביעי, פרק שמיני: נצר, הסטוריה, עמ׳ 257–261; כהן, כרמאנשאה: כהן, ציונות, עמ׳ 50; קופלוביץ׳, ציונות, עמ׳ 7; פישל, עמ׳ 8; מכתבם של חיים ושל ספיר מטהראן לקק״ל, מס׳ 52, מיום 6.8.1925, בתיק KKL/705, בארצ״מ; מכתב ד״ר לוי מטהראן לנעים בפריס,מיום 29.11.26, בתיק Z4/10159, שם; תצלום מכתב מנהל כי״ח טהראן מצורף למכתב ביגאר ללוסיין וולף בלונדון, בתיק E2/128, באקי״ב.

(41) קופלוביץ׳, ציונות, עמ׳ 7. ראה גם עמ׳ 9, 10.

חיים התגייסו להצילו.[42] אבל לארדו, מנהל כי״ח טהראן, פעל בכיוון ההפוך. במכתבו אל נשיא כי״ח הוא הציג את חיים כאישיות שלילית ביותר ואת מאבקו למען שוויון זכויות אזרחי של יהודי פרס, כחוצפה וכפעילות אנטי־איראנית. המזכיר העולמי של כי״ח נתן טמון מלא בלארדו.[43] אין תימה איפוא, שהוא לא נהג על־פי המסורת המפוארת של כי״ח בהגנה על כל יהודי בצרה ולא נקף אצבע להצלת שמואל יחזקאל חיים.

לוסיין וולף, מנהיג יהודי בריטי, היפנה אל נשיאות כי״ח בצרפת איגרת, שבה הובעה התעניינות בגורלו של חיים. ביגאר, המזכיר הכללי של כי״ח השיב: אף אחד מן הנציגים שלנו באיראן לא ביקש מאיתנו לפעול למען שחרורו. בתשובתו ציטט קטע מן המכתב של לארדו. בקטע זה נאמר, בין היתר: ,,...חיים, המואשם בהשתתפות בחבורה שקשרה קשר לרצוח את השאה, נאסר מחדש. אין אנו יודעים מה יזמן לו גורלו, אך יש לשמוח על כך שהוא הורחק מן הבימה החברתית והפוליטית של יהדות פרס. כמו־כן יש לשמוח, שהחוגים הממשלתיים רואים בחיים לא ציר לשעבר של הקהילה היהודית בפרלמנט אלא סוכן זר מסוכן ותככן...״[44] (כל ההדגשות שלי, א״כ).

לארדו, לא יכול היה שלא לדעת מה יהיה דינו של אדם, שהואשם בקשר לרצוח את המלך.[45] אף־על־פי־כן, הוא הביע שמחה על מעצרו המחודש של חיים. הוא ידע היטב, שבפרס של אותם ימים המשטרה ובתי המשפט לא בחלו בשום סילוף לשם חיסולם של מי שלא הלכו בתלם, ובכל זאת צהל על כך, שחיים נחשב ל,,מרגל מסוכן״.

מה היו הסיבות לשנאה תהומית זו מצד נציגי כי״ח אל נשיא ההסתדרות הציונית? שתי ההשערות הבאות ניראות כסבירות ביותר:

1. נציגי כי״ח באיראן לא אהבו, בדרך־כלל, יהודים עצמאיים מדי, בעלי עמדות משלהם בתחומי חברה וחינוך.[46] הם היו אמנם מעוגיינים, ברוב המקרים, בשיתוף פעולה מצד פרנסי הקהילות, אך בתנאי שהם יהיו כנועים ושיבצעו את החלטותיהם. על לארדו כתב קופלוביץ׳: הוא ,,דספוט ביחס לציבור, פוחדים מפניו, אבל בלי כל יחס כבוד אליו... יחסו אל הציבור המקומי מדכא ומעליב״.[47]

חיים היה עצמאי ולוחם. הוא היה עלול לדרוש מנציגי כי״ח לסור למרותן של הקהילות, והוא אכן התחיל בכך. אין תימה, שהוא לא מצא חן בעיני לארדו. במאורעות מאי 1922,

(42) מברק הצ״פ מטהראן ללונדון, מיום 14.12.1926, בתיק Z4/2341-II, בארצ״מ; מכתב האגודה הציונית באדם נהריים מבגדד ללונדון, מס׳ 3955, בתיק Z4/10159, שם; Minute for the Executive, חתום על־ידי ליאונרד שטיין, מיום 14.12.1926, בתיק Z4/2341-II, שם; מכתב לוולף (מאת שטיין?) מיום 23.11.1926, שם; מכתב שטיין לתת־שר החוץ הבריטי לענייני המושבות, מיום 6.1.1927, בתיק Z4/10159, שם; מכתב שטיין לסטולר, מיום 20.1.1927, שם; מכתב תת־שר החוץ הנ״ל, מס׳ 44076/1927 מיום 23.2.1927, שם; מכתב תת־מזכיר לענייני המושבות, מיום 4.1.1927 (בתשובה למכתב ההסתדרות הציונית מיום 9.11.1926), בתיק KKL/705, שם; מברק חתום על־ידי ב׳ כהן, מיום 17.12.1926, בתיק Z4/10159, שם; מכתב המחלקה להסתדרות של ההנהלה הציונית לנעים בפריס, מס׳ 6314, מיום 15.12.1926, בתיק Z4/2341-II, שם; מכתב נעים מפריס להנהלה הציונית, מיום 21.12.1926, בתיק Z4/10159, שם; מכתב שלמה כהן־צדק בשם עולי איראן בא״י, מיום י״ז בסיון תרפ״ח, בתיק Z4/10159, שם; מכתב סאכר מירושלים להסתדרות הציונית בלונדון, מס׳ S/266/29, מיום 10.6.1929, בתיק S5/1966, שם; מכתב שטיין מלונדון לאקזקוטיבה בירושלים, מיום 20.6.1929, שם; מכתב ההסתדרות הציונית בירושלים לשטיין בלונדון, מיום 14.7.1929, בתיק S25/1966, שם.

(43) מכתב לארדו, מיום 28.5.1926, בתיק E2/128, באקי״ב; מכתב ביגאר מפריס אל ל״ג מונטיפיורי בלונדון, מס׳ 6258, מיום 5.1.1932, בתיק E2/128, באקי״ב.

(44) מכתב ביגאר לוולף, מיום 29.11.1926, בתיק E3/173, באקי״ב.

(45) ראה למשל מכתבו מיום 28.5.1926, בתיק E2/128, באקי״ב.

(46) כהן, כי״ח.

(47) קופלוביץ׳, חינוך, עמ׳ 6.

בשעה שסכנה של פוגרום ריחפה מעל הקהילה בטהראן, נטל חיים יוזמה והפעיל את נציג ארה״ב בטהראן.[48] בכך גזל, כביכול, את בלעדיות. הפניה אל הנציגים הדיפלומאטיים הזרים מנציג כי״ח, ויש מקום להניח, שהדבר לא נעם ללארדו.

2. לארדו, כמו נציגי כי״ח בכל העולם, היה מעוניין, בצדק, ביחסים טובים עם השלטונות. עוד בטרם נאסר חיים, נוכח לארדו לדעת, שרֶזָא חָאן הינו איש חזק. ועל־כן מיתן את פעילותו המסורתית והמפוארת של כי״ח בהגנה על היהודים.[49] חיים נהג אחרת. סגנונו היה חריף ובוטה, ומאבקו אמיץ. קופלוביץ׳ דיווח שחיים היפנה מכתב אל חבר הלאומים ואל ,,סמכויות פוליטיות גבוהות אחרות״, ובו תלונה מרה על היחס אל היהודים בפרס. ייתכן מאוד, שקופלוביץ׳ טועה: חיים לא כתב ישירות אל חבר הלאומים אלא אל הועדה המשותפת ל־The Anglo-Jewish Association and The Jewish Board of Deputies זאת אומרת אל Joint Foreign Committee שאולי פנתה מצידה לחבר הלאומים, אם כי לא מצאנו עקבות של תלונה כלשהי לחבר הלאומים. אף־על־פי־כן אין כל ספק, שחיים היה עשוי ללא חת ונאבק בממסד באומץ־לב בלתי רגיל. לא פעם התנגש עם ראש המשטרה בטהראן. באחד המקרים הוא צילם את גופו הפגוע של יהודי שהוכה קשות במשטרת טהראן, היראה את התצלום למלך ושלח אותו אל ההסתדרות הציונית באנגליה. חבריו של חיים מעידים, שראש המשטרה משך את תשומת ליבו של המלך אל התלונות הרבות שהופנו על־ידי חיים אל ההסתדרות הציונית ואל Joint Foreign Committee בלונדון, שפנו מצידם אל שגריר פרס בבריטניה.[50]

חיים היה פעיל מאוד בפרלמנט בכל הקשור לענייני היהודים. הוא נתחבר אל צירים דמוקרטיים אחרים ונאבק על כך, שהמלך יעניק זכויות אזרח לכל תושבי איראן וליהודיה בפרט.[51] אין ספק, שלארדו חשש מסוג זה של פעילות, ועל־כן שמח על מאסרו של חיים. בעצם היו כאן הבדלי גישות: לארדו והמנהיגים הציוניים המסורתיים היו שתדלנים; חיים היה איש המאבק הגאה.

3. לארדו היה, כאמור, אנטי־ציוני, ואילו חיים היה ציוני. סביר להניח, שלארדו חשש, שמא חיים ידרוש ציוניזציה של מוסדות כי״ח באיראן.[52] אין אנו בטוחים כלל, שיהדות אירופה היתה מצליחה להציל את חיים, אך עובדה היא שנשיאות כי״ח לא פעלה כלל לטובתו, ובאמצעות המכתב הנזכר למעלה של בגאר לוולף אולי אף השפיעה על יהדות בריטניה להימנע מהתערבות נמרצת להצילו, כשהחרב התהפכה מעל לראשו.[53] חיים הוצא

(48) מכתב לארדו מטהראן, מס׳ 142, מיום 9.5.1922, בתיק XIII E145C. בארכ״ח: התזכיר.

(49) קופלוביץ׳, חינוך, עמ׳ 6. לשם השוואה נציין, שעל מנהל בית״ס הקהילתי בכָּאשָׁאן ועל נציג כי״ח בהמדאן כתב קופלוביץ׳ (שם, עמ׳ 7) שעמדתם כלפי השלטונות תקיפה, הם גלחמים בהם, ואלה מפחדים מפניהם ומתחשבים בדרישותיהם.

(50) ראה Minute for the Executive, חתום על־ידי שטיין, מיום 14.12.1926, בתיק Z 4/2341-II, בארצ״מ: מכתב ד״ר לוי אל נעים בפריס, מיום 29.11.1926 בתיק Z4/10159 שם: זכרון־דברים מדו״ח בעל־פה, שנמסר על־ידי קופלוביץ׳ לקולונל קיש (נרשם ב־25.12.1928), בתיק S25/1966, שם.

באקי״ב. (51) לוי, עמ׳ 955; קופלוביץ׳, ציונות עמ׳ 8; התזכיר: ראה גם: מכתב שנכתב לפי בקשתו של אביגדור גולדשמיד בלונדון אל סר רוברט ואלי כהן, מיום 4.6.1913, בתיק E3/172,

(52) רמז לכך ראה בפישל, עמ׳ 8. בדו״ח של פישל יש אי דיוקים, גם במה שנוגע לחיים. אך קביעתו, שחיים התערב בנעשה בבתי־הספר סבירה ביותר מטעמים שאין מקום לפרטם כאן.

(53) למען הדיוק עלינו לקבוע, ש,,כל־ישראל־חברים״ לא היה המקור היחיד של וולף בעניין חיים. וולף התעניין בדבר גם אצל התנועה הציונית (ראה מכתב ההסתדרות הציונית בלונדון לוולף, מיום 7.12.1926, בתיק E3/172, באקי״ב). ראה גם: Minute for the Executive חתום על־ידי שטיין, מיום 14.12.1926, בתיק — Z4/2341, בארצ״מ: מכתב וולף לשטיין, מיום 62.11.1926, שם.

להורג ב־15 בדצמבר 1931, בטרם מלאו לו ארבעים שנה. הוא הואשם בין היתר, בפעילות ציונית ענפה.[54] הקהילה היהודית בכרמאנשאה, שחיים היה בנה הנערץ, ותומכיו הרבים בקהילה היהודית כולה התאבלו עליו מרה. זילברשטיין, נציג כי״ח בכרמאנשאה, כתב אל נשיא כי״ח, שחיים אמנם הלך ב,,דרכים רעות״ אך הוא גם תיאר את אישיותו הגדולה ולא הביע שמחה על סופו המר של האיש.[55]

עשר שנים לאחר מכן הורד רזָא שָאה מכס המלכות על־ידי בנות הברית. באותה עת שוחררו האסירים הפוליטיים. אילו לא קבע כי״ח עמדה שלילית כל־כך כלפי האיש, ואילו הצליחו המוסדות היהודיים באירופה לגרום לכך שיישאר במאסר ולא יוצא להורג, ייתכן שהיה משתחרר בעודו כשיר לפעילות, וסביר להניח, שיהדות פרס והתנועה הציונית העולמית היו מתברכות במנהיג בעל שעור־קומה בקנה־מידה בינלאומי.

כי״ח בתקופת הדעיכה של הציונות בפרס

הפילוג הקשה במחנה הציוני בעת המאבק בין חיים לבין לוקמאן שיתק למעשה את הפעילות הציונית היומיומית. לאחר נצחונו של חיים, התחילו הוא וחבריו להפיח מחדש רוח חיים בתנועה. הם חידשו את פעולת הוועדה לעליה וביקשו מן הארץ חומר תעמולה ציוני.[56] עיתון החיים האיץ בקוראיו לתרום לקק״ל. ענאיתולאה ספיר, יד ימינו של חיים ומזכיר התנועה הציונית[57] ביקש מן הארץ לשגר לפרס שליחים לחזק את התנועה ולהרחיבה.[58] אולם, למרבה הצער, נשימתו של המרכז הציוני החדש היתה קצרה ביותר. חברי המרכז הציוני המשיכו אמנם להתכתב עם ירושלים ועם לונדון בעניינים השוטפים, אך מעתה ואילך כל מעייניהם היו נתונים להטבת תנאי מאסרו של חיים ולגיוס המוסדות למען שחרורו.[59] הם גם חששו מפעילות ציונית גלויה.

יהודה קופלוביץ׳, שהגיע לאיראן באוגוסט 1928, שהה בארץ זו כשישה־עשר שבועות, ביקר בקהילות יהודיות רבות ודן עם ראשיהן בעניינים ציוניים. הוא נאם בבתי־כנסת והתרים לקק״ל. בכל מקום אירגן ועד ציוני חדש. בטהראן נפגש גם עם ועד הנשים הציוניות, שהביע נכונות נלהבת לפעול.[60] בטהראן התארגן מרכז ציוני ארצי חדש, שהחליט, בין היתר, לפעול למען ביסוס בתי־הספר הציוניים (קרי: קהילתיים), הבאת מורים מארץ־ישראל ו,,הכנסת הלימודים העבריים לבתי־הספר של האליאנס...״[61] ברם,

(54) כך כתב העיתון הפרסי שאָפַק־סורך במאמרו הראשי בגליונו, מיום 17.12.1931.

(55) מכתבו מכרמאנשאה, מס׳ 47, מיום 26.12.1913, בתיק XE105, בארכ״ה.

(56) מכתבים של ספיר מטהראן לקק״ל בירושלים, מס׳ 70, מיום 5.11.1925, מס׳ 85, מיום 18.2.1926, ומס׳ 89, מיום 22.4.1926, בתיק KKL/705, בארצ״מ: מכתב קק״ל מירושלים להצ״פ, מס׳ L/R17, מיום 23.1.1927, שם.

(57) במלחמת העולם השניה התגייס ד״ר ספיר למלחמה עיקשת במחלת הטיפוס, שהפילה חללים רבים בין היהודים. הוא טיפל בחולים ללא לאות בתנאים קשים ובלי לחוס על חייו שלו. אכן, חלה ונפל על משמרתו. יהא אשכורו כאן בבחינת יד לזכרו, עד אשר יונצח שמו בצורה הולמת.

(58) מכתבו מטהראן לקק״ל בירושלים, מס׳ 70, מיום 5.11.1925, בתיק KKL/705, בארצ״מ.

(59) מכתב קק״ל מירושלים להצ״פ, מס׳ L/R17, מיום 23.1.1927, בתיק KKL705, בארצ״מ: מכתבים של הצ״פ לקק״ל בירושלים, מיום 13.3.1927, ומיום 29.5.1927, שם; מכתב לוי מטהראן לנעים בפריס, מיום 29.1.1928 בתיק KKL/5/2996, שם.

(60) מכתביו מפרס לקק״ל בירושלים, מיום 31.8.1928, ומיום 20.9.1928, בתיק KKL/5/2996, בארצ״מ: מכתבים של רוֹחסָאר מטהראן למוסדות הציוניים בארץ, מיום 12.11.1928, ומיום 29.11.1928, הכל בתיק KKL/5/2996.

(61) קופלוביץ׳, ציונות, עמ׳ 13, 23–26.

הכל הדגישו היטב בפני השליח, שהם אינם מעיזים לפעול פעולה של ממש בלי רשותו המפורטת של הממשל הפרסי. הצורך בלגליזציה הומחש בפני קופלוביץ׳ על־ידי העובדה שהמשטרה הפרסית לא הרשתה לו להרצות בפומבי על מצב היהודים בארץ־ישראל.[62]

בזכות מכתב המלצה מן השגרירות הבריטית, נתקבל קופלוביץ׳ לראיון על־ידי ראש ממשלת פרס. הלה אמר לקופלוביץ׳, שיביא את בקשת הלגליזציה של התנועה הציונית באיראן בפני מליאת הממשלה ובפני המלך. חודשים אחדים לאחר־מכן הודיע ראש המשטרה בטהראן לנציגים שהלכו אליו, שעליהם לחדול בינתיים מכל פעילות ציונית. חלק מן המנהיגים הציוניים ביקשו מירושלים ומלונדון להפעיל את משרד החוץ הבריטי כדי שיתערב למען הלגליזציה, אך מנהיגים אחרים חששו, שדבר זה יחשיד אותם כסוכני מעצמה זרה. הם פנו לפרופסור אדלר, ששהה אז בטהראן, וביקשוהו לכתוב לירושלים לבל תפעל בכיוון זה. אמנם המשרד הציוני בלונדון ניסה להפעיל את סגן הקונסול בטהראן, אך הפניה לא נשאה פרי.[63]

בשנת 1931 עדיין מכרו ציוני פרס שקלים, ויהודה קופלוביץ׳ ייצגם בקונגרס ה־17.[64] אך במאי 1932 הם שלחו ללונדון את המברק הבא: ,,אנו מתכבדים להודיעכם שלא קיים ועד ציוני באיראן. על־כן ומסיבות אחרות אין איש שיעז להשיב על מכתביכם״.[65]

היתה זו שירת הברבור של התנועה הציונית באיראן. טהראן הציונית כבר לא ענתה על קריאות ארץ־ישראל. ערי השדה נהגו כך עוד לפני כן.[66] אמנם בשנת 1933 כתב רחים־זאדה לירושלים כ,,נציג הסוכנות היהודית באיראן״, אך מכתבו נכתב על נייר פשוט ללא כותרת.[67]

בשנת 1935 ביקר בפרס יצחק בן־צבי. בשובו העמיד את הסוכנות על הסכנה הגדולה בקיום פעילות ציונית בפרס.[68]

על היעדר הרשיון החוקי נוספה גם צרה חדשה: בסוף שנות ה־20 ובשנות ה־30 ניהלו כמה עיתונים פרסיים תעמולה אנטי־ציונית. המאורעות בארץ־ישראל, הספר הלבן והתעמולה הנאצית הלהיבו את דמיונם האנטי־יהודי של הקנאים המוסלמיים, והם שפכו

(62) מכתב קופלוביץ׳ מפרס לקק״ל בירושלים, מיום 20.9.1928, בתיק KKL/5/2996 בארצ״מ.

(63) מכתב קופלוביץ׳ מפרס לקק״ל בירושלים, מיום 20.9.1928, בתיק KKL/5/2996, בארצ״מ: זכרון דברים מדו״ח בעל־פה שנמסר לקולונל קיש על־ידי קופלוביץ׳, מיום 25.12.1928, בתיק S25/1966, שם: מכתב קיש מירושלים ללונדון, מיום 26.12.1928, שם: מכתב שטיין מלונדון לאקזקוטיבה בירושלים מיום 17.1.1929, שם: מכתב שטיין לסגן הקונסול הבריטי בטהראן, מיום 17.1.1929, שם: מכתב רוחסאר מטהראן לירושלים, מס׳ 47, מיום 28.2.1929, בתיק S5/1966, שם: מכתב רוחסאר (בטעות צוין: רוקבאסק) מטהראן להסתדרות הציונית בירושלים, מיום 10.3.1929, בתיק S5/1966, שם: מכתב רוחסאר לקק״ל, מיום 18.4.1929, בתיק KKL/5/2996, שם: מכתב סאכר מירושלים לאקזקוטיבה בלונדון, מספר לא ברור), מיום 10.6.1929, שם: מכתב שטיין מלונדון לאקזקוטיבה בירושלים, מיום 20.6.1929, בתיק S25/1966, שם: מכתב אדלר מטהראן לסאכר בירושלים, מיום 21.6.1929, שם: מכתב שטיין מלונדון לסאכר בירושלים, מיום 4.7.1929, שם.

(64) מכתב הצ״פ לאקזקוטיבה בלונדון, מיום 25.5.1931, בתיק Z4/3069, בארצ״מ: מכתב מחלקת הארגון להצ״פ, מס׳ 2074, מיום 21.8.1913, שם.

(65) המברק מצוטט במסמך שנשלח מלונדון למחלקת הארגון, מיום 26.5.1932, בתיק S25/1966, בארצ״מ.

(66) מכתב קק״ל מירושלים לחאג׳י חי בהמדאן, מס׳ ל/א 933, מיום 1.3.1929, בתיק KKL/5/2996, נשאר ללא תשובה, כך היה גם גורלם של מכתבים דומים שנשלחו לאצפהאן, לשיראז, לכאשאן ולכרמאנשאה (שם).

(67) מכתב מ״א רחים־זאדה, מיום 2.12.1933, בתיק KKL/5/6811, בארצ״מ, ראה גם: מכתב קק״ל מירושלים לברוכים בטהראן, מס׳ T/A/17/93, מיום 3.1.1933, בתיק KKL/5/544, שם.

(68) מכתב מס׳ 6891/4/2, מיום 19.8.1935, בתיק KKL5/6811, בארצ״מ: ראה גם: דו״ח חביב לוי מפרס, מיום 12.2.1934, בתיק S25/3532, שם: מכתב ד״ר מוסא טוב, נשיא הצ״פ, להנהלה הציונית בא״י, מיום 2.5.1945, בתיק S5/771, שם.

קיתונות של שנאה על ראשם של היהודים הציוניים בפלסטינה. השנים לא היו איפוא כשרות לפעולה הציונית בפרס. חברת ,,כל־ישראל־חברים'' נשארה הגוף היהודי הבין־לאומי היחיד, שפעל פעילות רצופה בקרב יהדות פרס. חוסר האונים של התנועה הציונית לא גרם לה כל צער. יש להניח, שההיפך הוא הנכון.

לאחר מלחמת העולם הראשונה האמין כי"ח, שהינה ,,הולכת וקמה אנושות חדשה שבה לא יהיו אזרחים מדרגה נמוכה...''[69] נשיאות כי"ח ידעה היטב, שבעצם הימים ההם מדכאים יהודים בפולין, ברומניה ובהונגריה, אך סבורה היתה, שאלה הם קשיים חולפים, שכן לא ביום אחד ניתן לתקן את העולם. ,,...המיעוטים הדתיים אינם עוד חסרי מגן, יש באפשרותם לפנות לחבר הלאומים..''[70] זהו הרקע לעובדה, שבאותן שנים נקטו המוסדות המרכזיים של כי"ח מדיניות א־ציונית ברורה, אם לא גרוע מזה. הביטאון הרשמי של כי"ח בגליונותיו השונים נתן לכך ביטוי בהיר.[71] במיפגש לכבוד שנת המאה להולדת נרסיס לוון, נאם מנהל ביטאון כי"ח, אלפרד ברל. השנה היתה שנת עלייתו של היטלר לשלטון, אף־על־פי־כן כינה ברל דווקא את הציונות כאשליה, הזכיר בנימה של גאוה, שנרסיס לוון ,,התנגד לתכנית [הרצל בדבר הקמת מדינה יהודית] מטעמים הסטוריים, דמוגרפיים, כלכליים־מדיניים ומעשיים...''[72] כי"ח היה מוסד צנטרליסטי למדי, ביחוד מבחינה אידאית, ונציגיו בפרס לא יכלו לאמץ גישה ציונית דווקא. ואכן בתי־הספר של האליאנס בפרס היו בשנות השלושים א־ציוניים לחלוטין.

במוסדות כי"ח באיראן לימדו על ,,פלסטינה'' שורות אחדות מתוך ספר גיאוגרפיה פרסית.[73] כי"ח אפילו לא מצא לנכון להרחיב את הדיבור על העובדה האובייק־טיבית־הגיאוגרפית ש,,פלסטינה'' משנה את צורתה כתוצאה מן הפעילות הציונית. הנוער היהודי בפרס לא ידע איפוא דבר על היישוב ההולך ונבנה.[74] עד 1942 ,,...לא ידענו מאומה על הציונות, ועל ארץ־ישראל החדשה, על הרצל ואחרים'', אמר נתן שאדי בקבלת הפנים שנערכה לכבוד עלייתו של הגרעין האיראני לרמת־הכובש.[75] טענתו של שאדי זוכה לתמיכה ממקורות רבים אחרים.[76] נציגי כי"ח באיראן הציעו מדי פעם לשלוח תלמידים לבית הספר המקצועי של כי"ח בירושלים, אך הצעות אלה לא הועלו מתוך גישה ציונית אלא במסגרת מדיניות החינוך המקצועי של כי"ח. אגב, במסמכים הרבים שבדקנו עד כה אין עדות שתלמיד כלשהו אכן נשלח לירושלים.

נציגי האליאנס באיראן סייעו ביד הפליטים היהודיים שהגיעו לפרס מברית־המועצות לפני מלחמת העולם השניה. הם עזרו גם לאלה שרצו לעלות לארץ, אולם פעילותם זו נשאה אופי הומניטארי־יהודי ולא ציוני.

הדברים שהובאו לעיל עשויים להוכיח, שמוסדות כי"ח באיראן התעלמו מן הציונות

(69) מוריס לוון, עמ' 30.

(70) שם, עמ' 31.

(71) כהן, ציונות, עמ' 47–48. ראה גם: שוראקי, עמ' 206, 212, 220, 262.

(72) ברל, עמ' 10; ראה גם עמ' 15.

(73) כך למדתי אנוכי בכיתה ו' בכי"ח טהראן בשנת 1942, וכך למדו רבים, שרואיינו על־ידיי (המחבר).

(74) קופלוביץ', חינוך, עמ' 10.

(75) דרכנו, גליון מס' 1, מיום 19.1.1945, עמ' 3, בארכו"ש.

(76) ראה לדוגמה: דרכנו, גליון מס' 6, מיום 1–2.7.1945, עמ' 6 בארכו"ש: ,,גולת פרס": דרכנו, גליון מס' 1, מיום 19.1.1945, עמ' 2–3, בארכו"ש. ראה גם את דבריה של אלתה ספיר, חברת רמת־הכובש, אשתו של ישראל ספיר, שהיה שליח בפרס, בגליון מס' 2 של דרכנו, מיום 20.2.1945(?), עמ' 4, בארכו"ש: אשר וכסמן ודוד ולדהורן, ידיעות על תנועת החלוץ באבאדאן ובחורמשהר (דרום איראן), בתיק 3–276, בקופסה קק"ל 1716, בארצ"מ.

לגמרי. אולם מה שחמור עוד יותר הוא העובדה, שבתי־הספר של החברה צמצמו גם את לימודי היהדות שעשויים היו לקשור את ילדי היהודים אל עברם, לנטוע בהם געגועים לחידוש תפארת עמם ולחנכם באופן עקיף לציונות. אין אמת בטענתם של קופלוביץ׳ ושל שפייזהנדלר לפיה רצה כי״ח בהתבוללות היהודים בין הפרסים.[77] אולם מאידך גיסא אין מנוס מן הקביעה, שלימודי היהדות הוזנחו במוסדות כי״ח. המסמכים והעדויות המצויים בידינו אינם משאירים ספק בדבר.[78] הממשלה הפרסית לא מנעה ממוסדות כי״ח ללמד לימודים יהודיים. הזנחתם היא חטאם שלהם. התנועה הציונית באיראן נפגעה איפוא הן במישרין על־ידי גורם חיצוני, הממשל הפרסי, שאסר את קיומה והן בעקיפין על־ידי נציגי כי״ח, שהנמיכו את קומת היהדות במוסדותיהם, בייחוד בכיתות הגבוהות, ורבות העדויות לכך:

שלום, כתב־העת היהודי (הראשון?) שיצא לאור בפרס עוד בשנת 1915 נתן ביטוי להתמרמרות של ראשי הקהילה על הזנחת הלימודים היהודיים במוסדות האליאנס. כך עשו גם עורכי ,,הגאולה״ בשנת 1921.[79] העברית לא נלמדה בכי״ח כשפה מדוברת. במקרים מסויימים לא דאגו המנהלים להקנות לתלמידיהם אפילו את מיומנות הקריאה המכאנית השוטפת. רוב התלמידים ידעו לקרוא אך לא הבינו את הנקרא. ההסטוריה היהודית זכתה לתשומת־לב מועטה. אפילו הלימודים הדתיים לא זכו לתשומת הלב הראויה. המעט שנלמד, נלמד מכאני ורדוד.[80]

לארדו לא איפשר לקופלוביץ׳ להיפגש עם המורים בבית־ספרו. הוא לא חשש מן השלטונות, שכן קופלוביץ׳ שהה באיראן ברשיון, אף נתקבל לראיון על־ידי ראש הממשלה. זאת ועוד: מדובר היה בפגישה פנימית ולא פומבית. לארדו פשוט לא היה מעוניין להפגיש את מוריו עם שליח ציוני. למרות זאת ביקורו של קופלוביץ׳ יצר לחץ מסויים על לארדו. בשעה שקופלוביץ׳ נאם בבית־הכנסת אנשים בקהל הציעו לייסד בית־ספר עברי בטהראן. לארדו נחרד והסכים לקבל לבית־ספרו מורה מארץ־ישראל ,,אם ישלחו״, דהיינו אם ישולם שכרו על־ידי המוסדות בארץ־ישראל. גם המנהל באצפהאן אמר לקופלוביץ׳ שהוא מעוניין במורה ובגננות, אך אין ביזו כסף לשלם להם. למנהל כי״ח המדאן הייתה גישה הרבה יותר חיובית: הוא היה מוכן לקבל מורה ארצישראלי ואף לשלם את שכרו.[81]

ב־1930 ביקר ד״ר פישל בפרס. על סמך מפגשו עם היהדות האיראנית ועם מנהלי מוסדות כי״ח הוא קבע, שכי״ח נכשל והכשיל בכך, שניסה להקים בפרס בית־ספר צרפתי במקום מוסד חינוך יהודי. פישל התלונן מרה על הזנחת היהדות במוסדות כי״ח. הוא המליץ לעקוף את כי״ח, להביא לאיראן אישיות שתדאג לארגון חינוך עברי־יהודי ומורים יודעי עברית מארץ־ישראל או מליטא.[82] הצעה דומה הופנתה אל ההסתדרות הציונית בירושלים על־ידי מנהיג ציוני פרסי, ד״ר חביב לוי, בשנת 1929. הוא כתב:

,,...חברת אליאנס עשתה כבר את שלה, והיא צריכה לפנות את מקומה לכוחות

(77) קופלוביץ׳, חינוך, עמ׳ 7; שפייזהנדלר, עמ׳ 18.

(78) כהן, כי״ח.

(79) נצר, פעילות ציונית, עמ׳ 142; נצר, ציונות, עמ׳ 31, הערה 15.

(80) ראה לדוגמה: קופלוביץ׳, חינוך, עמ׳ 5, 9, 12, 13, 14, 18; דו״ח אדיב; כהן, כי״ח, עמ׳ 100 והערה 51; מכתב עדין שולמי, מיום 19.5.1945, בתיק S5/771, בארצ״מ; דו״ח ,,סהדי״ ,,מפי אדם מוסמך״ (כנראה נציג ג׳וינט בפרס), (מדצמבר, 1949 או מראשית 1950), בתיק S20/541, בארצ״מ; מכתב יקותיאל מטהראן, מס׳ 233, מיום 6.7.1929, בתיק KKL/5/2996, שם.

(81) קופלוביץ׳, חינוך, עמ׳ 10, 11, 12, 14.

(82) דו״ח פישל.

הציבוריים החדשים, שימלאו עכשיו את אותם התפקידים [הענקת השכלה מודרנית] ביחד [עם] נאמנות לתחיה הלאומית... כרגע הקרקע מוכשר בפרס לקבלת מורים מארץ־ישראל ..., על המורים להיות מבשרי התחיה הלאומית ... ולחנך נוער יהודי חדש בפרס, הקשור לארץ ישראל ולציונות ... מורי ארץ ישראל [בפרס] עלולים לרשת את העמדה שהייתה עד עכשיו למורי הצרפתית של האליאנס...״[83] קריאתו של ד״ר לוי נשארה ללא הד.

משנת 1942 עד עליית חומייני

על אף הכל נשארו יהודי פרס קשורים לארץ אבותיהם בלב ונפש. שני דורות של חינוך א־ציוני לא יכלו למחוק מאה דורות של געגועים לציון. לא הכל רצו לעלות ארצה, הרוב לא היו מוכנים להתגייס לפעילות ציונית אקטיבית, אך כמעט כולם אהדו את המפעל הציוני. השליחים שהגיעו לאיראן החל בשנת 1942 העידו על אופיה של יהדות ארץ זו בדברים כגון: ,,כל יהודי הוא בפוטנציה ציוני...״.[84] ,,אין ביהדות הזאת, החדורה רגש דתי חזק, כל הבדל בין דתיות לבין לאומיות וציונות. החיבה לציון והקשר הנפשי לארץ־ישראל בולטים לעין...״.[85] ,,בכל שכבות היהדות המקומית ישנה התעניינות ערה בכל מה שמתרחש ביישוב ושאיפה פוטנציאלית לעליה...״[86]

במלחמת העולם השניה, החל בשנת 1942, קרו בפרס מאורעות, שליבו את הרגש הציוני, שהוציאוהו מן הכוח אל הפועל ושהשפיעו במידה מסוימת גם על גישתם של נציגי ,,כל־ישראל־חברים״ בפרס לתנועה הציונית בארץ זו. אנו נתאר להלן את המאורעות הללו בקצרה ונציין לאחר־מכן את השפעת התסיסה הציונית שהתעוררה בעקבותיהם, על התנהגותם של מנהלי מוסדות כי״ח באיראן.

1. באפריל ובאוגוסט 1942 הגיעו לפרס יהודים פולניים, פליטי השואה.[87] יהודי פרס הקימו ועד לעזרה. הם אספו 72,000 תומאנים לסיוע. רבים מן הפליטים חולקו בין המשפחות. ד״ר לוי מסר: ,,לא הבאנו בחשבון את מחלת הטיפוס, ומסרנו את מיטותינו לפליטים״.[88] ,,פגישה זו של יהודי המקום עם הפליטים היהודיים סימלה והמחישה להם מקרוב את צרת ישראל בגלות״[89] וחידדה בקרב יהודי איראן את הרגש הציוני.

שנים אחדות לאחר מכן עברו דרך פרס עולים מעיראק, וגם הגירה זו עוררה סולידריות והצביעה על הציונות כעל הדרך לפתרון בעייתם של היהודים בכל אתר ואתר.[90]

2. באפריל 1942 נפתח בטהראן משרד ארצישראלי לטיפול בפליטי השואה.[91] אך המחלקה לארגון של ההסתדרות הציונית והמשכילים היהודיים באיראן לחצו על משרד

(83) תזכיר ,,היהודים בפרס״, מאת חביב לוי, עמ׳ 29, בתיק Z/4/3250, בארצ״מ.

(84) מכתב שליח קק״ל, אילנאה מטהראן למחלקת הארגון, מיום 7.2.1944, בתיק S5/771, בארצ״מ. ראה גם: דו״ח אדיב; שיחה עם דן גלברט, נציג קק״ל שחזר ארצה מפרס, מיום 24.1.1946, בתיק S5/771, בארצ״מ.

(85) מכתב קליינבאום מטהראן ללויטרבאך בירושלים, מיום 14.4.1946, בתיק S5/771, בארצ״מ.

(86) מכתב קליינבאום מטהראן למחלקת העליה, מיום 20.12.1945, בתיק S5/771, בארצ״מ.

(87) דין וחשבון, עמ׳ 3, 5–9; דינור, כרך ג׳, חלק ראשון, עמ׳ 616.

(88) זכרון דברים מן השיחה עם ד״ר חביב לוי, בתיק S5/771, בארצ״מ; דין וחשבון עמ׳ 7–8, 9.

(89) מכתב יקותיאל מטהראן לסוכנות בירושלים, מיום 25.3.1943, בתיק S25/1966, בארצ״מ; דרכנו, גליון 10, מיום 17.1.1946, עמ׳ 10, בארכו״ש.

(90) עדויות על כך מפוזרות בספרו של הלל (ראה לדוגמה עמ׳ 223). מצויה בידיי עדותו של סירוס מרי, תושב גוה־ימין, (מיום 18.10.1986) על הצלחתו בשחרור בערבות של קבוצה קטנה של יהודים מעירק מידי המשטרה הפרסית בעיר אהוואז.

(91) האבקואציה: הטיפול בפליטים ובילדי טהראן; משלוח עזרה חומרית ורפואית ליהדות פולין; חיפוש קרובים ועוד. (מכתב קליינבאום מטהראן למחלקת העליה, מיום 20.12.1945, בתיק S5/771, בארצ״מ).

זה לפתח פעילות ציונית בקרב יהדות איראן.[92] קליינבאום כתב: ,,משרד הסוכנות בטהראן נראה ליהודי פרס ... מעין צירות או קונסוליה של מדינה".[93] ליהודי פרס נזדמנו גם מפגשים ציוניים נרגשים אחרים: עם פלוגה של אנשי היישוב, דוברי רוסית שהוצבה בעירק ובפרס לשם השתתפות בהעברת אספקה לברית המועצות, עם חיילים ארצישראליים מיחידת שדה של מספקי מפות וחיילים אחרים במדים של חֵיל התעופה המלכותי, עם חיילים יהודיים אמריקאיים ששהו בפרס, ועוד.[94]

3. בינתיים הגיעו לאיראן גם שליחים, שנועדו לפעילות ישירה בקרב הקהילה. הם לימדו ציונות, עברית, מולדת, הסטוריה, שירה והגנה עצמית. הם עסקו בהתרמה, במכירת בולים ועצים, בהרשמה בספר הזהב, בספר הילד וכו'. הם פתחו כיתות ללימודי עברית בביה"ס הקהילתי ,,כורש", אירגנו מסיבות שבת וחג, סמינרים ציוניים וועדים של קק"ל בטהראן ובערי השדה.[95] חפצים או תשמישי קדושה, שהובאו מארץ־ישראל, נרכשו בהתלהבות ובמחירים גבוהים. עיתונות ציונית בעברית ובלועזית הגיעה לאיראן ונתקבלה באהדה. גם שידורי הרדיו מירושלים נקלטו בפרס וגרמו התרגשות. בטהראן אורגנה תערוכה על א"י בבניינה ובמלחמתה. היא משכה אלפי מבקרים.[96]

תוך שנים אחדות מאז כיבושה של איראן על־ידי בנות־הברית קמו בה ארגונים רבים של בני נוער וצעירים ובראשם, ,,החלוץ". כל הארגונים הללו היו ציוניים.[97] ,,החלוץ", שריכז בתוכו עד מהרה את רוב התנועות, מנה על סף שנות החמישים אלפי חברים בכל רחבי המדינה. הבנות השתתפו כמעט בכל פעילויות ,,החלוץ".[98] השפעתם של חברי התנועה הציוניות על הלכי־הרוח ברחוב היהודי הפרסי חרגה מעבר לאחוזם הקטן באוכלוסיה היהודית.

באותם הימים הופיעו בטהראן ובערי השדה גם כתבי־עת יהודיים רבים. היו אלה ירחונים או שבועונים עלובים למדי, אך כולם נקטו, במידה זו או אחרת, גישה ציונית.[99]

(92) ראה לדוגמה מכתב מחלקה זו אל שפר וזילברברג, מס' 233/4951, מיום 13.10.1942, בתיק S5/771, בארצ"מ; מכתבו של א"ל לויטרבך לאילנאה בטהראן, מס' 233/8606, מיום 6.1.1944, ומס' 233/9323, מיום 18.4.1944, שם; כהן, ציונות, עמ' 55.

(93) מכתב קליינבאום מטהראן למחלקת העליה, מיום 20.12.1945, בתיק S5/771, בארצ"מ, ראה גם: מכתב דב אדיב מטהראן בשם קליינבאום, מס' 15/3884, מיום 12.9.1946, בתיק S5/T1488 שם; מכתב מחלקת העליה אל מחלקת הארגון מס' 2222/54/7/2099, מיום 23.1.1947, שם.

(94) שלוחות, גליון א', עמ' 26, 28, 41; גליון ב', (תשרי תשכ"ד), עמ' 6, 12. דינור, כרך ג', חלק ראשון, עמ' 685, 738, 755, 763; מכתב מחלקת הארגון לוועד הארצי למען החייל העברי, מס' 233/6728, מיום 5.4.1943, בארצ"מ; מכתב אילנאה מטהראן לקק"ל בירושלים, מיום 1.5.1944, בתיק KKL/1548, שם.

(95) ראה לדוגמה: מכתביו של יקותיאל מטהראן, מיום 15.3.1943, ומיום 6.7.1943, בתיק S5/771, בארצ"מ; מכתב אילנאה מטהראן למחלקת הארגון, מיום 7.2.1944, ומכתבו מס' 96, מיום 1.6.1944, בתיק S5/771, שם; מכתב של גבי מהמדאן להסתדרות הציונית, נתקבל בראשית פברואר 1944, שם; מכתב מלמד מטהראן לצבי ויינברג בירושלים, מס' 15/A, מיום 12.3.1944, בתיק KKL/1548, שם. תיקי קק"ל איראן בארצ"מ מלאים מסמכים המעידים על פעילותן של שכבות אוכלוסיה שונות למען קק"ל, ראה לדוגמה את התיקים הבאים: תיק 30–276 בקופסה קק"ל 1716; תיק ק/1548-III, שם; ותיק ק/1548-II, שם. ביום 31.3.1986 רשמתי מפיו של אפרים שילה, איש טירת־צבי, סקירה על פעילותו באיראן, באימון הקהילה בהגנה עצמית.

(96) מכתב גלברט מטהראן לקק"ל בירושלים, מיום 5.3.1945, בתיק ק/1548־III, בארצ"מ; מכתב קק"ל לקיפניס בחיפה, מיום 6.5.1945, שם; מכתב ויינברג מירושלים למלמד בטהראן, מיום 16.7.1944, בתיק ק/1548־II, בארצ"מ; מכתב מלמד מטהראן לויינברג בירושלים, מיום 10.8.1944, שם; מכתבים של גלברט מטהראן לקק"ל בירושלים, מיום 1.1.1945, ומיום 5.3.1945, בתיק ק/1548־III, שם; סקירת אילנאה, עמ' 3.

(97) מאמרי ,,מקומן של תנועות הנוער הציוניות בחינוך היהדי באיראן", נמצא בהכנה. ראה גם: כהן, ציונות, עמ' 57–77; כהן, עברית, עמ' 383–388.

(98) ראה לדוגמה: פרידמן, שרה: ,,החברה בהחלוץ," דרך החלוץ, פסח תש"ו, עמ' 13. ראה גם: דו"ח אדיב.

(99) דרכנו, גליון 10, מיום 7.1.1946, עמ' 70, בארכו"ש; זכרון דברים מן השיחה עם ד"ר חביב לוי, מיום 7.1.1946, בתיק S5/771, בארצ"מ; זכרון דברים מן השיחה עם דן גלברט, מיום 24.1.1946, שם.

לדוגמה, הגואל עסק כמעט באורח בלעדי במתרחש ביישוב ובמחנה הציוני העולמי. העיתון קרא לקוראיו לקנות שקל ולהשתתף בבחירות להסתדרות הציונית, שכן ,,תקופתנו היא תקופת הציונות''.[100] בטהראן הוקמה גם הוצאת ספרים קטנה, ,,עם־חי'', שפרסמה ותרגמה ספרות ציונית.[101] ובנובמבר 1944 התארגנה מחדש ההסתדרות הציונית באיראן.[102]

הרצון לעלות גבר מיום ליום בכל הקהילות. סרטיפיקטים לעליה לא היו ובכל־זאת צעירים אחדים פרצו ועלו. בדצמבר 1944 התארגן ברמת־הכובש גרעין קטן של חלוצים מפרס. המכתבים של חברי הגרעין ועלון הגרעין, הגיעו לקהילות פרס ושימשו קול קורא לציונות. חברי ,,החלוץ'' כתבו לעלון, וילדים מרמת־הכובש התכתבו עם ילדים יהודיים באיראן.[103]

התסיסה הציונית אחזה גם ביהודים בערי השדה. בוועידה הארצית הראשונה של ,,החלוץ'', שנערכה בטהראן בסוכות תש''ז, השתתפו נציגים מאחת־עשרה ערים.[104] בְּאָבָאדָן, שבה שהו פועלים מסולל־בונה שעבדו בחברת הנפט התרחבה הפעילות הציונית במיוחד. פועלים אלה ניהלו תעמולה ציונית גם בחוֹרְאָמְשַׁהר ובאַהְוָאז.[105]

נציג קק''ל, אילנאה נדד במשך חודשיים מעיר לעיר והציג את הסרט ,,ארץ ישראל בבניינה''. באבדאן נכחו באולם, זה לצד זה, יהודים מקומיים, חיילים יהודיים אמריקאיים, אנשי סולל־בונה, וכמה יהודים מכרמאנשאה שבאו במיוחד לאבאדאן כדי לחזות בסרט.[106] שליחים מן הסוכנות ומתנדבים מן ,,החלוץ'' הגיעו לערי שדה רבות.[107] אחדים מן השליחים הציוניים הצליחו לקשור קשרים טובים עם אישים רמי־מעלה בממשל הפרסי. מנהל המשרד הארצישראלי, ד''ר ישי, נפגש עם המלך.[108] ואילו קליינבאום תכנן להיפגש עם ראש הממשלה.[109]

(100) גליון 3, שנה ב' (25), כ''ב באב התש''ה, עמ' 1.

(101) מכתב מחלקת הארגון אל הצ''פ, מס' 233/7898, מיום 24.3.1947, בתיק S5/Г1488, בארצ''מ; מכתב ,,עם חי'' מטהראן, מיום י''ב כסלו תש''ז, שם.

(102) מכתב ד''ר מוסא טוב להנהלה הציונית בירושלים, מיום 25.1.1945, בתיק S5/771, בארצ''מ.

(103) ראה לדוגמה: מכתב יקותיאל מטהראן לטוכנות בירושלים, מיום 6.7.1943, בתיק S5/771, בארצ''מ; מכתב אילנאה מטהראן, תאריך הקבלה 29.12.1943, שם; מכתב גבי מאבאדאן, נתקבל בראשית 1944, שם; מכתב קליינבאום מטהראן לדובקין בירושלים, מס' מ/13543, מיום 12.6.1946, בתיק S5/771, בארצ''מ. מכתב מחלקת העליה למחלקה המדינית ולמחלקת הארגון, מס' 222/54/7/3516 מיום 10.5.1945, בתיק S5/771, בארצ''מ; דרכנו, גליונות 3, 7, 9, 10, 11, 13.

(104) החלטות הוועידה הארצית הראשונה של ,,החלוץ'' באיראן, בתיק 5–276, בקופסה קק''ל 1717, בארצ''מ.

(105) דינור, עמ' 209; מכתב סירוס מרי מאהוואז לקק''ל בירושלים, מיום 7.5.1945, בתיק ק/1548־III, בארצ''מ; מכתב גבי מאבאדאן להסתדרות הציונית בירושלים, נתקבל בארץ בראשית פברואר, 1944; וכן מכתבו מאבאדאן, מיום 4.2.1944, בתיק S5/771, שם; מכתב ישראל מדברי מאבאדאן לקק''ל בירושלים, מיום 22.9.1945, בתיק ק/1548־III, שם; מכתב אשר מאבאדאן, מיום 10.12.1945; דרכנו, גליון 10, מיום 17.1.1946, עמ' 5–6, בארכו''ש.

(106) דו''ח אילנאה, מועתק מעיתון ,,דבר'', גליון 24.5.1945, בתיק S5/771 בארצ''מ.

(107) ראה לדוגמה: דו''ח אדיב; מכתבים רבים של דן גלברט מטהראן לקק''ל בירושלים בתיק ק/1548־III; מכתב חנה לולואי, דרכנו, גליון 10, מיום 17.1.1946, עמ' 4, 5, בארכו''ש; מכתב גורולא זבולוני ממשהד לקק''ל בירושלים, מיום 26.12.1946, בתיק 5–276, קופסה קק''ל 1717, בארצ''מ. בראשית 1949 יצאתי בהתנדבות, כחבר מרכז ,,החלוץ'' באיראן, למסע תעמולה וארגון בערים יַזְד, רַפְסַנְג'אן וּכְרְמָאן (המחבר).

(108) נתן שאדי, ,,על יהדות פרס'', 1.7.1949, בתיק S20/541, בארצ''מ.

(109) מכתבו מטהראן לדובקין בירושלים, מס' מ/13543, מיום 12.6.1946, בתיק S5/771, בארצ''מ.

במשך תקופה מסויימת אפילו ציר היהודים במג׳לס, מוראד אריה, תמך תמיכה מסויימת ברעיון הציוני.[110] הציונות החזירה אל היהדות גם חלק מן היהודים שהמירו את דתם: היו בהאים ששבו אל צור מחצבתם.[111] הכרזת המדינה ומלחמת השיחרור נתנו תנופה להתעוררות הציונית וגברה הדרישה להסברה ולעליה.[112] כיסופי הגאולה עתיקי היומין עלו על פני השטח ותרו אחר מסגרות להתממש בהן.

הבה נבחן עתה, כיצד השפיעה סערה ציונית זו על מוסדות ,,כל־ישראל־חברים״ באיראן

ראשי האליאנס בצרפת חינכו את מנהלי בתי־הספר שלהם לרצות בכך, שהיהודי יהיה ,,צרפתי בצרפת, רוסי במוסקבה, ספרדי במדריד, ואיטלקי ברומא״.[113] בשנת 1901 אמר נשיא כי״ח בנימה של גינוי: הציונות היא תיאוריה של אכזבה ושל יאוש. ,,היא גוררת [את חסידיה] ... לאיזה חלום של איזו מדינה יהודית ... וכל זאת במקום ללמדם להתגונן, להיאבק למען חופש מצפון ולמען שוויון אזרחי ומדיני, ולשתפם בתהליך הקידמה התרבותית של העמים שבקרבם הם חיים״.[114] השקפת עולמם המשכילית־האמנציפטורית של נציגי ,,כל־ישראל־חברים״ חרבה לנגד עיניהם בד בבד עם חורבן יהדות אירופה. משום־כך הם לא יכלו עתה להתעלם מן הסערה הציונית שקמה סביבם בקהילה היהודית האיראנית. על־כן חל פיחות מסוים בהתנכרותם לציונות.[115] גם אותם מנהלים, שלא התנכרו לציונות אך התעלמו ממנה, חישבו עתה את דרכם מחדש. הדבר בא לידי ביטוי בצורות שונות:

נציגי כי״ח באיראן הביעו נכונות להורות את העברית כשפת־דיבור ולא רק כלשון הקודש. יוסף כהן, מנהל כי״ח טהראן, הזמין בשנת 1943 מורה מפליטי פולין, ללמד עברית בכיתות הגבוהות של בית־הספר. זמן מועט לאחר מכן קיבל כהן מורה שליח מארץ־ישראל: עדין השולמי. כהן הגביר את לימודי היהדות: 200 שעות שבועיות בשני המוסדות לבנים ולבנות.[116] מכסה זו היתה עדיין קטנה ביחס לצרכי שני מוסדות גדולים אלה,[117] אך גדולה ממה שקדם לה. השולמי דיווח על קשר בין תלמידי כי״ח לבין תלמידים בבתי־הספר בא״י. הוא הוסיף דברי שבח למנהל כי״ח: ,,רובה של השנה הזאת היתה שנת מאבק על מקום העברית בבית־הספר... ולנצחוננו היום יש לייחד מקום בראש לעמידתם האיתנה של מנהל ביה״ס, מר כהן, [ושל רעייתו, מנהלת כי״ח בנות]. עתה עם תום השנה הצליח

(110) מכתב מוסא טוב, יו״ר הצ״פ, מטהראן למחלקת הארגון, מיום 2.5.1945, בתיק S5/771, בארצ״מ. מאוחר יותר נתמך אריה על־ידי ,,אוצר התורה״ ונקט גישה אנטי־ציונית (נצר, פעילות ציונית, עמ׳ 156); מכתב בן־יצחק מטהראן לדובקין בירושלים, מיום 20.7.1947, בתיק S86/286, בארצ״מ.

(111) מכתב נתן שאדי מטהראן למחלקת העליה, מיום 1.6.1949, בתיק S86/79, בארצ״מ.

(112) מכתב נתן שאדי מטהראן למחלקת העליה, מיום 1.3.1949, בתיק S86/79, בארצ״מ.

(113) לוון, עמ׳ 15.

(114) מצוטט אצל לוון, עמ׳ 28.

(115) ראה גם: כהן, ציונות, הערה 36. במאמרי (כהן, כי״ח), בעמ׳ 102 נפלה טעות: במקום עד אמצע העשור החמישי נכתב עד אמצע שנות ה־50.

(116) מכתב מס׳ 233/5215, מיום 25.1.1943, בתיק S5/771, בארצ״מ; מכתבו עדין שולמי מטהראן למחלקה לנוער של ההסתדרות הציונית, מיום 19.5.1945, בתיק S5/771, בארצ״מ.

(117) בשנת 1945 הייתי תלמיד כיתה ט׳ בכי״ח בטהראן. עברית מדוברת לא למדתי כלל, ולימודי היהדות — גוסח החדר — לא עלו על שעה־שעתיים בשבוע (המחבר).

גם להשיג אישור והכרה בְּצִיּוּן בעד לימודי העברית שיכנס לתעודת־הגמר הרשמית כְּצִיּוּן לתרבות''.[118]

כהן עזר לשולמי לארגן קורס להכשרת מורים מקומיים להוראת עברית. הקורס נערך בקיץ 1945, ולימדו בו גם שעה אחת ביום על הציונות, על היישוב ועל הפעילות הציונית בפרס.[119]

תלמידים מבתי־הספר של כי''ח לבושים בכחול־לבן, הופיעו תחת שם בית־ספרם בהופעות אומנותיות וספורטיביות בנשפים ובטקסים שנערכו בחגים היהודיים על־ידי הקק''ל. היו גם מקרים, שבהם שלח כי''ח את תלמידיו לנשפים שנערכו על־ידי ,,החלוץ'' בבית־החלוץ.[120] מנהל האליאנס איפשר לתלמידיו לבקר בתערוכת ארץ־ישראל בבניינה ובמלחמתה, לאסוף תרומות לקק''ל בביה''ס ולשלוח כספים לארץ לנטיעת עצים. תלמידים שהצטיינו בלימוד העברית זכו לפרסים בעלי אופי ציוני.

נציגי קק''ל ושליחים הורשו לארגן בביה''ס ספרייה ציונית קטנה, לקיים בבנין המוסד שיעורי ערב לעברית, הגנה עצמית וחגיגות.[121] לעתים נדירות צעד כהן גם צעדים מרחיקי לכת יותר: הוא איפשר לשליחים, שלא היה להם, כמובן, שום מעמד פרסי רשמי, להיכנס לכיתות ולהרצות על הקק''ל. במות אליהו גולומב בשנת 1945 הורשה נציג ציוני לכנס את התלמידים בשעת ההפסקה ולשאת נאום הספד.[122] אילנאה דיווח לארץ: ,,בית־ספר אליאנס מתקרב אלינו בצעדים מהירים, ובזרועות פתוחות מוכן לקבל את המורים [מארץ־ישראל, אם יישלחו]''.[123] ואכן כי''ח מוכן היה לקבל מורים לעברית גם במוסדותיו באצפהאן ובהמדאן.[124]

גם עמיתיו של כהן בערי השדה שיתפו פעולה עם הציונים. מנהל כי''ח באצפהאן איפשר לקק''ל לפעול במוסדו. החל ב־1945 הוא גם הירשה לנציגי הסוכנות מיפגשים עם צעירים

(118) מכתבו, מיום 19.5.1945, בתיק S5/771, בארצ''מ. ראה גם דו''ח משה ישי, מיום 4.6.1944, בתיק S5/1944, שם.

(119) מכתב עדין (שולמי), מיום 19.5.1945, בתיק S5/771, בארצ''מ. ראה גם: מכתב אילנאה למחלקת הארגון, מיום 7.2.1944, שם; מכתב גלברט מטהראן לקק''ל בירושלים, בתיק ק/1548־III, שם.

(120) מכתב אילנאה מטהראן לקק''ל בירושלים, מיום 27.12.1943, בתיק KKL/1548, בארצ''מ; גם תוכנית נשף הנוכה 1943 מצויה שם. ראה גם: תוכנית נשף חנוכה, 1944, המצורפת למכתב דן גלברט מטהראן לקק''ל בירושלים, מיום 21.12.1944, בתיק ק/1548־II, שם; תוכנית נשף פורים תש''ד, בתיק ק/1548־II, שם; מכתב גלברט מטהראן לקק''ל בירושלים, מיום 5.2.1945, בתיק ק/1548־III, בארצ''מ; מכתב שולמי מטהראן לסוכנות מיום 19.5.1945, בתיק S5/771, שם; מכתב קליינבאום מטהראן לקק''ל בירושלים, מיום 31.1.1946, בתיק 5–276, קופסה קק''ל 1717, שם; מכתב בן־אהרון מטהראן לקק''ל בירושלים, מיום 15.7.1946, בתיק 30–276 בקופסה קק''ל 1716 שם.

(121) מכתבים של אילנאה מטהראן לקק''ל בירושלים, מיום 6.1.1944, ומיום 16.4.1944, בתיק KKL/1548, בארצ''מ, ומכתב מס' 96, מיום 12.6.1944, בתיק ק/1548־II, שם; מכתב גלברט מטהראן לקק''ל בירושלים, מיום 1.2.1945, בתיק ק/1548־III, שם; מכתב קליינבאום מטהראן, מיום 31.1.1946, בתיק 30–276 בקופסה קק''ל/1716, שם. זכרון דברים מן השיחה עם ישראל אילנאה, מיום 16.4.1945, בתיק S5/771, בארצ''מ (בזכרון דברים זה כתוב ,,בבית־ספר חברת אחים'', אך הכוונה היא ודאי לאליאנס, שכן אגודת האחים בלונדון תמכה בכי''ח, אבל לא היו לה בתי־ספר משלה בפרס); כהן, ציונות, עמ' 52–53; Income (26.12.44–17.3.45), File 276–10, Box 1716, Central Zionist Archives.

(122) דברים מן הסוג הזה לעיתים רחוקות מאוד. בין השנים 1939–1945 למדתי בבית־ספרו של כהן. בכל אותה תקופה שמעתי הרצאה אחת על קק''ל (בכיתה ט') ואת ההספד על אליהו גולומב (המחבר).

עמ' 3. (123) מכתב אילנאה מטהראן למחלקת הארגון, מיום 1.1.1944, בתיק S5/771, בארצ''מ. ראה גם: סקירת אילנאה,

(124) מכתב שולמי מטהראן, מיום 19.5.1945, בתיק S5/771, בארצ''מ; מכתב בן־אהרון להאזרחי בירושלים, מיום 23.2.1947, בתיק 3–276 בקופסה קק''ל 1716, שם.

מקומיים בבנין בית־ספרו. ואפילו לערוך בו אסיפות־עם ציוניות גדולות. המנהלים בכרמאנשאה וּבְסַנַנְדַג׳ איפשרו לקק״ל ול,,חלוץ״ לקיים במוסדותיהם שיעורי ערב לעברית, חגיגות ואימוני קפ״פ (קרב פנים אל פנים).[125]

מגהל כי״ח המדאן, קוֹאֶנקָא, השיג מן השלטונות רשיון להצגת סרט על א״י ואירגן את מפעל מכירת הכרטיסים. יתרה מזו: הוא אף ליווה את נציג הקק״ל לכרמאנשאה ועזר לו בהצגת הסרט.[126] קואנקא הירשה לקהילה למסור את כתובתו לקק״ל בירושלים כמען ההתכתבות עם הקהילה בהמדאן.[127]

מגהל כי״ח בעיר יַזְד, גְדַעוֹנְיאָן, היה חבר ,,החלוץ״. הוא עזר לשליח ,,החלוץ״ לאסוף את הקהל ביום שבת באחד מבתי־הכנסת לאספה ציונית גדולה, ואירגן בביתו פגישה עם ראשי הקהילה לשם אירגון ההסתדרות הציונית בעירו.[128] גדעוניאן היה אמנם איש מקומי ולא שליח מצרפת — כמנהלי שאר מוסדות כי״ח — אך הוא לא יכול היה לעשות כל זאת בניגוד לדעתם של שליחי כי״ח בפרס.

במכתב המלצה, שיועד לסוכנות בירושלים, גמר קליינבאום את ההלל על המנהל בטהראן: ,,גם בשטח הפעולה הציונית והלאומית תופס מר כהן את המקום הראשון בין האישים היהודיים בטהראן. אם יש מישהו שבאמת ובלב שלם עוזר לנו בכל פעולותינו זהו מר כהן ...״ במכתבו ביקש קליינבאום מן הסוכנות להעמיד לרשות הזוג כהן בביקורם בא״י, מכונית לטייל בארץ.[129]

הדברים שתוארו עד כאן דיים להוכיח שמנהל כי״ח בטהראן ועמיתיו בערי השדה נסחפו במידה מסויימת עם הזרם הציוני שגאה בפרס מראשית שנת 1942, כמתואר בתחילת פרק זה. דבר זה בא ליד ביטוי לא רק באורח פסיבי אלא גם בתמיכה אקטיבית מסויימת בפעילות הציונית באיראן.

אנו חוזרים ומדגישים, שכהן אכן גילה אהדה לציונות, אך קליינבאום הגזים בתיאור גישתו הציונית של האיש, וטעמיו היו עימו.[130] וחשוב עוד יותר: אין לגזור גזרה שווה בין מה שנאמר על כהן, שהיתה לו גישה אישית אוהדת לציונות גם לפני כן, לבין אנדרי קוֹאֶנקָא שבא אחריו לנהל את כי״ח טהראן, ושהפך למנכ״ל כי״ח בפרס כולה. העובדות הבאות עשויות להוכיח את צדקת טענתנו. עובדות אלה מעמידות את מידת התמיכה של כי״ח בציונות הפרסית בפרופורציה המתאימה, ותוך כדי כך מצביעות על גורמיה של אותה תמיכה:

1. כהן ומנהלים אחרים בערים שונות איפשרו לתנועת ,,החלוץ״ לפעול בראשית דרכה גם בבניני מוסדותיהם. ברם, לפחות בטהראן תקופה זו הייתה קצרה מאוד. בעצם, אף אחד מחמשת הסניפים של ,,החלוץ״ בטהראן לא שכן בבנייניו המרווחים של כי״ח.[131] בשנת

(125) דו״ח אדיב; מכתב קליינבאום מטהראן ללוייטרבאך, מיום 14.4.1946, בתיק S5/771, בארצ״מ; כהן, ציונות, עמ׳ 53; מכתב אברהם מאצפהאן לאילנאה בטהראן, מיום 2.7.1944, בתיק ק/1548־II, בארצ״מ.

(126) מכתב גלברט מטהראן לקק״ל בירושלים, מיום 8.7.1945, בתיק ק/1548־III, בארצ״מ.

(127) מכתב גלברט מטהראן לקק״ל בירושלים, מיום 5.3.1945, בתיק ק/1548־III, בארצ״מ.

(128) דו״ח מביקור בעיר יַזְד, בתיק 30–276 בקופסה קק״ל 1716, בארצ״מ.

(129) מכתב קליינבאום מטהראן לסוכנות בירושלים, מיום 3.6.1946, בתיק S5/771, בארצ״מ.

(130) שני גורמים עיקריים היו להגזמה מופלגת זו: (א) קליינבאום זילזל ביהודים מקומיים וחיפש את קרבתם של יהודים לא־פרסיים, כמו כהן; (ב) כהן העסיק את אשתו של קליינבאום כמורה למלאכה (מכתב קליינבאום למחלקת העליה, מיום 20.12.1945, בתיק S5/771, בארצ״מ; מכתב שאדי מטהראן למדור לשליחים, מיום 20.2.1948, בתיק S86/286, שם). יוסף ושרה כהן נרשמו גם ,,בספר הזהב״ על־ידי ההסתדרות הציונית הפרסית, (מכתב גלברט מטהראן לקק״ל בירושלים, מיום 21.1.1945, בתיק ק/1548־II, שם). אולם באותה תקופה היתה זו דרך להביע הוקרה לכל אדם, ולאו דווקא לציוני נלהב (ראה תיקים ק/1548, בארצ״מ).

(131) הייתי חבר מרכז ,,החלוץ״ באיראן עד אוגוסט 1949, והדבר ידוע לי אישית (המחבר).

1947 גם מנהל בית־הספר באצפהאן לא הירשה לקיים את הפעילות היומיומית של ,,החלוץ״ בבית־ספרו, ושליח מקומי מטעם הסוכנות, שביקר בעיר, היה צריך ,,לדבר על ליבו ולהפציר בו עד כי הסכים למסור ... חדר אחד בבית־הספר, מיוחד להחלוץ...״[132] (ההדגשה שלי, א״כ).

אין כל יסוד לרושם העולה מדברי קליינבאום, לפיו מנהל כי״ח טהראן היה הידיד החשוב ביותר של ,,החלוץ״. שמו של כהן — אורח קרוא ונכבד בכל ארוע יהודי חשוב — אינו מופיע בין האורחים, שבאו לפתיחת הוועידה הארצית הראשונה של ,,החלוץ״ בעיר.[133] כהן הבטיח לקליינבאום לייסד בית מלאכה ב,,בית החלוץ״ שהלך ונבנה בגטו היהודי. הבניין אכן הוקם. הוא נחנך בראשית 1947 והמה חלוצים. בשנת 1951 הוא הפך למרכז להכשרה מקצועית אך לא על־ידי כי״ח אלא על־ידי אורט.[134] אמנם כי״ח רצה את בית החלוץ אך לא מתוך שיתוף פעולה עם ארגון זה אלא כדי לשוכרו ולהופכו למוסד של החברה. בפברואר 1949, שליח ,,החלוץ״, נתן שאדי, כתב לארץ: ,,בידעגו היטב מה פירוש ההשכרההזאת, מתעוררים בגו חששות גדולים ל,עסק׳ זה ובייחוד שמגהל בית־הספר כי״ח, א. כּוונכָא מוכר לגו מזמן כאיש רחוק מעינגו״.[135] (ההדגשה שלי, א״כ).

2. כהן ביקר בארץ, ומצוייד במכתב ההמלצה של קליינבאום שצוטט לעיל, ביקר אף במשרדי ההסתדרות הציונית. מישהו במחלקה לארגון רשם ש,,כהן ביקר במשרדנו״.[136] זכרון דברים כלשהו, שהיה מקובל במקרים של דו״ח או משא ומתן, לא נשאר. כהן בא לסוכנות ,,בבקשות פרטיות שונות״[137] (בעיקר כדי לזכות במכונית צמודה) ולא לשם קידום הציונות בפרס.

3. נכונותם של כהן ושל קואנקא לשתף פעולה עם התנועה הציונית לשם קידום הוראת העברית במוסדות האליאנס באיראן היתה מותנית בקבלת עזרה כספית ולא נבעה מהתלהבות ציונית יתרה. מהרגע שכהן העסיק בבית־ספרו מורה לעברית מדוברת, הוא החל לשדר למוסדות הציוניים, שמצבו הכספי חמור. מצב חמור זה לא הפריע לו ללמד את כל שאר המקצועות, ואילו את העסקת המורים מארץ־ישראל הוא התנה במפורש בקבלת עזרה כספית ממוסדות יהודיים עולמיים, מן ההסתדרות ומן היישוב.[138] לדאבוננו,

(132) דו״ח מביקור באצפהאן, בתיק 30–276 בקופסה קק״ל/1716, בארצ״מ.

(133) מכתב אהרון כהן מטהראן למחלקה לנוער, מיום 20.10.1946, בתיק S32/452, בארצ״מ. נוכחות מנהל כי״ח לא צוינה גם בשאר הוועידות: ראה לדוגמה מכתבם של כהן, שוהמי ודוכס, שליחי החלוץ בטהראן, למחלקה הנ״ל, מיום 28.10.1951, שם.

(134) מכתב קליינבאום לסוכנות בירושלים, מס׳ מ/13543, מיום 12.6.1946, בתיק S5/771, בארצ״מ; מכתב יוסף כהן (אורי), שליח החלוץ בטהראן לסוכנות בירושלים, מיום 23.12.1949, בתיק S32/452, בארצ״מ; מכתבם של שוהמי ודוכס מהחלוץ לבנשלום בירושלים, מס׳ 51/103, מיום 22.1.1951, בתיק S32/452, שם.

(135) מכתב שאדי מטהראן לסוכנות בירושלים, מס׳ 1733/14, מיום 16.2.1949, בתיק S32/452, בארצ״מ. בהדמנות זו הציע שאדי להקים בבית החלוץ בית־ספר ציוני, שינוהל על־ידי שליח מארץ־ישראל.

(136) ריישום בכתב־יד בראש מכתבו של קליינבאום מטהראן ללויטרבאך, מס׳ 1486/121, מיום 3.6.1946, בתיק S5/771, בארצ״מ.

(137) מכתב הסוכנות בירושלים לקליינבאום בטהראן, מיום 7.11.1946, בתיק 5–276, קופסה קק״ל/1717, בארצ״מ.

(138) מכתב מחלקת הארגון של הסוכנות לאליהו דובקין, מס׳ 233/5215, מיום 25.1.1943, בתיק S5/771, בארצ״מ; מכתב קליינבאום למחלקה לחינוך של הוועד הלאומי, מס׳ 13524/122, מיום 16.6.1946, בתיק S5/771, שם; מכתב אדיב בשם קליינבאום, מס׳ 15/13884, בתיק S5/T1488, שם; מכתב עדין שולמי מטהראן, מיום 19.5.1945, בתיק S5/771, שם; דף שני של מכתב, שעמודו הראשון אבד, מאמצע שנת 1947, בתיק S5T/1488, שם.

אין מגוס מן המסקנה, שכהן ובייחוד קואנקא חיפשו מקור נוסף לתיקצוב מוסדות כי״ח בפרס, ואופיו של המקור לא היה חשוב להם ביותר.

4. כהן לא קיבל את שולמי כשליח התנועה הציונית, אלא דאג לכך, שהוא יגיע אליו כאיש ,,הברית העברית העולמית״.[139] הכל ידעו, שכי״ח אינו נלהב להעסיק מורים מארץ־ישראל. נתן שאדי חרד מאוד למעמד העברית בכי״ח. בדצמבר 1946 הוא כתב להסתדרות הציונית: ,,... במאמצים רבים ובקשיים לא קטנים עלה בידי שליח ארצישראלי (עדין שולמי מבית־השיטה) לחדור לבתי־ספר אליאנס בטהראן וללמד באופן רשמי ובשעות קבועות בתכנית. עתה, לאחר שובו, לא נשלח במקומו אחר, ועל־ידי כך נשמטה מידינו עמדת־מפתח בעלת חשיבות רבה״.[140] אכן, המוסדות בארץ התקשו למצוא מחליף לשולמי, ונציגי כי״ח לא הצטערו על כך.[141] אדרבא, קואנקא הודיע מפורשות, שהוא מסרב ,,להשתתף בהוצאות נסיעה ובמשכורת המורים שיבואו מן הארץ״.[142]

5. כהן הסכים להיות חבר בוועד הקרן הקיימת בפרס,[143] ולא אסר על תלמידיו לתרום כספים לקק״ל. אך, לצערנו, אין מגוס מן המסקנה, שמעשיו אלה נבעו גם (ואולי בעיקר?) מן העובדה, שחלק מהכנסות הקק״ל באיראן נמסרו למוסדות האליאנס שם עוד טרם קיבל כהן לבית־ספרו את המורה עדין השולמי מא״י.[144]

קואנקא בהמדאן סייע, כאמור, ביד נציג הקק״ל להציג בעיר סרט על א״י בבניינה, אך הוא עשה זאת תמורת פיצוי כספי: 6,000 ריאל מתוך 16,100 ריאל הכנסות הסרט.[145]

6. בשנות המלחמה לנציגי כי״ח באיראן היו קשיים ליצור קשר עם מרכז האליאנס בפאריס. יתרה מזו: ליוסף ולשרה כהן היה בן בצרפת, ורק בסוף 1944 נודע להם, שהוא ניצל מידי הנאצים. הם היו מעוניינים איפוא בכל האפיקים של קשר עם אירופה, והאפיק הציוני בכללם.[146]

אנדרי קואנקא, נציג כי״ח בהמדאן, נתמנה כמנהל כי״ח טהראן וכמנכ״ל כי״ח באיראן, לאחר עזיבתו של כהן. תחילה הוא גילה מידה מסויימת של רצון טוב, ופה ושם נהן ביטוי לציונות בבית־ספרו. לדוגמה נציין, שהתכנית המודפסת של הנשף שאורגן בכי״ח לרגל חנוכת אגף חדש בבית הספר בטהראן ב־25.6.1947, כללה את שירת התקוה ולא רק את

(139) מכתב שאדי מרמת־הכובש לשרייבמן במדור השליחים של הסוכנות (או המועצה למען החינוך העברי בגולה?), מיום 22.9.1947, בתיק S86/24, בארצ״מ.

(140) מכתבו בשם הגרעין האיראני ברמת־הכובש לבנשלום, מיום 19.12.1946, בתיק S32/452, בארצ״מ.

(141) מכתב בן־אהרון מטהראן לקק״ל בירושלים, מס׳ 4, מיום 15.7.1946, בתיק 30–276 בקופסה קק״ל/1716, בארצ״מ; מכתב שאדי מרמת־הכובש אל שרייבמן במדור השליחים, מיום 22.9.1947, בתיק S86/24, שם; מכתב גריגבאום מן הברית העברית העולמית בתל־אביב אל שרייבמן בירושלים, מיום 21.9.1947, שם; מכתב שאדי מטהראן לסוכנות בירושלים מיום 20.2.1948, בתיק S32/1295, בארצ״מ.

(142) מכתב בן־יצחק לברית העברית העולמית, מיום 1.10.1947, בתיק S86/286, בארצ״מ.

(143) כהן לא היה, כפי שניתן אולי להסיק ממכתבו של קליינבאום, בין יוזמי הקק״ל באיראן. הוא לא היה חבר בוועד הראשון (מכתב אילנאה מטהראן לקק״ל בירושלים, מיום 16.10.1943, בתיק KKL/1548, מכתב הקק״ל מירושלים לאדונים טוב ואחרים, מיום 8.11.1943, שם). הוא הצטרף לוועד אחר־כך (ראה רשימת מקבלי מתנות ראש השנה בתיק ק/1548־III, שם). לא מצאנו את שם נציג כי״ח בין חברי הוועד הארצי של הקק״ל בשנת 1949 (דו״ח שאדי, שחזר מפרס, בתיק S20/541, שם).

(144) כהן, ציונות, הערה 38; מכתבם של דב אדיב ואחרים מטהראן לסוכנות בירושלים, מס׳ 1576/121, מיום 17.3.1947, בתיק S5/T1488, שם; מכתב אילנאה מקיבוץ אפיקים לקק״ל בירושלים, מיום 10.6.1945, בתיק ק/1548־III, בארצ״מ.

(145) מכתב גלברט מטהראן לקק״ל בירושלים, מיום 8.7.1945, בתיק ק/1548־III, בארצ״מ.

(146) מכתב שאדי מטהראן לסוכנות בירושלים, מיום 20.2.1948, בתיק S32/1295, בתיק ק/1548־II, בארצ״מ. לזוג כהן היו גם הורים בירושלים (מכתב גלברט מטהראן לקק״ל בירושלים, מיום 28.1.1945, שם).

ההמגון הלאומי הפרסי.[147] ברם, כפי שיתואר להלן, הרצון לזכות בסיוע כספי גרם לכך, שקואנקא שיעבד את מוסדות כי״ח באיראן בידי סמכות אנטי־ציונית.

באותם הימים פעל בפרס איש אגודת־ישראל, רב אנטי־ציוני ממוצא פולני, בשם יצחק מאיר הלוי. בשנת תש״ג הוא הגיע לפרס והחליט לעגון בה. כסף רב, שנתרם בעיקרו על־ידי הג׳וינט ובחלקו על־ידי עשיר יהודי־פרסי באמריקה, עמד לרשותו, ובעזרתו הוא אמר להשתלט על כל החינוך היהודי באיראן כולה, ובראש ובראשונה על מוסדות האליאנס. השליח, אליהו בן־יצחק כתב לארץ: ,,הרב [הלוי] ... מנסה להקים כאן רשת של בתי־ספר כדוגמת בית־יעקב ... אם נקבל את הכלל: למי המאה, לו גם הדעה, הרי שעלינו לגמור את תפקידנו בששח ההגמוניה על החנוך היהודי כאן...״.[148] כדי למנוע את הסכנה נכנס בן־יצחק למשא ומתן עם קואנקא, שכבר אז זכה לתמיכה כספית מצד ,,אוצר התורה״ רשת החינוך של הרב הלוי, ובתשרי תש״ח הוא כתב לארץ, שמנהל כי״ח בטהראן — מוכן לקבל מורים מא״י ולתת לבית־ספרו צביון ציוני בתנאי שהסוכנות היהודית תסייע למוסד שלו לצאת ממצוקה כספית קשה, שלפי דבריו הוא היה שרוי בה.[149]

עיון מדוקדק במסמכים יוכיח, שהקשר של קואנקא עם בן־יצחק היה מהלך טקטי שנועד לאפשר לו להישאר עצמאי אך גם לזכות בסיוע הג׳וינט. הוא רצה להקים ארגון־גג בלתי מחייב של מקבלי תמיכה מן הג׳וינט, וביניהם ,,אליאנס״, ולא ברית כי״ח־ציונות. הוא התחבר עם בן־יצחק משום שידע שלהסתדרות הציונית יש השפעה על הג׳וינט.[150] אכן הסוכנות בארץ־ישראל התכוונה להשפיע על הג׳וינט להעניק חלק מן הכספים שנהגה להקציב מדי שנה לחינוך באיראן, לא לרב הלוי אלא לחינוך עברי חילוני כדי שהסוכנות תוכל לשלוח מורים ציוניים לארץ זו. לרגע נדמה היה שמטרה זו אכן תושג: משרד הג׳וינט בירושלים רצה לשלוח לפרס אדמיניסטרטור, שתפקידו יהיה לדאוג לכך, שהכסף המוענק לרב הלוי יצא למטרות יעילות, לבקר את החשבונות ולמסור דין־וחשבון. הג׳וינט פנה לסוכנות וביקש להציע איש לתפקיד זה. אך הסוכנות לא מצאה שליח והנושא ירד מסדר היום.[151]

מן הפרוטוקול של ישיבת הנהלת ,,אוצר התורה״ בפרס מיום 11.12.1947 משתמע, שקואנקא לא איפשר למפקח מטעם ,,אוצר התורה״ לפקח על לימודי היהדות בבית ספרו. כפי הנראה, הוא ציפה אז לתוצאות פעולתו של בן־יצחק בדבר חלוקת כספי הג׳וינט (ואולי גם להוראות מפריס?). ברם, לאחר שהוברר לו, שבינתיים כל כספי הג׳וינט מצויים ברשותו של הרב הלוי, ושכי״ח עלול להפסיד את תמיכתו הכספית של ,,אוצר התורה״, הוא נכנע, ובסוף פברואר 1948 הוא הסכים לפתוח את מוסדות כי״ח בפני מפקחים מטעם הרשת. קואנקא מסר בעצם את לימודי היהדות באליאנס באופן מוחלט לידיו האנטי־ציוניות של הרב הלוי: ,,אוצר התורה״ מינה את המורים בכי״ח, שילם את משכורתם, קבע את תוכנית הלימודים ופיקח על מעשיהם באמצעות מפקחים קבועים.[152]

(147) התוכנית בתיק S86/286, בארצ״מ.

(148) מכתבו מטהראן לאליהו דובקין, מיום 20.7.1947, בתיק S5/T1488, בארצ״מ. ראה גם: כהן, ציונות, עמ׳ 53–57.

(149) מכתב בן־יצחק לסוכנות בארץ, מס׳ 1609/121, מיום י״ז תשרי תש״ח, בתיק S5/T1488, בארצ״מ.

(150) מכתב בן־יצחק מיום 20.7.1947, בתיק S86/286, בארצ״מ.

(151) מכתב הנהלת הסוכנות לבן־יצחק בטהראן, מס׳ 9869/233, מיום 4.11.1947, בתיק S5/T1488, בארצ״מ. מכתב זאב חקלאי לדובקין, מס׳ 663/54/3/2536, מיום 8.9.1947, בתיק S26/24, בארצ״מ; מכתב חקלאי לניסני, מס׳ 663/54, מיום 29.12.1947, בתיק S86/24, בארצ״מ; מכתבם של חקלאי ושטיגליץ לנתן שאדי בטהראן, מיום 20.4.1948, בתיק S86/286, בארצ״מ.

(152) הפרוטוקולים של ישיבות הנהלת אוצר התורה בין 11.12.1947 עד 25.11.1948, עמ׳ 4, 7, 8, 10, 12, 13,

התקשרותו של קואנקא עם הרב נתנה מייד את אותותיה ביחסו של כי״ח אל שליחי התנועה הציונית. שאדי, שחזר לפרס בראשית 1948 כשליח ,,החלוץ״, כתב לארץ: ,,... מנהלו של ביה״ס, מר כהנכא, שאינו דומה כלל לקודמו — מר י׳ כהן — מנע ממני את הביקור [בבית־ספרו] ... הרב לוי וסיעתו ... עוזרים לביה״ס לא רק מבחינה כספית ... השפעתם מכרעת גם בניהול ובכיוון המוסד הזה. אין אנו יכולים להשלים ... שמוסד בו מתחנכים אלפי תלמידים ייהפך למכשיר בידי הרב לוי וסיעתו בלבד״.[153]

נתן שאדי התלונן נגד קואנקא. התלונה הגיעה לוועד המרכזי של כי״ח בפריס והגיבה פרי מסויים: קואנקא הירשה ל,,החלוץ״ להשתמש במספר כתות ובמגרש הספורט של כי״ח טהראן.[154] אולם קואנקא שינה רק את הטקטיקה ולא את המדיניות. אפילו האישור להשתמש במספר חדרי כיתות ובמגרש הספורט לא התממש.

עוד בשנת 1947 ראו שניים מן השליחים את קואנקא כ,,שונא ציון״.[155] בסוף שנת 1951 השליח אורי נטע ראה בו ,,אנטי־ציוני״.[156] אין אנו מוכנים, בשלב זה של מחקרנו, לאשר או להכחיש הגדרות אלה. אך דבר אחד ברור: מרגע ש,,כל־ישראל־חברים״ בפרס התקשר עם הרב הלוי, נסגרו מוסדותיו בפני חדירה ציונית ממשית לעד.

מוסדות כי״ח בערי השדה נקטו, בדרך־כלל, אותה מדיניות, כולם התקשרו עם הרב הלוי וניתקו מגע עם התנועה הציונית. פה ושם הם נתנו דריסת־רגל ל,,החלוץ״ בבניינים שהיו, כאמור, גם רכוש הקהילות.[157] אך תכניות הלימוד ומינוי המורים בבתי־הספר נקבעו בכל מקום על־ידי הרב האנטי־ציוני.

לשם שלימות התמונה ההסטורית עלינו לציין, שכמעט כל המוסדות החינוכיים של יהדות פרס — ולא רק מוסדות כי״ח — קיבלו את תכתיבו של הרב. האם אנו צודקים בטענתנו, שנשיא ,,אוצר התורה״ באיראן, הרב הלוי, היה אנטי־ציוני? רבות ההוכחות לכך, אך קצר המצע מהשתרע. אנו נקדיש לכך דיון מיוחד בעתיד. לשם הדגמה נסתפק כאן בשתי עדויות בלבד:

ד״ר ליאו לוי, איש דתי־ציוני, ששהה בפרס בשנת 1954 כתב במרירות: ,,רבי לוי [מוציא את] השם של מדינת ישראל הטמא והמטמיא, מכל ספרי לימוד ומכל תוכניות לימוד. [במוסדותיו נמנעים מללמד כל דבר העלול לעורר בלב הילדים את] הרצון לעלות לארץ הטומאה ... כזו היא האוירה בביה״ס של מוסד אוצר התורה ... [הוא מינה] כמנהל [המוסד של אוצר התורה] בשיראז איש נטורי קרטא, והוא הכניס למסגרת ההוראה [שני צעירים] שהיו קודם פעילים בשטח החלוץ הדתי, אך עתה שותקים מאונס כי ... הפרנסה היא העקר ...״[158] (ההדגשות שלי, א״כ).

19, 21, 22, 23, בארג״ט. ראה גם: CAIU 71/73, 1953, P. 72; מכתב מישאל רהמן־פור מאצפהאן לאליצור בסוכנות בירושלים, מיום 2.6.1953, בתיק S32/478, בארצ״מ; דו״ח אברמוביץ עמ׳ 1–2, 3, 14; גלנק, עמ׳ 22.

(153) מכתבו לסוכנות בארץ, מיום 20.2.1948, בתיק S32/1295, בארצ״מ. ראה גם: מכתב בן־יצחק מטהראן למדור השליחים, מיום י״ח בתשרי תש״ח, בתיק S5/T1488, בארצ״מ. ראה גם: שאדי.

(154) מכתביו מטהראן לסוכנות בירושלים, מיום 1.1.1949, ומס׳ 1745/14, מיום 14.3.1949, בתיק S32/1295, בארצ״מ.

(155) מכתבם של ציון כהן ואהרון כהן מטהראן אל הועד הפועל של ההסתדרות הכללית, מיום 12.3.1947, בתיק S32/1295, בארצ״מ.

(156) מכתב אורי נטע מטהראן לסוכנות בירושלים, מס׳ 6/1007, מיום 30.12.1951, בתיק S32/1295, בארצ״מ.

(157) מכתבם של כהן, שוהמי הדוכס מהחלוץ בטהראן לבנשלום, מיום 4.4.1951, בתיק S32/452, בארצ״מ; דרך החלוץ, אדר תש״ז, הוצאת החלוץ בפרס, עמ׳ 12; דו״ח יוסף כהן מטהראן אל המחלקה לענייני היהודים במזרח התיכון, מס׳ 1/1008, מיום 15.7.1950, בתיק S32/1295, בארצ״מ.

,,אוצר התורה״ תרם תרומה משמעותית להחדרת ההשכלה בקרב היהדות האיראנית והיא ראויה על כך להערכה. אך מטרותיה לא עלו בקנה אחד עם אלה של התנועה הציונית. לצערנו, חברת כי״ח הושפעה מאגודה זו.

לאחר פטירתו של הרב הלוי בשנת 1962 חל מיתון בגישתו האנטי־ציונית של ,,אוצר התורה״,[159] אך מדיניותה הבסיסית של הרשת לא השתנתה. השליח הדתי, אפרים פריש, מורה ב,,אוצר התורה״, כתב בשנת 1963 למחלקת הנוער והחלוץ ,,... אנו כבולים מכל צד, ואנו בין הסדן והפטיש. אנו פועלים נגד הקו של אוצר התורה, למען עליה, אך בסופו של דבר אנו שייכים למסגרתו של מוסד זה...״.[160]

כזה היה מצבם של המורים גם במוסדות כי״ח, שכן הם קיבלו שכרם את מאוצר התורה. אין ספק, שהברית עם ,,אוצר התורה״ החזירה את כי״ח בפרס לגישתו הלא־ציונית המסורתית.

תיאור מפורט של יחסם של מוסדות כי״ח בפרס אל התנועה הציונית בשנות ה־60 וה־70 ניתן יהיה לשרטט רק לכשייפתחו בפנינו התיקים הנוגעים לשנים אלה בארכיונים השונים. ברם, סביר להניח, שלא חל שיפור משמעותי בנידון עד הסוף המר — עלייתה של הרפובליקה האיסלאמית הפרסית.

---

(158) מכתב ליאו לוי מטהראן לאליצור במדור הדתי של המחלקה לנוער ולחלוץ מיום 8.7.1954, בתיק S32/448, בארצ״מ.

(159) דב״ש, גליון ז', אדר ב' תשכ״ז, עמ' 4, 6. גליון ט', אייר תשכ״ז, עמ' 27. ראה גם: כהן, ציונות, עמ' 56–57.

(160) מכתבו, מיום 21.1.1963, בתיק S32/448, בארצ״מ. ראה גם: מאמרו של אברהם מורה, בתיק ,,מאסף לחינוך יהודי בתפוצות״, בארצ״מ: מכתב חנאסאב מטהראן לשמעון, מיום 18.7.1964, בארק״מ.

(Abbreviations & Bibliography)

רשימת מקורות וקיצורים

אליאנס — ,,כל ישראל חברים״.

אקי״ב — ארכיון הקהילה היהודית בבריטניה, לונדון.

ארג״ט — ארכיון ג׳וינט, בירושלים.

ארכו״ש — ארכיון קיבוץ רמת־הכובש.

ארכ״ח — ארכיון ,,כל־ישראל־חברים״, פריס.

ארצ״מ — הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים.

ארק״ם — ארכיון הקיבוץ המאוחד, אפעל.

ביין — ביין, א׳ ואחרים תאודור הרצל — בפני עם ועולם, א׳ נאומים ומאמרים ציוניים 1885–1899, ההסתדרות הציונית, תשכ״א.

בן־אריה — בן־אריה יהושע: עיר בראי תקופה, ירושלים, בן־צבי, תשל״ז.

ברוור — ברוור, א. י. דוח כללי של מסעי בפרס מר״ח אלול תרצ״ה עד י״ט בתשרי תרצ״ו בתיק S25/3532, בארצ״מ.

Berl, Alfred: In *Le Centième Anniversaire de la Naissance De Narcisse* — ברל *Leven*, Paris, Alliance Israélite Unvierselle, 1933, pp. 8–16.

CAIU — Les Cahiers De l'Alliance Israélite Universelle, Paris.

דב״ש — דברי בית־שלום, בטאון אוצר התורה, טהראן.

דו״ח אברמוביץ׳ — *Report on Visit to Kashan, Isfahan, Shiraz, Rafsenjan, Kerman and Yezd,* — December 10 — December 21, 1951. In File Z/606, Central Zionist Archives.

דו״ח אדיב — דו״ח דב אדיב על יסוד סניפי החלוץ באצפהאן ובשיראז, יולי 1946, מצורף למכתבו של א׳ בן־אהרון מטהראן לקק״ל בירושלים, מס׳ 8, מיום 18.8.1946, בתיק 30–276, קופסה קק״ל/1716, בארצ״מ.

דו״ח הכנסות — Compte-Rendu Financier Du Keren Kayemeth Leisrael ,Tehe ran, pour la periode 1.10.1943–13.7.1944, Dossier II–1548, Archives Centrales De l'Organisation Sioniste Mondiale.

דין וחשבון — דין וחשבון של הועדה לבירור הטענות בדבר הטיפול בפליטים ובילדים מפולין (התום על־ידי ש׳ אוסישקין, י׳ וולפסברג וש׳ פרידמן), 16.8.1943, בתיק S5.771, בארצ״מ.

דינור — דינור, בן־ציון ואחרים: ספר תולדות ההגנה, תל־אביב עם־עובד, 1954–1973, (שלושה כרכים).

דרכנו — עלון הגרעין האיראני ברמת־הכובש, בארכו״ש.

ההצהרה — *L'Alliance Israelite Universelle*, Paris, AIU, 11/11/1945.

הלל — הלל, שלמה : רוח קדים — בשליחות מחתרתית לארצות ערב, עידנים ומשרד הביטחון, 1985.

הצ״פ — ההסתדרות הציונית בפרס.

התזכיר — תזכיר ההסתדרות הציונית באיראן אל הנציגות הקבועה של ההסתדרות הציונית העולמית שליד חבר הלאומים בג׳נבה, מיום 20.2.1927, בתיק Z4/10159, בארצ״מ.

EJ — Encyclopaedia Judaica.

JA — The Jewish Advocate, Bombay.

כי״ח — ,,כל־ישראל־חברים״.

כהן, כי״ח — כהן, אברהם: ,,יהודי איראן והמפעל החינוכי של ,,כל ישראל חברים״, פעמים 22(1985)93–128.

כהן, כרמאנשאה — כהן, אברהם: הקהילה היהודית בכרמאנשאה במאות התשע־עשרה והעשרים עד מלחמת העולם השניה, ירושלים, נועם, 1992.

כהן, מַכּתֵב — כהן, אברהם: ,,מַכּתֵב — החדר היהודי בפרס״, פעמים 14(1983)57–76.

כהן, עברית — כהן, אברהם: ,,מקומה של השפה העברית בחינוך היהודי בפרס — סקירה הסטורית״, בתוך: זהרי, מנחם ואחרים (עורכים): אומה ולשון — ספר זכרון לאריה טרטקובר, ירושלים, הברית העברית העולמית והקונגרס היהודי העולמי, תשמ״ו, עמ׳ 377–394.

כהן, עירק — כהן, חיים: הפעילות הציונית בעירק, ירושלים, ההסתדרות הציונית,תש״כ.

כהן, ציונות — כהן, אברהם: ,,החינוך הציוני באיראן בתמורות הימים״, כיוונים, 19(1983)43–77.

לוון — Leven, Maurice: *Les Origines et les Programmes De l'AIU*, Paris, AIU, 1923.

לוי — حبیب‌لوی، تاریخ یهود ایران (تهران: بروخیم ۱۳۳۹) جلد سوم

(לוי, חביב: ההסטוריה של יהודי איראן, טהראן, ברוכים, 1960, כרך שלישי).

מזרחי — מזרחי, חנינא, יהודי פרס, ת״א, דביר, תשי״ט.

משלה מגות — כל ישראל חברים: משלח מנות אל ב״י [בני ישראל] מארץ פרס מאת החברה הנודעת בשם כל ישראל חברים (Alliance Israélite Universelle) פאריז הבירה, תרל״ד.

נצר — הסטוריה امنون نتصر، تاریخ یهود در عصر جدید (تل آویو: دبیرخانه جوامع یهودی)

(נצר, אמנון: דברי ימי היהדות בעת החדשה, תל־אביב, הלשכה לקהילות יהודיות, 1982.

נצר, עליה — נצר, אמנון: ,,עליית יהודי פרס והתיישבותם בארץ־ישראל משלהי המאה הי״ט עד הכרזת בלפור״, בתוך ברנאי, יעקב ואחרים (עורכים): מקדם ימים: מחקרים ביהדות ארצות האיסלאם, חיפה, אוניברסיטת חיפה, תשמ״א, עמ׳ 281–294.

נצר, פעילות ציונית — נצר, אמנון: ,,תקופות ושלבים במצב היהודים והפעילות הציונית באיראן, יהדות זמננו, שנתון לעיון ולמחקר, ירושלים, מגנס, מס׳ 1, 1983, עמ׳ 139–162.

נצר, ציונות — נצר, אמנון: ,,הפעילות הציונית באיראן מהצהרת בלפור עד הוזה סאן־רמו״, פעמים, גליון 1, 1979, עמ׳ 23–31.

סקירת אילנאה — אילנאה, ישראל: סקירה על הפעולה אשר נעשתה באיראן בשנת תש״ד בתיק ק/1548־II, בארצ״מ.

PD — Paix et Droit, Alliance Israélite Universelle, Paris.

פטאי — Patai, Raphael (ed.): *Encyclopedia of Zionism and Israel*, New York, Herzl Press/Mc Graw-Hill, 1979.

פישל — Fischel, W.: *The Jews in Present Day Persia*, File E3/172, Board of Deputies Archives.

קופלוביץ׳, חינוך — קופלוביץ׳, יהודה: החינוך היהודי בפרס, בתיק S25/1966 בארצ״מ.

קופלוביץ׳, ציונות — קופלוביץ׳, יהודה: יהודי פרס והמפעל הציוני, בתיק Z4/3250, בארצ״מ.

שאדי — על יהדות פרס, תזכיר מיום 1.7.1949, בתיק S86/286, בארצ״מ.

שוראקי — Chouraqui, André: *Cents ans d'histoire: l'Alliance Israélite Universelle 1860–1960*, Paris, PUF, 1965.

שלוחות — בטאון הפלוגה העברית לבקרת הנמלים וקוי תחבורה — מהנדסים מלכותיים, כוחות פרס ועירק, בארצ״מ.

שפייזהנדלר — שפייזהנדלר, עזרא: יהדות איראן, קיומה ובעיותיה, ירושלים, תש״ל.

„כל ישראל חברים"
והתנועה הציונית באיראן

אברהם כהן
האוניברסיטה העברית, ירושלים

The "Alliance Israélite Universelle" and the Iranian Zionist Movement

AVRAHAM COHEN
Hebrew University, Jerusalem, Israel

נר לנשמתו של
שמואל יחזקאל חיים
נשיא ההסתדרות הציונית בפרס
וציר היהודים בפרלמנט האיראני
שהועמד בפני כיתת יורים ב־15.12.1931

The Alliance Israélite Universelle made a very important contribution to the educational advancement of Persian Jewry, and defended its civil rights. Such was not the case in the Zionist domain.

The representatives of The Alliance founded schools in Persia at the end of the last century. They found communities imbued with the spirit of messianic Zionism, but without knowledge of political Zionism. They used a non-Zionist approach, but there was no one in the communities to demand a different policy. Later, the pro-Zionist atmosphere that existed for several years in Persia, following the Balfour Declaration, the AIU representatives partially adapted themselves to the times. However, with the decline of the Zionist movement in Persia they returned to their former attitude.

Zionist feelings intensified within Persian Jewry with the Allied conquest of Persia. AIU representatives went along with the trend. Their contribution to the Zionist movement in Persia should be remembered in history of this movement; but unfortunately, this contribution was weak and short-lived. In 1948, the AIU school principals were tempted by the economic advantages offered to their schools by the anti-Zionist representative of "Otzar Hatora" in Persia, and they handed over to him the responsibility for Jewish studies in their institutions. With this ended the hope for the Zionisation of the AIU schools in Iran.

(*) מאמר זה הוא חלק ממחקרי המקיף על תולדות החינוך היהודי באיראן. המחקר נערך בחסות מכון בן־צבי ונתמך על־ידי האגודה Memorial Foundation for Jewish Culture. תודתי נתונה הן למכון והן לאגודה.

,,כל ישראל חברים״
והתנועה הציונית באיראן

אברהם כהן
האוניברסיטה העברית, ירושלים

The "Alliance Israélite Universelle" and the Iranian Zionist Movement

AVRAHAM COHEN
Hebrew University, Jerusalem, Israel

Offprint from
HEBREW UNION COLLEGE ANNUAL
VOLUME LXII 1991
© 1992, by the Hebrew Union College-Jewish Institute of Religion
HERBERT H. PAPER, EDITOR

החינוך הציוני באיראן בתמורות הימים

אברהם כהן

תדפיס מתוך

כיוונים – כתב עת ליהדות ולציונות, חוברת מס׳ 19, תשמ״ג 1983,
ההסתדרות הציונית העולמית, ירושלים

החינוך הציוני באיראן בתמורות הימים*

מאת

אברהם כהן

לאמי, דבורה בת משה מרי.

I. עד סוף המאה הי"ט

החינוך של הילד היהודי הפרסי לאהבת ציון החל ביום היוולדו, בשעה שהוריו העניקו לו שם עברי.

הילד היהודי באיראן נתוודע אל אליהו הנביא עוד בשחר ילדותו. אמו קראה לאליהו בצר לה, לחולל גס ולהציל את משפחתה מצרותיה. משבגר הילד קמעא נודע לו גם יעודו הלאומי של אליהו: לבשר את בוא המשיח.

היהודי האיראני ציפה למשיח. בילדותו לימדוהו להאמין שהוא יבוא אף אם יתמהמה. בהיותו נער סיפר לחבריו המוסלמים, בעת רצון או בשעת קטטה, שאכן יבוא הגואל ויוביל אותו ואת אחיו לירושלים. משבגר, הוא נצר את לשונו אך ייהל כתמיד. וכשתכפו ההשפלות — נשא את תפילת הישועה ביתר עוז, בבית התפילה, על משכבו בלילות, בלבו.

הזיקה אל היהדות והכמיהה לירושלים הטביעו את חותמן על הוויתו של היהודי הפרסי ועל מערכת העמדות שהקנה לבניו ולבנותיו.

רבות מן הדמויות המרכזיות בספרות היהודית־פרסית לקוחות מדברי ימי עם ישראל בימי הבית הראשון והשני: אברהם ויצחק, שנים־עשר בני יעקב, יהושע, שופטים, שלמה, יחזקאל, החשמונאים, דניאל ועוד ועוד. האב קרא יהד עם בניו בספרות זו והתר לכך שילדיו יזדהו עם גיבוריה ועם מכורתם — ארץ־ישראל.

באיראן שורה רחבה של מקומות קדושים ליהדות. המקומות הללו קשורים בדמויות מן ההיסטוריה היהודית. הביקור במקומות הקדושים היה משאת נפשו של כל יהודי, וכשעלה בידו לממש את חלומו, הוא נטל עימו גם אחד או שניים מילדיו, בדרך כלל את בנו הבכור. הציפיה ההדוייה שהיו כרוכים בעליה לרגל שימשו מכשיר רב עוצמה

ד"ר אברהם כהן מלמד בחוג לחינוך של האוניברסיטה העברית בירושלים.

* מאמר זה הוא חלק ממחקר מקיף על תולדות החינוך היהודי בפרס. המחקר נערך בחסות מכון בן־צבי. תודת המחבר נתונה לרעייתו נורית אלראי־כהן על סיועה בהכנת המאמר.

לחינוך הילד ליהדות ולאהבת ירושלים — היעד האמיתי שהמקומות הקדושים היוו לו תחליף.

המורה בחדר היהודי־פרסי ביצר את ההזדהות עם הדמויות הקשורות בארץ־ישראל, שהלומד שמע עליהן מפי הוריו ומן הדרשן בבית־הכנסת. גם כאן, אהבת ציון הוצגה בפני הילדים כערך נעלה.

אין תימה איפוא, שיהודי פרס היו קשורים לציון בעבותות בל ייגתקו.

לבדד שכנה הקהילה היהודית הפרסית. מעטים מבניה חצו אי־פעם את גבולות ארצם. רובם המכריע של התיירים היו עולי רגל למקומות הקדושים בארץ־ישראל. קשיי הנסיעה לא הרתיעום. בכל הדורות היו שהעזו ושמו את פעמיהם אל הארץ להתיישב בה. בראשית המחצית השנייה של המאה התשע־עשרה הגיעו ארצה מספר משפחות מַיזד ומשירַאז. הן חיו במצוקה קשה אך קיבלו את תלאותיהם באהבה. אחר־כך באו קבוצות גם מטהראן, ממַשהַד ומשאר הערים. בשנת 1907 חיו בירושלים כאלף יהודים יוצאי פרס [1].

II. מראשית המאה עד מלחמת העולם השנייה

החל בשנת 1898 נטלה חברת כי"ח על עצמה את עול החינוך היהודי בפרס. בתי־הספר שהקימה בריכוזים הגדולים של היהדות האיראנית שאפו להעלות את קרנם של בני עמנו על־ידי קירובם לתרבות המערב באמצעות השכלה מודרנית; ואכן הם זכו להישגים גדולים בתחום זה. אולם כי"ח היקצה מקום מישני ליהדות בתוכנית הלימודים של מוסדותיו החינוכיים באיראן. מן הציונות נתעלם כי"ח לחלוטין.

תלמידי כי"ח למדו על ה"פלסטינה" כפי שהם למדו על כל ארץ קטנה וחסרת חשיבות בעולם: קטע קצר ומוצנע. המפעל הציוני בארץ־ישראל לא הוזכר כלל. אף אחת מן הדמויות הגדולות של הציונות המדינית לא נכללה בגלריה של הדמויות — פרסיות, צרפתיות ויהודיות — שבית־הספר חתר, במודע או שלא במודע, לעורר הזדהות איתם. תורת הציונות המדינית לא נלמדה. הדגל הציוני לא התנוסס בטכס כלשהו. ההימנון הציוני לא נוגן מעולם. הוא לא נלמד אפילו בשעורי הספרות. ההימנונים של צרפת ושל פרס נכללו בתוכנית הלימודים. ההימנון הציוני, אם נלמד, נלמד על־פי יוזמתו של מורה זה או אחר שלא עמד על טיב המוסד או שמרד נגדו. בכנסי התלמידים דיברו על נושאים אוניברסליים יהודיים ודתיים; הפתרון הציוני לבעיה היהודית — הס מלהזכיר. שיבה לארץ־ישראל הקדושה מטעמים דתיים — אולי; עליה חלוצית — לא ידעו הילדים מהי. עידוד התלמידים באיסוף צדקה לדלים — כן; הקרן הקיימת לישראל — לא נודע לילדים על קיומה.

כזה היה המצב בכי"ח בפרס וגוף ציבורי בעל יכולת שיוכל לשנותו לא היה בנמצא.

1 נצר, ציונות, עמ' 25; נצר, קורות, עמ' 274—276; אהרון, רשמים, עמ' 298; מזרחי, יהודי פרס, עמ' 200—216; מכתב ההסתדרות הציונית מטהראן ללונדון, מיום 25.5.1931, בתיק Z4/3250, בארצ"מ; רפאל חיים הכהן, אבנים בחומה, ירושלים, תש"ל; 8—7, CAIU, 85, 1954, p. 30; AR, January 1953, p. 34.

עד שנת 1918 לא קם בפרס סניף כלשהו של התנועה הציונית העולמית. היו לכך סיבות רבות. נמנה את החשובות שבהן: יהודי פרס היו נתונים לדיכוי ולעוני ודעתם לא היתה נתונה להתארגנויות שלא נשאו עימן תועלת מיידית ונראית לעין. בין השנים 1906—1914 אחזה את איראן תסיסה לאומית־דתית שבמרכזה עמד המאבק בין תומכי המשטר התחוקתי לבין מתנגדיו. בתוך המערבולת ניתכו מכות נאמנות על היהודים שהיעד המיידי — שמירת חייהם ורכושם הדל, מנע מהם תכנון לטווח רחוק [2]. מספר האינטלקטואלים היהודיים היה מועט ולא כולם שמעו את שימעה של הציונות המדינית. התנועה הציונית העולמית מצידה לא עשתה מאמץ כלשהו להביא את דברה אל יהדות פרס. הקהילות היהודיות באיראן היו קשורות בטבורן לחברת כי"ח וזו לא אהדה את הציונות וגמגמה מלתת לה מהלכים בבתי־הספר שלה.

על סף שגות העשרים של המאה נוצר סיכוי למפנה בחיגוך הציוני באיראן.

הצהרת בלפור הלהיבה את יהדות פרס והפיחה בה תקוות גאולה ועליה. ועד הקהילה בטהראן הקים ב־1918 אגודה לפעילות תרבותית שלא נשאה את התואר "ציונית" אך דגלה למעשה בציונות המדינית. ב־1919 הפכה אגודה זו לסניף רשמי של התנועה הציונית בפרס. בראש האירגון עמדו שלמה כהן צדק, הרב עזיזולה נעים והד"ר חביב לוי [3].

ההסתדרות הציונית הפרסית הוכרה, לפי בקשתה, כגוף רשמי על־ידי משרד הפנים הפרסי והותר לה לפתוח סניפים בערי השדה. באביב 1920 היא פנתה באגרות לראשי תשע עשרה קהילות חשובות בערי פרס ועודדה אותן לפעילות ציונית [4].

האגודה עסקה בהסברה ציונית בעל־פה ובכתב, העלתה על הבמה מחזות יהודיים וייסדה את השבועון "הגאולה" שגליונו הראשון ראה אור בסוף דצמבר 1920 בטהראן. הרב נעים נשא בהוצאות ייסוד העיתון. הוא גם פירסם ספר קטן על תולדות התנועה הציונית בשפה הפרסית, כתובה באותיות עבריות. הנושאים בספר: השורשים ההיס־טוריים של התנועה; המוסדות והאישים המרכזיים בציונות המודרנית; הישגי הישוב היהודי בארץ־ישראל, הצהרת בלפור, החלטת סן־רמו, ועוד [5].

גם כתב העת "החיים" שהופיע בשנות העשרים, בהפסקות, היה ציוני. עורכו, שמואל

2 נצר, ציונות, עמ' 26.

3 נצר, ציונות, עמ' 26—27; נצר, קורות, עמ' 271; אומידוואר, העברית הפרס, עמ' 33; מכתב עזיזולה נעים מפרס ללונדון, מיום ח' תמוז פר"ת, בתיק Z4/004, בארצ"מ; מכתב הג"ל מטהראן ללונדון, מיום 9.2.1921, בתיק Z4/605, שם; קטע ממכתב הסצ"פ ללונדון, מיום ט"ז באייר תרפ"א, שם; מכתב כהן־צדק מטהראן ללונדון מיום 23.6.1921, שם; מכתב יהודי גרוס ללונדון, מיום 15.3.1923, שם; מכתב סניף הס"צ בבורוג'רד ללונדון, מיום ט' באייר תרפ"ג, שם; The annual report of the London society for promoting christianity amongest the jews, 1923/24, p. 92.

4 נצר, ציונות, עמ' 28; מכתביו של כהן־צדק מטהראן ללונדון מיום 15.8.1919 ומיום כ"ד באב תרע"ט, בתיק Z4/2004, בארצ"מ; מכתב מלונדון להסצ"פ, מיום 11.3.1920, שם; רשימת השקלים "תרע"ט—ח", שם.

5 מכתביו של עורך "הגאולה" לבולטין הציוני ולהנהלה הציונית בלונדון, מיום 12.1.1921, בתיק Z4/2004 בארצ"מ.

יחזקאל חיים, הביע התנגדות לבריטים, לא הסתפק ב"בית לאומי" וחפץ ב"עצמאות יהודית" [6].

בתי־כנסת הפכו למועדונים לפעילות ציונית ויהודים בפרס הגידחה הרימו כוסיות לחיי ווייצמן, סוקולוב ונורדאו — שמות שבקושי יכלו לבטאם — שרו את התקוה ותרמו לקרן הגאולה. פנקס פיוטים שנכתב ב־1920 כלל שיר תהילה לתיאודור הרצל [7].

הסעיף הארץ־ישראלי בחוזה סן־רמו (1920) ואישור המנדט הבריטי על ארץ־ישראל בחבר הלאומים (1922), הגבירו את התסיסה הציונית ברחבי פרס. בשתי אספות המוניות בטהראן, למשל, השתתפו ששת אלפים איש, הניפו דגלים ציוניים ונאספו תרומות. בחגיגה הרשמית הגדולה נכחו גם שרים פרסיים; היא נפתחה בשירת התקוה ודיילים שארחו את הקהל עגדו סמלי מגן דוד [8].

בי"ד באלול תרפ"א נוסדה בטהראן "אגודת הנשים הציוניות". בכנס הפתיחה דובר על חלקה של האישה בבנין האומה והחברות התחייבו לשלם מס חודשי לאגודה [9].

ההסתדרות הציונית מכרה גם שקלים. בתר"פ נשלח ללונדון סכום של 3,000 פראנקים שנאספו ממכירת שקלים באותה שנה, ועשרים אלף פראנקים על חשבון קרן הגאולה. יהודי פרס שלחו נציגים לקונגרסים הציוניים. יצחק בן־צבי מציין שבשנת 1923 היו באיראן עשרים וארבע אגודות ציוניות [10].

היו יהודים שלא היססו להביע את אהבתם לירושלים ולארץ־ישראל גם בנוכחות גדולי פרס ומושליה. בינואר 1929 ביקר בבית־הספר בכרמאנשאה מושל העיר בלווית פמליה של נכבדים ועתונאים. יהודי מקומי, מירזא מהדי האן פאראה־פור, נאם בטכס קבלת הפנים. דבריו הופנו אל איראן היקרה אך עיקר שיבחה של איראן היה יחסה האוהד, לאורך הדורות אל העם היהודי ואל מולדתו ארץ־ישראל ואל מקדשו בירושלים [11].

6 מכתב ההסתדרות הציונית בפרס לשגריר בריטניה בטהראן, מיום 21.8.1922, בתיק Z4/2004 בארצ"מ; תרגום קטע ממאמר שפורסם ב"החיים" מצורף למכתב הנ"ל. ראה גם: מכתב שמואל יחזקאל חיים ללונדון, מיום 15.4.1926, בתיק 24/2341I, שם.

7 נצר, ציונות, עמ' 27; מכתב נעים מטהראן ללונדון, מיום כ"ח טבת תרפ"א, בתיק Z4/2004 בארצ"מ.

8 נצר, ציונות, עמ' 29, 31; נצר, אינטגרציה, עמ' 73—74; דוחו"ת הסצ"פ ללונדון, מיום 31.8.1922, ומיום כ"ח תמוז תרפ"ב, בתיק Z4/2004 בארצ"מ; "הכנסות קרן הגאולה" תרע"ט—תרפ"ב, שם; דו"ח מוסא כהן שוחט ללונדון, מס' 60, מיום 24.1.1924, בתיק Z4/2341I. שם.

9 מכתביו של כהן־צדק מטהראן ללונדון, מס' 404bis, מיום א' תשרי תרפ"ב, ומס' 471, מיום ט"ו בשבט תרפ"ב, בתיק Z4/2004 בארצ"מ.

10 בן־צבי, נדחי ישראל, עמ' 229; קטע ממכתב הסצ"פ ללונדון, מיום ט"ז באייר תרפ"א, בתיק Z4/605 בארצ"מ; מברק הסצ"פ ללונדון, מיום 10.6.1920 בתיק Z4/2004, שם; מכתב כהן־צדק מטהראן ללונדון, מיום כ"ב תמוז תרפ"א, שם; מכתב ד"ר לוי מטהראן ללונדון מיום 20.2.1922, שם; מכתב ההנהלה הציונית מלונדון להסתדרות הציונית בפרס, מיום 10.5.1922, שם; מכתב רוכסאר ללונדון מיום 14.4.1929, בתיק Z4/3250, שם; מכתב המחלקה להסתדרות אל קרן היסוד בירושלים, מיום 24.4.1931, שם.

11 הגאום מודפס בתוספת מיוחדת בגליון העתון "כוכב המערב" מיום 24.1.1929 המצוי בתיק XE100, בארכ"ח.

הפעילות החינוכית־הסברתית של התנועה הציונית באיראן נתנה גם פירות של ממש. בשנות העשרים עלו ארצה מאות יהודים. חלקם חזרו לאיראן אך רובם הצטרפו אל אלפי היהודים הפרסיים שהשתתפו זה מכבר בבנין הישוב [12].

פעילותן של האגודות הציוניות שתוארה לעיל בקויה הכלליים ואהדתם של היהודים למפעל הציוני בארץ־ישראל עשויות היו לשמש רקע הולם להגברת החינוך הציוני גם בקרב הילדים והנוער. דבר זה לא קרה. נציגי כי"ח ששלטו על החינוך היהודי בפרס כמעט באופן בלעדי לא נסחפו עם זרם ההתלהבות הציונית. הם אמנם הרשו לוועדי הקהילות לקיים עצרות ציוניות בבניני בתי־הספר בשעות הערב שכן הבנינים נרכשו בעיקר מכספי הקהילות אך הם דאגו שרעיון הציונות המדינית לא יחדור מבעד לדלתות הכתות. התנהגותם זו תאמה את הקו העקרוני של הוועד המרכזי של החברה.

לאחר אישור המנדט הבריטי על ארץ־ישראל, נשאלה חברת "כל ישראל חברים" אם אין היא משנה את עמדתה הנייטרלית כלפי הציונות. הוועד המרכזי של החברה, בישיבתו מיום 20.12.1922, השיב על כך בשלילה [13].

כי"ח לא גינה את הציונות גינוי טוטאלי ולא הציע לצאת למלחמה נגדה. אדרבא, הוא ידע למנות גם את יתרונותיה ולהצדיק, במידה מסויימת, את זכות קיומה. כי"ח אף הכריז שהקמת בית לאומי לעם היהודי בארץ־ישראל היא עניין צודק ושזכותם של היהודים על הארץ אינה פחותה מזו של הערבים. כי"ח הוקיר את החלוצים וציין שפעולתם נושאת בחובה ברכה גם לערביי ארץ־ישראל. הנהגת האליאנס סברה שבשביל מספר מסויים של יהודים נרדפים, הישוב בארץ־ישראל עשוי להיות מקום מקלט בעל ערך וכי מן הדין הוא שיהדות המערב תעזור ליהודים אומללים מגלויות המצוקה לבנות בפלסטינה בית משלהם [14]. עם זאת, הכריז כי"ח שאין הוא נוטה לציונות המדינית וציין שהוא א־ציוני, וזאת מן הנימוקים הבאים שנוסחו על־ידי ראשי החברה או שהועתקו תוך הסכמה, מפי אחרים:

הלאומיות היהודית היא אחת מאותן ההריסות של ההיסטוריה שלא ניתן לשקמן. היהדות כבר לא תדע עצמאות פוליטית. זכויות העמים אינן נקבעות על־פי עברן הרחוק. הציונות נתקלת בהתנגדות הפלסטינאים ועלולה לעורר עוד יותר את שנאתם של אוייבי ישראל שיאשימו את היהודים בהיעדר לויאליות כלפי ארצות מושבם. היהודים אינם מוכנים לעזוב אפילו את המדינות המדכאות אותם. זיקתם הרגשית לארצות מושבם חזקה, והאינטרסים שלהם איתנים מדי כדי שיוכלו להינתק מהם. ההיגד "לשנה הבאה בירושלים" בפי יהודי הגולה הוא נוסחה חסרת תוכן ולא ביטוי

12 נצר, אינטגרציה, עמ' 73—74; עם וספר, תמוז תש"ב, עמ' 35.

13 ראה: PD, II, 10, dec. 1922, p. 12.

14 ראה: BM, 7—8, juillet—août, 1898, p. 170; PD, I, mars 1921, p. 2; PD, II, 4, avril 1922, p. 3; 10, dec. 1922, p. 12; PD, IV, 5, mai 1924, p. 2; PD, VI, 7, sep. 1926, p. 3; PD, VII, 2, fev. 1927, p. 1, 2; PD, XVII, 3, mars 1937, p. 7; 6, jun 1939, p. 1; 10, dec. 1937, p. 2; PD, XVIII, 9, nov. 1938, pp. 1—2, 8; PD, XIX, 4, avril 1939, p. 9; 5, mai 1939, p. 11; 6 jun 1939, p. 1—2; Cahiers, 79, janvier 1954, pp. 24—31, 85, juillet—août 1954, pp. 14—16.

לערגה ממשית. האנטישמיות והעוני הם הם שמפיחים רוח במפרשי הציונות. ההגיון והחינוך הליברלי יחסלו את האנטישמיות כמעט כליל ויהודים שישתחררו מאימתה לא ירצו בציונות. עתיד היהדות אינו כרוך בשיבה למזרח. רק במערב תיפתר הבעייה היהודית. הגניוס היהודי אינו זקוק למדינה עצמאית כדי שיתממש בה. אדרבא, הוא בא לידי ביטוי דווקא בניכר. אין לטפח איפוא אשליות גאולה לא בקרב היהדות המדוכאה של גיטאות פולין, אוקראינה, צפון אפריקה ופרס, ולא בפלסטינה עצמה. היקיצה עלולה להיות מכאיבה מדי.

גם אם הכל יתנהל למישרין, פלסטינה הקטנה והצחיחה לא תוכל לקלוט אפילו עשירית מן היהדות העשוקה. בשביל הגותרים, המאבק על שויון זכויות אזרחי הוא הפתרון וכי"ח חותר לפתרון זה, בעוז ובמסירות [15].

באותם הימים נראה היה שאידיאולוגיה זו עונה על הפרובלמטיקה של היהדות במערב אירופה. לימים הוכח, באורח טראגי, שהיא היתה בנויה על חול. אך אפילו בעת ההיא ניתן היה לתהות אם אידיאולוגיה זו היא הפתרון לבעייתה של קהילה יהודית בארץ כמו פרס, קהילה וארץ שהיו שונות לחלוטין מאלו שבהן חיו ראשי כי"ח. שאלה זו לא נשאלה בהנהגת כי"ח. התפיסה הרעיונית שגובשה בפריס, יושמה ללא שינוי כלשהו גם בפרס.

בטאון כי"ח סיכם את אחד ממאמריו על הציונות במשפטים הבאים: היהודי הצרפתי אינו חש צורך להיות ציוני. לכל הקריאות, לכל ההתחכמויות, אפילו לכל הלחצים המתאימים הוא עונה: לא! שלוש פעמים לא!

תורה זו של שלילת הציונות נקלטה יפה גם על־ידי מנהלי מוסדות כי"ח באיראן.

בשנת 1923 דווח מנהל כי"ח בטהראן, ליאון לארדו, לוועד המרכזי של החברה שרבים מן היהודים שהיגרו לפלסטינה חזרו על עקבותיהם. קשיים שונים מנעו מהם להתיישב שם. לארדו הוסיף: "מרירותם של החוזרים הוא לקח ליהודים רבים שנהגו להשלות את עצמם בקשר למקסם־השווא הפלסטיני" [16]. בטאון כי"ח, Paix et Droit, נדרש לפרשה: "בבורחם מן האפשרות של דיכוי נקטו צעד בלתי־מחושב; עכשו הם שואלים את עצמם אם לא היה מוטב לגלות סבלנות נוכח צרתם, מה גם שהמצב בפרס הולך ונכנס שוב למסלול התקין...". בטאון כי"ח הוסיף: "...אליאנס דרש מנציגו בטהראן לפעול בקהילה למען תימחה התנועה הבלתי־נבונה שאין בה כדי להביא מזור לצרותיה של האוכלוסייה היהודית" [17].

ואכן, בשנת 1925 התגאה לארדו בכך שכי"ח היה בין הגורמים אשר "מחקו" את תנועת ההגירה לפלסטינה שכן נשקפה "הסכנה שתצמח צמיחה גדולה". לארדו הביע

15 ראה: PD, I, 3, mars 1921, p. 2—3; 4, avril 1921, p. 3, 4; PD, II, 4, avril 1922, p. 3; 5, mai 1922, p. 16; PD, III, 1, janv. 1923, p. 6—7; PD, IV, 5, mai 1924, p. 1, 2, 11—12; 6, juin 1924, p. 3; 9, nov. 1924, p. 2, 3; PD, V, 3, mars 1925, p. 5; mai 1925, p. 2; PD, VI, 7, sep. 1926, p. 1, 2, 3; PD, VII, 2, fev. 1927, p. 1, 2, 3; PD, VIII, 10, dec. 1928, p. 3, 4; PD, XVII, 10, dec. 1937, p. 1, 2—3; PD, XIX, 6, juin 1939, p. 1.

16 מכתב לארדו מטהראן, מס' 186, מיום 1.10.1923, בתיק XIII E 145 c בארכ"ח.

17 ראה: PD, III, 1, jan. 1923, p. 11.

תשש שמא תתחדש תגועת ההגירה נוכח חובת השרות הצבאי שהוטלה גם על היהודים [18].

נציגי כי"ח בפרס השתתפו אמנם במאמץ שנעשה בפרס לשם השגת רשיונות כניסה לארץ־ישראל לפליטים היהודיים שברחו מרוסיה בראשית שנות השלושים, אך הדבר נעשה מטעמים הומאניטריים ולא מתוך מגיעים ציוניים [19].

הקהילות היהודיות באיראן לא שבעו נחת מן הנייטרליות הציונית של האליאנס. נשיא ההסתדרות הציונית בפרס פנה ללשכת החינוך והתרבות של ההסתדרות הציונית שבלונדון וביקש ממנו "לייסד בית־ספר עברי לאומי במלוא מובן המלה בטהראן כי לא יימצא כעת בפרס בית־ספר עברי אחד במלוא מובן המלה... תשלחו לנו מורים עבריים לאומיים... כי רק המורים העבריים הלאומיים במלוא מובן המלה היודעים לדבר עברית יכולים להחיות העם היהודי... הפרסי" [20] "...אם אתם תואילו לשלוח לפרס רק חמישה מנהלים לאומיים... אנו חושבים שאחרי שנה אחת לא בלבד שהק־הילות היהודיות בפרס הולכות ומתפתחות מכל נקודת ההשקפה כי אם מספר שוקלים [קוני השקל הציוני] הולך וגדל מיום ליום. בתוצאות תהיה לנו כמעט 80,000 נפשות לאומיות במלוא מובן המלה..." [21].

יהודי פרס בירושלים לא היו מרוצים מן הנעשה בכי"ח. הם פנו להסתדרות הציונית בירושלים וציינו ש"החינוך הניתן על־ידי כי"ח אינו עולה בקנה אחד עם שאיפותינו הדתיות והלאומיות..." [22].

גם חוקר יהדות פרס, וולטר פישל, הציע שההסתדרות הציונית תתערב אצל חברת כי"ח למען תעסיק בפרס מורים מארץ־ישראל שיקרבו את תלמידיהם לאידיאל הלאומי [23].

אחד מראשי הציונים בפרס, ד"ר חביב לוי, כתב ב־1929: "...חברת אליאנס עשתה כבר את שלה, והיא צריכה לפנות את מקומה לכוחות הציבוריים החדשים שימלאו עכשיו אותם התפקידים [הענקת השכלה מודרנית] ביחד [עם] נאמנות לתחיה הלאו־מית... כרגע הקרקע מוכשר בפרס לקבלת מורים מארץ־ישראל..., על המורים להיות מבשרי התחיה הלאומית... ולחנך נוער יהודי חדש בפרס הקשור לארץ־ישראל ולציונות... מורי ארץ־ישראל [בפרס] עלולים לרשת את העמדה שהיתה עד עכשיו למורי הצרפתית של האליאנס..." [24].

18 מכתב לארדו מטהראן, מס' 236, מיום 12.8.1925 בתיק XIII E 145c, בארכ"ח.

19 מכתב סלים נשיא מטהראן, ללא מספר, מיום 23.5.1934 לאדון ישראל בהמדאן, בתיק המדאן, בארמ"ז. ראה גם: מכתב נציג כי"ח בירושלים (השם לא ברור) לקואנקא בהמדאן, ללא מספר, מיום 16.4.1934, שם; טיוטות מכתבים של קואנקא מהמדאן, לסלים נשיא בטהראן, מס' 85, מיום 12.10.1934, ומס' 95, מיום 4.11.1938 שם; מכתב סלים נשיא מטהראן לקואנקא בהמדאן מס' 1899/5, מיום 28.11.1934 שם.

20 מכתבו ללונדון מיום ח' בסיון פר"ת (1920), בתיק Z4/2004 בארצ"מ.

21 מכתב עזיזולא נעים ללונדון, מיום ב' באייר תרפ"א, בתיק Z4/2004 בארצ"מ.

22 העתק מכתב ההנהלה הציונית בלונדון לבטאון כי"ח Paixet Droit, מיום 6.5.1926, בתיק Z4/2341I בארצ"מ.

23 פישל, ראיון.

24 תזכיר "היהודים בפרס", מאת חביב לוי, עמ' 29, בתיק Z4/3250 בארצ"מ. הקהילות הביעו נכונות לשלם את שכרם של המורים שיישלחו מן הארץ (ראה: "מצב הציונות בפרס — לפי עדותם של הד"ר חביב לוי ומר יהודה קופלוביץ", אוקטובר 1929, שם).

הציונים בפרס לא הסתפקו בהבעת דעה. היו חוגים וקהילות שמרדו בכי"ח. בשנת 1926 פרץ סכסוך בין נציג כי"ח נהוראיי לבין הוועד הציוני בסנגדג'. הדים ממאבק זה הגיעו אפילו למשרד החוץ הצרפתי אשר יעץ לוועד המרכזי של האליאנס להרחיק את נהוראיי מסנגדג'. בפברואר 1927 נסגר בית־הספר. המזכיר העולמי של כי"ח החליט להימנע משיגור מנהל אחר תחתיו. הוא חפץ להעניש בכך את הקהילה [25].

ההתלהבות הציונית הגדולה שאחזה את יהדות פרס בשנות העשרים נעצרה איפוא על סיפם של בתי־הספר.

לא חל כל שינוי בתחום החינוך הציוני באיראן: כי"ח לא שינה את גישתו הא־ציונית; בתי־ספר אחרים, ציוניים יותר, לא הוקמו [26], תנועות נוער ציוניות לא הופיעו בזירה. בין כך ובין כך, דעכה הפעילות הציונית בפרס. רזא שאה פהלוי גזר אלם פוליטי על אזרחי פרס וגזל מהם את חופש ההתאגדות. הוא גם חתר לאחד את כל הפרסים כולם תחת הדגל של הלאומיות האיראנית. מדיניות זו היתה מכוונת בעיקרה כנגד הקומוניזם והספאראטיזם השבטי אך גם התנועה הציונית נפלה קורבן למגמות השאה [27]. ייתכן שאיסור הציונות נבעה גם מאהדת המלך לגרמניה.

במאי 1926 נאסר שמואל יחזקאל חיים, ציר היהודים בפרלמנט הפרסי, נשיא ההס־תדרות הציונית באיראן, ומנהיג הקהילה בפרס. יחד איתו נאסרו מנהיגים ציוניים אחרים, הוחרמו ניירות, מסמכים וחותמות של ההסתדרות הציונית האיראנית. חיים שוחרר אך נאסר שוב לאחר חודשים אחדים, הוחזק בכלא במשך שנים, הואשם בקשירת קשר נגד השאה, והועמד בפני כתת יורים בדצמבר 1931. ארוע זה הרתיע את היהודים מכל סוג של פעילות חברתית והפעילות הציונית בכללה [28].

גם הקשיים הרבים להשיג רשיונות עליה לארץ, מצבם הקשה של עולי פרס בארץ־ישראל וירידתם של חלק מן העולים גרמו למפח נפש וליאוש [29].

25 מכתביו של לארדו מטהראן מס' 271, מיום 30.7.1926, מס' 292, ומיום 18.3.1927 ומס' 289, מיום 11.2.1927, בתיק XIII E 145d, בארכ"ת; טיוטות מכתבי ביגאר ללארדו, מיום 2.12.1926, מיום 24.1.1927, ומיום 2.3.1927, שם.

26 יהודה קופלוביץ שביקר באיראן ב־1928 מציין בדו"ח שהגיש להנהלה הציונית שיש באיראן ששה בתי־ספר ציוניים. הוא מתכוון לבתי־הספר הקהילתיים ("תשובה קצרה לשאלון כלל על יהדי פרס והמפעל הציוני", מאת יהודה קופלוביץ, בתיק Z4/3250, בארצ"מ). ראה גם התזכיר "היהודים בפרס" מאת חב"ב לוי עמ' 29.

27 נצר, ציונות, עמ' 30; נצר, אינטגרציה, עמ' 74—75.

28 העתון הפרסי שאפק־סורך כתב בגליונו מיום 18.12.1931 שחיים הואשם, בין היתר, גם ב"פעילות ציונית ענפה". מכתבים של הסצ"פ ללונדון מן הימים 25.5.1926, 27.5.1926, 8.6.1926, ומיום 15.7.1926, בתיק Z4/2341I, בארצ"מ; מכתב חיים מטהראן ללונדון, מיום 28.8.1926, שם. מכתב "האגודה הציונית לארם נהריים", מס' 229, מיום ח' כסלו תרפ"ז, בתיק Z4/2341I, בארצ"מ; מכתב קרן היסוד ללונדון, מיום 15.8.1932, בתיק Z4/3250, שם; מכתב מחלקת הארגון לד"ר ווייז, מיום 18.3.1932, שם; פישל, ראיון.

29 מכתב הסצ"פ ללונדון, מיום 31.8.1922, בתיק Z4/2004, בארצ"מ; מכתבים של הסצ"פ לברלין מיום 11.12.1922, ומיום 20.12.1922, בתיק Z4/605, שם; מכתב נשיא הסצ"פ לנשיא הס"צ בבומביי, מיום 25.9.1921, בתיק Z4/272, שם; מברק הועד הציוני בהמדאן ללונדון,

שנות העשרים האחרונות, ושנות השלושים של המאה היו איפוא שנות השפל של הציונות המדינית באיראן. בנובמבר 1928 ביקר בפרס יהודה קופלוביץ׳־אלמוג. הוא סייר בקהילות וערך דיונים עם הציונים. עם ביקורו התחדשה הפעילות של ההסתדרות הציונית ונקטו צעדים להענקת מעמד חוקי להסתדרות. קופלוביץ׳ נפגש לשם כך עם ראש הממשלה הפרסי. הוא נתקבל בכבוד אך לא השיג תוצאה של ממש. שנים אחדות לאחר מכן סייר בפרס יצחק בן־צבי. ביקוריהם של שני האישים הללו תרמו אמנם תרומה מסויימת לשמירת הגחלת הציונית אך לא גרמו למיפנה[30]. הציונות נשארה בפרס בגדר חלום משיחי. היא חיה בלבותיהם של היהודים ובאה לידי ביטוי בחייהם האישיים והדתיים אך לא במערכת החינוך שלהם. מצב זה נשתנה רק במלחמת העולם השנייה.

III. המיפנה

בראשית שנות הארבעים של המאה לא היה ליהודי פרס ״כל מושג מהנעשה בארץ״[31]. מערכת החינוך של כי״ח לא סיפקה להם אינפורמציה כלשהי בנידון ולא עשתה דבר כדי לשלבם בזרם הציוני שביהדות.

בשנות הארבעים התחדשה התסיסה היהודית־ציונית בפרס. עם פלישת בעלות־הברית לאיראן ועם נפילתו של המלך רזא פהלוי נפרצו הסכרים ונשתררה במדינה אווירה של חופש. יהודי הארץ נסחפו עם הזרם: פעילותם נסתעפה לשלושה כיוונים עיקריים: פעילות מפלגתית־פרסית; פעילות יהודית־קהילתית ופעילות יהודית־ציונית.

התסיסה הציונית ניזונה כמובן ממקורות קדומים של ערגה לירושלים ושל תקוה לשיבת ציון אך היו לה, לאותה תסיסה, גם מקורות אקטואליים: העוני המשווע יצר קרקע נוחה לקליטת רעיון הגאולה. הידיעות על השואה זעזעו את יהודי פרס והוכיחו את חיוניות הפתרון הציוני. המיפגש עם הפליטים ממזרח אירופה, עם חיילים מן הבריגדה ועם תושבי ארץ־ישראל ששהו בפרס, הגבירו את הרצון למצוא מסילות אל הקהילות היהודיות ברחבי העולם. פלוגת הפועלים הארצישראליים שעבדו מטעם סולל בונה אצל החברה האנגלו־איראנית באבאדאן השפיעו השפעה ברוכה על קהילות דרום

מיום 3.5.1923 בתיק Z4/605, שם; מברק הסצ״פ ללונדון, מיום 30.9.1925, שם; מכתב הסצ״פ לארץ־ישראל, מיום 2.11.1925, שם; מכתב כהן־שוחט מטהראן ללונדון, מס׳ 60, מיום 23.1.1924 בתיק Z4/2341I, שם; קצור דברים מן השיחה שנתקיימה ביום 30.4.1937 במחלקת העליה, בתיק S6/3787, שם.

30 בן־צבי, נדחי ישראל, עמ׳ 229; מכתב הסצ״פ ללונדון, מיום 30.12.1928, בתיק Z4/3250 בארצ״מ; NJ, V, 5, january 25, 1929.

31 מכתב טולדאנו מטהראן לדובקין, מיום 22.12.1942, בתיק S6/1961, בארצ״מ, ראה גם: תזכיר וכסמן/וולדהורן, עמ׳ 2; מכתב הרצברג מטהראן להנרייטה סאלד, מיום 20.7.1943, בתיק S6/4576, שם.

פרס. מאבקו של הישוב הלהיב את דמיונם של היהודים, הסב להם דאגה ויצק בהם גאווה ורצון לסולידאריות [32].

ההתעוררות היהודית־ציונית באה לידי ביטוי בדרכים שונות:

יהודי פרס קיבלו את הפליטים מפולין ב"קבלת פנים חמה... ובעזרה חומרית שגיתנה ביד רחבה" [33].

כתבי העת היהודיים המעטים שהחלו להופיע באותה תקופה, "הגואל", "ישראל", "שאיפתנו", "העולם היהודי" ועוד, היו כולם ציוניים ושאפו למדינה יהודית בארץ־ישראל. נוסדה הוצאת ספרים קטנה "עם חי" ובמסגרתה סדרת "הספריה הציונית". תורגמו לפרסית ספרים קטנים על ההתיישבות, הקק"ל, הציונות ועוד. נערכו לדפוס לקטים על החגים בציון ומשמעויותיהם הלאומיות.

כתב־העת "העולם היהודי" קרא ליהודי איראן ללמוד עברית ולעודד את בניהם ללומדה כאמצעי להחייאת הלאומיות והעצמאות היהודית. ואכן צעירים רבים השתתפו בקורסים שונים ולמדו עברית. הציר היהודי בפרלמנט שנהג בדרך כלל באיפוק ושלא הצטיין באהדה יתרה לציונות סטה ממנהגו, ובברכתו לקהילה לראש השנה תש"ו הביע תקוה שתוקם מולדת ליהודים [34]. יהודים פשוטים תלו בבתיהם תמונות של הרצל, מפות של ארץ־ישראל, דגל עברי וכיוצא באלה סמלים ציוניים וחינכו לאורם את ילדיהם [35].

אחרי מלחמת העולם השניה ובייחוד לאחר הקמת מדינת ישראל חל שינוי לטובה ביחסם של ראשי האליאנס בצרפת אל הציונות. כי"ח לא הפך אמנם לארגון ציוני אך הוא גילה אהדה רבה לישראל ולא הביע הסתייגות מן הציונות [36]. גם מנהלי מוסדות כי"ח בפרס שינו מעט את טעמם.

כהן, מנהל כי"ח טהראן, קיבל את עדין שולמי, שליח הקיבוץ המאוחד, כמורה לעברית בבית־ספרו ואף הרשה לו ללמד על ארץ־ישראל ולקשור את תלמידיו בקשר מכתבים עם ילדי הישוב. כהן מוכן היה לשקול גם העסקה של מורים ארצישראליים במוסדות

32 מכתב יקותיאל מטהראן לדובקין, מיום 25.3.1943, בתיק S6/1961, בארצ"מ; מכתבו מיום 6.7.1943, שם; מכתב שליח, ללא שם, מיום 8.8.1943, עמ' 3, בתיק S6/1961, שם; מכתב כהן מטהראן למשה ולאליעזר, מיום 20.10.1945, בתיק 96, בארק"מ; מכתב הרמתי (נתן שאדי) מטהראן, מיום 31.5.1948, שם; **העולם היהודי**, גליון 43, תמוז תש"ו, תמונת השער ועמ' 710; **הגואל**, גליון כ"ב אב תש"ו, עמ' 2; גליון 5 שבט תש"ו, הציור בעמוד הפנימי; **שאיפותנו**, גליון י"ג אייר תש"ה, עמ' 12.

33 מכתב יקותיאל מטהראן לדובקין מיום 25.3.1943, בתיק S6/1961 בארצ"מ. ראה גם: התזכיר "ביקור בשכונה העתיקה של הציבור היהודי בטהראן בנוכחותו של האדון הנכבד הארדי ויטלס", מיום 22.4.1943, בתיק S6/1961 שם; אומידואר, העברית בפרס, עמ' 33.

34 **העולם היהודי**, תמוז תש"ה, עמ' 23; **הגואל**, מס' 6, כ' תשרי תש"ו, עמ' 3; מכתביו של יקותיאל מטהראן, מיום 6.7.1943, מיום 8.8.1943 ומיום 11.1.1944 לסוכנות, בתיק S6/1961 בארצ"מ. מכתב הברית העברית העולמית לדובקין, מיום 16.7.1943, שם; מכתב אילנאה מטהראן, מיום 1.1.1944, שם; מכתב שולמי מטהראן לבנשלום בסוכנות, מיום 19.5.1945, שם.

35 ראה לדוגמה: אהרן, רשמים, עמ' 298.

36 ראה לדוגמה: CAIU, avril 1947, p. 3; juin—juillet 1947, pp. 1—2; fev. 1949, pp. 1—3; juillet 1949, pp. 1—2; ראה גם: PD, XIX, 6, juin 1939, pp. 1—2.

כי"ח בהמדאן ובאספהאן. מנהל זה איפשר ל"החלוץ" לבצע את פעולותיו בבנין בית־הספר לבנות. נשף הסיום של הוועידה של החלוץ בתש"ז נערך בבית־ספר זה. גם חצר כי"ח בשכונה היהודית הועמדה לרשות החלוץ לקיום חגיגות [37].

ברם יש לזכור שהתפנית בגישתו של כהן, מנהל בית־הספר בטהראן, באה גם (ואולי בעיקר) משום העובדה שהמשרד הארצישראלי בטהראן היה שותף בהעברת סכומי כסף גדולים למדי מן הג'וינט לבית־הספר. רק בשעה שדובר על העברת כספים אלה הסכים הוא לקבל שני מורים מן היישוב. כהן הירשה לתלמידיו להשתתף באיסוף תרומות לקק"ל והוא עצמו הסכים להיות חבר בוועד הקרן הקיימת בפרס. אך גם בכך היה לו אינטרס מיוחד: חלק מהכנסות קק"ל באיראן נמסרו לבתי־הספר של האליאנס [38].

בשנת 1945 איפשר מנהל כי"ח אספהאן לאהרן כהן, שליח ההסתדרות הציונית, להיפגש בבנין בית־ספרו עם קבוצה של צעירים שחיפשו דרך לפעול פעילות ציונית. גם הזוג אראהא בהמדאן התירו ל"החלוץ" לקיים את פעילותו בבית־ספר כי"ח שבהג־הלתם. ב־1951, למשל, מיפקד הפתיחה החגיגי של הסמינר האזורי של החלוץ נתקיים בחצר כי"ח המדאן. בסנגדג' ובכרמאנשאה הרחיקו המנהלים לכת: בערים אלה, סניפי החלוץ שכנו בין כותלי מוסדות כי"ח [39].

אולם עובדות אלו אינן מעידות על שינוי ראדיקלי בגישתו של כי"ח פרס אל הציונות. בתוכניות הלימוד של בתי־הספר של החברה ובאווירה שהושלטה במוסדות הללו לא חל שינוי של ממש. המנהלים התירו לציונות לחדור מבעד לכתלים אך לא עשו דבר כדי להחדירה לליבות התלמידים.

הריגיסנס הציוני בפרס לא מצא את ההד המתאים במערכת החינוך של כי"ח. בין כך ובין כך הופיעו על במת החינוך היהודי בפרס שני גופים חדשים: אוצר התורה והתנועה החלוצית.

א. רשת בתי־הספר של "אוצר התורה"

הרב יצחק מאיר לוי, יליד קראקוב שבפולין אשר תכנן וביצע, החל בתש"ג, את המפעל החינוכי של "אוצר התורה" בפרס, היה איש אגודת ישראל ודגל באידיאולוגיה אנטי־ציונית ואנטי־ישראלית. גישתו של הרב לוי לחינוך היהודי בפרס הושפעה גם מן המערכה הגדולה שניהלה באותה עת אגודת־ישראל על ילדי הפליטים ממזרח אירופה ששהו בטהראן, הלא הם "ילדי טהראן".

37 מכתב קליינבאום מטהראן לבנשלום, מיום 15.1.1946, בתיק S6/1961 בארצ"מ; מכתבו למחלקת העליה, מיום 25.1.1946, שם; מכתבו מס' 1486/121, בתיק המדור, בארק"מ; דרך החלוץ, חנוכה תש"ז, עמ' 7.

38 תזכיר באייער; אילנאה, קק"ל, עמ' 2; מכתב הרצברג מטהראן לדובקין מיום 18.7.1943, בתיק S6/1961 בארצ"מ; טיוטת מכתב דובקין לפסמן בג'וינט, מיום 9.8.1943, שם.

39 אהרן, רשמים, עמ' 299; דרך החלוץ, אדר תש"ז, עמ' 12; מכתב כהן מטהראן למחלקה לעניני היהודים במזרח התיכון בסוכנות, מיום 15.7.1950, בארק"מ; מכתב כהן ואחרים מטהראן לבנשלום, מיום 4.4.1951, שם; מכתב מוריס מטהראן למלר, מיום 12.4.1965, שם.

הרב דרש ממי שבא איתו במגע לנתק כל קשר עם התנועה הציונית, אסר על מכירת השקל הציוני, ציווה להסיר מבתי־הכנסת, מן המוסדות ומן החנויות את קופסאות הקרן הקיימת ולחם בתנועות הנוער הציוניות בפרס. הרב לוי אסר על שימוש בספרים ארצישראליים בבתי־הספר באיראן ולא התיר לשליחים הארצישראליים ללמד במוסדות החינוכיים שבפיקוחו. בראשית שנות החמישים איים הוא לפטר כל מורה שישתייך ל"החלוץ" [40].

בשנת 1947 אירגן הרב לוי את הוועד המנהל של "אוצר התורה" באיראן. בפרוטוקו־לים של עשרים וחמש הישיבות הראשונות של הוועד הזה שנתקיימו בין נובמבר 1947 לבין דצמבר 1948, המלים "הישוב", "הציונות", "ההגנה", וכד' לא נזכרו אפילו פעם אחת. גם לא בישיבות שנתקיימו בנובמבר 1947 ובמאי 1948.

כדי להבטיח את מפעלו מפני חדירת הציונות, העמיד הרב לוי בראש הישיבה של "אוצר התורה" בשיראז שהכשיר גם מורים לבתי־הספר של הרשת, רב מבני ברק שלא אהד את הציונות.

"אוצר התורה" הקים בפרס רשת בתי־ספר משלו. זאת ועוד: האירגון הצליח גם ליטול לידיו את קביעת המדיניות של החינוך ליהדות במוסדות כי"ח, בבתי־הספר הקהילתיים ובאורט. כי"ח ובתי־הספר של הקהילות לא רצו בכך אך הם נתפתו על־ידי היתרונות הכלכליים שהוענקו להם על־ידי "אוצר התורה": הרב לוי שילם את שכר כל המורים ליהדות בכל המוסדות [41].

ההתעוררות היהודית־הציונית של ערב התקומה עשוייה היתה להוציא את החינוך הציוני באיראן מקפאונו. דבר זה לא קרה. אדרבא. החינוך הפורמלי בקהילה היהודית של ארץ זו שהיה א־ציוני עד אז קיבל גוון אנטי־ציוני.

האידיאולוגיה האנטי־ציונית של הרב היתה זרה ליהודי פרס. היא הדהימה אותם

40 גיביו, בתי הספר, עמ' 158; לוי, החינוך בפרס, עמ' 13; תזכיר באיער; תזכיר קליינבאום; דו"ח שליח (שהיה חייב לשמור על אנונימיות) מטהראן, מיום 8.8.1943, בתיק S6/1961 בארצ"מ; מכתב באיער מטהראן, מיום 25.12.1944, שם; מכתב שליח (ללא שם), מיום 7.1.1945, שם; מכתב קליגר ממזכירות הקבה"מ, מיום 11.2.1945, שם; מכתב פולאק (יהודי מארץ־ישראל שחי בפרס, איש אגודת ישראל, תומך נלהב של הרב לוי), לגולדברג, מיום 11.4.1945, שם; תשובתו של גולדברג לפולאק, מיום 16.4.1945, שם; מכתב זילברברג לשאדי ברמת־הכובש, מיום 30.5.1945, שם; דו"ח שאדי מטהראן, מס' 1691/11, מיום 1.12.1948, בתיק S6/5051, שם; מכתב משה טוב מטהראן לחצרוני, מיום י"ז תמוז תש"ך, בתיק S6/5052, שם; מכתב בן־יצחק מטהראן לקק"ל, מיום 18.5.1948 (בטעות צויין 1946), בתיק S6/1981, שם; מכתב כהן מטהראן לסוכנות, מיום 31.8.1950, בארק"מ; מכתב כהן מטהראן לסוכנות, מיום 5.9.1950, שם; מכתב שוהמי/כהן מטהראן לסוכנות מיום 24.10.1950, שם; מכתב חנסב מטהראן לשמעון, מיום 18.7.1964, שם; ראה גם: משה פראגר, "טהראן — מהפכה יהודית בממלכת השאח", **בית־יעקב, ירחון לעניני חינוך, ספרות ומחשבה**, שנה ד', קובץ א', סיון תשכ"ב, עמ' 17—21.

41 אריאל, פגישה, עמ' 100; לוי, החינוך בפרס, עמ' 13; **עם וספר**, חשון תשכ"ה, עמ' 85; גלנץ, סקר, עמ' 31; הפרוטוקולים מן הימים 26.11.1947, 11.12.1947, ומיום 18.12.1947, בתיק 45/21—1, בארג"ט.

והוותה בעיניהם תופעה מוזרה. אף־על־פי־כן, ילדים יהודיים נהרו למוסדות החינוך שהוא הקים [42].

כיצד זה קרה שהיהדות האיראנית הגיחה לאישיות אנטי־ציונית להשתלט על מערכות החינוך שלה ? היו לכך שני גורמים עיקריים :

1. ברשות הרב עמד תקציב גדול. הוא השתתף השתתפות נדיבה ביותר בהקמת בתי־ספר ובהחזקתן. הוא הקים בתי־ספר יהודיים מודרניים בערים שהאליאנס לא הגיע אליהן ובשכונות החדשות בערים בהן מצויים היו מוסדות כי"ח. באותה עת, רובם המכריע של יהודי איראן היו עניים מאוד ולא יכלו להרשות לעצמם ויתור על התקציבים הגדולים של "אוצר התורה" [43].
2. ההסתדרות הציונית באיראן לא עמדה בפרץ ולא יצאה חוצץ כנגד הנטיות האנטי־ציוניות של הרב לוי.

בסתיו 1942 שהה בטהראן אברהם זילברברג, שליח מטעם הסוכנות היהודית. יהודים בעלי רצון טוב וביניהם ד"ר מוסא טוב, סולימאן ארסטוזאדה, ששון קאשי ונתן שאדי פנו אליו בבקשה לפתח בפרס פעילות עברית־ציונית.

ד"ר טוב וארסטוזאדה נסעו לארץ לדון על יהדות איראן עם מוסדות הישוב. הם ביקשו, בין היתר, להפוך את משרד הסוכנות בטהראן לנציגות קבע. דרישתם נתקבלה וד"ר משה ישי בא לפרס לנהל את משרד הסוכנות, במקום זילברברג שעזב את טהראן לאחר פסח 1943 [44].

היתה זו ראשית ההתארגנות המחודשת של ההסתדרות הציונית בפרס. לראשונה בתולדותיה, עמדו הפעם לצידה של הסתדרות זו נציגיה של הציונות העולמית שפעלו במשרד הסוכנות בטהראן. התארגנות זו חלה בתקופה שבה צלצלו פעמוני הדמוקרטיה בפרס. אף־על־פי־כן, הציונות לא הפכה לתנועה גדולה ובעלת השפעה באיראן.

"ההסתדרות הציונית היא יותר שם ומושג מאשר מציאות. אינה מקיפה המונים, אינה מהנכת ואינה מדריכה. גם השבועון שהיה מוציאה מפרפר על קיומו ותפוצתו מאות אחדות של טפסים ביהדות המונה כמאה אלף איש וגם זה מצטמצם רק בטהראן העיר" [45] כתב דובדבני. למצב עגום זה היו שתי סיבות :

42 ב־1966 מנו בתי־הספר של אוצר התורה באיראן 4447 תלמידים ב־172 כתות (לרשת כי"ח הותיקה היו רק מעט יותר תלמידים: 4992, ב־197 כתות. ראה: אריאל, פגישה, עמ' 99—100); ב־1971, מספר התלמידים היהודיים של אוצר התורה היה 2943 (גלנץ, סקר, עמ' 33—35).

43 הפרוטוקולים; חמיאל, יהדות, עמ' 16; **העולם היהודי**, גליון 19, טבת תש"ר, עמ' 333; מכתב חנאסאב מטהראן לשרעבי, מיום 8.8.1964, בארק"מ.

44 Soliman Arastoozadeh, "The Jews of Iran" *JA*, XIII, aug.—sep. 1944, p. 11.

45 דובדבני, העליה, עמ' 8; ראה גם: תזכיר באיער; א' באיער, "יהודי איראן ויחסם לארץ־ישראל", מיום 19.11.1945, בתיק S6/4576, בארצ"מ; מכתב אלוני מטהראן לאליהו ולבנשלום, כנראה מראשית אביב 1945, בתיק S6/1961, שם; מכתב שאדי מטהראן לקבה"מ, מיום 23.2.1948, בארק"מ.

(א) באותה עת, הציונות זכתה לאהדת שכבות רחבות מאוד ביהדות פרס אך רק מעטים מוכנים היו להתמסר לפעילות ציונית ממשית. המוני היהודים היו טרודים מדי בהבטחת קיומם הפיזי, ומסורת עממית של התארגנות לא היתה.

(ב) היהודים העשירים קנו אמנם בנין גדול ואולם קריאה לשכן בהם את ההסתדרות הציונית אך רובם לא רצו שראשי ההסתדרות הזאת ירחיקו לכת בפעילותם; וגימוקיהם היו עימם: מצבם הכלכלי היה מצוין והם גם לא האמינו ביציבותה של הדימוקרטיה הפרסית הצעירה. כך קרה שבראשית 1946 מנתה ההסתדרות הציונית בפרס פחות מחמישים חברים פעילים.

מחלקת האירגון של הסוכנות הפצירה בוועד הציוני בטהראן לארגן פעילויות בערי השדה, להגביר את הפצת השקל, את ההתרמות לקרנות הלאומיות ואת החינוך הציוני, אך לשוא.

במחלקת האירגון של הסוכנות סבורים היו שנציג הסוכנות בטהראן, ד"ר יצחק קלייגבאום, נתקל בהתנגדות הוועד הציוני בטהראן וציוו עליו לאיים על הוועד שתוסר ממנו ההכרה של התנועה העולמית. אך למעשה הסתדרות ציוני פרס לא הפריעה לקלייגבאום בביצוע פעולותיו. אלא שוועד זה גם לא גילה יכולת פעולה[46].

זהו הרקע להשתלטותה של אישיות אנטי־ציונית על החינוך היהודי באיראן. להסתדרות הציונית לא היו תוכניות חינוך. בא הרב לוי נטל יוזמה ועשה בחינוך היהודי בפרס כבתוך שלו.

רסן חינוך בניהם של יהודים שתקומת ישראל הרטיטה מיתרי־נשמתם נמסר, מבלי־משים, לידיים אנטי־ציוניות. חולשתה של ההסתדרות הציונית בפרס יצרה את האנומליה.

הרב לוי נפטר בשנת 1962. בערוב ימיו שינה את מדיניותו האנטי־ציונית[47]. דבר זה נתן את אותותיו בתחומים אחדים. בתי־הספר של "אוצר התורה" נאותו לקבל שליחים מטעם המחלקה לחינוך ולתרבות של ההסתדרות הציונית. "אוצר התורה" הסכים לקלוט אפילו שליחים חברי בני־עקיבא. תחילה לא הורשו להבליט יתר על המידה את גישתם הציונית־חלוצית ואחד מהם אפילו פוטר והוחזר לישראל. אך במרוצת השנים הם זכו לחופש מסויים, ובטאון "אוצר התורה" הקדיש מדור קבוע לפעילות מועדון בני עקיבא בטהראן.

היו אפילו מקרים בהם נתקבלו להוראה חברים דתיים מן החלוץ. השליחים הדתיים מישראל במוסדות "אוצר התורה" הורשו לארגן מסיבות וטכסים באווירה ישראלית על נושאים ישראליים ואף להניף את דגל ישראל.

"אוצר התורה" שלח משתלמים למכונים להכשרת מורים של ההסתדרות הציונית

46 מכתב מחלקת הארגון לקלייגבאום, מס' 233/6270, מיום 5.8.1946, בתיק המדור, בארק"מ; מכתב קלייגבאום מטהראן ללויטרבך, מס' 13401, מיום 27.5.1946, שם; מכתב מחלקת הארגון אל הסצ"פ, מס' 4849/233, מיום 8.3.1946, שם; זכרון דברים חתום על־ידי ר.א. "על הפעילות הציונית באיראן" (שיחה עם ר' גלברט, בא כוח קק"ל שחזר מפרס), מיום 24.1.1946, שם.

47 ניניו, בתי־הספר, עמ' 158; לוי, החינוך בפרס, עמ' 13.

בירושלים והצטרף אף לתוכנית, שלא יצאה אל הפועל, לפיה תלמידי כתות ח' אמורים היו להמשיך את לימודיהם בישראל.

בטאון "אוצר התורה", "דברי בית שלום", ציין את חג העצמאות כחגם של כל היהודים בעולם ומנהלים אחדים הרשו לשליחים לחגוג את החג בבתי־הספר. באחד מגליונות הבטאון מצאנו אפילו מאמר, פרי עטו של אחד השליחים, שהצביע על העליה לארץ־ישראל כדרך לפתרון בעיית ההתערערות של היהדות בגולה, וכיעד יהודי אקטו־אלי [48].

לסיכום: הרב לוי רצה להקים בפרס רשת לחינוך יהודי הדוחה דחייה מוחלטת את האידיאלים של הציונות המודרנית. הוא היה בטוח שיוכל לייסד באיראן תנועה יהודית שחלומה לשיבה לציון יהא מעוגן בתפיסה דתית־משיחית ולא באידיאולוגיה הרצליאנית. הוא לא השיג את יעדיו. בפרס אפשר היה למצוא מנהלים ומורים לא ציוניים או כאלה שמוכנים היו לנקוט עמדה א־ציונית. והרב אכן מצא אותם. אך לא היו בפרס יהודים בעלי השקפה אנטי־ציונית מגובשת. לא עלה איפוא בידי הרב לוי להפוך את בתי־הספר של "אוצר התורה" לקינים מיליטנטיים של התנגדות לציונות ולישראל. החל בשנות השישים הוא גם לא רצה בכך. אף־על־פי־כן ברור שגם לאחר פטירת הרב לוי, "אוצר התורה" לא עסק בחינוך ציוני. את התפקיד הזה נטלה על עצמה תנועת "החלוץ", ובה נדון להלן.

ב. התנועות החלוציות והמועדונים הציוניים

נציג הסוכנות היהודית הגיע לטהראן לראשונה באפריל 1942. הוא נשלח לפרס לשם עזרה לפליטים יהודיים ממזרח אירופה ששהו באותה עת בארץ זו ולא לשם ביצוע פעילות ציונית באיראן או לשם אירגון העליה מארץ זו [49].

גם על השליח השני של הסוכנות, אברהם זילברברג, הוטל לטפל רק ביהודים לא פרסיים אך הוא נענה לפניותיהם של יהודים מקומיים, התנדב ללמד עברית לקבוצה של כעשרה איש וניהל עמם שיחות על ארץ־ישראל ועל הציונות. במקביל לכך, הוא פנה למוסדות בארץ והציע שיישלח לפרס נציג מיוחד לפעילות בקרב הנוער [50].

48 **דפי עליה**, אב תשכ"ד, עמ' 6; **עם וספר**, חשון תשכ"ה, עמ' 85; מכתב נטע מטהראן לזיסר, מיום 3.3.1952, בארק"מ; מכתב "קבוצת נוער פרסי מפעילי מועדונים", מיום 4.10.1964, שם; מכתב חנאסאב מטהראן לשרעבי, מיום 8.8.1964, שם; מכתבו לדובקין, מיום 3.7.1964, שם; מכתב מוריס מטהראן לכהן, מיום 10.7.1966, שם; **דב"ש**, תשרי, תשכ"ז, עמ' 12; טבת תשכ"ז, עמ' 11, 17; שבט תשכ"ז, עמ' 1; אדר א' תשכ"ז, עמ' 16; אדר ב' תשכ"ז, עמ' 4, 6; ניסן תשכ"ז, עמ' 2, 6, 16; אייר תשכ"ז, עמ' 27; תמוז/אב תשכ"ח, עמ' 2.

49 הנציג הראשון של הסוכנות בפרס היה שפר. הוא שהה באיראן חודשים אחדים. אחריו בא לאיראן אברהם זילברברג. מר זילברברג סיפר לי שלא הוטל עליו לטפל בקהילה היהודית באיראן, כפי שטוען מזרחי (מזרחי, ציונות, עמ' 549) (שוחחתי עם מר זילברברג בסמינר אפעל, ביום 15.8.1982). ראה גם טיוטת התגובה של זילברברג לרשימה במעריב מיום 29.1.1971, בתיק זילברברג בארק"מ.

50 מכתב כרמאנשאהצ'י מטהראן לזילברברג, מיום 12.2.1945, בתיק S6/1961, בארצ"מ; תשובת זילברברג לכרמאנשאהצ'י, מיום 2.3.1945, שם.

מנהל מחלקת העליה של הסוכנות, אליהו דובקין, ביקר באיראן ב־1942. הוא נפגש עם קבוצה של נכבדים וקיווה שהם יהוו גוף שיפתח בפרס חינוך ציוני. מאוחר יותר נתברר שלא היה יסוד לתקווה זו, אך דובקין לא אמר נואש. אנשים שונים מארץ־ישראל ששהו באותה תקופה בפרס נתבקשו על־ידו לנהל הסברה ציונית, בעיקר בקרב הצעירים. י' טולידאנו, למשל, נפגש בשלהי הקיץ או בראשית סתו 1942 עם כארבעים צעירים יהודיים בני 20—30 באספהאן וסיפר להם על המיפעל הציוני בארץ־ישראל. הקהל התלהב עד מאוד וגילה נכונות ללמוד עברית ולהתכונן לעליה. דובקין שקיבל על כך דו"ח נתעודד ושלח לאספהאן פירסומים ציוניים [51].

הביטוי המובהק ביותר של התסיסה הציונית שאחזה את יהודי פרס בשנות הארבעים היה צמיחתן של תנועות נוער ציוניות או ציוניות למחצה.

יהודים צעירים, משכילים ובעלי מקצועות חופשיים, ארגנו את "כאנון ג'ואנאנ־י איראן" ("מועדון צעירי איראן") והטילו על עצמם את התפקיד "לחינוך ולעורר את הרגשות החבויים ללאומיות ולאהבת ישראל". הם אירגנו, נוסף על עזרה סוציאלית לעניים, שעורי עברית, אספות ומסיבות עונג־שבת ברוח ציונית. הם גם תרגמו ספרונים על היהדות ועל הציונות. השליח יקותיאל הציע לראותם כיסוד להסתדרות הציונית בפרס [52].

בשנת 1943 קמה "**חכרת בני ציון**", או "**בראדראן**" (= האחים). חברי האירגון היו צעירים יותר מאלה שב"מועדון צעירי איראן", אם־כי גם הם היו ברובם תלמידים בבתי־ספר תיכוניים ובאוניברסיטאות. הם עסקו בהגשת עזרה סוציאלית לנזקקים ואירגנו אסיפות פומביות על נושאים קהילתיים וציוניים. בראש האירגון עמד משה כרמאניאן. ליד התנועה נתקיימה "תנועת בנות ציון" ובה כחמישים הברות, נערות לומדות בעיקר [53].

בראשית 1944 נוסדה בטהראן "**הסתדרות החלוץ הצעיר — טהראן, איראן**", ובראשה יעקב מלמד. גם חברי אירגון זה היו נוער לומד וסטודנטים. מטרותיה של הסתדרות זו נוסחו כדלקמן: "(א) הכשרה מקיפה של הנוער לעליה חלוצית ולהשתתפות בבנין ארץ־ישראל; (ב) עמידה לרשות ההסתדרות הציונית העולמית במילוי שליחותה לתקומת עם ישראל בארצו". האירגון נטל על עצמו לחנך לציונות נערים מגיל 14 ומעלה, להקנות להם שפה ותרבות עברית, להכשיר אותם לעבודת אדמה בארץ־ישראל, לעודדם לעלות ארצה בכל הדרכים האפשריות ועוד [54].

51 מכתב טולדאנו מטהראן לדובקין, מיום 22.12.1942, בתיק S6/1961 בארצ"מ; מכתבו מאספהאן לדובקין, מיום 2.10.1942, שם; תשובת דובקין מיום 16.11.1942, שם.

52 דו"ח יקותיאל מטהראן, מיום 25.3.1943, בתיק S6/1961 בארצ"מ; מכתב כרמאנשאהצ'י מטהראן לזילברברג, מיום 12.2.1945, שם; מכתב השליחים מארץ־ישראל לחברי הוועד המרכזי של "תנועת הנוער העברי" בטהראן, מיום 8.5.1945, שם.

53 מכתב קליינבאום מטהראן, מיום 15.1.1946, בתיק S6/1961 בארצ"מ; מכתב זילברברג למלמד בטהראן, מיום 12.12.1944, שם.

54 מכתב מלמד מטהראן לד"ר ישי, מיום 23.5.1944, בתיק S6/1961 בארצ"מ; ראה גם תקנון "החלוץ הצעיר" שנכתב בעברית בט"ו בכסלו תש"ד, שם.

אירגוני־צעירים ציוניים קמו באורח ספונטני גם בערי השדה. באותה עת קמה גם הלהקה הדרמטית "ציון" שהציגה מחזות יהודיים וציוניים בפרסית.

השליחים הציוניים המעטים ששהו באיראן לשם הוראת העברית או כנציגי הסוכנות והקק"ל עשו כמיטב יכולתם כדי לספק את רצון הנערים והדור היהודי הצעיר לחינוך ציוני. השליח יקותיאל [55] אירגן קבוצה של צעירים ולימדם עברית כדי שיוכלו להורות שפה זו לחבריהם. מאות רבות של צעירים שנתאוו ללמוד עברית עשו זאת כצעד ראשון לעליה "כבר וללא דיחוי..." [56].

היסוד לתנועת "החלוץ" באיראן הונח בסוף שנת 1942. השליח הראשון שהגיע לפרס לשם החינוך הציוני של הנוער היה אהרן כהן (אהרונצ'יק) איש הקיבוץ המאוחד, חבר משק אלונים. הוא שם לו למטרה להקים בפרס תנועה ציונית־חלוצית והצליח לצעוד את הצעדים הראשונים בכיוון זה אך שליחותו לא ארכה ימים והוא עזב את איראן. אף־על־פי־כן, הזרעים נשאו פרי ובפברואר 1944 כבר קיים היה גרעין של "החלוץ" בטהראן. במשך התקופה של כשנה וחצי, עד אוגוסט 1945, לא היה באיראן שום שליח שיטפל במיוחד באירגון הנוער בתנועה חלוצית. ישראל אילנאה, שליח קק"ל, ועדין שולמי, המורה־השליח בכי"ח עשו כמיטב יכולתם אך לא יכלו להתמסר לאירגון התנועה [57].

בראשית 1945 התאחדו שלושת הארגונים "בני ציון", "החלוץ הצעיר" ו"מועדון הצעיריה" לאירגון אחד: "תנועת הנוער העברי". לשליחים מארץ־ישראל גדמה היה שהתנועה המאוחדת מנסה למתן את עמדתה הציונית, והיו לכך לדעתם שני סימנים בולטים: (א) ראשי התנועה המאוחדת לא הסכימו שהשליחים ישתתפו בוועד המרכזי של התנועה; (ב) התנועה סרבה לקבל לתוכה את תנועת "חלוצי־יהודה" שהוקמה על־ידי צעירים ציוניים בגיטו של טהראן. השליחים נעלבו ונוצר קרע ביגם לבין התנועה [58]. אהרן כהן שחזר לפרס בסוף אוגוסט 1945 מצא "שבהרבה מקרים חוסר השפה המשותפת נגרם בעטיה [של העובדה] שלא היה כאן מי שיבין את שפת המקומיים, יתערה בתוכם ועוד יותר יפעל ויתמסר כולו לענין הנוער" [59]. יחד עם זאת הוא החליט לרכז את עיקר מאמציו בקרב הנוער העני ב"מהלה" (הגיטו היהודי) ולא לעסוק יתר על המידה ב"תנועת הנוער העברי" שהיתה כאמור מורכבת בעיקרה מנוער משכיל ושכמה ממנהיגיה נחשדו על־ידי השליחים ברדיפת כבוד. ביניתיים חלו בזירה שתי התפתחויות: חלוצי

55 מכתב יקותיאל מטהראן, מיום 6.7.1943, בתיק S6/1961 בארצ"מ; מכתבו לבן יהודה, מיום 11.1.1944, שם.

56 דוחו"ת יקותיאל מטהראן, מיום 25.3.1943, ומיום 6.7.1943, בתיק S6/1961 בארצ"מ.

57 מכתב אילנאה מטהראן ללויטרבך, מיום 7.2.1944, בתיק 96, בארק"מ; מכתב אהרונצ'יק מטהראן למשה ואליעזר, מיום 24.10.1945, שם.

58 מכתב השליחים מארץ־ישראל לחברי הועד המרכזי של "תנועת הנוער העברי" בטהראן, מיום 8.5.1945, בתיק S6/1961 בארצ"מ; מכתב מלמד מטהראן לזילברברג בסוכנות, מיום 10.4.1945, שם.

59 מכתב כהן מטהראן לזילברברג בסוכנות, מיום כ"ז אלול תש"ה, בתיק S6/1961 בארצ"מ. דעה דומה הובעה גם על־ידי נתן שאדי מרמת־הכובש במכתבו לזילברברג, מיום 10.7.1945, שם. ראה גם מכתב שאדי לזילברברג מיום 8.12.1945, שם.

יהודה נתקבלו לתנועת הנוער העברי ובמקביל, חלה התקדמות בהתארגנות "החלוץ".

בשמיני עצרת 1945 קרא אהרונצ'יק למיפקד ראשון של חברי "החלוץ" וחילק פנקסי חבר. במפקד השתתפו למעלה ממאה חברים וחברות בחמש קבוצות. הצלחת המיפקד, ומסיבת שמחת תורה שלאחריו הגבירו את האהדה ל"החלוץ", ותוך שבועות אחדים הצטרפו לתנועה עוד חמישים חברים. מי שהחזיק בפנקס חבר נתבע לשלם מס חודשי [60].

התלהבות הנוער הציוני היתה גדולה. עדין שולמי, שביקר במשהד בימי החג של תשרי 1945 בשליחות החלוץ אירגן טיול לנוער, לימדם משירי הארץ וריקודים עממיים. "הם גילו בטיול קנאות לאומית: דווקא בפני המוסלמים בכפרים ובין הטיילים הבליטו בשירה ובשיחה בקולי קולות את ייחודם הלאומי" [61].

בט"ו בשבט תש"ו מנה החלוץ כמאתיים, וכחודשיים לאחר מכן, כשלוש מאות חברים וחברות. רבים מחברי "ברית הנוער העברי" הצטרפו ל"החלוץ".

החלוץ נתרכז תחילה בעיקר בפעילות בשכונת־העניים היהודית (מהלה) בדרום העיר אך לא עברו ימים רבים והוא מצא תומכים גלהבים גם בשכונות שמחוץ לגיטו ובקרב נוער משכיל יותר. בתש"ז היה בטהראן כבר סניף נוסף על זה שבמהלה. בתש"ח פעלו שלושה סניפים בטהראן ובהן ארבעים ואחת קבוצות: חמש־עשרה מהן בשתי שכונות בצפון ובמערב: "דרנאזה שמראן" ו"פחראבאד" [62].

בח' באדר תש"ז נערך במהלה בטהראן הטכס הרשמי של חנוכת "בית החלוץ" שפעל מזה חודשים אחדים. נכחו בטכס, התורם מאיר עבדולה באסון ונציג הסוכנות. היה זה בית נאה ומרווח למדי, היחיד מסוגו בשכונה [63].

סניפי החלוץ בערי השדה קמו בדרך כלל בכוחות עצמם, בלי שביקר בהם שליח. לעתים קרובות הקשר של המרכז עם הסניפים שבפרובינציה התנהל דרך הדואר בלבד.

ביקור קצר של שליח בעיר זו או אחרת עשוי היה לשמש מנוף להתארגנות ציונית־חלוצית. לדוגמה: לאחר הביקור של אהרן כהן בהמדאן, בראשית תש"ז (או בסוף תש"ו) נתארגנה שם קבוצה של כשמונים חלוצות [64].

60 מכתב כהן מטהראן למשה ואליעזר, מיום 24.10.1945, בתיק 96, בארק"מ; מכתב הנ"ל לדובקין, מיום 11.1.1946 בתיק S6/1916 בארצ"מ; מכתב קליינבאום מטהראן לבנשלום, מיום 15.1.1946, בתיק S6/1961, שם.

61 מכתבו מטהראן למשה ולראובן, מיום 14.10.1945, בארק"מ (החטיבה 2־חו"ל, מיכל 17, תיק 96).

62 "דבר החלוץ בטהראן ליום תל־חי", **דרך החלוץ**, טהראן, תש"י, אין מיספור; מכתב כהן מטהראן לדובקין, מיום 11.1.1946, בתיק S6/1961 בארצ"מ.

63 "דבר המיפקד של החלוץ בטהראן בט"ו בשבט תש"ח", מצורף למכתב החלוץ טהראן למחלקת העליה, מיום 3.2.1948, בתיק S6/1961 בארצ"מ; **דרך החלוץ**, אדר תש"ז, עמ' 10—11; **עתידות**, סיון תש"ך, עמ' 173; מכתב כהן מטהראן לדובקין, מיום 22.10.1946, בתיק S6/1961 בארצ"מ.

64 אהרן, רשמים, עמ' 299; מכתב קליינבאום מטהראן לבנשלום, מיום 16.1.1946, בתיק S6/1961 בארצ"מ; שרה סנקריאן, "דבר החלוצות בהמדאן לחלוצות בטהראן", **דרך החלוץ**, חנוכה תש"ז, עמ' 16.

באַבאדאן ובמידה מסויימת גם באַהנאז ובפרמאנשאה אורגן הנוער לחינוך ציוני על־ידי קבוצה של פועלים מסולל בונה וחניכי תנועת הנוער בארץ־ישראל שעבדו באזור. ב־1945 הם טיפלו בכמאה וחמישים נערים ונערות מבני עשר ומעלה, לימדום עברית, גיאוגרפיה של ארץ־ישראל והיסטוריה יהודית, ערכו איתם הצגות בחגים וקשרום עם ילדי בית־ספר בחולון. הפועלים וחיילי הבריגדה מסרו לילדים בנוכחות הוריהם, דגל ציוני. לאחר שנה של פעולה הונח היסוד לתנועה בשם "נוער חלוצי". סוכם שהתנועה תקיף ילדים ונוער, תעניק חינוך ציוני חלוצי מקיף ותכשיר את הנערים, לחברות ב"החלוץ". נקבע גם סמל לתנועה: לולב מפוצל ובתוכו מגן דוד וסיסמת "עלה". אנשי סולל בונה הכשירו קבוצה של כחמישה־עשר מדריכי צעירים. באפריל 1946 מספר החברים בתנועה הגיע לשלוש מאות [65].

הוועידה הארצית הראשונה של החלוץ נתקיימה בבית־החלוץ בטהראן בסוכות תש"ו. השתתפו בה נציגים מטהראן, אבאדאן, חורם־שהר, אספהאן, משהד, יזד, המדאן, מלאיר, רזאייה, רשת ואהוואז. הוועידה שנמשכה חמישה ימים חתרה להעמקת הסולידריות של היהודים בפרס עם המעפילים ועם הישוב הנאבק נגד הממשלה הבריטית. העלתה על נס את הקמת י"ג הישובים בנגב ושלחה ברכת אחים לעצורים בלטרון וברפיח. הוועידה דרשה מן המוסדות של ההסתדרות הציונית העולמית להפגות שליחים לפרס ולדאוג לעלייתם של יהודי איראן. הוועידה גם אישרה את תקנון החלוץ בפרס [66].

התכונה האנטי־ציונית בציבוריות הפרסית בשנת 1948 לא הרתיעה את החלוץ. כמה מנכבדי העדה יעצו לשליח החלוץ להפסיק לפעול אך הוא לא נעתר. סניפי התנועה לא נסגרו, בית החלוץ שוכלל, נוסדו סניפים חדשים וגדל מספר החברים בסניפים הקיימים. אבל בערי השדה הורע המצב והשליח היחיד, נתן שאדי, לא יכול היה לבקר בהן [67].

בראשית שנות החמישים, עם גבור העליה מפרס, מנה החלוץ למעלה משלושת אלפים חברים, מהם כאלף בשמונת הסניפים שבטהראן, וכחמש מאות בחמשת הסניפים של אספהאן. מבין הסניפים בערי השדה מנה הסניף בשיראז את מספר החברים הגדול ביותר [68].

באותה עת נתהדקו קשרי מרכז החלוץ עם הפרובינציה. מדריכים מטעם המרכז עבדו

65 "נוער חלוצי באבאדאן, פרס", תזכיר מיום 10.1.1945, בתיק S6/1961 בארצ"מ; "מפי החבר משה וולדהורן, סולל בונה, שחזר ביום 5.4.1946, מאבאדאן—כורמשהר", שם; "ידיעות על תנועת החלוץ באבאדאן וכורמשהר מאת אשר וכסמן ומשה דוד ולדהורן", מיום 10.4.1946, שם; ראה גם: דרך החלוץ, אדר תש"ז עמ' 13.

66 דרך החלוץ, חנוכה תש"ז, עמ' 8—10; מכתב כהן מטהראן לדובקין, מיום 22.10.1946, בתיק S6/1961 בארצ"מ.

67 מכתביו של שאדי מטהראן למזכירות הקבה"מ, מיום 30.7.1948, בתיק 96, בארק"מ.

68 על מספר חברי החלוץ ראה והשווה: מכתב כהן מטהראן לסוכנות, מיום 31.8.1950, בארק"מ; מכתב לאלזארי מטהראן למזכירות הקבה"מ, מיום 18.6.1950, שם; ראה גם: מכתב מרכז החלוץ באיראן לדרור־החלוץ־הצעיר בפריס, מיום 14.9.1949, שם; מכתב שאדי מטהראן לקה"מ, מיום 23.2.1948, שם; מכתב הועד הפועל של ההסתדרות הכללית לסוכנות, מיום 27.4.1947, בתיק S6/1961 בארצ"מ; תזכיר בן־יצחק מטהראן, מיום 25.12.1947, שם.

בשכר חלקי בסניפים בערי השדה. ב־1951 מועצת התנועה נתקיימה בעיר המדאן. באותה שנה נתקיימו סמינרים מחוזיים: להמדאן באו נציגים משמונה קהילות. גם בסמינר באספהאן השתתפו נציגים משמונה סניפים, ביניהם כאלו שלא היו לפני־כן על מפת החלוץ: אַראק, גולפאיגאן וחומיין [69].

בשנת 1966 מנה החלוץ כאלף ומאתיים חברים בתשעה סניפים: סניף אחד בכל אחת מן הערים המדאן, אספהאן, יזד, כרמאן וסנגדג' וארבעה סניפים בטהראן.

כל הסניפים נשאו שמות עבריים: תל־חי, גליל, ירושלים, אלראי ועוד. חברי כל סניף אורגנו בקבוצות — חמישה־עשר עד עשרים חברים בקבוצה, והתחלקו לשלוש שכבות: השכבה הצעירה מגיל 8 עד 13, השכבה הבינונית מגיל 13 עד 17, והשכבה המתבגרת. שכבה זו הקיפה חברים מגיל 18/17 ומעלה והיתה הגדולה שבין שלוש השכבות [70].

מיעוט הילדים הדאיג את ראשי התנועה. על־כן, במועצת החלוץ ב־1951 הוחלט לכנות את השכבות הצעירה והבינונית כתנועת "החלוץ הצעיר", להעניק לה מוסדות משלה ולהגביר בכך את כוח משיכתה לגבי ילדים ונוער בגיל ההתבגרות המוקדמת [71].

מלבד איש אחד (ובתקופה מאוחרת יותר ארבעה אנשים) שעבד בשכר, החלוץ כולו נתנהל על טהרת ההתנדבות. בראש כל סניף עמד המזכיר שנבחר על־ידי מזכירות הסניף. נציגים מן הסניפים ברחבי פרס השתתפו במועצת החלוץ ובוועידותיו. הוועידות נערכו בטהראן אחת לשנה. כל ועידה נמשכה ימים אחדים, הפכה למאורע ציוני משמעותי והטביע את חותמו על חיי התנועה לזמן רב. הוועידה בחרה במרכז החלוץ שהיה הגוף העליון של התנועה.

שני שלישים מתקציב החלוץ הובטחו ממיסי חברים ומפעילויות שנשאו רווחים ורק שליש ממנו נתקבל מן הסוכנות [72].

החלוץ בפרס נוהל על־ידי שליחים מן הקיבוץ המאוחד אבל עד ראשית שנות החמישים שמר הוא על עמדה של נייטרליות כלפי המפלגות בישראל [73].

69 מכתביו של יוסקה מטהראן לזיסר, מיום 23.4.1951, ומיום 18.6.1951, בארק"מ; מכתבו לסוכנות מיום ו' חשון תש"י, שם; מכתב כהן/שהמי/דוכס מטהראן לבנשלום, מיום 4.4.1951, שם; **אגרת לשליחים**, י"א ניסן תשי"א, עמ' 4—5.

70 מלר, דו"ח, עמ' 2—3; נקודות לסכום בעניני פרס, יולי 1966, בתיק 96, בארק"מ; **עם וספר**, סיון תשכ"ה, עמ' 92; "יסודות החלוץ באיראן" מצורף ל"ההלטות הועידה הארצית הראשונה של החלוץ באיראן, סוכות תש"ז, בתיק S6/1961 בארצ"מ. מכתב ד.ל. (דניאל לוי) להחלוץ באיראן, מיום 8.5.1947, בארק"מ.

71 מכתב שאדי מטהראן לקבה"מ, מיום 10.4.1948, בארק"מ; מכתב יוסקה מטהראן לזיסר, מיום 23.4.1951, שם; מכתב דוכס/נטע מטהראן לסוכנות, מיום 26.10.1952, שם.

72 **דרך החלוץ**, חנוכה תש"ז; הצעת תקציב החלוץ באיראן לתש"ז, מצורף למכתב דב אדיב מטהראן לסוכנות, מיום 9.9.1946, בתיק S6/1961 בארצ"מ; מכתב שמעון מטהראן לריקה, מיום 2.8.1963 בארק"מ; מכתב מוריס מטהראן לכהן, מיום 11.4.1966, שם; מכתב ד"ר רחמים מטהראן למלר, מיום 3.7.1967, שם.

73 מכתב ד.ל. (דניאל לוי) ל"החלוץ באיראן" מיום 8.5.1947, בארק"מ; מכתב הרמתי (שאדי) מטהראן לקבה"מ, מיום 26.9.1948, שם.

בתש"י נוסד בטהראן "החלוץ הדתי" בתמיכת מחלקת העליה של הסוכנות באיראן. הסניף בטהראן מנה למעלה ממאתיים חברים והתנועה רכשה לעצמה השפעה גם בערי השדה. מאבק מר ניטש בין התנועה החדשה לבין "החלוץ". המאבק היה רעיוני אך הוא נסב גם על הלוקת התקציבים ומכסות עליה. אירגון "אוצר התורה" השתמש בתנועת "החלוץ הדתי" לנגח בה את "החלוץ" והג'וינט תמך בה. אולם, ביוני 1952 התאחדו שתי התנועות. שליחי החלוץ לא רצו לבנות תנועה עממית על בסיס חינוך אנטי־דתי בקהילה שרובה דתית ואילו החלוץ הדתי נוכח לדעת שהחלוץ מושרש מדי בקרב הנוער המשכיל ואי־אפשר יהיה להורידו מעל הבמה הציונית בפרס [74].

התנועה המאוחדת שנקראה "תנועת החלוצים" שמה לה למטרה "חדירה מעמיקה ויסודית לכל שכבות הנוער בפרס מתוך הבלטת המאחד: ההתיישבות העובדת בישראל". היא החליטה לחנך לציונות, לעליה, להגשמה בהתיישבות הקיבוצית, ללימוד השפה העברית, לנאמנות למדינת ישראל ולממשלתה ולנאמנות למסורת ישראל [75].

בשנות השישים שבה והופיעה בפרס תנועה חלוצית־דתית. המחלקה לחינוך ולתרבות תורניים של ההסתדרות הציונית שיגרה לפרס, החל ב־1963 מורים להוראת המקצועות העבריים בבתי־הספר היהודיים. מורים אלה לא תמיד הותאמו לתפקידם הבלתי־רגיל בקהילה הפרסית [76], אך היו ביניהם שמילאו תפקיד ציוני חשוב: בצעדים זהירים, הם השתדלו להפיח רוח ציונית־ישראלית במוסדות אוצר התורה. עתים הם נאלצו להימנע מהבלטת עמדתם הציונית אך לעומת זאת עלה בידם לגייס לציונות חלק מן המנהלים והמורים של אירגון זה. בתשכ"ד הקימו כמה מן המורים סניף של בני עקיבא בטהראן. הסניף נקרא מאוחר יותר מועדון "כרמל" [77].

הירידות המפלגתית בתנועת העבודה בישראל והפילוג בקיבוץ המאוחד נתנו את אותותיהם בהחלוץ בפרס, לראשונה ב־1950. השליחים שלא השתייכו לסיעת הרוב בקיבוץ המאוחד תבעו לעצמם זכות השפעה על התנועה ועל הפניית הבריה לתנועות הקיבוציות השונות. במאי 1951 נחתם הסכם שנועד לחלק את ההשפעה בין השליחים

74 מכתב ווייצמן מטהראן לרפאל, מיום ט' בסיון תש"י, בתיק S6/5051 בארצ"מ; מכתב כהן מטהראן, מיום 29.7.1950, בארק"מ; מכתב לאלזארי מטהראן לבנשלום, מיום י"א תמוז תשי"א, בארק"מ; מכתב שוהמין כהן/דוכס מטהראן לבנשלום, מיום כ"ז סיון תשי"א, שם; מכתב שרגא מטהראן לבנשלום, מיום 1.7.1951, שם; מכתב דוכס/נטע מטהראן למחלקה לחלוץ, מיום 12.7.1952, שם; פרוטוקול ישיבה משותפת בין נציגי החלוץ הכללי והחלוץ הדתי ביום 3.6.1952, מצורף למכתב עמרמי לקבה"מ, מיום 27.7.1952, שם.

75 הצעת האיחוד בין תנועת החלוץ הכללי והחלוץ הדתי מיסודה של תנועת תורה ועבודה (אין תאריך להצעה). יש לשער שהיא הוכנה באביב 1952. ראה גם הצעת האיחוד של צבי וינברגר נציג החלוץ הדתי.

76 גלנץ, סקר, עמ' 99—100.

77 מודעת בני־עקיבא בדב"ש, ג' כסלו תשכ"ז, עמ' 22; דב"ש, ח' ניסן תשכ"ז, עמ' 32; על ערב עלית־נוער במועדון כרמל ראה דב"ש, ג' אדר ב' תשכ"ז, עמ' 32; מכתב חנאסאב מטהראן למלר, מיום 19.5.1964 בארק"מ; מכתבו מטהראן לשרעבי, מיום 8.8.1964, שם; מכתב "קבוצת נוער פרסי מפעילי המועדונים", מיום 4.10.1964 שם.

בעלי האוריינטציות השונות אך הוא נתקל בקשיים, ובמקביל עם הסכסוך הקשה עם החלוץ הדתי, גמשכו המריבות הפנימיות בין שני הפלגים [78].

נציגים מסויימים בהנהלה הציונית בישראל טענו שאנשי "תודה" (המפלגה הקומוניסטית הפרסית) חדרו להחלוץ וכי תנועה זו בפרס נשלטת למעשה על־ידי הקומוניסטים היהודיים. הם חתרו איפוא להשליט את שליחיהם ואת אנשיהם על החלוץ. הדבר קומם את סיעת הרוב במרכז החלוץ בפרס ואת מגשימי התנועה בקיבוץ המאוחד. המאבק ניטש איפוא הן בפרס והן בישראל. הקלפים העיקריים במאבק זה היו מניעת שליחים ותקציבים. בשנת 1953 נתפלגה התנועה. פלג אחד המשיך בזיקתו לקיבוץ המאוחד; השני בחר בהשתייכות פוליטית שונה [79]. שני הפלגים לחמו זה בזה בשצף קצף, וקרה שערבו בריב אף את המשטרה הפרסית.

סניפי התנועה ואפילו כתות בכל סניף נבדלו זה מזה לפי השתייכותם לזרמים הפוליטיים השונים. הפלג הפורש פתח גם סניפים חדשים [80].

בדצמבר 1953 הוצע ששני הפלגים יהוו תנועה כללית אחת שההשפעה בה תתחלק לפי הסכם בין הזרמים השונים בהנהלה הציונית [81]. אך האיחוד לא התגשם אבל הפלג הפורש לא המשיך במתכונת הרגילה. מנהיגיו, ובראשם מנשה אומידוואר, הקימו בטהראן את המועדון הציוני "פורש־י כביר".

המועדון היווה מוקד משיכה לשיכבה של צעירים בעלי השכלה, עמדה או רכוש שאהדו את הציונות ואת ישראל ורצו בלימוד השפה העברית. מועדון זה שיתף פעולה עם המחלקה לחינוך ולתרבות של ההסתדרות הציונית.

במרוצת הימים הוקמו בפרס מועדונים נוספים שהשתייכו לזרמים פוליטיים שונים בישראל.

מועדון "וויצמן" הוקם בכסלו תשכ"ג. רוב מקימיו, ובראשם ד"ר גוריאל רחמים וד"ר פרויז לאלוארי, היו בוגרי החלוץ שהיה להם ענין בהתארגנות ציונית שמאלית. חלק מראשי "החלוץ" התנגדו להתארגנות זו ותבעו מן הבוגרים להישאר כחטיבה

78 מכתב נטע מטהראן למשה, מיום 2.10.1950, בארק"מ; מכתב כהן ואחרים מטהראן לסוכנות, מיום 11.12.1950, שם; מכתב כהן לקבה"מ, מיום 21.2.1951, שם; פרוטוקול "ישיבה משותפת בין מחלקת החלוץ והנוער ובין שליחי המחלקה ליהודי המזרח התיכון", מיום 4.6.1951, שם.

79 מכתב נטע מטהראן למשה, מיום 2.10.1950 (והמשך מיום 5.10.1950), בארק"מ; מכתביו של עזרתי (סעיד סעידי) מקיבוץ קדמה לזיסר, מיום 21.4.1953, ולבנשלום מיום 15.4.1953, ומיום 21.4.1953, שם; מכתב דובקין לקבה"מ, מיום 13.8.1953, שם; מכתבים מן הקבה"מ לבנשלום מיום 6.1.1956, ומיום 13.9.1956, בתיק 96, שם; מכתב אברהם מטהראן לאלי, מיום 21.10.1953, שם; מכתב שמעון ואברהם מטהראן לרביגוביץ', מיום 21.10.1953, שם.

80 מכתב אברהם מטהראן לאלי, מיום 20.11.1953, בארק"מ; מכתב זיסר לשליחי הסוכנות בפרס, מיום 15.11.1953, שם.

81 מכתב הקבה"מ לבנשלום, מיום 22.12.1953, בארק"מ; ראה גם מכתב אשר סורנת מ"תנועת החלוצים" באיראן, מיום 7.11.1954, בתיק המדור, שם; "הסכם איחוד החלוץ — פרס", מאפריל 1955, שם.

נפרדת בתוך התנועה. ראשי החלוץ חששו שמועדון וייצמן יחדיר לפרס את "השומר הצעיר" אך הם נתבדו.

קבוצת החברים שהקימה את המועדון כינתה את עצמה "חובבי ישראל" והיא פירסמה כתב־עת שהוקדש כולו להסברה ציונית.

מועדון "מעוז מנורה" שכן ברובע של המעמד הבינוני. הוא הוקם ביוזמת השליח זאב יעקובוביץ' שניסה לקרב את יהדות איראן לתנועה הרביזיוניסטית העולמית. בשנת 1965 קיים המועדון כיתות ומקהלה עברית, ערך מסיבות לרגל חגים ועסק בחינוך ציוני [82].

מועדונים אלה משכו קהל רב שראה בהם תחליפים "מיושבים" יותר ל"החלוץ".

"תנועת החלוצים" שקמה בינתיים כתוצאה מאיחוד "החלוץ" ו"החלוץ הדתי" שבה ואימצה לעצמה את השם "החלוץ" ואחר־כך "החלוץ־דרור", ובאמצע שנות החמישים זכתה מחדש לשליח, הגבירה את פעילותה ואירגנה שוב גרעין של עליה חלוצית [83].

פלג מתנועת הצופים היהודיים בפרס ובטאונו היו קשורים לתנועת החלוץ וניהלו אף הם הסברה ציונית [84].

ב־1966 החליטה הנהלת הסוכנות על איחוד החלוץ והמועדונים הציוניים "כורש כביר" "וייצמן" ו"מעוז מנורה" ולהם הנהלה ותקציב שליחים ותוכנית פעולה משותפת, עם מידה זו או אחרת של אוטונומיה. הכל הסכימו לאיחוד פרט לחברי מרכז החלוץ שהמשיכו להפעיל את תנועתם גם ללא תקציב. בסופו של דבר תחת לחץ כבד מצד הקיבוץ המאוחד הם נאותו לאיחוד אך לא גילו עוד את הלהט שאפיינה אותם. בשנת 1968 היו כבר ניצני איחוד [85].

בין כך ובין כך חלו בקהילות היהודיות בפרס תמורות סוציולוגיות שהרחיקו את הנוער מן הציונות.

82 אומידוואר, העברית בפרס, עמ' 33; חמיאל, יהדות, עמ' 16; מלר, דו"ח, עמ' 2, 4; גיב, פעילות, עמ' 84—85; גיסן כהן מלמד, "מועדון וייצמן לתרבות", עם וספר, סיון תשכ"ה, עמ' 92; מכתב חנאסאב מטהראן לבנקובר, מיום 27.8.1964, בארק"מ; (דאנסמניהאיי ג'האן יחוד, גליון ט', עמ' 5).

83 מכתב מלר לבנשלום בסוכנות, מיום 23.5.1956, וכן מכתבו לברגינסקי בסוכנות, מיום 28.6.1956, בתיק 96 בארק"מ.

84 ראה לדוגמה חוברת "פיש אהוגי" מצורף ל"תקוה" — עלון סניף תל־חי של החלוץ בטהראן, מיום י"ד כסלו תשכ"ב, בארק"מ, ראה גם "נדאיי בר־כוכבא", שנה ב', גליון 16, 1967, עמ' 2.

85 מכתב כהן לסיסי (ששון סימן טוב), מיום 2.10.1966, בארק"מ, שם; מכתב רוקני מטהראן לכהן/מלר, מיום 15.1.1966, שם; סיכומים בעניני פרס שנתקבלו בישיבת הועדה לעניני נוער וחלוץ בישיבתה מיום 20.6.1966, שם; מכתב כהן לגוריאן בטהראן, מיום 21.1.1968, שם; מכתב בורשטיין לאומידוואר בטהראן, מיום 1.4.1968, שם; מכתב לובטקין ואחרים למרכז החלוץ בפרס, מיום 12.6.1968, שם; מכתב מרכז החלוץ באיראן לבורשטיין, מיום 5.7.1968, שם; מכתב גוריאן מטהראן לבראון, מיום 22.10.1968, שם; מכתביו של גוריאן מטהראן לבורשטיין, מיום 10.2.1969, ומיום 30.3.1969, שם; מכתב בורשטיין לגוריאן, מיום 29.7.1970, שם; מכתב אומידוואר מטהראן לבורשטיין מיום 11.4.1968, שם.

תנועות־הצעירים הציוניות והציוניות־חלוציות באיראן נטלו על עצמן, כמעט באורח בלעדי, את עול החינוך הציוני בפרס. נמנה להלן את שטחי הפעולה העיקריים שלהם:

(1) התנועות החלוציות והמועדונים שיחקו תפקיד ראשי בהחייאת השפה העברית בפרס לאחר מלחמת העולם השניה. למעשה, הן היו הרשות החינוכית היחידה ששמה את הדגש על ההבעה בעל־פה בעברית מודרנית. המטרה הושגה באמצעות הוראה שיטתית של העברית, שיחה בעברית בסניפי התנועה, שירים עבריים, עתוני קיר, הרצאות ומחזות ועוד. מרכזי החלוץ ובני עקיבא היו הגוף היחיד באיראן כולה שישיבותיהם השבועיות נתנהלו בעברית. בוועידת החלוץ בתשי"א הוחלט שוועידות התנועה תתנהלנה בעברית וכי לא ייבחר לוועידה מי שאינו מסוגל להבין את הדיונים. היו חברים בתנועות שלמדו עברית בכיתה גבוהה ולימדו ארבע—חמש קבוצות נמוכות יותר בהתנדבות [86].

(2) החלוצים ובאי המועדונים עקבו אחר המתרחש בישוב ובתנועה הציונית באמצעות העתונות הציונית בארץ־ישראל ובעיקר באמצעות הבטאונים של התנועות בפרס. נעשו גם נסיונות לקשור את הילדים בפרס בקשרי התכתבות עם ילדי הישוב [87].

התנועות החלוציות ערכו נשפים ועצרות לכבוד חג־העצמאות של ישראל והן ידעו להפוך אותם למאורע מרגש בחיי הנוער ושכבות האוכלוסיה הנמוכות. התנועות אירגנו מסעות הסברה והזדהות עם מדינת ישראל בבתי־הכנסת ברחבי פרס, ניסו לחדור לעתונות היהודית־פרסית ולנהל באמצעותם הסברה ציונית־חלוצית. הם ערכו תערוכות על הארץ והציגו סרטים ישראליים בסניפיהם ואפילו בבתי־הקולנוע האיראניים. בעת המלחמות בישראל הפכו התנועות והמועדונים למרכזים לאיסוף תרומות כספיות ותרומות דם ולגיוס מתנדבים, לעזרת ישראל [88].

בכנסי החלוץ ובמועדונים התנוסס הדגל הציוני והקהל שר "התקוה" ו"תחזקנה" [89]. מעללי הגבורה של העם היהודי בכל הדורות ומלחמות ישראל היו גושא מרכזי בחיי המועדונים והתנועות החלוציות [90].

86 מכתב מלמד מטהראן לזילברברג (נכתב בשלהי 1944) בתיק S6/1961 בארצ"מ; מכתב כרמאנשאהצ'י מטהראן לזילברברג, מיום 12.2.1945, שם; מכתב שאדי מטהראן, לקבה"מ, מיום 23.2.1948, בארק"מ; מכתב סעידי מטהראן לסוכנות, סוכות תשי"א, שם; מכתב רחים מטהראן לדובקין, מיום 14.1.1965, שם; עתידות, סיון, תש"ך, עמ' 173.

87 תזכיר וכסמן/ולדהורן, עמ' 1; מכתב שולמי מטהראן לקבה"מ, מיום 14.10.1945, בתיק 96, בארק"מ; מכתב דובקין למשרד הארצישראלי בטהראן, מיום 12.9.1946, בתיק S6/1961 בארצ"מ; דרך החלוץ, חנוכה תש"ז; החלוץ, 3, אייר תשכ"ג.

88 מכתב כהן מטהראן לסוכנות, מיום 28.5.1950, בארק"מ; מכתב שוהמי/כהן מטהראן לסוכנות מיום 24.10.1950, שם; מכתבם של מוריס/שמעון מטהראן לאומידוואר מיום 29.9.1964, שם; מכתב רחמים מטהראן לדובקין, מיום 14.1.1965, שם; מכתב רוקני מטהראן לכהן, מיום 15.6.1967, שם; מכתב שמשי מטהראן לו'אק, מיום 26.9.1969, שם; החלוץ, תשרי תשי"ג, עמ' 1; דרור החלוץ, מס' 14, 1965.

89 מכתב מרכז החלוץ באיראן לוועדת החלוץ של הקבה"מ, מיום ט' בשבט תש"ז, בארק"מ.

90 ראה לדוגמה: דרור החלוץ, 1964, עמ' 13, 17.

(3) החגים והמועדונים שימשו הזדמנות לטכסים ולעצרות. ההיבטים הלאומיים והחברתיים של החגים זכו להבלטה. לראשונה בתולדות היהדות הפרסית ציינו התנועות החלוציות את הקשר שבין חגי ישראל לבין הטבע ועבודת האדמה. צעירים פרסיים שבהשפעת ההשכלה המודרנית החלו לראות במסורת ישראל ובתנ"ך אוסף של תופעות ארכאיות למדו בתנועות החלוציות על העושר האנושי והלאומי הטמון בתופעות הללו.

החלוץ הפך את חג החנוכה מחג "פח השמן" למאורע בעל משמעות לאומית עמוקה, לחג המלחמה על החרות.

בתנועות החלוציות ובמועדונים, נקשר חג ט"ו בשבט לחקלאות בארץ־ישראל ולקרן הקיימת ולראשונה בתולדות יהודי איראן קיבל משמעות מוחשית. "ההצגה לט"ו בשבט שנערכה על־ידי החלוץ בשביל הנוער הלומד בטהראן עשתה רושם עצום בעיר והפכה להפגנה ציונית כבירה"[91]. בהצגה נכחו כאלף ילדים. בחג השבועות הובאו ביכורים לקק"ל. בעיני היהודים בפרס קבל חג זה מימד נוסף.

דגש מיוחד הושם על יום תל־חי. נערכו בו מיפקדים, כנסים, תחרויות ספורט בין הסניפים, וכד'. טרומפלדור הוצג כדוגמה וכמופת. גם המנהיגים של התנועה הציונית העולמית, של מדינת ישראל, של התנועה הקיבוצית ושל ההסתדרות וכן המפקדים בצה"ל הוצגו בפני החלוצים ובאי המועדונים כדמויות מופת שמן הדין להזדהות עימם. הבטאונים של התנועות פרטו את תולדות חייהם ותמונותיהם קישטו את הסניפים. ביקוריהם של אישים מישראל היוו הזדמנויות מיוחדות לחיזוק נטיית ההזדהות[92].

התנועות והמועדונים תרגמו לפרסית או ערכו ספרונים ואנתולוגיות: ווייצמן וביאליק (1944), אליהו גולומב (1945), חנה סנש (1946, 1962), אוטואמנסיפציה של פינסקר (1947), מרד הגיטאות (1957), תולדות הציונות ותנועת העבודה (1957) ועוד ועוד. מלבד זאת, הם פירסמו בטאונים משלהם וכל סניף וסניף הכין עתוני קיר. הפירסומים הללו היו בדרך כלל דו־לשוניים — פרסית ועברית. גם הבטאונים הללו היוו כלים מובהקים להסברה ציונית.

זכר השואה והגבורה הועלה על־ידי תנועות הנוער והמועדונים הציוניים החל ב־1945 מדי שנה בשנה.

(4) המועדונים ותנועות הנוער ניהלו פעילות נמרצת לטובת הקרן הקיימת לישראל.

השליח הראשון של הקק"ל, ישראל אילנאה, הגיע לפרס בסוף יולי 1943. הוא אירגן שעורי ערב לעברית, פעילויות ספורט והרצאות וכן קורס מזורז שנמשך ארבעה חודשים ושלמדו בו עשרים צעירים — עברית, היסטוריה יהודית, תולדות הציונות, גיאוגרפיה של ישראל ועוד.

91 מכתב קליינבאום מטהראן למחלקת העליה, מיום 25.1.1946, בתיק S6/1961 בארצ"מ. ראה גם: מכתב מרכז החלוץ באיראן למחלקת העליה, מיום 3.2.1948, שם; דרך החלוץ, תש"ז, עמ' 12, 13, 14.

92 ראה לדוגמה: מכתב קליינבאום מטהראן לבנשלום, מיום 15.1.1946, בתיק S6/1961 בארצ"מ; מכתב מרכז החלוץ באיראן לקבה"מ, מיום 24.3.1947, בארק"מ; דרך החלוץ, חנוכה תש"ז, עמ' 6; דרך החלוץ, י"א אדר תש"ז.

אילנאה אירגן ועד קק"ל מורכב משבעה נכבדים וביניהם הרב הראשי לטהראן. הוועד פעל בדרכים שונות: אסיפות הסברה על קק"ל בבתי־הכנסת, ביקורי בית, הרשמות לספר הזהב ולספר הילד, נשפי חנוכה ופורים, תרומות עצים ועוד ועוד.

הקק"ל שימש מכשיר חשוב בחיזוק הנוער לציונות: דרכה הגיע אליו חומר הסברה על תנועת התחייה ועל ארץ־ישראל: ילדים ונערים התרימו לקרן באמצעות הקופסה הכחולה, הציגו מחזות ושימשו כסדרנים בכנסים ובתערוכות, מכרו בולים, חילקו חומר ועוד. הפעילות של הנוער למען הקרן הקיימת שימשה בעת ובעונה אחת ביטוי להזדהות ציונית ומנוף לה [93].

(5) המועדונים והתנועות אירגנו "סמינרים" לחבריהם. הם נועדו להבטיח לחברים אפשרות לימוד אינטנסיבי של השפה העברית ושל העמקה בתורת הציונות. היו אלה למעשה קורסים מזורזים להכשרת מדריכים. "הסמינר הרעיוני" הראשון של החלוץ נתקיים במאי 1948. השתתפו בו חברים מטהראן בלבד. בקיץ אותה שנה נתקיים הסמינר הרעיוני הארצי הראשון, שארך שלושה שבועות. השתתפו בו כשלושים חברים מחמישה סניפים ותוכניתו כללה נושאים הקשורים בציונות, בעם היהודי, בתנועת העבודה ובקיבוץ. מאז הפכו הסמינרים הארציים למסורת תנועתית. החל ב־1951 ההשתלמות במוסדות חינוך ובקיבוצים בישראל הפך לחלק מן הפעילות החלוצית־ציונית בפרס [94].

הפעילות החברתית של התנועה כללה שירים וריקודים ישראליים, מסיבות עונג שבת, משחקים, ספורט, טיפוס הרים, חוגים שונים וכד'.

המחנה הציוני הראשון של החלוץ התקיים בתום הוועידה הראשונה של התנועה בסוכות תש"ז. מאז הפך המחנה לחלק בלתי־נפרד מן ההווי החלוצי־ציוני [95].

(6) התנועות החלוציות והמועדונים הציוניים נטלו חלק בשיחרור האישה היהודיה באיראן. הן הכניסו את החברות למעגל הפעילות החברתית, וקיימו פעילויות משותפות לבנים ולבנות.

במסיבת ראש השנה שקיים השליח שולמי בעיר משהד ב־1945 השתתפו 150 נערות. נערות אלה עסקו בפעילות עברית־ציונית בכל ימות השנה בהדרכת שתי מדריכות מקומיות. במרכז החלוץ שנבחר בוועידה הראשונה של התנועה בסוכות תש"ז, היתה

93 תזכיר וכסמן/ולדהורן; מכתב קק"ל לדובקין, מיום 26.5.1943, ומיום 18.7.1943, בתיק S6/1961 בארצ"מ; מכתב אילנאה מטהראן, מיום 12.10.1943, שם; מכתב אילנאה מטהראן ללויטרבך, מיום 7.2.1944, שם; מכתב ועדת חו"ל לבנשלום, מיום 6.1.1956, בתיק 96, בארק"מ; ישראל אילנאה, **סקירה על הפעולה של קק"ל אשר נעשתה באיראן בשנת תש"ד**, שם; מכתב באיער מטהראן, מיום 25.12.1944, בתיק S6/1961 בארצ"מ.

94 מכתביו של הרמתי (שאדי) מטהראן לקבה"מ, מיום 31.5.1948, ומיום 30.7.1948, בתיק 96, בארק"מ; מכתב ד"ר רתים מטהראן למלר, מיום 26.3.1965, בארק"מ; מכתב רחים מטהראן לאומידוואר, מיום 21.2.1965, שם; מכתב המזכירות העולמית של דרור לשמעון בטהראן, מיום 17.2.1964, שם; מכתב מרכז החלוץ באיראן לסוכנות, מיום 18.6.1951, שם; **החלוץ**, תשרי תשי"ג, עמ' 1; **החלוץ**, ללא מספר, 1965, עמ' 2.

95 ראה לדוגמה **החלוץ**, תשרי תשי"ג, עמ' 1, 5, 11; חשון תשכ"ד, עמ' 9; **מערכי שעורים בקבוצות מחנאות, אגרוף, התעמלות, תרגילי פרד ועזרה ראשונה**, הוצאת החלוץ, טהראן 1956.

גם חברה: שונמית פנחסי. הבחורות השתתפו אפילו במחנות הקיץ. במחנה הקיץ באספהאן ב־1963 השתתפו שישים בנות מכלל 150 החלוצים. בשנת 1964 היו שבעים וחמישה אחוזים מן החברים בסניף החלוץ ביזד, שקהילתה היהודית הצטיינה בדבקות דתית, בנות. בסמינר הארצי של החלוץ ב־1965 השתתפו 36 נציגים מערי השדה, מהם עשר חברות.

בשנות השישים התארגנו בנות החלוץ בטהראן בקבוצות "פישגם" וערכו פעילויות ציוניות, חברתיות ואמנותיות מיוחדות, אך היה בכך אקט של הכרת ערך עצמי ושל עצמאות ולא רצון להפרדה [96].

(7) נציגי החלוץ והמועדונים השתתפו כצירים בהסתדרות הציונית. לקראת הקונגרסים נמכרו כמובן שקלים [97].

חברים מתנועות הנוער הציוניות מאיראן השתתפו גם בקונגרסים של ארגוני הנוער הצעירים היהודיים בעולם ובישראל [98].

חברי החלוץ תפסו עמדה נכבדה בקרב אגודות הסטודנטים היהודיים בטהראן [99].

בראשית שנות השישים הצטרף החלוץ לברית ארגוני הנוער הפרסיים שנתמכה על־ידי הממשלה. אך הברית לא התערבה בענינייה הפנימיים של התנועה [100].

✶

התנועות החלוציות והמועדונים הציוניים השקיעו מאמצים גדולים בשדה החינוך הציוני של היהדות האיראנית. אף־על־פי־כן הצלחתן לא היתה גדולה. הן לא הפכו לתנועות המוניות. גודלן לא עמד בשום יחס למידת האהדה שרחש בית־ישראל בפרס, לארץ ולישוב.

נראה שהתנועות הציוניות בפרס לא הקיפו מעולם יותר מאשר חמישה עד עשרה אחוזים מן הנוער היהודי [101]. היו לכך סיבות שונות:

(1) רבים מיהודי פרס חששו מפעילות ציונית גלויה, ודרשו מילדיהם להימנע מקשר כלשהו עם החלוץ ועם התנועות הציוניות שקדמו לו או שהלכו בעקבותיו.

המלך מוחמד רזא פהלוי, נטה חסד לתנועה הציונית ולישראל. משרדי הסוכנות

96 מכתב מלמד מטהראן לזילברברג, מיום 10.4.1945, בתיק S6/1961 בארצ"מ; מכתב כהן מטהראן לדובקין, מיום 22.10.1946, שם; מכתב חנאסאב מטהראן לריקה, מיום 22.8.1963, בארק"מ; מכתב מוריס מטהראן למלר, מיום 23.3.1965, שם; מכתב רוקני מטהראן לכהן, מיום 1.8.1967, שם; חנה לולואי "מכתב לחברות חלוצות", **דרכנו**, 10, 17.1.1946, עמ' 5.

97 דו"ח שאדי מטהראן לסוכנות, מס' 1691/11, מיום 1.12.1948, בתיק S6/5051 בארצ"מ; מכתב לאלזארי מטהראן לקבה"מ, מיום 18.6.1950, בארק"מ; מכתב כהן מטהראן לז'אק, מיום 13.5.1968, שם; נוסח הרצאותיהם של ד"ר רחמים ושל נזריאן, נציגי החלוץ בקונגרס הציוני הכ"ו, **בדרור החלוץ**, שבט—אדר א' תשכ"ח, עמ' 3—4.

98 ראה לדוגמה: מכתביו של חנאסאב לבנקובר, מיום 27.8.1964, ומיום 5.9.1964, בארק"מ.

99 ראה לדוגמה מכתב רחמים מטהראן לדובקין, מיום 14.1.1965, בארק"מ.

100 מכתב חנאסאב מטהראן לריקה, מיום 23.10.1963, בארק"מ.

101 מכתב פרמאניאן מטהראן לפינקוס, מיום 17.6.1968, בארק"מ; מכתב נזריאן מטהראן לקורן, מיום 25.8.1968, שם.

נפתחו בטהראן באישור השלטונות הפרסיים. שליחי ההסתדרות הציונית, נכנסו לפרס ושהו בה ברשיון. גם חומר ההסברה הציונית הגיע לאיראן לאור היום. היו אמנם עליות וירידות ביחסי ישראל—איראן אך, למעט חודשים אחדים, הפעילות הציונית באיראן לא הוגבלה. בשנת 1951, הפכה העליה מאיראן שהתנהלה תחילה בצנעה, אך באישור השלטונות, לליגלית. השאה פתח נציגות בישראל וקשר עמה קשרים כלכליים, צבאיים ואחרים. המלך איפשר ליהודים מעיראק לעבור דרך פרס לישראל וזאת למרות ההתנגדות של חוגים רחבים בציבור, בכהונה, במג'לס ובסינאט [102].

מושלים ונציגים ממשלתיים פרסיים הופיעו כאורחים במחנות ובמסיבות של החלוץ ושל המועדונים הציוניים וסגן ראש הממשלה לעניני נוער סייע להם. קרה אפילו שמנהלי מוסדות חינוך ממשלתיים איפשרו ל"החלוץ" לקיים עצרות באולמות ובחצרות מוסדותיהם. במקרה אחד, הצבא הפרסי העמיד לרשות מחנה צופי־החלוץ רכב ונהג צמוד. להקת המחול של החלוץ הוזמנה להופיע בטלביזיה הפרסית [103].

יהודי פרס היו עדים לגילויים אלה של אהדה כלפי הציונות. בכל זאת שיכבה רחבה למדי של יהודים באיראן וביניהם חלק מן העשירים והנכבדים שבעדה חששו מפעילות ציונית גלויה וגלחבת נוסח החלוץ [104]. והיו גורמים ונסיבות שהגבירו את חששותיהם:

(א) יהודי פרס לא שכחו שהם חיים בתוככי אוכלוסיה מוסלמית קנאית בעלת מסורת עתיקה של רדיפת יהודים.

(ב) בראשית 1948 בעקבות המאורעות בארץ הורגשה בפרס תסיסה אנטי־ציונית. כמה אלפי מתנדבים נרשמו למלחמת קודש בפלסטינה. הבולשת התעניינה בפעילות "החלוץ"; שליחים וחברים נלקחו לחקירות והמהומה הרתיעה את היהודים מהזדהות גלוייה מדי עם הישוב ועם החלוץ. ב־1966 נלקח למשטרה מזכיר החלוץ בסנגדג' והתוצאה היתה דומה [105].

(ג) בפברואר 1949, עת נפצע השאה הפרסי מיריות מתנקש, החל ציד גרחב ושיטתי

102 מכתב לויטרבך לדובקין מיום 8.3.1943, בתיק S6/1961 בארצ"מ, מכתב כהן מטהראן למשה, מיום 26.8.1945, בתיק 96, בארק"מ; מכתבו ללוי, מיום 7.4.1947, שם; נצר, אינטגרציה, עמ' 76; דובדבני, העליה, עמ' 9; קמנקה, עליה; India and Israel Vol. II, No. 2, May 1950, p. 9.

103 מכתב מלר מישראל לסגן ראש הממשלה הפרסי, מיום 26.1.1964, בארק"מ; מכתב חנאסאב מטהראן לדובקין, מיום 25.2.1964, שם; מכתב נ' ממשרד ראש הממשלה הפרסי למלר בת"א, מיום 3.3.1964, שם; מכתב חנאסאב לשמעון, מיום 16.3.1964, שם; מכתבים של מוריס מטהראן למלר, מיום 12.11.1964, ומיום 28.12.1964, שם; מכתב רחמים לאומידוואר, מיום 18.7.1965, שם; מכתב רוקני ליעקב, מיום 5.2.1967, שם; מכתב מוריס מטהראן לשמעון, מיום 7.6.1965, שם.

104 מכתב קליינבאום מטהראן לבנשלום, מיום 16.1.1946, בתיק S6/1961 בארצ"מ; מכתב הרמתי (שאדי) מטהראן, מיום 31.5.1948, בתיק 96, בארק"מ; מכתב מרכז החלוץ לקבה"מ, מיום 14.9.1949, שם; מכתב רוקני מטהראן ליעקב, מיום 26.5.1966, שם; דרך החלוץ, אדר תש"ז, עמ' 14.

105 נצר, אינטגרציה, עמ' 77; מכתב שאדי מטהראן למזכירות הקבה"מ, מיום 30.7.1948, בתיק 96, בארק"מ; מכתב רוקני ליעקב מיום 26.5.1966, שם.

על המפלגה הקומוניסטית הפרסית. ממשלו של המלך המשיך בציד זה, בהפסקות, עד עליית חומייני. תקופות של מתח מוגבר, של איסור התארגנויות ושל הוצאות להורג הזיקו גם ל"החלוץ". בית החלוץ נסגר ב־1949, ונשאלה השאלה אם לרדת למחתרת אם לאו. מצב דברים זה הרתיע יהודים מלבוא בשערי החלוץ [106].

(ד) בשנת 1951 החזירה פרס את נציגה הדיפלומאטי מישראל לטהראן. ראש הממ־ שלה מוחמד מוֹצַאדֶק והאיאתולה כַּאשַׁאני לא אהדו את הציונות. בקרב יהודי פרס נשתרר מתח. השבועון הציוני "סיני" נסגר. יהודים רבים בפרס חשבו שמוטב להימנע מן הקשר עם התנועה החלוצית.

(ה) כל אחד ואחד מן הנצחונות של ישראל במלחמותיה עם הערבים העלה על פני השטח את שנאתם של קנאי האיסלם לציונות והזכיר ליהודים שעליהם להצניע לכת.

(2) "החלוץ" בפרס והמועדונים הציוניים זכו רק במספר מזערי של שליחים, לעיתים שליח בודד. העבודה היומיומית נתבצעה על־ידי המדריכים המקומיים ששמו את עבו־ דתם בהתנדבות ובהתלהבות אך ללא הכשרה ראויה לשמה. חלק מן המדריכים זכו להשתלם בסמינרים מזורזים או אפילו במכון למדריכי חו"ל בירושלים, אך היה זה קומץ שלא השביע את הארי.

מיעוט השליחים פגע בעיקר בסניפי התנועות בערי השדה. היו סניפים שלא זכו לביקור שליח במשך חודשים ואף שנים. רבים לא ראו את השליח בכלל. בדרך כלל היו בסניף רק מספר מצומצם מאוד של חברים שיכלו לנהל פעילות רעיונית, ללמד עברית, שירי עם, ריקודים ועוד. כשהם נלאו, איבד הסניף את חיותו ואת כוח משיכתו [107].

חלק מן השליחים שהגיעו לפרס לא ידעו פרסית. הדבר היקשה עליהם את המגע עם המוני הנוער [108]. אחרים לא ידעו ולא רצו להתפלל יחד עם הקהל, דבר שיצר חיץ מסויים ביגם לבין שכבות מסויימות בקהילה [109].

106 מכתב נתן מטהראן לקבה"מ, מיום 20.3.1949, בארק"מ; מכתב כהן מטהראן לגדד, מיום ה' באב תש"ט, שם; מכתב מרכז החלוץ באיראן למזכירות דרור־החלוץ־הצעיר בצרפת, מיום 14.9.1949, שם.

107 מכתב מחלקת העליה לגזברות הסוכנות, מיום 27.12.1942, בתיק S6/1961 בארצ"מ; מכתבי יקותיאל מטהראן (לבן יהודה ?), מיום 6.7.1943, שם; מכתב כהן מטהראן לזילברברג, מיום 22.10.1945, שם; מכתב שאדי מרמת־הכובש לזילברברג, מיום 19.12.1945, שם; מכתב קליינבאום מטהראן לבנשלום, מיום 16.1.1946, שם; מכתב אדיב מטהראן למחלקת העליה, מיום 9.9.1946, שם; מכתב מרכז החלוץ באיראן לקבה"מ, מיום 24.3.1947, בארק"מ; מכתב ועדת חו"ל לבנשלום, מיום 13.9.1956, בתיק 96, שם; מכתב מוריס מטהראן למלר, מיום 29.3.1965, שם; חוזר השליח כהן מטהראן לערי השדה, מיום 28.2.1968, שם; מכתב אומידוואר מטהראן לבורנשטיין, מיום 11.4.1968, שם.

108 מכתב קליינבאום מטהראן, מיום 15.1.1946, בתיק S6/1961 בארצ"מ; מכתב שוהמי/כהן/ שרגא מטהראן לבנשלום, מיום י"ד תמוז תשי"א, בארק"מ; מכתב חנאסאב מטהראן לוועדת חו"ל, מיום 1.10.1963, שם.

109 ראה לדוגמה: מכתב שולמי מטהראן למזכירות הקבה"מ, מיום 14.10.1945, בתיק 96, בארק"מ; מכתב כהן מטהראן למחלקה לעניני היהודים במזרח התיכון, מיום 15.7.1950, שם.

רובם המכריע של השליחים מארץ־ישראל היו נאמנים לתפקידם. חלקם עבדו במסירות נפש ממש. אולם היו גם כאלה שלא ידעו לכבד את רצון הנוער לעצמאות וגרמו, בשוגג, נזק כבד. ד"ר קליינבאום כתב פעם מטהראן: "...הנוער המקומי אוהב אם מראים שמעריכים אותו". בכל זאת, שליח זה טעה בגישתו אל המנהיגים המשכילים של "תנועת הנוער העברי" שהיו מוכנים לשיתוף פעולה עם השליחים אך רצו לשמור על מידה מסויימת של עצמאות. קליינבאום כותב: "בפגישה הראשונה... מתחתי ביקורת על עמדתם... ואמרתי להם שלא אשתף איתם פעולה כל עוד לא יקבלו את מרותם של השליחים... העמדתי את השאלה בצורה שאינה משתמעת לשתי פנים: לא אתם צריכים לומר לשליחים מה עליהם לעשות, אלא להיפך, הם נשלחו לכאן כדי להדריך אתכם ולארגן את תנועת הנוער באיראן בהתאם לקווים של מוסדותינו העליונים ובהתאם לצורכי הישוב..." [110].

היו גם שליחים בודדים שלא היוו באישיותם ובמעשיהם מופת ציוני־חלוצי [111].

הפעילות הציונית נפגעה קשה בשנותיה הראשונות גם ממחסור בספרי לימוד. כמו־כן, סבלו תנועות הנוער תמיד ממחסור בתקציבים, בציוד ובריהוט [112].

לתנועות החלוציות לא היו בדרך כלל מועדונים. הן היו נתונות לחסדן של ועד בתי־הכנסת שבהם שכנו. "בית החלוץ" ששרת את החלוץ עד ראשית שנות ה־50 נלקח ממנו על־ידי ההסתדרות הציונית.

כל הקשיים הללו אילצו את התנועות להתמודד עם בעיות יום־יום ופגעו בכושר התנופה שלהן ברכישת חברים חדשים [113].

(3) בין השנים 1942—1949 חינך החלוץ למטרה שאי־אפשר היה להגשימה: העליה לארץ.

ב־1943 הודיעה הסוכנות שהיא מוכנה להמציא סרטיפיקטים לשלושה סוגי עולים מאיראן: עובדים, משקיעי הון ונוער. אך אירגון העליה דרך עיראק נתקל בקשיים [114].

110 מכתב קליינבאום מטהראן לבנשלום, מיום 15.1.1946, בתיק S6/1961 בארצ"מ; ראה גם מכתב נזריאן מטהראן לכהן, מיום 2.10.1966, בארק"מ; דברי ירח(מיאל), ב"פרוטוקול משיחות בין חברי מחלקת החלוץ והנוער ובין חברי המחלקה למזרח התיכון [בפרס]...", מיום 4.4.1951, שם.

111 מכתב נזריאן מטהראן לכהן, מיום 2.10.1966, בארק"מ.

112 ראה לדוגמה: מכתב יקותיאל מטהראן, מיום 6.7.1943, בתיק S6/1961 בארצ"מ; מכתבו של הנ"ל לזילברברג, מיום 8.8.1943, שם; מכתב אילנאה מטהראן לסוכנות, מיום 1.1.1944, שם; "נוער חלוצי באבאדאן, פרס", תזכיר מיום 10.1.1945, שם; מכתב כהן מטהראן למזכירות הקבה"מ, מיום 14.9.1949, בארק"מ; מכתב מוריס/שמעון מטהראן לאומידוואר, מיום 29.9.1929, שם.

113 מכתב כהן ואחרים מטהראן לסוכנות, מיום 11.12.1950, בארק"מ.

114 זכרון דברים. ראה גם: מכתב אילנאה ללויטרבך, מיום 7.2.1944, בתיק S6/1961 בארצ"מ; מכתב כהן מגבעת השלושה לזילברברג, מיום 12.6.1945, שם; מכתב קליינבאום מטהראן לבנשלום, מיום 15.1.1946, שם; דברים מפי משה וולדהורן מטהראן על החלוצים באבאדאן ובחורמשהר, מיום 5.4.1946, שם.

טובי החברים שבתנועה השתוקקו לעלות אך לא נמצאה האפשרות לכך. רק בודדים הצליחו להעפיל.

בראשית שנות החמישים כשנקבעו מכסות לעליה מאיראן נלחם החלוץ קשות על חלקו בעליה והמעט שניתן לו לא עמד ביחס מתאים לצרכיו [115].

החל באמצע שנת 1949 התארגנו בפרס גרעיני עליה. חברי התנועה היו מוכרים את חפציהם ומהכים לעליה, אך זו היתה מתאפשרת רק ביסורים, לאחר ציפיה ממושכת ודחיות רבות. הקריאות "עלו" שהופנו אל החלוצים בפרס מקיבוץ רמת־הכובש ומן הגרעינים הפרסיים בשאר הקיבוצים רק הגבירו את התיסכול. קרה איפוא שגבר היאוש והרפה ידיים [116].

(4) התנועות החלוציות בפרס לא נהנו ממפעל של הכשרה חקלאית שתבטיח להם היקלטות קלה יותר בתנועה הקיבוצית.

נציגי הציונים בפרס שוחחו ב־1943 על הכשרה מסוג זה עם ראשי הסוכנות אך הדבר לא יצא לפועל. גם תוכנית הסתדרות ציוני פרס ליסד בית ספר חקלאי ובית ספר טכני לא נתגשמה. אהרן כהן ונתן שאדי שליחי החלוץ לא הצליחו להפוך את בית החלוץ למרכז להכשרה מקצועית. בהכשרת החלוץ הדתי בראשית שנות החמישים למדו כחמישים צעירים עבודה חקלאית בחווה קרובה לטהראן. גם החלוץ הצליח אז לארגן הכשרה חקלאית קטנה. אך לא היה כל המשך למפעל והנסיונות הרבים שנעשו בנידון, נכשלו.

לחלק מן הנערים, בעיקר לאלה שהתכוננו לעלות ארצה שימש החלוץ כקורס ערב ללימוד השפה העברית, ולא כתנועה המייצגת אידיאולוגיה ציונית והחותרת לחיי שיתוף ולהפרחת השממה. מידת הזדהותם של צעירים אלה עם התנועה היתה קטנה והם לא גילו התלהבות למשוך אליה חברים נוספים.

הנער היהודי־פרסי, כמוהו כהוריו וכאחיו בכל העולם היהודי, בז לעבודה גופנית ושאף להשתלב במסחר או במקצועות החופשיים. הוא לא היה פתוח לחינוך שהצביע על העבודה היצרנית כעל ערך נעלה.

אין איפוא תימה שמגשימי התנועות נוכחו לדעת, לאחר עלייתם, שהעמל הגופני וחיי השיתוף בקיבוץ אינם תואמים את נטיותיהם האישיות. רובם ככולם עזבו את הקיבוצים והשתקעו בעיר ובמושב. מכלל שנים־עשר חברי הגרעין האיראני הראשון שהתארגן בקיבוץ, (רמת הכובש) בסוף 1944, נשרו עד מהרה שמונה. בסוף 1946 הצטרפו לארבעת הנותרים כמה חברים חדשים אך הגרעין עבר משברים קשים ובסופו של דבר נתפרק לגמרי. הידיעות על מצב דברים זה הגיעו ליהודי פרס והם למדו שאין טעם להשתייך לתנועות המחנכות לקיבוץ.

115 ראה לדוגמה: מכתב כהן מטהראן לסוכנות, מיום 5.9.1950, בארק"מ.

116 מכתב כרמאנשאהצ'י מטהראן לזילברברג (נתקבל ביולי 1945) בתיק S6/1961 בארצ"מ; מכתב שאדי מרמת־הכובש לזילברברג, מיום 23.8.1945, שם; מכתבים של שאדי מטהראן לקבה"מ, מיום 20.3.1949, ומיום 10.4.1948, בארק"מ; מכתב לאלזארי מטהראן לקבה"מ, מיום 18.6.1950, שם; צבי גבאי, "שלום לכן בגות ציון", דרכנו, 10, 1.1.1946, עמ' 5; אלתה, "מכתב מרמת־הכובש", דרך החלוץ, טהראן, תש"ו. העמודים אינם ממוספרים.

חלק מעולי פרס וביניהם חלוצים חזרו לאיראן. גם דבר זה פגע בהתלהבות הציונית של חברי התנועות החלוציות [117].

(5) התנועה הציונית־החלוצית באיראן עמדה בתחרות קשה עם המפלגה הקומוניס־טית הפרסית (תודה) שבשנות הארבעים החלה בפעילות גלוייה. הקיטוב המעמדי החריף באיראן הזרים למפלגה זו נערים וצעירים משכילים וביניהם — יהודים. חלק מן הנוער הזה היה חבר גם ב"החלוץ" עד אשר אסרה התנועה את החברות בתודה (ב־1948). היו שעקפו את האיסור והמשיכו ב"נאמנות כפולה". אחרים נאלצו לבחור.

צירים אחדים בוועידת החלוץ שנתקיימה בסוכות תש"א השתייכו לתודה או אהדו אותה. הם הראו נטייה להתארגן בוועידה ולהעביר החלטות שתבטאנה אידיאולוגיה שמאלנית. עובדה זו עוררה חלק מן השליחים הישראליים בפרס להילחם באנשי תודה ולגרשם מן התנועה, הן בטהראן והן בערי השדה; והם אכן עשו זאת.

יש לתהות אם הרחקתם של אוהדי התודה שהיו כמעט כולם תלמידים בבתי־ספר תיכוניים ובאוניברסיטה הועילה לעניין הציוני. רובם עשויים היו להגיע לסינתזה כלשהי בין הציונות לבין רעיונות השמאל אך הם נדחקו מחוץ לגדר הציוני וחלקם הפך למתנגדים מושבעים "להכעיס". זאת ועוד: ההאשמה בקומוניזם הפכה כלי מאבק מצד חלק מן השליחים כנגד כל מי שהעז להביע דעה עצמאית, דבר שהעכיר את האווירה וחיבל בתנופת הפעילות.

החלוץ לא היה ערוך לתחרות אידיאולוגית עם המפלגה הקומוניסטית הפרסית. בטאוני התנועה הופיעו בפורמאט דל ובשכפול לקוי; רמתם לא היתה גבוהה והם לא יכלו לשמש אתגר מחשבתי רציני לטובי האינטליגנציה. הבטאונים עסקו בעיקר בפובלי־ציסטיקה ציונית, במסירת החדשות מן הישוב ומישראל ובהצגת דמויות מופת. הגות נוקבת לא היתה בהם. כתבי־עת ישראליים שעשויים היו למלא את החלל לא הגיעו לחברי החלוץ, שרובם גם לא ידעו לקרוא עברית ברמה גבוהה. ספריות התנועה היו דלות, הקיפו חומר עיוני מועט וגם מה שהיה, כתוב היה בעברית ולא בפרסית. באין אמצעים, לא יכלו התנועות הציוניות להתחרות עם החטיבה הצעירה של המפלגה הקומוניסטית שהעניקה לחניכיה השכלה תאורטית מעמיקה יותר וסיפקה להם ספרות מרכסיסטית מתורגמת, כתבי־עת, עתונים, סמינרים עיוניים בכל ימות השנה ועוד.

117 מכתב יקותיאל לדובקין, מיום 25.3.1943, בתיק S6/1961 בארצ"מ; מכתביו של שאדי מרמת־הכובש לזילברברג, מיום 23.8.1945, ומיום 8.12.1945, שם; מכתב קליינבאום מטהראן לסוכנות מיום 25.1.1946, שם; מכתב כהן מטהראן למחלקה לנוער, מיום 28.11.1946, שם; מכתב חקלאי מן הסוכנות לבצלאלי, מיום 20.12.1946, שם; מכתב בן־יצחק מטהראן, מיום 25.12.1947, שם; מכתב מרכז החלוץ באיראן לגרעין האיראני ברמת־הכובש, מיום 14.3.1947, בארק"מ; מכתב כהן מטהראן לסוכנות, מיום 15.7.1950, שם; טיוטת מכתב לנטע ממזכירות הקבה"מ, (ללא תאריך), מצורף למכתב נטע מיום 2.10.1950, שם; מכתב כהן/דוכס מטהראן לסוכנות, מיום כ"ד ניסן תשי"א, שם; מכתב אברהם מטהראן לאלי שלום, מיום 20.11.1953, שם; מכתבי חנאסאב מטהראן לוועדת חו"ל מיום 1.9.1963, ומיום 1.10.1963, שם; מכתב חנאסאב מטהראן לשמעון מיום 23.7.1964, שם; מכתב שאדי מרמת־הכובש אל החלוץ באיראן, **בדרך החלוץ**, חנוכה תש"ז, עמ' 12—13; **אגרת לשליחים**, י"ד תמוז תשי"א, עמ' 4; דובדבני, העליה; קמנקה, הגירה.

אהרונצ'יק השליח הראשון של התנועה שהיה איש גבון ומסור הזגיח את האינטליגנציה מחמת מיעוט האמצעים ומקוצר זמן אבל גם מקוצר רוח "להתפלמס בוויכוחי סרק". מצב זה נמשך במידה רבה גם לאחר־מכן. בסוף 1947 הקימו החוגים המשכילים תנועה בשם "הנוער הציוני" אך פעולתם היתה מוגבלת ולא האריכה ימים. מיעוט האינטלקטו־אלים פגע בתנועה. חלק מהם פנה למפלגה הקומוניסטית [118].

(6) הרב לוי, מנהל "אוצר התורה", נלחם בהחלוץ. ב־1945 נשלח מארץ־ישראל כרוז חתום על־ידי קבוצה של כעשרים עולי פרס אנשי האגודה והמזרחי ובו קריאה נרגשת ליהודי איראן להימנע מכל קשר עם שליחי התנועות החלוציות מפלסטינה המלמדים את הנוער "תורות חדשים ר"ל מינות ואפיקורסות אשר כל השומע אותם וכל הלומד ממעשיהם אין לו חלק לעולם הבא". הכרוז דרש: "...חוסו נא על נפשכם ועל נפשות בניכם והיזהרו שלא תיפלו ברשתם. קומו כולכם כאיש אחד ובערו את הרע מקרבכם ואל תתנו להם דריסת רגל בעירכם ולא תמסרו להם את ילדיכם... תפקחו עיניכם על הדבר הנורא הזה ותצילו את ילדיכם ואת נפשיכם לא תתקרבו להם ולא תקראו בספריהם..." גם הרבנים ראובן בנגיס, מנחם אפשטיין ודוד הלוי יונגרייז חתמו על הכרוז תוך כדי הדרישה "ובערת הרע והרשעות מקרבך". בנוסח הפרסי של הכרוז נאמר ש"בשביל יהודי איראן סכנת הצעירים הללו [השליחים] גדולה פי כמה מן הסכנה הנשקפת מן התועמלנים הנוצריים והבהאיים" [119].

גם הכרוז השני של אנשי הרב נוסח בסגנון חריף. כותרתו, "שמע ישראל", נועד להחריד והתוכן נתמצה בקריאה ליהודים לבל יתנו מחסה ל"מדריכים" הבאים מארץ־ישראל; יש להוציאם ולהוקיעם כי אוכלי נבלות המה [120].

הרב לוי אמנם התנער מן הכרוזים בפני המוסדות בארץ אך המשך פעילותו בפרס

118 נצר, אינטגרציה, עמ' 75; מכתביו של שאדי לזילברברג, מיום 13.3.1945, ומיום 8.12.1945, בתיק S6/1961 בארצ"מ. מכתביו של שאדי מטהראן לקבה"מ, מיום 23.2.1948, ומיום 10.4.1948, בארק"מ; מכתב ששון בלום מגבעת ברנר לקבה"מ, מיום ג' שבט תש"ט, שם; מכתב שוהמי/כהן מטהראן לסוכנות, מיום 24.10.1950, שם; מכתב יוסקה מטהראן לזיסר, מיום 23.4.1951, שם; מכתב שוהמי ואחרים מטהראן לסוכנות, מיום 28.10.1950, שם; "פרו־טוקול משיחות בין חברי מחלקת החלוץ והנוער ובין חברי המחלקה ליהודי המזרח התיכון [בפרס]...", מיום 4.4.1951, שם; מכתב (ללא חתימה) מטהראן למחלקה לנוער ולחלוץ, מיום 4.1.1952, שם; מכתב אברהם ושמעון מטהראן לאלי ומולקה מיום 3.11.1952, שם; מכתב נסימי מכרמאנשאה לזיסר, מיום 22.1.1953, שם; מכתביהם של חנאסאב סעידי מטהראן, מיום 4.3.1953, ומיום י"ד בניסן תשי"ג, שם; מכתב חנאסאב סעידי מטהראן לבנשלום, מיום 1.4.1953, שם; מכתב שמעון אברהם לזיסר, מיום 28.4.1953, שם; מכתב סעידי מטהראן לאלי, מיום 29.7.1953, שם; מכתב הקבה"מ למחלקה לעניני נוער וחלוץ, מיום 5.8.1953, שם; מכתב רוקני מטהראן לבנקובר, מיום 4.10.1966, שם.

119 העתק הכרוז בתיק S6/1961 בארצ"מ. שים לב לפתק בכתב־יד המצורף אליו. ראה גם: מכתב כהן מטהראן למשה ואליעזר, מיום 24.10.1945, בתיק 96, בארק"מ; מכתב שולמי מטהראן, למשה ולראובן, מיום 14.10.1919, שם; מכתב שאדי מרמת הכובש לזילברברג מיום 19.12.1945, שם.

120 מכתב אהרונצ'יק מטהראן לאברהם, מיום 22.10.1945, בתיק S6/1961 בארצ"מ.

הוכיחה שהוא האיש שעמד מאחוריהם. באותם הימים לא היה בפרס שום אדם שירצה ושיוכל לארגן כרוז כזה מלבד הרב לוי ותומכו הגלהב פולאק [121].

אנשיו של הרב פנו אישית להורי החלוצים שעלו ארצה והזהירו אותם לבל ירשו לבניהם להצטרף לקיבוץ שכן יש בכך סטייה מן היהדות [122].

המורים ב"אוצר התורה" נצטוו לגנות את החלוץ ולהניא את תלמידיהם מלהשתתף בפעולותיו. עובדיו של הרב לוי איימו על הורים בהפסקת הסיוע המוגש לילדיהם בשכר לימוד, בביגוד ובהזנה בבתי־הספר של אוצר התורה אם הם יעזו להירשם ל"החלוץ".

מאבק "אוצר התורה" בציונות הרחיק רבים מתנועות הנוער החלוציות.

(7) מערכת השעות של בתי־הספר בפרס כללה הפסקת צהריים ארוכה. הלימודים נמשכו עד השעה 16:00 וזאת מלבד "שעורי הבית". עובדה זו הגבילה את אפשרויות הנערים לבקר בתנועות הציוניות.

היו הורים שחששו לשלוח את ילדיהם למועדון מתוך ידיעה שהם ישובו הביתה בשעות הלילה. הדברים אמורים בעיקר בילדים שלא גרו בשכונה היהודית.

הורי הבנות גילו רתיעה גדולה יותר גם נוכח העובדה שהחלוץ היה תנועה מעורבת. יש לשער שאילו הגיעו לפרס שליחות מן הארץ ניתן היה לגייס ל"החלוץ" מספר גדול יותר של בנות [123].

(8) העליה, משאת נפשם של החלוצים, היתה סימן להצלחת התנועות אך היא רוקנה אותן ממיטב פעיליהן.

בין השנים 1948—1952 למשל עלו לארץ כמעט כל הפעילים המרכזיים של "החלוץ". התנועה נחלשה ועד שהצליחה למלא את החסר באו גלי עליה נוספים [124].

(9) בשנות השישים החלו להופיע ביהדות הפרסית שהלכה והתעשרה, אותם הקווים המאפיינים את הקהילות היהודיות בארצות הרווחה: יחס אוהד לישראל, הגשת עזרה כספית והזדהות עם מאבקיה אך הימנעות מציונות אקטיבית ומעליה לישראל. "אנחנו כאן בפרס פרסים מדת ישראל והמולדת שלנו היא פרס", אמר צעיר לשליח וביטא בכך דעה שהלכה והיכתה שורשים. מספר הסטודנטים היהודים גדל מאוד והם נתפסו ל"פולחן" בילוי של קריירה ושל לימודים בפרס עצמה, באמריקה ובאירופה. הסתדרות הסטודנטים היהודים החלה לנתק עצמה מן התנועה הציונית, חלק מסניפי החלוץ נסגרו והמועדונים הציוניים לא הצליחו להיאחז בערי השדה. סניפים שנותרו הפכו בעיקר לבתי־ספר ערב לעברית. גם העליה החלוצית מפרס נצטמצמה מאוד [125].

121 מכתב (של זילברברג כנראה) לכהן בטהראן, מיום 8.11.1945, בתיק S6/1961 בארצ"מ.

122 ראה לדוגמה: מכתב שאדי מרמת־הכובש לזילברברג, מיום 13.3.1945, בתיק S6/1961 בארצ"מ.

123 תזכיר וכסמן/ולדהורן, עמ' 2; שרה פרידמן "התברה בהחלוץ", דרך החלוץ, טהראן, תש"י.

124 ראה לדוגמה: מכתב נתן ש' מטהראן לקבה"מ, מיום 31.10.1948, בארק"מ; מכתב שמעון מטהראן לוועדת חו"ל מיום 17.7.1963, שם.

125 נצר, אינטגרציה, עמ' 78—79; דפי עליה, אב תשכ"ד, עמ' 6; מכתב רוקני מטהראן למלר, מיום 20.2.1966, בארק"מ; מכתב רוקני מטהראן לבנקובר, מיום 4.10.1966, שם; מכתב גזריאן מטהראן לכהן, מיום 2.10.1966, שם; מכתב חברי מרכז החלוץ באיראן למלר, מיום

*

כך היו פני הדברים עד עליית משטרו של חומייני ששינה את גורלה של קהילת יהודי איראן.

1.11.1966, שם; מכתב רוקני מטהראן, מיום 12.8.1967, שם; מכתב כהן מטהראן ליעקב, מיום 28.11.1967, שם; מכתב בורשטיין לכהן בטהראן, מיום 23.6.1968, שם; מכתביו של כהן מטהראן לז'אק, מיום 17.3.1968, ומיום 31.3.1968, ומיום 15.10.1968, שם (למכתב אחרון זה השווה: מכתב רוקני מטהראן ליעקב ושמעון, מיום 15.11.1966, שם); מכתב שמשי מטהראן לז'אק, מיום 7.8.1969, שם.

רשימת קיצורים

1. ארכיונים

ארג"ט = ארכיון הג'וינט בירושלים.
ארכ"ח = ארכיון "כל ישראל חברים" בפריס.
ארמ"ז = הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי באוניברסיטה העברית בירושלים.
ארצ"מ = הארכיון הציוני המרכזי בירושלים.
ארק"מ = ארכיון הקיבוץ המאוחד באפעל.
תיק 96 = תיק 96 במיכל מס' 17 בחטיבה 2 — חו"ל.
תיק המדור = תיק שנמצא במדור לתנועות החלוציות בארצות המזרח.
ארק"מ ללא סימון נוסף = מסמכים שטרם סומלו.

2. כתבי־עת

"דרך החלוץ", "החלוץ" או "דרור החלוץ" = בטאונים של תנועת החלוץ בפרס בתקופות שונות (דו־לשוניים: פרסית ועברית).
דב"ש = "דברי בית שלום" — בטאון אוצר התורה בפרס.
נדאיי בר־כוכבא (קול בר־כוכבא) = בטאון אחד מסניפי "החלוץ".
דאנסטניהאיי ג'האן יהוד = בטאון "תובבי ישראל" בפרס (דו־לשוני).
נדאיי פיש אהנגי = בטאון הצופים היהודיים בפרס המסונף להחלוץ.
"העולם היהודי", "הגואל", "שאיפתנו" = בטאונים ציוניים שהופיעו בפרס (פרסית).
דרכנו = דרכנו לעליה, להתיישבות ולהגנה. עלון הגרעין האיראני ברמת הכובש.
אגרת לשליחים = פורסם על־ידי הנהלת הסוכנות היהודית לארץ־ישראל והנהלת ההסתדרות הציונית.
דפי עליה = פורסמו על־ידי מחלקת העליה של הסוכנות.
הד החינוך = כתב עת הסתדרות המורים בארץ־ישראל.
עם וספר = במה לתנועה העברית ולספר העברי בארץ־ישראל ובגולה.
עתידות = קובץ ספרותי מדעי לנוער, מסדה.

AR = Alliance Review, New York.
BM = Bulletin Mensuel de l'alliance israélite universelle. Paris.
CAIU = Les Cahiers de l'alliance israélite universelle. Paris.
Cahiers = Les Cahiers de l'alliance israélite universelle, Paix et Droit. Paris.
JA = The Jewish Advocate, the organe of indian jewry, Bombay.
NJ = The New Judaea. London.
PD = Paix et Droit. Organe de l'alliance israélite universelle. Paris.
Report = The annual report of the London society for promoting christianity amongest the jews. London.

3. מאמרים, ספרים ותזכירים שהוזכרו במאמר יותר מפעם אחת

אהרן, רשמים = אהרן, כהן "רשמי מסע בפרס", **מבפנים**, י"א, 1, יוני 1945.
אומידוואר, העברית בפרס = מנשה אומידוואר, "הפצת השפה העברית בפרס", עם וספר, אב תש"ך.

אריאל, פגישה = יהודה אריאל, "פגישה עם אחינו היהודים באיראן", **בתפוצות הגולה**, שנה ח', קיץ—סתו תשכ"ז.

בן־צבי, נדחי = יצחק בן־צבי, **נדחי ישראל**.

גלנץ, סקר = Josef Glanz; *A study on jewish education in Iran, Facts and programmes*, Teheran, 1972.

דובדבני, העליה = ברוך דובדבני, "במערכות העלייה של יהדות פרס", **דפי עליה**, סיון תשי"א.

הפרוטוקולים = הפרוטוקולים של עשרים וחמש הישיבות הראשונות של "אוצר התורה" בפרס, בתיק 45/21—1, בארג"ט.

וכסמן/ולדהורן, תזכיר = "ידיעות על תנועת ההלוץ באבאדאן וחורמשהר", מאת אשר וכסמן ומשה דוד ולדהורן, מיום 10.5.1946, בתיק S6/1961, בארצ"מ.

זכרון דברים = זכרון דברים משיחה במחלקת העליה עם ה"ה סולימאן ארסטוזאדה, מוסה טוב וד"ר חביב לוי מטהראן ביום 6.7.1943, בתיק S6/1961 בארצ"מ.

חמיאל, יהדות = ח' חמיאל, "יהדות תורכיה ופרס", **עם וספר**, אדר תשכ"ג.

כהן, אבנים = רפאל חיים הכהן, **אבנים בחומה**, ירושלים, תש"ל.

לוי, החינוך בפרס = עזריה לוי, "החינוך היהודי בפרס", **הד החינוך**, כרך מ"ו, גליון ד'.

מלר, דו"ח = שמעון מלר, **דו"ח ומסקנות מביקור בפרס**, בתיק 96, בארק"מ.

מזרחי, יהודי פרס = חנינא מזרחי, יהודי פרס, ת"א, 1959.

מזרחי, ציונות = Mizrahi, H.: "Zionism in Iran and Relations with Israel". In: Patai, R. (ed.), *Encyclopedia of Zionism and Israel*. N.Y. 1971.

ניב, פעילות = דוד ניב, "פעילות עברית בטהראן", **עם וספר**, חשון, תשכ"ה.

ניניו, בתי־הספר = שלמה ניניו, "בתי הספר היהודיים בפרס", **בתפוצות הגולה**, שנה ט', חוברת 1/2 (40/41) תשכ"ז.

נצר, אינטגרציה = אמנון נצר, "בעיות האינטגרציה התרבותית, החברתית והפוליטית של יהודי איראן", **גשר**, שנה עשרים וחמש, 2—1 (97—96), אביב—קיץ תשל"ט.

נצר, ציונות = אמנון נצר, "הפעילות הציונית באיראן מהצהרת בלפור עד חוזה סן־רמו", פעמים, 1 (תשל"ט).

נצר, קורות = אמנון נצר, "קורות יהודי פרס מראשית המאה הי"ט" בתוך אברהם שטאל, **עדות ישראל — פרקי ספרות, הווי והיסטוריה**, כרך ב', ת"א, 1979.

קמנקה, הגירה = Kamenka Eugence, "The new immigration from Persia" *Israel Youth Horizon*, II, 3, Nov.—Dec. 1951.

שולמי, עברית = עדין שולמי, "עברית בטהראן", **עם וספר**, אלול תש"ה.

תזכיר באיער = תזכיר אברהם באיער על הציונות בפרס, מיום 15.11.1945, בתיק S6/4576, בארצ"מ.

תזכיר קליינבאום = תזכיר סודי של קליינבאום מטהראן לארגונים הציוניים בניו־יורק ובירושלים, מיום 24.6.1946, בתיק S6/4576, בארצ"מ.

4. מונחים

הסצ"פ = הסתדרות ציוני פרס.

הס"צ = הסתדרות ציונית.

כי"ח, אליאנס = "כל ישראל חברים".

לונדון = ההנהלה הציונית בלונדון.

סוכנות = הסוכנות היהודית בירושלים.

החינוך היהודי בכֶּרמָאנשאה (איראן) בשלהי המאה ה-19

אברהם כהן

תדפיס מתוך : **שורשים במזרח, קובץ ד, 1998**

אברהם כהן

החינוך היהודי בכרמאנשאה (איראן) בשלהי המאה ה־19

העיר כרמאנשאה שוכנת במערב פרס. בראשית המאה ה־19 היו בעיר כ־100 יהודים, בסופה – כ־1,500. היהודים היו נתונים לביזוי, עושק, אינוס לאסלאם ואף רצח.
כמחצית יהודי העיר עסקו ברוכלות בכפרי המחוז ובעיר. ל־20% מהם, בערך, היו חנויות קטנות. השאר היו בעלי מלאכה. מעטים מאוד עסקו במסחר סיטוני. עשירים של ממש לא היו ביניהם.

ה"מכתב" בכרמאנשאה

הקהילה היהודית בכרמאנשאה, כמו כל הקהילות היהודיות בפרס, העניקה לבניה חינוך פורמלי במוסד שנקרא "מַכתב" או "חאנה חליפה", מוסד המקביל ל"חדר" היהודי במזרח אירופה. המַכתב בכרמאנשאה שכן באחד מבתי־הכנסת, והאולם שבו נתקיימו הלימודים לא היה מואר דיו; שמשות שנשברו – תלו במקומן שקים, למנוע את חדירת הקור עד אשר יימצא הכסף לתיקון החלון. האולם גם לא היה מוגן במידה מספקת מפני הקור, לא היה מוסק, אך היו ילדים שהוריהם ציידום באח קטנה ובה מעט פחם להסקה, וילדי העניים הצטופפו ליד האח של חבריהם בני המזל.
בית הכנסת בו נתקיימו הלימודים לא צויד במִתקן סניטרי מיוחד לילדים והם השתמשו במיתקני בית־הכנסת. ברזי מים לא היו. שמש בית־הכנסת שאב מים מן הבאר שבחצר בית־הכנסת לתוך דליים, מהם לקחו הילדים מים לשתייה.
במַכתב היהודי בכרמאנשאה נלמדו רק לימודי קודש יהודיים – לא פרסית, לא חשבון, ולא כל שכן מקצועות אחרים. תחילה למד הילד לקרוא עברית בשיטה אנאליטית – מן האותיות להברות, למלים ולמשפטים שלמים; במקביל לכך הוא למד בעל־פה את הברכות הרווחות ביותר: "בורא פרי העץ", "בורא פרי האדמה", "שהכל נהיה בדברו" וכד'. משרכש את הקריאה החל ללמוד, סימולטנית, תפילה ותורה.

בלימוד התפילה הושם הדגש על "קריאת שמע", "אלהי נשמה", "אשרי יושבי", ה"שמונה עשרה" וה"קדיש". תפילות אלו ואחרות לא תורגמו לפרסית והתלמיד חייב היה לשנן אותן, גם אם לא הבין את פשרן. התורה נלמדה "פרשה פרשה". בראשית השבוע החלו ב"פרשה" וכל ילד התקדם בה כפי יכולתו. שאר חלקי התנ"ך נלמדו בדרך כלל כ"הפטרות", אך גם כספרים בפני עצמם.

התלמידים למדו לתרגם חלק ממה שלמדו לפרסית, שהיתה שפת דיבורם של יהודי כרמאנשאה (ליהודי כרמאנשאה לא היה ניב פרסי־יהודי). המורה קרא את הקטע ותרגמו לפרסית והתלמיד שינן הכל בעקבותיו. הטובים שבתלמידים למדו גם משנה ו"עין יעקב",[1] לא גמרא.[2]

כאמור, במַכתב בכרמאנשאה לא נלמדה השפה הפרסית. ואף על פי כן, היו יהודים שידעו קרוא וכתוב בפרסית, בעיקר בני משפחות הרופאים, אך לא רק הם. הורים שידעו פרסית לימדו את בניהם.

לצערנו אין לנו ידיעה רבה על המורים במַכתב היהודי בכרמאנשאה במהלך הדורות. אנו יודעים שהם היו חרוצים ונאמנים, אך לא גדולים בתורה. בעשור האחרון של המאה ה־19 וכן בראשית המאה העשרים, שני מורים לימדו במַכתב בכרמאנשאה: חליפה מרדכי וחליפה יעקב. כל אחד מהם לימד כ־75 ילדים. המורה קיבל שכרו מהורי התלמידים. היתומים והעניים לא שילמו שכר לימוד. המורה חי בדוחק משכרו, ועל־כן, לפחות אחד מן המורים, חליפה מרדכי, עסק בנוסף על ההוראה גם בכריכת ספרים.[3]

שני המורים הללו עברו יחד עם כל תלמידיהם למוסד של כי"ח שנפתח בעיר ב־1904. חליפה מרדכי המשיך ללמד בימי שבת את הילדים שרצו להשתלם ביהדות, וזאת שלא על מנת לקבל שכר. כמו כן לימד את הילדים בחודשי הקיץ, בהם המוסד של כי"ח היה סגור.[4]

במַכתב היהודי בכרמאנשאה למדו בדרך כלל ילדים מגיל 4־5 שנים עד גיל 11־12. היו הורים ששלחו את בניהם למַכתב כבר בגיל שלוש שנים, אך האקלים הקשה של כרמאנשאה בחורף לא היה נוח לכך. במקרים בודדים הושאר הילד במַכתב גם מעבר לגיל 12, אך ברובם המכריע נזקקו ההורים לעבודת בניהם לפרנסת המשפחה, ולא יכלו להרשות להם להמשיך בלימודיהם. לא כל ילדי היהודים בכרמאנשאה למדו במַכתב. הילדים העניים ממש לא נשלחו למוסד זה, או שלמדו בו רק שנים מעטות. היו לכך שתי סיבות עיקריות:

1. רובם נשלחו לעבודה – כשוליות, אך בעיקר כ"שאגרד" (משרת, שליח). היו ביניהם גם מעטים שקיבצו נדבות.

2. לחלקם לא היה לבוש מתאים ובקור העז השורר בחורף בכרמאנשאה לא יכלו לצאת מבתיהם.

יצחק באסאן, נציג כי"ח בעיר המדאן, ביקר במאי 1903 במַכּתב היהודי בכרמאנשאה. באותו יום נכחו בו 132 ילדים, 15 תלמידים היו חסרים. כלומר, 147 תלמידים בסך הכל.

שנה לאחר מכן, ביוני 1904, דיווח סידי, הנציג הראשון של כי"ח, שבמַכּתב לומדים 137 בנים ו־20 בנות – בסך הכל 157 ילדים. הווה אומר, שבמַכּתב היהודי בכרמאנשאה למדו כעשירית מן האוכלוסים היהודיים.

באסאן מדווח, שבאותה שנה, 1903, חיו בעיר 405 בנים בני חצי שנה עד 18. מכאן הוא מסיק שפחות ממחצית הבנים למדו במַכּתב. חשבון זה מוטעה, שכן שיעור תמותת תינוקות וילדים בגיל הרך היה גבוה. ברור אפוא, שככל שעלה הגיל כך קטן השנתון.[5] על סמך חישובים (שאין טעם לפרטם) מגיעים אנו למסקנה, שבמַכּתב בכרמאנשאה למדו למעלה מ־60% מן הבנים בגילאי 3־12 וכ־90% מן הבנים בגילאי 6־12. לשון אחר: למעלה מ־90% מן הבנים היהודיים בכרמאנשאה למדו שנים אחדות במַכּתב, בין גיל 3 לגיל 12 – מי פחות ומי יותר. חישוב זה מוצא אישורו בעובדות הבאות:

1. בבואו לכרמאנשאה ערך סידי את רשימת התלמידים שיש לקלוט בבית הספר. והרי הרשימה:[6]

א. בנים הלומדים במַכּתב	137
ב. בנים מתחת לגיל 13 שלמדו במַכּתב אך נשרו מוקדם מדי	45
ג. ילדים יתומים שחיו מנדבות ושנתקבלו למַכּתב מאז בואו של סידי	4
ד. ילדים הלומדים בביה"ס הפרוטסטנטי	10
ה. בנות שלמדו במַכּתב עד בואו של סידי	20
ו. בנות שהצטרפו למַכּתב מאז בואו של סידי	20

עינינו הרואות, שסידי אינו מזכיר אלא ארבעה בנים שלא למדו כלל בתלמוד תורה, ו־45 בנים שלמדו שנים אחדות אך נשרו בטרם עת. לו נמצאו בכרמאנשאה בנים שלא למדו לפני כן בחדר בכלל (מלבד אותם ארבעה מקבצי נדבות), סידי היה מזכירם כמועמדים אפשריים לקליטה בבית הספר שהוא עמד להקים.

2. בפברואר 1905 למדו בכי"ח רק 152 בנים יהודיים.[7] אנו משערים שאוכלוסיה זו כללה את המרכיבים הבאים:

א. כל הבנים מגיל 6/7 עד גיל 12/13 שלמדו במַכתב (סעיף א' ברשימה הקודמת). ילדים מתחת לגיל שש הוצאו ממעגל הלימודים. ייתכן מאוד שנתקבלו גם כמה ילדים מעל לגיל 13.
ב. חלק מ־45 הילדים שמתחת לגיל 13, שלמדו רק שנים אחדות במַכתב ונשרו בטרם עת (סעיף ב' ברשימה הקודמת).
ג. אולי ארבעת הילדים פושטי היד (סעיף ג' ברשימה הקודמת) או לפחות מי מהם.
ד. 25 הילדים שלמדו עד אז בבית הספר של המיסיון הפרוטסטנטי (מספר זה יובהר בהמשך).

בכל ההתכתבויות של מנהלי בית הספר בכרמאנשאה בראשית המאה, לא מצאנו שום רמז לכך שמצויים ילדים שלא ניתן לקלטם מחמת חוסר מקום. הווה אומר, שבית הספר של כי"ח, שעורר התלהבות גדולה ושדאג להזנה ולביגוד (חלקיים) של ילדי העניים, לא יכול היה לגייס מספר גדול יותר של בנים מאלה שגויסו לפני כן על ידי המַכתב ובית הספר הנוצרי. אנו סבורים שלא היה עוד מאגר שניתן היה לגייס מתוכו. אותם הילדים, שעבודתם היתה הכרחית לפרנסת משפחותיהם או שלא יכלו לצאת מבתיהם מחמת נכות קשה או מחמת הקור העז, לא הלכו למַכתב וגם לבית הספר לא באו. לנו נראה, שקטגוריות אלו לא כללו אפילו 10% מן הילדים בגילאי החינוך היסודי (6/7 – 12/13).

המַכתב היהודי בכרמאנשאה לא פעל כמובן בכוח "חוק חינוך חובה", אך הוא כלל כמעט את כל הבנים.[8] היתה זאת תעודה כבוד לקהילה היהודית של עיירה נידחת, בארץ שהאנאלפאבתים שבה היו בשיעור מעל ל־95%.[9]

ילדי היהודים במיסיון הפרוטסטנטי

כתות נוצריות שונות פעלו הן בקרב המוסלמים והן בקרב היהודים בפרס. "האגודה הלונדונית להפצת הנצרות בקרב היהודים" פיתחה פעילות מיוחדת ואינטנסיבית למדי בין היהודים בארץ זו. ד"ר וולף, הנציג הראשון של אגודה זו, סייר בפרס פעמיים, ב־1824 וב־1830, אך נראה שלא הגיע לכרמאנשאה. כרמאנשאה היתה תחנתם הראשונה של שטרן ושטרנשוס, שניים משלושת

המיסיונרים שנשלחו על ידי האגודה הזו כדי לנסות ולהביא לידי שמד את יהודי פרס, שמחמת עוניים ומצוקתם נראו כמועמדים מתאימים להתנצרות. הם הגיעו לכרמאנשאה בשנת 1845 ופיזרו בקהילה כמות נכבדה של חומר תעמולה ושל ספרי תנ"ך שכללו גם את "הברית החדשה", אך לא עלה בידם לדווח על הצלחה כלשהי.

ב־24 בפברואר 1852 חזר שטרן לכרמאנשאה, ושוב לא הצליח אלא להפיץ חומר תעמולה. ביקורו השלישי של שטרן בכרמאנשאה התחיל ביום השבעה במאי 1852 אך גם זה לא הניב פרי. מיסיונרים אחרים ביקרו בקהילה גם בסוף שנות ה־70 ושוב חילקו ספרים וכרוזים. בשנת 1882 ביקר בקהילה לוטקא, מיסיונר שפעל דרך קבע בקהילת המדאן. הוא שוחח עם יהודים וטען שגם נאם בבית הכנסת. לדבריו, הוא מצא יהודים שידעו את הברית החדשה ואף אמרו לו "באורח אישי" שהם מאמינים שישו הוא המשיח, אולם גם לוטקא לא דיווח על שום יהודי מתנצר. נורולאה, יהודי פרסי שהמיר דתו לנצרות ופעל בטהראן, ביקר בקהילת כרמאנשאה בשנת 1893. הוא לא הורשה, כנראה, לנאום בבית הכנסת ונאלץ להזמין את היהודים לבוא לחדר בו התאכסן. ייתכן שלוטקא לא זוהה כמיסיונר ולכן הורשה לנאום בבית הכנסת, ואילו נורולאה היה מוכר, ולכן דבר זה נמנע ממנו כמובן.

"האגודה הלונדונית להפצת הנצרות בקרב היהודים" העסיקה בשכר שני יהודים כדי שינהלו תעמולה לנצרות בכרמאנשאה. תועמלנים אלה עברו בבתים וניסו לקשור שיחה על ישו, אולם איש מיהודי העיר לא התנצר. יתרה מזו: שני התועמלנים עצמם לא המירו את דתם וצאצאיו של אחד מהם לפחות עלו לישראל.

המיסיונרים נכשלו אפוא במאמציהם למשוך את יהודי כרמאנשאה אל הנצרות באמצעות הטפה, על כן נקטו בדרך עקיפה – הגשת סיוע רפואי וחינוכי.

רופאה מן המיסיון הפרסביטראני, הגברת סטד, שהתיישבה עם בעלה בכרמאנשאה, הקימה בשנת 1905 בית חולים קטן בעיר. מרפאה זו, שהמשיכה בקיומה שנים רבות, טיפלה בעיקר בנתינים בריטיים שעבדו באיראן אך לא מנעה סעדה מן היהודים. יהודי בשם אבראהים תיזבי, תושב כרמאנשאה, עבד כאסיסטנט במרפאה ולמד בדרך זו רפואה, אך לא המיר את דתו.[10]

בשנת 1894 נפתח בכרמאנשאה בית ספר פרוטסטנטי קטן. יסדוהו שני נוצרים מקומיים, בסיוע המרכז הפרוטסטנטי המיסיונרי החשוב בהמדאן. בבית ספר זה התחנכו ילדיהם של פקידים אירופיים שעבדו בבנק "שאהי" ובמוסדות אחרים, שנוהלו על ידי זרים. מורה יהודי צעיר, מירזא חודאדאד, לימד במוסד

זה פרסית ואנגלית. בין 1894-1904 למדו בבית ספר זה בסך הכל 25 ילדים יהודים שחפצו בהשכלה מודרנית. במאי 1904 למדו בבית הספר הפרוטסטנטי שישה נוצרים, שלושה מוסלמים ושמונה יהודים. כאשר נפתח בעיר בית הספר של "כל ישראל חברים" כונסו בו כל התלמידים לשעבר של בית הספר המיסיונרי, 25 במספר, וביניהם שמונה התלמידים שלמדו שם באותה שעה. עם אלה נמנה שמואל יחזקאל חיים, שבאמצע שנות העשרים נבחר לנציג היהודים בפרלמנט הפרסי ולנשיא ההסתדרות הציונית בפרס, וכן אהרון יחזקאל שהיה למורה בכי"ח. קבוצה זו היוותה את השכבה הבוגרת של כי"ח. הם ידעו יפה פרסית ומעט אנגלית.[11]

התלמידים לשעבר של המיסיון היו לברכה למוסד של כי"ח. הם, שכבר ידעו פרסית ואנגלית, התנדבו לסייע לתלמידים החלשים בשעת ההפסקה. סיסמת הקהילה והמנהלים היתה, שיהדות כרמאנשאה חייבת להדביק את הפיגור ההשכלתי שלה אחרי קהילות אחרות, בהן נפתחו מוסדות כי"ח שנים אחדות לפני כן. קבוצת התלמידים לשעבר של המיסיון נרתמה למאמץ להגשים את הסיסמה.

גם המורה היהודי של בית הספר הנוצרי, מירזא חודאדאד, עבר ל "כל ישראל חברים". ניתנו לו הבטחות מפתות אם ימיר דתו וימשיך ללמד בבית הספר הפרוטסטנטי, אך הוא דבק ביהדות, עבר לכי"ח, לימד בו פרסית ואנגלית ולמד צרפתית. בית הספר הפרוטסטנטי המשיך להתקיים אך נידלדל, ויהודים כבר לא למדו בו. הוא נסגר בשנת 1912 וכמה מתלמידיו הנוצרים הצטרפו לבית הספר של כי"ח.

המורים במַכתב ואחר כך בכי"ח ניהלו מלחמת חורמה נגד המיסיון בכרמאנשאה. הם ציוו על התלמידים לקרוע מתוך ספרי התנ"ך שסופקו להם על ידי המיסיונרים, את הברית החדשה.[12]

המיסיונרים גילו דאגה מיוחדת לחינוך הבנות. הם ביקרו לעתים קרובות בכרמאנשאה ולימדו את הבנות הנוצריות יסודות הקריאה ובעיקר מקצועות "נשיים" וניהול משק בית. בסוף העשור הראשון של המאה נפוצה השמועה שהמיסיון עומד לפתוח בעיר בית ספר של ממש לבנות. הקהילה היהודית נבהלה מהאפשרות שהמוסד יקלוט גם בנות יהודיות, על כן הגבירה את לחצה על כי"ח למען יפתח בית ספר יהודי מיוחד לבנות וזה נפתח בנובמבר 1911.

כאמור, המיסיון הפרוטסטנטי היה המוסד הראשון שהציע חינוך מודרני ליהודים בכראמאנשאה, אך זה הצליח למשוך אליו רק מעטים. היהודים רצו בהשכלה מודרנית אך לא נוצרית, על כן המשיכו לשלוח את ילדיהם למַכתב. המיסיון לא השאיר אפוא חותם על הקהילה היהודית בכרמאנשאה. למעשה, לא היה שום סיכוי לכך. קהילה זו היתה מושרשת ביהדות מכדי שאפשר יהיה

להסיטה מדרכה באמצעות נאומים חד־פעמיים וסיוע פילנתרופי. יהודי כרמאנשאה התייחסו באדיבות אל המיסיונרים, נתיני המעצמות ששגרירותיהן פעלו למען היהודים ביום צוקה. הם גם נטלו מהם ספרי קודש שהיו נדירים. מעטים גם שלחו את ילדיהם אל מוסדם החינוכי לקבל חינוך מודרני, אך איש מהם לא התכוון להמיר דתו. ייתכן שבית הספר של המיסיון היה מצליח למשוך אליו במרוצת הימים עשרות ואף מאות תלמידים יהודים, לולא נפתח בכרמאנשאה בית הספר של "כל ישראל חברים"; אך ב־1904 נפתח כאמור בית ספר כזה ובכך נסתם הגולל על תקוותם של המיסיונרים לנחול הצלחה כלשהי בקרב יהודי כרמאנשאה.

פעילות מיסיונרית אחרת, של הכת הבהאית, זכתה להצלחה קטנה בקהילת כרמאנשאה. בשנת 1903 הערין הוכברג, נציג כי"ח בסנגדג', שהיו כ־500 יהודים בהאיים בעיר. הוא הגזים עד מאוד. הקהילה הבהאית היהודית החשובה בהמדאן ניסתה לעשות נפשות גם בקרב יהודי כרמאנשאה ושיגרה אליהם מדי פעם תועמלנים. אלה ארגנו אספות תעמולה, אך היהודים עמדו בכבוד בוויכוח עמם. בלית ברירה הם החליטו למשוך ידם מקיום אספות למבוגרים, אך ארגנו בימי שישי אחר הצהריים שיעורים לילדים יהודים בני 7-10, בהם הטיפו לאמונתם. סאגס, מנהל כי"ח כרמאנשאה, דרש לבטל את השיעורים, שאם לא כן יוציא את ילדי הבהאים מבית ספרו. ראשי הבהאים היהודיים מחו על התערבותו ואיימו שיפתחו בית ספר משלהם, אך בית ספר כזה לא קם מעולם, שכן, כפי שציין סאגס, "בני הכת הבהאית לא היו אלא מיעוט מבוטל בקרב הקהילה בכרמאנשאה". דבריו אלה של סאגס זכו לאישור כשש שנים לאחר מכן, מפי אלברט פראנקו, שכתב: "הכת הבהאית זכתה רק למספר קטן של המרות דת בקרב יהודי עיר זו".[13]

לסיכום, הקהילה היהודית בכרמאנשאה דאגה להעניק לבניה חינוך יהודי. המחקר מורה, שחינוך זה היה דומה דמיון מפתיע לחינוך שניתן לילדי היהודים במזרח אירופה – הן בהיקפו הן בתכניו,[14] עד שנוסד בית הספר של כי"ח. המיסיון הנוצרי והפעילים הבהאיים לא הצליחו לפגוע פגיעה של ממש בחינוך היהודי בקהילת כרמאנשאה. כזה היה המצב, פחות או יותר, כמעט בכל הקהילות היהודיות בפרס.

הערות

1. על ה"חדר" היהודי בפרס, קרא בהרחבה במאמרי: כהן־מַכתב. על קהילת כרמאנשאה ראה: כהן.
2. חלק ממורי המַכתב ידעו גמרא. הם למדו אצל חכים אקאג'אן (עדויות סאלה כהן ושרה כהן על כך שמורות עמי), שהיה בקי גדול בתלמוד; ראה: ניימרק, עמ' ע"ב.
3. מכתב סידי, מנהל בית ספר כי"ח בכרמאנשאה, מיום 15 בנובמבר 1905, אכי"ח, תיק XE 104.
4. מצויות בידי עדויותיהם של סאלה כהן ואברהם מואחדיאן ז"ל, שלמדו שיעורי השלמה אלה.
5. על האחוז הגבוה של תמותת ילדים בפרס באותם הימים, ראה: בהארייר, עמ' 4; וכן: לנדשט.
6. מכתב סידי, מיום 16 ביוני 1904, אכי"ח, תיק XE 104. סידי טועה במספר התלמידים שלמדו בביה"ס הפרוטסטנטי. בשעה שהוא הגיע לעיר למדו בו רק שמונה תלמידים (ראה להלן).
7. מכתב סידי מיום 2 בפברואר 1905, אכי"ח, תיק XE 104.
8. אישור עקיף לכך: ניימרק, עמ' צ"ז; לוי, עמ' 686; וכן: נצר.
9. ראה בהארייר, עמ' 5־7. בשנת 1966 רק 48.4% מתושבי כרמאנשאה בני 10 ומעלה ידעו קרוא וכתוב. ראה: קלרק וקלרק, עמ' 106.
10. על הפעילות הנוצרית בקרב יהדות פרס הרחבתי את הדיבור במאמרי: כהן־כשלון.
11. מכתבי סידי — מיום 30 במאי 1904; מיום 6 ביוני 1904; מיום 13 בנובמבר 1904; מיום 30 בנובמבר 1904 — אכי"ח, תיק XE 104. אהרון יחזקאל חתום על תעודת הגמר של בוגר כי"ח כהן סאלה ז"ל (התעודה נמצאת ברשותי). גם ראה: כהן־החינוך, עמ' 50; וכן: ארסטה, עמ' 161.
12. עדויות אפרים מרי ושלמה כהן (מצויות ברשותי).
13. מכתבי סאגס, מיום 18 ביולי 1907 ומיום 30 באוגוסט 1908, אכי"ח, תיק 4. C.U. דו"ח שנתי של אלברט פראנקו, מנהל בית הספר של כי"ח בכרמאנשאה, מיום 30 בנובמבר 1913, אמתע"י, מיקרופילם HM2/5902 A.
14. ראה: כהן־מַכתב.

מקורות

ארכיונים

אכי"ח — Archives de l'Alliance Israelite Universelle, Paris

אמתע"י — הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, ירושלים

מחקרים

ארסטה — ARASTEH R., *Education and Social Awakening in Iran 1850-1968*, Leiden 1969.

בהארייר — BHARIER J., *Economic Development in Iran*, London 1971.

כהן — כהן א', הקהילה היהודית בכרמאנשאה (איראן) במאות ה־19 וה־20, ירושלים 1992.

כהן־מַכתב — כהן א', 'מַכתב — החדר היהודי בפרס', פעמים 14 (1982), עמ' 57־76.

כהן־כשלון — כהן א', 'כשלון חינוכם של יהודי פרס ברוח הנצרות', ציון מ"ז (תשמ"ב), עמ' 311-344.

כהן־החינוך — כהן א', "החינוך הציוני באיראן בתמורות הימים", כיוונים 19 (תשמ"ג), עמ' 43־77.

לוי — לוי ח, ההיסטוריה של יהודי איראן, כרך ג', טהראן 1960 (בפרסית).

לנדשט — LANDSHUT S., *Jewish Communities of Muslem Countries of the Middle East*, London 1950.

נוימרק — נוימרק א', מסע בארץ הקדם, (מהדורה אברהם יערי), ירושלים תש"ז.

נצר — נצר א', 'קוים ומגמות במערכת החינוך וההוראה בקהילה היהודית באיראן על רקע פעילות כי"ח בשנים 1865-1911', בתוך: מ' זהרי ואחרים (עורכים), הגות עברית בארצות האסלאם, ירושלים 1981, עמ' 448-460.

קלרק וקלרק — CLARKE J.I. & CLARKE B.D., *Kermanshah – An Iranian Provincial City*, Durham 1969.

הרב הַכִּים אָקאג׳אן : יעקב בן צפורה והַכִּים דוד בן הַכִּים יוסף

נולד בתקצ״ט 1838 , בגוֹלפָּאיֶגאן; נפטר בח׳ בשבט תרע״ח 22.1.1918 , בפֶּרמָאנשָׁאה.

היה בקיא בשפה הפרסית . קרא בה להנאתו, וכתב בה לעת מצוֹא. בכך דמה ללא מעט חכמים יהודיים בני תקופתו באיראן; אם כי, רובם כתבו וקראו פרסית הכתובה בכתב רש״י.

בדומה ללמדנים לא מעטים בני תקופתו שלט הרב בלשון המקרא. בקיאותו ועושר שפתו מעוררים התפעלות.

יחודו של הַכִּים אָקאג׳אן הוא בידיעתו המופלגת ברזי המשנה והגמרא. בתקופה שמחקרי עוסקים בה, הסביבה העוינת וצוק העתים נתקו את יהדות איראן מן התלמוד. בכך, גזרו עליה עוני רוחני.

יעקב בן דוד היה מן הבודדים בדורו שעסק בגמרא יומם ולילה. לאחר מותו כתביו נמסרו על ידי בתו לשד״רים. אם היו בהם חידושים , לא ברור מה עלה בגורלם.

יעקב בן דוד , לא עשה תורתו אומנותו. עסק ברפואה וממנה התפרנס.

רוב צאצאיו עלו וחיים בארץ.

הקהילה היהודית

בכרמאנשאה

(איראן)

מראשית המאה ה-19 עד סלחטת השנים האחרונה

אברהם כהן

לזכרו היקר של אבי
סאלֶה (בצלאל) כהן בן עזיזה וחיים
איש כרמאנשאה
מורה, מחנך, אדם

הקהילה היהודית בכּרמאנשׁאה (אירן) במאות ה-19 וה-20 עד למלחמת העולם השנייה –

חברה וחינוך

מודל אפשרי לניתוח הפעילות החינוכית של "כל ישראל חברים" בקהילות היהודיות במזרח

אברהם כהן
האוניברסיטה העברית, ירושלים

"נועם", ~~תא דואר 18293~~, ירושלים
ספר זה הוא חלק ממחקר מקיף על תולדות החינוך היהודי בפרס. המחקר מתבצע על־ידי המחבר בחסות מכון בן צבי של יד יצחק בן־צבי ושל האוניברסיטה העברית בירושלים.

הספר יוצא לאור בסיוע **"המרכז לשילוב מורשת יהדות המזרח"**
במשרד החינוך והתרבות
התשנ"ב 1992

©
כל הזכויות שמורות
למחבר ולנועם

אין לשכפל, להעתיק ולצלם את הספר או חלק כלשהו ממנו בלי רשות
בכתב מאת "נועם"

All rights reserved.
No part of this book may be translated or reproduced in any form without
written permission from NOAM, P.O.B. 18293, Jerusalem
ISRAEL

סדר ועימוד: חזון פניה, ירושלים

תמונת השער:
יהודי כרמאנשאה בחצר בית־הספר. פרנסי הקהילה מנסים להחזיר
לבעליהם את החפצים המעטים שנמצאו על־ידי שלטונות העיר לאחר
הפוגרום של מרס 1909 בו נשדד כל רכושם של כמעט כל יהודי העיר.

תוכן העניינים

פרק ראשון:	**קהילה יהודית בינות הרים**		
I.	השכונה היהודית	עמ'	5
II.	הקהילה	עמ'	6
III.	ההרכב המקצועי	עמ'	9
IV.	רדיפות, עושק ואינוס לאיסלם	עמ'	13
V.	הגורמים להתאוששותם של היהודים	עמ'	22
VI.	חיים קהילתיים	עמ'	24
פרק שני:	**החינוך היהודי בכרמאנשאה לפני הופעת "כל ישראל חברים"**		
I.	המַכתַב - החדר היהודי ברכמאנשאאה	עמ'	53
II.	ילדי היהודים במיסיון	עמ'	56
פרק שלישי:	**הפעילות החינוכית של "כל ישראל חברים" בכרמאנשאה**	עמ'	61
א.	ארגון החיחנוך המודרני על־ידי כי"ח בכרמאנשאה - לבטים והישגים	עמ'	64
I.	המנהל - בין מטרופולין לעיירה	עמ'	64
II.	מקורות המימון — שותפות הדוקה	עמ'	72
III.	בית־ספר נייד	עמ'	76
IV.	מורים ללא בית־מדרש	עמ'	77
V.	ועד בית־הספר — עזר כנגדו	עמ'	80
VI.	בחסות מושלים וקונסולים	עמ'	81
VII.	הפיקוח — בין שני אדונים	עמ'	82
ב.	החינוך המודרני מיסודו של כי"ח — שינוי כמותי?	עמ'	85
I.	חינוך הבנים	עמ'	85
II.	חינוך הבנות	עמ'	91

ג.	החינוך המודרני מיסודו של כי"ח — שינוי מהותי?	עמ'	95
I.	תוכנית הלימודים	עמ'	95
II.	שיטות ההוראה	עמ'	99
III.	היחס אל הילד	עמ'	100
IV.	חינוך גופני	עמ'	102
V.	חינוך מקצועי	עמ'	103
VI.	חינוך ציוני	עמ'	104
אפילוג		עמ'	123
הערות		עמ'	127
מקורות וקיצורים		עמ'	149

אפילוג

סקירתנו על החינוך היהודי בעיר הפרסית כרמאנשאה עד מלחמת העולם השניה מצביעה על **אפיונים** ועל **קווי התפתחות, שאותם יש לבחון ביחס לשאר הקהילות היהודיות בפרס**, ובנוגע לשאר הקהילות היהודיות במזרח שבהן פעל "כל ישראל חברים". ואלה העיקריים בהם:

1. בתקופה שבה אנו דנים, לא היוו היהודים בכרמאנשאה אפילו 5 אחוזים מאוכלוסיית העיר. היה זה מיעוט מבוטל. כרמאנשאה לא הייתה "עיירה יהודית" במובן המזרח-אירופי של מושג זה. כוחה של קהילה קטנה זו היה איפוא מוגבל מאוד, ודבר זה בא לידי ביטוי גם ביכולת הקהילה להבטיח את התנאים הנאותים לחינוך בניה.
2. הגלות המרה לא נטלה מן הקהילה היהודית הכרמאנשאהית את חיותה. היא חיה חיים יהודיים שלמים ונתנה לבניה ולבנותיה חינוך יהודי. הילד צמח צמיחה אורגאנית בתוך קהילתו. הוא חי בשכונה יהודית, התלווה אל הוריו לבית-הכנסת וקיבל חינוך פורמאלי ב"מכתב". כתשעים אחוזים מן הבנים היהודיים קיבלו השכלה יהודית פורמאלית כלשהי עוד לפני ייסוד כי"ח.
3. שליחי "כל ישראל חברים" זכו לשיתוף פעולה מלא מצד הקהילה. שיתוף פעולה זה לא נבע רק מן הרצון של הקהילה לזכות בנוכחות נציג חברה יהודית-אירופית בעל השפעה על שלטונות פרס אלא גם מן הרצון העז להשכלה מודרנית.
4. תקוותם של יהודי כרמאנשאה, שנוכחות נציגי כי"ח בעירם תצילם מהתנכלויות אנטישמיות, לא נתממשה. האם מספר הפורענויות היה גדל ללא נוכחותו של נציג כי"ח? אי אפשר לענות על שאלה זו אלא אם כן ייפתחו בפנינו התיקים הנוגעים לכרמאנשאה בארכיונים הפרסיים העירוניים והארציים.
5. רבני כרמאנשאה לא היו מאושרים ממידת תשומת הלב, שהוקדשה על-ידי "כל ישראל חברים" לתרבות היהודית ומן היחס ה"מודרני" של נציגיו כלפי הדת היהודית; אף-על-פי-כן הם לא ניהלו מלחמת תרבות נגד חברה זו.
6. לולא כי"ח לא יכלה הקהילה להקים בית-ספר מודרני, אך גם כי"ח

לבדו היה נכשל כישלון חרוץ. בית-הספר עמד במרכז חיי הקהילה, ושיתוף הפעולה הכספי בין ראשי הקהילה לבין כי"ח הוא שאיפשר את הקמת המוסד, את קיומו ובמרוצת הימים גם את שגשוגו.

7. בדור הראשון לקיומו לא הצליח כי"ח להגדיל במידה משמעותית את אחוז הלומדים ואת מספר שנות הלימוד של כל תלמיד בבית הספר לבנים. ברם, התשתית שהוקמה על ידי כי"ח איפשרה ליהודי כרמאנשאה להקדים את תושבי העיר ברכישת ההשכלה המודרנית ולהשתלב על נקלה בזרם הכללי שסחף את איראן אלי העידן של החינוך המודרני עם עליית השושלת הפהלוית.

8. בדור הראשון לקיומו נכשל כי"ח כרמאנשאה כישלון חרוץ בחינוך הבנות. חינוכן של הבנות קיבל תנופה בעיקר כתוצאה מתהליכים פרסיים-כלליים; אך מה שנעשה על-ידי כי"ח איפשר לקהילה להתקדם בתחום זה בקצב הרבה יותר מהיר מזה של האוכלוסיה המוסלמית.

9. שיטות ההוראה של כי"ח כרמאנשאה לא היו טובות בהרבה מאלו שהיו נהוגות במכתב היהודי שקדם לו. בית-הספר היה מודרני בעיקר משום שבתכניתו נכללו גם לימודי חול. גם ביחסו אל התלמיד לא חרג כי"ח כרמאנשאה ממה שהיה נהוג לפני כן במכתב. הוא נקט יד ברזל ועונשי גוף. תרומתו העיקרית של "כל ישראל חברים" לרווחתו של הילד בכרמאנשאה היה בתחום התזונה, הביגוד והחינוך לניקיון, דבר שצמצם ללא ספק את ממדי התמותה בין הילדים.

10. שלא כרוב תושבי העיר, יהודי כרמאנשאה לא הוציאו את לחמם מן האדמה. עד מלחמת העולם השניה הם התפרנסו מרוכלות, ממסחר וממלאכה. רובם המכריע חיו בדוחק. אמנם מצבם הכלכלי השתנה אט-אט לטובה, אך זה קרה תודות לתהליכים הכלכליים שעברו על העיר. כי"ח לא תרם תרומה ראויה לציון לשידוד מערכות מקצועי-כלכלי של יהודי עיר זו. ברם, ההשכלה החילונית שהוא הקנה ליהודים אפשרה להם מידה של מוביליות מקצועית-חברתית.

11. בית-הספר של כי"ח בכרמאנשאה נוהל תחילה על-פי ההוראות של הוועד המרכזי של חברה זו בפריס. עם עליית רזא שאה היא נאלצה לקבל את מרותו של משרד החינוך האיראני. האיראניזציה של בית-הספר לא פגעה ברמתו הכללית. אדרבא, היא שיפרה אותו.

12. כי"ח שינה את אופיו של החינוך היהודי בכרמאנשאה. הוא נטל את הדגש מן התורה והעבירו אל ההשכלה והסיט את המבט מירושלים לפריס. אף-על-פי-כן הגחלת לא כבתה והשרשרת לא נותקה.

13. הנתונים הדרושים לשם מדידה אובייקטיבית של הישגי כי"ח בכרמאנשאה אינם בנמצא. אולם אין כל ספק, שאותם הקשיים, שבהם התלבט מוסד זה ושפורטו בספרנו, לא יכלו שלא לפגוע קשות בהישגי התלמידים:

א. קביעת השפה הצרפתית כשפת ההוראה פגעה בהישגי התלמידים במקצועות הלימוד.

ב. "כל ישראל חברים" לא הצליח להבטיח ניהול תקין לבית-ספרו בכרמאנשאה.

ג. היו גם בעיות נוספות: היעדר בניין קבוע ומתאים, מורים חסרי הכשרה ועוד. קשיים אלה נבעו בעיקר ממיעוט התקציב שלא אפשר להשיג בניין קבוע ולשלם שכר, שימשוך צעירים מוכשרים אל ההוראה. ההתלבטות הכספית נבעה, מצידה, מן העובדה, שעיקר תמיכתו של כי"ח הוקדש לשכר המנהל. אילו ויתר כי"ח על רעיון ה"צרפתיזציה" של בית-הספר, הוא יכול היה להקדיש את כספיו להכשרת מנהלים, מנהלות, מורות ומורים בפרס עצמה למען המדינה כולה, ולמען כרמאנשאה בכללה. דבר זה היה מקל את המצוקה הכספית והיה פותר גם בעיה נוספת: בעיית הניכור בין מה שנלמד בבית-הספר לבין מה שנחוץ היה ליהודי הפשוט בכרמאנשאה. כי"ח לא הלך בדרך זו, וכך גזר על עצמו קשיים, שאי אפשר היה להתגבר עליהם. היה זה משגה הסטורי, אך משגה זה אינו גורע כהוא זה מן הזכות, שקנתה לה חברה זו בדאגתה לאחים רחוקים. פעולת כי"ח בכרמאנשאה הייתה ביטוי לסולידריות יהודית, ועל כך היא תהולל לעולם - בנבל ובכינור.

היהודים המעטים הללו, שהתקבצו להם אי-שם בהרי זגרוס, היו, אולי, מצאצאי עשרת השבטים. מליבו של שר ההסטוריה היהודית הם נשכחו דורות הרבה, ומלאכי מרום מיאנו לפרוש עליהם את כנפיהם, אך הם נשאו עימם את תורתם בצקלון רוכלים ובפאות אפלות של חנויות מטות לנפול: הם שיננוה - בשביל המפותל בואכה כפרם של הכורדים ולאור עששית - בטקס פסח מרטיט: הם הגידו אותה לבניהם שעה שעה, שנה שנה, דור אחר דור, עד ששבו בנים לגבולם. לעד.

The Jewish Community of Kermanshah (Iran)

From the early nineteenth century to the Second World War

AVRAHAM COHEN

تاریخ یهودیان کرمانشاه

از اوایل قرن نوزدهم تا جنگ جهانی دوم

ابراهام (عطار) کهن

ה ח י נ ו ך

אברהם כהן

תדפיס מן הספר:

איראן, בסדרת "קהילות ישראל במזרח במאות התשע-עשרה והעשרים", **חיים סעדון**,

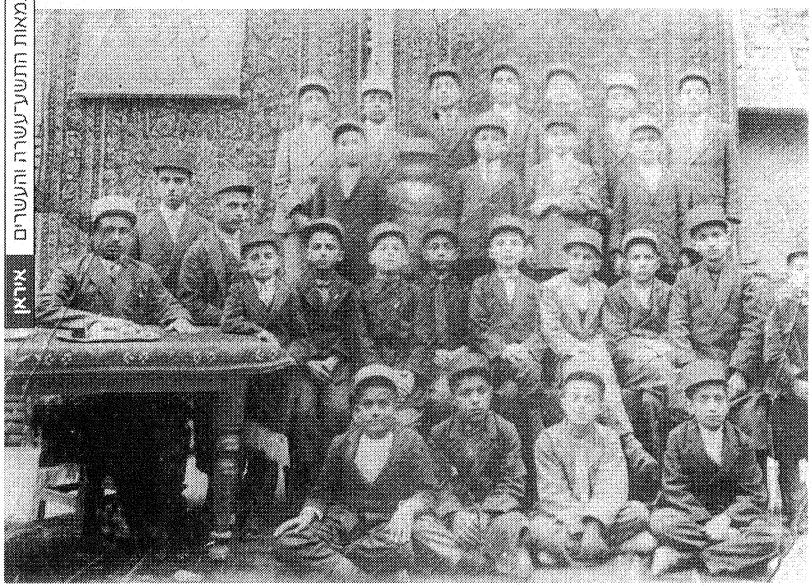
הוצאת משרד החינוך והתרבות ומכון בן צבי, ירושלים, תשס"ו 2005

החינוך

אברהם כהן

הקדמה

עד סוף המאה התשע־עשרה היה החינוך היהודי באיראן מסורתי ושמרני. בסוף המאה התשע־עשרה חלו במערכת החינוך היהודית שינויים שנבעו משתי השפעות מרכזיות. האחת תהליכי המודרניזציה שעברו על איראן והשפעת ארצות המערב על חיי האוכלוסייה ובכלל זה היהודים. השנייה הייתה פעולתה של חברת "כל ישראל חברים" (להלן: כי"ח). כי"ח הביאה עמה שיטות הוראה ותחומי לימוד חדשים, והכשירה את תלמידיה להשתלב בתהליכי המודרניזציה במדינה. לכי"ח היה תפקיד חשוב בחסימת דרכו של המיסיון בקרב היהודים באיראן.

ילדי מכתב בהמדאן, 1902

המַכְתֵב – החינוך היהודי המסורתי

במאה התשע־עשרה היה כמעט בכל קהילה יהודית באיראן מוסד חינוכי שנקרא "מכתב כ'אנֶה" או "מלָא כ'יאנֶה" או "כ'יאנֶה־י כַ'ילִיפֶה". המכתב, ששכן בבית הכנסת ולעתים בבית המורה, המשיך להתקיים גם לאחר פתיחת בתי הספר של כי"ח. למדו בו בנים (לעתים רחוקות גם בנות) בני 4-11 ולפעמים גם ילדים בני שלוש ונערים בני 15-17.

באירופה ישבו הילדים על ספסלים, ואילו באיראן ישבו התלמידים – והמורה – על רצפת החדר בישיבה מזרחית, שלובי ברכיים, זה ליד זה, לפעמים בחצי גורן. הם ישבו על שטיחים, על עורות עזים, על כריות, על מחצלות, על שקים או על שטיחונים. האולם שבו התקיימו הלימודים לא תמיד הגן על יושביו מפני הרוחות והקור העז של החורף. לא פעם תלו שקים על חלונות פרוצים להתגונן מפני הקור. תלמידים בעלי אמצעים הביאו למכתב "אח" עשויה טיט, ובתוכה פחם. "פני להטו, כי ישבתי ליד האח המוסקת, אך היה לי קר מאחור, כי ישבתי עם הגב אל הדלת", כך העיד מוסא ראסך אזרחי, מראשי החינוך היהודי בהמדאן (א' כהן, מכתב, עמ' 64). המחנק, הלכלוך, הצפיפות, התאורה הבלתי־מספקת, מי השתייה הלא־נקיים והישיבה הממושכת במקום אחד פגעו בבריאותם של הילדים. לרובם היה זה המשך ישיר של ביתם הדל, שבו שררו תנאים דומים.

באיראן, כמו באירופה, למדו כל הילדים יחד רק מעט שיעורים בשבוע. המַכתב היה הטרוגני מבחינת גיל הילדים ורמת הידע שלהם, ואי אפשר היה ללמד שיעור משותף לכולם. לכן הם למדו ביחידות ובקבוצות שאורגנו בהתאם לגיל או ליכולתם הלימודית.

מספר התלמידים במכתב בחלוקה לערים ושנים

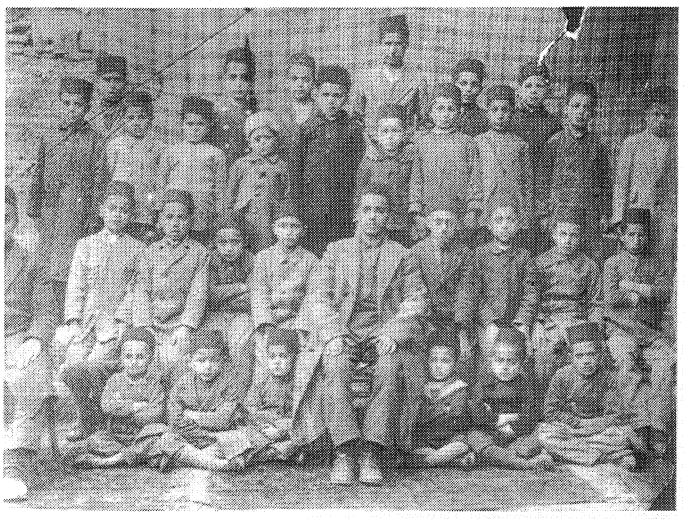
עיר	שנה	מספר תלמידים
אורמיה	1902	112
	1902	30
אצפ׳האן	1940 ~	מאות; מספר מכתבים
בושהר	1908	30
בּרוּגֶ׳רְד	1913	80
גלפאיגאן	1930 ~	לא ידוע
המדאן	1871	לא ידוע
זרגאן	1887	לא ידוע
טהראן	1870 ~	150
	1940	450
יזד	1926	200
כאשאן	1907	140
כרמאן	1949	80
כרמאנשאה	1904	בנות 10, בנים 150
משהד	1839	15
	1890	כמה עשרות
נהאונד	1913	20+ בנות
נוֹבּנְגָאן	1890 ~	50
סנגדג׳/סנה	1900 ~	לא ידוע
קצר״י שירין	1930 ~	לא ידוע
כרנד	1910	30
רשת	1905 ~	150
שאהין דז׳	1920 ~	30
שיראז	1903	150–200

הנתונים מבוססים על אומדנים של נוסעים ושליחים של כי״ח שאסף א׳ כהן ופרסמם במאמרו ״מכתבי — היחדרי היהודי בפרס״, **פעמים** 14 (תשמ״ב), עמ׳ 57-76.

לרוב לא היה מנוס מלימוד בקבוצות. ב״יחדר״ בבּרוּגֶ׳רְד, למשל, למדו שמונים תלמידים בקירוב באולם אחד; המלא חילקם לשלוש-ארבע קבוצות, וכל קבוצה שיננה את החומר בקולי קולות. כך היה הנוהג גם בעיר כרמאן, בשנת 1949. ב״יחדרים״ הקטנים במשהד, כאשר נתקבלה שכבת גיל חדשה, למדו תחילה כל התלמידים יחד, בקבוצה אחת, וכעבור זמן חולקו לקבוצות לפי רמת ידיעותיהם.

המשטר ב״יחדר״ היה שמרני, ובדרך כלל נהג המלא בתלמידיו ביד קשה. הוא אכף משמעת חמורה והטיל עונשי גוף, לא תמיד משום שהיה קפדן ומר נפש. לעתים קרובות היה זה האמצעי היחיד להשליט סדר בחדר הלימוד המאוכלס בצפיפות והרב גילי. המלא נהג להחזיק במקל ארוך ולא חסך מהם את שבטו, כפי שנהגו עמיתיו בכל העולם היהודי ובמכתב המוסלמי באיראן. הילד חש מורא מפני המלא ודי היה בהזכרת שמו כדי שימלא בבית אחר מצוות אמו. משטר נוקשה זה פגע במרוצת השנים בחוסנם של התלמידים, במיוחד מפני שהמלא שימש במשך שנים רבות מחנכו היחיד של הילד. המלא היה בדרך כלל בוגר שהצטיין בלימודיו. היו מורים שלא ידעו יותר ממה ששנו, והיו אחרים שהשלימו את ידיעותיהם בכוחות עצמם. היו שלמדו גם תלמוד וקבלה מפי רב העיר או מפי למדן אחר. רוב ההורים מסרו את ילדיהם ביד המלא והעניקו לו מידה מופלגת של חופש להורותם דעת ודרך ארץ. המלא הכיר היטב את הורי תלמידיו וביקר בבתיהם בעתות שמחה וסבל.

במהלך יום הלימודים עבר המלא מקבוצה לקבוצה, לימד כל קבוצה בהתאם לרמתה והתלמידים היו חוזרים על דבריו במקהלה. בשעה שלימד קבוצה אחת, השגיחו עוזריו — התלמידים המצטיינים — על הלימוד ועל המשמעת בקבוצות האחרות. סיוע מצד תלמיד מצטיין לחברו שידע פחות ממנו היה חיזיון רווח. בשעות שבהן לא למדו התלמידים בקבוצה

תלמידי המכתב של הרב יוסף דילמאני, משהד, 1925

מודרכת, למד כל ילד בקצב שלו. הוא נדרש לקרוא בקול רם, שכן לשינון בקול יוחס ערך חינוכי: מיקוד הקשב וטיפוח הקריאה וההבעה. התלמידים ניגשו אחד־אחד אל המלא, והוא בחנם. ידע הילד את משנתו — לימדו המלא חומר חדש; אם לא ידע, נזף בו או הענישו, ודרש ממנו לחזור ולשנן את פרקו. התלמידים הביאו את ספרי הלימוד מבתיהם. לעתים קרובות החזיקו שלושה-ארבעה תלמידים בספר אחד. לילדים עניים סיפק המורה דפים מתוך ספרים משומשים שהיו ברשותו. היו אלה בעיקר סידור התפילה והתנ״ך.

תכנית הלימודים במכתב השתלבה במסכת חייו של הילד. הוא למד את הערכים, את הסוגיות ואת העניינים שהיו ברום עולמה של משפחתו. ביקוריו בבית הכנסת והדרשות ששמע מפי הרב השלימו את ההשכלה שרכש במכתב. בית ההורים, בית הכנסת, השכונה והמכתב היו מסגרת חיים הומוגנית.

במכתב לימדו לימודי קודש בלבד, וחוץ ממקרים מעטים בסוף המאה התשע־עשרה לא למדו אפילו ספרות פרסית־יהודית. השפה העברית לא נלמדה באופן שיטתי, אולם התלמיד למד אוצר מילים מסוים מתוך כתבי הקודש. בעלי כישרון לשוני הצליחו להשיג רמה מסוימת של הבעה בעל פה ובכתב, ומעטים אף עשו חיל בתחום זה. התנ״ך (עם פירוש רש״י ולפעמים גם אונקלוס) נלמד באינטנסיביות. הדגש הושם על התורה, אבל נלמדו גם פרקים מנביאים ראשונים ואחרונים ומן הכתובים — בעיקר תהלים, חמש מגילות, איוב ודניאל. המורה לימד בראשית כל שבוע פרשה חדשה, וכל ילד למד אותה כפי יכולתו. אגב הקריאה בתורה למד הילד את טעמי המקרא. תלמידים רבים למדו גם תפסיר, כלומר תרגום התנ״ך לפרסית־יהודית. ההיסטוריה של עם ישראל נלמדה באמצעות לימוד התנ״ך ומתוך סיפורי המורה, על רקעם של החגים והמועדים.

כחלק מלימודי הקודש למדו התלמידים את התפילות. הושם דגש על תפילת ״אלהַי נשמה״, המזמור ״אשרי יושבי ביתך״, קריאת שמע, תפילת העמידה, קדיש ועוד. לפעמים הסבירו את משמעות התפילה ולפעמים שיננו אותה. כמו כן הודגש לימוד הברכות הנפוצות ונלמדו גם דינים מתוך **השולחן ערוך**. מדרשים ופיוטים נלמדו בהזדמנויות מתאימות, כמו חגים. תלמידים מעטים למדו משנה ו**עין יעקב**. הגמרא לא נלמדה ובית ספר המשך — כמו הישיבה באירופה, שבה למדו גמרא — לא היה קיים. חלק מן הלימוד היה פונקציונלי: התפילות, הדינים והמנהגים הקשורים בחגים ובמועדים נלמדו בעתם; התלמידים התפללו מנחה ואפילו ערבית יחד עם רבם ושיננו את הברכות המתאימות לפעילויות, כגון נטילת ידיים, שתייה, אכילה ועוד.

הילדים שהו במכתב מן הבוקר עד שעות הערב. מספר התלמידים הושפע מהנסיבות; החל בתלמידים ספורים וגמור בעשרות רבות. המחוננים הקדימו את חבריהם בלימודם, אך רוב המורים לא יכלו לקדמם. אם נתמזל מזלו של העילוי ונמצא בעירו למדן שהיה מוכן ללמדו, המשיך להשכיל, ואם לאו — היה לאוטודידקט או נתבזבז כישרונו.

תושבת עץ שבקצה הולבשה ציפורן לכתיבה, המדאן, ראשית שנות העשרים של המאה העשרים
הייתה בשימושה של שרה קמגה עם כניסתה לכיתה א׳ בבית הספר כי״ח

יהודים בבתי הספר של המיסיון הנוצרי

הגורם החיצוני הראשון שהשפיע על החינוך היהודי היה המיסיון. פעילות המיסיונרים באיראן הגיעה לשיאה במאה התשע־עשרה. השליח הראשון של ״האגודה הלונדונית לקידום הנצרות בקרב היהודים״, יוסף וולף, הגיע לאיראן ב־1825, ושוב ב־1830. ב־1844 נשלחה משלחת אל יהודי איראן. שלושת חבריה היו מארי ויקרס, פול היימן שטרנשוס והנרי אהרן שטרן. בביקורם הראשון באצפ׳האן התרשמו כי יהודי המקום

״האגודה הלונדונית לקידום הנצרות בקרב היהודים״

שמה האנגלי: The London Society for Promoting Christianity amongst Jews. אגודה מיסיונרית פרוטסטנטית שהוקמה בלונדון בשנת 1809. הרוח החיה מאחוריה היה לואיס וויי (Way), שייסד אותה בכספי עיזבון שנפל לידיו. האגודה פעלה ברוח התפיסה הפרוטסטנטית שלפיה יש להנחיל את האמונה הנוצרית ליחידים בידי יחידים (בניגוד לקתולים, ששאפו להשפיע על קבוצות), ושמה את הדאגה לפרט בראש מעייניה. בזכות אופיה העממי הצליחה האגודה לגייס תרומות רבות ונדבות מנוצרים פשוטים. עיקר פעילותה היה בבריטניה, במזרח אירופה ובארצות האסלאם, שם הוקמו עשרות סניפים שעסקו בפעילות סעד, חינוך ובריאות בקרב קהילות יהודי המזרח.

נכונים להאזין להטפותיהם. רוברט ברוס הטיף בעיר החל ב־1870 כנציג "אגודת המיסיון הכנסייתית" ופעל בקרב היהודים, אך בית ספרו לא משך אף לא תלמיד יהודי אחד.

בשנת 1889 הגיע לאצפ'האן מירזא נוראללה, בן למשפחה יהודית איראנית, מטעם "האגודה הלונדונית לקידום הנצרות". קשריו ההדוקים עם הקונסוליה הבריטית הוסיפו לו יוקרה. בתמיכתה הוא חנך בית ספר לצעירים יהודים, שבו למדו 13 תלמידים עברית, פרסית ואנגלית. ראשי הקהילה התנגדו לקיום המוסד, אך התנגדותם לא הועילה הרבה: ב־1891 הגיע מספר תלמידיו לחמישים, וב־1897 ל־120. ב־1898 הגיע לאצפ'האן מיסיונר צעיר ונמרץ בשם ג'יימס גרלנד וחנך בית ספר קטן לבנות יהודיות. בית ספרו נסגר ב־1928 בגלל הגבלות ממשלתיות. הנהלת כי"ח נאבקה במיסיון, וראשי הקהילה איימו בחרם על מי שישלח את ילדיו למוסדות החינוך הפרוטסטנטיים. ואכן, מספר התלמידים היהודים בהם פחת מאוד.

ב־1862 נפתחו בטהראן בתי ספר מיסיונריים, אך היהודים לא שלחו אליהם את ילדיהם. ב־1892 העניק מירזא נוראללה תנופה לפעילות המיסיונרית בקרב יהודי טהראן: הוא פתח חנות לספרי קודש, הגיש עזרה לנגועי חולירע, ארגן אספות ושיעורי דת, ועוד. חנוכת בתי הספר של כי"ח בעיר בשנת 1898 בלמה את תנופת פעילותו, אך לא שמה לה קץ. ב־1913 למדו בבתי הספר שלו 209 ילדים, רובם המכריע יהודים, למרות מאבקו הקשה של הרב הראשי של טהראן נגדם. ברם, מספר הפונים לנצרות מקרב התלמידים היה קטן מאוד.

בשנות החמישים של המאה התשע־עשרה ביקרו בקהילת המדאן פול היימן שטרנשוס והנרי אהרן שטרן, וניהלו בה פעולה חינוכית, אם כי ללא הצלחה גדולה. בית הספר הארמני הקטן הועבר ב־1870 לשכונת היהודים, אבל כל תלמידיו היהודים עזבו אותו עם פתיחת המוסד החינוכי של כי"ח, ב־1900. כך נהגו גם שמונת התלמידים היהודים בבית הספר הנוצרי בכרמאנשאה. המיסיונר נפייר מלקולם הקים ב־1900 בית ספר ביַזד, אך עד 1908 לא למד בו אף לא ילד יהודי אחד. כך היה גם בשיראז. אפילו בערי אזרבייג'אן — מחוז מושבם של הנסטוריאנים — לא נמצאו יהודים במוסדות חינוך נוצרים. ב־1914 נודע לגרלנד שכי"ח מתמהמהת לפתוח בית ספר בבּרוגירד, והוא הביע נכונות להקים למענם בית ספר. הקהילה סירבה.

המיסיונרים השקיעו מאמצים וממון בניסיונותיהם להמיר את דתם של יהודי איראן ולחנך את ילדיהם לנצרות. כמה גורמים עשויים היו להבטיח להם הצלחה. ראשית, בתי הספר של המיסיון פטרו את תלמידיהם מחוסרי האמצעים משכר הלימוד, העניקו להם סיוע כספי, סיפקו להם בדרך כלל ארוחות חמות, ביגוד, אמצעי למידה ומכשירי כתיבה, ואפילו דמי כיס. הם תמכו גם במשפחות הילדים. ברבים מבתי הספר

בית הספר המיסיונרי של מירזא נוראללה, טהראן, 1895 לערך

"אגודת המיסיון הכנסייתית"

שמה האנגלי: English Church Missionary Society. נוסדה ב־1799 כגוף רשמי של הכנסייה האנגליקנית, הכנסייה הממלכתית של אנגליה. מטרתה המוצהרת הייתה פעילות מיסיון בקרב עובדי אלילים בארצות אסיה ואפריקה. האגודה הקימה במהלך המאה התשע־עשרה עשרות סניפים בכל רחבי אגן הים התיכון, ופעלה בקרב בני כל הדתות — מוסלמים, יהודים ומאמיני הכנסיות המזרחיות. הצלחותיה בקרב יהודי המזרח היו ספורות.

היו פנימיות חינם. שנית, לתלמידים יהודים שסיימו את בית הספר היסודי של כי"ח לא הייתה דרך להמשיך בלימודיהם אלא בבית הספר הפרוטסטנטי או בזה של Alliance Française, בטהראן. בית הספר הפרוטסטנטי הכין את תלמידיו לקראת לימודים גבוהים באירופה, והבטיח לממן את הוצאות הלימודים של תלמידיו הנאמנים בטהראן ובהמשך את לימודיהם באירופה. שלישית, לימדו בהם את השפה האנגלית. היהודים ראו בלימוד האנגלית שער כניסה למשרות ממשלתיות. צעירים יהודים שלמדו בכי"ח שמחו ללמוד אנגלית בקורסים של המיסיון בחינם. בבית הספר של המיסיון לימדו את הבנות מלאכה, והורי הבנות היהודיות גילו בכך עניין. כן השתתפו צעירים יהודים במחנות נופש נוצריים במחיר סמלי. רביעית, מלכי איראן גילו יחס אוהד לתושבים אירופים, לרבות המיסיונרים, שעשויים היו לפתח חינוך מודרני באיראן. הפעילות המיסיונרית זכתה בתמיכתם של שגרירויות המדינות הנוצריות ושל נציגי החברות המסחריות האירופיות באיראן. לדוגמה: בתקופת הרעב של 1917-1918 שלחה יהדות ארצות הברית 15,000 דולר לעזרת יהודי איראן. הוועד לחלוקת הכספים התארגן בחסות שגריר ארצות הברית והלה שיתף בו גם את ראשי המיסיון הפרוטסטנטי.

מלבד הפעילות החינוכית הקימו המיסיונרים בתי חולים, מרפאות ובתי מרקחת. רבים מרופאי המיסיון גילו מסירות נפש בעתות מצוקה גם בטיפולם ביהודים. זאת ועוד, נוראללה הקים קופת חיסכון ובית דפוס ליהודים, ועזר לסוחרים בהתכתבויותיהם באנגלית עם חברות אירופיות שונות. כמו כן, היו מיסיונרים שהניעו את הדיפלומטים של ארצותיהם ואת עשירי היהודים באירופה להתערב לטובת יהודי איראן. ולבסוף, אהבתם של המיסיונרים לתנ"ך זכתה להערכה בקרב היהודים: וולף נהג לשאת עמו ספר תנ"ך בכל אשר הלך; נוראללה תעתק את הנוסח הפרסי של החומש והתהלים לאותיות עבריות; גרלנד עסק בתרגום התנ"ך לפרסית־יהודית.

חרף כל אלה לא הצליחו המיסיונרים להקים רשת חינוך לילדי היהודים ולהעביר מספר משמעותי מהם על דתם. אפשר לחלק את הגורמים לכך לשתי קבוצות: אלה הקשורים ביחס הסביבה לפעילות המיסיונרית ואלה הקשורים ליחס הקהילה היהודית. באשר ליחס הסביבה לפעילות המיסיונרית, יש כמה הסברים: א. קנאתם של כוהני הדת המוסלמים, של חלק מן המושלים ושל המוני העם עמדה בדרכם של המיסיונרים. ב. הנוצרים סבלו אמנם פחות מן היהודים, אולם היהודי האיראני לא מצא תוחלת בעזיבת מיעוט נרדף כדי להצטרף למיעוט שנוא אחר. ג. בשנות השלושים של המאה העשרים הצר רצא פהלוי את צעדיהם של הנתינים הזרים בתחום החינוך. חלק מבתי הספר של המיסיון נסגר ואחרים איבדו עד שני שלישים מתלמידיהם. ד. המיסיונרים היו בני כיתות נוצריות שונות וקשורים באינטרסים של מעצמות מתחרות, ולכן ניהלו מאבקים בינם לבין עצמם ובינם לבין הנוצרים הילידים. דוגמה לכך הוא ניסיונם של הארמנים הילידים להשפיע על המלך לגרש את כל המיסיונרים הזרים מן המדינה. במקרה מסוים בסוף המאה התשע־עשרה גאה כעסם של הארמנים על המיסיונרים הקתוליים עד כדי כך, שאלה נאלצו לעזוב את השכונה הארמנית באצפיהאן עד יעבור זעם. במקרה אחר נאלצה הממשלה הפרסית להתערב כדי להשכין שלום בין קבוצות נוצריות יריבות באזור הנסטוריאני באזרבייג'אן.

אולם חשובה יותר היא העובדה שדרכם של אנשי המיסיון נחסמה בידי הקהילה היהודית. ליהודים היה צורך עמוק באמונה משיחית, וכשהגיע לעירם יהודי מאירופה, קיוו לשמוע מפיו בשורה כלשהי על מועד בואו של המשיח. אולם כשמיסיונר הכריז כי "המשיח [ישו] כבר בא", הוא נחשב מתעתע. בביקוריהם החטופים, בהטפות חד־פעמיות

ובחלוקת הברית החדשה לא יכולים היו המיסיונרים לשנות עמדות דתיות בקרב יהודים ששמרו על יהדותם משך דורות רבים בסביבה עוינת. נוסף על כך, מנהיגי הקהילות ונציגי כי"ח נאבקו בהם. יהודי שהתנצר הפך מטרה לעלבון ולחרם, התקשה במציאת בת זוג והרגיש מנוכר לסביבתו. בקהילות איראן לא היה שטח הפקר חינוכי.

המפעל החינוכי של כי"ח

חברת "כל ישראל חברים" (כי"ח)

נוסדה בפריס ב־17 במאי 1860 בידי צעירים יהודים, נציגי הבורגנות הליברלית של אמצע המאה התשע־עשרה. החברה הציבה לעצמה שלוש מטרות: א. הגנה על המיעוט היהודי באזורי מצוקה (ארצות האסלאם, הבלקנים, מזרח אירופה) באמצעות פעילות שתדלנית. ב. פתיחות לתרבות הצרפתית ולמודרניזם אוניברסלי באמצעות הקמת בתי ספר. ג. רגנרציה, כלומר תחייה של היהדות באמצעות פעילות תרבותית וחינוך מקצועי. כי"ח ייסדה בתי ספר רבים בארצות האסלאם, וביניהם מוסדות לחינוך עיוני ומוסדות להכשרה מקצועית וחקלאית. כיום פועלת חברת כי"ח בעיקר באירופה המערבית, באמריקה ובישראל וממשיכה לקיים בתי ספר במרוקו ובאיראן.

זמן רב לפני שכי"ח החלה בפעולתה החינוכית באיראן פנו אליה רבני טהראן בתביעה לפתוח בתי ספר מודרניים. בין השנים 1898-1904 פתחה כי"ח בתי ספר בטהראן, באצפ'האן, בהמדאן, בכרמאנשאה, בסַנַנדג' ובשיראז, והגישה תמיכה כספית וייעוץ פדגוגי לבתי הספר הקהילתיים ברבות מן הקהילות הקטנות. ב־1926 נפתחו שני בתי ספר גם בעיר יזד. בשלב מאוחר יותר נפתחו חטיבות ביניים בחלק מן הקהילות. ב־1906 היה מספר תלמידי כי"ח באיראן 2,695. המספר גדל בהתמדה וב־1950 היה 8,259.

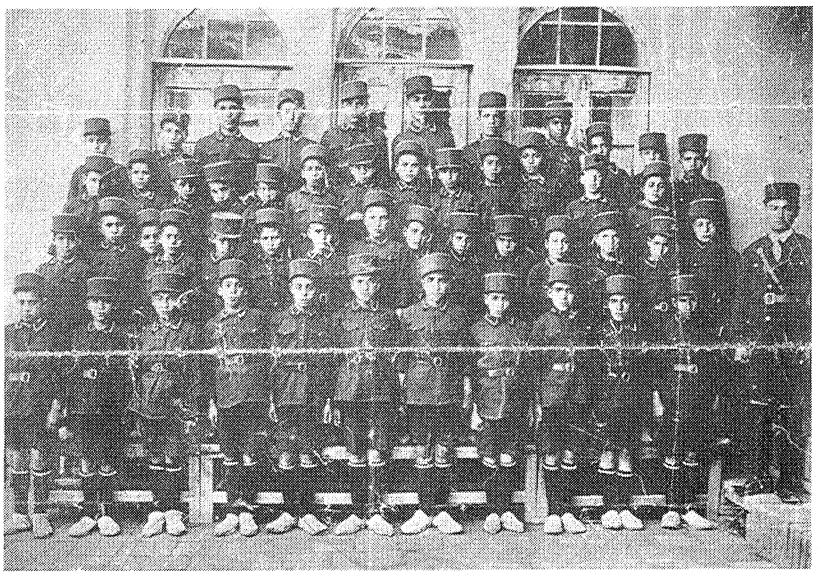
בתי הספר של כי"ח התנהלו כבתי הספר המודרניים במערב: התלמידים התחילו ללמוד בגיל שבע בכיתות חד־גיליות. תכנית הלימודים כללה מקצועות כלליים (לשון, חשבון, גיאוגרפיה, היסטוריה, טבע וכו'), יהדות וחינוך גופני. שעות הלימוד היו בין 8:00־12:00, ובין 14:00־16:00. מספר התלמידים בכיתה היה בדרך כלל גדול, עשרות רבות. ההוראה הייתה כמעט כולה פרונטלית ומילולית, ומיעטו בהמחשה. המשמעת הייתה נוקשה. עונשים פיזיים היו אסורים להלכה, אך ננקטו למעשה שעה שעה. הישגי התלמידים הוערכו על פי מבחנים.

יהדות איראן הייתה יהדות מאמינה ושומרת מצוות, מעורה בסביבתה מבחינה כלכלית ומתבדלת ממנה מבחינה חברתית־תרבותית. היא יכולה הייתה להסכין למערכת חינוך מקיפה יותר — שבה מלמדים גם פרסית, חשבון ואולי שפה אירופית — אך לא העלתה על דעתה לדחוק את לימודי היהדות לשוליים. אף ששליחי כי"ח הביאו אתם מטען ערכים צרפתי־אוניברסלי והשכלה יהודית דלה קיבלו אותם נציגי הקהילות בברכה, שיתפו עמם פעולה בהקמת בתי הספר ובהחזקתם, ושלחו את ילדיהם ללמוד במוסדותיהם. הקהילות סייעו בתרומות כספיות, ברכישת בניינים, בתשלום שכר לימוד, באירוח המנהלים, בארגון מפעלי ביגוד והזנה, בעידוד לימוד אנגלית, בעזרה פדגוגית (אם הורשו) ועוד. פה ושם היו גילויים של התנגדות, של התמרמרות ושל ניכור, אך אלה היו בטלים בשישים. התמונה הכללית הייתה שיתוף ולא חיכוך, נהירה אל בית הספר ולא דחייתו. הגורמים להצלחה זו היו רבים. מוסדות כי"ח באיראן פעלו בתקופה שבה ייחסו שלטונותיה חשיבות לחינוך מודרני כמכשיר למודרניזציה של ארצם. על כן זכתה כי"ח לאהדת השלטונות. היהודים היו עדים לאהדה זו והיא השפיעה על גישתם אל כי"ח.

מעמדם האזרחי של היהודים באיראן, שעד עליית רזא שאה נשלטה בידי כוהני הדת, היה בכי רע. נשיאות כי"ח עשתה הכול כדי לגייס אישים, ממשלות וקהילות יהודיות אירופיות להגנה עליהם. במפגש

בית הספר של כי"ח לבנות ביום ביקורו של רזא שאה פהלווי, יזד, 30 בנובמבר 1930

בית הספר של כי"ח לבנים ביום ביקורו של רצא שאה פהלוי, יחד, 30 בנובמבר 1930

עם מלך איראן, נאצר אלדין, שהתקיים ב־12 ביולי 1873 בפריס, ביקשו חברי נשיאות כי"ח מן השאה להגן על היהודים והמלך היטה אוזן לתלונותיהם. ראשי יהדות איראן ציפו לפתיחתם של בתי הספר של כי"ח, כי ידעו שמנהליהם יגנו עליהם. הם היו נתינים זרים ושליחים של חברה שמרכזה בבירת מעצמה אירופית חשובה, ובאיראן הטרום פהלוית הקנתה להם עובדה זו מעמד מעין־דיפלומטי.

הוועד המרכזי של כי"ח בפריס ורוב המנהלים לא הכזיבו: בעתות צרה הם התייצבו בפני הממסד ודרשו הגנה על יהודים. לדוגמה, בשנת 1875 האשימו המוסלמים יהודי מהמדאן בכפירה ולאחר מכן רצחו אותו, שרפו את גופתו, בזזו רכוש של יהודים אחרים והטילו אימה על הקהילה. נשיא כי"ח בצרפת שלח מברק לראש ממשלת איראן ונענה במברק כי המקרה מצער אותו ויטופל. ואמנם, ראש הממשלה דרש מן המושל להעניש את האחראים להתנכלות, והמלך שיגר להמדאן שליח מיוחד כדי לפקח על ביצוע הענישה, לפצות את היהודים ולדאוג שמקרים דומים לא יישנו. דוגמה נוספת למעורבות כי"ח: ביום אבל מוסלמי בשנת 1905 התנפלה באצפיהאן קבוצה של חמומי מוח על יהודי שהעז לפתוח את חנותו, על הקונים היהודים ועל תלמידי כי"ח שעזבו באותה שעה את בית הספר. כמאתיים יהודים נמלטו אל בית הספר ומצאו בו מקלט. מנהל המוסד, קונפינו, שיגר שליח מוסלמי אל ראש כוהני הדת בעיר, והלה שלח שמונה מאנשיו לעצור את האשמים ולהגן על היהודים. סגן המושל הזמין את המנהל לבוא ולהיווכח במו עיניו שהפורעים נענשים.

קהילות שנפלו קרבן לפגיעות מוסלמים נהנו לעתים מעזרה כספית של כי"ח. יהודי איראן העריכו מאוד את פועלם של נציגי החברה ועל כן הצניעו את ביקורתם הערכית על החינוך במוסדותיה.

ההשכלה המערבית והפרסית פתחה בפני אחדים מבוגרי כי"ח את שעריהם של משרדי הממשלה, המכס, הז'נדרמריה, הבנקים והחברות הזרות, ואפשרה לילדי העשירים להמשיך ללמוד באירופה. היבואנים והיצואנים נעזרו בבניהם יודעי הצרפתית בהתכתבותם המסחרית עם המערב. אנשים אלה ודומיהם קטפו את פירות בית הספר המודרני, ועל כך החזיקו טובה לכי"ח, העריכו את מפעלה וסלחו לה על פגמיה. הם היו אמנם שכבה דקה בקרב האוכלוסייה היהודית, אבל שכבה זו הנהיגה במרוצת השנים את הקהילות ואת ההסתדרות הציונית באיראן.

גם הבוגרים שעם תום לימודיהם עבדו במקצועות המסורתיים של הוריהם, בעיקר במסחר זעיר, נהנו מן ההשכלה שרכשו במוסדות כי"ח. הכתיבה בפרסית וידיעת חשבון היו כלים ששימשו גם אותם. הידע שרכשו בבית הספר העלה את דימוים העצמי ואת ערכם בעיני סביבתם. טבעי היה אפוא שהתייחסו אל כי"ח בהכרת טובה.

מראות העוני, המגפות והרדיפות נגעו ללבם של שליחי כי"ח שהיו נגועים בדעות קדומות טרם בואם לאיראן. בחלקם פעלה תודעה זו באינטנסיביות ובהתמדה, ובאחרים — בשעת רצון. כי"ח ארגנה מפעלי הזנה וביגוד למחוסרי האמצעים, ואלה עוררו בלב השכבות המדולדלות אהדה למוסדות החברה ולמפעליה. כל יחס אוהד מצד השליח אל הקהילה עורר בבני הקהילה הד כפול ומכופל.

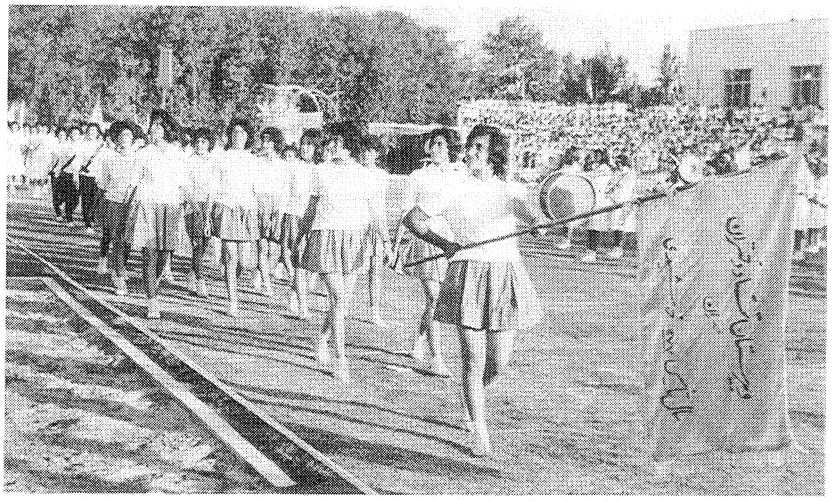
הוועד המרכזי של כי"ח המליץ לשליחיו לנהוג בזהירות בקידום משימתם העיקרית — הפצת ההשכלה המודרנית. נשיא כי"ח הנחה את המורים לא לפגוע בדעותיהם של יהודי המקום ובאמונותיהם. במאי 1900 הוא כתב למנהלו הראשון של בית הספר בהמדאן והנחה אותו להסכים לכיתות נפרדות לבנים ולבנות ולגלות התחשבות בדעתם של יהודי המקום. ב־1933 נדרשה מנהלת בית הספר בהמדאן להקפיד שהמורות תבואנה לבית הספר בלבוש צנוע וללא איפור. לא פעם נאלץ הוועד המרכזי לעמוד על המשמר ולדרוש שללימודי היהדות יוקדש מספר השעות שתוכנן, לא פחות מכך. נציגי החברה ידעו שהרבנים האיראנים נהנים מיוקרה בקהילותיהם, ורובם נמנעו מלפגוע בהם, אף שידעו כי לחלק מהרבנים היו ספקות בדבר טיבו של החינוך המודרני. בדרך כלל, עם פתיחת מוסדות כי"ח סגרו ראשי הקהילות את המַכְתָּבים והעבירו את תלמידיהם ומוריהם לבתי הספר של כי"ח. העסקת מורי המַכתבים העניקה לבתי הספר לגיטימיות בעיני ההורים, ושימשה גורם חשוב באהדתם את כי"ח.

היו נציגים של כי"ח שגילו גמישות ולא נצמדו לתכנית הלימודים אשר הוכנה בפריס, אלא נענו לצרכים ולמשאלות של האוכלוסייה המקומית, בעיקר בהוראת הפרסית ובלימודי יהדות. רוב המנהלים ארגנו ועדי הורים ושיתפו אותם בבניין בתי הספר ובהחזקתם. מנהלים נבונים ובעלי ביטחון עצמי היו מוכנים להסתייע בהורים בניהול הפדגוגי של בתי הספר. גילויי התחשבות בדעתם של בני הקהילה הגבירו את האהדה לכי"ח.

ארוחת צהריים בבית הספר של כי"ח, אצפ'האן, 1957 לערך
הארוחה מומנה על ידי הג'וינט ובאמצעות מסים שנגבו על שחיטה וחתונה.

בכל קהילה היו אנשים שהתעניינו במהות החינוך במוסדות כי"ח ולא רוו נחת מהנעשה בהם, אך הם חסרו כלים לאבחון, לא יכלו לנסח את ביקורתם באופן ברור ולא ידעו להציע פתרונות פדגוגיים ממשיים בתחומי התכנים והשיטה. רבים מהם החליטו אפוא

תלמידות בית ספר תיכון של כי"ח בטהראן עוברות ליד במת הכבוד במצעד לכבוד יום הולדתו של השאה, 1961
על הדגל כתוב "תיכון בנות אליאנס, 1277" (לספירה האיראנית [1898–1899]).

ביודעין או באין ברירה "לסמוך" על מנהל בית הספר, "נציגי" המערב הכול־יכול. גם אלה שידעו להצביע על הפגמים ולהציע סינתזה בין חינוך יהודי לבין השכלה מודרנית, נהגו במתינות במגעיהם עם כי"ח וגילו תבונה וסובלנות. מעל לכול, יהודי איראן היו אסירי תודה לכי"ח. הם ידעו כי הודות ליזמתה זכה אחוז ניכר מבניהם לחינוך מודרני, ברכה שרק מעטים משכניהם המוסלמים זכו לה. זו הסיבה העיקרית לכך שיהודי איראן גילו אהדה בסיסית כלפי כי"ח והעלימו את ביקורתם על מדיניותה.

עם זאת היו גורמים שהעיבו על פעילותה. ראשי כי"ח התעניינו בלימודי היהדות ודרשו מנציגיהם להקדיש לכך מאמץ ומחשבה, אולם בבתי הספר העדיפו המנהלים את הלימודים הכלליים על פני לימודי היהדות. מעמד לימודי התנ"ך והתפילה ירד, הוקצו להם שעות מעטות בשבוע, ומספרם הלך וקטן ככל שעלה התלמיד בסולם הכיתות. בבתי הספר לבנות הייתה הזנחה גדולה יותר של לימודי היהדות. העברית לא נלמדה כשפה, ודאי לא כשפה מדוברת. בראשית שנות הארבעים ניאותה כי"ח להעסיק מורים ארץ־ישראלים בהוראת העברית, אך בטהראן בלבד ובקנה מידה מצומצם. ביטוי לדרישה זו היה בעיתונות היהודית שיצאה לאור באיראן ובפניות של ראשי הקהילה אל הנהלת כי"ח.

תלמידים מקבלים מזון ובגדים מידי נציג כי"ח, יזד, 1929

זאת ועוד, אין זכר להתעניינות כלשהי מצד נציגי כי"ח בתרבות היהודית המקומית. בשיראז ובברוג'רד למדו תינוקות של בית רבן בצרפתית את **אלסיד** מאת קורניי, למשל, או את פרטי הפרטים של שושלות מלכים במדינות אירופיות, אך לא זכו לקרוא יצירות יהודיות בשפת המקום. התעלמותם של נציגי כי"ח מן התרבות היהודית המקומית ומרבניה הבולטים של הקהילה פגעה בכוחם להיות ערים לעולמם הרגשי של יהודי איראן ולקחת חלק ברחשי לבם.

כי"ח הזהירה את נציגיה כי לא תסבול בשורותיה אנשי חינוך שלא יקפידו על המצוות העיקריות של היהדות. מנהל בית ספר אשר ביקר בבית כנסת, השתתף בתפילה וגילה בקיאות בתורה, קנה את עולמו אצל בני הקהילה. אך לא כל שליחי כי"ח הקפידו על קיום המצוות.

יהודי איראן היו זקוקים לבית ספר איראני־יהודי, ואילו כי"ח פתחה בשבילם מוסדות שהושתתו בעיקר על הלשון הצרפתית ותכניות הלימוד בהם נלקחו ממוסדות החינוך שבצרפת. הפרסית נלמדה כמעט כשפה זרה. הוראת המקצועות השונים בצרפתית פגעה בהישגי התלמידים. אף על פי כן המשיכה כי"ח ללמד בצרפתית עד שאולצה, שנים אחדות לאחר עליית רצא כ'אן לשלטון, להחליפה בפרסית. רובם המוחלט של בוגרי כי"ח לא נזקקו לצרפתית — לא בחיי היום־יום, לא בעבודה ולא בשעות הפנאי. אט אט הם שכחו את השפה וחיו עם הרגשה עמומה כי מה שלמדו בכי"ח היה לא רלוונטי לחייהם.

ילדים גולשים במגלשה, חצר בית ספר, שיראז או טהראן, 1958

רבים מנציגי כי"ח באיראן ראו ביהודי האיראני אדם נחות והזדרזו לשופטו ו"להדביק"

ביקור אנשי חינוך מטעם הממשלה בבית הספר כי"ח, אצפ'האן, 1952 משמאל: גב' ואנדה בראסר, בתו של נציג כי"ח באיראן.

ז'אק ביגאר (1852-1934)
המזכיר הכללי של חברת כי"ח בשנים 1892-1934. תחת שרביטו נוהלה החברה בצורה ריכוזית, ושליחי כי"ח והמפקחים בכל מקום שלחו את דיווחיהם אליו ישירות. הוא דרש ממורי דכי"ח וכן המפקחים ציות להוראות שיצאו מפריס, והקפדה על כך שכל אחד מהם יכיר את מקומו בהיירכיה ויפעל בהתאם לנורמות הנימוס המקובלות בתרבות הצרפתית.

לו תוארי גנאי. רובם זלזלו במורים המקומיים, ה"יילידים" בלשונם, והטילו ספק ביכולתם של צעירים. ז'אק ביגאר וסילבן הָלף אחריו, מזכירי כי"ח העולמית, לא מנעו השמעת דעות קדומות, גם כאשר אחד המנהלים הסביר ששנאת המוסלמים ליהודים נובעת "מן המנטליות השפלה והערמומית" של יהודי איראן. לא פעם גבלה עמדתם בגזענות, למרות שנכונותן של קהילות אירן להקצות כספים לחינוך הבנים הייתה גדולה. רבים מן המנהלים וסגני המנהלים לא ידעו לכבד את השונה. הם לעגו לבגדים, לכובע ולצָ'אדֹר, ובזו ללהגים, למנהגים ולפולקלור היהודי האיראני. מעל לכול לא השכילה הנהלת כי"ח לגדל דור של מחנכים ילידי איראן.

עם עלותו של רצא שאה לכס המלוכה ב־1925 השתנה יחסו של השלטון אל בתי הספר של כי"ח. המלך דרש מהם להצטייד ברישיון ממשלתי, לשאת שם איראני, ללמד צרפתית רק כשפה זרה החל בחטיבת הביניים, להנהיג תכניות לימודים ממשלתיות, ליצור כיתות א-ד מעורבות (בנים ובנות) ולחנך ללאומיות איראנית.

עד שנות החמישים של המאה העשרים לא היה כל גילוי של ציונות במוסדות כי"ח באיראן, לא המנון ולא דגל. הגישה הא־ציונית ולעתים האנטי־ציונית התעלמה מנטיות הלב של יהדות איראן. עד העשור השני של המאה העשרים התארגנה התנועה הציונית באיראן ופעלה נמרצות. תחילה היא נהנתה מחופש פעולה, אך לא הצליחה להשליט את החינוך הציוני במוסדות כי"ח. נציגי כי"ח, ששלטו בחינוך היהודי באיראן, דאגו שרעיון הציונות המדינית לא יחדור מבעד לדלתות הכיתות. התנהגותם זו תאמה את הקו העקרוני של הוועד המרכזי של החברה. ב־1925 התגאה ליאון לארדו, נציג כי"ח בטהראן, בכך שכי"ח הייתה בין הגורמים אשר "מחקו" את תנועת ההגירה לפלשתינה, שכן נשקפה סכנה "שתצמח צמיחה גדולה" (ארכיון כי"ח, מספר 236, תיק E145C XIII, מכתב לארדו מטהראן להנהלת כי"ח, 12 באוגוסט 1925). בשנת 1926 נעצר שמואל חיים, יושב ראש התנועה, שהיה גם נציג היהודים בפרלמנט, ובדצמבר 1931 הוצא להורג בפקודת המלך באשמת קשירת קשר נגד המשטר. הציונות נדמה וכי"ח המשיך בדרכו. אחד מראשי הציונים, ד"ר חביב לוי, כתב ב־1929:

> חברת אליאנס עשתה את שלה, והיא צריכה לפנות את מקומה לכוחות הציבוריים החדשים שימלאו עכשיו אותם התפקידים [הענקת השכלה מודרנית] ביחד [עם] נאמנות לתחיה הלאומית [...] כרגע הקרקע מוכשר באיראן לקבלת מורים מארץ־ישראל [...] על המורים להיות מבשרי התחיה הלאומית [...] ולחנך יהודי חדש באיראן הקשור לארץ־ישראל ולציונות [...] מורי ארץ־ישראל [באיראן] עלולים לרשת את העמדה שהיתה עד עכשיו למורי הצרפתית של האליאנס [...]
>
> אצ"מ Z4-3250, ח' לוי, תזכיר "היהודים בפרס", עמ' 29.

הבקשה לא נענתה. לאחר מלחמת העולם השנייה, ובייחוד לאחר הקמת מדינת ישראל, חל שינוי לטובה ביחסם של ראשי כי"ח לציונות. גם מנהלי מוסדותיה באיראן שינו מעט את טעמם, אולם בתכניות הלימודים ובאווירה ששלטה במוסדות הללו לא חל שינוי של ממש. המנהלים לא עשו דבר כדי להחדיר את הציונות ללבות התלמידים. לעומת זאת, בשנות השישים והשבעים היו תהליכים של התרופפות דתית־יהודית־לאומית, שמניעיהם היו גורמים כלכליים וחברתיים. כך קהה מאוד בשנים אלה חודו של השוני התרבותי בין כי"ח לבין יהדות איראן.

תלמידים בבתי הספר של כי"ח בשנים 1898–1904

העיר	האוכלוסייה היהודית	שנת הייסוד	תלמידים	תלמידות	מורים לעברית	מורים לפרסית	התקציב באלפי פרנקים צרפתיים
טהראן	6,000	1898	488 (277)	208 (134)	3 (1)	3 (1)	20 (10%)
המדאן	5,000	1900	350 (93)	135 (70)	4 (1)	3 (1)	22 (5%)
אצפ'האן	6,000	1901	342 (192)	200 (133)	4 (1)	1 (1)	18 (4%)
שיראז	6,000	1903	252 (252)	35 (35)	5 (1)	1 (0)	18 (17%)
סנגדג'	3,000	1903	177 (100)	65 (65)	3 (2)	1 (1)	9 (5%)
כרמאנשאה	1,400	1904	218 (123)	45 (26)	2 (1)	2 (1)	11 (15%)
סך הכול	27,400		1,827 (1,037)	688 (463)	21 (7)	11 (5)	98

מסגרות חינוך יהודיות נוספות

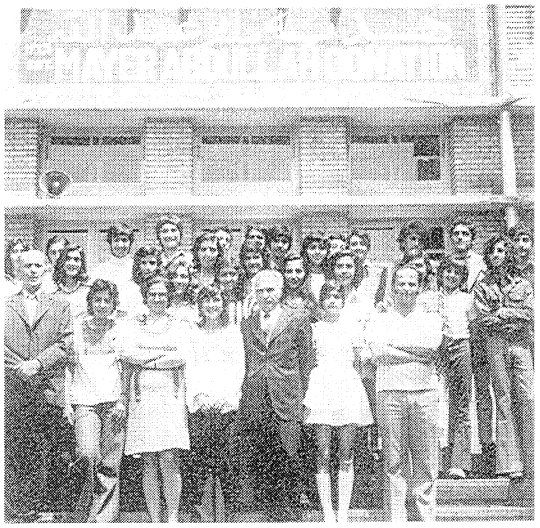
בתי ספר קהילתיים

כי"ח פתחה מוסדות חינוך רק בקהילות הגדולות, וגם בהן לא תמיד יכולה הייתה לקבל אל כיתותיה את כל הפונים. הקהילות הקימו והחזיקו בתי ספר מודרניים או מודרניים למחצה לבנים ולבנות גם ללא סיוע מכי"ח או תוך הסתייעות מזערית בחברה זו במקומות הבאים: טהראן, המדאן, כאשאן, בֶּרְנְד, מֹחַמַרָה, בּרוּגֶ'רְד, כיונסאר, גְלְפּאיגאן, סנגדג', ביג'אר, נָהַאוַנְד, מַלָאיֶר, יזד, תוּיסֶרְכָּאן ועוד. בשנת 1966 למדו בבתי הספר הקהילתיים 1,989 תלמידים.

מתוך א' נצר, "קווים ומגמות במערכת החינוך וההוראה בקהילה היהודית באיראן", בתוך: מ' זהרי ואחרים (עורכים), **הגות עברית בארצות האסלאם**, ירושלים תשמ"ב, עמ' 459.
המספר בסוגריים בטורים "תלמידים" ו"תלמידות" מציין את הפטורים משכר לימוד. המספר בסוגריים בטורים "מורים לעברית" ו"מורים לפרסית" מציין את מספרם בבתי הספר לבנות. המספר באחוזים בעמודה האחרונה בטור האחרון מציין את שיעור השתתפותה של הקהילה בתקציב בית הספר.

הפעילות החינוכית של התנועה הציונית

חינוך הילד היהודי האיראני לאהבת ציון החל ביום היוולדו, בשעה שהוריו העניקו לו שם עברי, ונמשך בבית, במַכתב, בבית הכנסת ובשכונה. עם זאת, עד אמצע המאה העשרים לא הוקמו מסגרות חינוך ציוניות. ב־1941, עם פלישת בעלות הברית לאיראן, נשתררה במדינה אווירה של חופש שאפשרה הקמתם של מוסדות חינוך חדשים. שליחים מארץ ישראל הקימו בשנות הארבעים תנועות ציוניות או ציוניות למחצה: "מועדון הצעירים היהודיים של איראן", "חברת בני ציון", "תנועת בנות ציון", "הסתדרות החלוץ הצעיר" ו"חלוצי יהודה". שב־1945 התאחדו ל"תנועת הנוער העברי". חברי התנועות הללו היו צעירים משכילים ובעלי מקצועות חופשיים, סטודנטים, תלמידי תיכון וילדים שנטלו על עצמם פעילות חינוכית. הם ארגנו שיעורי עברית, אספות, מסיבות עונג שבת ברוח ציונית, הקימו להקה דרמטית, "ציון", ועוד. "החלוץ הצעיר" נטל על עצמו לחנך לציונות נערים מגיל 14, להקנות להם שפה ותרבות עברית, להכשיר אותם לעבודת אדמה בארץ ישראל, לעודדם לעלות לארץ ועוד. באבאדאן, ובמידה מסוימת גם באַהוואז ובכרמאנשאה, קיבל הנוער חינוך ציוני מקבוצה של פועלי

בית הספר "אֶתֶפאק", טהראן, 1973
בית הספר הוקם על ידי קהילת יהודי עיראק וכלל גם אולם נשפים.

מימין: טקס יום הזיכרון לשואה ולגבורה, איראן, 1965

משמאל: מופע של הלהקה הדרמטית של תנועת "החלוץ הצעיר" בחגיגת ט"ו בשבט בתיאטרון הלאומי "ברבוד", טהראן, 1948

"סולל בונה" שעבדו באזור. ב־1945 הם לימדו כ־150 נערים ונערות מבני עשר ומעלה עברית, "מולדת" והיסטוריה יהודית, ערכו אתם הצגות בחגים וקשרו בינם לבין ילדי חולון.

בשנות החמישים והשישים התפצלו הציונים למועדונים ולתנועות שאהדו מפלגות שונות בישראל. לעתים הם נאבקו זה בזה ולעתים התאחדו, אך כולם חינכו לעלייה או לפחות לציונות: לימוד עברית, היסטוריה וציונות; זמר עברי; דרמה עברית; סרטים ישראליים; עצרות לכבוד חג העצמאות, יום תל־חי ויום הזיכרון לשואה ולגבורה; הפניית תשומת הלב להיבטים הלאומיים של חגי ישראל; איסוף תרומות לקק"ל ולמגבית; תרומות דם לצה"ל ועוד. החל ב־1951 הייתה ההשתלמות במוסדות חינוך ובקיבוצים בישראל לחלק מן החינוך הציוני באיראן.

משמאל: תעודת ההשתתפות בהשתלמות שהוענקה למלא יעקב שמסי בידי המחלקה לחינוך ותרבות תורניים בגולה של ההסתדרות הציונית העולמית, ירושלים, 1958

מימין: מלא יעקב שמסי (שמאל), ממייסדי בית הספר היהודי הראשון באבאדן, תצלום לדרכון ערב נסיעתו לישראל להשתלמות מורים בהוראת עברית ולימודי קודש, שיראז, 1958

ברם, התנועות החלוציות והמועדונים שחינכו לציונות לא גדלו ולא היו לתנועות המוניות. היו לכך סיבות שונות: רבים מיהודי איראן, למודי הרדיפות, דרשו מילדיהם להימנע — מטעמי זהירות — מקשר עם תנועות נוער ציוניות. ניצחונות ישראל במלחמותיה העלו אל פני השטח את שנאתם של קנאי האסלאם לציונות והזכירו ליהודים שעליהם להצניע לכת. מספר שליחי "החלוץ" היה קטן. המדריכים המקומיים עשו עבודתם

בהתנדבות ובהתלהבות, אך ללא הכשרה כמעט. רוב השליחים לא ידעו פרסית ולא רצו להתפלל עם הקהל. היו שליחים שלא ידעו לכבד את רצון הנוער לעצמאות. בין השנים 1942-1949 חינכו התנועות למטרה שאי אפשר היה להגשימה: העלייה לארץ. הנער היהודי האיראני, כמוהו כהוריו וכאחיו בכל העולם היהודי, בז לעבודה גופנית ושאף להשתלב במסחר או במקצועות החופשיים. הוא לא היה פתוח לחינוך שהצביע על העבודה היצרנית כעל ערך נעלה. חלק מן העולים, ביניהם חלוצים, חזרו לאיראן, ודבר זה פגע בחינוך לציונות. "החלוץ" לא היה ערוך לתחרות עם החטיבה הצעירה של המפלגה הקומוניסטית, שהעניקה לחבריה השכלה אידאולוגית מעמיקה.

בשנות השישים ניכרו ביהדות האיראנית, שהתעשרה באותן שנים, מאפיינים של הקהילות היהודיות בארצות הרווחה: יחס אוהד לישראל, הגשת עזרה כספית והזדהות עם מאבקיה אך הימנעות מציונות אקטיבית ומעלייה לישראל. "אנחנו כאן בפרס פרסים מדת ישראל והמולדת שלנו היא פרס" (כהן, החינוך היהודי, עמ' 76), אמר צעיר לשליח וביטא בכך דעה שהלכה והיכתה שורשים. מספר הסטודנטים היהודים גדל והם נתפסו ל"פולחן" בילוי, קריירה ולימודים באיראן עצמה, באמריקה ובאירופה. כך היו פני הדברים עד עלייתו של חומייני, ששינה את גורלה של הקהילה באיראן.

מפעלה החינוכי של "אוצר התורה"

הרב יצחק מאיר לוי, אשר תכנן וביצע החל בשנת 1943 את המפעל החינוכי של "אוצר התורה" באיראן, היה איש אגודת ישראל, אנטי־ציוני ואנטי־ישראלי. הוא הקים באיראן רשת בתי ספר בערים שכי"ח לא הגיעה אליהם ובשכונות החדשות של הערים שבהם פעלה כי"ח. ב־1964 הקיף ארגונו 35 מוסדות,

"אוצר התורה"

חברה שייסדו בשנת 1945 יצחק שלום, יהודי אמיד מניו יורק ממוצא סורי, ונדבנים אחרים. יעדיה היו להפיץ חינוך תורני וחינוך כללי ("תורה עם דרך ארץ") בצרפת, בקהילות צפון אפריקה, באיראן ובסוריה. במחצית השנייה של המאה העשרים הקימו אנשי החברה עשרות מוסדות חינוך, בעיקר במרוקו ובאיראן. הפעילות החינוכית מומנה בידי תורמים פרטיים ובידי ארגון הג'וינט של יהודי אמריקה. ב־1970 למדו במוסדות "אוצר התורה" כ־13,600 תלמידים.

"אורט"

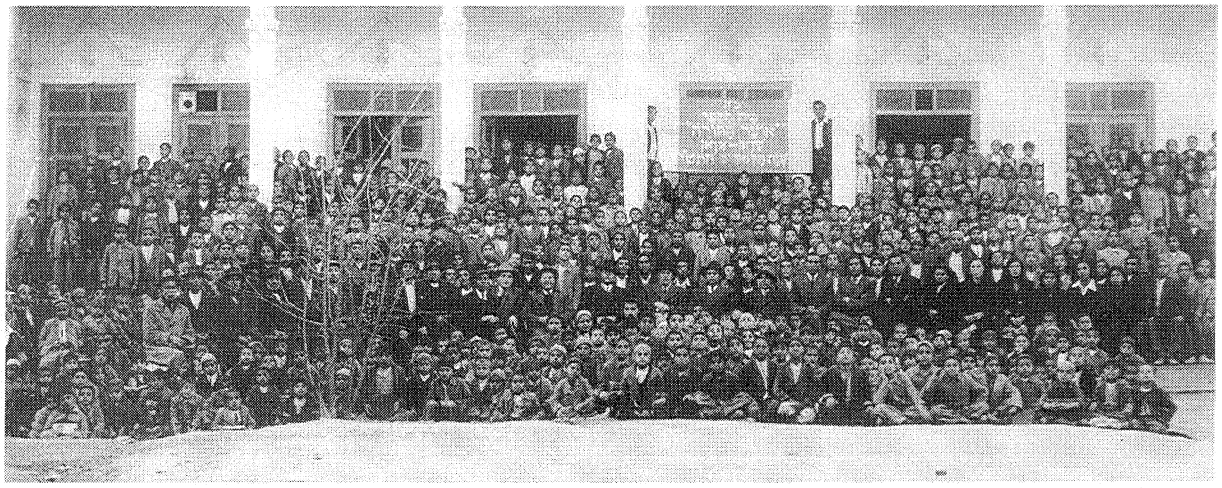
נוסדה ברוסיה ב־1880 ובהדרגה הייתה לארגון יהודי בין־לאומי. "אורט" הקימה רשת של בתי ספר ששילבו בתכנית הלימודים השכלה עם חינוך מקצועי לבנים ולבנות. כיום הרשת פועלת בעשרות מדינות ובמוסדותיה מתחנכים 270,000 תלמידים בשנה.

הרב יצחק מאיר לוי (1906־1962)

יליד פולין, למד בישיבת סוכוצ'וב. משנת 1943 שהה באיראן במסגרת פעולות הסיוע לפליטים מאירופה. בשנת 1944 הקים את "ועד ברית תורה" באיראן

במימון הרב אהרון קוטלר מארצות הברית. שנה לאחר מכן הגה ותכנן את המפעל החינוכי "אוצר התורה" — רשת בתי ספר דתיים. בשנת 1947 ארגן הרב לוי את הוועד המנהל של "אוצר התורה" באיראן. בשנות החמישים של המאה העשרים ניהל את "אוצר התורה" במרוקו. בערוב ימיו שינה את מדיניותו האנטי־ציונית. רשת "אוצר התורה" פעילה עד היום בחסות השלטונות באיראן.

בית הספר "כוֹסָר בנים" של רשת "אוצר התורה", שיראז, 1950

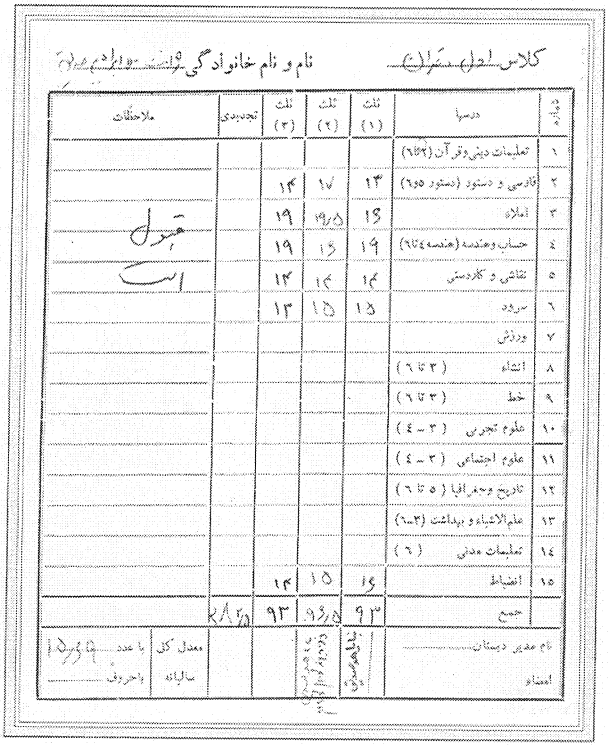
כרוז אנטי־ציוני שנכתב בארץ ישראל לבקשתו של הרב יצחק מאיר לוי

ב־1945 נשלח מארץ־ישראל כרוז חתום על־ידי קבוצה של כעשרים עולי פרס אנשי האגודה והמזרחי ובו קריאה נרגשת ליהודי איראן להימנע מכל קשר עם שליחי התנועות החלוציות מפלסטינה המלמדים את הנוער "תורות חדשים ר"ל [רחמנא ליצלן] מינות ואפיקורסות אשר כל השומע אותם וכל הלומד ממעשיהם אין לו חלק לעולם הבא". הכרוז דרש: "[...] חוסו נא על נפשכם ועל נפשות בניכם והיזהרו שלא תיפלו ברשתם. קומו כולכם כאיש אחד ובערו את הרע מקרבכם ואל תתנו להם דריסת רגל בעירכם ולא תמסרו להם את ילדיכם [...] תפקחו עיניכם על הדבר הנורא הזה ותצילו את ילדיכם ואת נפשיכם לא תתקרבו להם ולא תקראו בספריהם. [...]" גם הרבנים ראובן בנגיס, מנחם אפשרטיין ודוד הלוי יונגרייז חתמו על הכרוז תוך כדי הדדישה "ובערת הרע והרשעות מקרבך". בנוסח הפרסי של הכרוז נאמר ש"בשביל יהודי איראן סכנת הצעירים הללו [השליחים] גדולה פי כמה מן הסכנה הנשקפת מן התועמלנים הנוצרים והבהאים".

מתוך: כהן, החינוך הציוני, עמ' 75.

ובהם כ־4,500 תלמידים. הרב הצליח ליטול לידיו גם את קביעת מדיניות החינוך ליהדות במוסדות כי"ח, בבתי הספר הקהילתיים וב"אורט". הוא שלט על כספי הג'וינט ועל תרומות נדבן יהודי אמריקאי ממוצא איראני ושילם את שכר כל המורים ליהדות בכל המוסדות.

ברם, הוא לא השיג את יעדו העיקרי. הוא מצא מנהלים ומורים שמוכנים היו לנקוט עמדה א־ציונית, אך הם לא היו בעלי השקפה אנטי־ציונית מגובשת. לכן לא עלה בידיו להפוך את בתי הספר של "אוצר התורה" ושל כי"ח לקני התנגדות לציונות ולישראל. מסוף שנות החמישים הוא גם לא רצה בכך. לאחר פטירתו לא עסקה "אוצר התורה" בחינוך ציוני.

כלאס ... نام و نام خانوادگی ...

ردیف	درسها	نمره (۱)	نمره (۲)	نمره (۳)	تجدیدی	ملاحظات
۱	تعلیمات دینی و قرآن (تفسیر)					
۲	قانونی و دستور (دستور ۵ نمره)	۱۳	۱۷	۱۴		
۳	املاء	۱۹	۱۹/۵	۱۹		
۴	حساب و هندسه (هندسه ۴ نمره)	۱۹	۱۶	۱۹		
۵	نقاشی و کاردستی	۱۴	۱۴	۱۴		
۶	سرود	۱۵	۱۵	۱۳		
۷	ورزش					
۸	انشاء (۳ تا ۶)					
۹	خط (۳ تا ۶)					
۱۰	علوم تجربی (۳ ـ ۴)					
۱۱	علوم اجتماعی (۳ ـ ۴)					
۱۲	تاریخ و جغرافیا (۵ تا ۶)					
۱۳	علم الاشیاء و بهداشت (۳ـ۶)					
۱۴	تعلیمات مدنی (۶)					
۱۵	انضباط	۱۶	۱۵	۱۴		
	جمع	۹۳	۹۶/۵	۹۳	۸۲/۵	

نام مدیر دبستان .....
امضاء

معدل کل: با عدد ۱۵/۲۵ — با حروف .....

תעודת סיום כיתה א' של דנט מלא אברהם צדיק (קפלן); למטה אפשר לראות את חתימת האב, 1966 לערך

סיכום

דורות הרבה שמרו יהודי איראן על יהדותם. בראשיתה של המאה העשרים רק מעטים היו בקיאים במכמני היהדות, והם עשויים היו לתרום לתחייה העברית, לו התארגנו לכך. השעה הייתה נוחה לפתח מערכת חינוך יהודי שתשלב השכלה מודרנית בחינוך יהודי. אך היהדות האיראנית חסרה את החיות הדרושה להתארגנות עצמית למטרה זו, ואילו כי"ח, שנטלה על עצמה את עול החינוך היהודי באיראן, לא רצתה בכך. היהדות נדחקה אפוא לקרן זווית. בשנות הארבעים של המאה העשרים נוצר צירוף נסיבות שעשוי היה לאפשר את התחייה התרבותית העברית באיראן, אך התנועה הציונית שרצתה בכך הייתה חלשה מכדי להשיג יעד זה, ואילו רשת "אוצר התורה", שבכוחה היה להשיג את המטרה, לא רצתה בה.

נפתולי הצנטרליזציה במערכת החינוכית
של "כל ישראל חברים" באיראן

אברהם כהן

בית-הספר לחינוך
האוניברסיטה העברית, ירושלים

המאמר נכתב במסגרת מחקרי על תולדות החינוך היהודי באיראן.
המחקר נערך בחסות מכון בן-צבי.

(המאמר נמסר לפרסום . כתובת למכתבים cosarim@gmail.com)

נפתולי הצנטרליזציה במערכת החינוכית
של "כל ישראל חברים" באיראן*

אברהם כהן

חברת "כל ישראל חברים" (Alliance Israélite Universelle, להלן: "כי"ח" או "אליאנס")[1] יסדה, החל בשנת 1862, מוסדות חינוך מודרניים ברבות מן הקהילות היהודיות במזרח. באיראן היא החלה את פעילותה החינוכית רק בשנת 1898. בין השנים 1898 – 1926 היא הקימה בתי-ספר מודרניים לבנות ולבנים בשבע קהילות יהודיות גדולות בפרס[2]. בנוסף על כך היא הגישה תמיכה מסוימת לרבות מן הקהילות הקטנות כדי שתוכלנה להפוך את מוסדות החינוך המסורתיים שלהן לבתי-ספר חדישים כלשהם.
כדי לתת לקורא מושג מה על היקף פעולת כי"ח באיראן נציין, לשם הדגמה, שבשנת 1906, רשת כי"ח באיראן הקיפה 2695 תלמידים, ואילו בשנת 1936 עלה מספר זה ל- 5730 ילדה וילד, הכל בבתי הספר המוכרים של כי"ח באותן שבע קהילות גדולות.

ברשימה זו אנו נדון רק בהיבט אחד של פעולת כי"ח באיראן: אופי ארגון הרשת החל ביסודה בשנת 1898 עד ראשית מלחמת העולם השנייה. אנו נתאר את הקוים שאפיינו את יחסיהם של מנהלי מוסדות האליאנס בפרס עם המרכז של חברה זו בבירת צרפת. ברם, האפיונים שיצוינו, אין להחילם אוטומטית גם על רשתות כי"ח בשאר הארצות. אמנם חברה זו פעלה לפי אותם עקרונות בכל קהילות המזרח, אך יהדות פרס היתה בעלת ייחוד משלה ויחוד זה השפיע במידה מסוימת, על מפגש של "כל ישראל חברים" עם קהילה זו, על תכני פעולתם של מנהלי בתי הספר של החברה בפרס ועל דימוּיָם האישי[3].

מערכת צנטרליסטית ?

ההשערה הא-פריורית הסבירה ביותר בנוגע לתכונה שעשויה היתה לאפיין את האדמיניסטרציה של מוסדות כי"ח באיראן היא כדלקמן: הרשת היתה צנטרליסטית.
סבירות השערה זו מתבססת על העובדות הבאות:

1. החל מן המהפכה ובייחוד בימי נפוליאון ביצעה צרפת תהליך קפדני ומקיף של צנטרליזציה במערכת החינוך שלה. לתהליך זה היה רקע מתאים:

- המלוכה הצרפתית, זו שלפני המהפכה, הניחה את עיקר תפקיד החינוך בידי הכנסייה הקתולית, אך המלך דאג להדגיש את הפרימאט של השלטון האזרחי בנושא זה.
- הצנטרליזציה של החינוך בצרפת עלה בקנה אחד עם האופי הצנטרליסטי עתיק היומין של האדמיניסטרציה הכללית בארץ זו.

גורמים שונים, ובייחוד הכנסייה הקתולית, התקיפו את הצנטרליזם החינוכי בצרפת אך הם לא יכלו לו. רק זמן רב אחרי מלחמת העולם השנייה ניבעו בו פרצות[4].

חברת "כל ישראל חברים" נוסדה בצרפת על-ידי יהודים צרפתיים חניכי צרפת. החברה אימצה את הערכים ואת הדרכים של החינוך הצרפתי. היה זה אך טבעי שהיא גם תאמץ את הצנטרליזציה כמדיניותה בתחום האדמיניסטרציה.

---

*המאמר נכתב במסגרת מחקרי על תולדות החינוך היהודי באיראן. המחקר נערך בחסות מכון בן-צבי.

ההיסטוריה של החינוך יודעת להצביע על כך שמערכות חינוך שהושפעו על-ידי צרפת אימצו מדיניות של מירכוז[5].

2. ראשי האליאנס שמו להם למטרה להפיץ את התרבות הצרפתית-המערבית בקרב יהודי המזרח. הם, כמו עמיתיהם המשכילים הצרפתיים-הקתוליים, דבקו דבקות קנאית בתרבות צרפת והאמינו בעליונותה. אומנם חובה היא לציין: דאגתם של ראשי כי"ח לא היתה נתונה לתרבות צרפת ולהפצתה. הם לא היו מיסיונרים צרפתיים. הם דאגו לקדם את אחיהם החיים במזרח באמצעות חינוך מודרני, אלא שהם רצו שתרבות צרפת תשמש כציר מרכזי של חינוך זה.
כי"ח חפץ "לכבד כל מה שטוב, פורה ומקורי" ביהודי המזרח אך הוא רצה עוד יותר להביאם תחת כנפי הציביליזציה המערבית[6]. יעדם של ראשי כי"ח לא היה לסייע בידי כל קהילה וקהילה לבנות מערכת חינוך אוטונומית משלה, המבוססת על תרבותה היא כפי שהתגבשה במפגשה עם ארץ מושבם. היעד היה לבנות בקהילות, בתי-ספר נוסח צרפת. אדמיניסטרציה צנטרליסטית תאמה מאוד את היעד הזה.
3. היהדות האיראנית היתה ענייה ומדוכאה מאוד. בניה רכשו השכלה יהודית מסוימת אך חסרו בקהילה אנשי רוח בעלי השכלה מודרנית ושכבה של בעלי מקצועות חופשיים היודעים מה נחוץ לקהילתם. יהדות זו שימשה אובייקט נוח למדי לארגון צנטרליסטי הנשלט ממרכז "התרבות" ו"קידמה".

ובכן, מערכת כי"ח באיראן צפויה היתה להיות צנטרליסטית מאוד. סביר היה לצפות שתכונותיה הבולטות של מערכת זו תהיינה כדלהלן: הנחיה מוחלטת של כל מערכות החיים של בתי-הספר מן המרכז בפריס; הגבלה חמורה של האוטונומיה של המנהלים, שליחי החברה באיראן ובעקבות זאת אי-שביעות רצון, היעדר סיפוק מקצועי וניכור מצידם למערכת. אולם, למעשה לא כך היו פני הדברים. **מערכת כי"ח באיראן התנהלה** על פי קוים שאינם מתלכדים **לכדי תמונה צנטרליסטית פשוטה**. מנהלי מוסדות כי"ח בארץ זו לא סבלו בדרך כלל מהיעדר סיפוק מקצועי ומהרגשה של ניכור.

המנהלות והמנהלים של בתי-הספר של אליאנס בפרס היו כולם, חוץ ממקרים יוצאים מגדר הרגל, בוגרי בתי-המדרש של כי"ח בצרפת. ההוראות הנוגעות לבחירת המועמדים לבתי-מדרש אלה היו חמורות מאוד[7]. המועמדים נבחרו מבין התלמידים המצטיינים ביותר בבתי-הספר של החברה ברחבי המזרח. מוסדות כי"ח נדרשו לשלוח לבתי-המדרש בפריס רק תלמידים שהצטיינו מבחינה לימודית ושכלית ושהוכיחו במשך שנים תכונות כגון התמדה, חריצות, רצינות, דיוק ונימוסים טובים. דגש מיוחד הושם על בריאותו של המועמד – גופנית והנפשית. הוא נבחן בחינה סטנדרטית, שנשלחה מפריס, להוכחת יכולתו הלימודית. בהגיעו לצרפת חייב היה לעמוד בבדיקה רפואית ובבחינות נוספות ואם נכשל, הוחזר לארץ מוצאו.
הקפדה זו נשאה פרי. רובם של מנהלי מוסדות כי"ח היו אנשים מוכשרים. הם ניחנו בסקרנות וטופח בהם בהתמדה צורך הישג. הם היו מסוגלים ליזום משימות ולבצען. מערכת חינוך צנטרליסטית מדי וקובענית מדי עלולה היתה לדכא את רוחם. העדר מרחב פעולה עלול היה להביאם לידי תסכול חמור. סימן לכך ימצא הקורא במקרה שיתואר להלן:
בשנים 1912 – 1913 התנהלה התכתבות ענפה ורצופה בין אלבר פראנקו, מנהל כי"ח כרמאנשאה, לבין הועד המרכזי של החברה בנוגע למפעל ההזנה לילדי העניים. פריס תבעה לבסס את המפעל על תרומות הקהילה ולהקטין את תרומות אליאנס עד למינימום ואילו פראנקו הסביר שהקהילה, שנשדדה במרס 1909 ושירדה מנכסיה אינה יכולה לעמוד בשעה זו במעמסה הכבדה. פראנקו אשר נהג, בשנים שלפני כן, ללחוץ על הקהילה וליטול ממנה כמעט את כל הכנסותיה לצורכי בתי-הספר, נפגע קשות נוכח לחצו של המזכיר הכללי של כי"ח, ביגאר, כתב לו שאין הוא מתחשב במצב השעה, והוסיף: "אם תגזלו מן הנציג שלכם כל חופש פעולה,

כל יוזמה, אם תזלזלו בכושר הערכתו, יש סכנה שתהפכו אותו ללא יוצלח, לבובה שאינה מסוגלת לעשות דבר של טעם...״[8].

אכן כזאת יכלה להיות הרגשתם של נציגי כי״ח נוכח הצנטרליזציה. אך למעשה לא זאת היתה ההרגשה. מנהלי בתי-הספר באיראן לא הרגישו ״לא יוצלחים״ ולא תפקדו כ״בובות״.

במאמר זה אתאר את האופי האדמיניסטרטיבי המורכב של המערכת החינוכית של ״כל ישראל חברים״ באיראן, את הגורמים השונים שעיצבו אופי זה, את הרגשתם של נציגיה באיראן ואת הדימוי העצמי שלהם.

1. שני מעגלים

״כל ישראל חברים״ יכול היה, לו רצה בכך, לארגן את מוסדותיו באיראן ארגון דצנטרליסטי כלשהו:

א. כמחוז גדול שמרכזו בטהראן. המחוז כפוף לפריס אך מתפקד כמחוז בפני עצמו, השונה מיתר מחוזות כי״ח שבשאר הארצות ונהנה ממידה מסוימת של אוטונומיה.

ב. כמחוז גדול שמרכזו בטֶהרָאן והמחולק לאזורים כגון טֶהרָאן – אֶצפַהָאן– יַזד; הַמַדָאן – כֶּרמָאנשׁאה – סַנַנדַג׳; אֶצפַהָאן – יַזד – שִׁירָאז; וכד׳. האזור היה נהנה ממידה זו או אחרת של אוטונומיה במסגרת מחוז אוטונומי כנ״ל.

ג. ארגון אזורים כנ״ל, כשכל אזור כפוף ישירות למרכז שבפריס.

אולם כי״ח בחר בדרך אחרת – ארגון צנטרליסטי מובהק: כל אחד ואחד מבתי-הספר שלו באיראן היה כפוף ישירות למרכז החברה בבירת צרפת.

מעמדו המיוחד של הנציג בטהראן

הועד המרכזי של ״כל ישראל חברים״ לא נטה להאציל סמכויות כלשהן על נציג[9] כלשהו באיראן, גם לא על המנהל בטהראן, עיר הבירה.

הנציג הראשון של כי״ח באיראן, יוסף קאזס, מנהל בית-הספר בטהראן, אבה לראות את עצמו כנציג החברה בפרס וכאחראי לפעולתם של כל המנהלים בבתי-הספר שייפתחו בערי השדה. בשנת 1900, כאשר הגיע יצחק באסאן לטהראן בדרכו להמדאן לייסד בה בית-ספר, העמידו קאזס על שאיפתו זו. באסאן התקומם: ״אין לועד המרכזי נטייה לדצנטרליזציה ואין טעם להתחיל בה דווקא בפרס...״[10], כתב הוא לנשיא כי״ח ודרש אי תלות בטהראן וכפיפות בלעדית לועד המרכזי.

המזכיר הכללי של כי״ח, השיב: ״נכתוב לקאזס ונאמר לו... שהוא לא ילווה אתכם [את באסאן ואת אשתו] להמדאן, יהיה לך חופש פעולה מוחלט״. אכן ביגאר לא היה מעוניין בביזור ודצנטרליזציה. הוא רק תבע מבאסאן: הודע נא לקאזס על כל פניה שהנך פונה לשלטונות המרכזיים או על כל מקרה בעל השלכה כללית כדי שפעולתכם תתנהל על פי אותן העקרונות ובאותו כיוון[11].

גם ליאון לארדו, הנציג שניהל את בית-הספר בטהראן בשנות העשרים, סבור היה שיש לתת למנהל בעיר הבירה מעמד מיוחד והוא חזר על עמדתו זו גם כשעמד, לפי בקשתו, לעזוב כבר את פרס. במשך השנים הרבות של שרותו באיראן הוא חתר למלא את תפקיד הנציג המיוחד ופה ושם הוא אף רמז שהוא המנהל הכללי של מוסדות האליאנס באיראן[12]. אולם הועד המרכזי לא הכיר בו בתור שכזה.

המנהל בטהראן לא כובד איפוא בתואר מיוחד מטעם הועד המרכזי ולא הוענקו לו מעמד וסמכות ביחס לעמיתיו מנהלי כי"ח בערי השדה. **אולם הנסיבות זימנו לו יוקרה מיוחדת בעיני עצמו ובעיני חבריו** שכן ישיבתו בעיר הבירה גרמה לכך שיבוא במגע עם שרים[13], ועם פקידי ממשל מן השורה הראשונה. דוחות על המגעים הללו נשלחו אמנם לועד המרכזי והוא הוא שהחליט על המסקנות הנובעות מהם, ובכל זאת, עצם המגעים עם גדולי המדינה שימשו לנציג בטהרן מקור **לגאווה מקצועית** ולשביעות רצון מתפקידו.

המנהל בטהראן הוא הוא שפנה אל חצר המלך ואל לשכות שרים כדי לארגן ראיונות למפקחי כי"ח שהגיעו לאיראן מטעם הועד המרכזי של "כל ישראל חברים".

מגעיו עם פקידי הרשות היו קשורים לכלל בתי-הספר במדינה וכך נוצרה **תלות מסוימת של מוסדות ערי השדה במנהל בית-הספר בטהראן**.

המנהל בטהראן טיפל בעניינים שרק בעיר הבירה ניתן היה לטפל בהם: השגת רישיונות עבור פתיחת בתי-ספר חדשים[14], השגת רישיונות כניסה לפרס עבור מנהלים וסגני מנהלים חדשים[15], השגת אישורים ורישיונות שונים ממשרד ממשלתי זה או אחר[16], התערבות אצל הפקידות הגבוהה של משרד החינוך בטהראן לשם שינוי החלטות בלתי אוהדות שנתקבלו על-ידי הלשכות המחוזיות כלפי מוסדות כי"ח בערי השדה[17], טיפול בבעיותיהם של בתי-הספר או של נציגי כי"ח ברחבי המדינה בשגרירות צרפת בטהראן[18], השגת רישיונות יציאה לבית-המדרש של כי"ח בפריס עבור המועמדים של מוסדות כי"ח בערי השדה[19], טיפול בשחרור חבילות מן המכס עבור בתי-הספר בערים השונות[20], מינוי על עיתונים והעברת ידיעות אליהם עבור המנהלים[21] ועוד ועוד.

הנציג בטהראן הוא האיש שנתבקש לבקר בקהילת זַד לדווח לועד המרכזי על אפשרויות פתיחת בית-ספר שם. לאחר ביקורו הוא המשיך להתעניין בקהילה ובאפשרויות פתיחת בית-ספר למענה, עד שאכן נפתחו שם בתי-ספר ואף אז לא פסקה התעניינותו ביזד[22].

המנהלים בטהראן שימשו במשך שנים ארוכות ככתובת לקהילת כָּאשָׁאן ששיחרה אחר האפשרות לייסד בית-ספר מודרני לבניה. ביגאר אף דרש מאחד מהם לבקר בקהילה היהודית בעיר זו[23].

המנהלים בטהראן שימשו לא פעם כדובריו של ועד בית-הספר היהודי בסַנַנדַג' בפני מרכז כי"ח[24] וקישרו בין הועד המרכזי לבין האחראים לחינוך בקהילות דַמָאנַד שראו במנהלים אנשים בעלי דרגה נעלה[25].

קהילות חוֹנסָאר וגוֹלפָאיֶגָאן פנו, בראשית 1903, למנהל כי"ח בטהראן וביקשו ממנו להעמיד את הועד המרכזי על רצונן במוסדות מודרניים. המנהל השיב שקהילות אלה קטנות מדי כדי שכי"ח יוכל להרשות להתעניין בהן בעתיד הנראה לנין. הועד המרכזי אישר את תשובתו[26].

שנים רבות לאחר מכן, בשנת 1925, הופנתה שוב אותה הבקשה לנציג בטהרן; הפעם על-ידי מושל העיר – מוֹזַפַר אל-מוֹלק, הוא ביקש מן הנציג, ליאון לארדו, שיעשה כל מה שבידו כדי לייסד בגולפאיגאן בית-ספר של כי"ח. לארדו העביר את הבקשה לביגאר. הלה סרב לייסד בית-ספר בקהילה קטנה, אך כדי לעודד את המושל הבטיח תמיכה שנתית של 1200 פרנקים לשנה לצורכי החינוך בקהילה. הכבוד להודיע למושל על התמיכה נפל בחלקו של הנציג בטהראן[27].

בית-ספר בעיר מחוז שנשאר, מסיבה זו או אחרת, ללא מנהל-שליח-כי"ח, היה פונה בדרך כלל למנהל בטהראן למען יתערב לטובתו בפני הועד המרכזי. כך נהג למשל בית-הספר בשיראז. במקרים מסוימים, הועד המרכזי העביר אליו תרומות דרך המנהל בטהראן[28].

אחד מן המנהלים בטהראן, סלים נשיא, אף נתבקש להתלוות לרודנסקי, מפקח הועד המרכזי שהגיע לאיראן, כשהלה ערך מסע פקוח באצפהאן[29].

ניתן איפוא לסכם ולומר: המנהל בטהראן, עם כל היותו פקיד חברה בעלת ארגון צנטרליסטי ותלוי בהחלטות הועד המרכזי ככל שאר הנציגים באיראן, נהנה מיוקרה מיוחדת ומדימוי עצמי שהרקיע שחקים. על-כן, לא ייפלא שבהתפנות התפקיד בטהראן, הנציגים בערי השדה התחרו ביניהם על השגתו[30].

מעמדו "הכפול" של הנציג בעיר השדה

"כל ישראל חברים" יסד בתי-ספר רק בעריה הגדולות של פרס. הקהילות היהודיות שחיו בערים ובעיירות שסביב הערים הגדולות קיימו בתי-ספר משלהן, אך כל אחת ואחת מן הקהילות הללו היתה מעוניינת בקשר עם נציגי כי"ח בעיר הגדולה כדי לזכות בעזרה כספית ובעצה חינוכית. נציגי כי"ח מצידם היו מעוניינים **בקשר זה שהעניק להם מעמד, סמכות ויוקרה**. נדגים את דברינו ביחס למנהלי בתי-הספר בהמדאן, אצפהאן, כרמאנשאה ושיראז.

מנהלי כי"ח בהמדאן שימשו כנציגי הועד המרכזי בעיני קהילת בִּיגְ'אר, שייחסה להם דרגה של שר וגדול בישראל[31].

הקהילה בתויסֶרכָּאן קיבלה, החל בשנת 1903, תמיכה כספית קטנה מן הועד המרכזי של כי"ח בתנאי שהכסף יושקע בשיפוץ "החדר" היהודי המקומי ובהוראת השפה הפרסית שלא נלמדה בחדר. הכסף הועבר לקהילה באמצעות הנציג בהמדאן שנתבקש גם לפקח על מילוי הדרישות שהוזכרו לעיל[32]. המענק של כי"ח לקהילה זו הוקטן, הוגדל, או אף הופסק במרוצת השנים אך הוא הועבר לקהילה תמיד דרך הנציג בהמדאן, שנתבקש אף לבקר בעיר אחת לשנה כמפקח[33].

בשנת הלימודים 1913/14 התנדב אלברט פראנקו, מנהל כרמאנשאה, לבקר בתויסרכאן ולבחון את בעיות החינוך בקהילה יהודית של העיר. הועד המרכזי הסכים להצעה ופראנקו אכן ביקר בקהילה וזכה לכבוד מלכים[34].

המנהלים של כי"ח כרמאנשאה עמדו בקשר עם קהילת קֶרֶנד. אחד מהם, פראנקו, שיגר לעיר בוגר מבית-ספרו כדי שינהל את בית-הספר של הקהילה בקרנד, ניסה להשיג את שכרו מן הועד המרכזי ולעתים אף הצליח בכך. הוא גם ביקר בבית-הספר ובהסכמת ביגאר אף פיקח עליו[35].

נציגי כי"ח בהמדאן, בכרמאנשאה ובטהראן הם הם שקישרו בין הקהילה בנהָאנְד לבין הועד המרכזי של כי"ח. הם השיגו תמיכה קטנה עבור החינוך בקהילה, שיגרו אליה מועמדים לניהול וערכו בה מסעות פיקוח[36].

הקהילה היהודית בבורוּגֶ'רד לא זכתה לשליח מטעם הועד המרכזי של "כל ישראל חברים". אך היא התמידה במאמציה להקים מוסד חינוך מודרני ולהיות מוכר כמוסד השייך לכי"ח. המנהלים בהמדאן, בכרמאנשאה ובטהראן הם הם ששימרו כמליצי יושר לקהילה בפני הועד המרכזי החל בראשית המאה. הם התכתבו עם ראשיה, קיימו איתם קשרים אישיים, אף ביקרו לעתים בבית-ספרה והשיאו עצות[37].

הועד המרכזי של "כל ישראל חברים" נתוודע אל הקהילה היהודית של העיר סָנֶה (סנדג') ואל צורכי החינוך שלה באמצעות מנהל כי"ח המדאן, אשר הורשה לבקר בקהילה וליסד בה בית-ספר[38]. בית-ספר בקהילה זו היה אחד ממוסדות הראשונים שהוקם באיראן על-ידי כי"ח אך הוא נשאר במשך שנים רבות ללא מנהל-שליח מפריס. במשך כל אותן השנים, המנהלים בהמדאן התעניינו מרחוק בנעשה בבית-הספר, ניסו להשיג עבורו תמיכה כלשהי מן הועד המרכזי ולזרז את פריס לשלוח אליו מנהל. אחד מהם אף ביקר בעיר לצורך הטיפול בענייני החינוך היהודי[39].

לקהילה היהודית בבושהר היה בית-ספר משלה אך היא ניסתה, בתקופות שונות, לקיים קשר עם מרכז "כל ישראל חברים". קשר זה קויים בתחילה דרך מנהל כי"ח שיראז שביקר בעיר ולאחר מכן דרך המנהל בטהראן[40].

היו גם מקרים בודדים שבהם מנהל בית-ספר בעיר גדולה אחת נטל על עצמו לסייע לבית-ספר בעיר גדולה אחרת. עיקר הסיוע הנדרש היה חיפוש מורים מתאימים[41], אך היו גם עניינים רציניים יותר. דוגמה: בשנת 1938 גילה משרד החינוך הפרסי אי-שביעות רצון ממהלך העניינים בכי"ח כרמאנשאה. פארסא, מנהל משרד החינוך בעיר, נפגש עם אנדרי קואנקא, מנהל כי"ח המדאן והציע לו להתלוות אליו לכרמאנשאה ולנסות לשנות את המצב לטובה. קואנקא היסס מאוד אם להיענות להצעה, החליט בחיוב אך חשש מאוד מתגובתה של פאריס. תגובה זו היתה אוהדת מאוד. קואנקא ביקר בכרמאנשאה פעמים אחדות, עשה לשיפור המצב והציע לועד המרכזי למנות את סגנו כמנהל כי"ח כרמאנשאה. הצעתו נתקבלה[42].

מכל מה שתואר לעיל אנו נוכחים לדעת שמנהל מוסד כי"ח בעיר הגדולה טיפל טיפול מסוים בבתי-הספר הקהילתיים בערים ובעיירות של המחוז. הועד המרכזי לא הרשה לו להחליט שום החלטה הקשורה בהוצאה כספית כלשהי, הוא גם לא שלח למנהל סגן מיוחד כדי לאפשר לו להתפנות מעיסוקיו הרגילים לשם טיפול במערכות החינוך שבמחוזו ולא העניק לו תואר שיזכהו במעמד מיוחד ביחס לשאר הנציגים. המנהל שטיפל בעיירות מחוזו וזה שלא היה לו במה לטפל היו בעלי אותו תואר וקבלו משכורת לפי סולם אחיד. אך למרות זאת הטיפול בערי המחוז העלה את הדימוי העצמי של המנהל. העובדה שהוא הופיע בפני קהילות המחוז כנציג כי"ח נטע בו הרגשה של חשיבות. הוא אמנם לא יכול להבטיח לקהילות הבטחות ממשיות כלשהן ואם עשה כן ביגאר נטל לעצמו זכות וטו וביטל הבטחות שלא נראו לו[43].
אף על פי כן הקהילות התרשמו מאוד ממעמדו כנציג יהדות צרפת, ציפו שהוא יסכים להמליץ על תמיכה בהם בפני הועד המרכזי, העריכו מאוד את העובדה שהוא העביר אליהם את התמיכה הכספית, הקטנה אמנם, שנתקבלה מפריס וזיכוהו בכבוד יוצא מגדר הרגיל, הרחק ממה ששמור למנהל בית-ספר רגיל. אין פלא איפוא שנציגי כי"ח עמסו ברצון על כתפיהם את מעמסת הטיפול בקהילות הקטנות, התחרו על כך ביניהם לבין עצמם ומדי פעם ביקשו מן הועד המרכזי לערוך מסעות פיקוח בבתי-הספר של הקהילות[44]. **באופן זה כל אחד מהם שימש בעת ובעונה אחת הן כמנהל והן כמפקח.**

לסיכום: הפעילות החינוכית של נציגי כי"ח בפרס התנהלה **בשני מעגלים**:
המעגל הראשון והעיקרי היה **צנטרליסטי** ובו היו מצויים בתי-הספר של החברה בעריה הגדולות של איראן. במעגל זה עמד כל מנהל פנים אל פנים מול המרכז בפריס. כל ההוראות באו משם ולהלכה, הוא חייב היה לבצעם אלא אם כן הורשה הוא לסטות מהן.
המעגל השני בו פעל המנהל היה משני, אך הוא היה **דצנטרליסטי**. כאן הפך המנהל במידה זו או אחרת למוקד של הקרנה ושל סמכות לגבי מוסדות חינוך של הקהילות שבמחוזו. למעגל משני זה היתה חשיבות רבה בכל הנוגע להרגשת הערך העצמי של המנהל.
אולם עלינו לציין שגם במעגל הראשי, המירכוזי, לא הפך המנהל ל"פקידי". המציאות של בית-ספר הפועל במרחק עצום מן המרכז הקהתה את חודה של הצנטרליזציה וצמצמה את פגיעתה במעמד המנהל. תופעה זו תתואר בסעיפים הבאים.

2. עיצוב פני החינוך בקהילה

הועד המרכזי החליט את כל ההחלטות הגדולות שעיצבו את פני המערכת החינוכית של כי"ח בעולם. אולם המנהלים היו חופשיים להעלות כל הצעה שנגעה לדרכי הפעולה של המערכת. לא תמיד התייחס הועד המרכזי להצעות אלה שחלק מהן היו עשויות להעניק אופי שונה (ולדעתנו – יעיל בהרבה) לפעילות האליאנס באיראן. נסתפק בשתי דוגמאות:

ראובן לוי מטהראן הרבה להציע הצעות שונות לועד המרכזי. בין היתר הוא לחץ על הנהלת החברה לקבל מועמדים רבים מפרס לבתי-המדרש של החברה בצרפת ולהחזירם לארצם לניהול בתי-הספר. לוי ציין שמנהלים אלה יוכלו ללמד בנוסף על צרפתית, גם פרסית – מקצוע שקשה היה למצוא לו מורים מאומנים בעשרות השנים הראשונות של הפעולה באיראן. לוי גם הצביע על מועמדים ששימשו אז כמורים צעירים בכי"ח טהראן ושהוריהם מוכנים היו לשאת בהוצאות נסיעתם לצרפת[45]. הצעה נבונה זו לא זכתה לאוזן קשבת ובתקופה זו בה אנו דנים, לא יצאה לפועל. כי"ח אמנם קיבל, במשך תקופה קצרה, מועמדים איראניים לבתי-המדרש בפרס, אך לא כדי להחזירם לארצם.

בשנת 1908 כתב סאגס, מנהל בית-הספר בכרמאנשאה, לממונים עליו בפריס: קהילות פרס אינן רואות בעין יפה את המנהלות שליחות האליאנס. מוטב איפוא לקבל לבתי-המדרש בפריס תלמידות איראניות, ללמדן שנה או שנתיים יותר מאשר את שאר התלמידות ולשגרן חזרה כמנהלות בבתי-הספר לבנות באיראן (שהיה ניתן למנהלים לא איראניים ששרתו באיראן). וכך יכוסו ההוצאות של החזקתן הנוספת בצרפת. ביגאר לא התייחס כלל להצעה זו[46] שהיתה עשויה אולי לקדם בהרבה את חינוך הבנות היהודיות באיראן.

התעלמות המרכז מהצעות המנהלים עלולה היתה להיות מקור לאדישות ולאוזלת יד, אך מנהלי מוסדות כי"ח פעלו במדינה זרה ולא בארץ בה שכן מרכז החברה. מציאות זו יצרה **סיטואציות שזימנו למנהל אפשרויות של פעולה בלתי שגרתית ושל יוזמה**. מנהל בית-הספר של כי"ח באיראן לא היה מנהל רגיל. הוא מילא למעשה את התפקיד של האחראי הראשי לחינוך בקהילה. בתור שכזה הוא נאלץ שלא לשקוד על שמריו למרות המירכוז, נסביר ונדגים:

בשנים הראשונות לעבודתו נדרש המנהל לייסד בית-ספר מודרני במקום בו התנאים לא היו נוחים לכך: הוא נאלץ לחפש מישכן לבית-הספר, לגייס מורים ולהניח את היסוד לשיתוף הפעולה עם הקהילה. יסוד בית-הספר נתבצע אמנם בהתייעצות עם הועד המרכזי אך הוא היה מלווה במידה מרובה של פעילות עצמאית.

ההתחבטות בעניין פתיחת חטיבות הביניים היתה אחת מן הבעיות שהעסיקו את המנהל והביאוהו לידי מחשבה, פעולה ויוזמה. גורמים שונים פעלו בנדון, אט אט אך בהתמדה 1) היו תלמידים שסיימו את בית-הספר היסודי של כי"ח אך רצו להמשיך בלימודיהם; 2) חלק מן התלמידים הללו הגיעו למוסדות על-יסודיים של המיסיונרים; 3) תלמידים שסיימו בית-ספר על-יסודי זכו לשרות צבאי קצר יותר; 4) ומעל לכל: פרס עברה תהליך של מודרניזציה והיא תבעה מספר גדול יותר של משכילים, גם יהודים. כל זה גרם לכך שהקהילות לחצו על המנהלים ואלה מצידם חיפשו דרכים להיענות לצרכי הזמן. בנושא זה הם נטלו יוזמה והם הפעילו את המרכז בפריס ולא להיפך[47].

"כל ישראל חברים" עודד את מוסדותיו לקיים מפעלים מיוחדים שנועדו לקדם את יהדות המזרח על שכבותיו השונות. המפעל של חינוך מבוגרים נועד למלחמה נגד הבורות ומפעל החונכות אמר להעניק הכשרה מקצועית לתלמידים שלא גילו נטייה עיונית. מפעלים אלה לא היו חובה וחלק אינטגראלי מעבודת המנהל ועל כן לעתים קרובות הוזנחו. הם היוו איפוא אתגר למנהלים בעלי יוזמה אשר חידשו מפעל זה או אחר ויצקו בהם תכנים פרי רוחם[48]. לוריא, מנהל כי"ח טהראן למשל, העלה תוכנית מהפכנית: נוכח הקשיים במציאת בעלי מלאכה מתאימים לאימון החניכים, הוא הציע לשגר לבית-ספר מקצועי בירושלים מועמדים מאיראן, אשר יחזרו לארצם ויעמדו לרשות כי"ח, כמאמנים לשוליות. מנהל אחר, באסאן מהמדאן, הציע להקים באיראן מפעל לחינוך חקלאי[49].

מידת השתתפותם של מנהלי כי"ח בעיצוב פני החינוך באיראן גברה במיוחד באמצע שנות העשרים – תקופה שבה הם נדרשו להעניק אופי איראני מובהק למפעלם החינוכי.

בשנת 1921 נתמנה הקצין רֶזָא חָאן לראש ממשלת איראן, ובדצמבר 1925 עלה לכס המלוכה ויסד את שושלת פַּהלַוִי. הוא חתר לדצנטרליזציה של כל מערכות החיים באיראן ולהגברת סמכותם של משרדי הממשלה בטהראן, ומשרד החינוך בכללם.
השלטון הפהלוי דרש מבתי-הספר של המיעוטים הדתיים והלאומיים, ומוסדות כי"ח בכללם, לנהוג על פי כל החוקים, התקנות והצווים שייקבעו על ידי משרד החינוך האיראני. עובדה זו העמידה את מנהלי בתי-הספר של כי"ח בפני מצב חדש לחלוטין: עד כה הם היו כפופים באופן בלעדי למרכז כי"ח בבירת צרפת, מעתה והלאה הם היו חייבים להישמע גם להוראותיו של משרד החינוך הפרסי.
לכאורה, היה זה מצב מסובך ומביך שעלול היה להכביד מאוד על המנהל ולשבש את עבודת בית-הספר. אכן נוצרו קשיים. הקושי העיקרי היה הצורך בדיווח כפול. אך זה לא היה קושי שלא ניתן להתגבר עליו. פריס לא דרשה התכתבות יומיומית ואילו טהראן ביקשה דוחות שרובן הוכנו על ידי מזכירויות בתי-הספר ולא העסיקו הרבה את המנהל.
למעשה, המצב החדש, הדו-מרכזי, שיפר את החינוך שניתן לתלמידי כי"ח והעלה את מעמדו של המנהל. אנו לא נעסוק כאן ישירות בהשפעתה החיובית של האיראניזציה על עבודתם החינוכית של מוסדות כי"ח באיראן. נושא זה איננו מעניינה של רשימה זו. מעמדו של המנהל הוא הוא המעסיקנו כאן, אלא שתוך כדי הבהרתו ניווכח לדעת, במרומז, שאכן האיראניזציה של מוסדות כי"ח נשאה פירות חיוביים.

עד 1925 עמד מנהל בית-הספר פנים אל פנים מול מרכז סמכותי – הועד המרכזי של כי"ח בפריס. אנו עוד נראה שהוא יכול היה לסטות מהוראות המרכז, לסגלן למציאות או אף להתעלם מהן. הוא גם הרשה לעצמו להעלות הצעות ולהתווכח עם המרכז. המציאות זימנה לו גם שטחים ליוזמה ולדמיון. ברם, בסופו של דבר היה זה מצב בו המנהל בפרס ביצע, במשך כל ימיו ובמרבית התחומים, מה שהותווה במרכז כי"ח בפריס.

תביעת האיראניזציה שהופנתה על-ידי המלך רזא אל מנהלי כי"ח באיראן שינתה את מעמד המנהל באורח יסודי: **המנהל הפך לאיש שנועד למצוא את הסינטזה המתאימה בין דרישותיהם של שני המרכזים.** ביגאר וָהאלְף אחריו הבינו אט אט שאין המנהל יכול לבצע את רצון הועד המרכזי. אדרבא, הם ציפו עכשיו לדעת מה הן הצעותיהן של המנהלים בדבר דרכי החינוך והאדמינסטרציה שמן הדין לנקוט בהן בפרס "החדשה". האופי החדש העצמאי-היוזמני יותר, של פעילות המנהל בא לידי ביטוי בתחומים רבים. אנו נמנה רק את העיקרים שבהם ובקיצור[50].

א. עד 1925 שפת ההוראה בבתי-הספר של "כל ישראל חברים" באיראן היתה צרפתית. עובדה זו לא תאמה את הצרכים האמיתיים של תלמידי כי"ח שנועדו להשתלב בסביבתם הטבעית. החל ב-1925 נתבעו מוסדות כי"ח ללמד הכל בפרסית. במשך למעלה מעשר שנים תימרנו המנהלות והמנהלים של כי"ח בין פרסית לצרפתית עד אשר נכנעו. בתהליך זה היו הם עצמם המקור הראשי להחלטות, ולא מרכז כי"ח שלא היתה לו השפעה ראויה לשמה על שליטיה של איראן החדשה.

ב. ממשלת איראן תבעה ממנהלי כי"ח להנהיג תחת תוכנית הלימודים של כי"ח שהוכנה בפריס, את תוכניות הלימודים שאושרו ב-1925 (לבתי-הספר לבנות) וב-1928 (לבתי-הספר לבנים). רק לקראת סוף שנות השלושים הם נכנעו כניעה מוחלטת לשלטון הפהלוי. עד אז כל מוסד של כי"ח תימרן בין שתי התוכניות וגיבש לעצמו כל שנה תוכנית כלשהיא. בגיבוש תוכניות אלה שיחק המרכז בפריס תפקיד שולי.

ג. מידה רבה של מחשבה השקיעו מנהלי כי"ח באיראן במציאת דרכים להכשרת מנהלים למוסדות כי"ח באיראן. ממשלתו של רזא שאה תבע שמנהלי בתי-ספר של כי"ח בפרס יהיו נתינים של המדינה ובעלי השכלה גבוהה. בוגרי בתי המדרש של האליאנס לא היו כאלה והיתה סכנה שתישלל מהם הרשות לנהל את מוסדותיהם, והם ייסגרו. המנהלים נזעקו איפוא וגילו פעילות ענפה בשני תחומים: (1) להשיג בדרך כלשהי רישיון להמשיך בעבודתם; (2) להציע לועד המרכזי דרכים בהכשרת מנהלים ילידי פרס. בענין זה הם העלו שפע של הצעות: על טיבם של המועמדות ושל המועמדים לניהול; על דרכי הכשרתם במוסדות שונים בפרס עצמה ובצרפת; על התכנים של הכשרתם; על אופי העסקתם בתום לימודיהם, ועוד ועוד.

ד. מנהלי כי"ח נאבקו גם על אופי הפיקוח של המפקחים האיראניים על מוסדותיהם. הם קיבלו את הפיקוח הפרסי אך לימודי היהדות נשארו מחוץ לפיקוח זה. המאבק נוהל על ידי המנהלים עצמם תוך התייעצות עם פריס אך ללא עזרתה.

ה. לוח החופשות של בתי-הספר על סף מלחמת העולם השניה לא היה זה שהוכתב על ידי כי"ח גם לא מה שהיה רצוי לשלטון האיראני. הוא היה פרי פשרה שהושגה על-ידי המנהלים בפרס עצמה.

ו. מוסדות כי"ח לא הורשו להמשיך ולשאת את שמם הצרפתי, אך מנהליהם לא הסכימו לאמץ שמות פרסיים שהוצעו למוסדותיהם וניהלו מאבק כדי שממשלת פרס תסכים לשם שהוצע על ידי הקהילות.

לסיכום: ממשלתו של רזא שאה היתה החלטית ותקיפה בתביעתה לאיראניזציה של מוסדות כי"ח אך היא גילתה אורך רוח וטקט. **כך ניתנה למנהלי כי"ח ההזדמנות להפעיל יוזמה ודמיון** כדי לקבל את התכתיב הממשלתי עד כמה שאפשר מאוחר יותר וכדי שחלק מן הצורה הסופית תהא פרי פשרה. הועד המרכזי כמעט ולא יכול לסייע בידם ישירות אך הוא גם לא הפריע. **הצנטרליזם היה נבון וידע את גבולותיו.**

3. תפקיד בלתי שגרתי

מידה מופלגת של סיפוק ושל הרגשת ערך עצמי שאבו מנהלי כי"ח באיראן מאופי תפקידם בארץ זו. לכאורה, מנהל בית-הספר של אליאנס באיראן היה מנהל רגיל של בית-ספר יסודי (או לכל היותר יסודי + חטיבת ביניים) כפוף למרכז הומאני אבל סמכותי; למעשה זימן לו תפקידו יוקרה ואתגר חינוכי-חברתי שאינם מנת חלקו של מנהל רגיל. להלן נתאר את התופעה ונצביע על גורמיה:

א. צרפת היתה מעוניינת להפיץ את תרבותה באיראן: היא ראתה בכי"ח מכשיר חשוב למטרה זו ופרשה את חסותה על מוסדותיה בפרס[51].
השגרירים והקונסולים של צרפת וכן אורחים רמי מעלה שהגיעו מצרפת ביקרו בבתי-הספר של כי"ח והתעניינו בנעשה בהם, נכחו בטקסים שונים שנתקיימו במוסדות אלה, הפגינו קבל עם ושלטונות את האינטרסים שלהם במפעל והגנו עליו בעיתות מצוקה[52]. קשר זה עם נציגים דיפלומטיים רמי מעלה היה מקור של כוח למנהלי מוסדות האליאנס. נציגי כי"ח נתקבלו בדרך כלל לחיק הקהילה האירופית בעיר בה שרתו. הם באו בחברת שגרירים, קונסולים, מנהלי בנקים ומכס וכו'. הדבר הזה העניק להם הרגשה של חשיבות והערכה חיובית לתפקיד שמלאו[53].

ב. פקידי הרשויות בפרס ידעו שכי"ח נהנה מחסותה של צרפת. עד אמצע שנות העשרים, מנהלי בתי-הספר של אליאנס נחשבו כ"נציגים" של מעצמה אירופאית ונהנו מיוקרה רבה ומכוח השפעה שחרג בהרבה מעבר להשפעתו הרגילה של מנהל בית-ספר רגיל. הם הורשו לצאת ולבוא בלשכותיהם של שרים, מושלים ומפקדי משטרה שהיטו להם אוזן קשבת. דבר זה נטע בהם גאווה מקצועית.

ג. מנהל בית-הספר ניסה להגן על יהודי עירו בעת צרה. לא תמיד עלה בידו למנוע את הפורענות אך תמיד הוא התייצב להגנת אחיו, הזעיק לעזרה את כוחות הממשל ולעיתים הצליח לדכא, במשותף עם ראשי הקהילות או בכוח עצמו, את התסיסה האנטי-יהודית בעודה באיבה. המנהל יצא הן להגנת יהודים בודדים והן להגנת הקהילה כולה, והכל בעידודו המתמיד של הועד המרכזי[54]. היו מקרים בהם הפך המנהל את בית-ספרו למקום מקלט ליהודים נרדפים עד יעבור זעם[55]. המנהלים הגנו לא רק על יהודי עירם, אלא גם על היהודים בערי המחוז[56]. מנהל מוסד כי"ח בעיר פרסית הרגיש, בעיקר בעשור הראשון של המאה, לא סתם כנציג חברה שעניינה ארגון החינוך אלא כשליח ההיסטוריה היהודית ברגעים דרמטיים בחיי בני עמו בקהילות נידחות.

ד. הקהילות היהודיות באיראן גייסו סכומי כסף גדולים למען יסודם והחזקתם של בתי-הספר של "כל ישראל חברים". יחד עם זאת ברור שהן לא יכלו לקיים מערכת חינוך מודרנית ראויה לשמה בלי העזרה הכספית הגדולה של כי"ח. עזרה כספית זו הגיעה אל הקהילות דרך מנהל בית-הספר. חברת "כל ישראל חברים" לא תרמה תרומה כספית כלשהי לקופות הצדקה של הקהילות בעיתות רגיעה. אך לעיתים רחוקות, בשעה של פורענות קשה, היא שגרה לקהילות תרומה צנועה לטובת העניים שסבלו מרעב, מגפה או פוגרום. גם תרומה זו נשלחה דרך המנהלים והעניקה להם עמדה וכבוד[57]. תרומות כספיות בודדות ממקורות אחרים הגיעו אף הם אל הקהילות באמצעות נציגי האליאנס[58]. הקהילות העריכו מאוד את תרומות כי"ח וזיכו את נציגיו בכבוד ובהכרת תודה.

ה. מנהלי בתי-הספר הרשו לעצמם להתערב בענייני הקהילה ובעניינים שבין אדם לחברו: סכסוכים עסקיים בין היהודים לבין עצמם ולעיתים אפילו בינם לבין המוסלמים, ענייני נישואין וגירושין, גביית חובות וירושה, גביית המסים בקהילה, צורת ניהול קופת הקהילה וקופות צדקה ועוד[59]. הקהילות ייחסו חשיבות גדולה לעצותיהם או קבלו את תכתיביהם ונכנעו להם. בין המנהלים היו גם כאלה שהקנו לעצמם הרגשה של אוטוריטה על-ידי כך שניסו לרדות בקהילות[60]. נסתפק בשתי דוגמאות בלבד: בשנת 1904 המנהל של בית-ספר בשיראז, שוקֶר, הציע לועד המרכזי שירשה לו לפעול למען הגלייתו של אחד משני הרבנים של שיראז, משום שגילה התנגדות למדיניות החברתית שניסה שוקר להשליט בקהילה. ביגאר לא קיבל את הצעתו[61].
מנהל בית-הספר בכרמאנשאה, מלקי, ניסה בשנת 1929 להפוך את אחד מן האולמות של בית-הספר למקום תפילה בחגים. הקהילה כולה התנגדה לכך אך הוא עמד על שלו והורה להעביר ספרי תורה מבית-הכנסת הקיים לזה החדש, ולא נרתע אלא לאחר שביגאר היתרה בו שיעבירו מן העיר[62]. בין כך ובין כך נהנה המנהל ממעמד נכבד ביותר בכל קהילה.

ו. חלק מן המנהלים נאבקו קשות כנגד פעילותם של המיסיונרים הנוצריים או של הכת הבהאית, בקרב היהודים. מאבק זה שהיה חמור במיוחד בעשור הראשון של המאה, העניק למנהל הרגשה של שליחות לאומית חשובה וסיפוק אישי[63].

ז. בשנות העשרים והשלושים של המאה, פעלו כמה מן המנהלים פעילות הומאניטרית מסוימת לטובת הפליטים היהודים מרוסיה[64]. גם פעילות זו היתה להם מקור לסיפוק.

ח. היו מנהלים שיזמו מפעלים הומאניטריים שבוצעו על ידי תלמידיהם. ראובן לוי מטהראן, הפעיל את תלמידיו בייסוד קופות של "עוזר דלים", "מלביש עירומים" ו"פדיון שבויים"[65] ואילו מנהל כי"ח אצפהאן חלם על הקמת בית-חרושת לצד בית-הספר[66].

מכל האמור לעיל ניתן להסיק שבדרך כלל הפך המנהל לחלק אינטגראלי של הקהילה בה הוא כיהן. אמנם שוני תרבותי עמוק הפריד בין נציגי כי"ח לבין הקהילות באיראן, אך הנסיבות איחדו את הצדדים, הביאום לשיתוף פעולה, לקרבה אף להזדהות. המנהל לא הרגיש כפקיד קטן ובודד בעיר נידחת, הכפוף לועד בעל עוצמה השוכן במטרופולין, אלא כאחת מן הדמויות הבולטות ביותר בקהילה בה הוא עבד, ובכך מצא הצנטרליזם את תיקונו[67]. **אותו מרכז שדרש מן המנהל כפיפות, הציבו בתפקיד שהעניק לו זקיפות קומה.**

ט. מנהל בית הספר נהנה מתנאי קיום שהקנו לו הרגשה טובה וכבוד בעיני עצמו ובעיני הקהילה. הוא עבד עבודה קשה, בנוסף על כל תפקידיו הוא גם לימד שעות רבות בשבוע: עשרים שעות ואפילו יותר מזה[68], אבל הוא קיבל שכר נאה עבור עבודתו.
שכרו של המנהל כלל, בנוסף על השכר הבסיסי, גם תוספת יוקר, תוספת ניהול, קצבת ילדים ותוספת גדולה לדיור[69]. היו ביניהם כאלה שנתנו שיעורים פרטיים לבנים של העילית האיראנית ששילמה ביד רחבה[70].
כל מנהל כי"ח בכל ארץ קיבל תוספת נכבדה למשכורתו משום ששירת לא בארץ מולדתו[71]. המנהל בפרס קיבל תוספת גדולה במיוחד[72]. הוא קיבל באורח קבע גם דמי יצוג[73] עתונות[74] וכן מענקים חד-פעמיים לרגל מאורעות מיוחדים: נישואין[75], סיום שרות מוצלח באיראן[76], פיצוי על אבידות ועל נזקים שנגרמו לרכושו, סיוע בעת מחלה[77] ועוד. המנהלים לא התעשרו משכרם אך הם יכלו להרשות לעצמם חיים של כבוד אף לחסוך סכומים שהעניקו להם בטחון[79]
דירת המנהל היתה דירה טובה בהרבה מן הדירה של היהודי הרגיל בפרס[78]. המנהל נהנה מביטוח פנסיה לעת זקנה לאחר שלושים וחמש שנות שרות אך לא לאחר גיל 60 והוא ידע שבמקרה של מוות, צאצאיו לא יוזנחו. הועד המרכזי הקל בתנאי עבודתם של אותם מנהלים ששרתו תקופה ארוכה ושההזדקנות החלה לתת בהם את אותותיה[80]. לעיתים רחוקות יכול היה המנהל גם להרשות לעצמו נסיעה לצרפת, בדרך כלל, הוא הועבר מעיר לעיר ומארץ לארץ וההרפתקה שבכך הוסיפה עניין לתפקידו[81].

ההיסטוריון של "כל ישראל חברים", אנדרי שׁוראקי, כותב: "בשום מקום תפקידו של מנהל כי"ח לא היה כה מורכב וכה חשוב כמו במדינה זו [פרס] השונה שינוי כה יסודי מכל שאר הארצות המוסלמיות"[82]. **תפקיד מורכב וחשוב זה חיפה על פגעי המירכוז והעניק למנהלי מוסדות כי"ח באיראן דימוי עצמי גבוה.**

4. אוטונומיה מסוימת בתחום הפדגוגי

<u>תוכנית הלימודים</u>: תוכניות הלימודים שהונהגו במוסדות כי"ח ברחבי המזרח חוברו בבירת צרפת. הן נלקחו מתוכניות הלימוד של משרד החינוך הצרפתי[83]. הועד המרכזי הקפיד על ביצוע תוכניותיו. נביא לכך

דוגמה: במוסדות האליאנס באיראן, כמו בשאר מוסדות כי"ח בעולם, המקצועות הכלליים נלמדו בצרפתית ולא בשפת המדינה. מדיניות זו שונתה, תחת לחץ ממשלת פרס, רק בין השנים 1925 – 1933. היו מנהלים שיוקרתה של השפה הצרפתית סינוורה את עיניהם והם לא שמו לב שהנהגתה כשפת הלימוד פוגעת בהישגי התלמידים בפרס ואינה מאפשרת לבית-הספר לתרום תרומה מספקת להכשרתם לעתיד. אך היו גם מנהלים ששמו לב למכשלה שבדבר ותבעו מן הועד המרכזי של החברה להקצות מעמד חשוב יותר לפרסית בתוכנית הלימודים[84]. הועד המרכזי התנגד לכך[85] שכן ההוראה בצרפתית היתה מעיקרי מדיניותה של כי"ח.

הצנטרליזציה בתכנון הלימודים הפוגעת בדרך כלל בהתאמת הלימודים לקהל המתחנכים פגעה איפוא את פגיעתה גם בכי"ח איראן ודרכו ביהדות איראן, יחד עם זאת עלינו לציין שני דברים:

1. הגישה הצנטרליסטית של מערכות החינוך בעולם לא תמיד נושאת בחובה נזק. כך היה גם בכי"ח. הועד המרכזי החליט לא פעם החלטות נבונות יותר מאשר השדה. והרי דוגמה:

במרס 1912 כתב המזכיר העולמי של כי"ח למנהל בית-הספר בהמדאן: "שמנו לב שבמשך חודשיים ימים לימדתם את ההיסטוריה של אנגליה מאז מהפכת 1648 ועד ימינו. לא יקרה דבר לצעירים שלנו בהמדאן אם לא ידעו חומר זה בכלל. מכל מקום שיעור אחד או שניים יכלו להספיק כדי לתת להם רעיון כלשהו על הנושא[88].

בחודש יולי באותה שנה הגיב מזכיר כי"ח על דו"ח דו-חודשי של אותו מנהל: במשך החודשים מאי ויוני לִמדתם לתלמידי כתה ו' את ההיסטוריה של צרפת מאז ימי קדם ועד לואי ה-14. אין כל טעם ללמד תקופה זו של היסטוריה לתלמידים בהמדאן. שני שעורים יכלו להספיק לכך "דרכך זו בהוראה בפרס איננה סימן טוב לרמתך הפדגוגית"[89].

2. הועד המרכזי היה בעלת גישה מירכוזית, אך בלא מעט עניינים הוא נהג בגמישות:

א. אמנם המנהלים לא שותפו בתכנון תוכנית הלימודים המרכזית של החברה, אך הנהלת החברה קבעה שועד בית-הספר בכל קהילה וקהילה רשאי להגיש להנהלת כי"ח בצרפת את הסתייגויותיו מתוכנית הלימודים ואת הצעותיו[86]. מנהל שרצה בכך יכול היה לנצל סעיף זה ולהפעיל על נקלה את ועד בית-ספרו כדי לזכות בשינויים בתוכנית. אין כל עדות שדבר זה נעשה אי-פעם. לעובדה זו יש לדעתנו שתי סיבות:

- נציגי כי"ח בפרס לא עודדו מעולם התקשרות ישירה בין הקהילה לבין הועד המרכזי של כי"ח בפריס. הם חששו שהאפיק שייפתח ינוצל, בהזדמנות זו או אחרת, כדי להעביר תלונה כלשהי נגדם לפריס.
- אוטונומיה פדגוגית יש לעודד ולא רק להרשות. למנהל הממוצע היה קל יותר להיות קונפורמי מאשר ליזום חידושים בתוכנית הלימודים.

ב. כי"ח הקפיד על מילוי תוכנית הלימודים של החברה רק בעניינים עקרוניים כמו למשל, עניין ההוראה בצרפתית שתואר לעיל. במרכז החברה בפריס לא היה קיים מנגנון שיבדוק את תוכניות הלימודים של כל בית-ספר ובית-ספר בכל מקצוע ומקצוע. עובדה זו הותירה למנהלים תחום מסוים של תימרון.

יתירה מזו, מצויים בידינו מסמכים, לא רבים אך חד-משמעיים, המעידים על כך שהועד המרכזי של האליאנס מעוניין היה שהמנהל יגלה יוזמה ויתאים את תוכניות הלימודים לצורכי המקום, והרי דוגמה: בחוזר הועד המרכזי מחודש יוני 1896 בו הוטמעה חשיבותה של הוראת מלאכת-היד בבתי הספר לבנות, נתבקשו המנהלות לא להסתפק בהוראת התפירה ולהציע לועד המרכזי מקצועות נוספים התואמים את תנאי המקום והזמן[87].

זאת ועוד: המנהלים לא ננזפו כאשר נטלו מידה מסוימת של יוזמה גם באותם התחומים שבהם מדיניות החברה היתה החלטית וחד משמעית. והרי דוגמאות:

- מנהלים אשר משוכנעים היו שיש להקצות מעמד נכבד יותר לשפה הפרסית, הצליחו לנקוט בצעדים שיקדמו את ידיעת השפה הזאת במוסדותיהם: הם מצאו דרך כלשהי להגדיל את מספר שעות הלימוד של שפה זו, העסיקו מורים טובים יותר להוראתה ועוד, והם דיווחו על כך לפריס בלי חשש[90].
- הצהרת בלפור הגבירה את התסיסה הציונית אצל יהודי איראן, אשר דרשו מ"כל ישראל חברים" חינוך בעל גוון יותר עברי-ציוני. לארדו, מנהל כי"ח טהראן, היה עוין לציונות אך הוא נענה לרחשי לבם של ראשי הקהילה והגביר במידה ניכרת (28 שעות בשבוע) את הוראת המקצועות העבריים בכתות הנמוכות של בית-ספר ובמידה מסוימת גם בכתות גבוהות יותר. ביגאר הורה להקטין את המיכסה ל-16 שעות בלבד. למרות זאת היה זה שינוי לטובה שבגינו זכה לארדו לדברי שבח מפי ראשי התנועה הציונית באיראן[91].

<u>אמצעים ודרכי הוראה:</u> היו מנהלים (ובעיקר סגני-מנהלים – שליחי- כי"ח) שדווחו לפריס, לעתים רחוקות, על דרכי ההוראה המבוצעות על ידיהם או על ידי מוריהם, בניסוח כללי או אף בפירוט מסויים[92]. אולם הדים על שיטות ההוראה בבתי-הספר הגיעו למרכז החברה בפריס בדרך כלל בעקיפין: בשעה שהמנהלים ביקשו שהועד המרכזי ירכוש עבורם בצרפת ספרים או אמצעי הוראה. ברוב המקרים אישר הועד המרכזי את ההזמנות וכך מתקבל הרושם שהמנהלים היו חופשיים להנהיג בכיתותיהם דרכים ואמצעי הוראה שנראו להם. אבל האמת היא שהזמנות הספרים אושרו כשלא היו בהן חריגות כלשהן מן המקובל ומן השגרתי. במקרים של חריגה התנגד הועד המרכזי להצעות המנהלים ולא זז מעמדתו. ויעידו על כך המקרים הבאים:

א. סאגס, מנהל האליאנס בכרמאנשאה, היה בעל חוש דידקטי מפותח, וזאת יכול היה ביגאר ללמוד ממכתביו של האיש. במרס 1907 הוא ביקש מן הועד המרכזי לאפשר לו ללמד שרטוט ולשם כך לצייד את תלמידיו במחוגים, במחברות משובצות ובסרגלים מדורגים. ביגאר דחה את בקשתו: לא נשלח לך את החומר. מיותר ללמד שרטוט בבית-הספר שרמת תלמידיו נמוכה, מה גם שאין אנו שולחים מחוגים וסרגלים לשום בית-ספר. סאגס לא ויתר. במאי 1907 חזר וטען כי רמת תלמידיו אינה כה נמוכה ושאין הוא יכול להסתפק רק בהוראת קוים ישרים; אך ביגאר עמד על שלו: סרגל ועפרון הם שני הדברים היחידים הנחוצים להוראת שרטוט בבית-הספר היסודי. סאגס התעקש: אם אין אתם מציידים את בתי-הספר שלכם במחוגים, הזמינו נא עבורי חמישים מחוגים, על חשבוני – כתב לנשיא כי"ח[93], אך גם הפעם לא זכה לתשובה חיובית ולבסוף ויתר על הרעיון.

ב. מנהלת כי"ח בנות בהמדאן, הגברת באסאן, רכשה בשנת 1902 מכונת תפירה לחדר המלאכה של בית-הספר. ביגאר נזף בה, הודיע שלא ישלם עבור המכונה ונימוקו עמו: יש ללמד את הבנות לתפור ביד. כאשר ידרשו מהן לקוחותיהן לתפור את שמלותיהן במכונה, הן תלמדנה את השימוש במכונה בשעתיים[94]. ביגאר לא חש את המציאות בהמדאן, כמו המנהלת במקום, אך החלטתו, היתה חד-משמעית והרתיעה את המנהלת מיוזמות עתידיות.

ג. בשנת 1930 כתב כהן, מנהל בית-הספר בהמדאן לועד המרכזי: פקידי הוצאת הספרים שכחו לשלוח לי את המפות הגיאוגרפיות הנפרדות של כל ארץ וארץ באירופה. ביגאר ענה: אנו מחקנו את המפות מן הרשימה "בכל בתי-הספר שלנו מסתפקים במפות הגיאוגרפיות של חמש היבשות; אין סיבה שתנהגו

באורח שונה בבית-הספר בהמדאן". כהן חלק על דעתו של הועד המרכזי וביקש שהמפות אכן תישלחנה אליו. כמענה כתב אליו ביגאר: "אנו עומדים על דעתנו שאין לכם צורך במפות נפרדות של כל ארצות אירופה ומסרבים להזמינן"[95]. ב- 1907 אסר ביגאר על מנהל בית הספר בהמדאן לרכוש גלובוס להמחשת הלימודים בגיאוגרפיה: "אין כל צורך במכשיר זה"[96].

ד. הועד המרכזי כפה על בתי-הספר באיראן להשתמש בספרי לימוד שימוש מוגבל. "אין ערך להוראה אם אין היא נשענת על הדיבור".[97]. מנהלים רבים ניסו להכין בכוחות עצמם אלפונים להוראת השפה העברית. ביגאר כתב: אין אנו ממליצים לתת ספר ביד כל ילד, בשיטה זו רק הילד הקורא קשוב ללימודים; ילדים אחרים עלולים להסתכל בספריהם בלי להקשיב. הורו נא איפוא על-פי לוחות. השיעור יהיה קולקטיבי והמורה יקפיד שהכל יעקבו, יאזינו ויקראו במקהלה[98]. דרישה דומה הפנה כלפי המנהל בטהראן בקשר ללימוד צרפתית[99] וכלפי מנהל אצפהאן בקשר לגיאוגרפיה, הסטוריה מקראית ו- Leçons de chose[100].

ביגאר לא שאל כלל את נציגיו בפרס מה עלה בדעתם להזמין ספר זה או אחר. הוא פסק מה נחוץ בכל אחד מבתי-הספר של החברה ומה אינו חשוב: "...לא נשלח לך לא ספרי דקדוק ולא ספרי הסטוריה כללית – הם מיותרים בבית-ספרך". כתב להוכברג בהמדאן[101], ונהג בדרך דומה גם לגבי הזמנות של ספרות יפה, עתונות ילדים, ספרי יען וספרות מקצועית שהופנו אליו על ידי המנהלים[102].
כדי להבטיח פיקוח צנטרליסטי על רשימות הספרים המוזמנים על-ידי המנהלים, אסר עליהם הועד המרכזי להזמין ספרים ישירות אצל הוצאות ספרים בצרפת. "אנו תובעים ממך בצורה המפורשת ביותר שלא להזמין עוד אף פעם שום הזמנה ישירות"[103] – כתב ביגאר לכהן בהמדאן – "לא ספרי לימוד וגם לא ספרי קריאה"[104]. גם באיראן עצמה אסור היה למנהל לרכוש ספרים כלשהם, אפילו פרסיים, ללא רשות מוקדמת[105].

ביגאר לא הקדיש תשומת לב רצופה לבעיות הפדגוגיות. בהתכתבויותיו הרבות עם מנהל בית-הספר ניתן למצוא זעיר פה זעיר שם הערה כלשהי על תוכנית הלימודים. אך אין במכתבים אלה כמעט אף הערה על דרכי ההוראה. המקרה הבא יבליט את טענתנו זו: במכתב מסוים בשנת 1930 כתב מנהל כרמאנשאה לביגאר על שלושה עניינים: (1) ההכרח לבצוע את תוכנית הלמודים הממשלתית; (2) הגברת הגבייה של שכר הלימוד; (3) ובעיקר על דרכי ההוראה הנחשלות של מוריו – תאור קודר וחריף: הכל מכאני, הכל נלמד דרך שינון, שום מחשבה, שום יוזמה, וכו'. בתשובתו הגיב ביגאר הערה טכנית על הסעיף הראשון, הביע שביעות רצון מן הסעיף השני והתעלם לחלוטין מן הסעיף השלישי[106].

אולם למרות כל הנאמר לעיל ניתן לקבוע שבסך הכל **הועד המרכזי לא התערב התערבות יתרה בענייני ההוראה**. המנהלים לא נהגו לדווח לפריס פרטים על שיטות ההוראה של המקצועות השונים אלא אם רצו בכך. שיטות ההוראה נשארו אפוא לתחום החלטתו של המנהל. **הצנטרליזם לא הכביד ידו בתחום חשוב זה** שבו נהנה המנהל ממידה רבה של אוטונומיה. אולם עלינו לציין שאוטונומיה זו היתה בבחינת זכייה מן ההפקר. המנהלים זכו בה לא מתוך מדיניות מכוונת של "כל-ישראל-חברים" אלא בגלל גורמים אחרים ואלה הם:

א. לכי"ח לא היה מפקח באיראן עצמה. רק במשך תקופה קצרה (כשנתיים) מונה אחד מן המנהלים המקומיים, אלברט קונפינו, למפקח על כל בתי-הספר באיראן. פרס הינה ארץ רחבת ידיים, קונפינו הגיע לבתי-הספר לעתים רחוקות ולא יכול היה להתערב, התערבות של ממש, בעיצוב דרכי ההוראה.

ב. מפקחים מפריס הגיעו לאיראן לעתים רחוקות ביותר, אחת לכמה שנים וגם אז עיקר זמן הפיקוח הוקדש, בצדק, לתפקוד בית-הספר בקהילה ולא לשיטות ההוראה[107]. אחד מן המפקחים אף סירב לבקר בכתות וקבע שמשימתו אדמיניסטרטיבית בלבד[108].

ג. הועד המרכזי לא יכול לתבוע מנציגיו לדווח על פרטי ההוראה של המקצועות השונים בכתות בתי-הספר שבהנהלתם. בדיקתם של דוחות רבים כל כך היה מצריך העסקה של פקידים רבים בפריס. ספק אם כי"ח יכול היה לעמוד בהוצאות הכרוכות בכך, ויש מקום להניח שהוא לא רצה בכך. כי"ח נהג חסכון ראוי לשבח בכספי הצבור.

ד. בתי-המדרש של כי"ח היו בנויים על תורת הכשרת המורים של החינוך הצרפתי וזו לא הקדישה מעולם תשומת לב ראויה לשמה לדרכי ההוראה. הדגש הושם על ההשכלה הכללית[109].

ה. הועד המרכזי לא שער כלל שנציגיו ברחבי המזרח יחרגו מן הדידקטיקה שהוקנתה להם.

שטחים פדגוגיים אחרים: מנהלי כי"ח הרשו לעצמם לסטות מן הקוים שנקבעו על ידי הועד המרכזי לא רק בתחומי תוכן ושיטה אלא גם בשטחים פדגוגיים אחרים והרי דוגמאות:

א. הועד המרכזי אסר לקבל לבתי הספר היסודיים של החברה תלמידים מתחת לגיל 6, ומעל לגיל 15[110]. היו מנהלים שרצו לסטות מן ההוראה הזאת לכאן או לכאן ונימוקיהם היו עמם[111]. ביגאר התנגד לסטיות אלה והזכיר לנציגיו את הסעיף המתאים ב"הוראות הכלליות". למעשה התנגדותו של ביגאר לא הועילה הרבה. למעלה משלוש עשרות שנים לאחר פתיחת מוסדות כי"ח באיראן הוא נאלץ לכתוב: פעמים רבות ציינו שאין זה רצוי לקבל לבית-הספר תלמידים מבוגרים מדי. לקראת שנת הלימודים הבאה נאסור על כל מנהלינו באיראן לקבל תלמידים חדשים מעל לגיל 15, או להחזיק במוסד תלמיד מעל לגיל 16[112].

ב. מרכז כי"ח הורה למנהלים שמספר התלמידים בכל כיתה ינוע בין 30 ל- 50[113]. אכן רוב הכתות באיראן היו מאוכלסות מאוד, גם מעבר ל- 50. אך לעתים כשהיה הכרח בכך הוקמו גם כתות קטנות ואפילו קטנות מאוד. (10-20 תלמידים בערך). לא פעם אישר הועד המרכזי בדיעבד את הסטיה הזאת מן ההוראות[114].

ג. מועדי החופשות בבתי-הספר של כי"ח בעולם נקבעו בפריס. הועד המרכזי נהג לשלוח לבתי-הספר חוזר שנתי על לוח החופשות והחופש הגדול בכללם[115]. היו מנהלים שיזמו שינויים בלוח החופשות והתווכחו עם ביגאר על נחיצות השינויים. לדוגמה: המנהלות בטהראן סגרו את בתי-הספר לבנות בימי ג' אחר-הצהריים כדי לאפשר לתלמידותיהן ללכת לבית המרחץ הציבורי. הדבר הונהג החל בראשית המאה ורק בראשית 1921 נתעורר ביגאר לדרוש את ביטולו. אך בשלב מסוים הצליחה המנהלת לשכנעו שהדבר נחוץ[116]. מועד החופש הגדול, כפי שנקבע על-ידי הועד המרכזי, לא תאם את אקלימה של פרס. מנהלים בטהראן ובהמדאן הצליחו לשכנע את ביגאר להנהיג לוח שונה בבתי-הספר שלהם[117].

לסיכום: **מנהלי כי"ח באיראן אכן סטו מתוכניות הלימוד, מדרכי ההוראה ומשיטות ארגון התלמידים שהותוו במרכז החברה בצרפת.** אך זה קרה בעיקר מתוך אילוצים תקציביים, פרסונאליים ואחרים. בשעה שלא היו אילוצים בוצעה בדרך כלל התוכנית כלשונה. רובם של המנהלים לא עסקו דרך קבע בשיקולים פדגוגיים מעמיקים שנועדו להתאים את התכנית לצורכי תלמידיהם.

פגיעתה של הצנטרליזציה היתה עקיפה בעיקר. הגישה המירכוזית של כי"ח לתכנון הלימודים התעלמה מן הצורך **להכשיר** את המנהלים לתכנן את תכני ההוראה ודרכיה בכוחותיהם הם, ובכוח צוותי המורים שלהם. הועד המרכזי של כי"ח מודע היה לעובדה שיש צורך בפדגוגיה המותאמת לכל ארץ. אף נראה שהוא קיווה שפדגוגיה זו תגובש על ידי נציגיו במגעם עם המציאות. אין ספק שדרכי הוראה וחינוך מיוחדות לאוכלוסיות

השונות יכלו אכן להיווצר, רק בדרך זו. ברם, בתי המדרש של כי"ח לא עשו כמעט דבר כדי שבוגריהם יהיו מסוגלים להתמודד עם המציאות, תוך כדי הפעלה של כשרון יוצר וחשיבה חינוכית ראויה לשמה.

במאמר מרתק, פרי עטו של מנהל, בוגר בית-המדרש של כי"ח, מצאנו את הטענה המרה: אומרים לנו שיש צורך בפדגוגיה מיוחדת לבית-הספר היהודי במצרים, במרוקו, בפרס וכו', שיש למוסדות אלה בעיות מיוחדות שיש לחשוב עליהם ולפותרם. והנה כל מה שעושים בבתי-המדרש שלנו שאוב מתוך הספרים. מחייבים את המועמד להוראה להיבחן בחינות שנועדו לצעירים צרפתיים, בחינות השנויות במחלוקת בצרפת עצמה, והכותב שואל: האין כאן סתירה זועקת?[118].

5. פניה השונות של האדמיניסטרציה

בתקופה בה אנו דנים **קיים מירכוז גם באספקת הציוד המשרדי וחומרי הלמידה.**
הועד המרכזי רכש בצרפת, עבור בתי-הספר באיראן את כל הציוד הדרוש: גיר לכתיבה על הלוח, ניירות, מעטפות לבנות, ניירות פחם, עפרונות, עטים, נעצים, פנקסי חשבונות וקבלות, טפסים לרישום שכר הלימוד, סכינים, מזלגות, כפות ועוד[119].
מירכוז רכישת החומר היה כרוך בחסרונות רבים: הוא שיחרר ממלאכה זו את הנציגים המקומיים וחייב את הועד המרכזי להעסיק בפריס פקידים מיוחדים למטרה זו. לעתים, הוצאות משלוח החומר בדואר רשום היו יותר גדולות מאשר מחיר הסחורה שנשלחה[120]. הציוד כולו עבר דרך המכס וחויב במס[121]. השחרור מן המכס היה כרוך לעתים בקשיים[122], החומר הגיע לא פעם באיחור אף פגוע, דברים שגרמו לשיבושים ולתכתובת שגזלה זמן יקר[123] ועוד.
פגיעתו של המירכוז בתחום זה גברה במיוחד נוכח קשיי התקשורת בין ערי איראן לפריס. בראשית המאה, תשובות על מכתבים שנשלחו מאיראן לועד המרכזי הגיעו למנהל לאחר 40-60 יום[124]. במרוצת הימים נתקצר הזמן אך לא בהרבה[125]. המנהלים הורשו לשגר מברקים רק במקרים יוצאים מגדר הרגיל, מחמת מחירו הגבוה של אמצעי תקשורת זו[126].
לתופעת המירכוז בתחום אספקת הציוד והחומר המשרדי שלושה הסברים עיקריים:

א. הועד המרכזי היה מפקח על המשק הכספי של בתי-הספר שלו ברחבי העולם. הפיקוח חל מדי פעם גם על פנקסי הקבלות[127]. יש להניח שהאחידות בפנקסים ובטפסים הקל את מלאכת הבדיקה. הצנטרליזציה הבטיחה את האחידות.

ב. כל-ישראל-חברים החל לייסד בתי-ספר בארצות המזרח עוד בשנות הששים של המאה ה-19. רכישת ציוד משרדי בארצות אלה באותה תקופה לא היתה בבחינת קנייה רגילה. הועד המרכזי של כי"ח נאלץ אפוא ליטול על עצמו את התפקיד ולבצע את הרכישות בפריס. רוב בתי-הספר של החברה באיראן נוסדו בראשית המאה והם דווחו לפריס על ארץ שבה האנאלפביתיות היא כמעט כללית. הועד המרכזי הבין אפוא שיהיה עליו להמציא לפרס את הציוד הדרוש. ברם, הרוטינה שנוצרה בתחום זה לא הופרה גם כאשר ברור היה שניתן לרכוש או להדפיס בערי פרס עצמה את כל הציוד המשרדי הדרוש לבתי-הספר. וכך אנו עדים לתופעה המשונה שבשנות השלושים של המאה, הועד המרכזי עדיין שולח לנציגיו בעריה השונות של איראן ציוד משרדי אלמנטרי[128]. הועד המרכזי ניסה להפר את השיגרה רק בשעה שהמירכוז הגיע לידי אבסורד: בשנת 1910, למשל, הזמין המנהל בהמדאן משלוח מיוחד של גיר מצרפת. ביגאר כתב לו: לא נוכל לבצע את המשלוח. הוצאותיו תהיינה הרבה יותר גבוהות ממחיר הגיר[129].

ג. התמדתם של המנהלים להזמין ציוד מצרפת נבעה אכן מן ההרגל הצנטרליסטי אבל גם משיקולים של רווח כספי. בתי-הספר אמנם השתתפו הן במחיר החומר והן בהוצאות המשלוח[130], אך הסכום הכולל של השתתפות זו היה על-פי רוב נמוך ממחיר קניית הסחורה באיראן עצמה, במיוחד נוכח העובדה שהציוד נשלח בדרך כלל בתוך חבילות של ספרים שלא היה מנוס אלא להזמינם בצרפת.

הצנטרליזציה בתחום השגת הציוד שחררה את המנהל מדאגה לעבודה טכנית והועילה לבית-ספרו מבחינה כספית והוא שבע מכך נחת. גם בתחום השגת הבניינים **לשיכון בתי-הספר** היה המנהל כפוף לפריס. תחום זה גרם לו טרדה רבה אך היו בו גם היבטים שהעניקו למנהל הרגשה של חשיבות. כל צעד שנגע לשיפוץ יסודי של בנין או לרכישת מגרש לבנייה , היה טעון אישור מוקדם ומפורש מצד הועד המרכזי של כי"ח[131], שכן מדובר היה בהשקעה לטווח ארוך ובהוצאות ניכרות. בתכניות הבניה שהוגשו לו עשה ביגאר כבתוך שלו מטעמים תקציביים ואחרים. לעובדה זו היו יתרונות ניכרים: "החדרים שאתה מתכנן בשביל בית-ספרך אינם גדולים דיים", כתב ב-1928 לנציגו באצפהאן[132]. במדינה שאקלימה חם יחסית, יש לבנות כתות של 6 מטר אורך, 5 מטר רוחב וחמישה מטרים של גובה.

ביגאר העיר איפוא הערות חשובות ומנע שגיאות חמורות. אולם היו גם מקרים שהתערבותו הפסקנית מנעה התקדמות אפשרית. והרי דוגמה: בראשית שנות השלושים שיגר כהן, מנהל כי"ח המדאן, תוכנית בנייה לועד המרכזי. בתוכנית זו הוא כלל גם מעבדה לטבע, ביגאר לא היסס ולא התייעץ. הוא הורה לארכיטקט למחוק את המעבדה[133], שאולי אפשר היה להקימה מתוך התייעצות משותפת בין ההנהלה, הקהילה והועד המרכזי. אולם עצם העובדה שהמנהל עצמו, ולא כרגיל פקידים מוניציפאליים, הוסמך לתכנן בניין חדש או למצוא בניין, להחליט על התאמתו לצורכי בית-הספר, ולחתום על חוזה רכישה, העניק לו הרגשה של אחריות ושל חשיבות. האמת היא שפרנסי הקהילות נטלו על עצמם את העול העיקרי לחיפוש הבניינים, אך ההחלטה הסופית אם להציע לועד המרכזי לרכוש את הבניין אם לאו נשארה בידי מנהלי בתי-הספר. זאת ועוד: המנהל נדרש לנהל משא ומתן עם הקהילה לשם קביעת מידת השתתפותה ברכישת הבניינים. במשא ומתן זה הרגיש המנהל כצד החזק שכן יכול היה לאיים בכל רגע שהוא לא ימליץ בפני הועד המרכזי להעניק לקהילה את חלקו ברכישת הבניין[134].

תחום שכון בתי-הספר גרם אפוא למנהל טרדה רבה ולעיתים אף מפח נפש אולם הוא היה לו גם מקור לסיפוק וגאווה.

המנהלות והמנהלים של בתי-הספר של כי"ח באיראן גבו מן הקהילות חלק גדול מן התקציב שהיה דרוש להקמתם ולאחזקתם של בתי-הספר. מרכז החברה בפריס תרם אמנם תרומה כספית חשובה מאוד לקידום החינוך המודרני בקרב הקהילה היהודית באיראן אך עיקר הנטל הכספי הוטל על הקהילה עצמה.

שכרו של המנהל שולם תמיד על-ידי מרכז כי"ח ועובדה זו אותתה לו היטב שהוא כפוף לועד המרכזי. אולם המנהל מצידו גייס את הכספים מן הקהילה ובכך רכש לעצמו זכות של שותפות ולא חובה של ביצוע בלבד.

בתקופה בה אנו דנים, התקציבים המקומיים של מוסדות כי"ח באיראן גויסו משלושה מקורות עיקריים: שכר הלימוד, מסים שהוטלו על בשר כשר ועל בית-המרחץ היהודי ותרומות חד-פעמיות מיוחדות שניתנו מקופת הקהילה לבתי-הספר[135]. הועדים של בתי-הספר הם הם שדאגו להשגת הכסף מאותם המקורות. המנהל נטל על עצמו רק חלק מן המשימה, אך בעיני הועד המרכזי ההצלחה בהגדלת תרומת הקהילות נזקפה לזכות המנהל.

ביגאר פיקח בקפידה על תקציב כל בית-ספר ובית-ספר ונזף בכל מנהל על כל הוצאה שלא נראתה לועד המרכזי כהכרחית. נמחיש את דברינו בשתי דוגמאות: מנהל כי"ח שיראז תרם סך של 150 פרנקים למטרה שנראתה בעיניו כחיונית מאין כמוה. ביגאר כתב: המטרה אכן חשובה אך לא היתה לך כל זכות לתרום כסף בלי לבקש מאיתנו רשות. אל תעשה זאת בעתיד[136];

בשנת 1909 שאל ביגאר את נציגו בהמדאן: "מהי זכותך להוציא 100 פראנקים על רכישת שני כיסאות, בלי שהורשית?"[137].

ביגאר נזף אפוא במנהלים בכל עת שהם הרשו לעצמם חריגה מן התקציב, והטעמים לכך מובנים. נקל אפוא לשער שתלות כספית מוחלטת בועד המרכזי היתה מגבירה גם את כפיפותו הפדגוגית של המנהל[138]. אמנם הועד המרכזי פיקח על כל סעיפי התקציב של בתי-הספר וסעיפי ההכנסה בכללם, אך **העובדה שהמנהל היה שותף באיזון תקציב מוסדי העניקה לו בטחון ועמדת מיקוח** כלפי הועד המרכזי. הדוגמה הבאה תבהיר את טענתנו: בשנת 1922/23 סיפקה הקהילה בטהראן כמעט את כל תקציב בתי-הספר של כי"ח. באותה שנה מספרם של התלמידים בכתות הגבוהות היה קטן בהרבה ממה שנקבע על-ידי הועד המרכזי. ביגאר העיר על כך ללארדו, מנהל בית הספר, אך הלה העיז וכתב: "בתי-הספר שלכם בטהראן מספקים בכוחות עצמם את כל צרכיהם, על כן רשאים הם ליטול לעצמם את זכות היתר לקיים כיתות עליונות מעוטות תלמידים".

במקרה זה ובמקרים הדומים לו הפכו בתי-הספר של כי"ח למוסדות אוטונומיים[139], שנבנו מתוך שיתוף פעולה בין המנהל לבין הקהילה.

6. יחס סמכותי כלפי המורים וההורים

מנהלים אחדים של בתי-הספר באיראן נזדמנו פעם אחת במהלך עבודתם לפריס לחופשה[140]. במקרים אלה הם באו כמובן לועד המרכזי ונפגשו עם המנהלים הממונים עליהם. אך דבר זה קרה לעתים רחוקות ביותר. קשריו של הועד המרכזי עם שליחיו באיראן נתקיימו בכתב, אלא שקשר זה היה רצוף ואינטנסיבי למדי.

המכתבים והדוחות של המנהלים אל הועד המרכזי הגיעו לידיו של זיאק ביגאר. ביגאר ניחן בתבונה אנושית ראויה לשמה, שאף בכל ליבו לקדם את קהילות היהודים במזרח, ודאג לשליחיו ברחבי העולם דאגה של אמת. הוא היה גם אדמיניסטראטור דייקן ויעיל. הוא החזיק את רסן השלטון על נציגי כי"ח ביד רמה, שיבח ונזף, המליץ לפטר או להעניק פרס. המנהל ידע זאת היטב וניסה בכל כוחו לשאת חן בעיני ביגאר.

ביגאר הפגין את סמכותו כנציג הועד המרכזי ואת כפיפותם של המנהלים בדרכים שונות: הוא היה החלטי ותקיף ולא הרשה שום סטייה מן הקוים שהתווה בלי רשות מפורשת. תקיפותו באה לידי ביטוי גם בסגנונו; מכתביו אל המנהלים היו "יבשים" ונעדרו מהן מטבעות הנימוס האופייניות לתכתובת הצרפתית. הוא העיר למנהלים הערות שונות אפילו בקשר לסגנון כתיבתם ולשגיאות הכתיב אם הם נכשלו בהן[141].

ביגאר הקפיד שהדוחות השוטפים ייכתבו בזמן ויישלחו אליו במועדם ואם לא נעשה הדבר, הוא העיר לנציג ותבע למלא את החסר[142].

המנהלים נתבעו להמציא למרכז כי"ח את הדוחות הרגילים מימים ימימה, אפילו בשעה שבתי-הספר שלהם נשלטו כבר שליטה כמעט מוחלטת על ידי משרד החינוך האיראני. כהן וקואנקא, הנציגים בטהראן ובהמדאן, ביקרו בקיץ 1937 בפריס. הם ניסו לשכנע את המזכיר העולמי של כי"ח שאין טעם לתבוע מן המנהלים בפרס את כל אותם הדוחות שהגישו עד כה. הם נכשלו בכך[143].

המנהל נתבע שלא להיעדר מבית-הספר ללא רשות הועד המרכזי אפילו בחופשת הקיץ[144]. במשך השנה הוא חייב היה להימצא בבית-הספר אלא אם כן נאלץ לשהות מחוצה לו לרגל עיסוק בענייני המוסד או הקהילה. הוא נדרש לציין כל בוקר את שעת בואו לבית-הספר ודו"ח הנוכחות שלו ושל מוריו, נשלח אחת לחודשיים לפריס[145].

פורמאלית, המנהל היה מוגבל אפילו בחייו האישיים. מנהל או סגל מנהל שעמד לשאת אישה צריך היה לבקש את ברכת הועד המרכזי[146].

כפיפותם של המנהלים לועד המרכזי וסמכותו החזקה של ביגאר היו עלולות ליצור אצל המנהל הרגשה של פחיתות ערך. אחד מן הגורמים שמנעו זאת היתה העובדה שהמנהל מצידו הפעיל סמכות מוחלטת כלפי מורים שעבדו בבית-ספרו.

שני סוגי מורים עבדו בהנהלתו של מנהל בית-ספר כי"ח באיראן: מורים-שליחים ומורים מקומיים. הראשונים נשלחו מפריס והם שימשו כסגניו של המנהל. היו מנהלים שלא קבלו סגנים בכלל, אבל ברובם של בתי-הספר שרת בדרך כלל סגן אחד. בבתי-הספר הגדולים היו בתקופות מסוימות אפילו שני סגנים.

הסגנים כמו המנהלים עצמם היו בוגרי בית-המדרש של כי"ח בפריס. חלקם נתנסו כבר בניהול במקומות אחרים, ולחבריהם ציפתה בדרך כלל משרת ניהול. הם ראו את עצמם כשווי ערך למנהליהם ולא על נקלה קבלו את מרותם. לא פעם נתגלעו סכסוכים חריפים וממושכים בינם לבין המנהלים וכך הם מנעו מן המנהל להרגיש כאדון בביתו[147].

אולם מערכת היחסים בין המנהל לבין המורים המקומיים היתה שונה לחלוטין. רובם המכריע של המורים המקומיים היו חסרי הכשרה כלשהי להוראה[148]. המורים ליהדות היו אותם האנשים שלימדו, לפני יסוד מוסדות כי"ח, בחדרים[149]; המורים לצרפתית נבחרו מקרב בוגרי כתות ו', ז', ח' של מוסדות כי"ח עצמם[150]. מספר המורים לפרסית היה מועט ולא תמיד ניתן לבחור בטוב ביותר. המורים שלימדו בחטיבות הביניים של כי"ח היו בעלי השכלה גבוהה יותר במקצת אך כי"ח יסד בפרס כתות של חטיבת ביניים רק החל בעשור השלישי של המאה.

באחת: המורים המקומיים לא היו בעלי השכלה שהקנתה להם יוקרה בעיני מנהליהם[151]. המנהלים שליחי האליאנס כינו את המורים המקומיים "מורים ילידים"[152], הרגישו כלפיהם רגשות של עליונות ותבעו מהם ציות מוחלט, הן בתחום האדמיניסטרטיבי הן בתחום הפדגוגי-הדידקטי.

להמחשת דברינו נסתפק בשתי דוגמאות:

ראובן לוי, שליח כי"ח בטהראן, נהג להתערב התערבות אינטנסיבית בשעורי הפרסית – שידיעותיו בה היו קלושות מאוד – ואילץ את המורה לנהוג כפי שהוא חשב לנכון. "אגב, יש לשבח את המורה: הוא מבצע במדוקדק את הוראותיי" – כתב לנשיא האליאנס[153]. "אני מקפיד להראות למורים שלי כיצד יש ללמד שעורים" – כתב מלקי מכרמאנשאה[154].

מורים מקומיים רבים נעלבו מן היחס של המנהל אליהם והיו כאלה שהרחיקו לכת ועזבו את עבודתם[155]. המנהל הוא הוא שהחליט על העסקתו של המורה המקומי, קבע את סדרי עבודתו ואת זכויותיו. הוא גם יכול לפטרו מעבודתו בכל עת שרצה בכך, לפי הצעת הועד המרכזי או לפי החלטתו האוטונומית[156].

סמכותו הבלתי-מעוערת של המנהל ביחס למורים המקומיים קבלה תוקף מיוחד תודות לעובדה שהוא עצמו קבע את שכרו של כל מורה ומורה לפי ראות עיניו. ועד בית-הספר התערב לעתים גם בנושא זה, אך ההחלטה הסופית היתה ביד המנהל[157]. המנהלים הרשו לעצמם אפילו להוריד את שכרו של המורה לשם איזון תקציב בית-הספר[158].

מנהלי כי"ח נהגו אפוא כלפי המורים שבמוסדותיהם באותו יחס סמכותי שבו זכו הם עצמם מצד הועד המרכזי, ואף למעלה מזה. בכך נמצא להם אפיק נוסף לבצר את מעמדם בעיני עצמם.

הועד המרכזי של כי"ח המליץ בפני מנהלי בתי-הספר שלו ברחבי העולם להפעיל את הורי תלמידים באמצעות הקמת ועדי בתי-ספר.

הקהילות היהודיות באיראן השקיעו מאמצים רבים בטיפוח בתי-הספר המודרניים של כי"ח וגילו נכונות רבה לשיתוף פעולה עם מנהליהם[159]. ועד בית-הספר קם בכל קהילה וקהילה. היו ועדים פעילים והיו ועדים פחות פעילים; היו ועדים שבתקופה מסוימת פיתחו פעילות ענפה ובתקופה אחרת – גילו לאות. היו גם מקרים בהם נאבק הועד במנהל בית-הספר, אך התמונה הכוללת היא תמונה של שיתוף פעולה רצוף ומקיף.

ועד בית-הספר עזר למנהל בתחומים רבים ומגוונים: השגת התקציב הדרוש ליסוד בית-הספר, לשכירה או לרכישת בנין ולגיוס מורים; עזרה למנהל בתהליכים ראשוניים של היקלטות במקום; דאגה רצופה לאחזקת בנין המוסד ולשיפוצו; טיפול בגביית שכר הלימוד ובאיזון תקציב בית-הספר; דאגה לתלמידים העניים – לימוד, הזנה וביגוד; פרסים למצטיינים; פתיחת כתות חטיבות-ביניים ועוד. חברי הועד עסקו גם בעניינים פדגוגיים: פיקוח על הוראת הפרסית והעברית; עידוד הוראת האנגלית, הכוונה ויעוץ לבוגרים, פתיחת קורסים להשכלת מבוגרים וכו'.

הועד הפך את בית-הספר לאחד מן המוקדים החשובים ביותר של התעניינות הקהילה. אחד מן הביטויים לכך היתה העובדה שכנסים ועצרות כלליות נערכו, לעתים קרובות לא בבית הכנסת אלא דווקא בבית-הספר. מנהלים נבונים הפכו את ועד בית-הספר לשותף שווה, איתו התייעצו ובו נעזרו. כך הם חיבבו את עצמם על הקהילות ונתנו לקהילות הרגשה אמיתית של מעורבות. נראה שרובם של המנהלים הפכו את הועד למכשיר טכני הדואג להוציא אל הפעל את החלטות המנהל[160]. בשני המקרים גם יחד המנהל הכפוף לפריס מצא לו אפיק לבניית דימוי עצמי שגרם לו סיפוק.

סיכום

חוקר הניגש לבחינת אופייה של הרשת החינוכית של "כל ישראל חברים" בארץ זו או אחרת עלול להיתפס להשערה אפריורית לפיה עניין לו עם מערכת הפועלת בכוח צווים בלבד, מערכת שכל אחד ואחד ממוסדותיו נתון ביד מנהל-פקיד המבצע את החלטות המטרופולין, בלי שתהא לו האפשרות להפעיל את דמיונו ואת יוזמתו.

בחינת העניין באיראן, כפי שנעשתה על ידינו לעיל, מורה שלא כך התנהלו הדברים. גורמים שונים הביאו לכך שהרשת הזאת לא פעלה על-פי מתכונת צנטרליסטית רגילה – לא בתחומי המינהל ולא בתחום הפדגוגי, והאישים שניהלו את בתי-הספר שלה לא הפכו לפקידים העוסקים במימוש החלטות זרות, ואלה העיקריים שבגורמים: אופיו המיוחד של כי"ח כארגון של סולידאריות יהודית, הריחוק העצום מן המרכז, המצב האזרחי של היהודים באיראן, מפת התפוצה של בני עמנו בארץ זו, וההתפתחויות הפוליטיות באיראן.

הספרות החינוכית העוסקת במירכוז מתארת בדרך כלל מערכות חינוך הנשלטות על-ידי משרד החינוך שבעיר הבירה של מדינה ריבונית או על-ידי הממשלה הפדראלית. כאשר ייחקר אופי ארגון "כל ישראל חברים" בארצות השונות של המזרח, תיווצר תמונת פסיפס מעניינת של רשת שאינה לא ארצית ולא פדראלית – רשת גלובלית. תהא רשימתנו זו צעד צנוע בכוון זה.

הערות

1. למניעת החזרה, נשתמש בשני השמות לסירוגין. אגב, ה"אליאנס" היה השם הרווח ביותר למוסדות חברה זו בפי יהודי איראן, **גם לאחר שבתי הספר של החברה נאלצו לאמץ שם פרסי.**

2. רזא שאה, מייסד השושלת הפהלוי (1925) הקפיד שארצו תיקרא בפי זרים, *Iran* ולא *Persia* . אנו משתמשים בשני השמות כבנרדפים. למניעת החזרה.

("איראו" "פרס")

3. על כך הרחבתי את הדיבור במאמרי: כהן, כי"ח.

4. דורקהיים, עמ' 122-124, 306-307; פראסר, חינוך בצרפת, עמ' 44-45, 57, 86, 169; פראסר, רפורמות בצרפת, עמ' 34, 35; הובקין, עמ' 11; 45, 51, 59, 64, 76-77; מילס, פרק ראשון; שערי, טור 444.

5. ראה למשל: וולקר עמ' 1-2.

6. ראה לדוגמה: חוזר הועד המרכזי של כי"ח, חתום על ידי ביגאר, מחודש פברואר 1925, נשלח לסלים נשיא מנהל כי"ח באצפהאן, בתיק 1 *IR/IS* בארמ"ז. נבון, עמ' 33 - 34; שוראקי, עמ' 183 ולשם השווה ראה גם שערי, טור 444.

7. הוראות, עמ' 75 - 78. שוראקי, עמ' 177. ראה גם מכתב ביגאר למנהל כי"ח המדאן, מס' 3340, מיום 13.1.1904, בתיק המדאן, בארמ"ז; מכתב ביגאר לחביב בהמדאן, מיום 11.7.1910, בתיק המדאן, בארמ"ז; *REA, NO, 4, jan. - mars 1902, p.175*.

8. מכתב פראנקו מכרמאנשאה, מס' 24, מיום 31.5.1913 בתיק *X E 99a* בארכ"ח.

9. בתקופה בה אנו דנים, כי"ח שלח לאיראן רק מנהלים וסגני מנהלים לבתי-הספר. במושג "נציג" מתכוונים אנו תמיד למנהלים בלבד. השימוש במושג זה נועד למנוע חזרה בלתי פוסקת על המושג "מנהל".

10. מכתב באסאן מטהראן, מיום 2.1.1900, בתיק 126 XIIE, בארכ"ח.
ראה גם: מכתב ראובן לוי מטהראן, מיום 1.4.1900, בתיק 149 XIVE, שם.

11. מכתב ביגאר לבאסאן, מס' 949, מיום 9.2.1900 בתיק 126 XIIE, בארכ"ח.

12. ראה במיוחד את מכתביו בתיקים 145 c XIIIE, 145 d XIIIE בארכ"ח.
ראה גם את מכתבו מס' 341, מיום 28.4.1929, בתיק 145e XIIIE, שם.

13. ראה לדוגמא: תרגום מכתב לארדו לשר החינוך האיראני, מיום 6.9.1926 בתיק 145 XIIE, בארכ"ח; מכתב כהן מטהראן, מיום 30.9.1937, בתיק 133 XII E, שם; מכתב כהן מטהראן (מס' קבלה 458), מיום 6.10.1937, בתיק המדאן, בארמ"ז.

14. ראה לדוגמא מכתב ביגאר למנהל כי"ח בטהראן, מיום 12.11.1903, בתיק 148 XIVE, בארכ"ח.

15. מכתב סלים נשיא מטהראן לקואנקא בהמדאן, מס' 3302/6, מיום 12.9.1935, בתיק המדאן, בארמ"ז.

16. מכתב לארדו מטהראן, מס' 250, מיום 24.12.1925, בתיק 145 XIII E, בארכ"ח.

מכתביו של סלים נשיא מטהראן לקואנקא בהמדאן, מס' 3043/5, מיום 22.4.1935, מס' 3179/5 מיום 3.7.1935, בתיק המדאן בארמ"ז; מכתב סלים נשיא מטהראן לישראל בהמדאן, מיום 3.10.1933, בתיק המדאן, שם.

17. מכתב קואנקא בחמדאן לסלים נשיא בטהראן, מס' 115, מיום 18.12.1934, בתיק המדאן, בארמ"ז; מכתב סלים נשיא מטהראן לקואנקא בהמדאן, מס' 1940/5, מיום 25.12.1934, בתיק המדאן, שם.

18. מכתביו של סלים נשיא מטהראן לישראל בהמדאן, מיום 5.12.1933, ומיום 4.2.1934, בתיק המדאן, בארמ"ז.

19. מכתבי ו של כהן מטהראן לקואנקא בהמדאן, מן הימים 6.10.1937, 7.10.1937, 5.11.1937, 27.12.1937, 20.1.1938, בתיק המדאן, בארמ"ז.

20. מכתב סלים נשיא מטהראן לקואנקא בהמדאן, מיום 27.10.1934, בתיק המדאן, בארמ"ז.

21. מכתב סלים נשיא מטהראן לקואנקא בהמדאן, מיום 28.11.1934, בתיק המדאן, בארמ"ז.

22. מכתבים של לארדו מטהראן, מס' 250, מיום 24.12.1925, מס' 255, מיום 2.3.1926, מס' 265 מיום 1.7.1926, מס' 293 מיום 2.4.1927 - בתיק 145 *d XIIIE*, בארכ"ח; מכתבי ו של הנ"ל, מס' 314, מיום 23.2.1928, מס' 326, מיום 20.9.1928 ומס' 340, מיום 6.4.1929 - בתיק 145 *e XIIIE*, שם.

23. ראה לדוגמה: מכתב נסים לוי מטהראן, מיום 10.9.1902, בתיק 148 *XIVE*, בארכ"ח; מכתב לוריא מטהראן לבנדיקט בפריס, מיום 7.3.1907, בתיק 150 *XIVE*, שם; מכתב לוריא מטהראן, מיום 19.4.1907, בתיק 150 *XIVE*, שם. מכתב ט. אקאגאנו מטהראן, מיום 15.5.1911, בתיק 162 *XVIIIE*, שם;

מכתב לארדו מטהראן, מס' 46, מיום 23.3.1920, בתיק 145 *b XIIIE* שם; מכתב לארדו מטהראן, מס' 279, מיום 1.11.1926, ומס' 310, מיום 1.12.1927 בתיק 145 *d XIIIE*, שם;

מכתב כהן מטהראן, מס' 869, מיום 20.11.1936, בתיק 133 *a XIIE*, שם;

מכתב ביגאר ללוריא בטהראן, מיום 27.3.1907, בתיק 150 *XIVE*, שם;

מכתב לוריא מטהראן, מיום 9.7.1907, שם.

24. ראה לדוגמה: מכתבים של לארדו מטהראן, מס' 34, מיום 27.2.1921, בתיק 145 *b XIIIE*, בארכ"ח; מס' 152, מיום 17.9.1922, בתיק 145 *c XIIIE*, שם; מכתב ביגאר ללארדו בטהראן, מיום 31.10.1922,

מכתבים של לארדו מטאהראן, מיום 11.8.1924, מס' 208, מיום 28.11.1924, ומס' 227, מיום 14.5.1925, שם; מכתב מס' 272, מיום 10.8.1926, בתיק XIIIE145d שם; מכתבו מס' 314, מיום 23.2.1928, ומס' 340, מיום 6.4.1929, בתיק XIIIE145e, שם.

25. מכתב ראובן לוי מטהראן, מיום 22.8.1900, בתיק 149 XIVE, בארכ"ח; מכתבו של סלים נשיא מטהראן לאדון ישראל בהמדאן, מיום 3.10.1933 ומיום 20.10.1933, בתיק המדאן, בארמ"ז.

26. מכתב נסים לוי מטהראן, מיום 4.3.1903, בתיק 148 XIVE בארכ"ח; מכתב ביגאר ללוי בטהראן, מס' 2241, מיום 18.3.1903, שם.

27. מכתב לארדו מטהראן, מס' 218, מיום 3.3.1925, בתיק XIIIE145c בארכ"ח. מכתב ביגאר ללארדו בטהראן, מיום 12.4.1925, שם. גם תרגום מכתב המושל מצוי באותו תיק.

28. מכתבים של לארדו מטהראן, מס' 277, מיום 16.10.1926, בתיק XIIIE145d, בארכ"ח; מכתבו של הנ"ל, מס' 340, מיום 6.4.1929, בתיק XIIIE145e, שם; מכתב ביגאר ללארדו בטהראן, מיום 2.12.1926, בתיק XIIIE145d, שם.

29. מכתב סלים נשיא מטהראן לקואנקא בהמדאן, מס' 3352/6, מיום 11.4.1935, בתיק אצפהאן, בארמ"ז. אנו משערים שהסיבה העיקרית לבקשה זו היתה העובדה שהאדון נשיא ניהל, לפני בואו לטהראן, את בית-הספר באצפהאן. רודנסקי לקחו לשם לא כנציג מרכזי של כי"ח באיראן אלא כמנהל לשעבר המכיר את בעיות המקום.

30. ראה למשל מכתב אלחנטי מיזד לקואנקא בהמדאן, מס' קבלה 542, מיום 21.10.1937, בארמ"ז.

.31 ראה לדוגמה: מכתבים של ביגאר להוכברג בהמדאן, מס' 1334, מיום 8.11.1906, מס' 3186, מיום 18.2.1907, מס' 1237, מיום 27.8.1907, מס' 4425, מיום 3.3.1908 - בתיק המדאן בארמ"ז; מכתב ביגאר לחביב בהמדאן, מס' 382, מיום 14.4.1909, שם; מכתב ביגאר לכהן בהמדאן, מס' 2545, מיום 14.11.1932, שם; מכתב קואנקא מהמדאן, מס' 227, מיום 8.1.1938, שם.

.32 מכתב ביגאר לבאסאן בהמדאן, מס' 3762, מיום 19.3.1903, בתיק המדאן, בארמ"ז.

.33 מכתב ביגאר לבן-קיאת בהמדאן, מס' 4944, מיום 11.1.1905, בתיק המדאן, בארמ"ז; מכתבים של ביגאר להוכברג בהמדאן, מס' 4675, מיום 17.10.1905, מס' 3047, מיום 9.4.1906, מכתב ללא מספר, מיום 13.4.1906, ומס' 4425, מיום 3.3.1908 - הכל בתיק המדאן בארמ"ז.

.34 מכתבים של ביגאר לפראנקו בכרמאנשאה, מיום 24.7.1913, מיום 9.10.1913, מיום 1.12.1913, ומיום 14.5.1914 בתיק XE 99a, בארכ"ח; מכתבים של פראנקו מהכרמאנשאה, מס' 31, ללא תאריך, מס' 32, מיום 10.9.1913, מס' 39 מיום 7.11.1913, מס' 50, מיום 30.4.1914, שם.

.35 מכתבים של פראנקו מכרמאנשאה, מס' 21, מיום 2.5.1913, מס' 26, מיום 29.6.1913, ללא מספר, מיום 2.12.1913, מס' 71, מיום 27.5.1915 - הכל בתיק XE 99a, בארכ"ח; מכתב נהוראי מכרמאנשאה, מס' 1, מיום 16.12.1924, בתיק XE 101, שם; מכתבים של ביגאר לפרנאקו בכרמאנשאה, מס' 1781, מיום 27.5.1913; וכן המכתבים מיום 29.6.1913, ומיום 28.2.1914, שם; מכתב שמואל מאירג'אן מקרנד לנהוראי בכרמאנשאה, מצורף למכתב נהוראי, מס' 6, מיום 24.3.1925, בתיק XE 101, שם; מכתב מלקי מכרמאנשאה, מס' 47,

מיום 10.2.1928, כתיק XE 100 , שם; מכתב ביגאר למלקי בכרמאנשאה, מיום 28.2.1928, שם.

36. מכתב הועד המרכזי לנשיא קהילת נהאונד, מס' 9621, מיום 4.8.1903, בתיק המדאן, בארמ"ז; מכתב מוסא יחזקאל לועד המרכזי, מיום 13.11.1907, בתיק IE 2 , בארכ"ח; מכתב ביגאר לבן קיאת בהמדאן, מס' 4944, מיום 11.1.1905, בתיק המדאן, בארמ"ז; מכתב ביגאר להוכברג בהמדאן, מס' 4675, מיום 17.10.1905; מכתב ביגאר לחביב בהמדאן, מס' 3343, מיום 11.11.1908, שם; מכתב ביגאר לפרנאקו בכרמאנשאה, מיום 9.10.1913, בתיק XE 99a , בארכ"ח; מכתב פראנקו מכרמאנשאה, מס' 31, ללא תאריך, שם; מכתב ביגאר לכהן בהמדאן, מיום 7.12.1928, בתיק המדאן, בארמ"ז; מכתב סלים נשיא מטהראן לישראל בהמדאן, מיום 2.11.1933, שם; מכתב סלים נשיא מטהראן לקואנקא בהמדאן, מס' 3249/5, מיום 28.8.1935, שם; מכתב קואנקא מהמדאן, מס' 177, מיום 14.3.1938, שם.

37. ראה לדוגמה: מכתב ביגאר לחביב בהמדאן, מס' 597, מיום 29.4.1909, בתיק המדאן, בארמ"ז; מכתבים של פראנקו מכרמאנשאה, מס' 31, ללא תאריך; מס' 32, מיום 10.9.1913, מס' 42 מיום 20.1.1914, בתיק XE99 a, בארכ"ח; מכתב הקהילה מראשית 1914, לפראנקו בכרמאנשאה, שם; מכתב ביגאר לפראנקו בכרמאנשאה, מס' 46, מיום 10.3.1914, שם; מכתב רודג'האני מכורוג'רד לפראנקו בכרמאנשאה, מיום 3.1.1925, בתיק XE 100 , שם; מכתבים של לארדו מטהראן מס' 237, מיום 25.8.1925, ומס' 293, מיום 2.4.1927, בתיק XIIIE145 d , שם; מכתב ביגאר למנהל כי"ח המדאן, מיום 22.3.1929, בתיק המדאן, בארמ"ז; מכתבים של ביגאר לכהן בהמדאן, מס' 461, מיום 20.9.1931, ומס' 221, מיום 19.8.1932, שם; מכתבים של קואנקא מהמדאן, מס' 51, מיום 17.9.1935, מס' 227, מיום 8.1.1938, מס' 177, מיום 14.3.1988, שם;

38. מכתבים של ביגאר לבאסאן בהמדאן, מס' 3418, מיום 3.9.1900, מס' 2, מיום 4.10.1901, מס' 296, מיום 21.10.1901, מס' 534, מיום 31.10.1901, מס' 3013, מיום 4.4.1902, מס' 4940, מיום 8.8.1902, מס' 3992 מיום 16.2.1904, מס' 4436 מיום 15.3.1904 - הכל בתיק המדאן, בארמ"ז.

39. מכתבים של ביגאר לכהן בהמדאן, מס' 3845, מיום 26.11.1930, מס' 4916, מיום 28.5.1931, מס' 325, מיום 20.8.1931, מס' 435, מיום 18.9.1931, מס' 2211 מיום 19.8.1932 - הכל בתיק המדאן, בארמ"ז; מכתב ביגאר לישראל בהמדאן, מס' 926, מיום 5.1.1934, שם; מכתבים של קואנקא מהמדאן, מס' 24, מיום 20.1.1935, מס' 182, מיום 29.4.1935 מס' 56, מיום 27.10.1935 ומס' 177, מיום 14.3.1938, בתיק המדאן, בארמ"ז.

40. מכתב לאהאנא משיראז, מיום 15.9.1908, בתיק *IE3*, בארכ"ח; מכתב לארדו מטהראן, מס' 281, מיום 12.11.1926, בתיק *XIIIE145a*, שם.

41. ראה לדוגמה: מכתב פראנקו מכרמאנשאה לקואנקא בהמדאן, מס' 21, מיום 31.12.1935, בתיק המדאן, בארמ"ז; מכתב קואנקא מהמדאן לפראנקו בכרמאנשאה מס' 267, מיום 22.1.1936, שם; מכתב בארדאש מכרמאנשאה לקואנקא בהמדאן, מס' 218, מיום 8.7.1937, שם.

42. מכתבים של קואנקא מהמדאן, מס' 179, מיום 6.2.1938, מס' 172, מיום 6.2.1938, בתיק המדאן, בארמ"ז; מכתב של האלף לקואנקא בהמדאן, מס' 3844, מיום 1.3.1938, שם. אבל השווה: מכתב האלף לקואנקא בהמדאן, מס' 2627, מיום 21.6.1938, שם.

43. ראה לדוגמה: מכתב ביגאר לנסים לוי בטהראן, תאריך בלתי קריא, בתיק 148 *XIVE*, בארכ"ח; מכתב נסים לוי מטהראן, מיום 9.12.1901, שם.

44. ראה לדוגמה: מכתב פראנקו מכרמאנשאה, מס' 27, מיום 3.7.1913, בתיק XE 99 a, בארכ"ח; מכתב ביגאר ללארדו בטהראן, מיום 19.4.1927, בתיק XIIIE 145 d, שם; מכתבים של קואנקא מהמדאן, מס' 177, מיום 14.3.1938, ומס' 220, מיום 20.11.1938, בתיק המדאן, בארמ"ז.

45. מכתבים של לוי מטהראן, מן הימים 3.9.1900, 17.9.1900, בתיק XIVE 149 בארכ"ח.

46. מכתב סאגס מכרמאנשאה, מס' 3, מיום 8.1.1908, בתיק XE 103, בארכ"ח; תשובת ביגאר, מס' 2230, מיום 6.2.1908, שם.

47. ראה לדוגמה: מכתבים של לוריא מטהראן, מיום 3.12.1904 ומיום 15.9.1905, בתיק XIVE 150, בארכ"ח; מכתבים של ביגאר ללוריא בטהראן, מיום 22.12.1904, ומיום 18.10.1905, שם. מכתבים של כהן מטהראן, מיום 10.7.1910, ומיום 17.7.1910; בתיק XIIE 134, שם; זכרון דברים על הקורס הגבוה בטהראן, תאריך קבלה 16.8.1912, תיק XVIIIE 162, שם; מכתבים של טאראגאנו מטהראן, מס' 71, מיום 18.8.1912, מס' 83, מיום 31.3.1913, מס' 93, מיום 16.6.1913, מס' 102, מיום 15.9.1913 - כל בתיק XVIIIE 162, בארכ"ח; מכתבים של צילברשטיין מכרמאנשאה, מס' 5, מיום 6.3.1930, מס' 21, מיום 23.11.1930, מס' 28, מיום 8.2.1931, מס' 31, מיום 30.3.1931, מס' 40, מיום 23.9.1931, מס' 41, מיום 17.10.1931, ומס' 60 מיום 31.5.1932, בתיק XE 105, בארכ"ח; מכתב ביגאר לגברת כהן בהמדאן, מס' 2606, מיום 12.3.1930, בתיק המדאן, בארמ"ז; מכתב ביגאר לזילברשטיין בכרמאנשאה, מיום 30 ב 9.4.1930, בתיק XE 105, בארכ"ח.

48. ראה לדוגמה: מכתב ראובן לוי מטהראן, מיום 1.10.1900, בתיק XIVE 149, בארכ"ח; מכתבים של ביגאר לנסים לוי בטהראן, מיום 9.6.1903 ומיום 25.6.1903, בתיק XIVE 148, שם; מכתב ביגאר ללוריא בטהראן, מיום 29.11.1903, בתיק XIVE 150, שם; מכתב סאגס מכרמאנשאה, מס' 5, מיום 14.12.1905, בתיק XE 103, שם; העתקים של לוריא

מטהראן/מיום 9.11.1904, מיום 12.12.1906,
ומיום 29.10.1907, בתיק 150 *XIVE*, שם; מכתב ביגאר להאלפון
באצפהאן/מס' 2067/מיום 8.2.1906, בתיק 1 *IR/IS*, בארמ"ז;
מכתב ביגאר לחביב בהמדאן/מס' 4969, מיום 21.10.1910, בתיק
המדאן; שם; מכתב טאראגאנו מטהראן, מס' 80, מיום 29.11.1912/
בתיק 162 *XVIIIE*, בארכ"ח; מכתב גברת לארדו מטהראן, מס' 18/
מיום 10.12.1919, בתיק 145a *XIIIE*, שם; מכתבים של לארדו
מטהראן מס' 228/מיום 4.6.1925, ומס' 233/מיום 16.7.1925/
בתיק 145c *XIIIE*, שם; מכתב ביגאר לסלים נשיא באצפהאן,
מס' 4738, מיום 3.12.1925/ומס' 34/מיום 2.12.1936/בתיק 1 *IR/IS*/
בארמ"ז; מכתב האלן לנהוראי באצפהאן, מס' 3179, מיום 27.12.1938/
בתיק 3 *IR/IS*, שם.

49. מכתב לוריא מטהראן/מיום 15.6.1906, בתיק 150 *XIVE*, בארכ"ח;
תשובת ביגאר, מס' 4344, שם; מכתב לוריא/מיום 7.9.1906, שם; מכתב
ביגאר לבאסאן, מס' 2026, מיום 10.12.1902, בתיק המדאן, בארמ"ז
(ביגאר דחה הצעות אלה מטעמים ענייניים שונים).

50. האיראניזציה של מוסדות כי"ח באיראן הרחבתי את הדיבור במאמרי,
כהן, שלטונות.

51. ראה לדוגמה: צמח , עמ' 13;
מכתב לוריא מטהראן, מיום 12.12.1906, בתיק 150 XIVE , בארכ"ח;
מכתב ביגאר להוכברג בהמדאן, ללא מספר, מיום 20.3.1907, בתיק
המדאן, בארמ"ז; חוזר של ביגאר, מיום 21.3.1913 למנהלי בתי-
הספר בפרס, שם; מכתב לארדו מטהראן, מס' 328, מיום 11.11.1928,
בתיק 145 XIIE , בארכ"ח; מברק מס' 414/89, מיום 29.4.1934,
מקואנקא לשגריר צרפת וכן תשובת השגריר, ללא מספר, מיום 3.5.1937,
בתיק המדאן, בארמ"ז; מברק מס' 254, מיום 1.1.1936, מקואנקא
בהמדאן לשגריר צרפת בטהראן, שם; מברק מס' 329/275, מיום
14.7.1936, מקואנקא בהמדאן לשגריר צרפת בטהראן וכן תשובת השגריר
מס' 275, מיום 15.7.1936, בתיק המדאן, שם.
88,7-8; 64, 42. ;83,5,1954 ,75. ;1953 ,71/73 ,CAIU
1954, P.31; The jewish journal of sociology, vol. 9, NO. 1, 1967, PP. 94 - 95.

52. אוליבייה, עמ' 179-181; מהדוי, עמ' 224; מכתב נסים לוי מטהראן,
מיום 27.2.1901, בתיק 148 XIVE , בארכ"ח; מכתב מיופה הכוח הצרפתי
בטהראן ללוריא, מנהל כי"ח בעיר, מצורף למכתב לוריא, מיום 13.1.1905,
בתיק 150 XIVE שם; מכתב לוריא מטהראן, מיום 2.11.1906, שם;
העתק תזכיר שחובר עבור שגריר צרפת בטהראן, ב-5.5.1919, בתיק
162 XVIIE, שם; מכתב פראנקו, נציג כי"ח בכרמאנשאה, מיום 27.5.1920,
בארכ"ח (המכתב נכתב בפריס); מכתב לארדו מטהראן, מס' 82, מיום
21.11.1920, בתיק XIIIE 145c , שם; מכתב לאזאר מטהראן, מיום
6.7.1924, בתיק 146a XIIIE, שם; מכתב שגריר צרפת למנהל כי"ח
טהראן, מיום 15.12.1924, בתיק 145c XIIIE , שם; מכתב ביגאר לסלים
נשיא באצפהאן, מס' 4261, מיום 8.12.1927, בתיק אצפהאן, בארמ"ז;
מכתב לארדו מטהראן מס' 318, מיום 5.5.1928, בתיק 145e XIIIE,
בארכ"ח. מכתבים של השגריר רוזי לקואנקא בהמדאן, ללא מספר, האחד
מיום 23.4.1935, השני - ללא תאריך, בתיק המדאן בארמ"ז; מכתבים של
כהן מטהראן, מס' 920, מיום 19.7.1938, בתיק 133 b XIIE , ומס'
925 מיום 16.9.1938, בתיק 133 XIVE , בארכ"ח;
PD. II, 9, nov. 1922, P. XIX, 6, juin 1939, P. 11;
Journal de Tehéran, 5ème année, 5.5.1939.

53. ראה לדוגמה: מכתב סידי מכרמאנשאה, מס' 1, מיום 30.5.1904, בתיק XE 103, בארכ"ח.

54. הוראות עמ' 19; נבון, עמ' 51; שוראקי, עמ' 163; פישל, יהודי איראן, עמ' 145; נצר, קורות, עמ' 269; קונפינו, עמ' 65-66, 67-69, 116 - 121; צמח, עמ' 22-23; רהבר, עמ' 346; מכתבים של ביגאר לבאסאן בהמדאן, מס' 2789, מיום 18.7.900, ומס' 9043, מיום 3.12.1902, בתיק המדאן, בארמ"ז; מכתבי ו של ביגאר לחביב בהמדאן מס' 9043, מיום 3.12.1902, מס' 3343, מיום 11.11.1908, מס' 3491, מיום 19.11.1908, מס' 6539, מיום 8.12.1908, מס' 9202, מיום 22.6.1910 ומס' 324, מיום 2.10.1912 - הכל בתיק המדאן, בארמ"ז;

מכתב ביגאר לאלנקווה בהמדאן, מס' 4364, מיום 11.4.1916, בתיק המדאן, שם;

מכתב סלים נשיא מאצפהאן, מס' 3, מיום 27.11.1924, בתיק IR/IS1, שם;

מכתב ביגאר לסלים נשיא באצפהאן, מס' 4737, מיום 3.12.1925, שם;

מכתבים של ביגאר לסלים נשיא באצפהאן, מס' 1956, מיום 18.2.1927, ומס' 2402 מיום 24.6.1927, שם;

BM, fév. 1900, p. 20; oct. 1901, pp. 179-189; mai-juin, 1902, pp. 90-92; nov. 1902, pp. 194-201; déc. 1902, pp. 209-210; jan. 1906, pp. 17-18; sep.-oct. 1906, pp. 159-167; avr.-mai-juin 1907, pp. 51-53; avr.-mai-juin 1908, pp. 131, 137-138.

.55 ראה לדוגמה: אוליביה, עמ' 39, 180; *B M, jan.1906, pp 16-17*

.56 קונפינו, עמ' 67 - 69, (65) 116 - 121;
מכתב ביגאר לחכיב בהמדאן, מס' 324, מיום 2.10.1912, בתיק
המדאן, ברמ"ז.
BAIU, 3ème série, (No.) 34,1909, p. 70 - 77

.57 מכתב ביגאר להוכברג בהמדאן, מס' 2100, מיום 9.2.1906, בתיק
המדאן, בארמ"ז;
מכתב לוריא מטהראן, מיום 1.6.1906, בתיק
150. *XIVE*, בארכ"ח; מכתב סאגס מכרמאנשאה, מס' 27, מיום
1.8.1907, בתיק 103 *XE*, שם; מכתב טראגאנו מטהראן, מס' 39,
מיום 29.1.1912, בתיק 162 *XVIIIE*, שם.

.58 לדוגמה: על התרומה הצנועה של הרב הראשי של צרפת לקהילה בכאשאן
ראה במכתב נסים לוי מטהראן, מיום 28.7.1901, בתיק 148 *XIVE*,
בארכ"ח.

.59 צמח, עמ' 24; קונפינו, עמ' 100 - 101; מכתבו
של עזיזולא מטהראן לועד המרכזי, מיום 10.9.1900, בתיק
124 *XIIE*, בארכ"ח; מכתב נסים לוי מטהראן, מיום 20.10.1901,
בתיק 148 XIVE, שם; מכתב ביגאר לסלים נשיא באצפהאן, מיום 23.4.1926,
בתיק 1 *IR/IS* בארמ"ז.

.60 ראה לדוגמה: מכתב טראגאנו מטהראן, מיום 9.4.1911, בתיק
162 *XVIIIE*, בארכ"ח; כה"ח, ה'תרפ"ו, עמ' 154.

.61 מכתב שוקר משיראז, מס' 31, מיום 10.11.1904, בתיק 14 *IE*, בארכ"ח,
ראה גם: מכתבים של ביגאר לשוקר בשיראז מס' 1191, תאריך לא קריא,
ומס' 1964, תאריך לא קריא, שם; מכתב שוקר, ללא מספר מיום 5.1.1905
שם.

.62 מכתבים של מלקי מכרמאנשאה, מיום 23.9.1928, מיום 10.10.1928 ומיום 7.1.1929, בתיק 100 EX , בארכ"ח; מכתב ביגאר למלקי בכרמאנשאה, מס' 1064, מיום 6.10.1928 (או 26), שם; מכתב לארדו מטהראן, מס' 330, מיום 25.11.1928, בתיק XIIIE145e שם; מכתב ביגאר ללארדו בטהראן, מיום 6.12.1928, שם; מכתבים של לארדו מטהראן, מס' 333, מיום 6.1.1929, מס' 341, מיום 28.4.1929 שם; מכתב ביגאר ללארדו בטהראן, מיום 9.5.1925, שם.

.63 ראה כהן, נצרות, קונפינו. ; מכתביו של ביגאר לבאסאן בהמדאן, מס' 4019, מיום 19.7.1901, מס' 1495, מיום 31.12.1901, ומס' 3674, מיום 24.3.1902, בתיק המדאן, בארמ"ז, מכתבים של נסים לוי מטהראן, מיום 27.11.1901, מיום 27.1.1902 ומיום 12.3.1902, בתיק 148 XIVE , בארכ"ח; מכתב פראנקו מכרמאנשאה, מיום 4.11.1913 בתיק XE99 a , בארכ"ח, מכתב הועד המרכזי לחלפון בהמדאן, מס' 3706, מיום 27.5.1913, בתיק המדאן; בארמ"ז; מכתב ביגאר לחביב בהמדאן, מס' 3491, מיום 19.11.1908, בתיק המדאן, שם; מכתב טאראגאנו מטהראן, מס' 85, מיום 24.4.1913 בתיק 162 XVIIIE, בארכ"ח.

.64 מכתב סלים נשיא מטהראן לישראל בהמדאן, מיום 23.4.1934, בתיק המדאן, בארמ"ז, מכתביו של סלים נשיא מטהראן למנהל כי"ח המדאן, מן הימים 10, 23, 25 בחודש מאי 1934, בתיק המדאן שם; מכתב מנהל כי"ח ירושלים לקואנקא בהמדאן, מיום 20.6.1934, בתיק המדאן, שם; מכתב פראנקו מכרמאנשאה, לקואנקא בהמדאן מס' 548, מיום 9.11.1937, בתיק המדאן, שם.

.65 מכתביו מיום 8.6.1899, ומיום 1.10.1900, בתיק 149 XIVE , בארכ"ח

66. מכתב ביגאר, מס' 4510, מיום 20.10.1933, בתיק אצפהאן, בארמ"ז.

67. פאנטיני; סמית; רביץ'.

68. ראה לדוגמה: מכתב לוריא מטהראן, מיום 3.12.1904, בתיק XIV E 148, בארכ"ח;

מכתב ביגאר להוכברג בהמדאן, מס' 2808, מיום 26.11.1907, בתיק המדאן, בארמ"ז;

מכתב ביגאר בהמדאן, מס' 4682, מיום 17.12.1909, בתיק המדאן, שם;

מכתב לארדו מטהראן, מס' 185, מיום 10.9.1923, בתיק 145 c XIIIE, בארכ"ח;

מכתב זילברשטיין מכרמאנשאה, מס' 23, מיום 28.12.1930, בתיק 105 E XV, בארכ"ח;

מכתב האלף לקואנקא בהמדאן, מס' 1865, מיום 1934, בתיק המדאן, בארמ"ז;

מכתב האלף לבתיה קואנקא בהמדאן, מס' 3722, מיום 16.12.1938, בתיק המדאן, שם.

69. מכתב ביגאר לאלנקוזה בהמדאן, מס' 32, מיום 17.3.1921, בתיק המדאן, בארמ"ז;
מכתב לארדו מטהראן, מיום 26.11.1923, בתיק 145 c XIIIE בארכ"ח;
חוזר ביגאר, מיום 8.1.1929, בתיק המדאן, בארמ"ז;
חוזר האלף, מיום 20.12.1937, בתיק המדאן, שם.

70. ראה לדוגמה: דוח שנתי של לוריא מטהראן, מיום 15.9.1905, בתיק 150 XIVE, בארכ"ח.

71. כבית-המדרש של כי"ח בפריס למדו, בתקופות מסוימות, גם צעירים יוצאי פרס אך כי"ח העדיף לשגר את בוגר בית-המדרש לא לארץ בה נולד (הוראות, עמ' 6).

72. ראה לדוגמה מכתב ביגאר להוכברג בהמדאן, מס' 2861, מיום 28.6.1906 [illegible]. ראה גם: מכתב באסאן מהמדאן, מיום 10.10.1899, בתיק XIIE 126, בארכ"ח; חוזר ביגאר, מיום 20.11.1919, בתיק המדאן, בארמ"ז.

73. ראה לדוגמה: מכתב טאראגאנו מטהראן, מס' 46, מיום 19.3.1912, בתיק XVIIIE 162, בארכ"ח; מכתב האלף לקואנקא בהמדאן, ללא מספר, מיום 26.10.1937, בתיק המדאן, בארמ"ז. מכתב קואנקא מהמדאן, מס' 257, מיום 18.7.1939, בתיק המדאן, שם;

74. הוראות עמ' 90 - 91.

75. ראה לדוגמה: מכתב ראובן לוי, מיום 7.11.1901, בתיק XIVE 149, בארכ"ח (המכתב נשלח מזכרון יעקב).

76. ראה לדוגמה מכתב לארדו מטהראן, מס' 202, מיום 12.5.1924, בתיק [illegible].

77. ראה לדוגמה: מכתב ביגאר לטאראגאנו בטהראן, מיום 12.7.1912, בתיק XVIIIE162, בארכ"ח;

מכתב ביגאר לסלים נשיא באצפהאן, מס' 2668 מיום 22.9.1927, בתיק IR/IS, בארמ"ז; מכתב ביגאר לסלים נשיא באצפהאן, מספר לא קריא, מיום 6.2.1928, בתיק 1 IR/IS, בארמ"ז.

78. ראה לדוגמה: מכתב ביגאר לסלים נשיא באצפהאן, מס' 4198, מיום 6.6.1928, בתיק IR/IS1, בארמ"ז; מכתב כלה אבנר מסנדג', מיום 6.4.1933, בתיק המדאן, שם.

79. לדוגמה: המנהל ביזד בסוף שנות העשרים, העסיק זוג של עוזרים: האישה בישלה ואילו הבעל עסק בשליחויות ובניקוי הבית. (מכתב אלחנטי מיזד לקואנקא בהמדאן, מס' קבלה 589, בתיק המדאן בארמ"ז), ראה גם: מכתב ביגאר להוכברג בהמדאן, מס' 4238, מיום 26.9.1905, בתיק המדאן, בארמ"ז; דו"ח שנתי של לוריא מטהראן, מיום 15.9.1905, בתיק 150 *XIVE* , בארכ"ח; מכתב פראנקו מכרמאנשאה לקואנקא בהאמדן, ממחצית חודש יולי 1935, בתיק המדאן, בארמ"ז.

80. חוזר האלף לנהוראי באצפהאן, מיום 14.1.1938, בתיק 3 *IR/JS* , בארמ"ז; מכתב ביגאר להוכברג בהמדאן, מס' 3550, מיום 8.1.1908, בתיק המדאן, שם;
H.B. "Retraites et pensions" , R.E.A. No. 8, Avril 1903, Janvier 1904, P. 70.

81. ראה לדוגמא: העתק מכתב הנהלת בית-הספר בהמדאן, מס' 172, מיום 13.4.1312 (לוח פרסי), בתיק המדאן, בארמ"ז. ראה תמונה.

82. שוראקי, עמ' 163.

83. הוראות, עמ' 93; קונפינו, עמ' 69-70;
REAT, avr-juin , 1901 , P.,66

84. ראה לדוגמה: הדו"ח השנתי של לוריא מטהראן, מיום 15.9.1905, בתיק 148 *XIVE* , בארכ"ח; מכתב לארדו מטהראן, מס' 233, מיום 16.7.1925, בתיק *XIIIE145* שם;

85. ראה לדוגמה מכתב ביגאר לכהן בהמדאן, מס' 1936, מיום 14.2.1927, בתיק המדאן, בארמ"ז.

86. הוראות, עמ' 93.

87. הוראות, עמ' 100.

88. מכתב ביגאר לחביב בהמדאן, מס' 2575, מיום 25.3.1912, בתיק המדאן מס' 2, 3.4.1912, בארמ"ז.

89. מכתב ביגאר לחביב בהמדאן, מיום 24.7.1912, [illegible]

90. מכתב שוקר משיראז, מס' 27, מיום 26.10.1904, בתיק IE 14, בארכ"ח; מכתבו של סאגס מכרמאנשאה, מס' 3, מיום 30.11.1905, ומס' 34 מיום 11.11.1907, בתיק XE 103, בארכ"ח; מכתב לוריא מטהראן, מיום 15.9.1905, בתיק XIVE 148, שם; מכתביו של פראנקו מכרמאנשאה, מס' 5, משנת 1909, ומס' 34, מיום 5.6.1910, בתיק IXE 98, בארכ"ח; מכתב לארדו מטהראן, מס' 166, מיום 25.9.1921, בתיק XIIIE 145b, שם.

91. נצר, ציונות; כהן, ציונות; מכתב לארדו מטהראן, מס' 116, מיום 25.9.1921, ומכתבו מיום 10.12.1919 בתיק XIIIE 145b בארכ"ח; מכתב ביגאר ללארדו, מיום 10.11.1921, שם.

92. מכתבים של ראובן לוי מטהראן, מיום 11.9.1899, ומיום 17.9.1900, בתיק XIVE 149, בארכ"ח; מכתב נסים לוי מטהראן, מיום 11.2.1903, בתיק XIVE 148 שם; דו"ח שנתי של לוריאה מטהראן, מיום 15.9.1905, בתיק XIVE 150, שם; →

מכתבים של לאזאר מטהראן, מיום 25.3.1923, ומיום 28.2.1928, בתיק XIIIE 146a בארכ"ח; מכתבים של מורל מטהראן, מיום 1.3.1928, ומיום 1.5.1928, בתיק XIIE 144. בארכ"ח; מכתב פראנקו מכרמאנשאה, מס' 69, מיום 5.7.1937, בתיק XE 99b, בארכ"ח.

.93 מכתבים מאגס מכרמאנשאה, מס' 7, מיום 7.3.1907, מס' 14, מיום 6.5.1907, ומס' 25, מיום 20.7.1907 - הכל בתיק XE 103, בארכ"ח; מכתבים של ביגאר, מיום 9.4.1907, וכן מכתבים מס' 3821, מיום 3.6.1907, ומס' 4882, מיום 13.8.1907, שם.

.94 מכתב ביגאר לגברת באסאן בהמדאן, מס' 2028, מיום 10.12.1902, בתיק המדאן, בארמ"ז.

.95 מכתב כהן מהמדאן מיום 15.10.1930, בתיק המדאן, בארמ"ז; מכתבים של ביגאר לכהן בהמדאן, מס' 3845, מיום 26.11.1930, ומס' 4160, מיום 9.1.1931, בתיק המדאן, שם.

.96 מכתב ביגאר להוכברג בהמדאן, מס' 4162, מיום 22.4.1907, בתיק המדאן, בארמ"ז.

.97 הוראות, עמ' 72.

.98 מכתב ביגאר, מיום 20.9.1900, למנהל בית-הספר בהמדאן, בתיק המדאן, בארמ"ז.

.99 מכתב לארדו מטהראן, מס' 42, מיום 17.3.1920, בתיק XIIIB145b, בארכ"ח.

.100 מכתב ביגאר לסלים נשיא באצפהאן, מס' 1053, מיום 2.9.1926, בתיק IR/IS 1, בארמ"ז.

.101 מכתב ביגאר להוכברג בהמדאן, מס' 165, מיום 6.9.1906, בתיק המדאן, בארמ"ז; ראה גם: מכתב ביגאר לסלים נשיא באצפהאן, מס' 3341, מיום 30.12.1934, בתיק IR/IS 1, בארמ"ז; מכתב ביגאר להוכברג בהמדאן, מס' 3177, מיום 20.4.1906, בתיק המדאן, שם.

.102 ראה לדוגמה: מכתביו של ביגאר אל באסאן בהמדאן, מס' 2293, מיום 18.2.1902, ומס' 3101 *bis*, מיום 9.4.1902 בתיק המדאן, בארמ"ז; מכתב ביגאר להוכברג בהמדאן, מס' 1957, מיום 1.2.1906, בתיק המדאן, בארמ"ז; מכתב ביגאר לסלים נשיא באצפהאן, מס' 4738, מיום 3.12.1925, בתיק *IR/IS* 1, שם; אמנם ביגאר לכהן בהמדאן, מס' 1098, מיום 19.11.1929, בתיק המדאן, שם;

מכתב ביגאר אל כהן בהמדאן, מס' 2211, מיום 19.8.1932, בתיק המדאן, שם.

.103 מכתב ביגאר לכהן בהמדאן, מיום 15.11.1929, בתיק המדאן, בארמ"ז.

.104 מכתב ביגאר לכהן בהמדאן, מס' 2299 מיום 10.1.1930, בתיק המדאן, בארמ"ז.

.105 ראה לדוגמה מכתב ביגאר להוכברג בהמדאן, מס' 2861, מיום 28.3.1906, בתיק המדאן, בארמ"ז.

(כפי שהוא נוהג 21.1.1430)

.106 מכתב זילברשטיין מכרמאנשאה, מיום 21.1.1931, בתיק X-105, בארכ"ח תשובת ביגאר למכתב הנ"ל, מס' 383, מיום 5.3.1931, שם.

.107 עד ראשית מלחמת העולם השניה הגיעו לפרס, לפי מיטב ידיעתנו, רק שלושה מפקחים: צמח, רודנסקי וסידה (ראה: צמח ; מכתב כתיה קואנקא מהמדאן, מס' 233, מיום 7.11.1935, לסלים נשיא כטהראן, כתיק המדאן בארמ"ז; מכתב קואנקא מהמדאן לרודנסקי, מס' 238, מיום 15.11.1935, בתיק המדאן, בארמ"ז; מכתב סלים נשיא מטהראן, מס' 3352/6, מיום 11.12.1935, בתיק המדאן, בארמ"ז; מכתב קואנקא מהמדאן, מס' 67, מיום 29.1.1936, בתיק המדאן, בארמ"ז; מכתב נהוראי מאצפהאן, מס' 96, מיום 26.5.1940, בתיק *IR/IS* 1-4. השווה: צמח, עמ' 33.)

.108 מכתב סלים נשיא מטהראן לקואנקא בהמדאן, מס' 3352/6, מיום 11.12.1935, בתיק המדאן, בארמ"ז.

.109 ראה לדוגמה: לאון, עמ' 101.

.110 הוראות, עמ' 63.

.111 ראה לדוגמה: מכתב לוי מטהראן, מיום 9.12.1901, בתיק 148 XIV E, בארכ"ח; מכתב סאגס מכרמאנשאה, מס' 34, מיום 11.11.1907, בתיק 103 XE, בארכ"ח; תשובת ביגאר לסאגס בכרמאנשאה, מיום 16.12.1907, בתיק XE, בארכ"ח.

.112 מכתב ביגאר למנהל בהמדאן, מס' 3568, מיום 12.5.1933, בתיק המדאן, בארמ"ז.

.113 הוראות, עמ' 22- 23.

.114 ראה למשל: מכתב האלף, מן העיר וישי לנהוראי באצפהאן, מיום 8.11.1940, בתיק 4 - 1 IR/IS, בארמ"ז; מכתב הועד המרכזי לחביב בהמדאן, מס' 4195, מיום 24.7.1912, בתיק המדאן שם; מכתב מלקי מכרמאנשאה, מס' 56, מיום 10.10.1928, בתיק 100 EX, בארכ"ח.

.115 ראה לדוגמה: חוזר ביגאר, מיום 26.5.1910, בתיק המדאן, בארמ"ז

.116 מכתבים של הגברת לארדו מטהראן, מיום 14.1.1921, 28.4.1921, ומיום 14.10.1921 - הכל בתיק 145a XIII E בארכ"ח; המכתבים של ביגאר לגברת לארדו, מחודש מרס 1921, וכן מן הימים 5.2.1921, 9.12.1921 - שם.

.117 מכתב נסים לוי מטהראן, מיום 17.6.1901, וכן תשובת ביגאר הצמודה אליו בתיק 148 XIV E, בארכ"ח, מכתב ביגאר להוכברג בהמדאן, מס' 4714, מיום 20.7.1906, בתיק המדאן, בארמ"ז.

118. גירון.

119. הוראות, עמ' 70 - 75; וראה לדוגמה: רשימת ציוד מצורף למכתב שוקר משיראז, מס' 55, מיום 2.6.1905, בתיק 14 *IE*, בארכ"ח; מכתב שוקר משיראז, מס' 7, מיום 8.2.1904, שם; מכתבים של ביגאר למנהלי המדאן, מס' 3034, מיום 7.5.1912, מס' 721, מיום 19.11.1931, ללא תאריך, מיום 9.1.1929, מס' 1621 מיום 5.4.1932 - הכל בתיק המדאן, בארמ"ז; מכתבים של האלף לקואנקא בהמדאן, מס' 3242, מיום 23.7.1935, בתיק המדאן, שם; ולכהן בטהראן, מינואר 1937, בתיק 133 *XIIE*, בארכ"ח; מכתבים של קואנקא מהמדאן, מיום 10.12.1934, מס' 64, מיום 9.1.1936, מס' 110, מיום 27.11.1936, בתיק המדאן, בארמ"ז; רשימת הציוד שנשלחה לפריס על-ידי לארדו מטהראן, תאריך הקבלה 12.5.1922, בתיק 145e *XIIIE*, בארכ"ח; מכתב האלף לנהוראי באצפהאן, מס' 4602, מיום 17.7.1939, בתיק 1-4 *IR/IS*, בארמ"ז.

120. מכתב ביגאר למנהל בית-הספר בהמדאן, מס' 1288, מיום 27.4.1910, בתיק המדאן, בארמ"ז.

121. ראה לדוגמה: חשבון שנשלח ע"י שוקר משיראז לועד המרכזי מיום 16.5.1904, בתיק 14 *IE*, בארכ"ח; מכתב ביגאר לחביב בהמדאן, מס' 828, מיום 6.11.1912, בתיק המדאן, בארמ"ז.

122. מכתב ביגאר לכהן בהמדאן, מס' 2627, מיום 18.11.1932, בתיק המדאן, בארמ"ז.

123. ראה לדוגמה: מכתב שוקר משיראז, מס' 35, מיום 14.12.1904, בתיק 14 *IE* בארכ"ח; מכתב קואנקא מהמדאן, מיום 23.11.1934, בתיק המדאן, בארמ"ז.

124. ראה לדוגמה: מכתב ביגאר לאלנקווה בהמדאן, מיום 3.7.1918, בתיק המדאן בארמ"ז.

125. ראה לדוגמה: מכתב פראנקו מכרמאנשאה, מס' 54, מיום 29.11.1910, בתיק 98 XE, בארכ"ח; מכתב האלף לקואנקא בהמדאן, מס' 1779, מיום 21.11.1934, בתיק המדאן, בארמ"ז.

126. כמכתב הועד המרכזי אל באסאן בהמדאן (מכתב מס' 4135 מיום 26.7.1901) נאמר: תמורתם של מברקים אשר לא יוכרו על-ידינו כדחופים, תשולם מכיסו הפרטי של המשגר.

127. ראה למשל מכתב קואנקא מהמדאן, מס' 67, מיום 29.1.1936, בתיק המדאן, בארמ"ז.

128. ראה לדוגמה: לטרומסטר השלישי; מכתב האלף לקואנקא בהמדאן, מס' 433, מיום 20.7.1936, בתיק המדאן, בארמ"ז.

129. מכתב ביגאר לחכיב בהמדאן, מס' 340, מיום 16.11.1910, בתיק המדאן, בארמ"ז.

130. ראה לדוגמה מכתב ביגאר למנהל בית-הספר בהמדאן, מיום 1.10.1913, בתיק המדאן, בארמ"ז; מכתב ביגאר לאלנקווה בהמדאן, ללא מספר, מיום 26.2.1918, בתיק המדאן, שם.

131. ראה לדוגמה: מכתב לוריא מטהראן, מיום 13.3.1908, בתיק 150 XIVE, בארכ"ח; מכתבים של ביגאר לחכיב בהמדאן, מס' 712, מיום 7.5.1909, מס' 79, מיום 21.3.1909, מס' 2728, מיום 7.5.1911, מס' 3429, מיום 3.7.1911, מס' 4781, מיום 10.10.1911, ומס' 340 מיום 9.11.1911 - הכל בתיק המדאן, בארמ"ז; מכתבים של לארדו מטהראן, מיום 24.11.1919, בתיק 1451 XIIIE, מס' 129, מיום 29.12.1921, מס' 136, מיום 10.4.1922, מס' 170, מיום 30.4.1923, בתיק 145e XIIIE שם; מכתב ביגאר ללארדו בטהראן, מיום 2.11.1925, שם; מכתב ביגאר לסלים נשיא באצפהאן, מס' 3474, מיום 13.4.1928 בתיק 1 IR/IS, בארמ"ז; מכתב ביגאר לקואנקא בהמדאן, מס' 3479, מיום 13.9.1935, בתיק המדאן, שם.

.132 מכתב ביגאר לסלים נשיא באצפהאן, מס' 4198, מיום 6.9.28, בתיק IR/IS1, בארמ"ז; ראה גם מכתבו, מס' 3474 מיום 13.4.1928, שם.

.133 מכתב הועד המרכזי לגודאר, מיום 15.2.1931, בתיק 138 *XIIIE*, בארכ"ח.

.134 ראה לדוגמה: מכתב לוריא מטהראן, מיום 7.2.1908, בתיק 150 *XIVE*, בארכ"ח; מכתב טאראגאנו מטהראן, מיום 31.5.1911 בתיק 162*XVIIIE* שם; מכתבים של לארדו מטהראן, מס' 136, מיום 10.4.1922, מס' 206, מנובמבר 1924, מס' 217, מיום 27.2.1925, מס' 229 מיום 8.6.1925, מס' 239, מיום 31.8.1925, מס' 245, מיום 16.11.1925 - הכל בתיק *XIIIE*145c בארכ"ח; מכתב לארדו מטהראן, מס' 253, מיום 2.2.1926, בתיק 145*d* *XIIIE*$_F$, שם; מכתב ביגאר ללארדו בטהראן, מיום 23.6.1925, בתיק 145*e* *XIIIE*, בארכ"ח; מכתב ביגאר לסלים נשיא באצפהאן, מס' 4420, מיום 7.10.1925, מס' 2401 מיום 24.6.1927, בתיק 1. *IR/IS*, בארמ"ז; מכתב קואנקא מהמדאן, מס' 62, מיום 3.1.1936, בתיק המדאן, שם; מכתב האלף לקואנקא בהמדאן, מיום 20.1.1936, שם.

מכתבים של מלקי מכרמאנשאה, מס' 48, מיום 5.3.1928, מס' 49 מיום 9.3.1928, מס' 51 מיום 23.4.1928, מס' 52, מיום 7.5.1928, מס' 53 מיום 15.7.1928 ומס' 54, מיום 27.7.1928 - הכל בתיק 100 *XE*, בארכ"ח; מכתב ועד בי"ס כרמאנשאה לנשיא כי"ח, מיום 30.3.1928, מצורף למכתב מלקי מס' 50, מיום 31.3.1928, שם; התחייבות מחודשת של הקהילה מיום 16.4.1928 שצורף למכתב מלקי, מס' 52, מיום 16.4.1928, שם.

.135 ראה לדוגמה: מכתב ראוכן לוי מטהראן, מיום 1.10.900
בתיק 149 xive , בארכ"ח; מכתבים של נסים לוי מטהראן,
מיום 6.3.1901, ומיום 13.10.1901, בתיק 148 xive ,
שם; מכתב שוקר משיראז, מס' 11, מיום 7.3.1904, בתיק
14 IE , שם; מכתב סידי מכרמאנשאה, מיום 15.11.1904,
בתיק 104 XE , שם; חשבון השליש הראשון של כי"ח כרמאנשאה,
; מכתב ביגאר לראש הקהילה בהמדאן, מס' 1431, מיום
23.1.1911, בתיק המדאן, בארמ"ז; חשבון פראנקו מכרמאנשאה
מיום 8.1.1911, בתיק 98 IXE , בארכ"ח; מכתב פראנקו
מכרמאנשאה, מס' 60, מיום 12.2.1911, בתיק 98 IXE , שם;
מכתב ביגאר לחביב בהמדאן, מיום 13.1.1912, בתיק המדאן,
בארמ"ז; מכתב טאראגאנו מטהראן, מס' 173, מיום 13.3.1917,
בתיק 162 XVIIIE , בארכ"ח; חשבון פראנקו מכרמאנשאה
מיום 14.12.1919, בארכ"ח; מכתב של לארדו מטהראן מיום 9.11.1919,
בתיק 145b XIIIE , שם; מכתב לארדו מטהראן, מס' 46, מיום
23.3.1920, בתיק 145a XIIIE , שם; מכתב לארדו מטהראן מס' 175,
29.6.1923, בתיק 145c XIIIE , שם; מכתב לארדו מטהראן, מיום
20.8.1927, בתיק 145d XIIIE , שם; מכתבים של ביגאר
למנהל כי"ח אצפהאן, מס' 3344, מיום 20.12.1924, מס' 2785,
3516 מיום 11.2.1925, מס' 4152, מיום 10.8.1925; מיום 27.10.1927
בתיק 1. IX/Is , בארמ"ז;
מכתבים של מלקי מכרמאנשאה, מס' 45, מיום 21.1.1928, מס' 49
מיום 9.3.1928, מס' 59, מיום 27.12.1928, בתיק 100 XE , שם;
מכתבים של זילברשטיין מכרמאנשאה מס' 13, מיום 24.7.1930, מס'
35, מיום 5.5.1931, מס' 36 מיום 11.6.1931, ומכתב ללא מספר,
מיום 26.5.1934, בתיק 105 XE , שם; מכתבים של קואנקא מהמדאן
מס' 24, מיום 20.1.1935, מס' 118, מיום 25.1.1937, מס' 202,
מיום 22.7.1938, מס' 23, מיום 21.1.1939, בתיק המדאן, בארמ"ז;
מכתב דיראני, מנהל משרד החינוך האיראני במלאייר, לקואנקא בהמדאן,
משנת 1936, בארמ"ז; מכתב פראנקו מכרמנשאה מס' 54, מיום
4.1.1937, בתיק 99 XE , בארכ"ח; מכתב כהן מטהראן, מס' 900
מיום 3.3.1938 בתיק 133 XE , בארכ"ח; צמח, הערת שולים
בעמ' 12.

135. מכתב ביגאר לשוקר בשיראז, מס' 3584 (?), מיום 25.5.1905, בתיק 14 בארכ"ח.

137. מכתב ביגאר לחביב בהמדאן, מס' 3661 מיום 25.10.1909, בתיק המדאן, בארמ"ז.
ראה גם מכתבים של ביגאר למנהלים בהמדאן, מס' 1794, מיום 20.1.1912, מס' 2123, מיום 5 28.4.19, בתיק המדאן, בארמ"ז.

138. על השפעת התקציב החינוך על קבלת החלטות בחינוך ראה: ווילי אמס

139. מכתב לארדו מטהראן, מס' 175, מיום 29.6.1923, בתיק XIII/E45, בארכ"ח.

140. ראה לדוגמה מכתב גברת כהן מטהראן לגברת קואנקא בהמדאן, מס' קבלה 547 מיום 22.1-.1937, המדאן בארמ"ז.

141. דברינו אלה מבוססים על בחינה מדוקדקת של אלפי מסמכים הנוגעים לכי"ח פרס.

מכתבו של פראנקו בכרמאנשאה, מיום 4.11.1913, בתיק 99 XII, בארכ"ח; ראה גם את מכתב פראנקו, מס' 33 מיום 18.5.1910, בתיק 98 XII, שם.

142. לדוגמה: מכתבו מס' 3407 מיום 19.7.1910 כותב ביגאר לחביב, מנהל בי"ה בהמדאן: העצרת לכבוד 50 שנות כי"ח נערכה באחד במאי ואתה כותב על כך ב - 18 ביוני? המכתבים בתיק המדאן, בארמ"ז.

143. מכתב כהן מטהראן לקואנקא, בהמדאן, מס' קבלה 721, מיום 20.1.1938, בתיק המדאן, בארמ"ז; תשובת קואנקא מיום 23.1.1938, שם.

144. ראה למשל מכתב ביגאר להוכברג בהמדאן, מס' 372, מיום 5.7.1907, בתיק המדאן, בארמ"ז.

145. דף הוראות המרכז שנשלח לחביב בהמדאן, מחודש ספטמבר 1908, בתיק המדאן, בארמ"ז.

146. ראה לדוגמה: טלוטת מכתב קואנקא מהמדאן, מס' 236, מיום 14.2.1939, בתיק המדאן בארמ"ז; מכתב האלף לקואנקא בהמדאן, מס' 4242, מיום 7.3.1939, בתיק המדאן, בארמ"ז.

147. ראה לדוגמה: מכתב סאגס מכראמנשאה, מס' 18, מיום 10.5.1908, בתיק XE 103, בארכ"ח; מכתב אלמליח מטהראן, מיום 29.12.1913, בתיק XIIE121, שם; מכתבים מטאהאגאנו, מנהוראי מאגודת "אוהבי בית-ספר ישראל בטהראן", והצהרה חתומה על-ידי המורים בכי"ח בנים בטהראן - הכל מחודש מרס 1914, בתיק XVIIIE 162, שם; מכתב אטון מטהראן, מיום 26.2.1914 בתיק XIIE 123, שם; מכתבים של טאראגאנו מטהראן מס' 124, מיום 27.2.1914, ומס' 128 מיום 23.3.1954, בתיק XVIIIE 162, שם; מכתב טאראגאנו מטהראן, לשגריר צרפת בטהראן, מיום 1.3.1914, שם.

148. רק בשנת 1918 הונחו היסודות להקמת מוסדות להכשרת מורים ומורות באיראן. הכשרת המורים זכתה להרחבה בשנות השלושים (ראה: עמ' 365-369, 482-483, 484, 485; אראסטה, עמ' 34, 74, 89, 119-124, טוסי, עמ' 26-31; באנאני, עמ' 94).

149. ראה לדוגמה: מכתב סידי מכרמאנשאה, מס' 6, מיום 16.6.1904, בתיק XE 104, בארכ"ח; מכתב לארדו מטהראן מס' 233, מיום 16.7.1925 בתיק XIIIE 145c, שם;

מכתב קואנקא מהמדאן, מס' 28, מיום 3.2.1935, בתיק המדאן בארמ"ז; שורקי, עמ' 195;

KBA, I 84, Jem. - Murs 1902, f. 238.

150. ראה לדוגמה: מכתב נסים לוי מטהראן, מיום 11.3.1903, בתיק XIVE 148 , בארכ"ח; מכתב בתיה קואנקא מהמדאן, מס' 104, מיום 6.10.1936, בתיק המדאן, בארמ"ז.

151. רק לקראת סוף שנת השלושים יכלו המנהלים לדווח על עליה משמעותית ברמת המורים. ראה לדוגמה: מכתב נהוראי מאצפהאן ללא מספר, ללא תאריך, אל A J.A. , בלונדון, בתיק IR/IS 1-4 , בארמ"ז (המכתב נוגע לשנת 1937/38); מכתביה של בתיה קואנקא מהמדאן, מס' 104, מיום 6.10.1936, מס' 162 מיום 31.12.1937 ומס' 230, מיום 19.1.1939, בתיק המדאן, שם;

152. ראה לדוגמה: מכתב לארדו מטהראן, מס' 233 מיום 16.7.1925, בתיק XIIIE 145c , בארכ"ח;
מכתב האלף לפראנקו כרמאנשאה, מס' 1626, מיום 28.4.1937, בתיק XE 99 b בארכ"ח.

153. מכתבו ללא מספר מיום 17.9.1900 בתיק XIVE 149 , בארכ"ח.

154. מכתב מלקי מכרמאנשאה, מס' 57, מיום 16.11.1928, בתיק XE 100 , בארכ"ח.

155. מנשה שאול-כהן , 21.9.1910, XIIE 134 , בארכ"ח.

155א. ראה לדוגמה: מכתב ביגאר לחביב בהמדאן, מס' 4682, מיום 17.12.1909 , בתיק המדאן, בארמ"ז;
מכתב לארדו מטהראן מס' 106, מיום 4.7.1921, בתיק XIIIE 145b , בארכ"ח;
מכתבים של לארדו מטהראן, מס' 313, מיום 29.1.1928, מס' 324 מיום 6.9.1928, בתיק XIIIE 145 c , שם.

156. ראה לדוגמה: מכתב נסים לוי מטהראן, מיום 6.5.1901, בתיק XIVE 148 , בארכ"ח;
מכתב סידי מכרמאנשאה, מיום 15.11.1904, בתיק XE 104 ,
שם; תשובת ביגאר למכתב הנ"ל מחודש דצמבר 1904, שם;

רשימת המורים המקומיים בטהראן ושכרם משנת 1920,
בתיק לארדו XIII.145 ; עדות המורה
לעברית בכי"ח כרמנשאה, מצורפת למכתב הקהילה לנשיא
כי"ח מיום 26.1.1921, ; בארכ"ח;
טיוטת הצעה של כי"ח אצפהאן, לנדבן כדורי משנת 1938,
בתיק 3. IR/IS 1, בארמ"ז;
רשימת המורים בטהראן ושכרם, שנת 1938/39, בתיק טהראן, בארמ"ז;

מכתבים של האלף לנהוראי באצפהאן, ללא מספר, מיום
27.6.1939, מס' 4771, מיום 29.8.1939, בתיק IR/IS 1-4
בארמ"ז.

.158 ראה לדוגמה: מכתביו של אבי מכרמאנשאה מס'
18, מיום 25.10.1908, מס' 19, מיום 4.11.1908, ומס' 23
מיום 2.12.1908, בתיק IXE 93 a, בארכ"ח; מכתבים
של נהוראי מכרמאנשאה, מס' 5, מיום 27.3.1925 ומס'
8, מיום 18.5.1925, בתיק, שם.

.159 על כך הרחבתי את הדיבור במאמר: כהן, השכלה .

.160 על הרקע לכך ראה במאמרי: כהן, כי"ח.

האישים המרכזיים שהוזכרו במאמר

ביגאר: ז'אק ביגאר היה המזכיר הכללי של כי"ח עד 1934.

האלף: מילא את תפקיד המזכיר הכללי לאחר מות ביגאר.

ביבליוגרפיה וקיצורים

אוליביה: Ollivies, Georgs : **L'Alliance Israélite Universelle 1860 – 1960,** Paris, Documents et Témoignoges, 1959.

ארכ"ח: ארכיון "כל ישראל חברים" בפריס.

ארמ"ז: הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי באוניברסיטה העברית.

אראסטה: Arasteh, Reza: **Education and Social Awakening in Iran : 1850 – 1968**, Leiden, 1969.

בנאני: Banani, A : **The Modernization of Iran 1921 – 1941,** Stanford, 1961.

EAIU: Bulletin de l'Alliance Israélite Universelle, Paris.

BM: Bulletin Mensuel de l'Alliance Israélite Universelle, Paris.

גירון : Guéron, L; (solonique) : "La formation du personnel de l'Alliance", **RhA** No 1, avr.-juin 1901.

דורקהיים: Durkheim, Emile: **The Evolution of Educational Thought,** London, Routledge and Kegan, 1969.

הונקין : Hunkin, Patience: **Enseiguement et politique en France et en Angleterre,** Paris, Institut Pédagogique National, 1962.

הוראות: **Intructions Générales pour les Professeurs**, L'Alliance Israélite Universelle, Paris, 1903.

ווקר: Walker, William G : **Centralization and Decentralization: An International Viewpoint on an American Dilemma,** Eugene, Oregon ,CASEA, 1972.

וייל : Weill, G: **Histoire de l'Enseignement Secondaire en France 1802 – 1920**. Paris, Payot, 1921.

ויליאמס : Williams Mary Frase: **Government in the Classroom – Dollars and Power in Education,** New-York, Praeger Publishers, 1979.

טוסי : Toussi, Mohammad Ali : **Present Educational System in Iran,** Teheran, Ministry of Education, 1965.

כהן, השכלה : כהן אברהם : "יחסם של יהודי איראן להשכלה המודרנית", **פעמים**, 9, 1981.

כהן, כי"ח : כהן, אברהם : "יהודי איראן והמפעל החינוכי של "כל ישראל חברים", **פעמים**, 20, 1984.

כהן, נצרות : כהן, אברהם "כשלון חינוכם של יהודי פרס ברוח הנצרות", **ציון**, שנה מ"ז, חוברת ג', תשמ"ב.

כהן, ציונות: כהן, אברהם, : "החינוך הציוני באיראן בתמורות הימים", **כיוונים**, 19, מאי 1983.

כהן, שלטונות: כהן, אברהם : "יחסם של שלטונות איראן אל המפעל החינוכי של "כל ישראל חברי בארצם", **דור לדור**, בטאון בין אוניברסיטאי לתולדות החינוך, 2, 1984.

לאון: Léon, Antoine : "La formation des enseignants et les sciences de l'éducation" in Georges Guy et al. **La formation des maîtres,** Paris, ESF,1974.

לאנו: La Noue, George R. and Smith, Bruce L.R. : **The Politics of School Decentralization,** Toronto, Lexington Books, 1973.

מהדוי: מהדוי, עבדול רזא הושנג , **תולדות יחסי החוץ של איראן**, טהראן, 1970. (בפרסית)

מיילס: Miles, Donald W : **Recent Reforms in French Secondary Education with Implications for French and American Education,** New-York, Teachers College, Columbia University, 1953.

נבון: Navon, A.H. : **Les 70 Ans de L'École Normale Israélite Orientale (1865-1935**).Alliance Israélite Universelle, Paris **(N.D)** 1935.

נצר, ציונות: נצר, אמנון : "הפעילות הציונית באיראן מהצהרת בלפור עד חוזה סאן - רמו", **פעמים**, 1, 1979.

נצר, קורות: נצר, אמנון : "קורות יהודי פרס מראשית המאה הי"ט", בתוך שטאל אברהם (עורך), **עדות ישראל**, ב', תל-אביב, 1979.

פאנטיני: Fantini, Mario and Marilyn Gittell : **Decentralization: Achieving Reform,** New-York, Praeger Publishers, 1973.

פישל, יהודי איראן: Fischel, Walter : "The Jews of Persia 1795 – 1940", **Jewish School Studies,** xii , 1 April 1950.

פרזר, חינוך בצרפת: Fraser, W.R. : **Education and Society in Modern France,** London, Routledge and Kegan, 1968.

פרזר, רפורמות בצרפת: Fraser, W.R. : **Reforms and Restraints in Modern French Education,** London, Routledge and Kegan, 1971.

צדיק: צדיק, עיסא, **תולדות החינוך באיראן מן הראשית עד ימינו** טהראן, 1963 (בפרסית).

צמח: Sémach, Yomtov D : **A Travers les Communautés Israélite d'Orient** , Paris, Alliance Israélite Universelle, 1931.

קונפינו: Confino, Albert : **L'action de L'Alliance Israélite en Perse**, Alger, (1946?).

ראביץ': Ravitch, Diane : **The Great School Wars,** New-York, Basic Books, 1974.

רהבר: רהבר, פרויז, **תולדות היהודים**, טהראן, 1946 . (בפרסית)

REA: Revue des É'coles de l'Alliance, Paris.

REA1: Revue des É'coles de l'Alliance Israélite Universelle, Paris.

שוראקי: Chouraqui, André : **Cent Ans d'Histoire: l'Alliance Israélite Universelle et la Renaissance Juive Contemporaine (1860 – 1960),** Paris, PUF, 1965.

שערי: שערי, דוד : "החינוך בצרפת", **אנציקלופדיה חינוכית** כרך ד', טורים 434 – 444.

תיקים: כל התיקים המוזכרים במאמר זה הם תיקי איראן בארכיון כי"ח בפריס או בארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי. המכתבים המוזכרים נכתבו בידי שליחי כי"ח באיראן (מנהלים או סגני מנהלים) לנשיא כי"ח בפריס, אם לא צויין נמען אחר. בהערות אנו מציינים רק את שם השליח ואת מקום מושבו בלבד.

תמורות מהותיות בחינוך היהודי בפרס

אברהם כהן

תדפיס מן הספר:

יהודי איראן – עברם, מורשתם וזיקתם לארץ ישראל / אמנון נצר

בית כורש, חולון, 1988.

אברהם כהן

תמורות מהותיות בחינוך היהודי בפרס *

ההיסטוריה של יהודי איראן במאות השנים שקדמו לשושלת הפהלווית היא מסכת של תלאות. ההמון המוסלמי לא נתן להם מנוח, והשלטון לא הושיעם. השפלה ועושק היו מנת חלקם יום־יום. פרעות, רצח ושמד עשו בהם שמות מעת לעת.

למרות כל זאת דאגו יהודי פרס להעניק לילדיהם חינוך פורמאלי. אין ברשותנו מסמכים שיאפשרו לנו לקבל תמונה מקיפה של המפעל החינוכי של יהודי ארץ זו בדורות שקדמו למאה התשע־עשרה. לעומת זאת יש לאל ידנו לשפוך אור על הנתיב שבו התנהלה המערכת הפורמאלית של החינוך היהודי באיראן במאות התשע־עשרה והעשרים. ארבע נקודות מפנה היו בנתיב זה:

1. במאה התשע־עשרה מצוי היה מוסד לחינוך יהודי בכל קהילה בפרס, קטנה כגדולה. מוסד זה נקרא 'מַכְתַב חָנה' או 'חָאני מוֹלָא', והוא הקביל לחדר היהודי במערב.

אחוז הבנים היהודיים שלמדו בחדרים היה גבוה. בקהילות מסוימות נשלחו למכתב גם בנות.[1] למכתב התקבלו ילדים בני שלוש עד שבע־עשרה, אך מרבית התלמידים למדו מגיל ארבע עד הגיעם לגיל בר־מצווה.[2]

המכתב שוכן, בדרך־כלל, בבית הרב או בבית הכנסת. על פי רוב ישבו הילדים

* רשימה זו נכתבת במסגרת מחקרי על תולדות החינוך היהודי באיראן, הנערך בחסות מכון בן־צבי. אני מודה לרעייתי נורית אלרואי־כהן על סיועה בהכנת המאמר.

1 אמנון נצר, "קווים ומגמות במערכת החינוך וההוראה בקהילה היהודית באיראן על רקע פעולות כי"ח בשנים 1865—1911", בתוך מנחם זהרני ואחרים, הגות עברית בארצות האסלאם, ירושלים 1981 [להלן: נצר, קווים], עמ' 454; רפאל פטאי, "החינוך העברי בעדת האנוסים במשהד" [להלן: פטאי, החינוך במשהד] בתוך אברהם שטאל, עדות ישראל, כרך ב', תל־אביב, 1979, [להלן: שטאל, עדות] עמ' 256—251.

2 נצר, קווים, עמ' 459, מכתב סידי מכרמאנשאה, מס' 6, מיום 16.6.1904 בתיק 104 בארכיון 'כל ישראל חברים' בפאריס [להלן: ארכ"ח]. כל התיקים שיוזכרו הם תיקי איראן. על כן נימנע להלן מציון עובדה זו. המכתבים שיוזכרו נכתבו בידי שליחי כי"ח באיראן, שהיו מנהלים או סגני מנהלים בבתי הספר של ההברה ולהלן יצוין שם הנציג ומקום מושבו בלבד. כל המכתבים נשלחו לנשיא העולמי של כי"ח בפאריס, אם לא צוין נמען אחר.

3 נצר, קווים, עמ' 449, 450.

על הרצפה, מכורבלים בשל הקור העז. הצפיפות והרעש פגעו באפשרויות הלימוד התקין, והחום והמחנק באביב ובקיץ התישו את הלומדים.[4]

המורה במכתב נקרא מולא, חליפה או חכם.

במאה התשע־עשרה לא היו בפרס ישיבות או מוסדות להכשרת רבנים ומורים. בוגר החדר, שהתעתד להורות, לא יכול אפוא לקבל הכשרה פורמאלית בהוראה. יחידים מפרס כולה נסעו ללמוד בישיבות בגדאד. כל השאר השלימו את השכלתם, אם בכלל, בכוחות עצמם.

המולאים חיו בדוחק. הם התקיימו משכר ששילמו להם ההורים במצרכים או בכסף מדי שבוע, חודש או שנה. רבים מן המולאים נהגו לשחרר את העניים משכר הלימוד, והיו שעשו את מלאכתם לשם שמים ולא גבו שכר.[5]

המכתב היהודי־פרסי היה מוסד ללימודי קודש בלבד. הפרסית לא נלמדה בו, אפילו ספרות פרסית־יהודית, שנושאיה נלקחו מכתבי הקודש, לא זכתה להיכלל בתכניתו.

התנ"ך והתפילה תפסו את המקום הראשי בלימודיו של התלמיד במכתב. מלבד זאת נלמדו גם פירוש רש"י, לפעמים גם פירוש אונקלוס וכן תפסיר — תרגום התנ"ך לפרסית או לפרסית־יהודית. כמעט כל התלמידים למדו דינים — מי פחות ומי יותר. המוכשרים שבהם זכו ללמוד גם משנה ועין־יעקב, אך הגמרא נלמדה רק במקרים נדירים ביותר. תלמידי המכתב למדו בעיקר את ההיסטוריה של תקופת המקרא, וזאת באמצעות לימוד התנ"ך ומתוך סיפורי המורים על רקעם של החגים והמועדים. תולדות ישראל שאחרי החורבן זכו לתשומת לב מעטה ביותר.

המולא לימד, כמובן, את תלמידיו לקרוא בעברית. בזאת נתמצתה הוראת לשון זו כשפה. אך כל תלמיד רכש מידה כלשהי של ידע בלשון העברית מתוך לימוד כתבי הקודש. בעלי כישרון לשוני הצליחו לרכוש יכולת מסוימת בהבעה בעל־פה ובכתב, והיו בודדים, שאף עשו חיל בתחום זה.

חלק מן הלימוד בחדר היה פונקציונלי: התפילות והדינים הקשורים בחגים ובמועדים נלמדו בעתם; התלמידים התפללו מנחה ואפילו מעריב יחד עם רבם,

4 אמנון נצר, "קורות יהודי פרס מראשית המאה הי"ט" בתוך שטאל, ע ד ו ת, [להלן: נצר, קורות] עמ' 268; מכתביו של פראנקו מכרמאנשאה מס' 26 מיום 29.6.1913 ומס' 31, ללא תאריך, בתיק XE99a בארכ"ח; שרפשטיין, תולדות, עמ' 73; פטאי, החינוך במשהד, עמ' 252.

5 נצר, קווים, עמ' 449, 450; נצר, קורות, עמ' 268, 269; פטאי, החינוך במשהד, עמ' 252, 254, 256; עזרא ציון מלמד, "היהודים בפרס לפני שישים שנה", ס י נ י, כ"ט ניסן—אלול, תשי"א [להלן: מלמד, היהודים בפרס], עמ' שס"ד; הנינא מזרחי, י ה ו ד י פ ר ס, ת"א 1959 [להלן: מזרחי, יהודי פרס] עמ' 112; אברהם עמיצור, "הציפיה לתפסיר", בתוך שטאל, ע ד ו ת, עמ' 215, 216; מכתב סדי מכרמאנשאה, מס' 6 מיום 16.6.1904, בתיק XE104 בארכ"ח; מכתב לארדו מטהראן, מס' 255 מיום 2.3.1926, בתיק XIIIE145d בארכ"ח.

ושינגו את הברכות המתאימות לפעילויות שביצעו ממש: נטילת ידיים, אכילה, שתייה ועוד.[6]

בקהילות הקטנות קיים היה מכתב אחד ויחיד. אוכלוסיית תלמידיו הייתה אפוא הטרוגנית בגיל ובידע. אבל גם קהילות גדולות, שבהן התקיימו חדרים אחדים, לא נהגו להגביל כל מכתב לגילאים מסוימים או לרמת ידע אחידה.

עובדה זו יצרה במידה רבה את הצורך של למידה עצמאית־אישית ושל למידה בקבוצות. דרכי הוראה־למידה אלה עשויות היו להביא תועלת דידאקטית רבה, אך התנאים הפיסיים והפדגוגיים הירודים ביטלו את מרבית יתרונותיהן. ההטרוגניות הרבה במכתב, תנאי השיכון הקשים ויום הלימודים הארוך הולידו בעיות חמורות של משמעת.[7]

הלימוד בחדר היה מבוסס בעיקר על השינון. משא ומתן אינטלקטואלי תפס בו מקום שולי מאוד. רוב המולאים לא היו מוכשרים לנהל דיונים אינטלקטואליים, והגמרא שעשויה הייתה לחייב דיונים מסוג זה, לא נלמדה.

במכתב היהודי הפרסי היו אפוא ליקויים חמורים, אך הוא מילא בנאמנות את המטרה שהועידו לו מקימיו: החינוך ליהדות.

המכתב הכשיר כנים נאמנים לקהילה. הידע שהקנה והעמדות שעיצב, שימשו לא רק כהכשרה לעתיד אלא גם כצעדים הכרחיים בשילוב החניך בסביבתו הטבעית־האקטואלית: המשפחה, השכונה ובית הכנסת.

2. ראשיתה של התמורה הגדולה בחינוך היהודי בפרס חלה עוד בטרם צלצלו פעמוני המאה העשרים.

במאה התשע־עשרה התחוללו בפרס תהליכי מודרניזציה, שהגבירו את עניינם של השלטונות ושל שדרה מסויימת באוכלוסייה האיראנית בחינוך נוסח המערב. חלק מן היהודים נמנו עם שכבה זו ושמחו לאפשרות להקנות לילדיהם השכלה מודרנית. שני גופים מערביים העניקו ליהודי פרס את ההזדמנות לכך: המיסיונרים הנוצריים וחברת 'כל ישראל חברים'.

א. מיסיונרים נוצריים בני כיתות שונות פעלו בפרס במשך דורות רבים. יהדות פרס המושפלת והענייה נראתה למיסיונרים קרקע נוחה לקליטת הנצרות. על כן החל ב־1824 ניהלה 'האגודה הלונדונית להפצת הנצרות בקרב היהודים' פעילות אינטנסיבית למדי.

6 נצר, קורות, עמ' 268; נצר, קווים, עמ' 449, 459; מלמד, היהודים בפרס עמ' שס"ג; פטאי, החינוך במשהד, עמ' 253, 256; עמיצור, תפסיר, עמ' 215—219; מזרחי, יהודי פרס, עמ' 47, 61, 80; לוי, מעלות, עמ' 9, 11, 12; מכתב פרנקו מכרמאנשאה, מס' 31 ללא תאריך, בתיק XE99a בארכ"ח; מכתב סידי מכרמאנשאה, מס' 8, מיום 13.10.1904, בתיק XE104 בארכ"ח; עזרא ציון מלמד, "מאוצר לשון הקודש בלשון פרסית־יהודית" לשוננו, מג', תשל"א [להלן: מלמד, לשון הקודש] עמ' 271.

7 מלמד, היהודים בפרס; פטאי, החינוך במשהד, עמ' 252; מכתב פראנקו מכרמאנשאה, מס' 31, ללא תאריך, בתוך XE99a בארכ"ח; BM. 1930, p, 140.

יעדם של המיסיונרים היה כמובן המרת דתם של הפרסים הן המוסלמים והן בני המיעוטים. אולם הם נוכחו לדעת, שהטפותיהם נופלות על אוזניים ערלות. משום כך החליטו לקנות את לבם באמצעות פעילויות הומניטריות: הם הקימו מרפאות ובתי חולים, הגישו סעד כספי לנצרכים והזעיקו את יהדות אירופה ואת נציגויות ארצותיהם להגן על היהודים הנגנה אזרחית. במחצית השנייה של המאה התשע־עשרה הם הקימו באיראן בתי ספר מודרניים ופתחו אותם לרווחה לילדים היהודיים. חלק ממוסדות חינוך אלה נועדו ליהודים בלבד.

לבתי הספר של המיסיון היה כוח משיכה גדול. תכניתם כללה לימודי פרסית ואנגלית, מידת־מה של לימודי חול ואפילו עברית. הם פטרו את הילדים הנזקקים משכר לימוד, סיפקו להם חינם אין כסף ארוחות, בגדים ומכשירי כתיבה והגישו להוריהם עזרה חומרית.

מנהלי בית הספר היסודיים של המיסיון הבטיחו אפשרויות של המשך לימודים בטהראן או באירופה לתלמידים המצטיינים ומשכו למוסדותיהם אף בנות יהודיות על ידי הקמת בתי מלאכה משוכללים להכשרה מקצועית.[8] הריכוזים הגדולים ביותר של תלמידים יהודיים במוסדות חינוך נוצריים נמצאו בקהילות אצפהאן, טהראן והמדאן.

עם כל זאת, מספרם של הילדים היהודיים בבתי הספר המיסיונריים ברחבי פרס לקראת סוף המאה היה קטן ביותר יחסית: פחות מחמש מאות, ואלה ביניהם שהתנצרו, נער יספרם. רובם המכריע של כחמישים אלף יהודי איראן באותה עת המשיכו לשלוח את ילדיהם למכתב היהודי.

התשוקה להשכלה המודרנית עלולה הייתה להזרים למוסדות המיסיון מספר גדול יותר של יהודים, לולא קמה בפרס ב־1898 הרשת החינוכית של 'כל ישראל חברים'. אמנם גם לאחר פתיחת בתי הספר היסודיים של אליאנס פקדו ילדים יהודיים את מוסדות המיסיון, אך רובם היו תלמידי תיכון או ילדים להורים שהיו שרויים במצוקה כלכלית קשה.[9]

ב. 'כל ישראל חברים' (כי"ח) חולל תמורה מהפכנית בחינוך היהודי באיראן. המכתבים, שכאמור הקדישו את עצמם ליהדות ולדת, נסגרו, וכי"ח הקים תחתיהם

8 מכתב פראנקו מכרמאנשאה, מס' 46 מיום 15.9.1910 בתיק IXE98 בארכ"ח; מכתבו של הנ"ל מס' 41 מיום 24.7.1910 שם; מכתב לוריא מטהראן מיום 3.12.1904 בתיק XIVE150, שם.

9 מכתב ביגאר, מזכיר הוועד המרכזי של כי"ח, מס' 4152, מיום 10.8.1925, לנציג כי"ח באצפהאן בתיק IR/Is בארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי באוניברסיטה העברית [להלן: ארמ"ז]; מכתב טאראגאנו מטהראן, מס' 94 מיום 23.6.1913 בתיק XVIII E162 בארכ"ח מכתבי טאראגאנו מטהראן מס' 91 מיום 6.6.1913 ומס' 181, מיום 12.11.1917 שם; מכתב ביגאר לגב' באסאן, מנהלת כי"ח המדאן, מס' 4009 מיום 19.10.1900 בארמ"ז; מכתב בן־קיאת מהמדאן, מס' 3105, מיום 1904, 10, 18, בארמ"ז; מכתב בתיה קוונקא מהמדאן מס' 54 מיום 10.10.1935 בארמ"ז; מכתב סידי מכרמאנשאה, מיום 16.6.1904 בתיק XE104 בארכ"ח.

בתי ספר שהעמידו בראש מאווייהם את ההשכלה החילונית ואת התרבות הצרפתית.

בין השנים 1898—1904 הקים כי"ח בתי ספר יסודיים מודרניים בקהילות טהראן, המדאן, אצפהאן, שיראז, כרמאנשאה וסנגדג'. קהילת יזד זכתה לבית ספר רק בשנות העשרים. קהילות ביג'אר, בורוג'רד, גולפאיגאן, דמאוונד, כאשאן, נהאוונד, ותויסרכאן התקשרו במרוצת השנים עם החברה והסתייעו בה בהסבת המכתבים שלהם לבתי ספר קהילתיים שאימצו, במידה זו או אחרת, את המדיניות החינוכית של אליאנס. קהילות שלא זכו לעזרת כי"ח המשיכו לקיים את המכתב, וקהילות אחדות שבהן נפתחו בתי ספר המשיכו לקיים גם מכתבים, אם כי מתוקנים יותר. במקרים רבים הפך המכתב למעין תוספת יהודית לבית הספר: הוא השלים את ההשכלה היהודית לתלמידי כי"ח בימי שבת ובחופשות. אולם בסך הכל ירד המכתב מעל במת החינוך של היהדות הפרסית. המוסד החינוכי של כי"ח כבש את מקומו.[10]

מופדות אליאנס היו בתי ספר של ממש. לא עוד חדר, המאכלס ילדים בגילים שונים, אלא בניין, המכיל כיתות מאורגנות, במידת האפשר, על בסיס של הומוגניות גילית; בראש כל בית ספר עמד מנהל, בוגר בית המדרש של כי"ח בצרפת, ולעתים אף סגן מנהל בעל אותה הכשרה; בית הספר היה אסתטי יותר והיגייני יותר מן המכתב: התלמידים ישבו על כיסאות ולא על הרצפה. המורים נצטוו להקפיד על ניקיון גופם של חניכיהם, והשמש ניקה את חדרי הכיתות ואת החצר.

דרכי ההוראה בבית הספר לא היו שונות בהרבה מאלה שהיו נקוטות במכתב: פירוש טקסטים ושינון הנלמד תפסו את המקום הראשי גם בדידאקטיקה של כי"ח. אף על פי כן חלו שינויים גם בתחום זה: הלמידה לוותה במידה רבה יותר של כתיבה על־ידי התלמידים, והלוח השחור שהוצב בכל כיתה מילא תפקיד מסוים בהמחשת הנלמד; העונש הגופני בוטל, אולם רק להלכה. למעשה השתמשו בו הן המנהל והן המורים, אולם המכות נתפסו כרע הכרחי ולא כאמצעי לגיטימי.

השוני בתכנית הלימודים היה ההבדל הבולט והמהותי ביותר בין המכתב לבין בית הספר של כי"ח. בתכנית הלימודים של אליאנס נדחקו לימודי היהדות והדת למקום משני אף שולי. לימודי החול והשפה הצרפתית היו השאור שבעיסה.[11] במכתב שנה הילד רק טקסטים עבריים. השפה הפרסית שימשה אמצעי לימוד. בכי"ח הפכה הצרפתית לנושא עיקרי של למידה ולשפת ההוראה של כל מקצועות החול — ההומניסטיים והריאליסטיים כאחד. שפת המדינה נלמדה אף היא אולם כשפה שנייה . . . ולא זכתה לתשומת הלב הראויה.

10 נצר, קווים; אמנון נצר, "הפעילות הציונית באיראן מהצהרת בלפור עד חוזה סן־רמו", פעמים, 1, תשל"ט [להלן: נצר, ציונות] עמ' 25; אברהם כהן, "יחסם של יהודי איראן להשכלה מודרנית", פעמים, 9, תשמ"א.

11 נצר, ציונות, עמ' 31; נצר, קווים, עמ' 456; אמנון נצר, "מסקנות חפוזות במחקר על יהודי שיראז", פעמים, 4, חורף תש"ם, עמ' 96; אהרן רשמים, עמ' 296; יצחק בן־צבי, נדחי ישראל, ת"א, תשי"ג, עמ' 230; א"י בראוור, "מפרשת מסעותי בפרס", סיני, ב' תרצ"ן, עמ' כנ"ל.

במכתב נדרש הילד להמשיך להיות מה שהוא היה בביתו — יהודי קטן — ולהשתלם לקראת מה שהוא נועד להיות — חבר בקהילה היהודית. באליאנס הוא נתבע להידמות לצרפתי קטן, ותכלית לימודיו הייתה מעורפלת בעיניו ואפילו בעיני הוריו. אף על פי כן זיכו יהודי פרס את כי"ח ביחס לבבי ושיתפו עמו פעולה. הטעמים לכך מעוגנים בשעה ההיסטורית שבה התרחשו הדברים, באופיים ובמעשיהם של הצדדים. אך פרשה זו תובעת עיון נפרד.[12]

אכן מוסד החינוך הפורמאלי של יהודי פרס שינה בין יום את אופיו.

3. בשנת 1925 הקיץ הקץ על שושלת המלכים הקאג'ארית. שושלת חדשה, הפהלווית, עלתה על בימת ההיסטוריה האיראנית.

שידוד המערכות גרם למפנה חשוב בחייהם של יהודי איראן: מעמדם האזרחי הושווה לזה של המוסלמים. שינוי מהותי התחולל גם באופיו של בית הספר היהודי־הפרסי.

מיום היווסדם הכריזו על עצמם בתי הספר של כי"ח כעל מוסדות זרים ושמרו מכל משמר על זכותם לאוטונומיה ניהולית ופדגוגית. ואכן ממשלות פרס לא קבעו את סדרי העבודה שלהם, לא הכתיבו להם תכניות לימוד ולא התערבו במינוי מנהליהם ומוריהם. אנומליה זו, שלא כאן המקום לחשוף את שורשיה, נפסקה עת עלה לשלטון רזא שאה פהלווי בשנת 1925. מלך זה חתר להביא את כל הפרסים כולם, בלי הבדל השתייכותם השבטית או הדתית, למרותו של שלטון מרכזי כל יכול וחפץ לבצר את התרבות ואת הלאומיות האיראנית. החינוך נראה לו ככלי רב עצמה להשגת מטרה זו. ממשלתו תכננה אפוא מערכת אחידה של תכניות לימוד, ספרים ובחינות, קבעה תקנות וארגנה פיקוח קפדני, שיבטיח ביצוע מדוקדק של ההוראות בכל מוסדות החינוך במדינה וכי"ח בכללם.[13]

שליחי כי"ח בפרס עשו כל שהיה לאל ידם כדי לשמור על אופיים הצרפתי של בתי הספר של החברה, אך אט אט הם נסוגו מעמדותיהם, עד שנכנעו כליל. בשנת הלימודים 1933—1934 ויתרו כבר כולם על צרפתית כעל שפת ההוראה בבתי הספר שבהנהלתם. הצרפתית הפכה שפה זרה, והוראתה נדחתה במצוות השלטונות

12 מאמרי "אהדת יהודי פרס למפעלו ההינוכי של 'כל ישראל חברים' — הרקע והגורמים" יופיע במקום אחר.

13 נצר, קווים, עמ' 453; התרגום הצרפתי של מכתב לארדו לשר החינוך הפרסי מיום 6.9.1926 בתיק XIIIE145d בארכ"ה; מכתב זילברשטיין מכרמאנשאה, מס' 34 מיום 3.5.1931, בתיק XE105 שם; מכתב לארדו מטהראן מס' 274, מיום 30.8.1926 בתיק XIIIE145d בארכ"ה; מכתב משרד החינוך הפרסי בהמדאן, מיום 1312.6.14 לפי הלוח הפרסי לוועד העזרה היהודית בהמדאן, בתיק המדאן בארמ"ז; מכתב משרד החינוך בהמדאן, מס' 6019 מיום 1312.9.5 לפי הלוח הפרסי למנהל ביה"ס בהמדאן, שם; מכתב מנהל משרד החינוך בהמדאן מס' 1604/95 מיום 1313.4.16 לפי הלוח הפרסי, מכתב ועד ביה"ס של כי"ח כרמאנשאה, ללא מספר, מיום 28.10.1934 אל קונקא בהמדאן, שם; מכתב מנהל כי"ח בהמדאן למשרד החינוך בעיר מס' 246 מיום 1313.8.17 לפי הלוח הפרסי שם.

לחטיבת הביניים. בסוף שנות השלושים כבר תאמו תכניות הלימוד של כל מוסדות אליאנס באיראן את דרישות משרד החינוך הפרסי.[14]

עם האיראניזציה חל כרסום נוסף גם בלימודי היהדות.[15]

הנה כי כן המוסד החינוכי של יהדות פרס שינה שוב את מהותו: ההעתק החיוור של בית הספר הצרפתי הפך למוסד חינוך פרסי לכל דבר בתוספת מנה דלה מאוד של לימודי יהדות. ואולם באספקט מהותי אחד באופיו של בית ספר זה לא חל שינוי: הוא היה א־ציוני מראשית קיומו ונשאר כזה גם בגלגולו החדש.

ייחודו היהודי של מוסד כי"ח באיראן נתמצה עתה בעובדה שבית ספר זה שבת מלימודים גם בהתאם ללוח העברי ושכמעט כל תלמידיו באו מקרב הקהילה היהודית. תכנית הלימודים נבדלה מזו של בית הספר הפרסי הרגיל במידה מזערית בלבד.

האיראניזציה של כי"ח תאמה את האינטרסים האמיתיים של הילדים היהודיים בפרס. היא גרמה שהלימודים יהיו רלוונטיים יותר לחייהם בהווה ולעתידם כאורחים פרסיים.

הדלדול הנוסף בלימודי היהדות, שנתלווה לתהליך האיראניזציה, היה המשך עגום של צמצום החינוך היהודי על ידי 'כל ישראל חברים'. השכבות השונות של יהדות פרס הגיבו לתופעה זו בצורות שונות: המרודים שבעניים דעתם הייתה נתונה רק לחסר הכלכלי, והם לא התפנו להרהר במעשי בית־הספר. אלה שההתב־ססות הכלכלית הייתה הערך הנעלה ביותר בחייהם התמוגגו מהתקדמות בניהם בפרסית, בצרפתית ובלשונות זרות והסתפקו במנה המצומצמת של לימודי היהדות שהוגשה להם. היו יהודים אשר הרגישו, שהחינוך שניתן לילדיהם אינו עונה על ציפיותיהם, אך לא היה ביכולתם לנתח את המצב, לנסח את הבעיות ולהציע פתרונות פדגוגיים מתאימים. רבים מבני הקהילה היו אסירי תודה לכי"ח על כך שהעניק חינוך מודרני ליהדות פרס, והם לא הרשו לעצמם שום הסתייגות. אולם היו גם שידעו היטב, שאליאנס אינו מעוניין להקדיש את תשומת הלב הראויה לחינוך יהודי־עברי־ציוני. אלה התריעו על התופעה ואף לחמו בה.

רק באמצע שנות הארבעים נוצרו תנאים, לכאורה, שעשויים היו לאפשר ליהודי פרס להקים מערכת חינוך חדישה, בעלת אוריינטציה פרסית־יהודית ציונית.

4. בשלהי מלחמת העולם השנייה חלה תמורה מרחיקת לכת בחינוך היהודי בפרס: ב־1944 נוסדה בפרס תנועת נוער ציונית 'החלוץ', והחל ב־1947 קמו בתי ספר של הארגון התורני 'אוצר התורה'.

14 ראה לדוגמה: הוזר שר החינוך הפרסי, מס' 19680/7097, בתיק IR/Teh 83. בארמ"ז; ההוזרים של מנהל משרד החינוך בהמדאן, מס' 6081, מיום 1313.11.28 ומס' 4394, מיום 1313.9.4; מכתב מס' 187, מיום 1313.4.31; הודעת משרד החינוך בהמדאן, מס' 7110 מיום 1315.8.28, — הכל לפי הלוח הפרסי, הכל בתיק המדאן, בארמ"ז; מכתב האלף, המזכיר העולמי של כי"ח, מס' 4433, מיום 12.4.1939, לנהוראי באצפהאן, בתיק IR/IS 1—4, בארמ"ז; מכתב לארדו מטהראן, מס' 320, מיום 5.7.1928, בתיק XIIIE145e בארכ"ח.

15 ראה לדוגמה מכתב קואנקה מהמדאן, מס' 28, מיום 3.2.1935 בתיק המדאן, בארמ"ז.

'החלוץ', שנוסד על ידי שליחי הקיבוץ המאוחד, עסק בחינוכם לציונות של הנוער ושל הצעירים מחוץ לכותלי המוסדות החינוכיים ובשעות שאחרי הלימודים, על כן לא נעסוק בו ברשימה זו שעניינה החינוך הפורמאלי. נתרכז אפוא ב'אוצר התורה'.

הרשת החינוכית 'אוצר התורה' הוקמה בפרס בידי הרב יצחק מאיר לוי, אשר בא לאיראן בשנת תש"ג בשליחות הרב הראשי לירושלים, כדי להושיט עזרה לאסירי ציון דתיים בסיביר. בשהותו בפרס הוא נתוודע אל היהדות המקומית והחליט ליטול על עצמו את המשימה של חינוך הנוער המקומי לדת. בברכתם של הרבנים הראשיים מירושלים ובסיועם של הסתדרות היהודים הספרדיים בארצות הברית, של הג'וינט ושל הנדבן מניו־יורק, יצחק שלום, הוא הקים באיראן בתי ספר דתיים. יתר על כן, בהסכם שחתם עם הנהלות כי"ח, אורט ובתי הספר הקהילתיים נקבע, ש'אוצר התורה' יהיה אחראי ללימודים יהודיים גם במוסדות החינוכיים של הארגונים האלה ברחבי איראן.

המנהלים במוסדות 'אוצר התורה' היו יהודים דתיים. רובם גם ידעו עברית. אמנם חלק מבתי הספר של ארגון זה נוהל, החל בשנות השישים, בידי מנהלים מוסלמיים שמונו מטעם משרד החינוך הפרסי, אך לצדם פעלו גם מנהלים יהודיים שדאגו ללימודים העבריים.

תוך שנים אחדות כבש 'אוצר התורה' עמדה חשובה בקרב יהדות פרס. בשנת 1965 מנו מוסדותיו כ־3900 תלמידים, כמעט כמספר החניכים באליאנס (כ־4400).[16] 'אוצר התורה' לא זכה לאהדה יתרה בקהילה היהודית בפרס. מתח מתמיד שרר ביניהם, וזאת מן הטעמים האלה:

— 'אוצר התורה' לא הצליח להעמיד חבר מחנכים בעל כישורים המתאימים להוראת מקצועות היהדות ועברית. לרבים מהם לא הייתה אפילו תעודת בגרות, וחלקם סיימו בית־ספר יסודי בלבד. הארגון הקים בשיראז ישיבה תיכונית, שנוהלה על ידי רב מבני ברק ושהכשירה תלמידים גם להוראה, אך רמתו הייתה ירודה, והוא נסגר. גם הסמינר למורות בטהראן, שהוקם על ידי 'אוצר התורה', היה קטן ודל.[17]

— 'אוצר התורה' הזניח את הטיפול בהיבטים הפסיכולוגיים והפדגוגיים של ההוראה, וזאת למרות הפצרותיהם של ההורים בנידון. הוא לא ראה צורך להשתמש במתודיקה מודרנית להוראת מקצועות היהדות ולספק לתלמידיו חומרי למידה מעניינים. שיטות ההוראה במוסדותיו לא היו שונים בהרבה מאלה שנהגו בחדר. למידה חווייתית של היהדות הוזנחה כמעט לחלוטין. החגים והמועדים הדתיים לא הפכו לנושאים הנלמדים במועדם מתוך טיפוח גישה רגשית לסמליהם.

— הרב לוי היה איש אגודת ישראל, אנטי־ציוני ואנטי ישראלי — תופעה משונה בעיני הפרסי. בערוב ימיו שינה הרב את טעמו, ובראשית שנות השישים

16 אמנון נצר, "פרס — יהודים", האנציקלופדיה העברית, כ"ח, טור 382.
17 עזריה לוי "החינוך היהודי בפרס", הד־החינוך, כרך מ"ו גליון ד', עמ' 13.

הסכים להעסיק במוסדותיו שליחים מן המחלקה לחינוך תורני של הסוכנות, וביניהם גם חברים מ׳בני עקיבא׳, אולם למרבה הצער רוב השליחים לא התאימו לתפקידם, ולא עלה בידם לתרום תרומה של ממש לטיפוח החינוך היהודי בפרס.

היהודים הדתיים של פרס היו דתיים לכל דבר. ואף על פי כן היה שוני רב בין היהדות בפרס לבין זו שבמזרח אירופה. והנה בא הרב לוי, יליד קראקוב שבפולין, ראה ביהדות פרס עדה חסידית ונהג בה כרבי בחצרו. הוא ניסה להעניק לילדים היהודיים בפרס אותו חינוך דתי שניתן לבניהם של יהודים חרדיים בגליציה. ההיסטוריה של יהודי פרס לא זכתה לתשומת לב כלשהי.

הרב לוי אמר לכפות על יהודים פרסיים משכילים לחבוש כיפה ולהתהלך בציצית לא רק בבית הכנסת, כפי שנהגו, אלא גם ברחוב וכיוצא באלה מנהגים שהיו נהוגים במזרח אירופה.

חינוך כזה לא היה עשוי להשביע את רצונם של יהודי פרס אפילו בשלהי המאה התשע־עשרה. במחצית השנייה של המאה העשרים הוא עורר בהם התנגדות, לא רק משום שהיה זר לרוחם אלא גם משום שבינתיים השתנתה סביבתם, השתנו צורכיהם ועמם האינטרסים שלהם. אין תמה אפוא, שהרב לוי, בלהיטותו להפוך את כל יהודי פרס לחרדים, הרחיק חלק מן היהדות בכלל.

רוב המשכילים לא שלחו את ילדיהם ל׳אוצר התורה׳. הציונים ואוהדי ישראל לא ראו את הארגון בעין יפה. ׳החלוץ׳ שהותקף על ידיו השיב מלחמה שערה; בתי הספר הפרטיים ׳כורש׳ ו׳אתפאק׳ ניתקו עמו את קשריהם, ומנהלי מוסדות כי״ח הביעו מורת רוח משירותיו. רוב תלמידיו באו בעיקר מקרב השדרות הנמוכות שבקהילה, שלגביהם הוא שימש כארגון סעד.

התסיסה היהודית הציונית שאחרי השואה זימנה ליהדות האיראנית שעה נוחה להקמת מוסד חינוכי מתאים, אך ההזדמנות לא נוצלה. החינוך היהודי בפרס נמסר לארגון שלא הצטיין בהסתגלות גבונה לזמן ולמקום.

*

ההיסטוריה של יהדות פרס חייבת להעלות על נס את תרומתם הגדולה של אליאנס ושל אוצר התורה לחינוך היהודי בארץ זו. אך למרבית הצער אין מנוס מן הקביעה, שהקהילה היהודית באיראן לא זכתה בחינוך מודרני מתאים. היא גם לא תזכה לכך; היא כבר איננה.

تحولاتی چند در تعلیم و تربیت یهودیان در ایران

ابراهام کهن

SIGNIFICANT CHANGES IN JEWISH EDUCATION IN IRAN

AVRAHAM COHEN

Reprinted from

پادیاوند پژوهشنامهٔ یهود ایران به کوشش **امنون نتصر**

PADYAVAND – Judeo-Iranian and Jewish Studies Series, Volume I \ **Amnon Netzer**
Mazda Publishers, Costa Mesa, California 1996

ابراهام کهن

تحولاتی چند در تعلیم و تربیت یهودیان در ایران[1]

تاریخ یهودیان ایران در طی قرون، تا پیش از حکومت پهلوی، سراسر حاکی از سختی و محنت است. یهودیان ایران همواره تحت آزار و ستم از جانب مردم مسلمان قرار داشته و مأموران دولتی هیچ گونه اقدامی برای حمایت از آنان بعمل نمیاوردند. تحقیر و استثمار دائم بهمراه حملات و شبیخون های گهگاه، قتل و اجبار برای تغییر مذهب و پذیرش اسلام لطمات سنگینی به این جامعه وارد مینمود.

علیرغم تمامی این مشکلات، یهودیان ایران در فراهم آوردن امکانات برای تعلیم و تربیت رسمی برای فرزندان خود تأکید داشتند و مصرانه میکوشیدند. با وجود اینکه منابعی در دست نیست تا تصویر کلی و کاملی از وضع آموزش و تحصیل را تا پیش از قرن نوزدهم در میان یهودیان ایران بدست دهد، ولی دربارهٔ آموزش رسمی در میان

۱ منابع نامبرده همه به زبان عبری است؛ نویسنده در تحقیق خود از بسیاری نامه های محفوظ در ارشیو آلیانس استفاده کرده است. برای دستیابی به این منابع رک به اصل مقاله به زبان عبری: אברהם כהן, חמורות מהותיות בחינוך היהודי בפרס, יהודי איראן, בעריכת אמנון נצר, תל-אביב, 1988 , עמ' 68-76 . همچنین نک به:
Amnon Netzer, Jewish Education in Iran, in: *Jewish Education Worldwide*, edited by H. S. Himmelfarb and S. Dellapergola, London, 1989, pp. 447-461.

یهودیان ایران در طی قرنهای نوزدهم و بیستم شواهدی در دست داریم. این دو قرن در زمینهٔ تعلیم و تربیت، باچهار نقطه عطف مشخص میگردد:

۱ـ تعلیم و تربیت سنتی

در قرن نوزدهم کلیهٔ جوامع یهودی در ایران، از جامعه بزرگ تر گرفته تا کوچکتر، دارای مراکزی برای پیشبرد تعلیم یهود بودند. این مراکز، که «مکتب خانه» یا «خانهٔ ملا» خوانده می شدند، به موازات حِدِر های یهودی در دنیای غرب انجام وظیفه میکردند.[۲] درصد بالائی از پسرهای یهودی در مکتبها به تحصیل اشتغال داشتند و در بعضی از مجامع نیز، دخترها هم در مکتب درس می خواندند.[۳] اکثریت دانش آموزان این مراکز را محصلین چهار ساله تا نوجوانان در سنین «برمیتصوا» (سیزده سالگی) تشکیل میدادند،[۴] اگر چه عموماً از کودکان سه ساله گرفته تا جوانان هفده ساله در این مراکز پذیرفته می شدند. مکتب معمولاً در خانهٔ راب و یا در کنیسا تشکیل می شد. کودکان عموماً به روی زمین و چسبیده بهم می نشستند تا از سرمای گزنده در امان باشند. سروصدای زیاد، شلوغی و تراکم جمعیت درون مکتب، شرایطی را باعث می شد که مانع آموزش بصورت مناسب بود. مضافاً اینکه در

۲ رک به: امنون نتصر، برنامه ها و اهداف تعلیم و تربیت در جامعه یهود ایران در برابر دورنمای فعالیت آلیانس در سالهای ۱۸۶۵ـ۱۹۱۱، آموزش عبری در کشورهای اسلامی، اورشلیم، ۱۹۸۱، ص ۴۵۴ (به اختصار: نتصر، اهداف)؛ رفائل پطای، آموزش عبری در میان یهودیان مشهد، جوامع ایسرائل، جلد دوم، تل آویو، ۱۹۷۹، ص ۲۵۱ـ۲۵۶ (به اختصار: پطای، مشهد) ـ به غیر از نامه ها و مقاله امنون نتصر در آخرین پاینویس، تمام مراجع در این مقاله به عبری است.

۳ نتصر، اهداف، ص ۴۵۹؛ نامه سیدی از کرمانشاه، شماره ۲، ۱۲ ژوئن ۱۹۰۴، پرونده ۱۰۴ در آرشیو آلیانس.

۴ نتصر، اهداف، ص ۴۴۹ ـ ۴۵۰ .

ماههای بهار و تابستان فضای بسته و گرمای خفه کننده از توان یادگیری دانش آموزان میکاست.[۵]

معلم مکتب، «ملا» ، «خلیفه» و یا «حاخام» خوانده می شد. در ایران قرن نوزدهم هیچگونه نهادی برای تربیت معلم و یا راب وجود نداشت، لذا شخصی که از مکتب فارغ التحصیل می شد و مایل به تدریس بود به هیچ نهاد رسمی برای تربیت معلم دسترسی نداشت. تعداد محدودی برای تحصیل در یشیواهای (مدارس مذهبی) بغداد به آن شهر مسافرت میکردند، ولی اکثراً آموزش و تحصیلات خود را شخصاً دنبال میکردند، و اگر آموزشی داشتند در حقیقت خودآموزی کرده بودند. ملاها بزحمت قادر بودند مخارج خود را تأمین نمایند. منبع درآمد آنان حق الزحمه ای بود که اولیاء اطفال چه بصورت وجه نقدی و یا جنس بصورت هفتگی، ماهانه و یا سالانه به آنها می پرداختند. بسیاری از ملاها از فقرا پولی نمی گرفتند و تنها بخاطر اجر اخروی، بدون دریافت حق الزحمه، به تدریس خود ادامه می دادند.[۶]

کلیهٔ مواد درسی ارائه شده در مکتب های یهودیان ایران مربوط به آداب و رسوم عبادت و نیایش بود. زبان فارسی تدریس نمی شد؛ حتی متون فارسیهود نیز، که مطالب آن از متون مقدس اتخاذ شده بود، در برنامهٔ مواد درسی گنجانده نمی شد. اکثر دروس مکتب ها را مطالعات کتاب مقدس و نیایش ها تشکیل می داد. تفاسیر راشی هم اغلب تدریس می شد، و گاهگاه هم تفسیر انقلوس و تفسیری از متن ترجمه

۵ نتصر، سرگذشت یهودیان ایران از آغاز قرن نوزدهم، **جوامع ایسرائل**، جلد دوم، تل آویو، ۱۹۷۹، ص ۲۲۸ (به اختصار: نتصر، سرگذشت)؛ نامه های فرانکو از کرمانشاه، شماره ۲۶، ۲۹ ژوئن ۱۹۱۳، شماره ۳۱ بدون تاریخ، پرونده در آلیانس؛ پطای، مشهد، ص ۲۵۲ .

۶ نتصر، اهداف، ص ۴۴۹-۴۵۰؛ همو، سرگذشت، ص ۲۲۸-۲۲۹؛ پطای، مشهد، ص ۲۵۲، ۲۵۴، ۲۵۶؛ عزرا صیون ملمد، یهودیان ایران در شصت سال قبل، **سینای**، شماره ۲۹، ۱۹۵۱، ص ۳۶۲ (به اختصار: ملمد، یهودیان)؛ حنینا میزراحی، **یهودیان ایران**، تل آویو، ۱۹۵۹، ص ۱۱۲ (به اختصار: میزراحی، ایران)؛ اوراهام عمیصور، در انتظار تفسیر، **جوامع ایسرائل**، ص ۲۱۵-۲۱۶ (به اختصار: عمیصور، تفسیر).

شدهٔ کتاب مقدس به زبان فارسی (فارسیهود) مورد آموزش قرار میگرفت.

تقریباً تمام دانش آموزان **هلاخلا** (قوانین مذهبی یهود) را می خواندند. البته بعضی بیشتر از دیگران به این امر همت میگماشتند. از میان اینها، دانش آموزان با استعدادتر اجازه داشتند که **میشنا** و **عین یعقوب** را نیز مطالعه نمایند. لکن **گمارا** تنها در موارد نادری مورد مطالعه قرار میگرفت. دانش آموزان مکتب، اساساً تاریخ دوران کتاب مقدس را از طریق مطالعه ی آن و یا شنیدن داستانهای معلم ها در بارهٔ اعیاد مذهبی فرا میگرفتند. مطالعهٔ تاریخ اسرائیل پس از ویرانی بیت المقدس آنقدرها مورد توجه نبود.

در مکتب، زبان عبری به تفصیل توسط «ملا» تدریس می شد، به نحوی که دانش آموزان این زبان را بخوبی فرا میگرفتند. فراگیری زبان عبری از طریق مطالعهٔ متون مقدس صورت میگرفت، و دانش آموزانی که در آنان ذوق و استعداد آموزش زبان قوی تر بود توانائی برجسته ای در استفاده از زبان عبری، چه بصورت کتبی و چه شفاهی، کسب میکردند و تعدادی هم در این زمینه پیشرفت کرده و به درجات عالی میرسیدند.

آموزش در مکتب تا حدودی مفید و جنبهٔ علمی داشت: نیایش ها و قوانین دینی در رابطه با اعیاد به موقع و در فصل موعود تدریس می شد. نیایش های بعد از ظهر، و گاه نیایش شبگاهی، در حضور راب بعمل می آمد و دانش آموزان دعاهای مخصوص و ویژهٔ فعالیت های مختلف را، مانند شستشوی دستها، تناول غذا، نوشیدن و غیره، بحافظه می سپردند.[۷]

در جوامع کوچکتر یهودی، که در آنها تنها یک مکتب وجود داشت، دانش آموزان با سنین مختلف و با درجهٔ سواد و دانش ناهمگون در این مکتب درس میخواندند، حال آنکه در جوامع بزرگتر با جمعیت بیشتر، که چندین مکتب در آنها فعالیت

۷ نتصر، سرگذشت، ص ۲۲۸؛ همو، اهداف، ص ۴۴۹، ۴۵۹؛ ملمد، یهودیان، ص ۳۲۳؛ همو، عبری در فارسیهود، لشوننو، ۴۳ (۱۹۷۱)، ص ۲۷۱؛ پطای، مشهد، ص ۲۵۳، ۲۵۶؛ عمیصور، تفسیر، ص ۲۱۵-۲۱۹؛ میزراحی، ایران، ص ۴۷، ۶۱، ۸۰.

داشتند، پذیرش دانش آموز در آن مکتبها به سن دانش آموزان یا سطح دانش ایشان محدود نمی شد.

این امر تا حدود زیادی شرایطی را فراهم کرد که نیاز به مطالعهٔ مستقل و گروهی در میان دانش آموزان محسوس گشت. اگر چه احیاناً اینگونه روش تدریس دارای مزایای برجسته ای در زمینهٔ تعلیم میبود، ولی شرایط رقت بار و اسفناک محیط درس و آموزش، این مزایای احتمالی را خنثی میکرد، ماهیت ناهمگون مکتب، شرایط سخت زندگی و ساعات طولانی تدریس همه و همه به رشد مشکلات عدیده ای در زمینه ی انضباط دانش آموزان دامن میزد.[۸]

سبک آموزش در مکتب اساساً شامل از برکردن متون بود. در اینگونه سیستم آموزشی محلی برای بحث و مشورت روشنگرایانه و منطقی باقی نمی ماند. مضافاً به اینکه اکثر ملاها نیز واجد شرایطی نبودند تا بحث های روشنفکرانه را هدایت کنند. بدین ترتیب تدریس و مطالعه گمارا، که لزوماً ورود به اینگونه بحث را ایجاب میکرد، صورت نمیگرفت.

ولی این مکتب ها یک امر را با پشتکار و با وفای به عهد دنبال میکردند و آن آموزش یهودیت بود، و در این مورد، حق مطلب را، آنچنان که بنیان گذاران این مکتب ها هدف خود قرار داده بودند، اداء میکردند.

این مکتبها پیروان وفادار و متدینی پرورش میدادند. دانش و بهمراه آن نحوهٔ نگرشی که جوانان در این مراکز آموزشی اتخاذ میکردند نه تنها تعلیم و تربیتی بود که در خدمت زندگی آینده شان قرار میگرفت، بلکه این آموزش راه را برای جذب و ادغام این جوانان به درون محیط طبیعی زندگی شان، که شامل خانواده، محله و کنیساشان بود، هموار مینمود.

۲. تعلیم و تربیت مدرن

شروع تغییرات عظیم در امر تعلیم و تربیت یهود در ایران حتی پیش از ورود به قرن

۸ ملمد، یهودیان؛ پطای، مشهد، ص ۲۵۲ .

بیستم صورت گرفت. در قرن نوزدهم اقداماتی در جهت مدرن کردن بعضی امور مملکتی در ایران صورت گرفت و تبلور آن در توجه و علاقهٔ متصدیان امور و بعضی قشرهای اجتماع به اشاعهٔ تعلیم و تربیت اروپائی دیده می شد. یهودیانی که به این قشرهای اجتماع تعلق داشتند، از اینکه فرصتی پیش آمده بود تا فرزندانشان از تعلیم و تربیت مدرن برخوردار شوند، بسیار خشنود بودند.

دو تشکیلات غربی دقیقاً این چنین فرصتی را برای یهودیان فراهم کردند: یکی نهادهای میسیونرهای مسیحی بود و دیگری تشکیلات آلیانس.

الف: میسیونرهای مسیحی وابسته به فرقه های مختلف آن مذهب چندین سال بود که در ایران فعالیت داشتند. در نظر آنان یهودیان فقیر و تحت ستم در ایران از جمله افرادی بودند که طبیعتاً دارای شرایط مساعد برای گرایش به مسیحیت بودند. لذا در سال ۱۸۲۴ «انجمن لندن برای اشاعه مسیحیت در میان یهودیان» دست به فعالیت فشرده ای در این زمینه زد.

هدف این مبلغان مذهبی طبیعتاً جلب ایرانیان به مسیحیت بود ــ چه از میان مسلمانان و چه از میان اقلیت های مذهبی در ایران، ولیکن موعظه های آنان گوش شنوا نیافت و ره بجائی نبرد. میسیونرها تصمیم گرفتند از طریق اقدامات مختلف انسان دوستانه مردم را تشویق به گرویدن به مسیحیت و پذیرش کیش تازه بنمایند. بیمارستان و کلینیک ساختند، در میان فقرا صدقه پخش نمودند و از یهودیان اروپا و نمایندگان کشورهای متبوعشان خواستند تا برای حمایت از حقوق مدنی یهودیان اقدام نمایند. در نیمه ی دوم قرن نوزدهم میسیونرهای مسیحی مدارس مدرنی در ایران ساختند و درهای آن را بروی کودکان یهودی گشودند. حتی بعضی از این مراکز آموزشی صرفاً دانش آموزان یهودی میپذیرفتند.

مدارس میسیونرها از جذابیت پرقدرتی برخوردار بودند. برنامه های درسی دراین مدارس شامل تدریس فارسی، انگلیسی و تعدادی دروس غیر مذهبی و حتی تدریس زبان عبری بود. فرزندان خانواده های بی بضاعت نه تنها از پرداخت شهریه معاف بودند بلکه غذای مجانی بانضمام پوشاک و لوازم التحریر دریافت میکردند و به اولیای آنها کمک مالی تعلق میگرفت.

مدیران مدارس ابتدائی میسیونرها برای دانش آموزان برجستهٔ خود امکانات ادامه تحصیل در تهران و یا اروپا را فراهم میکردند، و حتی با ایجاد کلاسهای پیشرفتهٔ حرفه ای موفق به جلب دختران یهودی به مدارس خود شدند. پرتراکم ترین تجمع دانش آموزان یهودی در مراکز آموزشی مسیحی در شهرهای اصفهان، تهران و همدان قرار داشت.

علیرغم تمام اینها، در انتهای قرن نوزدهم در سراسر ایران تعداد فرزندان یهودی که در مدارس میسیونرها مشغول به تحصیل بودند نسبتاً ناچیز بود و رقمی کمتر از پانصد نفر را در بر میگرفت. از این تعداد درصد قلیلی تغییر مذهب داده و به مسیحیت گرویدند. اکثریت وسیع جمعیت یهودیان ایران، که جمعیتی حدود ۵۰ هزار نفر را شامل می شد، کماکان در آن دوره از تاریخ، فرزندان خویش را به مکتبهای یهودی میفرستادند.

در این مقطع از تاریخ، اگر سیستم آموزشی آلیانس در سال ۱۸۹۸ در ایران احداث نمی شد، اشتیاق به تعلیم و تربیت مدرن در میان یهودیان بی شک تعداد وسیع تری از آنان را به سمت نهادهای آموزشی میسیونرها سوق میداد. البته هنوز هم دانش آموزان یهودی پس از افتتاح دبستانهای آلیانس به تحصیلات خود در مراکز آموزشی میسیونرها ادامه دادند، ولی اکثر اینان دانش آموزانی در سطح دبیرستان و یا فرزندانی از خانواده های بسیار بی بضاعت بودند.

ب: تأسیس آلیانس تحولاتی انقلابی در تعلیم و تربیت یهودیان در ایران بهمراه داشت. مکتب ها، که تا این زمان آموزش خود را تماماً وقف تعالیم دینی و یهودیت کرده بودند، تعطیل شدند، و در مقابل، تشکیلات آلیانس مدارسی را گشود که در آن آموزش غیر مذهبی و فرهنگ فرانسوی بر سایر مواد درسی ارجحیت داشت.

بین سالهای ۱۸۹۸ تا ۱۹۰۴، آلیانس دبستانهای مدرنی را در شهرهای زیر گشود: تهران، همدان، اصفهان، شیراز، کرمانشاه و سنندج. در سال ۱۹۲۰ مدرسهٔ آلیانس در شهر یزد نیز تأسیس شد. در طی این سالها یهودیان بیجار، بروجرد، گلپایگان، دماوند، کاشان، نهاوند و تویسرکان با آلیانس تماس حاصل کرده و با کمک آن مکتب های خود را به مدارس عمومی تبدیل کردند، که کم و بیش به پیروی از روش

آموزشی آلیانس عمل میکردند. آن جوامع از یهودیان که موفق به جلب حمایت و مددهای آلیانس نشدند، آموزش مکتبهای خود را بر منوال سابق ادامه دادند.

در تعدادی از جوامع نیز، که در آن مدارس جدید شروع به کار آموزشی و فرهنگی خود کرده بود، هنوز هم مکتبها حفظ شده و بکار خود مشغول بودند، ولی کیفیت این آموزش در مکتب حال دیگر در سطح بالاتری قرار داشت. در بسیاری از موارد وجود مکتب ها نوعی مکمل مذهبی برای این مدارس غیر مذهبی بود. بدین معنی که این مکتب ها، در روزهای شنبه و سایر روزهای تعطیل مدارس، با تدریس تعالیم مذهبی یهود به دانش آموزان مدارس آلیانس، عملاً در صدد تکمیل دروس آلیانس برمیآمدند. ولی با وجود این، این مکتب ها دیگر مقام خود را بعنوان مرکز تعلیم و تربیت یهودیان ایران از دست داده و نهادهای آموزشی آلیانس جای آنها را گرفته بود.[۹]

تأسیسات آلیانس بر مبنای اسلوب و روشهای صحیح مدارس پایه ریزی شده بود. کلاسهای مدارس آلیانس دیگر از دانش آموزان با سنین مختلف انباشته نشده بود. ساختمان ها تا حد امکان دارای کلاسهای منظم بود و بر مبنای هم سنی دانش آموزان تشکیل می شد. ادارهٔ هر مدرسه بعهدهٔ یک مدیر مدرسه بود که خود فارغ التحصیل دانشسراهای آلیانس در فرانسه بود؛ گاه نیز ادارهٔ مدرسه بعهدهٔ ناظمی بود که او هم تحصیلاتی مشابه داشت. این مدارس در مقایسه با مکتب های قبل از خود خوش ظاهر تر و بهداشتی تر بودند. دانش آموزان دیگر به روی زمین نمی نشستند، بلکه کلاسها دارای صندلی برای استفاده دانش آموزان بود. معلمان با دقت مراقب پاکیزگی و بهداشت دانش آموزان خود بودند، و فراشی برای نظافت کلاسها و حیاط استخدام میشد.

روش های تدریس در این مدارس اختلاف فاحشی با طرق آموزش در مکتب نداشتند. تفسیر متون و به حافظه سپردن ها هنوز در آلیانس نیز شیوهٔ متداول آموزش و

۹ نتصر، اهداف؛ همو، فعالیتهای صیونیستی در ایران از زمان صدور اعلامیه بالفور تا قرارداد سان رمو، **پعامیم**، شماره اول، ۱۹۷۹، ص ۲۵ (به اختصار: نتصر، صیونیسم)؛ اوراهام کهن، موضع یهودیان ایران در قبال تعلیمات مدرن، **پعامیم**، شماره نهم، ۱۹۸۱ .

فراگیری بود. البته تغییرات مشخصی در این زمینه هم دیده می شد، آموزش اینبار توجه بیشتری به نوشتن توسط دانش آموزان میکرد. وجود تخته سیاه در یک یک کلاس های درسی برای به تصویر کشیدن و نشان دادن مطلب به شاگردان تسهیلات مثبتی فراهم میکرد. تنبیه بدنی رسماً غیر مجاز شمرده می شد، ولی این تنها ظاهر امر بود. در واقعیت، هم مدیر و هم معلمها هنوز اقدام به ضرب و شتم دانش آموزان مینمودند. البته اینبار تنبیه بدنی اینگونه توجیه می شد که اقدامی ناخوشایند ولی ضروریست و نه حربه ای مشروع برای تربیت و انضباط دانش آموز.

با اهمیت ترین و برجسته ترین تفاوت میان مکتب ها و مدارس آلیانس تغییری بود که در برنامهٔ درسی صورت پذیرفت. در برنامهٔ درسی آلیانس مطالعات مذهبی و تعلیمات دینی یهود مقامی ثانوی و حتی کناری یافت. تدریس دروس غیر مذهبی و تدریس زبان فرانسه ارجحیت والائی در برنامه درسی دارا بود.[۱۰] در مکتب، شاگردان تنها متون عبری میخواندند و از زبان فارسی صرفاً بمثابه وسیله ی آموزشی استفاده می شد. حال آنکه در مدرسهٔ آلیانس زبان فرانسه سرآمد مطالب درسی و تنها زبان آموزشی برای مواد درسی غیر مذهبی بود که شامل علوم طبیعی و علوم انسانی میشد. زبان رایج در کشور یعنی فارسی نیز تدریس می شد، ولی تنها بعنوان زبان دوم و با تأکید غیر عمده و ناچیز بر آن.

مکتب در واقع به هویت اکتسابی دانش آموز در خانه تداوم میداد. یعنی در امتداد تربیتی که به دانش آموز در خانه داده می شد، در مکتب هم این طفل یهودی رفته رفته برای وظائف آتی خود آماده می شد و بعنوان یک عضو جامعه یهودی خود بار میآمد. حال آنکه در مدرسه آلیانس اینچنین نبود. سیستم تربیتی آلیانس به گونه ای عمل میکرد که دانش آموز به تقلید از یک فرد جوان فرانسوی کشانده می شد. جالب اینکه، با وصف اینکه هدف از این نوع تعلیم و تربیت در آن زمان برای خانواده های یهودی ایران و برای فرزندانشان روشن نبود، کماکان این خانواده ها بگرمی از

۱۰ نتصر، صبونیسم، ص ۳۱؛ همو، اهداف، ص ۲۵۶؛ همو، نتیجه گیری عجولانه در مورد یهودیان شیراز، پعامیم، شماره چهارم، ۱۹۸۰، ص ۹۲؛ اسحاق بن صبی، پراکندگان ایسرائل، تل آویو، ۱۹۵۳، ص ۲۳۰.

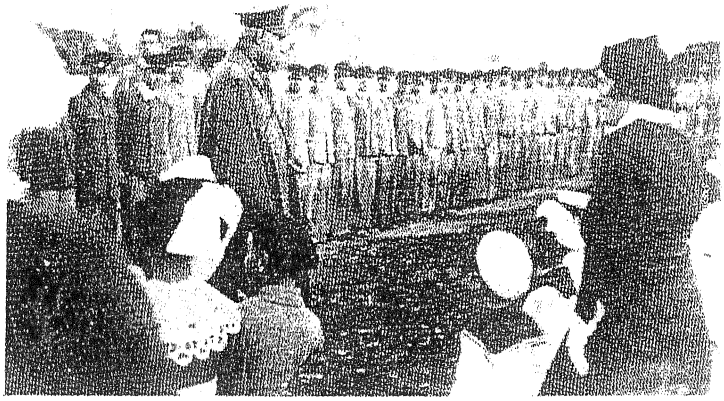
آلیانس استقبال می نمودند و با آن همکاری کامل بعمل میاوردند. ریشه ها و علل این امر را باید در مقطع تاریخی بروز این پدیده و نیز در ماهیت و فعالیت های طرفین جستجو نمود که خود مبحث دیگری است و نیازمند تحقیقات و مطالعات دیگری. تنها به ذکر این نکته بسنده میکنیم که در واقعیت امر ماهیت و چهره ی آموزشی رسمی در میان یهودیان یکشبه دگرگون شد.

۳ـ دورهٔ پهلوی

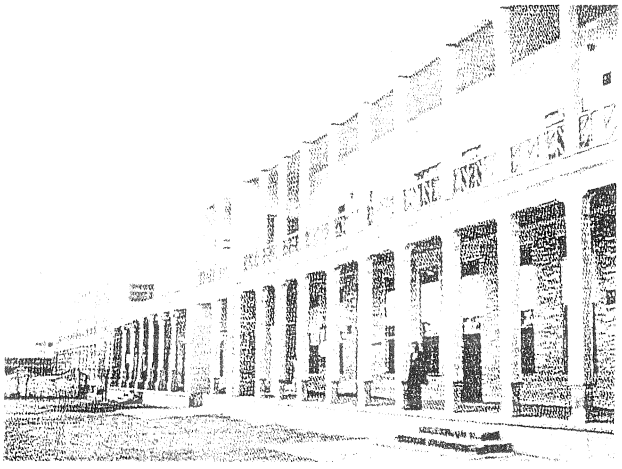
در سال ۱۹۲۵ عمر سلسله ی قاجار به سر رسید و سلسله ی جدید پهلوی بر صحنه تاریخ ایران ظهور کرد. این تغییر در نظام حکومتی پی آمدهای پر اهمیتی را در حیات یهودیان ایران بهمراه داشت. موقعیت مدنی یهودیان در ایران با موقعیت مسلمانان در آن کشور همطراز گشت. مدارس یهودیان ایران نیز بطور ماهوی تغییر یافت.

مدارس آلیانس از ابتدای تأسیس، خود را بصورت نهادهای خارجی در خاک ایران معرفی کرده و مصرانه از حق خودمختاری خود در اداره ی مدرسه و چگونگی پیشبرد تعلیم و تربیت در آن دفاع میکردند. دولت ایران نیز بنوبهٔ خود در مدیریت مدارس، ادارهٔ امور، سبک کار، مواد درسی مدارس و چگونگی تدریس دخالتی نمی نمود. این موقعیت خوش غیر عادی، که در اینجا وارد بحث آن نمی شویم، با به قدرت رسیدن رضا شاه پهلوی در سال ۱۹۲۵ به اتمام رسید.

رضا شاه تلاش داشت تا تمام ایرانیان را، صرفنظر از وابستگی های طایفه ای یا مذهبی شان، تحت سلطهٔ قدرت مرکزی خود درآورد. این تلاشی بود در جهت تقویت و تحکیم فرهنگ و ملیت ایرانی و برای کسب این مهم به امر تعلیم و تربیت، بعنوان ابزاری پر قدرت در خدمت این هدف، توجه داشت؛ لذا حکومت رضا شاه سیستم واحدی برای برنامه های درسی، کتب درسی و امتحانات و غیره تدارک دیده، و برای همگونی سرتاسری، معیارهائی تعیین نمود تا ضامن اجرای دقیق این برنامه ها باشد. در ضمن، در سرتاسر آموزشگاهها و مدارس کشور سازمان دهی لازم برای یک نظارت جدی و منظم بعمل آمد. این برنامه ها با انضباط دولتی شامل حال

بازدید رضا شاه از مدرسه آلیانس همدان (سال ۱۹۳۶)

مدرسه آلیانس اصفهان (سال ۱۹۴۴)

مدارس آلیانس نیز شد.

نمایندگان آلیانس در ایران هر چه در توان داشتند بکار بردند تا ماهیت فرانسوی این مدارس را حفظ کنند، ولی رفته رفته توان آنها فرسوده شد و عاقبت تسلیم شدند. در سال تحصیلی ۳۴-۱۹۳۳ تمام مدارس آلیانس دیگر زبان فرانسه را بعنوان زبان اصلی تدریس کنار گذاردند. زبان فرانسه حال دیگر بمثابه یک زبان خارجی تدریس می شد. مضافاً به اینکه، به علت مقررات دولتی ، زبان فرانسه تنها بعد از دورهٔ دبستان اقدام به تدریس آن می شد. و بالاخره در اواخر دهه ۱۹۳۰ برنامهٔ درسی در کلیه ی مدارس آلیانس همگون و مترادف بود با برنامهٔ وزارت فرهنگ ایران، در این مسیر «ایرانی کردن» مدارس آلیانس مطالعات یهود قدم هائی بیش به قهقرا برداشت.

بدین ترتیب بار دیگر مراکز آموزش یهودیان در ایران دچار تغییر ماهیت شد. این بار از یک تقلید تصور گونه و بی رنگ از مدارس فرانسوی خارج شد، و عملاً به مرکز آموزش فارسی بدل شد که در آن مقدار جزئی هم مطالعات یهود تدریس میشد. ولی یک جنبه ی پر اهمیت در ماهیت مدرسه از این تغییرات مصون ماند ــ این مدارس، که از ابتدای تأسیس مراکزی غیر صیونیستی بودند، هنوز هم پس از این تحولات چنین ماندند.

یهودی بودن مدارس آلیانس در ایران حال تنها منحصر میشد به اینکه اولاً این مدارس هنگام اعیاد یهودیان تعطیل بود، و ثانیاً اکثر شاگردان این مدارس مقیم محله های یهودی نشین بودند. تفاوت میان برنامه ی درسی این مدارس با برنامهٔ درسی مدارس دولتی دیگر ناچیز بود.

«ایرانی کردن» آلیانس به نوبهٔ خود در خدمت منافع فرزندان یهودی ایرانی قرار گرفت، زیرا مسیر آموزش این دانش آموزان حال به مراتب بیشتر هم جهت و هم سو بود با مسیر واقعی زندگی شان بعنوان افراد ایرانی. محدود کردن مجدد تعلیمات دینی یهود، که این بار بهمراه «ایرانی کردن» آلیانس صورت میگرفت، در حقیقت، خود با تأسیس آلیانس شروع شده بود. طبقات مختلف یهودی با این پدیده برخوردهایی گوناگون داشتند.

فقیرترین این طبقات، که تنها بدنبال رفع نیازها و مشکلات اقتصادی خود بودند،

طبعاً فرصت توجه به فعالیت های آموزشی مدرسه را نداشتند. آن دسته از طبقات و قشرهائی هم که بدنبال مقام و مال و منالی در اجتماع بودند از پیشرفت فرزندانشان در تحصیل دانش، آشنائی با فارسی، فرانسه و زبانهای دیگر خرسند بودند و با همان درصد کم آموزش تعلیمات دینی یهود قانع بودند. یهودیانی هم بودند که متوجه شده بودند که تحصیلات فرزندانشان جوابگوی انتظارات آنها نیست، ولی اینان عموماً قادر به تحلیل شرایط، مشخص کردن مسئله و ارائه راه حل مناسب برای این مشکل آموزشی نبودند. بسیاری ازاولیاء، از اینکه آلیانس تحصیلات مدرن را در اختیار یهودیان ایرانی قرار داده، کمال قدردانی را داشته و اعتراض یا انتقادی به آن روا نمی داشتند؛ ولی باز هم بودند تعدادی که بخوبی آگاه بودند که آلیانس فرزندان آنها را در جهت آموزشی با محتوی یهودی - عبری - صیونیستی سوق نمیدهد و این افراد به آلیانس اخطار داده و بر علیه آن مبارزه میکردند.

رویهمرفته هنوز آنچنان شرایطی فراهم نشده بود که یهودیان ایران را در جهت تأسیس و برقراری یک سیستم آموزشی مدرن با سمت گیری ایرانی - یهودی - صیونیستی بکشاند. این شرایط بعدها در اواسط دهه ی ۱۹۳۰ آماده گشت.

۴- اوتصار هتورا

در اواخر جنگ بین المللی دوم تغییرات پر دامنه ای در زمینه ی تحصیلات در میان یهودیان ایران رخ داد. در سال ۱۹۴۴ جنبش جوانان صیونیست بنام **هخالوتص** (پیشگامان) تشکیل شد، واز سال ۱۹۴۷ به بعد مدارس **اوتصار هتورا** (گنج دانش / تورات) تأسیس گشت.

هخالوتص، که توسط نمایندگانی از **کیبوتص همئوحاد** پایه ریزی شده بود، درصدد بود تا در خارج از مراکز آموزشی موجود و پس از اتمام ساعات درسی و تعطیل مدارس به جوانان تربیت صیونیستی دهد. فعالیت آنان خارج از کادر آموزشی رسمی قرار داشت، لذا دراین مقاله که اساساً معطوف به بررسی آموزش رسمی در میان یهودیان است، ما درگیر بررسی هخالوتص نشده و تمرکز بررسی خود را بروی اوتصار هتورا میگذاریم.

مدارس آلیانس نیز شد.

نمایندگان آلیانس در ایران هر چه در توان داشتند بکار بردند تا ماهیت فرانسوی این مدارس را حفظ کنند، ولی رفته رفته توان آنها فرسوده شد و عاقبت تسلیم شدند. در سال تحصیلی ۳۴-۱۹۳۳ تمام مدارس آلیانس دیگر زبان فرانسه را بعنوان زبان اصلی تدریس کنار گذاردند. زبان فرانسه حال دیگر بمثابه یک زبان خارجی تدریس می شد. مضافاً به اینکه، به علت مقررات دولتی ، زبان فرانسه تنها بعد از دورهٔ دبستان اقدام به تدریس آن می شد. و بالاخره در اواخر دهه ۱۹۳۰ برنامهٔ درسی در کلیه ی مدارس آلیانس همگون و مترادف بود با برنامهٔ وزارت فرهنگ ایران، در این مسیر «ایرانی کردن» مدارس آلیانس مطالعات یهود قدم هائی بیش به قهقرا برداشت.

بدین ترتیب بار دیگر مراکز آموزش یهودیان در ایران دچار تغییر ماهیت شد. این بار از یک تقلید تصور گونه و بی رنگ از مدارس فرانسوی خارج شد، و عملاً به مرکز آموزش فارسی بدل شد که در آن مقدار جزئی هم مطالعات یهود تدریس میشد. ولی یک جنبه ی پر اهمیت در ماهیت مدرسه از این تغییرات مصون ماند ـــ این مدارس، که از ابتدای تأسیس مراکزی غیر صیونیستی بودند، هنوز هم پس از این تحولات چنین ماندند.

یهودی بودن مدارس آلیانس در ایران حال تنها منحصر میشد به اینکه اولاً این مدارس هنگام اعیاد یهودیان تعطیل بود، و ثانیاً اکثر شاگردان این مدارس مقیم محله های یهودی نشین بودند. تفاوت میان برنامه ی درسی این مدارس با برنامهٔ درسی مدارس دولتی دیگر ناچیز بود.

«ایرانی کردن» آلیانس به نوبهٔ خود در خدمت منافع فرزندان یهودی ایرانی قرار گرفت، زیرا مسیر آموزش این دانش آموزان حال به مراتب بیشتر هم جهت و هم سو بود با مسیر واقعی زندگی شان بعنوان افراد ایرانی. محدود کردن مجدد تعلیمات دینی یهود، که این بار بهمراه «ایرانی کردن» آلیانس صورت میگرفت، در حقیقت، خود با تأسیس آلیانس شروع شده بود. طبقات مختلف یهودی با این پدیده برخوردهایی گوناگون داشتند.

فقیرترین این طبقات، که تنها بدنبال رفع نیازها و مشکلات اقتصادی خود بودند،

طبعاً فرصت توجه به فعالیت های آموزشی مدرسه را نداشتند. آن دسته از طبقات و قشرهائی هم که بدنبال مقام و مال و منالی در اجتماع بودند از پیشرفت فرزندانشان در تحصیل دانش، آشنائی با فارسی، فرانسه و زبانهای دیگر خرسند بودند و با همان درصد کم آموزش تعلیمات دینی یهود قانع بودند. یهودیانی هم بودند که متوجه شده بودند که تحصیلات فرزندانشان جوابگوی انتظارات آنها نیست، ولی اینان عموماً قادر به تحلیل شرایط، مشخص کردن مسئله و ارائه راه حل مناسب برای این مشکل آموزشی نبودند. بسیاری ازاولیاء، از اینکه آلیانس تحصیلات مدرن را در اختیار یهودیان ایرانی قرار داده، کمال قدردانی را داشته و اعتراض یا انتقادی به آن روا نمی داشتند؛ ولی باز هم بودند تعدادی که بخوبی آگاه بودند که آلیانس فرزندان آنها را در جهت آموزشی با محتوی یهودی - عبری - صیونیستی سوق نمیدهد و این افراد به آلیانس اخطار داده و بر علیه آن مبارزه میکردند.

رویهمرفته هنوز آنچنان شرایطی فراهم نشده بود که یهودیان ایران را در جهت تأسیس و برقراری یک سیستم آموزشی مدرن با سمت گیری ایرانی - یهودی - صیونیستی بکشاند. این شرایط بعدها در اواسط دهه ی ۱۹۳۰ آماده گشت.

۴. اوتصار هتورا

در اواخر جنگ بین المللی دوم تغییرات پر دامنه ای در زمینه ی تحصیلات در میان یهودیان ایران رخ داد. در سال ۱۹۴۴ جنبش جوانان صیونیست بنام **هخالوتص** (پیشگامان) تشکیل شد، واز سال ۱۹۴۷ به بعد مدارس **اوتصار هتورا** (گنج دانش / تورات) تأسیس گشت.

هخالوتص، که توسط نمایندگانی از **کیبوتص همئوحاد** پایه ریزی شده بود، درصدد بود تا در خارج از مراکز آموزشی موجود و پس از اتمام ساعات درسی و تعطیل مدارس به جوانان تربیت صیونیستی دهد. فعالیت آنان خارج از کادر آموزشی رسمی قرار داشت، لذا دراین مقاله که اساساً معطوف به بررسی آموزش رسمی در میان یهودیان است، ما درگیر بررسی هخالوتص نشده و تمرکز بررسی خود را بروی اوتصار هتورا میگذاریم.

سیستم آموزشی اوتصار هتورا در ایران توسط راب اسحاق مئیر لوی تأسیس شد. راب لوی که در سال ۱۹۴۳ به ایران سفر کرده بود، بنا به تقاضای راب اعظم اورشلیم برای کمک به «زندانیان صیون در سیبری» اعزام شده بود. راب لوی در طی اقامت خود در ایران با یهودیان این کشور آشنا شده و تصمیم گرفت که تعلیمات دینی جوانان محل را بعهده گیرد. راب لوی قادر شد با حمایت رابهای برجسته مقیم اورشلیم و با کمک های یهودیان سفارادی در ایالات متحده ، سازمان جوینت و کمکهای مالی اسحاق شالم، فرد نیکوکار و خیرخواه مقیم نیویورک، مدارس مذهبی در ایران افتتاح نماید. مضافاً به اینکه در طی قراردادی که راب لوی با مدیریت مدارس آلیانس، با اورت و با مدارس دیگر محلی بامضاء رساند، اوتصارهتورا مسئول تدریس تعلیمات یهودی در این مؤسسات در سرتاسر ایران شناخته شد.

مدیران مؤسسات اوتصار هتورا همگی یهودیان متدینی بودند که اکثریت آنان بزبان عبری تسلط داشتند. با وجود اینکه از سال ۱۹۲۰ به بعد بعضی از این مدارس بمدیریت مسلمانانی درآمد که توسط وزارت فرهنگ تعیین می شدند، ولی مدیران یهودی نیز در جوار آنان انجام وظیفه میکردند که توجه اصلی شان معطوف به تعلیمات دینی در این مراکز بود.

پس از چند سال اوتصار هتورا مقام مهمی در میان یهودیان ایران برای خود باز کرد. در سال ۱۹۶۵ حدود ۳۹۰۰ دانش آموز در این مراکز مشغول تحصیل بودند که این تعداد تقریباً مساوی تعداد دانش آموزان مدارس آلیانس (یعنی حدود ۴۴۰۰ نفر) بود.[۱۱] با همهٔ این احوال اوتصارهتورا از پشتیبانی وسیعی در میان یهودیان ایرانی برخوردار نبوده، و پیوسته مناسبات پر تشنجی میان مجامع یهودی و این مؤسسه حاکم بود که دلائل آن بشرح زیر است:

- اوتصار هتورا قادر نبود کادر آموزشی واجد شرایط برای تدریس تعلیمات یهودیت و عبری استخدام نماید. بسیاری از معلم ها دارای دیپلم دبیرستان هم نبودند و بسیاری از آنها تنها دورهٔ دبستان را به اتمام رسانده بودند. اوتصار هتورا یک

۱۱ رک به امنون نتصر، یهودیان ایران، **انسیکلوپدیای عبری**، جلد ۲۸، ص ۳۸۲؛ عزریا لوی، آموزش یهودی در ایران، **هد هحینوخ**، جلد ۴۲، ص ۱۳ .

دانشسرای معلمی (**یشیوا**) نیز در شهر شیراز افتتاح کرد که توسط یک راب وابسته به شهر مذهبی **بنه براق** (واقع در اسرائیل) اداره میشد. این یشیوا همچنین اقدام به تربیت معلم نمود، ولی سطح این برنامهٔ تربیت معلم بقدری پائین بود که بزودی تعطیل شد. مدرسه مذهبی تربیت معلم که اوتصار هتورا برای دختران در تهران تأسیس کرده بود مدرسه ای کوچک و ضعیف بود.

- علیرغم تقاضا های اولیاء فرزندان، اوتصار هتورا نسبت به جوانب روانشناسی و فنون تعلیم و تربیتی تدریس بی توجه ماند. برای تدریس مطالب مربوط به یهودیت به دانش آموزان از هیچ یک از شیوه های نوین تدریس استفاده نمیکرد، و نسبت به ارائه متون و مواد درسی جالب و تازه برای محصل ها اهمال میورزید. شیوه های تدریس در این مراکز اساساً با چگونگی تدریس در مکتب تفاوتی نداشت. امور تجربی را در تعلیمات یهودیت اساساً نادیده انگاشته و اعیاد یهودی را بدون بررسی جوانب آموزشی نهفته در بطن آنان برگزار می نمودند. کوچک ترین توجهی نیز به پرورش و ارتقاء آگاهی دانش آموزان در بارهٔ مفهوم عاطفی سمبل های مربوط به هر یک از این اعیاد صورت نمیگرفت.

- راب لوی که در **اگودت یسرائل** عضویت داشت، هم ضد صیونیست و هم ضد اسرائیل بود، و اینگونه افکار و عقاید او برای ایرانیان بسیار عجیب می نمود. او در اواخر عمر خود عقایدش را تغییر داد و در ابتدای دههٔ ۱۹۶۰ پذیرفت که کارمندانی از بخش تعلیم و تربیت آژانس یهود (واقع در اسرائیل) برای تدریس تورات در مراکز خود استخدام کند. حتی در این استخدام از اعضاء **بنه عقیبا** نیز استفاده نمود. متأسفانه اکثر این «کارمندان معلم شده» واجد شرایط لازم برای پذیرش وظائف آموزشی خود نبودند، و لذا قادر نشدند خدمتی ارزنده و واقعی به امر تعلیم و تربیت یهودیان در ایران، که پدیده ای درحال رشد بود، بنمایند.

- جامعهٔ مذهبی یهودیان ایران از همه نظر کاملاً متدین بود، ولی میبایست پذیرفت که بین یهودیان ایران و یهودیان اروپای شرقی تفاوت فاحشی موجود بود. راب لوی، که خود در خارکف (لهستان) بدنیا آمده بود، به یهودیت در ایران بمانند یک مجمع حاسیدی برخورد می نمود، و بهمان ترتیبی که یک راب حیطه نفوذ خود را اداره می

کند او نیز بهمان شیوه بایهودیان ایران رفتار مینمود. به فرزندان یهودی ایرانی همان آموزشی را ارائه میداد که در «گالیسی» به پسران یهودی ارتدکس داده می شد. تاریخ یهودیان در ایران بهیچ وجه در برنامه درسی این آموزشگاه ها در مد نظر نبود. راب لوی می کوشید تا یهودیانِ تحصیل کردهٔ ایرانی را مجبور کند تا **کیپا** (کلاهک مذهبیون) و **صیصیت** (شال پارچه ای مخصوص مذهبیون) خود را نه تنها در کنیسا، همانگونه که مرسوم است، بلکه حتی در خیابان و معابر عمومی نیز بر سر گذاشته و به تن کنند. او مایل بود سایر رسوم یهودیان اروپای شرقی را هم بر یهودیان این کشور تحمیل کند.

اینگونه تعالیم، حتی اگر در اواخر قرن نوزدهم در ایران معمول می شد، نمی توانست جوابگوی نیازهای یهودیان آن کشور باشد. حال در نیمه ی دوم قرن بیستم طبعاً با مقاومت و مخالفت مواجه شد. این مقاومت صرفاً بدین جهت نبود که این تعالیم با خلقیات و روحیات یهودیان ایرانی مأنوس و سازگار نبود، بلکه آنچه اینگونه تعالیم را غیر قابل پذیرش میکرد این بود که در طول این مدت محیط زندگی و نیازها و علائق آنان تغییر کرده بود. لذا جای هیچگونه تعجبی نیست که می بینیم راب لوی، که بااشتیاق خواهان این بود که یهودیان ایران را به یهودیانی ارتدکس تبدیل کند، باعث شد که تعدادی از آنان به یهودیت بطور کلی دست رد زده و از آن بریدند.

- اکثر یهودیان تحصیل کرده فرزندان خود را برای تحصیل به اوتصار هتورا نمی فرستادند؛ صیونیست ها و پشتیبانان اسرائیل نیز نسبت به این مراکز نظر مساعد نشان نمی دادند. هخالوتص در مقابل حملات اوتصار هتورا به مقابله میپرداخت. مدارس غیر دولتی چون مدرسه **کورش** و **اتفاق** با آن قطع رابطه ی کامل کرده، و مدیران مدارس آلیانس عدم رضایت خود را از نحوهٔ کار آنان ابراز میداشتند. اکثر دانش آموزان اوتصار هتورا از رده های پائین جامعه بودند که به این مؤسسه بمثابه یک سازمان خیریه جلب شده بودند.

برای یهودیان ایران احیاء نهضت صیونیستی یهود، که بدنبال کشتار دستجمعی یهودیان اروپا در جنگ جهانی دوم بوقوع پیوست، فرصت مناسبی بود برای استقرار مراکز آموزشی مناسب در آن کشور، ولی این فرصت درک نشده و از دست رفت.

آموزش یهودیت در ایران بدست تشکیلاتی سپرده شد که قادر نبود بدرستی و با موفقیت خود را با زمان و مکان وفق دهد.

تاریخ یهود درایران میبایست به نقش برجسته و خدمت ارزندهٔ آلیانس و اوتصار هتورا در امر تعلیم و تربیت یهود در این کشور ارج نهد. ولی درعین حال متأسفانه باید اذعان داشت که جامعه ی یهود در ایران آموزش مدرن و مناسبی دریافت نکرده و نخواهد کرد.

این فرصت برای همیشه از دست رفته چون جامعه ی یهود در ایران دیگر موجود نیست.

تحولاتی چند در تعلیم و تربیت یهودیان در ایران

ابراهام کهن

SIGNIFICANT CHANGES IN JEWISH EDUCATION IN IRAN

AVRAHAM COHEN

Reprinted from

پادیاوند پژوهشنامهٔ یهود ایران به کوشش **امنون نتصر**

PADYAVAND – Judeo-Iranian and Jewish Studies Series, Volume I \ **Amnon Netzer**
Mazda Publishers, Costa Mesa, California 1996

end of the nineteenth century, education of this type would not have satisfied the needs of Iranian Jews; in the second half of the twentieth century it aroused opposition, not only because it was foreign to their spirit, but also because in the meantime their surroundings and their needs had changed, and along with them, their interests. It is surprising, then, that Rabbi Levy, in his zeal to turn all of Iranian Jews into Orthodox Jews, caused some of them to reject Judaism altogether.

- Most educated Jews did not send their children to Otzar ha-Torah schools. Zionists and supporters of Israel did not view the organization favorably. Heḥalutz fought back; the private schools Koresh and Ettefāq cut off all ties with it, and the directors of the Alliance institutions expressed dissatisfaction with its services. Most of its pupils came from the lower sectors of the community, for whom it acted as a welfare organization.

For the Jews of Iran, the Jewish Zionist revival following the Holocaust was an appropriate time to establish a suitable educational institution, but the opportunity was not seized. Jewish education in Iran was given over to an organization which did not successfully adapt to the time and place. Iranian Jewry must acknowledge the contribution made by Alliance and Otzar ha-Torah to Jewish education in this country. Yet, unfortunately it must also be stated that the Jewish community in Iran did not receive suitable modern education. Nor will it ever; the community no longer exists.

poor.[15]

- Despite parental pleas, Otzar ha-Torah neglected the psychological and pedagogical aspects of teaching. Those in charge of the schools saw no need to use modern teaching methods for Jewish studies or to supply their students with interesting study material. The study methods employed in their institutions were not very different from those used in the *ḥeder*. Experiential study of Judaism was almost completely neglected. The Jewish holidays did not become subjects for study as they occurred, and no care was given to promoting an emotional attitude to their symbols.

- Rabbi Levy, a member of Agudat Israel, was anti-Zionist and anti-Israel, a fact which seemed strange to the Iranian Jews. Towards the end of his life he changed his views, and at the beginning of the 1960s he agreed to employ emissaries of the Jewish Agency's Department for Torah Education in his institutions, including members of Bnei Akiva. Unfortunately, most of these emissaries were not suited to their task, and they failed to make a real contribution to the fostering of Jewish education in Iran.

Religious Jews in Iran were religious in every regard, yet there was a tremendous difference between Iranian Jewry and Eastern European Jewry. Rabbi Levy, born in Cracow, Poland, viewed Iranian Jews as a Hassidic congregation and treated them the way a rabbi treats his court. He tried to give Jewish children in Iran the same education given to the children of Orthodox Jews in Galicia. The history of the Jews of Iran received no attention whatsoever. Rabbi Levy tried to force educated Iranian Jews to wear a *kippa* and *tzitzit* not only in synagogue, as was their custom, but also in the street, and to comply with other customs from Eastern Europe. Even at the

15 A. Levi, Jewish Education in Persia, *Hed ha-Ḥinukh*, vol. 46, #4, p. 13.

Iran by Rabbi Yitzḥak Meir Levy, who came to Iran in 1943 at the request of the Chief Rabbi of Jerusalem to help religious Prisoners of Zion in Siberia. During his stay in Iran, he became acquainted with local Jewry and decided to take upon himself the religious education of local youth. With the blessing of the chief rabbis of Jerusalem and the help of Sephardic Jews in the United States, the Joint Distribution Committee, and New York philanthropist Yitzḥak Shalom, Rabbi Levy established religious schools in Iran. In addition, he signed an agreement with Alliance management, ORT, and community schools stating that Otzar ha-Torah would also be responsible for Jewish studies in these organizations' schools throughout Iran.

The directors of the Otzar ha-Torah institutions were religious Jews; most of them also knew Hebrew. While it is true that, beginning in the 1960s, some of these schools were headed by Moslem principals appointed by the Iranian Ministry of Education, there were also Jewish principals working alongside them whose concern was Jewish studies. Within several years, Otzar ha-Torah earned an important place among Iranian Jewry. In 1965, some 3,900 pupils were studying in its institutions, nearly as many as in the Alliance schools (some 4,400).[14] Yet Otzar ha-Torah did not win much sympathy in the Jewish community in Iran. Constant tension existed for several reasons:

- Otzar ha-Torah did not manage to find staff with proper qualifications to teach Jewish studies and Hebrew. Many of its instructors did not even have a high school diploma, and many had finished only elementary school. The organization established a *yeshiva* high school in Shiraz, run by a rabbi from Bnei Braq, which also trained teachers, but its level was extremely low and it was soon closed. The teachers' seminary for girls in Teheran established by Otzar ha-Torah was small and

14 See A. Netzer, Persian Jews, *Encyclopedia Hebraica*, vol. 28, Jerusalem, 1976, col. 382.

Iranization were a continuation of cutbacks begun earlier by the Alliance. The various classes of Iranian Jewry reacted to this phenomenon in different ways. The poorest of the poor were concerned only with economic need and had no time to reflect on the school's actions. Those who were primarily interested in attaining wealth and status were pleased with their children's advances in Persian, French, and other foreign languages, and were satisfied with the minimal amount of Jewish studies they received. These were Jews who felt that the education their children were receiving did not meet their expectations, but not all of them were able to analyze the situation, formulate the problems, and suggest suitable pedagogic solutions.

Many were grateful to the Alliance for bringing modern education to Iranian Jewry, and they had no reservations. However, there were also those who knew very well that the Alliance was not interested in inculcating a Jewish-Hebrew-Zionist education, and these people warned of and fought against this phenomenon. The conditions that seemingly could have enabled the Jews of Iran to establish a modern educational system with an Iranian-Jewish-Zionist orientation did not arise until the mid-1940s.

Otzar ha-Torah

Towards the end of World War II, far-reaching changes occurred in Jewish education in Iran. In 1944 the Zionist youth movement "Heḥalutz" was formed, and starting in 1947, Otzar ha-Torah schools were established.

Heḥalutz, established by emissaries of "Hakibbutz Hameuḥād", was concerned with the Zionist education of youth outside established educational institutions, after school hours. For this reason we shall not concern ourselves with it in this article, which deals with formal education, but shall concentrate instead on Otzar ha-Torah.

The Otzar ha-Torah educational system was established in

achieving this aim. His government therefore planned a uniform system of curricula, textbooks, and examinations. It set standards and organized strict supervision to ensure the exact implementation of instructions in all the state's institutions of learning, the Alliance institutions included.[12] The Alliance representatives in Iran did everything they could to preserve the French character in the schools. But slowly they began to lose ground, until finally they capitulated completely.

In the 1933-34 school year, all schools abandoned French as a language of teaching. French became a foreign language, and by decree of the authorities, its study was delayed until junior high school. By the end of the 1930, the curriculum in all Alliance schools matched the requirements of the Iranian Ministry of Education.[13] In this process of Iranization, Judaic studies retreated even further.

Thus, the Alliance school in Iran changed its substance; from a pale imitation of a French school it became, for all intents and purposes, an Iranian educational institution, with a very meager addition of Jewish studies. However, one significant aspect of the school's character did not change: from the time it was established it was non-Zionist, and so it remained in its new incarnation.

The Jewishness of the Alliance institution in Iran now lay in the fact that the school was also closed on Jewish holidays as well as Iranian holidays, and that most of its pupils came from the Jewish community. The curriculum varied only marginally from the curriculum in the regular Iranian school.

The Iranization of the Alliance suited the interests of Jewish children in Iran. The course of study became more relevant to their present and future lives as Iranian citizens. The additional cutbacks in Jewish studies accompanying the process of

12 See Netzer, Features, p. 453.

13 See the memo by the Iranian Minister of Education, # 19680/7097 in file 83, IR/Teh, Central Archive of Jewish History in the Hebrew University of Jerusalem.

pupils studied only Hebrew texts, with Persian being only a means of study. In the Alliance school, French became the main topic and the language of study for all secular subjects, including both the humanities and the sciences. Persian was also studied, but only as a second language, and it received minimal attention.

In the *maktab* the child was required to be what he was at home, a young Jew, and to prepare for what he was to become, a member of the Jewish congregation. In the Alliance school he was required to emulate a young Frenchman, and the purpose of his studies was unclear to him as well as to his parents. Even so, the Jews of Iran treated the Alliance warmly and cooperated with it. The reasons for this are rooted in historic timing and in the character and actions of the respective parties. However, this calls for separate study. Indeed the formal educational institution of the Jews changed its character overnight.

The Pahlavi Period

In 1925, the Qājār dynasty came to an end, and the new Pahlavi dynasty made its appearance in Iran. This reshuffling caused an important change in the life of Iranian Jews: their civil status became equal to that of the Moslems. The character of the Jewish schools also changed substantially.

From the time they were established, the Alliance schools declared themselves to be foreign institutions and jealously guarded their right to autonomy in matters of administration and in pedagogy. In fact, the governments in Iran did not dictate work methods or curricula, and did not interfere in their teaching and administrative appointments. This anomaly, which will not be discussed here, came to an end with the rise to power of Reza Shah Pahlavi in 1925.

His monarchy strove to bring all Iranians, regardless of their tribal or religious affiliation, under its powerful central authority, in an attempt to strengthen Iranian culture and nationality. Education seemed to him a powerful tool for

Saturdays and vacations. However, in general, the *maktab* no longer stood at the center of Persian Jewish education; the Alliance educational institution took its place.[10]

The Alliance institutions were proper schools. No longer rooms populated by children of different ages, these were buildings with classes organized, as far as possible, on the basis of homogeneous age groups. Heading each school was a principal, a graduate of the Alliance seminary in France, and sometimes a vice-principal with the same training. The schools were more aesthetic and hygienic than the *maktab*; pupils sat on chairs and not on the floor. Teachers were directed to be meticulous about their pupils' personal hygiene, and a janitor cleaned the classrooms and the yard.

The teaching methods were not very different from those employed in the *maktab*; interpretation of texts and rote study were the most commonly used didactic methods in the Alliance as well. Yet there were certain changes in this area, too: study was accompanied by a greater degree of student writing, and the blackboard placed in every classroom helped to illustrate the study material. Physical punishment was abolished, but only theoretically; in reality both the principal and teachers continued to use it. However, the beatings were viewed as a necessary evil, and not as a legitimate means of discipline.

The change in curriculum was the most significant and obvious difference between the *maktab* and the Alliance school. In the Alliance curricula, Jewish and religious studies were relegated to a secondary and even marginal place. Secular and French language studies were more important.[11] In the *maktab*,

10 Netzer, Features; idem, Zionist Activity in Iran from the Balfour Declaration until the San Remo Treaty, *Pe'amim*, vol. I (1979), p. 25 (henceforth: Netzer, Zionism); A. Cohen, Iranian Jews' Attitudes to Modern Education, *Pe'amim*, vol. 9 (1981).

11 Netzer, Zionism, p. 31; idem, Features, p. 456; Idem, Hasty Conclusions of Research on the Jews of Shiraz, *Pe'amim*, vol. 4 (1980), p. 96; Y. Ben Zvi, *Exiles of Israel*, Tel Aviv, 1953, p. 230.

Teheran or Europe, and attracted Jewish girls to their institutions by setting up advanced workshops for vocational training.

The largest concentrations of Jewish pupils in Christian institutions of learning were to be found in the communities of Isfahan, Teheran and Hamadan. Yet despite all this, the number of Jewish children in missionary schools throughout Iran towards the end of the century was relatively small—less than five hundred—and very few among these were converted. The large majority of the fifty thousand Iranian Jews continued at that time to send their children to the Jewish *maktab*. The desire for modern education would have sent a larger number of Jews to missionary institutions had not the Alliance established an educational system in Iran in 1898. Jewish children continued to study in missionary institutions even after the opening of Alliance elementary schools, but most of these were high school students or children of very poor parents.

B. The Alliance brought about revolutionary changes in Jewish education in Iran. The *maktab*s, which devoted themselves to Judaism and religion, were closed, and instead the Alliance established schools where secular education and French culture were given priority.

From 1898-1904 the Alliance established modern elementary schools in Teheran, Hamadan, Isfahan, Shiraz, Kermānshāh and Sanandaj. A school was set up in Yazd only in the 1920s. The residents of Bijār, Borujerd, Golpāygān, Damāvand, Kāshān, Nehāvand, and Tuysarkān made contact with the Alliance over the years, and received assistance to convert their *maktab*s into community schools, which more or less adopted the Alliance's education policy. Those communities that did not win Alliance assistance continued to maintain the *maktab*. In several communities where schools were opened, the *maktab*s were also maintained, but of a higher quality. In many cases the *maktab* became a kind of Jewish addition to the school: it completed the Alliance pupils' Jewish education on

Modern Education

The beginning of the great change in Iranian Jewish education came about even before the onset of the twentieth century.

During the nineteenth century, certain modernization processes took place in Iran which increased the interest of the authorities and of certain sectors of the Iranian population in western-style education. Jews belonging to these sectors were happy with the chance to give their children a modern education. Two types of western organizations gave the Jews the opportunity to do so: Christian missionary groups and the Alliance Israélite Universelle.

A. Christian missionaries of various denominations were active in Iran for many generations. To them, the impoverished and oppressed Iranian Jews seemed natural candidates for conversion. Therefore, in 1824, the London Society for Promoting Christianity Among the Jews began its quite intensive activity. The missionaries' aim was the conversion of Iranians, both Moslems and members of minorities. However, they found that their preaching fell on deaf ears. They therefore decided to win converts through various humanitarian activities: they built clinics and hospitals, distributed charity to the needy, and called upon European Jews and the representatives of their countries to confer civil protection on Iranian Jews.

In the second half of the nineteenth century, they built modern schools in Iran and opened their doors to Jewish children. Some of these institutions of learning were intended for Jews only. The missionary schools held great appeal. Their curriculum included study of Persian and English, a certain amount of secular studies, and even Hebrew. Needy children were not obliged to pay tuition and were given free meals, clothing, and writing implements; their parents received financial assistance. Principals of the missionary elementary schools guaranteed promising students the possibility of further study in

connected with the holidays were taught during their season; the pupils recited afternoon and sometimes evening prayers with their rabbi and memorized the proper blessings for various activities—washing hands, eating, drinking, and others.[8]

In small communities where there was only one *maktab*, the student population was heterogeneous in age and knowledge. However, in the large communities where there were several *maktab*s, they were not limited to certain age groups or a certain level of knowledge.

This fact, to a large extent, created the need for both independent study and study in groups. While these methods might have had great didactic advantages, the wretched physical and study conditions negated most of their benefits. The heterogeneous nature of the *maktab*, the difficult living conditions, and the long school days all gave rise to serious discipline problems.[9]

Study in the *maktab* was mainly by rote; there was little room for intellectual discourse. Most mollās were not qualified to lead intellectual discussions, and Gemarah, which would have required such discussions, was not studied.

The Jewish *maktab* in Iran, therefore, had serious shortcomings. Yet it faithfully fulfilled the task which its founders set out for it—education for Judaism. The *maktab* prepared faithful congregants. The knowledge acquired and the attitudes shaped served not only as training for the future, but also as necessary steps in integrating the pupil into his natural surroundings: family, neighborhood, and synagogue.

8 Netzer, History, p. 268; idem, Features, pp. 449, 459; Melammed, Jews, p. 363; idem, Treasures of Hebrew in the Judeo-Persian Language, *Leshoneinu*, 43 (1971), p. 271; Patai, Meshed, pp. 253, 256; Amitzur, Tafsir, pp. 215-219; Mizrahi, *Iran*, pp. 47, 61, 80.

9 Melammed, Jews; Patai, Meshed, p. 252.

who intended to teach, therefore, had no access to formal teacher training. Few traveled to Baghdad to study in the *yeshivot*; most completed their education, if at all, on their own. The mollās barely made a living. They subsisted on fees the parents paid in goods or money each week, month or year. Many of the mollās took no money from the poor, and there were those who worked for a heavenly reward only, and charged no fees at all.[7]

All studies in the Jewish Iranian *maktab* were liturgical; Persian was not studied. Even Jewish Persian (Judeo-Persian) literature, topics of which were borrowed from the holy scriptures, was not included in the curriculum. Most of the *maktab* studies consisted of Bible and prayers. In addition, Rashi's commentaries were studied, and also occasionally the Onkelos commentary and *Tafsir,* the translation of the Bible into Judeo-Persian. Almost all the pupils studied Jewish law (halakhah), though some more than others. The more talented were allowed to study Mishnah and *'Ein Ya'acov* as well, but Gmarah was studied only in very rare cases. *Maktab* pupils mainly learned the history of the biblical period through Bible study and from their teachers' stories about the holidays. The history of Israel after the destruction of the Temple received scant attention. The mollā, naturally, taught his pupils to read Hebrew, thus exhausting the study of this language. But every pupil gained some knowledge of Hebrew from study of the holy scriptures. Those with linguistic talents acquired certain expressive abilities, spoken or written, and there were a few who even excelled in this area.

In part, *maktab* study was functional: prayers and laws

7 Netzer, Features, pp. 449-450; Idem, History, pp. 268-269; Patai, Meshed, pp. 252, 254, 256; E. Ṣ. Melammed, The Jews in Persia Sixty Years Ago, *Sinai*, 29 (1951), p. 364 (henceforth: Melammed, Jews); Ḥaninah Mizrāḥi, *Jews of Iran*, 1956, Tel Aviv, p. 112 (henceforth: Mizrāḥi, *Iran*); A. Amitzur, Waiting for Tafsir, *Jewish Communities of the World*, ed. A. Stahl, vol. II, Tel Aviv, 1979, pp. 215-216 (henceforth: Amitzur, Tafsir).

Traditional Education

In the nineteenth century, every Jewish community in Iran had an institution, whether large or small, of Jewish learning. This institution, called *maktab khāneh* or *khāneh-ye mollā*,[3] was parallel to the Jewish *ḥeder* in the West. A large percentage of Jewish boys studied in the *maktab*, and in certain communities girls studied in the *maktab* as well.[4]

Although children aged three to seventeen were accepted, most of the pupils studied from the age of four until the time of their bar-mitzva.[5] The *maktab* was usually located in the Rabbi's home or in the synagogue. The children generally sat on the floor, huddled together because of the bitter cold. The noise and overcrowding precluded proper study, and the heat and stifling conditions in the spring and summer exhausted the students.[6]

The teacher in the *maktab* was called a mollā, khalifa or ḥākhām. In nineteenth century Iran, there were no training institutions for rabbis or teachers. A graduate of the *maktab*

3 A. Netzer, Features and Directions of the Educational System in the Jewish Community of Iran as Background to Alliance Activities From 1865-1911, *Studies on Jewish Themes by Contemporary Jewish Scholars from Islamic Countries*, ed. M. Zohori and others, Jerusalem, 1981, p. 454 (henceforth: Netzer, Features); R. Patai, Jewish Education in the Anusim Congergation in Meshed, *Jewish Communities in the World*, ed. A. Stahl, vol. II, Tel Aviv, 1979, pp. 250-256 (henceforth: Patai, Meshed). Except for letters and Netzer's article listed at the end, all references in this article are in Hebrew.

4 Netzer, Features, p. 459; letter by Sidi from Kermānshāh, #6, dated June 16, 1904, in file #104 of Alliance Israélite Universelle (= AIU) Archive.

5 A. Netzer, Features, pp. 449-450.

6 A. Netzer, The History of the Jews of Persia from the Beginning of the 19th Century, in: *Jewish Communities in the World*, ed. A. Stahl, vol. II, Tel Aviv, 1979, p. 268 (henceforth: Netzer, History); letter by Franco from Kermānshāh, #26, dated June 29, 1913, and #31, undated, in file XE99a in AIU; Patai, Meshed, p. 252.

SIGNIFICANT CHANGES IN JEWISH EDUCATION IN IRAN[1]

Abraham Cohen

The history of the Jews of Iran during the centuries preceding the Pahlavi dynasty is a story of hardship and suffering. Iranian Jews were constantly persecuted by the Moslem masses, and the authorities did not come to their rescue. Degradation and exploitation were their daily lot, while from time to time, riots, murder, and forced conversion took a heavy toll.[2]

Despite all this, the Jews of Iran insisted on giving their children a formal education. Although sources are not available to provide a complete picture of the education obtained by Iranian Jews before the nineteenth century, we do have evidence concerning the directions taken by formal Jewish education in Iran in the nineteenth and twentieth centuries. There were four turning points that characterized this period:

1 The following is the translation from the Hebrew article: אברהם כהן, תמורות מהותיות בחינוך היהודי בפרס, יהודי איראן, בעריכת אמנון נצר, תל-אביב, 1988 , עמ' 68-76; See also A. Netzer, Jewish Education in Iran, in *Jewish Education Worldwide*, eds. H. S. Himmelfarb and S. Dellapergola, London, 1989, pp. 447-461.

2 Especially during the Safavid period.

SIGNIFICANT CHANGES IN JEWISH EDUCATION IN IRAN

AVRAHAM COHEN

Reprinted from
PADYAVAND – Judeo-Iranian and Jewish Studies Series, Volume I \ **Amnon Netzer**
Mazda Publishers, Costa Mesa, California 1996

8. "Zionist Education in Iran in the Changing of Times", **Kivunim** 19 (1983): 43-79. (*Hebrew*)

9. "Jewish Education in Kermanshah (Iran) in the late 19th century", **Shorashim ba'Mizrach** 4 (1998): 104-112. (*Hebrew*)

.

10. **The Jewish Community in Kermanshah (Iran) from the Early Nineteenth Century to the Second World War**. Jerusalem: Noam Publishing (published under the auspices of the Ben-Zvi Institute with support from the Center for the Oriental Jewish Heritage of the Ministry of Education and Culture of Israel), 1992. [Featuring only the cover, table of contents and epilogue of the book] (*Hebrew*)

11. "Education", in **Iran (Jewish Communities in the East in the Nineteenth and Twentieth Centuries Series)**, Saadoun, Haim (ed.). Jerusalem: Ministry of Education and Ben-Zvi Institute, 2005. (*Hebrew*)

12. "Vicissitudes of Centralization in the Educational System of *Alliance Israélite Universelle* in Iran" (submitted for publication). (*Hebrew*)

13. "Significant Changes in Jewish Education in Iran", in **The Jews of Iran: Their Past, Heritage, and Connection to the Land of Israel**, Netzer, Amnon (ed.). Holon: Beit Koresh, 1988, 68-76. (*Hebrew*) *English and Persian abridged translation*:

" تحولاتی چند در تعلیم و تربیت یهودیان در ایران " ,

"Significant Changes in Jewish Education in Iran", in **PADYAVAND – Judeo-Iranian and Jewish Studies Series**, Vol. I, Netzer, Amnon. (ed.)Costa Mesa, CA: Mazda Publishers, 1996.

Table of Contents

1. "Maktab – the Jewish 'Heder' in Persia", **Pe'amim** 14 (1983): 57-76. (*Hebrew*)

2. "The Role of Hebrew in Jewish Education in Persia – A Historical Review", in **Uma veLashon [Nation and Language]**, Zahari, Menahem *et al* (eds.). Jerusalem: The International Hebrew Alliance and the World Jewish Congress, 1985, 377-394. (*Hebrew*) *English and Persian abridged translation* :

"زبان عبری در میان یهودیان ایران",

"The Hebrew Language in Jewish Education in Iran", in **PADYAVAND – Judeo-Iranian and Jewish Studies Series**, Vol.III, Netzer, Amnon (ed.), Costa Mesa, California: Mazda Publishers, 1999, 55-77.

3. "The Failure to 'Educate' Persian Jews in the Spirit of Christianity", **Zion** 47 (1982): 311-334. (*Hebrew*)

4. "Attitudes of Iranian Jews to Modern Education", **Pe'amim** 9 (1981): 43-58. (*Hebrew*)

5. "The Attitude of Iranian Authorities to the Educational Enterprise of *Alliance Israélite Universelle* in Their Country", **Dor Le'dor** 2 (1984): 25-77. (*Hebrew*)

6. "Iranian Jewry and the Educational Endeavors of the *Alliance Israélite Universelle*", **Pe'amim** 22 (1985): 93 -128. (*Hebrew*) *English translation in*:

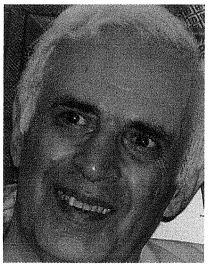
Jewish Social Studies, Vol. XLVIII, No. 1, 1986, pp. 15-44.

7. "*Alliance Israélite Universelle* and the Zionist Movement in Iran", **Hebrew Union College Annual**, Vol. LXII, 1991 (*Hebrew with* English Abstract)

Avraham Cohen

Jerusalem

cosarim@gmail.com

THE HISTORY OF JEWISH EDUCATION IN IRAN

S T U D I E S

Avraham Cohen

The Hebrew University in Jerusalem

تاریخ فرهنگ یهودیان ایران

خلیل (ابراهام) کهن
دانشگاه عبری اورشلیم

Studies Conducted between 1981 and 2005 under the Auspices of
The Ben-Zvi Institute for the Study of Jewish Communities in the East
with support from
The Center for the Oriental Jewish Heritage of the
Ministry of Education and Culture of Israel